

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA TEZİ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE PROGRAMI**

**KARŞILAŞTIRMALI KAPİTALİZM, BÜYÜME MODELLERİ
VE DEVLET: MACARİSTAN, BREZİLYA VE TÜRKİYE
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Fatin Şevki BULUT

**Danışman
Prof. Dr. Birol KOVANCILAR**

MANİSA-2025

**FATİN ŞEVKİ
BULUT**

**KARŐILAAŐTIRMALI KAPİTALİZM, BÜYÜME MODELLERİ VE DEVLET:
MACARİSTAN, BREZİLYA VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME**

2025

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Maliye Ana Bilim Dalında akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tezin yazımında akademik ve etik kurallara aykırı herhangi bir yapay zekâ ve program kullanmadığımı beyan ederim.

Fatin Şevki BULUT

ÖZET

Doktora Tezi

KARŞILAŞTIRMALI KAPİTALİZM, BÜYÜME MODELLERİ VE DEVLET: MACARİSTAN, BREZİLYA VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

Fatin Şevki BULUT

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Maliye Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Birol KOVANCILAR

Bu çalışma, neoliberal dönemde devletin ekonomi içindeki konumunun dönüşümünü ve kapitalist birikim süreçlerinin bu dönüşümle nasıl yeniden yapılandığını anaakım karşılaştırmalı kapitalizm çalışmalarının eleştirel bir geleneğini sunan büyüme modelleri yaklaşımı çerçevesinde incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, kapitalizmin ve onun güncel akılsallığı olan neoliberalizmin, ortak bir birikim mantığından türediğini ve birbirine yakınsayan ulusal özgünlükler ekseninde şekillendiğini göstermektir. Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde neoliberal akılsallığın iktisadi ve siyasal alandaki yansımaları, devlet – sermaye – emek arası ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi üzerinden ele alınmıştır. Birinci bölüm, devletin kapitalist üretim ilişkilerindeki kurucu konumunu tarihsel bir perspektifle tartışmakta; neoliberalizmle birlikte şekillenen yeni müdahalecilik biçimlerini ve bu süreçlerin toplumsal rıza üretimiyle ilişkisini analiz etmektedir.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde karşılaştırmalı kapitalizm literatürünün anaakım okuması haline gelmiş olan ‘kapitalizm çeşitleri’ yaklaşımı eleştirel biçimde irdelenmiştir. Kapitalizm çeşitleri yaklaşımının devletin konumunu sınırlı biçimde ele alması, kurumsal yapıları durağan varsayması ve gelişmekte olan ülkeleri dışlaması, bu yaklaşımın açıklayıcılık gücünü zayıflatmaktadır. Bu sınırlılıklara yanıt olarak, Post-Keynesyen iktisat geleneğinden beslenen büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalizmin kriz dönemlerini, büyüme birleşenleri ve sınıfsal uzlaşma biçimlerini merkeze alan değişime açık bir inceleme imkânı sunmaktadır. Büyüme modelleri yaklaşımı, ülkelerin farklı büyüme modellerini —yurt içi tüketime, kredi

genişlemesine dayalı yurt içi tüketime dayalı, zayıf ihracat itişli ve ihracata dayalı merkantilist— toplam talep birleşenleri ve sektörel finansal dengeler üzerinden kavramsallaştırmakta ve bu modellerin siyasal temellerini büyüme koalisyonları kavramıyla ilişkilendirmektedir.

Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda, çalışmanın üçüncü bölümünde Macaristan, Brezilya ve Türkiye örnekleri tarihsel ve istatistiki yöntemle incelenmiştir. Bu üç ülke, farklı coğrafyalarda yer almalarına ve kapitalizme farklı tarihsel süreçlerde eklemlenmiş olmalarına rağmen, 1990'lı yıllarda Washington Uzlaşısı ve Post-Washington Uzlaşısı çerçevesinde neoliberal yeniden kurumsallaşma süreçlerine tabi olmuştur. Bu savla, siyasal süreçlere dair anlatıyı güçlendirmek üzere her bir ülke için 1990 – 2023 yılları arasını kapsayan ve iktisadi büyüme, doğrudan yabancı yatırım stoğu, bütçe dengesi, işsizlik oranı, ihracatın yüzde değişimi, mal ihracının yüzde değişimi, cari denge, sanayi üretim endeksi, reel ücret endeksi, dış borç stoğu, enflasyon, faiz oranı ve döviz kuru göstergeleri; ilgili dönemlerin tarihsel tasnifine göre sunulmuştur. Ayrıca, siyasal anlatı ve toplumsal rıza arasındaki ilişkiyi serimleyebilmek savıyla, ülkelerin eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamalarının gayri safi yurtiçi hasıla içindeki payı ve Gini endeksine dair göstergeler incelenmiştir.

Büyüme modelini belirleyebilmek için her ülke özelinde öncelikle büyüme birleşenlerinin yıllık büyümeye olan katkıları ayrıştırılmış, ardından özel sektör, kamu sektörü ve dış sektörün sektörel finansal dengeleri incelenmiştir. Bu tasnifin ardından belirlenen büyüme modeli, sanayi ve bağımlı finansallaşmaya dair iktisadi göstergelerle perçinlenmiştir. Bu süreçte, her bir ülke için sırasıyla sektörel katma değer katkıları, mal ihracının sektörel dağılımı; doğrudan yabancı yatırımların sektörel dağılımı; doğrudan yabancı yatırımların sektörel alt birleşenleri; kredilerin sektörel dağılımı; kredilerin finansal olmayan şirketler ve hanehalkı arasında ayrıştırılması; hanehalkı borcunun harcanabilir kişisel gelire oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları ve iktisadi büyüme göstergeleri sunulmuştur. Bu göstergeler ışığında ülkelerin büyüme modellerinin ve bu modelleri besleyen büyüme koalisyonlarının tespiti yapıldıktan sonra, ülkelerin ortaklaşan ve farklılaşan yanlarına yönelik bir tartışma yürütülmüştür.

Elde edilen bulgular, üç ülkede de iktisadi krizlerin büyüme modelinin ve büyüme koalisyonunun dönüşümü sonucunu doğurduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde neoliberal politikalara yönelik toplumsal tepkiler, sistemin çeperindeki siyasal hareketleri iktidara taşımış; ancak bu hareketler neoliberal birikim rejimine

yöneltirilmiş alternatif bir sınıfsal proje geliştirememiştir. Büyük Durgunluk sonrasında incelenen üç ülkede finansal sermaye yerine sanayi sermayesinin desteklenmesi ve belirginleşen otoriterleşme eğilimleri, neoliberalizmin krizlere verdiği iktisadi ve siyasal yanıtın bir biçimi olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak çalışma, neoliberal dönemde devletin konumunun dönüşümünü, büyüme modelleri yaklaşımı aracılığıyla çözümleyerek, karşılaştırmalı kapitalizm literatürüne hem kuramsal hem de ampirik düzeyde özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Neoliberal Müdahalecilik, Karşılaştırmalı Kapitalizm, Kapitalizm Çeşitleri, Büyüme Modelleri Yaklaşımı, Macaristan, Brezilya, Türkiye

2025, 597 sayfa

ABSTRACT

PhD Thesis

COMPARATIVE CAPITALISM, GROWTH MODELS AND THE STATE: AN ANALYSIS OF HUNGARY, BRAZIL AND TURKEY

Fatin Şevki BULUT

**Manisa Celal Bayar University
Graduate School of Education
Department of Public Finance**

Supervisor: Prof. Dr. Birol KOVANCILAR

This study examines the transformation of the state's role within the economy during the neoliberal era and how capitalist accumulation processes have been restructured through this shift. This analysis is conducted within the framework of the growth models approach, which offers a critical lineage to mainstream comparative capitalism studies. The primary objective of the study is to demonstrate that capitalism and its contemporary rationality, neoliberalism, derive from a common logic of accumulation and are shaped along the axes of converging national specificities. In this context, the first part of the study addresses the reflections of neoliberal rationality in the economic and political spheres through the reorganization of relations between the state, capital, and labor. The first chapter discusses the constitutive role of the state in capitalist production relations from a historical perspective, analyzing the new forms of interventionism emerging with neoliberalism and their relationship with the production of social consent.

The second chapter of the study critically examines the 'varieties of capitalism' approach, which has become the mainstream reading of comparative capitalism literature. The limited conceptualization of the state's role, the assumption of static institutional structures, and the exclusion of developing countries weaken the explanatory power of the varieties of capitalism approach. In response to these limitations, the growth models approach, rooted in the Post-Keynesian economic tradition, provides an analytical framework open to change, focusing on periods of crisis, growth components, and forms of class compromise. The growth models approach conceptualizes different national models—such as domestic demand-led,

debt-led private demand boom, weakly export-led, and export-led mercantilist — through aggregate demand components and sectoral financial balances, linking the political foundations of these models to the concept of 'growth coalitions.'

Guided by this theoretical framework, the third part of the study examines the cases of Hungary, Brazil, and Turkey using historical and statistical methods. Although these three countries are located in different geographies and were integrated into capitalism in different historical periods, they were subjected to neoliberal reinstitutionalization processes within the framework of the Washington Consensus and the Post-Washington Consensus in the 1990s. To strengthen the narrative on political processes, indicators including economic growth, foreign direct investment stock, budget balance, unemployment rate, percentage change in exports and goods exports, current account balance, industrial production index, real wage index, external debt stock, inflation, interest rates, and exchange rates for each country covering the years 1990–2023 are presented according to the historical classification of the relevant periods. Furthermore, to elucidate the relationship between the political narrative and social consent, indicators regarding the share of education, health, and social protection expenditures in gross domestic product and the Gini index are examined.

In order to identify the growth models, the contribution of growth components to annual growth was first disaggregated for each country, followed by an analysis of the sectoral financial balances of the private, public, and foreign sectors. Subsequent to this classification, the identified growth models were reinforced with economic indicators regarding industry and dependent financialization. In this process, sectoral value-added contributions, the sectoral distribution of goods exports and foreign direct investment, sectoral sub-components of foreign direct investment, the sectoral distribution of credits, the disaggregation of credits between non-financial corporations and households, the ratio of household debt to disposable personal income, and indicators of foreign direct investment, portfolio investments, and economic growth were presented for each country. Following the identification of the growth models and the growth coalitions supporting them, a discussion was conducted regarding the commonalities and divergences among the countries.

The findings indicate that economic crises in all three countries resulted in a transformation of the growth model and the growth coalition. Social reactions to neoliberal policies brought political movements from the periphery of the system to power; however, these movements failed to develop an alternative class project

directed at the neoliberal accumulation regime. Following the Great Recession, the support for industrial capital over financial capital and the emerging authoritarian tendencies in the three countries were evaluated as a form of the economic and political response of neoliberalism to crises. Consequently, the study analyzes the transformation of the state's position in the neoliberal era through the growth models approach, offering an original contribution to the comparative capitalism literature at both theoretical and empirical levels.

Key Words: Neoliberalism, Neoliberal Interventionism, Comparative Capitalism, Varieties of Capitalism, Growth Models Approach, Hungary, Brazil, Turkey

2024, 597 pages

TEŞEKKÜR

Doktora tezimin hazırlanma sürecinde beni her zaman destekleyen danışman hocam Prof. Dr. Birol KOVANCILAR'a; bütün soru ve sorunlarıma sabırla yanıt veren ve çalışma şartlarımı kolaylaştıran Prof. Dr. Serkan CURA'ya; katkı ve eleştirileriyle çalışma sürecimi sürekli olarak canlı tutan Prof. Dr. Alp Yücel KAYA'ya; meslek hayatım boyunca desteğini sürekli olarak hissettiğim Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ'ye; soru ve taleplerimi sabırla dinleyerek yanıt veren Prof. Dr. Mustafa MIYNAT'a; lisans öğrenciliğimden bugüne desteğini hep hissettiğim ve savunma jürisinde bulunarak katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Serdal BAHÇE'ye; Almanya'daki çalışmalarım sürecinde ve sonrasında desteğini sunan ve engin birikimini benimle paylaşan Doç. Dr. Ümit AKÇAY'a; tez konumun belirlenmesi sürecindeki yardımlarından ve çalışma sürecinde yeni kaynaklarla çalışmamı besleyen Dr. Ali Rıza GÜNGEN'e; doktora tez çalışmamı okuyarak değerli katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Dilek DULAY'a ve birlikte yürüttüğümüz idari görevlere desteğiyle çalışmamı kolaylaştıran Dr. Abdullah MARUFOĞLU'na şükranlarımı sunuyorum.

Bu çalışma sürecinde kendilerini çokça ihmal ettiğimi bildiğim, ancak hiçbir zaman bunun sitemini duymadığım annem Gönül BULUT, babam Sacit BULUT, kardeşlerim Duha Zeynep BULUT TAĞIL ve Sude BULUT'a olan şükran ve minnetimi, bu çalışmanın anısına, Ülkü TAMER'in "*Ben sana teşekkür ederim, beni sen öptün, Ben uyurken benim alnımdan beni sen öptün,*" dizeleriyle ölümsüzleştirmek istiyorum.

Fatin Şevki BULUT

Manisa, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiv
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xviii
TABLolar DİZİNİ	xix
GRAFİKLER DİZİNİ	xx
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM, NEOLİBERALİZM VE DEVLET

A. Kapitalizm ve Devlet.....	8
1. Klasik Marksist Politik Ekonomi Yaklaşımı	13
2. Poulantzasçı Yaklaşım.....	15
3. Neo- Ricardocu Yaklaşım.....	20
4. İdeal Kolektif Devlet Yaklaşımı	21
5. Neo-Gramsciye Yaklaşım.....	24
B. Neoliberalizm ve Devlet.....	25
1. Neoliberalizm ve Neoliberal Akılsallık.....	28
2. Neoliberal Müdahalecilik ve Neoliberalizmin Kutupları.....	30
a. Ordoliberalizm.....	33
b. Friedrich von Hayek.....	36
c. Milton Friedman.....	39
d. Demokrasi Tartışması.....	40
e. Refah Devletinden Ayrışma.....	46
f. Washington Uzlaşısı.....	50
g. Yönetişim Tartışması.....	53
(1). Yönetişim.....	54
(2). Kurucu Norm Olarak Şirket	57
(3). Kamu Tercihi Okulu'nun Etkisi	60
h. Girişimci Özne	64
3. Neoliberalizmin Güncel Görünümleri.....	67
a. Neoliberal Popülizm.....	68
b. Wall Street Uzlaşısı	71
c. Devlet Kapitalizmi	76
d. Otoriter Neoliberalizm	79

e. Bağımlı Finansallaşma	81
C. Genel Değerlendirme.....	84

İKİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALI KAPİTALİZM ve BÜYÜME MODELLERİ YAKLAŞIMI

A. Karşılaştırmalı Kapitalizm İncelemelerinin Sınıflandırılması	89
1. Müdahaleci Yaklaşım	94
2. Korporatist ve Neo-Korporatist Yaklaşım.....	95
3. Karma Ekonomi Yaklaşımı	97
4. Üretimin Sosyal Düzeni Yaklaşımı	98
5. Merkez – Çevre Yaklaşımı	101
6. Kapitalizm Çeşitleri Yaklaşımı	103
a. Kapitalizm Çeşitlerinin İlk Ayrımı: Liberal Piyasa Ekonomileri ve Düzenlenmiş Piyasa Ekonomileri	108
(1). Kurumsal Tamamlayıcılık	110
(2). Küreselleşme ve Kapitalizm Çeşitleri	113
b. Kriz ve Kırılma: Kapitalizm Çeşitlerine Dönük Eleştiriler.....	115
(1). Eleştirilerin Haritalandırılması	116
(i). Eleştiriler Arasında Bir Ara Pencere: Wolfgang Streeck.....	120
(ii). İktisadiyatçılık ve İşlevselcilik.....	123
(iii). Yapısal Değişim İhtimalinin Kısıtlılığı	124
(iv). İçsel Krizlerin Yokluğu ve Neoliberalizmle Kesişme	126
(v). Yeni Keynesyen Makro İktisada Bağlılık.....	127
(2). Eleştirileri Aşma Çabaları: Devlet, Gelişmekte Olan Ülkeler, Yeni Modeller ve İkinci Kuşak Kapitalizm Çeşitleri	130
(i). Kapitalizm Çeşitlerinin Gelişmekte Olan Ülkelere Açılması.....	135
(ii). Bağımlı Piyasa Ekonomileri	138
(iii). Hiyerarşik Piyasa Ekonomileri	140
(iv). Devlet Nüfuzlu Piyasa Ekonomileri.....	142
(v). Patrimonyal Piyasa Ekonomileri	143
B. Yeni Nesil Karşılaştırmalı Kapitalizm: Büyüme Modelleri Yaklaşımı.....	144
1. Büyüme Modelleri Yaklaşımı ve Karşılaştırmalı Kapitalizm Araştırmaları	146
2. Post Keynesyen Makro İktisat	149
3. Ücret Çekişli Büyüme Modeli	152
4. Post – Fordist Büyüme Modelleri	154
a. Tüketime Dayalı Büyüme Modelleri.....	157
b. İhracata Dayalı Büyüme Modelleri.....	159
5. Büyüme Koalisyonları	160

a. Sosyal Grup, Sosyo-Politik Grup ve Baskın Sosyal Grup	161
b. Kurumsal Tamamlayıcılık ve Değişim.....	170
c. Sektörel Çıkar Farklılıkları.....	175
6. Genel Değerlendirme	177

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MACARİSTAN, BREZİLYA VE TÜRKİYE'NİN BÜYÜME MODELLERİ YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE KARŞILAŞTIRILMALI İNCELENMESİ

A. MACARİSTAN.....	182
1. 1989 Öncesi Dönem: Gulaş Komünizmi	183
a. Savaş Ekonomisi	184
b. Merkezi Planlama.....	185
c. Yeni Ekonomik Yöntem	187
(1). Yeni Ekonomik Yöntem'in İçeriği.....	189
(2). Yeni Ekonomik Yöntem'den Kopuş Girişimleri	191
(3). Yeni Ekonomik Yöntem Eksenli Politikalara Geri Dönüş	192
d. Gulaş Komünizminin Son On Yılı	194
(1). Uzlaşının Dağılması	195
(2). Reçete Arayışları ve İktisadi Akımlar.....	196
2. Macaristan Halk Cumhuriyeti'nden Macaristan Cumhuriyeti'ne (1989 -2006)	200
a. Tek Parti Sisteminin Değişmesi ve Demokrasiye Geçiş	204
b. Neoliberalizmin Yerleşmesi	205
c. Kalkınma Karşısı Devlet ve Özelleştirme Uygulamaları	207
d. Doğrudan Yabancı Yatırımların Seyri	208
(1). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Büyüme Koalisyonu	210
(2). Doğrudan Yabancı Yatırımları Çekmek İçin Uygulanan Politikalar .	214
(3). Değişen Dış Ticaret Yapısı	216
(4). İmalat Sektöründe Sahiplik	217
e. Özelleştirmeler Karşı Eleştiriler	218
f. Özelleştirme Uygulamalarına Geri Dönüş.....	219
g. Bokros Paketi	220
h. Birinci Orbán Hükümeti.....	222
i. 2002 ve 2006 Seçimleri	223
3. Küresel Kriz ve Siyasal Yeniden Yapılanma (2007 – 2010)	227
a. Krizin İktisadi Etkileri.....	227
b. Krizden Çıkış Çabaları	230
c. Krizin Toplumsal Etkileri	232
d. 2010 Seçimleri	234

4. Otoriter Neoliberalizm Yönetiminde Macaristan (2011 – 2023)	235
a. İki Tarz-ı ‘İktisat’	237
b. Yasal Değişiklikler	239
c. 2010 Sonrası İktisat ve Maliye Politikaları	241
(1). Alışılmışın Dışında Politikalar ve Finansal Milliyetçilik	244
(2). Yeni Yerli Burjuvazi	248
(3). Vergi ve Teşvik Uygulamaları	250
(4). Liberal Olmayan (illiberal) Devlet	251
(5). Refah Devletinden Çalışma Devletine	255
d. 2014-2018 ve 2022 Seçimleri	259
e. 2014 Sonrası Siyasal Dönüşüm: Orbán Rejiminin Teşmili	262
(1). Sıcak Sonbahar Eylemleri	263
(2). Ötekiden Korkutma Stratejisi	264
5. Büyüme Modelinin Belirlenmesi	265
a. Sanayide Seçici Korumacılık	268
b. Bağımlı Finansallaşmadan Kaçınma	275
6. Genel Değerlendirme	278
B. BREZİLYA	280
1. 1990 Öncesi Dönem: Bağımsızlık, Popülizm ve Otoriterlik	281
a. Bağımsızlık	281
b. Popülizm	284
(1). Vargas Dönemi (1930-1945)	284
(2). Vargas Dönemi Politikalarının Devamlılığı (1946-1964)	285
(a). İthal İkameciliğin Devamlılığı	286
(b). Ordunun Güçlenen Konumu	288
c. Otoriterlik (1964-1990)	290
(1). Ordu İçindeki Hizipleşmeler	291
(2). Mucize Yılları	293
(3). I. Petrol Şoku ve Mucize Yıllarına Geri Dönüş Çabaları	295
(4). İkinci Petrol Şoku ve İthal İkameciliğin Sonu	297
(5). Geçiş Döneminin İktisat Politikaları	298
(a). Cruzado ve Cruzado II Planı	299
(b). Bresser Planı	301
(6). 1988 Anayasası ve Demokrasiye Geçiş	302
(7). İşçi Partisi ve Lula’nın Siyasal Aktör Olarak Ortaya Çıkışı	304
2. Brezilya’da Neoliberalizmin Yükselişi (1990 – 2002)	306
a. İthal İkameciliğin Eleştirisi ve Tasfiyesi	308

b. Real Planı	313
c. Real Planı'nın İşlevini Kaybetmesi	316
d. Gelişmekte Olan Ülkelerin Krizleri ve Brezilya Krizi	319
3. İşçi Partisi İktidarı (2003 – 2016)	322
a. Brezilya Halkına Mektup ve Baskın Sosyal Blokla Uzlaşısı	323
b. Seçim Sonrası Politikalar	327
c. Üçüncü Yol ve 'Lulismo'	330
d. Lula'nın İkinci Dönemi	336
e. Brezilya'da Büyük Durgunluğun Etkileri	342
f. Rousseff'in Başkanlığa Gelişi	345
g. Faiz Düşürme Deneyi	346
h. 2014 Seçimleri ve Seçim Sonrası İktisat Politikaları	352
i. Görevden Azil Süreci	356
4. İşçi Partisi İktidarının Sonu ve Otoriter Neoliberalizm (2017 – 2023)	357
a. Michel Temer Dönemi (2016-2018)	358
b. Bolsonaro Dönemi ve Otoriter Neoliberalizm (2019-2022)	362
(1). 2018 Seçimleri ve Bolsonaro'nun Göreve Gelişi	362
(2). Pandemi Öncesi İktisat ve Maliye Politikaları	366
(3). COVID-19 Pandemisi	370
(4). Pandemi Sonrası Politikalar	373
c. 2022 Seçimleri ve Lula'nın Dönüşü	375
5. Büyüme Modelinin Belirlenmesi	378
a. Sanayisizleşme	382
b. Bağımlı Finansallaşma Dinamikleri	387
6. Genel Değerlendirme	393
C. TÜRKİYE	397
1. 1980 Öncesi Dönem	398
a. Osmanlı Devleti'nin Kapitalizme Eklemlenmesi	398
b. Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişin Düşünsel ve Sınıfsal Altyapısı	400
c. Tek Parti Döneminin Ekonomi Politigi	403
d. Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı	409
e. Planlı Kalkınma Dönemi	414
2. Türkiye'de Neoliberalizmin Yükselişi (1980 – 2002)	422
a. 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi	423
b. Demokrasiye Dönüş ve Özal Dönemi (1982 – 1989)	425
c. Yeni Milli Öncelik: İhracat	428
c. Kayıp Yıllar (1990 – 2002)	434

(1). Koalisyon Hükümetleri ve İslamcı Hareketin Yükselişi	434
(2). 1994 Krizi ve 5 Nisan Kararları	439
(3). 2001 Krizi	443
(4). Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı	445
3. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı (2002 – 2023)	449
a. 3 Kasım 2002 Seçimleri	449
b. Ordu ve Yargı Kısıtında İktidar	452
c. Fiili Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi	456
d. Otoriter Neoliberalizm	460
4. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarının Ekonomi Politikası	464
a. Toparlanma, Yeni Kırılganlıklar ve Büyük Durgunluk	467
b. Sermaye Fraksiyonlarıyla İlişkiler	470
c. Medyanın Dönüşümü	474
d. Özelleştirme Uygulamaları	477
e. Kamu – Özel İş Birlikleri	482
f. Kamu İhaleleri ve Acele Kamulaştırmalar	484
g. İnşaatteki Artış ve Toplu Konut İdaresi	486
h. Sosyal Yardım Devleti ve Borççuluk	490
i. Kriz ve Çıkış Arayışları	497
j. Faiz Düşürme Deneyi ve Ortodoks İktisada Dönüş	502
5. Büyüme Modelinin Belirlenmesi	507
a. Sanayisizleşme	511
b. Bağımlı Finansallaşma Dinamikleri	516
6. Genel Değerlendirme	521
SONUÇ	524
KAYNAKÇA	535

KISALTMALAR DİZİNİ

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AKP:	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP:	Anavatan Partisi
AP:	Adalet Partisi
AR-GE:	Araştırma Geliştirme
ASKON:	Anadolu Aslanları İş İnsanları Derneği
AYM:	Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi
BCB:	Brezilya Merkez Bankası
BDDK:	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BNDES:	Brezilya Ulusal Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Bankası
BRICS:	Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika
BSY:	Birikimin Sosyal Yapısı
CC:	Karşılaştırmalı Kapitalizm
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
CHS:	Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi
CME:	Düzenlenmiş Piyasa Ekonomileri
CMEA:	Karşılıklı İktisadi Yardımlaşma Konseyi
CPE:	Karşılaştırmalı Politik Ekonomi
CONSEA:	Ulusal Gıda ve Beslenme Güvenliği Konseyi
ÇUŞ:	Çok Uluslu Şirket
DB:	Dünya Bankası
DÇM:	Dövizle Çevrilebilir Mevduat
DGD:	Doğrudan Gelir Desteği
DİBS:	Devlet İç Borçlanma Senetleri
DME:	Bağımlı Piyasa Ekonomileri
DP:	Demokrat Parti
DPT:	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP:	Demokratik Sol Parti
DT:	Düzenleme Teorisi
DUI:	Duyun-u Umumiye İdaresi
DYP:	Doğru Yol Partisi
DYY:	Doğrudan Yabancı Yatırım

EBRD:	Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
FETÖ:	Fethullahçı Terör Örgütü
FIESP:	São Paulo Eyaleti Sanayi Federasyonu
Fidesz:	Genç Demokratlar İttifakı
FP:	Fazilet Partisi
FRED:	Federal Rezerv Ekonomik Verileri
GEGP:	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSS:	Genel Sağlık Sigortası
GSYİH:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HCSO:	Macaristan Merkezi İstatistik Kurumu
HME:	Hiyerarşik Piyasa Ekonomileri
IPEA:	Uygulamalı Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü
IBAD:	Brezilya Demokratik Eylem Enstitüsü
İTC:	İttihat ve Terakki Cemiyeti
Jobbik:	Daha İyi Bir Macaristan Hareketi
KGF:	Kredi Garanti Fonu
KHK:	Kanun Hükmünde Kararname
KİK:	Kamu İhale Kanunu
KİT:	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KKM:	Kur Korumalı Mevduat
KOBİ:	Küçük ve Orta Ölçekli İşletme
KÖİ:	Kamu Özel Sektör İş Birliği
KTO:	Kamu Tercih Okulu
LME:	Liberal Piyasa Ekonomileri
MAPA:	Tarım, Hayvancılık ve Gıda Tedariki Bakanlığı
MDA:	Tarımsal Kalkınma ve Aile Çiftçiliği Bakanlığı
MDP:	Macar İşçi Partisi
MGK:	Milli Güvenlik Kurulu
MHP:	Milliyetçi Hareket Partisi
MKİK:	Macar Ticaret ve Sanayi Odası
MME:	Karma Piyasa Ekonomileri
MNB:	Macaristan Ulusal Bankası
MSİ:	Macar Sivil İttifakı
MST:	Topraksız Tarım İşçileri Hareketi

MSZP:	Macar Sosyalist Partisi
MÜSİAD:	Müstakil İş Adamları Derneği
NEM:	Yeni Ekonomik Yöntem
NEMA:	Yeni Ekonomik Matris
OHAL:	Olağanüstü Hal
OYAK:	Ordu Yardımlaşma Kurumu
PAC:	Büyüme Hızlandırma Programı
PME:	Patrimonyal Piyasa Ekonomileri
PKİ:	Post Keynesyen İktisat
PMDB:	Brezilya Demokratik Hareketi
PSDB:	Brezilya Sosyal Demokrat Partisi
PSL:	Sosyal Liberal Parti
PT:	İşçi Partisi
RP:	Refah Partisi
SBB:	Strateji ve Bütçe Başkanlığı
SEBRAE:	Brezilya Mikro ve Küçük İşletmeler Destek Servisi
SHP:	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SME:	Devlet Nüfuzlu Piyasa Ekonomileri
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK:	Sivil Toplum Kuruluşu
ŞNT:	Şartlı Nakit Transferleri
TCMB:	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TINA:	Başka Alternatif Yok
TİSK:	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TL:	Türk Lirası
TMSF:	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TOBB:	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOKİ:	Toplu Konut İdaresi
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRK-İŞ:	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD:	Türk Sanayiciler ve İş Adamları Derneği
TSKB:	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TVF:	Türkiye Varlık Fonu
UNCTAD:	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı

ÜSD:

YEP:

YKİ:

Üretimin Sosyal Düzeni

Yeni Ekonomik Program

Yeni Keynesyen İktisat

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. CC Araştırmalarının Tarihsel Seyri.....	94
Şekil 2. Politik İktisat Çalışmalarının Dalları	145
Şekil 3. Siyasal Koalisyonun Oluşumu.....	165

TABLÖLER DİZİNİ

Tablo 1. Post – Fordist Büyüme Modellerinin Sınıflandırılması	155
Tablo 2. Temel Ekonomik Göstergeler (1990 – 2000, Macaristan)	201
Tablo 3. Temel Ekonomik Göstergeler (2001 – 2005, Macaristan)	204
Tablo 4. Macaristan’da Anaakım Siyasi Partilerin Ekonomik Politika Önerileri	225
Tablo 5. Temel Ekonomik Göstergeler (2006 – 2010, Macaristan)	228
Tablo 6. Temel Ekonomik Göstergeler (2011 – 2018, Macaristan)	242
Tablo 7. Finansal Milliyetçilik Politikaları	245
Tablo 8. Macaristan’da Seçim Sonuçları (2010, 2014, 2018, 2022).....	261
Tablo 9. Temel Ekonomik Göstergeler (2019 – 2023, Macaristan)	262
Tablo 10. Temel Ekonomik Göstergeler (1990 – 1993, Brezilya)	311
Tablo 11. Temel Ekonomik Göstergeler (1994 – 2002, Brezilya)	317
Tablo 12. Temel Ekonomik Göstergeler (2003 – 2006, Brezilya)	329
Tablo 13. Temel Ekonomik Göstergeler (2007 – 2010, Brezilya)	337
Tablo 14. Temel Ekonomik Göstergeler (2011 – 2014, Brezilya)	347
Tablo 15. Temel Ekonomik Göstergeler (2015 – 2018, Brezilya)	361
Tablo 16. Temel Ekonomik Göstergeler (2019 – 2023, Brezilya)	374
Tablo 17. Temel Ekonomik Göstergeler (1990 – 1996, Türkiye)	441
Tablo 18. Temel Ekonomik Göstergeler (1997 – 2002, Türkiye)	444
Tablo 19. Temel Ekonomik Göstergeler (2003 – 2012, Türkiye)	468
Tablo 20. Türkiye’de Kamu İhaleleri	485
Tablo 21. Temel Ekonomik Göstergeler (2013 – 2019, Türkiye)	500
Tablo 22. Temel Ekonomik Göstergeler (2020 – 2023, Türkiye)	506

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1. Sosyal Refah Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı ve Gini Katsayısı (1998 – 2023, Macaristan).....	258
Grafik 2. Büyüme Birleşenlerinin Payı (Macaristan, 1990 – 2023)	266
Grafik 3. Sektörel Finansal Denge (1995 – 2023, Macaristan)	267
Grafik 4. Katma Değer Payları (Macaristan, 1990 – 2023)	269
Grafik 5. Mal İhracının Sektörel Dağılımı (1995 – 2023, Macaristan)	270
Grafik 6. DYY’lerin Sektörel Dağılımı (2008 – 2023, Macaristan)	273
Grafik 7. DYY’lerin Sektörel Alt Birleşenleri (2008 – 2023, Macaristan).....	274
Grafik 8. Kredilerin Sektörel Dağılımı (Aralık 2013 – Aralık 2023, Macaristan)...	275
Grafik 9. Kredilerin Finansal Olmayan Şirketler ve Hanehalkı Arasında Ayrıştırılması (1990 – 2023, Macaristan)	276
Grafik 10. Hanehalkı Borcunun Harcanabilir Kişisel Gelire Oranı (1995 – 2023, Macaristan).....	276
Grafik 11. DYY’ler, Portföy Yatırımları ve İktisadi Büyüme (1990 – 2023, Macaristan)	277
Grafik 12. Sosyal Refah Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı ve Gini Katsayısı (2000 – 2023, Brezilya).....	377
Grafik 13. Büyüme Birleşenlerinin Payı (1990 – 2023, Brezilya).....	380
Grafik 14. Sektörel Finansal Denge (1995 – 2023, Brezilya).....	381
Grafik 15. Katma Değer Payları (1990 – 2023, Brezilya)	384
Grafik 16. Mal İhracının Sektörel Dağılımı (1995 – 2023, Brezilya).....	385
Grafik 17. DYY’lerin Sektörel Dağılımı (2010 – 2023, Brezilya)	386
Grafik 18. DYY’lerin Sektörel Alt Birleşenleri (2010 – 2023, Brezilya).....	387
Grafik 19. Kredilerin Sektörel Dağılımı (Aralık 2013 – Aralık 2023, Brezilya).....	390
Grafik 20. Kredilerin Şirketler ve Hanehalkı Arasında Ayrıştırılması (1995 – 2023, Brezilya).....	391
Grafik 21. Hanehalkı Borçluluğunun Harcanabilir Kişisel Gelire Oranı (2005 – 2023, Brezilya).....	392
Grafik 22. DYY’ler, Portföy Yatırımları ve İktisadi Büyüme (1990 – 2023, Brezilya)	392
Grafik 23. Sosyal Refah Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı ve Gini Katsayısı (2001 – 2023, Türkiye).....	495
Grafik 24. Büyüme Birleşenlerinin Payı (1990 – 2023, Türkiye).....	508
Grafik 25. Sektörel Finansal Denge (1995 – 2023, Türkiye).....	509
Grafik 26. Katma Değer Payları (1990 – 2023, Türkiye)	512
Grafik 27. Mal İhracının Sektörel Dağılımı (1995 – 2023, Türkiye).....	514
Grafik 28. DYY’lerin Sektörel Dağılımı (2000 – 2023, Türkiye)	515
Grafik 29. DYY’lerin Sektörel Alt Birleşenleri (2000 – 2023, Türkiye).....	516
Grafik 30. Kredilerin Sektörel Dağılımı (2004 – 2023, Türkiye)	518
Grafik 31. Kredilerin Finansal Olmayan Şirketler ve Hanehalkı Arasında Ayrıştırılması (1990 – 2023, Türkiye)	519
Grafik 32. Hanehalkı Borçluluğunun Harcanabilir Kişisel Gelire Oranı (Türkiye, 2003 – 2023)	520
Grafik 33. DYY’ler, Portföy Yatırımları ve İktisadi Büyüme (1990 – 2023, Türkiye)	520

GİRİŞ

Devletler, kapitalizmin serpilmesi ve güçlenmesi sürecinde, anaakım iktisat, maliye ve siyaset bilimi teorisinin vurguladığının aksine, kurumlardan oluşan bir bütünüün somutlaşmasından doğan güçle hareket eden tarafsız bir hakem niteliğinde konumlanmamıştır. Dolayısıyla devleti salt kurumsal bir bütünlük olarak tanımlamak, onun toplumsal temellerini, sınıfsal dengelerini ve politik hedeflerle ilişkisini anlamak açısından yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle devletin politik iktisat içerisindeki konumunu çözümlmek, devlet teorisine ilişkin tartışmaları derinleştiren temel bir ihtiyaçtır.

Devlet, kapitalist üretim ilişkilerinin kuruluşu ve yeniden üretiminde kurucu bir rol üstlenmiştir. Devletin kapitalist üretim biçimi içerisindeki konumu, onu yalnızca düzenleyici veya tarafsız bir aktör olarak tanımlamanın ötesindedir. Devlet, hem üretim ilişkilerinin kurucu bir birleşeni hem de sermaye birikim süreçlerinin yönlendirici bir gücüdür. Kapitalizmin farklı coğrafyalarda gelişim seyri, devletin rolünü tarihsel bağlama göre çeşitlendirmiş; bu durum, devletin ekonomik süreçlerdeki ağırlığını anlamak için soyut tanımlardan çok somut tarihsel örneklerin tahlilini gerekli kılmıştır. Dolayısıyla devlet teorisine ilişkin tartışmaların merkezinde, onun kapitalist birikim süreçleriyle kurduğu karşılıklı belirlenim ilişkisini çözümlmek yer almaktadır.

Bu itibarla, bu çalışmada öncelikle, devlet müdahalesinin amaç ve sonuçlarına dair teorik bir altyapı oluşturulması savlanacaktır. Kapitalist devlet tartışmaları, klasik Marksist politik ekonomiden başlayarak araçsal, yapısal ve hegemonik yaklaşımlar aracılığıyla giderek çeşitlenmiştir. Klasik Marksist gelenek, devleti sınıflı toplumun içsel bir ürünü ve üretim ilişkilerinin siyasal biçimi olarak kavrar. Bu bağlamda devlet, sınıf karşıtlıklarının giderilemediği noktada düzeni sağlayan ve egemen sınıfın çıkarlarını güvence altına alan bir kamusal güç olarak konumlanır. Nicos Poulantzas, bu klasik çerçeveyi yapısal bir yaklaşımla yeniden tanımlamış; devleti yalnızca sermaye fraksiyonlarının doğrudan kontrol ettiği bir araç olarak değil, sınıf mücadelelerinin kurumsal düzeyde yoğunlaştığı bir yapı olarak kavramsallaştırmıştır. Dolayısıyla devlet, sınıf mücadelelerini şekillendirmesinin yanı sıra, sınıf mücadeleleri dolayısıyla dönüşecektir. Neo-Ricardocu yaklaşım, devletin ekonomik müdahalelerini sermaye kâr oranlarını koruma stratejisi olarak ele alırken, ideal kolektif devlet yaklaşımı devleti sermaye mantığının kurumsal ifadesi olarak görür. Devlet bu perspektifte, rekabetin sınırlılıklarını aşan, sermaye birikiminin

önkoşullarını kuran ve sürdüren sermayenin kolektif öznesi niteliğindedir. Neo-Gramsciyeen yaklaşım ise devleti yalnızca ekonomik bir aygıt olarak değil, hegemonya üretiminin siyasal alanı olarak kavramsallaştırır. Devlet, iktidar blokunun ideolojik tahakkümünü meşrulaştırırken, toplumsal rızanın üretiminde de merkezi bir rol üstlenir. Böylece sermaye birikimi ile toplumsal meşruiyet arasındaki bağ, devletin müdahale biçimlerini şekillendirir. Çalışmanın birinci bölümünün ilk kısmında, özetlediğimiz bu izlençe kapsamında, devlet müdahalesine dair teorik ve kavramsal bir inceleme yapılacaktır.

Neoliberalizm, kapitalist üretim sisteminin son kırk yılına egemen olmuş olan akılsallıktır. Bu anlamda, kapitalizmin tahlilini yapabilmek için neoliberalizme dair bir irdeleme yapmak zorunludur. Bu nedenle bu çalışmada, öncelikle neoliberal akılsallığın müdahale biçimlerine dair bir irdeleme yapmak amaçlanmıştır. Neoliberal akılsallık, toplumsal ve siyasal yapıların krizlerin üretici unsurları olduğunu varsaymakta; bu krizlerin aşılmasını ise piyasa mekanizmalarına ve geleneksel ahlaki normların düzenleyici işlevine atfetmektedir.

Anaakım iktisat ve siyaset bilimi çalışmalarına göre neoliberalizm, Keynesyen dönemin yoğun devlet müdahalesini baskılamak için devletin geri çekilmesi ve devlet müdahalesinin mümkün olduğunca sınırlı tutulması anlamında gelmektedir. Buna karşın, bu çalışmada neoliberalizmin bir müdahalesizlik değil sürekli müdahaleler sistemi olduğu öne sürülecektir. Neoliberal akılsallık, Keynesyen iktisadın müdahaleciliğinin topluma zarar verdiğini düşünse dahi klasik liberalizmi Keynesyen iktisadın doğuşunun sorumlusu olarak görmekte ve klasik liberalizmin doğalcılığından neşet eden naifliği Keynesyen iktisadın doğuşunun sorumlusu olarak nitelemektedir. Dolayısıyla neoliberal müdahalecilik, kurumları, toplumsal ilişkileri, iktisadi ve siyasi yönetim biçimlerini, klasik ve Keynesyen iktisadın eksikliklerinden arındırarak rekabet normlarına göre tadil ve inşa etmeyi savlayan bir ‘yönetimsel akılsallık’tır. Bu bağlamda neoliberal devlet, kamu yönetiminden gündelik hayata uzanan sürekli müdahaleler ağıyla klasik liberalizmin doğal duruma erişimi savlayan pasif ve minimal devletinden ayrılmaktadır.

Neoliberal müdahalecilik, rekabetin kurucu unsur olduğu iktisadi ve toplumsal ilişkileri siyasal olarak biçimlendirmeye amaçlı müdahalecilik çeşididir. Neoliberal yönetimsellik ilkelerine göre, birikimin krizler dolayısıyla sekteye uğramasının sorumlusu, krize neden olan yetersiz müdahale ve kuralların oluşturucusu ve

denetleyicisi olarak devlettir. Dolayısıyla kriz dönemlerinde neoliberal devlet, rekabeti işlevsel biçimde tesis edebilmek güdüsüyle müdahale edecek ve özel mülkiyeti, bireysel hürriyetleri ve girişim özgürlüğünü kurabilmek için gerekirse zor kullanacaktır. Neoliberal müdahaleciliği özgün ve yeni yapan unsur ise, neoliberal tasavvurda piyasanın doğal değil, inşa edilebilen bir düzen olmasıdır. Bu durumda piyasanın yerleşmesi ve teşmilini savlayan siyasal hedefler, bilinçli kamu müdahaleleri dolayısıyla tesis edilecektir. Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünün ikinci kısmı neoliberalizme ilişkin kapsamlı bir tartışmaya ayrılacak; neoliberalizmin farklı kutupları incelenecek ve neoliberal müdahaleciliğin temel unsurları ile araçları kavramsal olarak berraklaştırılacaktır.

Kapitalist birikim süreçleri, farklı coğrafyalarda benzer dinamikler üzerine inşa edilmekle birlikte, her ülkenin özgül tarihsel, kurumsal ve siyasal koşulları içinde farklı biçimler kazanır. Bu çeşitliliği kavramsallaştırma çabası, karşılaştırmalı kapitalizm literatürünün temel yönelimini oluşturur. Karşılaştırmalı kapitalizm araştırmaları içinde belirleyici bir konum kazanan ‘kapitalizm çeşitleri’ yaklaşımı, kapitalist sistem içindeki kurumsal farklılıkları şirket düzeyindeki ilişkiler ve kurumsal tamamlayıcılıklar üzerinden açıklamayı önermektedir. Hall ve Soskice’in 2001 tarihli çalışmasıyla¹ sistematik bir çerçeveye kavuşan bu yaklaşım, temel olarak liberal ve düzenlenmiş piyasa ekonomileri arasında kurduğu ikili tasnif üzerinden kapitalist çeşitlilikleri kavramsallaştırmıştır.

Bu noktada, bizim kapitalizmin farklı çeşitlerinin var olduğuna dair bir anlatı yerine, kapitalizm ‘içi’ çeşitliliklerin mevcudiyeti üzerinden bir anlatı sunmayı savladığımızı eklemek isteriz. Dolayısıyla biz, kapitalizm çeşitleri yaklaşımını tartıştığımız yerler dışında, birden fazla kapitalizmin varlığını imleyen kapitalizm çeşitleri kavramı yerine ‘kapitalist çeşitlilikler’ kavramını kullanmayı yeğleyeceğiz. Bunun temel nedeni, tek bir kapitalizmin varlığına kani olmamız ve ortak birikim mantığına dayanan bu kapitalizmin kendi içinde “çeşitlilikler” barındırdığını kabul etmemizdir. İncelediğimiz neoliberal dönemde ise kapitalist çeşitliliklerin, ulusal özgüllüklerden ziyade sistemsal ortaklıklar tarafından biçimlendirildiği görülmektedir. Ancak bu olgu, bu çalışmanın ‘kapitalizm çeşitleri’ yaklaşımının ulusal özgünlükleri anaakım iktisat ve siyaset bilimi çalışmalarının gündemine taşınması gerçekliğini

¹ Peter A. Hall, David Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, **Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage**, ed. Peter A. Hall, David Soskice, Oxford: Oxford University Press, 2001, ss. 1-68.

küçümsediği anlamına gelmemelidir. Nitekim bu çalışmada, kapitalizm çeşitleri yaklaşımının, ‘başka alternatifin olmadığı’ iddiası üzerine temellenen çalışmalara karşı oldukça önemli bir karşı duruşun vasıtası olduğu kabul edilmektedir. Neoliberalizmi farklı boyutlarıyla tahlil etme savımızın nedeni ise, kapitalizm çeşitleri yaklaşımının serimlemeyi amaçladığı ‘çeşitlerin’, neoliberalizmin imlediği ‘tek yol’ anlayışına anaakım içerisinden yükselen eleştirel bir yaklaşım olması ve neoliberal müdahalecilik ekseninde şekillenen ‘bütün ülkelere tek reçete’ politikalarının ardışık krizlerle geçerliliğini yitirmesidir.

Büyük Durgunluk sonrasında ‘kapitalizm çeşitleri’nin araştırma çerçevesinin açıklayıcılık yetisi ciddi biçimde sorgulanmıştır. Şirketleri temel araştırma öznesi olarak kabul etmesi, kurumsal yapıları durağan varsayması, devlet ve sınıf ilişkilerine yer açmamış olması, özellikle kriz dönemlerinde kapitalizm çeşitleri yaklaşımının inceleme gücünü zayıflatmıştır. İkinci kuşak karşılaştırmalı kapitalizm çalışmaları, bu eksiklikleri aşma iddiasıyla gelişmekte olan ülkelere açılmış ve bu ülkeleri ‘bağımlı’, ‘hiyerarşik’, ‘devlet nüfuzlu’ veya ‘patrimonyal’ kapitalizm çeşitleri altında kümelemiştir. Ancak bu çalışmalar, kapitalizm çeşitleri yaklaşımının temel yöntemsel kabullerini koruduğu için, özellikle krizlerle birlikte hızla dönüşen kurumsal yapıları ve devlet-sermaye ilişkilerini açıklamada yetersiz kalmıştır.

Bu sınırlılıklara yanıt olarak, Post-Keynesyen iktisat geleneğinden beslenen ve Post Keynesyen iktisat ile sosyal teoriyi eşgüdümlemeyi savlayan büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalist çeşitlilikleri analiz etmek için daha güçlü bir kavramsal çerçeve sunmuştur. Bu yaklaşım, kapitalist ekonomilerdeki istikrarsızlıkları toplam talebin birleşenlerindeki farklılıklardan hareketle açıklar ve büyümenin sürekliliğini ücret artışı, kredi genişlemesi, kamu harcamaları veya dış talep gibi talep rejimleri üzerinden kavramsallaştırır. Baccaro ve Pontusson tarafından² Fordist dönemdeki ücret çekişli büyüme modeli, Post-Fordist dönemde tüketime, yatırıma ve ihracata dayalı büyüme modellerince ikame edilmiştir.

Tüketime dayalı büyüme modellerinde iç talep genişlemesi, büyümenin temel itici kuvvetidir. Bu genişleme kimi durumlarda reel ücret artışlarına, kimi durumlarda ise kredi genişlemesine dayanır. Reel ücret artışına dayalı modeller istikrarı görece daha güçlü biçimde taşıırken; krediye dayalı modeller, özellikle gelişmekte olan

² Lucio Baccaro, Jonas Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, *Politics & Society*, C. 44, S. 2, 2016, ss. 175-207, doi:10.1177/0032329216638053.

lkelerde cari açıklar ve finansal kırılganlıklar üzerinden daha hassas bir dengeye oturur. İhracata dayalı büyüme modelleri ise iç talebin baskılanması, ücret düzeyinin sınırlanması ve rekabetçi döviz kuru politikaları üzerinden dış talep eksenli birikim stratejileri üretir. Bu model, ihracatçı sektörlerin stratejik olarak desteklendiği ve devletin aktif bir konumda olduğu politikalarla i içe geçer. Yatırıma dayalı büyüme modelleri teorik olarak üçüncü bir yol sunmakla birlikte, Post-Fordist dönemde yatırımların kârlılığa duyarlı hale gelmesi nedeniyle ‘saf’ biçimleri gözlenememiştir. Güncel literatür, bu nedenle çoğunlukla tüketim–ihracat eksenli hibrit modelleri esas alır. Bu araştırma çerçevesini genişleten Dünhaupt ve Hein³, ihracata dayalı büyüme modellerini zayıf ihracat itışli ve ihracat itışli merkantilist; tüketime dayalı büyüme modellerini ise yurt içi talep itışli ve kredi genişlemesine dayalı yurt içi talep itışli olmak üzere dörtlü bir tasnifle incelemiştir. Bu incelemede büyüme birleşenlerinin yanında özel, kamu ve dış sektörel dengeler aracılığıyla büyüme modeli belirlenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, öncelikle kapitalizm eşitleri yaklaşımının tarihsel temelleri tartışılacak, ardından kapitalizm eşitleri yaklaşımı irdelenecek ve bu yaklaşıma dönük eleştiriler belirginleştirilecek, son olarak eleştirel bir kapitalizm eşitleri yaklaşımı olarak nitelenen büyüme modelleri yaklaşımının teorik yapıtaşları tartışılacaktır.

Büyüme modelleri yalnızca makro iktisadi politika tercihlerini değil, aynı zamanda sermaye fraksiyonları arasındaki güç ilişkilerini, sınıfsal uzlaşı biçimlerini ve devletin ekonomideki konumunu da yansıtır. Bu yönüyle, kapitalizm eşitleri yaklaşımının kurumsal istikrar varsayımının aksine büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalizmin kriz ve dönüşüm süreçleriyle açıklamaya imkân tanıyan daha esnek bir analitik ereve sunar. Büyüme koalisyonu kavramı bu yaklaşımın siyasi boyutunu açığa çıkarır: bir büyüme modelinin sürdürülebilirliği, farklı sermaye fraksiyonlarının ve toplumsal grupların oluşturduğu geçici ittifaklara dayanır. Bu ittifaklar hem ekonomik hem de siyasi düzeyde bir istikrar zemini yaratırken, aynı zamanda dönüşüm ve kriz anlarında yeniden şekillenebilir. Dolayısıyla büyüme modelleri yaklaşımı, karşılaştırmalı kapitalizm literatürüne kurumsal değişimi, kriz momentlerini ve devlet-sermaye-emek ilişkilerinin siyasi boyutlarını içeren daha bütüncül bir bakış kazandırmaktadır.

³ Petra Dünhaupt, Eckhard Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, **Journal of Baltic Studies**, C. 50, S. 4, 2019, ss. 435-65, doi:10.1080/01629778.2019.1680403.

Bu çalışmada, büyüme modelleri yaklaşımının sunduğu kuramsal çerçeve temel alınarak Macaristan, Türkiye ve Brezilya, tarihsel ve istatistiki analiz yöntemleri aracılığıyla incelenecektir. Seçtiğimiz üç ülke, gelişmekte olan ülkeler sınıfındadır. Farklı tarihsel süreçlerde kapitalizme eklenmiş ve farklı coğrafyalarda konumlanmış olmalarına rağmen bu ülkeler, 1990'lı yıllarda Washington ve Post-Washington Uzlaşısı ekseninde yürürlüğe konan neoliberal politikalar aracılığıyla siyasal ve iktisadi yeniden kurumsallaşma sürecine tabi olmuştur. Bu ülkelerde iktisadi krizler akabinde, neoliberal politikalara tepki olarak sistemin çeperinde konumlanan siyasal hareketlerin iktidara geldiği gözlenmektedir. Bu siyasal hareketler, Büyük Durgunluğun ardından finansal sermayenin başat konumda olduğu yapıya karşı çeşitli iktisat ve maliye politikalarıyla alternatif üretmeye çalışmıştır. Ancak bu çabaların 'bir sınıf projesi olarak' neoliberalizmin sermayeyi emeğe yeğ tutan yapısına karşı bir duruş olmadığını eklemek gerekmektedir. Bu anlamda, üç ülkede farklı boyutlarıyla da olsa, neoliberal politikalara karşı yitirilen rızanın, otoriterleşmenin tahkimi ve finansal sermayeye alternatif sermaye yapısı yaratılması dolayısıyla tahkim edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmada bu üç ülkenin seçilmesinin nedeni, neoliberal teknokratik dönüşümün, bu dönüşüme tepkiler neticesinde çeperdeki siyasi hareketlerin iktidara gelmesinin ve ardından gelen otoriterleşme dalgasının bu ülkelerde birbirine yakınsayan bir seyir izlemiş olmasıdır.

Büyüme modelleri yaklaşımı, anaakım iktisat çalışmalarından farklı olarak iktisat ile siyaseti birlikte ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışmada, öncelikle incelenen ülkelerde belirleyici tarihsel ve siyasal süreçler tahlil edilerek büyüme modelini destekleyen büyüme koalisyonlarının dayanakları ortaya konulacak; ardından bu siyasal süreçlerle ilişkili büyüme modelleri nitel göstergeler üzerinden tespit edilecektir. Büyüme modellerindeki dönüşümü siyasal süreçlerdeki yeniden yapılanmalarla eşanlı biçimde inceleyen bu çalışma, Post Keynesyen iktisadın bir sosyal teorisinin varlığını da sınamak ve serimlemek işlevi görecektir. Bu savdan hareketle, siyasal süreçlere dair anlatıyı güçlendirmek üzere, her bir ülke için 1990 – 2023 yılları arasını kapsayan ve iktisadi büyüme, doğrudan yabancı yatırım stoğu, bütçe dengesi, işsizlik oranı, ihracatın yüzde değişimi, mal ihracının yüzde değişimi, cari denge, sanayi üretim endeksi, reel ücret endeksi⁴, dış borç stoğu, enflasyon, faiz

⁴ Macaristan için reel ücret verisi bulunmaktadır. Brezilya'da reel ücret verisinin bulunmaması nedeniyle reel asgari ücret verisi kullanılmıştır. Türkiye'de ise reel ücret verisi olmadığından reel ücret endeksi yazar tarafından oluşturulmuştur.

oranı ve döviz kuru göstergeleri, ilgili dönemlerin tarihsel tasnifine göre sunulacaktır. Yine siyasal anlatı ve toplumsal rıza arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmak amacıyla, ülkelerin eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamalarının gayri safi yurtiçi hasıla içindeki payı ve Gini endeksine dair göstergeler incelenecektir.

Büyüme modelini belirleyebilmek için her ülke özelinde öncelikle büyüme birleşenlerinin yıllık büyümeye olan katkıları ayrıştırılacak, ardından özel sektör, kamu sektörü ve dış sektörün sektörel finansal dengeleri incelenecektir. Bu tasnifin ardından belirlenen büyüme modeli, sanayi ve bağımlı finansallaşmaya dair iktisadi göstergelerle perçinlenecektir. Bu süreçte, her bir ülke için sırasıyla sektörel katma değer katkıları, mal ihracının sektörel dağılımı, doğrudan yabancı yatırımların sektörel dağılımı, doğrudan yabancı yatırımların sektörel alt birleşenleri, kredilerin sektörel dağılımı, kredilerin finansal olmayan şirketler ve hanehalkı arasında ayrıştırılması, hanehalkı borcunun harcanabilir kişisel gelire oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları ve iktisadi büyüme göstergeleri sunulacaktır. Bu göstergeler ışığında ülkelerin büyüme modellerinin ve bu modelleri besleyen büyüme koalisyonlarının tespiti yapıldıktan sonra, ülkelerin ortaklaşan ve farklılaşan yanlarına yönelik bir tartışma yürütülecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZM, NEOLİBERALİZM VE DEVLET

Siyaset bilimi, iktisat ve maliye disiplinlerinin temel sorgu alanlarından biri olan devlet üzerine henüz tam anlamıyla uzlaşmış bir tanım bulunmamaktadır. Devletler ya da devlet benzeri kurumsal yapılanmalar, endüstriyel kapitalizmin İngiltere ve Avrupa ülkelerinde serpilmesinden evvel oluşmuş ve endüstriyel kapitalizmin gelişimini etkilemiştir. Buna ek olarak devletler, kapitalizmin gelişimine koşut bir biçimde şekillenmiş, kapitalizmin gelişiminin tesiri altında kalmıştır. Modern devlet, kraliyetlerin merkezileşmesinin yarattığı güç kaybı neticesinde ortaya çıkan gerilimlerden zuhur etmişken, bu süreç mülkiyetin siyasal alandan ayrışmasını beraberinde getirmiştir⁵. Bu olguya koşut olarak modern devlet, piyasa ekonomisinden göreceli olarak özerk bir alanda konumlanmıştır⁶. 1970’li yıllardan itibaren modern devletlerin uyguladığı siyasalar, neoliberal düşüncenin farklı kutuplarının etkisi altında şekillenmiştir. Bu bölümde öncelikle kapitalizm ve devlet arasındaki ilişkiye dair kısa bir irdeleme yapılacak, ardından günümüz kapitalizminin siyasal ve iktisadi akılsallığına yön veren neoliberal teori incelenecektir.

A. Kapitalizm ve Devlet

Devletin doğasına ilişkin kuramsal sorgulamalar, onun siyasal eylemde özne konumunda mı, tamamlayıcı bir yapı olarak mı yoksa toplumsal bir ilişki biçimi olarak mı işlev gördüğü sorusuna odaklanmaktadır. Bu sorguya devlet ile kanunlar, siyaset ve sivil toplum arasındaki bağıntı eşlik etmekte ve bu sorguyu kamu – özel ayrımı ve devlet iktidarı ile mikro iktidar ilişkileri tartışması takip etmektedir. Ardından devletin bütün bu yapılara karşı bir özerkliği olup olmadığı ve şayet varsa bu özerkliğin sınırlarının yapısı ile bu tartışma genişletilmektedir. Ancak bütün bu tartışmaların ortak kabulü, devletin çok fonksiyonlu kurumların ortaklaşmasını temsil ettiği⁷. Devletin yapısına dair olumsal seçenekler, onun ortak kurumsal kimliğinin kabulü üzerine bina edilmektedir. Bu itibarla, kamu politikalarına tesir etmek isteyen siyasal kuvvetler, kurumsal güce erişmek ve onu yönlendirmek savıyla hareket edecektir⁸.

⁵ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, çev. A. Cevdet Aşkın, İstanbul: Yordam Kitap, 2021, s. 195.

⁶ Bob Jessop, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, ed. Betül Yazar, Alev Özkazanç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 16.

⁷ Bob Jessop, **Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak**, çev. Ahmet Süreyya Özcan, 2. Baskı Ankara: Siyasal Kitabevi, 2021, s. 535.

⁸ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 19.

Devleti salt bir kurumsal bütünlük olarak izah etmek, devletin dayandığı toplumsal temelleri, sınıfsal dengeleri ve halkçı-popüler hedefleri anlatmak konusunda yetersiz kalacaktır. Bu eksikliği aşmak için devletin politik iktisat içerisindeki konumunu tartışmak gerekmektedir. Evvela kapitalist modern devletin kendini önceleyen devlet biçimlerinden farkı, onun siyasal olan ile iktisadi olanı ayırtırmayı başarması, buna koşut olarak da artığa el koyan ile yaptırım yetisine haiz olanın farklılaşması ve birbirini tamamlamasıdır⁹. Örneğin İngiltere’de, artığa el koyma gücüne sahip toprak sahipleri, mülkiyetlerinden kaynaklanan güçleri aracılığıyla işgücünün üretkenliğini artırmış; mülkiyet haklarının korunması ise devletin yaptırım gücüyle güvence altına alınmış ve bu iki kuvvet arasında işlevsel bir iş bölümü oluşmuştur¹⁰.

Kapitalizmin varoluşu, saf bir biçime veya soyutlanmış tezahürlere indirgenemeyecek düzeyde toplumlar arasında farklılaşmaktadır. Bir başka ifadeyle devlet gerçek-somut bir nesnedir ve çoklu belirlenimlerin somut incelenmesi yoluyla oluşturulur. Bu nedenle soyut bir devlet tanımı vermek olanağı kaybolmakta ve devletler, toplumsal farklılıkların açığa vurulduğu siyasal temsil biçimini almaktadır¹¹. Çünkü devlet, siyasal hayatın içerisinde sahip olduğu merkezi konuma göre şekillenmekte ve bahsi geçen siyasal hayat, her toplumda özgün olarak var olmaktadır¹².

Kapitalizm, coğrafi genişleme sürecinde, doğduğu mekân olan İngiltere’dekine benzer bir gelişim modeli izlememiştir. Kapitalizmin hareket yasalarının başka ülkelere doğru genişlemesi, genişleyen her mekânda kapitalizmin somut gelişme koşullarını değiştirmiştir¹³. Bu ifadelerin tamamlayıcısı, yine devleti, kapitalist üretim biçimine dışsal biçimde tanımlayan ve devletin kapitalizmin gelişmesi ve varlığını sürdürmesine soyut bir özne olarak kabul eden anaakım iktisadın reddiyesidir¹⁴. Bu anlamda devlet ve devlet üzerinde güç sahibi olan iktidar hem piyasaya eklemlenip üretim yaptığı hem de üretimin özel sektör tarafından gerçekleştirildiği her bir alanda, kapitalist birikime dair merkezi bir rol üstlenmektedir¹⁵. Bir başka ifadeyle devlet,

⁹ Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, s. 190.

¹⁰ a.g.e., ss. 194-99.

¹¹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 85.

¹² a.g.e., s. 535.

¹³ Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, s. 198.

¹⁴ Nicos Poulantzas, **Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar**, ed. James Martin, çev. Akın Sarı, Selime Güzelsarı, 2. Baskı Ankara: Dipnot, 2023, s. 415.

¹⁵ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 85.

üretim ilişkileri ve üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde kurucu bir irade olarak mevcuttur¹⁶.

Devleti kapitalist olmak özelliği ile biçimlendiren ise, sermaye birikimi için ihtiyaç duyulan şartları sağlaması, sürdürmesi ve yenilemesidir¹⁷. Bir başka ifadeyle, kapitalist üretim biçimi içerisinde siyasal alan, ulusal ekonomiden ayrışıp, ulusal ekonomide faaliyet gösteren sınıflar ile ittifak eder konuma gelmiştir. Zira, sermayenin kısa vadeli çıkarlarına ve geleceği görmekte mahir olamayan davranışlarına terk edilen sermaye birikimi, süreklilikten yoksun olacak ve düzeltici baskılara gereksinim duyacaktır¹⁸. Bu olguya koşut olarak, sermaye birikimi, devlet biçimlerinde ve müdahale yöntemlerinde de önemli dönüşümler yaratmıştır.

Bir devleti kapitalist yapan şekilsel olgular, devletin kapitalist üretimden kurumsal olarak ayrışması ile baskı araçları üzerinde anayasal tekel elde etmesi, vergi salma yetisine haiz olarak vergi-devleti biçimini alması, para yaratımı gücüne sahip olması, hukuk ve yasal bürokrasiyi yaratmasıdır. Ancak bu şekilsel şartlar, birçok olumsal müdahale ile birleşmekte ve her bir müdahale, devlet yapısını ve ekonomiyi eşanlı olarak dönüştürmektedir. Sonuç olarak, “*sermaye dolaşımı devlet yoluyla toplumsallaştırılır ve devlet ekonomik ihtiyaçları yansıtmak için yeniden örgütlenir*”¹⁹. Bu nedenle devlete dair *a priori* tanımlardan ziyade özgül uygulamaların biçimleri ve doğurduğu sonuçları tartışmak gerekmektedir²⁰.

McMichael²¹ bu dönüşümleri “*sermaye tarihi devletlerin tarihine gömülüdür,*” ifadesi ile anlatmaktadır. Dolayısıyla devlet, anaakım iktisadın vurguladığı gibi iktisadi olgulara tarafsız ve iktisadi olgularla ilişkisiz, belirli koşullar altında iktisadi ilkelerin uygulanırlığını biçimlendiren veya sınırlandıran, bir şirket ve hanenin iktisadi davranışına benzer biçimde kâr maksimizasyonunu amaç edinen, çıkarıcı bürokratların faydasını azamileştirdiği bir olgu olmanın ötesinde bir yapıdır²². Bu teorik sınırları aşan devlet teorisi yaklaşımları içerisinde devletin iktisadi alan içindeki konumları, iktisadi eylemleri kontrol yetisine haiz yasal bir egemen, iktisadi çatışmaları düzenleyen bir hakem, piyasa içerisinde iktisadi bir özne, diğer iktisadi öznelerin

¹⁶ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 416.

¹⁷ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 558.

¹⁸ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam Kitap, 2017, s. 217.

¹⁹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 561.

²⁰ a.g.e., s. 578.

²¹ Philip McMichael, “State Formation and the Construction of the World Market”, **Political Power and Social Theory**, ed. Maurice Zeitlin, Greenwich: Ct: JAI, 1987, C. 6, s. 188.

²² Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 86.

piyasa içerisindeki konumunu güçlendirebilecek ya da sınırlayabilecek siyasal bir özne gibi örneklerle açıklanabilir²³. Kapitalist dünya pazarının ve devletlerin gelişimindeki karşılıklı etki, kaçınılmaz olarak devlet yapılarını ve iktisadi büyüme stratejilerini özgünleştirecek, dolayısıyla ulusal büyüme biçimlerini, ülkelerin uluslararası piyasalara eklenme yöntemlerini ve sınıfsal güç ilişkilerini farklılaştıracaktır²⁴. Sermayenin artan biçimde uluslararasılaşması ve böylece esnekliğinin artması, devletlerin sermaye birikimine dair denetim yetisini ve strateji belirleme gücünü olumsuz etkilerken, bu olguya tezat biçimde devlet müdahalesine olan ihtiyaç ortadan kalkmamaktadır²⁵.

Devletler, tarihsel olarak kapitalist üretim biçiminin gelişim sürecinde, hangi özgün ulusal biçim içerisinde olursa olsun, önemli bir konumda yer almaktadır. Kapitalizmin gelişiminin ilk durağı olan İngiltere'nin kapitalist gelişim öyküsünde devlet, Wood'a göre sivil toplum karşısında tali bir konumda yer almış olsa da politikalarını sermayedarların ihtiyaç ve taleplerine göre şekillendirmiştir²⁶. Dolayısıyla Wood, İngiltere'nin sermayenin yeniden üretimi ve yapılandırılması sürecine doğrudan müdahil olmadığını vurgulamaktadır. Buna karşın emek ve sermaye arasındaki ilişkileri sermaye birikimi lehine düzenleyen yasalar, devlet müdahalesinin kapitalizmin dışsal tamamlayıcılığını sağlamıştır. Bu müdahalelere toprağın özel mülkiyete geçişine olanak sağlayan çitleme hareketlerini hızlandıran yasal düzenlemeler, Yoksul Yasaları'nda yapılan değişiklikler, emekçilerin kendilerini yeniden üretmeleri için sermayedarlarla yapacakları sözleşmelere mahkûm bırakılması, mülkiyete karşı işlenen suçlara getirilen ağır cezalar örnek verilebilir²⁷. Hobsbawm ise, ülke içindeki bu şartlara paye vermekle birlikte, dış politikasını iktisadi hedeflere lehimleyen devletin varlığının önemini de vurgulamakta; bu itibarla savaşlar ve sömürgeciliği kapitalizmin serpilme sürecinin temeline yerleştirmektedir²⁸. Nitekim Hobsbawm, sanayi devrimi sürecinde İngiltere'nin yeterince güçlü bir

²³ a.g.e., s. 87.

²⁴ a.g.e., s. 88.

²⁵ a.g.e., s. 564.

²⁶ Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, s. 188.

²⁷ Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, s. 139.

²⁸ Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Abdullah Ersoy, 4. Baskı Ankara: Dost Kitabevi, 2008, ss. 39, 45.

ekonomiye ve bu ekonominin uluslararası pazara dair gereksinimlerini karşılayacak “*saldırgan bir devlete,*” sahip olduğunu vurgulamaktadır²⁹.

Kapitalizmin doğuş aşamasında gerçekleşen, Karl Polanyi’nin³⁰ hayali metalar olarak kavramsallaştığı emeğin, doğanın ve paranın metalaşması, bireylerin toplumun diğer fertleriyle ve doğayla olan ilişkisinin meta temelinde örgütlenmesidir. Polanyi, bu üretim ve mübadele sisteminin temelinde bulunan kendi kurallarına göre işleyen piyasanın varlığını sağlayacak şartların devlet müdahaleleri tarafından oluşturulduğunu söylemektedir³¹. Bu müdahaleler, yalnızca sözleşme ilişkilerinin düzenlenmesi ve mülkiyet hakkının korunması ile sınırlı kalmamış, toplumsal ilişkiler içerisine serbest piyasa kurallarını yerleştirmek ve bunlara uyulmasını sağlamak biçimini de almıştır³².

İngiltere’de kapitalizmin ilk serpilme yıllarında sivil toplumun yurt içindeki gereksinimlerini tadil eden bir konumda olan devlet, ilerleyen aşamalarda rekabetçi uluslararası sistem içerisinde sermayenin çelişkili davranışlarına direnebilecek ve bu olguları dengeleyebilecek bir yapıya evrilememiştir³³. Kapitalizmin yeni evresi için ihtiyaç duyulan bu devlet yapısına Kıta Avrupası’nda rastlanmaktadır. Kıta Avrupası’nda kapitalizmin gelişimi için devletin daha kurucu bir konumda bulunduğunu söylememiz mümkündür. Bu sorgulamada sanayinin gelişimini önceleyerek çıkarım yapabilmek olasıdır. Kapitalist rekabette İngiltere’nin gerisine düşmüş olan Almanya, rekabet olgusu gerektirmese dahi iktisadi kaynaklarını İngiltere’nin sanayileşme seviyesini aşmak için seferber etmiştir³⁴. Bunun nedeni, kapitalizmin ulus içerisinde doğmasına karşın, varlığını sınırsız birikime dayandırdığı için, ulus ötesine taşma zorunluluğudur. Bu zorunluluk emperyalizmi doğurmuş ve jeopolitik ve askeri nedenlerle Almanya, devlet güdümlü bir biçimde sanayileşmiştir³⁵. Sanayileşme, devlet ve KİT’lerin (kamu iktisadi teşebbüsü) faaliyetleri ve kimi büyük

²⁹ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, çev. Mustafa Sina Şener, 6. Baskı Ankara: Dost Kitabevi, 2012, s. 42.

³⁰ Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Temelleri**, çev. Ayşe Buğra, 12. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 115.

³¹ a.g.e., s. 116.

³² Pierre Dardot, Christian Laval, **Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme**, çev. Işık Ergüden, 2. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 133.

³³ Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, s. 220.

³⁴ a.g.e., s. 140.

³⁵ Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, s. 197.

sermayedarlara verilen desteklerle vücut bulmuştur³⁶. Benzer bir tespiti Fransa için yapabilmek de mümkündür. Bu ülkelerde kapitalizmin gelişimi, İngiltere benzeri iç sosyal ilişkilerin zorlaması vasıtasıyla değil, kapitalist dürtülerin eksikliği altında devletin jeopolitik ve askeri kimi çıkarlarını korumak gayesiyle yaptığı iktisadi müdahaleler ile sağlanmıştır³⁷. Almanya ve Fransa’da üretim güçlerinin belirli bir olgunluğa erişmiş olması, başka bir ülkeden gelen rekabet baskılarına yanıt olarak, henüz kapitalizm öncesi mantıkla yönetilen devletin öncülüğünü üstlendiği bir kapitalizmin gelişmesi ile neticelenmiştir³⁸. İlerleyen alt başlıklarda devlet teorisi tartışmasında öne çıkmış yaklaşımlar incelenecektir.

1. Klasik Marksist Politik Ekonomi Yaklaşımı

Klasik Marksist politik ekonomi içerisinde kapitalist devlete dair teorik tartışma, devletin ekonomideki konumundan ziyade siyasal ve sosyolojik tahlillere bağlı biçimde yürütülmüştür.³⁹ Klasik Marksist politik ekonominin devlet tahayyülü, devleti sınıflı toplumun bir dışavurumu olarak tanımladığı çerçeveye bağlı olacaktır:

“Varlıklarının toplamsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır”⁴⁰.

Bu alıntıdan görüldüğü üzere Marx, hukuki ve siyasi üst yapının üretim güçleri tarafından şekillenen üretim ilişkilerinden neşet edeceğini söylemektedir⁴¹. İşçilerin üretim araçlarındaki hakimiyetini yitirdiği ve böylece sınıflı toplumun oluştuğu kapitalist üretim biçimi, devlet ve ekonomi arasındaki ayrımı da yaratmaktadır⁴². Klasik Marksist politik ekonomide devlet ve iktidar, sınıflı toplum ve mülkiyet ilişkilerinin temerküz ettiği bir yapıdır. Ayrıca devlet, Engels’in de vurguladığı üzere sınıflı toplumun çatışmalarının doğurduğu düzen ihtiyacının bir sonucudur⁴³:

³⁶ Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, s. 140.

³⁷ a.g.e., s. 136.

³⁸ Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, s. 197.

³⁹ E. Ahmet Tonak, “Kapital’in Planı ve Kapitalist Devlet Üzerine Bir Not”, **Kapital’in İzinde**, ed. Nail Satılğan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitap, 2012, s. 42.

⁴⁰ Karl Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2011, s. 39.

⁴¹ Tonak, “Kapital’in Planı ve Kapitalist Devlet Üzerine Bir Not”, s. 45.

⁴² Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 417.

⁴³ Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. Mustafa Tüzel, 5. Baskı İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, ss. 190-91.

“...devlet kesinlikle topluma dışarıdan dayatılmış bir güç değildir... Daha ziyade belirli bir gelişme aşamasındaki toplumun bir ürünüdür; o toplumun kendi kendisiyle uzlaşmaz bir çelişkiye düştüğünün, ortadan kaldırmaya gücünün yetmediği uzlaşmaz zıtlıklara büründüğünün bir itirafıdır. Fakat bu karşıtlıkların çatışan ekonomik çıkarları, çatışan sınıfların kısır bir kavga içinde birbirlerini ve toplumu kemirmemeleri için bu çatışmayı hafifletecek, “düzenin” sınırları içinde tutacak, açıkça toplumun üzerinde yer alan bir güç gerekli olmuştur ve toplumdaki kaynaklanan ama kendini onun üstüne koyan, topluma gitgide daha çok yabancılaşan bu güç devlettir.”

Benzer bir tespiti Lenin’in⁴⁴ “Devlet, sınıf karşıtlıklarının giderilmesinin bir ifadesidir. Devlet, sınıf karşıtlığının giderilmesinin mümkün olmadığı yerde, anda ve ölçüde ortaya çıkar. Tersini söylersek, devletin varlığı, sınıf karşıtlıklarının giderilemez olduğunun kanıtıdır,” ifadesinde de görmek mümkündür. Dolayısıyla devlet gücünün eylem ve uygulamaları, iktisadi mücadelenin yüzeye vuran teşekküllerini temsil edecektir. Böylece devlet, müdahale aygıtları ile üretici güçlerin gelişimine ve üretim neticesinde ortaya çıkacak olan dağılıma etkisi dolayısıyla sınıf mücadelesine tesir edebilmektedir⁴⁵. Bu noktada devlet müdahalesinin üretici güçler arasında hâkim üretim tarzını tehlikeye sokacak olan mücadelelerin ‘yatıştırılması’ işlevi göreceğini eklemek gerekmektedir⁴⁶. Sonuç olarak klasik Marksist politik ekonomi, modern devleti bir sınıfın diğer bir sınıfı sömürmesine dayanan kapitalist üretim tarzının serpilmesi ve iş bölümünün ortaya çıkması ile birlikte, bu süreç içerisinde yönetim ve baskı gücünü elinde tutan ‘kamusal güç’ olarak görmektedir⁴⁷.

Bu tanımlamada devletin sınıfsal yapı karşısındaki konumu *a priori* olarak belirlenmiş değildir. Aksine devletin işlevleri, değişen olgulara göre biçimlenebilecek ve değişebilecek; böylece sınıf mücadeleleri ve devletin kurumsal yapısındaki ilişkinin, somut olgulara göre esnek olabildiği bir kamusal güç şekillenecektir. Devletin kamusal güce sahip olma yetisi, onun kurumsal kimliğini tanımlamada önem arz etmektedir. Netice itibarıyla devlet, “sınıf mücadelesinde özgül etkileri olan bir politik hakimiyet sistemi,”⁴⁸ olarak tanımlanabilir. Bu tanımda vurgulanan nokta, devleti kimin yönettiği değil, siyasal temsil ve bu siyasal temsil dolayısıyla oluşan kamu politikalarının, dolayısıyla devlet müdahalesinin nasıl şekilleneceğidir. Bu noktada araçsalıcı ya da ideal kolektif devlet formlarına yakınlaşan klasik metinlerin

⁴⁴ V. İ. Lenin, **Devlet ve Devrim**, 4. Baskı İstanbul: Yordam Kitap, 2021, s. 19.

⁴⁵ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 55; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 39.

⁴⁶ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 40.

⁴⁷ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, ss. 57-58.

⁴⁸ a.g.e., s. 58.

kapitalist devleti zorunlu olarak sermaye lehine işlev gösteren bir yapı olarak tasnif etmesinden kaçınmak için somut bir kurumsal tahlille güçlendirilmesi gerekmektedir⁴⁹.

2. Poulantzasçı Yaklaşım

Poulantzas, ortodoks Marksizmin devlet tahlilini ihmal ettiğini vurgulamakta ve bu eksikliği ikame etmeyi savlamaktadır⁵⁰. Poulantzasçı yaklaşım, devleti toplum yapısının uyumunu (*cohesion*) sağlayan özne olarak ele almaktır. Bu yaklaşımın izini klasik Marksist politik ekonomi metinlerinde de görmek mümkündür⁵¹. Ancak Poulantzas, bu metinlerde sıkça rastlanan ve devleti tekelci sermayeye sadık bir yapı olarak gören araçsalcı yaklaşımı eleştirmekte ve devleti saf olmayan toplumsal ilişkilerin ve sınıf mücadelesi neticesinde değişen olguların birleşimi olarak nitelirmektedir⁵². Zira devletin egemen sınıfın tahakküm gayeleri tarafından kurgulanmış ve tamamıyla bu gayeler için kullanılabilecek bir aygıt olarak tasnifiyle tikel devlet yapılarına dair somut incelemeler olanaksız hale gelecektir⁵³. Poulantzas, Ralph Miliband ile yürüttüğü tartışmada ise Miliband'ı siyaset ve iktisat arasındaki bağıntıyı sadece yönetici sınıf nezdinde kişiselleştirmekle eleştirmekte ve kapitalist üretim biçimi içinde devletin sermayenin yeniden üretim sürecindeki başat konumunu ihmal ettiğini vurgulamaktadır⁵⁴.

Poulantzas, araçsalcı yaklaşıma ve Millibad'a yönelttiği bu eleştirilerini sınıf ve devlet arasında yaptığı tahlille genişletmektedir. Poulantzas'a göre devlet, kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu toplumsal yapı içerisinde gömülüdür. Bu gömülülük hali ise, devletin sınıfsal kimliğini ihdas etmektedir⁵⁵. Devlete dair görüşlerini Marx'ın düşüncelerinin olgunlaştığı dönemlere dayandırdığını öne süren Poulantzas⁵⁶, devletin egemen sınıfın arzusu olmadığını, aksine, tarihsel olarak bir üretim tarzının yarattığı sınıflara ayrılmış bir toplumun devleti olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka ifadeyle devlet, egemen sınıfın çıkarlarının diğer sınıf çıkarlarıyla kısmi ölçekte de olsa örtüştüğü toplumsal birlik ortamından doğmaktadır. Dolayısıyla modern siyasal devlet

⁴⁹ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 42.

⁵⁰ a.g.e., s. 80.

⁵¹ Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*; Lenin, *Devlet ve Devrim*.

⁵² Cemil Boyraz, "Nicos Poulantzas: Demokrasinin Bitmeyen Krizi", **Kapitalizm ve Demokrasi Bir Zıtlığın Anatomisi**, ed. Can Cemgil, Ömer Turan, İstanbul: Metis Yayınları, 2023, s. 69.

⁵³ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 113.

⁵⁴ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 44.

⁵⁵ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 68.

⁵⁶ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 116.

baskın sınıfların çıkarlarını değil, baskın sınıflar ve baskılanan sınıfların çıkarları arasındaki ilişkiyi siyasal alana aktarmaktadır⁵⁷. Bu süreç, modern devletin baskın sınıfların çıkarlarından yana saf tutması anlamına gelecek olsa dahi baskılanan sınıfların çıkarlarının da siyasal alanda konum bulabilme olanağını dışlamamaktadır.

Poulantzas⁵⁸, devlet tahlili sürecinde ‘betimleyici’ olarak nitelediği devletin, egemen sınıfın çıkarları neticesinde doğduğu düşüncesinden kopulması gerektiğini vurgulamaktadır. Poulantzas’a göre devlet karmaşık bir toplumsal ilişkidir ve sınıflar, devletin müdahale araçlarını kullanma yetisine haiz basit iktisadi oluşumlar değildir. Dolayısıyla sınıflar ve bu sınıfların fraksiyonları, devletin kurumsal yapısından ve müdahale biçimlerinden etkilenmektedir⁵⁹. Ayrıca Poulantzas’a göre sınıf mücadelesi, yalnızca devletin dışındaki bir alan olarak nitelenen sivil toplumda temerküz etmemekte, aksine, devlet içerisinde ve devletin müdahale araçlarına erişmek gayesiyle sürekli olarak tekerrür ve temrin etmektedir⁶⁰. Bu itibarla Poulantzas’ın sermaye ve sınıf kuramsal devlet anlayışlarına eleştirel bir ‘devlet kuramsal’ inceleme yaptığı gözlenmektedir⁶¹.

Poulantzas’a göre devlet, toplumsal bütünlüğün uyumunun sağlanması ile sermayenin yeniden üretimini tesis etmek gayesindedir. Bu noktada Poulantzas, devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımın belirginleşmesinin kapitalist devletin siyasal karakterini oluşturduğunu vurgulamaktadır⁶². Devlet, mübadele ve rekabet ilişkilerine dair soyut normların belirleyicisidir. Bu ilişkiler içerisindeki bireysel ve özerk güdüler sivil toplumu oluşturmakta ve devlet, bu güdülerin rastlaştığı şartları oluşturmak olarak tanımlanacak nesnel işlevi üstlenmektedir. Toplumsal statülerin devamına dönük feodal sistemin aksine modern hukuksal sistemde bireylerin normatif olarak sahip olduğu eşitlik ve özgürlük değerleri mevcuttur. Bu normatif karakter, genelleşmiş mübadele ve rekabet ilişkilerinin kurucu noktasıdır. Devlet, sivil toplumu değindiğimiz normatif değerler ekseninde şekillendirirken piyasanın muhafazasını ve yine sivil toplumun kapitalist mübadeleye dayalı bir üretim sistemi içerisinde örgütlenmesini sağlamakla yükümlüdür⁶³. Bahsi geçen özgürlük ve eşitlik değerlerinin

⁵⁷ a.g.e., s. 17.

⁵⁸ a.g.e., s. 117.

⁵⁹ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 44.

⁶⁰ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 61.

⁶¹ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 94.

⁶² Boyraz, “Nicos Poulantzas: Demokrasinin Bitmeyen Krizi”, s. 70.

⁶³ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 124.

normatif olduğunu ve sivil toplumdaki gerçeklikten ayrıştığını eklemek gerekmektedir⁶⁴.

Modern devletin bir diğer ayırt edici özelliği, kendisini egemenlik kurduğu ulusun genel çıkarı ile bütünleştirmesidir. Modern devlet, meşruiyetini ulusun siyasi taleplerinin gerçekleştiricisi olmaktan almakta ve bu güdüsüyle diğer devlet biçimlerinden ayrılarak kendisini evrensel ve genel olanın sağlayıcısı olarak sunmaktadır⁶⁵. Modern devlet yapısının sunduğu hukuk düzeniyle gelen eşitlik ve özgürlük sayesinde bireyler, evrensel bir bütüne eklenmeyi engelleyen doğal hiyerarşilerden arınmakta ve mücadelenin temel dayanak olduğu kapitalist toplum ile bütünleşmektedir. Modern devlet, çözülmüş – molekürleşmiş topluma birleşmeyi dayatmakta ve bu çözülmeye dayanarak kendisini sivil toplumdan ayrıştırmaktadır. İnsanların somut sosyo-ekonomik rollerinden arınarak siyasi bireyler haline gelmeleri, yukarıda değinilen evrenselliğin oluşumunu sağlamakta ve bu soyutluk ve biçimsellik vasıtasıyla yönetilenleri siyasi olarak egemenlik altına alma olanağı doğmaktadır⁶⁶. Bu noktada hegemonya kavramı ile ilişkilenen modern devlet, baskın sınıf veya sınıf içi hizbin yönlendiriciliğiyle, bu yapıların çıkarlarını ulusun çıkarı seviyesine yükseltmektedir⁶⁷. Bir başka ifadeyle modern devlet, iktidar bloğunun uzun erimli siyasi çıkarlarının temsilcisi ve örgütleyicisidir⁶⁸.

Baskın sınıfın farklı devletlerde farklı biçimler alması ve böylece ortaya çıkan kapitalizm içi tikellikler, Poulantzas'ın⁶⁹ sınıf devleti olarak adlandırdığı modern devlet içinde hâkim olan kapitalist üretim tarzından doğan çelişkilerin dışavurumunu temsil etmektedir. Ayrıca, baskın sınıfların çıkarlarının ulusal çıkar mertebesine erişmesi, baskılanan sınıflar lehine kimi iktisadi tavizleri de beraberinde getirmekte ve baskın sınıflar, politik çıkarlarının tahakkümünü sağlayabilmek gayesiyle iktisadi çıkarlarından ödün vermektedir⁷⁰. Devletin bu süreçteki konumu ve göreceli özerkliğinin boyutu, süreç içindeki rolü ile baskın ve baskılanan sınıflarla olan

⁶⁴ Boyraz, "Nicos Poulantzas: Demokrasinin Bitmeyen Krizi", s. 72.

⁶⁵ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 124.

⁶⁶ a.g.e., s. 125.

⁶⁷ a.g.e., s. 128.

⁶⁸ Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalisms*, London: Verso, 1978, s. 107.

⁶⁹ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 130.

⁷⁰ a.g.e., s. 133.

ilişkinine bağlıdır⁷¹. Dolayısıyla siyasal egemenlik, çeşitli sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının bir ittifakını imlemektedir⁷².

Poulantzas'ın baskın sınıf kavramını daha derinlemesine incelediğimizde karşımıza, burjuvazinin fraksiyonları içerisinde kapitalist devletin politikalarını çıkarları ekseninde şekillendiren bir grubun varlığı çıkmaktadır. Kapitalist devlet, yukarıda değindiğimiz üzere, bu grubun yönetimi altında burjuvazinin uzun dönemli siyasal çıkarlarının temsilcisi konumuna gelmektedir. Bir başka ifadeyle kapitalist devlet, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak gibi nesnel bir işlevi de gören bir yapıdır⁷³. Poulantzas⁷⁴, bu durumun doğal sonucu olarak toplum içindeki sınıfsal çelişkilerin devletin içerisine de yerleşmiş olduğunu öne sürmektedir. Bu nedenle devlet, sınıflar arasındaki güç ilişkilerinin yansıması olarak algılanmalıdır. Bu yansıma içerisinde, iktidar bloğuna dahil olan baskın sınıflar ile iktidar bloğu dışarısında kalmış baskılanan sınıfların mücadelesi, devlet aygıtlarına uzanmaktadır⁷⁵. Bu bağlamda eklenmesi gereken bir diğer nokta ise baskın sınıfın sınıfsal egemenliğini sürdürmek ve yeniden üretmek konusunda bütünlük halinde olduğu belirgin olsa dahi baskın sınıf içi fraksiyonların baskılanan sınıflara karşı her zaman bütünlük arz etmeyeceği olgusudur⁷⁶. Dolayısıyla Poulantzas, sermaye içi fraksiyonlar arasında mücadeleler ve çatlakların varlığını kabul etmektedir. Devletin bir toplumsal ilişki olarak kabulü⁷⁷, baskın sınıf ve bu sınıfın fraksiyonları arasındaki mücadeleleri devletin ve rejimin türü konusunda belirleyici bir aşamaya taşımaktadır⁷⁸. Bu noktada Poulantzas, faşizme giden süreçte halk yığınları ile baskın sınıfın çatışmasına vurgu yapmakta ve baskın sınıfça sınıf mücadelesinin siyasallaştırıldığı'nı söylemektedir. Dolayısıyla bu süreç, baskın sınıfın fraksiyonları arasındaki çatışmanın sönmülenerek iktidar bloğunun ortak düşmana karşı 'bütünleşip kaynaşması' ile neticelenmektedir⁷⁹.

Poulantzas'ın devlete dair yürüttüğü tartışmaların önemli katkılarından bir diğeri ise, onun savaş sonrası kapitalizmin krizini otoriterleşmedeki yükselişle ilişkilendirmesinden neşet etmektedir. Poulantzas'ın 'otoriter devletçilik' olarak

⁷¹ Boyraz, "Nicos Poulantzas: Demokrasinin Bitmeyen Krizi", s. 74.

⁷² Nicos Poulantzas, **Faşizm ve Diktatörlük**, 5. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 87.

⁷³ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 44.

⁷⁴ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 422.

⁷⁵ a.g.e., s. 426.

⁷⁶ Nicos Poulantzas, **State, Power, Socialism**, çev. Patrick Camiller, NLB, 1978, s. 144.

⁷⁷ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 75.

⁷⁸ Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, s. 87.

⁷⁹ a.g.e., s. 88.

nitelendirdiği kapitalist devletin ‘yeni aşaması’, kapitalizmin girdiği siyasal krizin ve devlet krizinin keskinleşmesiyle şekillenmektedir ve bu keskinleşme, iktisadi krize bağlı olarak gerçekleşmektedir⁸⁰. Poulantzas⁸¹, otoriter devletçiliği faşizm, askeri diktatörlük veya Bonapartizm gibi totalitarizmin istisnai devlet biçimleri olarak tanımladığı yapılardan ayırmakta ve onun ‘burjuva demokratik değerlerle’ bağıntısını kesmeyerek ‘yeni bir demokrasi’ yarattığını vurgulamaktadır. Sözelimi, Poulantzas için faşizm, kapitalist devletin “*sınır durumu,*” olarak betimlenen olağanüstü bir biçimini tanımlarken⁸² kapitalizmin ‘otoriter devletçi’ safhası, Poulantzas’a göre⁸³ emek ve sermaye arasında Fordist dönemde büyüme ve sosyal refahın eşanlı artışına dayalı uzlaşmayı yıkararak kapitalizme içkin eşitsizlikleri yeni veçhelerle teşmil etmektedir. Bu süreçte kapitalizmin işçi sınıfı üzerinde yarattığı eşitsizliklerin kadınları, göçmenleri, gençleri ve yaşlıları içerecek biçimde genişlediği ve tekelci sermaye, tekelci olmayan sermaye ile uluslararası sermaye arasındaki çatışmanın açığa çıktığı gözlenmektedir.

Otoriter devletçilik, kriz döneminde yoğunlaşan devlet müdahalelerinin iktidar bloğunda var olan çatlakları derinleştirmesine, kitlelerin devlet müdahalelerin burjuvazi yanlılığını algılamasıyla refah devleti uygulamalarına dönük güveninin sarsılmasına ve devletin sermayenin yeniden üretimi için gerekli şartları temin edemiyor olmasına verilen bir yanıttır⁸⁴. Poulantzas’a göre⁸⁵ otoriter devletçiliğin dışavurumu, “*sosyo-ekonomik yaşamın her alanına yönelik devlet kontrolünün yoğunlaşması, siyasal demokrasi kurumlarının radikal bir şekilde gerilemesi ve resmi özgürlüklerin acımasız ve çok yönlü bir şekilde kısıtlanması,*”dır.

Otoriter devletçilik, devleti bir siyasal partinin yönetimi altında bütünleştirirken bakiye siyasal partilerin devlet yönetimine katılımının olanaklarını azalttığı ölçekte temsili demokrasiyi aşındırmaktadır⁸⁶. Ayrıca, otoriter devletçilik, iktidarın yasamadan yürütmeye devredildiği, yürütmenin gücünün başbakan ya da cumhurbaşkanının şahsında kümелendiği temsili demokrasinin aşındığı süreçte kademeli olarak devlet yönetimi ile hâkim siyasi parti bütünleşir, iktidarın halk

⁸⁰ Poulantzas, *State, Power, Socialism*, ss. 205-6.

⁸¹ a.g.e., ss. 208-9.

⁸² Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, s. 73.

⁸³ Poulantzas, *State, Power, Socialism*, s. 211.

⁸⁴ a.g.e., ss. 213-14.

⁸⁵ a.g.e., ss. 203-4.

⁸⁶ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 100.

kitleleri ve baskın sosyal blok ile olan ilişkisi azalır, meşruiyet üretme yöntemleri siyasal partiden hükümete devrolur⁸⁷.

3. Neo- Ricardocu Yaklaşım

Devlet tartışması içerisinde sıkça değinilen bir diğer yaklaşım ise, neo-Ricardocu görüştür. Bu düşüncenin ağırlıklı olarak devletin iktisadi alana olan etkileriyle ilgilendiğini söylemek mümkündür. Bu görüşü savunan düşünürler, şirket kârları ve ücret gelirleri arasındaki çıkar çatışmasından yola çıkarak, devletin şirket kârlarını ücret gelirleri aleyhine koruyan müdahale biçimlerini kullandığını vurgulamışlardır⁸⁸. Bu ikilem arasında müdahalede bulunan devletin aşmayı amaçladığı sorun, sendikal mücadele ve uluslararası rekabet kısıtlarının şirket kârlarını baskılayan tezahürlerinin önüne geçebilmek olup olası müdahale amacını şirket kârlarını azami seviyede tutmak oluşturmaktadır. Bu gaye için emeği baskı altında tutmak ve reel ücret seviyelerini düşürmek gerekmektedir. Konjonktürel dalgalanmalar bu amaçlara ulaşmak için uygulanacak politikaların seçiminde uygun dönemleri oluşturmaktadır. Sübvansiyonlar, kamulaştırmalar, devalüasyon, ücret denetimleri, reflasyon ve sendikal faaliyetlerin denetimi gibi politikalar aracılığıyla gelirin özel sektör lehine yeniden dağılımı sağlanabilir. Ayrıca kamu harcamalarının kısıtlanması yolu ile devlet borçlanması ve vergi artışlarının enflasyonist etkisi baskılanmak istenecektir⁸⁹. Netice itibarıyla Neo-Ricardocu yaklaşımın, devletin ekonomiye yaptığı müdahaleler ile sermayenin gereksinimleri arasındaki eşgüdümeye vurgu yaptığı görülmektedir. Bu bağlamda Neo- Ricardocu düşünce, devlet organlarında ve iktisat politikalarında sermayenin başat konumunu perçinleyen uygulamaların iktisadi krizlere kapitalizm içinde kalan çözümleri dayattığını vurgulamaktadır. Ancak Neo-Ricardocu görüş, emek süreçlerine ve üretim alanına yeterli önemi vermemekle, bu nedenle üretim alanından ziyade bölüşüm alanına yoğunlaşmakla eleştirilmektedir. Neo Ricardocu yaklaşımın devleti yalnızca iktisadi olaylara müdahale etme gücüne haiz bir dışsal yapı veya kârın azami seviyeye ulaşması için kullanılan bir aracı olarak değerlendirmesi, bu yaklaşıma yönelik diğer eleştiriler arasında yer almaktadır⁹⁰.

⁸⁷ a.g.e., s. 101.

⁸⁸ a.g.e., s. 45.

⁸⁹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, ss. 62-63; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 46.

⁹⁰ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, ss. 63-64; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, ss. 46-47.

4. İdeal Kolektif Devlet Yaklaşımı

Değnilmesi gereken bir diğer yaklaşım ise, sivil toplum ile devlet arasındaki farklılaşmanın meta üretimine içkin olduğunu vurgulayan ideal kolektif olarak kapitalist devlet yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre devlet, sermaye birikimi için zorunlu bir yapıdır. Bunun nedeni, sermaye birikiminin, sermayedarların kendi arasında rekabet etme sürecinde sağlanamayacağı gerçekliğidir. Bu nedenle piyasadan ayrıışmış, ancak piyasayı yönlendirenlerin kolektif ihtiyaçlarına yanıt verecek bir yasal ve siyasal kurumun gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu yapı, ideal bir kolektif kapitalist olarak devlettir⁹¹. Kapitalizm, birikimin koşullarını oluşturmak ve sürdürebilmek için ekonomi dışı denetim, düzenleme ve yaptırım güçlerinin desteğine gereksinim duymaktadır. Burada ihtiyaç duyulan, sermayenin varlığı ve idamesi için gerekli olan siyasal inşa, hukuki istikrar ve düzendir. Kapitalizmin özellikle gereksinim duyduğu hukukla tanımlanmış ve siyaseten onanmış kuralların sağlayıcısı ise, ideal kolektif devlettir⁹². Bu düşünceye göre devlet doğrudan bir kapitalist kurum değil sermayenin ortak çıkarları için işlev gösteren ayrı bir siyasal yapıdır⁹³. Bu okulun düşüncelerinde devlet müdahalesi çeşitli biçimlere bürünmektedir. İlk olarak, meta üretiminin, mübadelesinin ve sermaye birikiminin kolaylığı ve devamlılığını sağlayacak hukuki ve mali yapıların kurumsallaştırılması devlet tarafından sağlanmalıdır. Bunun yanında devlet, ücretli emeğin yeniden üretiminin piyasa güçleri tarafından sağlanamaması durumunda, sermayeyi önceleyen yeniden üretimin teminini gerçekleştirmekle yükümlüdür⁹⁴. Bir başka ifadeyle devlet, kapitalist mübadele ilişkilerinin sürekliliğini temin edecek iktisadi göstergelere dair bilgileri sunacak hukuk kurallarına dayalı mali sistemi kurmalı, sendikaların denetimi, eğitim ve sağlık başta olmak üzere sosyal refah harcamaları gibi emeğin sermayeye bağlı konumunu ve yeniden üretimini güvence altına alacak uygulamaları yürütmelidir⁹⁵.

İdeal kolektif devlet yaklaşımı, devleti sermaye mantığı üzerinden tanımlamakta ve böylece sermayenin gereksinimleri ile devlet müdahalesini ilişkilendirmektedir. Rekabetin sermaye üzerinde doğurduğu kısıtlar, onları en kötü durumda ortalama kâr hadlerinde üretim yapmaya mecbur kıldığından, sermaye birikimi için zorunlu olan, ancak özel sektörün üretiminden kâr elde edemeyeceği

⁹¹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 69.

⁹² Wood, *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, s. 200.

⁹³ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 52.

⁹⁴ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 70.

⁹⁵ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 52.

kamusal mallar ve doğal tekellerin üretiminde devletin konum elde etmesi gerekmektedir⁹⁶. Ayrıca, bir ulus devlet içerisinde ulusa ait özel sermayenin varlığının yanında yabancı sermayenin de varlığı bulunmaktadır. Bu nedenle, devlet ülkeye gelen yabancı sermayeyi memnun edecek düzenlemelerin yanında, uluslararası sermaye birikimini sağlayacak şekilde diğer devletler ile de iş birliği yapmak mecburiyetindedir⁹⁷. Bu noktada sermaye mantığı teorisinin serimlediği devlet, aşağıda tartışacağımız neoliberal yönetim modeli ile birleşmekte ve iktisadi politikaların ne yöne evrileceğini kamusal müzakerelerin dışına taşımayı amaçlamaktadır⁹⁸.

Sermaye mantığı teorisyenlerine göre devlet, özel sermayenin kararlarına dolaysız olarak tesir etme yetisine haiz değildir. Bunun nedeni, devletin müdahalesinin özel sektörün örgütlülüğüne tesir eden mali ve hukuki güçlerle sınırlı olmasıdır. Buna karşın, özel sektör bu hukuki ve mali kısıtlar dahilinde kendi kararlarını belirlemekte özgür durumdadır. Bu durum bizi, tekil sermayedarın çıkarlarının genel sermayenin çıkarları ile çatıştığı noktada devletin nerede konumlanacağı sorunu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Zira devlet, sermaye mantığı yaklaşımında sermayedarlar arası ekonomik rekabetin devamını ve sermayenin sağlayamadığı ancak sermaye birikimine içkin gereklilikleri temin edecek bir siyasal güç konumunda bulunmaktadır. Dolayısıyla, tekil bir sermayedarın veya sermaye fraksiyonunun genel sermayenin çıkarlarını tehdit ettiği durumda devlet, işçi sınıfına karşı konumlandığı kadar sermayeye karşı da iktisadi alana müdahil olacaktır⁹⁹.

Sermaye mantığı teorisi, kendi içerisinde çeşitli eleştirilere maruz kalmış ve bu şekilde kapitalist devlet tahayyülüne dair anlatısını güçlendirmiştir. Kapitalizmin var olabilmek için belirli ön koşullarının sağlayıcısı olarak devletin varlığını gerekli gören bu eleştiriler, emek ve sermaye arasındaki çıkar çatışmasından ari bir anlatı geliştirmeye itiraz etmektedir. Bu nedenle bu görüş, kapitalist devletin yegâne anlatıcısının, artı değere el koyma aşamasındaki değişimlerin tahlil edilmesi olduğunu vurgulamakta, devlet müdahalelerinin evrimini bu dolayım ile açıklamaktadır¹⁰⁰.

⁹⁶ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 70; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 53.

⁹⁷ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 49; Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 70.

⁹⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 12.

⁹⁹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, ss. 71-72; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, ss. 54-55.

¹⁰⁰ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 74; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 55.

Kapitalizm, kendi kendini düzenleme yetisine haiz bir üretim sistemi olmadığından, sermaye birikiminin zorunlu koşullarının teşekkül edebilmesi için devlete ihtiyaç duymaktadır. Modern kapitalist ve müdahaleci devletin oluşumunda ilk aşama, merkantilist dönemde işgücünün varlığının tesis edilmesinin ardından, sermaye birikimine olabildiğince geniş alan açılmasıdır. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde gereksinimleri karşılayan devlet biçimi, mutlakiyetçi krallık olmuştur. Liberal kapitalizme geçişle beraber ise bu devlet yapısı yerini burjuva parlamenter demokrasiye bırakmıştır¹⁰¹. Bu sırada devlet, sermaye birikiminin devamını tesis edebilmek için kredi kontrolleri ve yoksul yasaları gibi çeşitli müdahale araçlarını kullanmıştır. Bu olgunun Kapital’de karşımıza çıkan birçok örneğinden birisi, embriyo analogisidir. Marx¹⁰² sermayenin artık emeğe tam olarak el koyamadığı sermaye birikiminin başlangıç aşamalarını “*sermayenin embriyo hali*,” olarak nitelemiş ve bu evrede artık emeğe ancak devlet gücünün yardımıyla el koyarak olgunlaşma haline erişebildiğini söylemiştir. Bir diğer örnek, proleterleşme sürecinde emeğin disiplin altına alınabilmesi gerekliliğinin devletin polisiye tedbirleri arttıran müdahaleleriyle gerçekleştiği vurgusudur¹⁰³. Sermaye birikiminin ilerleyen aşamalarında, üretimin toplumsallaşması ve kâr oranlarındaki azalma eğilimi ile beraber, devlet müdahalesine daha yoğun bir ihtiyaç duyulmuştur. Zira artan kapitalizm karşıtı hareketlere karşı emek süreçleri üzerindeki denetimin yeniden tesisi zaruri bir hâl almıştır. Tekelci kapitalizm olarak da isimlendirilen bu süreçte, devletin müdahale etmekteki temel güdüsü, kâr oranlarındaki azalma eğilimine karşı eğilimleri harekete geçirebilmektir. Bu süreçte parlamentonun gücünün gerilediği ve daha seçici müdahalelere yönelecek bürokrasinin gücünün teşmil edildiği görülmektedir. Sermayenin uluslararasılaşması ise, sermaye yanlı devlet müdahalesine dair yeni ihtiyaçları beraberinde getirmiştir. Netice itibariyle, sermaye birikimi ilerledikçe müdahaleci kapitalist devletin de biçimleri dönüşüme uğramış, parlamento zayıflarken bürokrasinin etkisi genişlemiş ve sermayedarlar ile sendikalar arasında bir denge kurulmuştur¹⁰⁴.

Bu tahlil, artı değere el konulmasının sürekli bir biçimde ve artarak gerçekleştiğini ve bu durumunu sermayenin kendi çıkarları için yaptığı mücadelelere bağlı olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu önermenin sonucu ise, kapitalist

¹⁰¹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 74.

¹⁰² Karl Marx, **Kapital 1. Cilt**, çev. Mehmet Selik, Nail Satılğan, 3. Baskı İstanbul: Yordam Kitap, 2012, s. 264.

¹⁰³ a.g.e., s. 711.

¹⁰⁴ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, ss. 75-76.

üretim biçiminin sahip olduğu yasaların doğal olarak var olmadığını, aksine, emek ve sermaye arasındaki mücadeleler neticesinde vuku bulduğunu göstermektedir¹⁰⁵. İktisadi krizler ise, sermayenin emek üzerindeki baskınlığını yitirdiği dönemlerin bir eseri olarak gerçekleşmektedir. Bu anlayışa göre devlet müdahalesi, sermayenin ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade sermaye birikiminin yarattığı politik çelişkilere bir yanıttır. İktisadi krizler, birikim rejiminin noksanlarını ortaya çıkaracak, dolayısıyla farklı iktisadi müdahalelerinin ortaya çıkmasıyla neticelenecektir. Bu anlamda iktisadi krizlerin devletin yapısal dönüşümü ve devlet müdahalesinin çeşitlenmesi için bir rehber olduğu söylenebilir¹⁰⁶. Buna karşın, devlet sermaye birikim için, bu süreçten görece olarak özerk olsa dahi, vazgeçilmez bir unsur olduğundan, devlet müdahalesi sermaye birikiminin doğurduğu çelişkileri bertaraf edemez ve yeniden üretir¹⁰⁷.

5. Neo-Gramsciye Yaklaşım

Devlet teorilerini tartışırken değinilmesi gereken bir diğer okul ise, devletin üniter bir burjuva sınıfı tarafından yönlendirilmeye açık bir yapı olmadığını, bunun aksine burjuvaziye bütünleştiren ve onun siyasal ve ideolojik tahakkümünün yönlendiricisi olarak devleti tanımlayan Neo-Gramsciye yaklaşımdır¹⁰⁸. İdeolojik hegemonya, tahakküm sahibi sınıf ya da iktidar bloğunun, halk üzerinde sahip olduğu ahlaki ve entelektüel gücünü temsil etmektedir. İktidar bloğu, tahakküm yetisine haiz sınıflar veya bu sınıflar içindeki hiziplerce, kendi çıkarları için ancak kısa dönemli çıkarlarından verdikleri kısmi ödünler pahasına ortaklaşmaları vasıtasıyla kurulmaktadır¹⁰⁹. Burada hegemonya kavramı, egemen sınıfın entelektüel düşün yapısının toplumun bütününce kabul edilmesi ve böylece iktidar bloğu lehine koşullu rıza üretilmesini ifade etmektedir¹¹⁰.

Baskın grup dışındaki kesimlerin kısmi rızalarının yokluğu durumunda, iktidar bloğunun sarsılma olasılığı artacaktır. Bu nedenle, iktidar bloğu bu kesimlerin bazı çıkarlarını popüler – demokratik yöntemler vasıtasıyla karşılayarak onları hâkim ideolojiye eklemlenmeyi ve böylece devrimci bir karşı hareketin önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Bu noktada devletin konumu, yalnızca sermaye birikimi için gerekli şartları yaratan ideal kolektif devlet olmak işlevini aşmaktadır. Ulus devletin varlığı,

¹⁰⁵ a.g.e., s. 76.

¹⁰⁶ a.g.e., s. 77.

¹⁰⁷ Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 55.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 62.

¹⁰⁹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 81.

¹¹⁰ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 110.

bütün sınıfsal aidiyetleri aşan yurttaşlık kurumunu sağlamak suretiyle, sınıfsal çıkarları aşan ulusal veya popüler çıkarlar kümesinin varlığının mümkün olduğunu imlemekte, böylece ulus devleti sınıf çatışmalarında dengeleyici bir unsur olarak konumlandırmaktadır. Ayrıca seçim mekanizması ile iktidar bloğu dışında kalan kesimlerin çıkarları da zaruri olarak siyasal alanın gündemine gelmektedir. Nitekim serbest seçimler dolayısıyla iktidar bloğu baskılanan sınıfların taleplerini göz önüne almakta, bu olgu ise baskılanan sınıfların sisteme içerilmesini sağlayarak burjuvazinin başat konumunu perçinlemektedir¹¹¹.

Neo-Gramsciyeen yaklaşım, yukarıda tartıştığımız yaklaşımların aksine ‘sermaye temelli’ değil ‘sınıf temelli’ bir yaklaşımdır. Bu itibarla Neo-Gramsciyeen yaklaşım, siyasi ve ideolojik tahakküme verdiği büyük öneme koşut olarak kapitalizme içsel olan iktisadi çelişkileri ihmal etmekle eleştirilmiştir¹¹².

B. Neoliberalizm ve Devlet

Günümüzde kapitalizmin büründüğü akılsallık olan ve bir politik – ekonomik uygulamalar bütününi içeren neoliberalizm, toplumsal ilişkileri ve kurumları kapitalizmin teorik ilkelerine göre şekillendirmeyi amaçlamaktadır¹¹³. Neoliberal akılsallık altında, toplumsal ve siyasal yapıların oluşan sorunların nedeni olduğu, piyasaların ve geleneksel ahlaki normların ise bu yapıların açtığı sorunlara deva olacağı düşünülmektedir¹¹⁴. Burada gerçekleştirilecek inceleme, neoliberalizme ilişkin Neo-Marksist ve Foucaultcu okumaların kavramsal çerçevelerinin bir bileşiminden oluşmaktadır.

Neo-Marksist okul, neoliberalizmi Keynesyen refah devleti uygulamalarına bir saldırı olarak okumaktadır. Bu saldırı neticesinde ulus devletlerin iktisadi egemenliği uluslararası kuruluşların tavsiyeleri ışığında sınırlanacaktır. Bir kurallar, kurumlar ve normlar bütünü olarak neoliberalizm, müdahalelerin yoğunlaşması, sermaye akışının serbestleşmesi ve üretimin uluslararasılaşmasına dayanmaktadır. Uluslararası ticaretin artması, sermaye akışları ve küresel bir ekonominin varlığı neoliberalizmin özgün yanları olmasa da döviz işlemlerindeki artış, sermayenin uluslararası hareketliliği, ulusötesi şirketlerin yayılması ve IMF (Uluslararası Para Fonu) ile DB (Dünya

¹¹¹ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 82; Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, ss. 63-64.

¹¹² Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, s. 62.

¹¹³ David Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, çev. Aylin Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015, s. 19; Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 11.

¹¹⁴ Wendy Brown, **Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi**, İstanbul: Metis Yayınları, 2021, s. 17.

Bankası) gibi kurumların kurucu konumu, neoliberalizmin ayırt edici özelliğidir. Neoliberalizm, IMF, DB, DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü), OECD (Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü), Avrupa Komisyonu gibi uluslararası kuruluşların ve kredi derecelendirme kuruluşlarının teşvik ve gözetimi altında ülke ekonomilerine yerleşmiştir¹¹⁵. Sermayenin akışkanlığına ulus devletlerin koyduğu engellerin kısıtlanması ve sömürge olmaktan henüz çıkabilmiş olan Küresel Güney ülkelerinin yeniden bölüşüm taleplerinin baskılanması bir küresel proje olarak nitelenen neoliberalizmin hedefidir. Sermaye üzerindeki kısıtların kaldırılması, ucuz emek ve vergi cennetlerine dair arayışı perçinlemiştir. Bu durum Küresel Kuzey ülkelerinde işçi sınıfının ve orta sınıfın iktisadi gücünün zayıflamasıyla neticelenirken Güney ülkelerinde sömürü ve eşitsiz gelişmeyi perçinlemektedir¹¹⁶.

Foucault ise neoliberalizmi, 1978-79 yılları arasında College de France’da verdiği derslerde “*liberal yönetimselliğin yeniden programlanması*,”¹¹⁷ olarak değerlendirmiştir. Burada Neo-Marksist okumanın betimlediği iktisadi sonuçları aşan bir değerlendirme yapılmış ve neoliberalizm, yeni bir siyasal akılsallık olarak irdelenmiştir. Foucault’nun bu derslerde yaptığı ekonomi politik inceleme, 1980 sonrasında karşılaştığımız iktisadi, hukuki, siyasal ve toplumsal dönüşümleri bu dönüşümlerin gerçekleşmesinden evvel öngörmüştür¹¹⁸. Foucaultyen okumada neoliberalizm, sadece bir iktisadi krize değil, iktisadi krizi de kapsayan ve yönetim aklının rasyonelleşmesi¹¹⁹ olarak nitelenen yönetimsellik krizine verilen yanıtlar bütünü anlatmaktadır. Bir başka ifadeyle, bu okumaya göre neoliberal yönetimselliği sadece kapitalist birikim rejiminin iktisadi krizlerine karşı yeni politika arayışı olarak değil, aynı zamanda yeni bir toplum biçimi yaratma çabası olarak değerlendirilmektedir¹²⁰. Bu noktada biyopolitika kavramını açmamız faydalı olacaktır. Biyopolitika, Foucaultçu literatüre göre nüfusu odağa yerleştiren ve yaşam içerisinde belirleyici konuma haiz süreçlere ilişkin bilgilerin denetlenmesi ve

¹¹⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 80; Gérard Duménil, Dominique Lévy, “Neoliberal (Karşı)Devrim”, *Neoliberalizm Muhafif Bir Seçki*, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, 2020, s. 26.

¹¹⁶ Quinn Slobodian, *Globalist The End of Empire and The Birth of Neoliberalism*, Cambridge, Massachusetts London,; Harvard University Press, 2018, s. 285.

¹¹⁷ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu Collège de France Dersleri 1978-1979*, çev. Alican Tayla, 2. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 83.

¹¹⁸ Alp Yücel Kaya, “Michel Foucault’nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyoneliterinde Ekonomi Politik”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 199.

¹¹⁹ a.g.e., s. 198.

¹²⁰ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 85.

düzenleyici tedbirler alınmasına dayalı müdahale tekniklerini ifade eden kavramdır¹²¹. Biyopolitika, tikel olarak bireylerin bedeni üzerinde yoğunlaşan disiplinci iktidar tekniklerinden farklı ve bir bütün olarak tasavvur edilen toplumsal bedeni konu alan iktidar tekniklerini gündemine almıştır¹²². Neoliberal yönetimsellik, bir biyopolitika uygulamasıdır ve bu yönetsel aklın yürütücüsü devlettir¹²³.

Neoliberal akılsallık, piyasayı oluşturan rekabet normlarını hem devlet tarafından uygulanan hem de devlet idaresinde kullanılan ilkeler olarak nitelemiştir. Rekabetçi normlar; işyerleri, eğitim kurumları gibi bütün toplumsal alanlara sızmakta, böylece bu ilkeler ışığında birey yeniden yapılanmaktadır. Ayrıca rekabetçi piyasaların var olması siyasal desteği de gerektirmektedir. Bunun yanında neoliberalizm, devletler, şirketler ve bireylerin kendi eylemleriyle sistemi güçlendirmesini de arzu etmektedir¹²⁴.

Foucault, neoliberalizmin sermaye ve demokrasi ile ilişkisini tam olarak irdelememiştir. Foucault, kapitalizmi bir toplumsal tahakküm biçimi olarak incelememiş ve neoliberal akılsallığın demokrasi, demokratik değerler, koalisyonlar, kuvvetler, ilkeler ve kurumlar üzerindeki etkilerini tartışmamıştır. Bunun yanında, Foucault'nun siyasal özerklik, siyasi özgürlük, yurttaşın taleplerini dışa vurumu, adalet ve eşitlik gibi olguların ne olacağına dair bir yanıtı da bulunmamaktadır. Brown¹²⁵ bu eksikliklerin Foucault'nun Marksist tarih yazımı ile arasına koyduğu mesafeden öte geldiğini söylemektedir. Foucault'nun Marksizmle arasına yerleştirdiği mesafe, ekonomi politiğe dair liberalizm, devlet, ekonomi ve modern özne arasında Marksist yazında yeterince yer bulamamış kimi konuların üzerinde durmasını sağlamış olsa da onun sermayenin tarihsel ve toplumsal bir kuvvet olarak varlığına yüz çevirmesiyle neticelenmiştir.

Kapitalizmin büyüme, girdi maliyetlerini azaltma, yeni kâr mekânları yaratma ve yeni pazarlar oluşturma gibi açık güdüler, bu güdülerin biçimleri, uygulamaları ve mekânları sonsuz çeşitlilik göstermektedir. Bu güdülerden güç alan sermaye, iktisadi amaçların ötesinde, insanlar arası ilişkilere, düzenlemelere ve özne üretimine şekil

¹²¹ Utku Özmakas, **Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault Agamben, Hardt-Negri**, 3. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 123.

¹²² a.g.e., s. 125.

¹²³ a.g.e., s. 137.

¹²⁴ Pierre Dardot, Christian Laval, **Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor**, çev. Ferda Keskin, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2022, s. 83.

¹²⁵ Wendy Brown, **Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi**, çev. Barış Engin Aksoy, 2. Baskı İstanbul: Metis Yayınları, 2021, s. 86.

vermektedir. Sermayenin tahlili konusunda eksik kalan Foucaultyen okuma, Brown'a göre¹²⁶, siyasal akılsallık ile iktisadi sınırlar arasındaki ilişkiyi anlatmakta da eksik kalmaktadır. Bu nedenle Brown¹²⁷ neoliberalizmin daha güçlü bir tahlilini yapabilmek için Foucault'nun neoliberalizme dair incelemesinin Marx'ın kapitalizm tahliliyle birleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

1. Neoliberalizm ve Neoliberal Akılsallık

Neoliberal akılsallık, kapitalist ekonominin Büyük Buhran'dan sonra büründüğü biçimin kriz koşullarından faydalanarak, petrol şoklarının akabinde sahneye çıkma fırsatı bulmuştur. Bu akılsallığın temelinde evrensel rekabet ilkesi bulunmakta ve bu ilke, toplumların yönetilme biçimlerinin şartlarını belirlemektedir¹²⁸. Bir başka ifadeyle neoliberalizm, yönetenlerin iktisadi ve siyasi eylemlerini düzenlemenin yanında yönetilenlerin de davranış ve tepkilerini kurgulamayı gaye edinen bir akılsallık biçimidir¹²⁹. Neoliberal akılsallık, kapitalizmin ilkelerinin yayılmasına karşı çıkan yapıları yıkmaya yönelik ve bu uğurda kitlelere, kitlelerin arzu etmediği normatif ilkeleri benimsetmeyi amaçlayan bir yönetim biçimidir¹³⁰.

Neoliberalizm kavramından genel olarak anlaşılan, Adam Smith'in görünmez el anlatısının yalnızca müdahalesizlik boyutundan yola çıkan¹³¹ ve Chicago Okulu'nun iktisadi düşüncelerini temele alan ideolojidir. Bu anlayış, piyasaların özgür bırakıldığı takdirde optimal kaynak dağılımını sağlayacağı ve devlet müdahalesinin piyasaların kendiliğinden dengeye gelme yetisine sekte vuracağı kabulüne dayanmaktadır¹³². Bir başka ifadeyle neoliberalizm, söylemsel olarak devlet müdahalesine karşı duran ve piyasa ile özel sektörün çıkarlarını önceleyen bir ideolojidir¹³³. Dolayısıyla neoliberalizmin görünür yüzü, piyasanın doğallığını kabul etmekte ve devletin iktisadi hayata müdahalesinin oldukça sınırlı alanlara sığdırılması gerektiğine inanmaktadır.

Neoliberalizmin iç yüzü derinlemesine incelendiğinde ise, devlet müdahalesinin sınırlandırılmasından ziyade, kurumları, toplumsal ilişkileri, iktisadi ve

¹²⁶ a.g.e., s. 88.

¹²⁷ a.g.e., s. 89.

¹²⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 2.

¹²⁹ a.g.e., s. 8.

¹³⁰ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 25.

¹³¹ Görünmez el üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. N. Emrah Aydınonat, "Adam Smith'in 'Görünmez El'i: Doğru Sanıyor Olabileceğiniz Yanlışlar", *Görünmez Adam Smith*, ed. N. Emrah Aydınonat, Mine Kara, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, ss. 133-63.

¹³² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 3.

¹³³ Duménil, Lévy, "Neoliberal (Karşı)Devrim", s. 26.

siyasi yönetim biçimlerini dönüştürmeye odaklı sürekli müdahaleler zinciriyle karşılaşılmaktadır¹³⁴. Neoliberalizmin seyrini kuralların esnetilmesi, devletin faaliyet alanının kısıtlanması, ulus devletlerin egemenlik alanının ulusüstü kuruluşlar tarafından daraltılması, liberal demokratik değerlerin zarar görmesi gibi negatif kavramlarla açıklamak, bu seyrin özelliklerini serimleyebilme yetisini zedelemektedir. Bu nedenle bu anaakım neoliberalizm anlatısını pozitif ve özgün bir iktidar biçimi olarak neoliberalizm anlatısı vasıtasıyla ikame ve tadil etmek gerekmektedir. Neoliberalizm, siyasal ve mali kurumların yasama araçları ve idari kuvvetlerle desteklenmesi sonucu oluşan ve ekonomi politikasında yönetsel müdahalelerin sürekliliği olan bir iktidar sistemidir¹³⁵. Bu nedenle neoliberalizm, klasik liberal devlet teorisinin pasif ve minimal devlet anlayışından oldukça uzaktır¹³⁶. Aksine, Foucault'nun vurguladığı üzere, piyasa ve rekabet, *“ancak aktif bir yönetsellik tarafından üretildiği takdirde ortaya çıkabilir”*¹³⁷.

Neoliberal düşünceye göre iktisadi krizler, devlet müdahalesinin veya devletin koyduğu yasal kuralların yokluğundan değil, eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Neoliberal akılsallık, devlet müdahalesinin piyasanın doğallığını zedeleyeceğini ileri sürmemektedir. Aksine, neoliberal akılsallıkta devletin kural koyma yetisi, rekabetin örgütlenmesi, kolaylaşması ve teşviki için oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle, neoliberalizmin en kritik önermesi, rekabetin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için kuralların zaruri olduğu fikridir¹³⁸. Bir başka ifadeyle serbest rekabet, doğal bir seyir izleyerek varlığa gelebilecek bir olgu değildir. Bu önermeye koşut olarak serbest rekabet, politika yapıcılarının temel siyasal tercihlerinden neşet etmektedir¹³⁹. Rekabet bütün olumlu piyasa durumlarının kurucusu olarak görülmekte olduğundan neoliberal müdahalecilik rekabet olanakları yaratmayı ve bireyleri rekabet normlarına uydurabilmeyi hedeflemektedir¹⁴⁰. Bu noktada neoliberalizmin çelişkisi açığa çıkmaktadır. Çünkü neoliberalizm, devlet iktidarına güvenmeyen bir entelektüel hafızaya dayanırken özel mülkiyeti, bireysel hürriyetleri ve girişim özgürlüğünü korumak için gerekirse zor kullanacak güçlü bir devlete gereksinim duymaktadır¹⁴¹.

¹³⁴ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 6.

¹³⁵ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 79.

¹³⁶ a.g.e., s. 20.

¹³⁷ Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu Collège de France Dersleri 1978-1979*, s. 107.

¹³⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 7.

¹³⁹ a.g.e., s. 136.

¹⁴⁰ a.g.e., s. 332.

¹⁴¹ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 29.

2. Neoliberal Müdahalecilik ve Neoliberalizmin Kutupları

Neoliberal akılsallık, serbest piyasanın varlığını yadsımamakta, ancak piyasanın devlet müdahalesi ile birlikte işlemeyeceğini söyleyen liberal görüşü reddetmektedir. Dolayısıyla serbest piyasa, neoliberal düşünce sistemi içerisinde devlet müdahalesi ile bir arada bulunabilir¹⁴². Bir başka ifadeyle neoliberal müdahalecilik, devletin tasfiyesine değil, rekabetin kurucu unsur olduğu iktisadi ve toplumsal ilişkileri siyasal olarak biçimlendirmeye amaçlı müdahalecilik çeşididir¹⁴³ ve gayesi, devleti yeniden yapılandırmaktır¹⁴⁴. Bu akılsallığın ortaya çıkış nedeni, Keynesyen iktisadın ortaya çıkış amacına benzerdir. Klasik liberalizmin iktisadi reçetelerinin karşı karşıya kaldığı kriz, liberal toplum düzenini tehdit eder konuma gelmiş ve bunu aşmak için ‘bırakınız yapsınlar’ reçetesinden taviz vermek gerekmiştir. Ayrıca, krizin yüzeye vuran etkileri, kamu otoritesinin sözleşmelerin ve mülkiyet hakkının teminatı olması konumunun değişmesiyle neticelenmiştir¹⁴⁵. Keynesyen iktisat içerisinde bu dönüşüm, emeğe verilen haklar, doğrudan vergilerin arttırılması, sosyal sigorta sistemlerinin kurulması, ihtiyari maliye politikası uygulamaları ile bütçenin aktif kullanımı ve KİT’lerin iktisadi hayata eklemlenmesi ile gerçekleşmiştir. Neoliberalizmde ise, Keynesyen iktisadın piyasayı düzeltici eylemleri veya piyasadan ödün verilen durumlardan ziyade, özenle belirlenmiş hukuki kurallar ile rekabetçi piyasaların korunması söz konusudur¹⁴⁶. Keynesyen iktisat ve neoliberalizm arasındaki bu ikilem, kapitalizmin iki savaş arası dönemde girdiği derin krize verilen birbirine zıt iki yanıtıdır.

Foucault, neoliberal teorinin Alman ordoliberalizmi ve Amerikan neoliberalizmi olmak üzere iki ayrı kutuptan oluştuğunu belirtmiştir¹⁴⁷. İlk kutupta yer alan ordoliberal teorisyenler, iktisadi krizin nedenlerini klasik liberalizmin eksikliklerinden başlayarak aramak gerektiğini iddia etmektedir. İkinci kutupta yer alan ve Friedman’ın da temsilcisi olduğu Chicago anarko-kapitalizmini doğuracak olan Amerikan neoliberalizmi ise krizin ortaya çıkış nedenlerinin klasik liberalizm ilkelerinden uzaklaşmada aranması gerektiğini söylemektedir. Hayek, von Mises gibi

¹⁴² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 11.

¹⁴³ a.g.e., s. 136.

¹⁴⁴ Ronaldo Munck, “Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti”, **Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, 2020, s. 106.

¹⁴⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 137.

¹⁴⁶ a.g.e., s. 138.

¹⁴⁷ Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu Collège de France Dersleri 1978-1979*, s. 66.

Avusturya ekolünden gelen düşünürler ise, bu iki ekol arasında bulunmakta ve iki ekolden de pay almış görüldüğünden, ayrı bir hizip olarak sayılmamıştır. Foucault, bu arada kalan kutuptaki isimlere Friedman'ı da eklemekte ve bütün kutupların en belirgin ortak yanının Keynesyen müdahaleci ekonomi karşıtlığı olduğunu söylemektedir¹⁴⁸. Günümüz neoliberal düşüncesinin politikalarını iki kutuptan da beslendiğini ileri sürmek mümkündür.

Neoliberalizmin bu iki kutbunun teorisyenleri, 26-30 Ağustos 1938 tarihleri arasında Paris'te Walter Lippmann kolokyumunu düzenlemiş ve klasik liberalizm ve neoliberalizm arasındaki ayrışmayı keskinleştirmiştir¹⁴⁹. Bu tarihten on sene sonra Mont Pelerin Cemiyeti'ne dönüşecek olan bu yapının temel iktisadi hedefleri, kamu mülkiyetindeki işletmelerin ve kamunun gerçekleştirdiği hizmetlerin özelleştirilmesi, emeğe verilen hakların gevşetilmesi, sosyal devlet faaliyetlerinin azaltılması, sermayeye yüklenen kuralların dizginlenmesi ve yabancı yatırımcıları cezbedecek vergi ve gümrük politikalarının uygulanmasıdır¹⁵⁰. Bu iki hizbin ortak görüşü, Keynesyen iktisadın hâkim fikirlerinin yol açtığı yanılsamaların liberalizme dönüşü zaruri kıldığıdır. Ancak dönülecek liberalizm, kendisini yenilemeli ve liberal doğalcılıktan uzaklaşarak, yasal bir düzenin tasarlanmış kurgusunu oluşturacak aktif bir liberalizmi kurabilmelidir. Bu düzen altında devlet, hukuki müdahale yetisine haiz olacak ve girişimcilerin eylem hürriyetine ket vuran aktif müdahalecilikten uzaklaşacaktır¹⁵¹. Bir başka ifadeyle, hukuk önünde resmi eşitlik haricinde eşitliğe dair sorunların meşruluğu ortadan kalkmalıdır¹⁵².

Bu görüşlere göre iki savaş arası dönemde ortaya çıkmış olan iktisadi buhranın asıl sorumlusu klasik liberalizmdir. Dolayısıyla Keynesyen iktisadın planlamayı ve devlet güdümündeki ekonomiyi ortaya çıkarmasının nedeni de klasik liberalizmin doğalcılığa olan inancının yol açtığı ekonomi politik noksanlardır. Bu nedenle liberal toplum düzeninin devamı, klasik liberalizmden uzakta, ancak Keynesyen Yeni Liberalizmin liberal topluma zarar veren ilkelerine de yakınsamayacak bir politika demetine ihtiyaç duymaktadır. Neoliberalizm olarak adlandırılan bu paradigmanın yeniliği, piyasayı doğal değil, kurgulanabilen bir düzen olarak tasavvur etmesi ve böylece piyasanın yerleşmesi ve gelişimini hedefleyen siyasal programın

¹⁴⁸ a.yer.

¹⁴⁹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 149.

¹⁵⁰ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 29.

¹⁵¹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 149.

¹⁵² Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 53.

saptanabileceği düşüncesidir¹⁵³. Bir başka ifadeyle neoliberalizm, devleti yokluğa mahkûm eden liberteryan bir ütopya değil, devletin rekabet mantığına dahil edilmesidir¹⁵⁴.

Neoliberal teorisyenler tarafından arzulanan zayıf bir devlet değildir. Aksine, devlet güçlü olmalı, ancak konumu ve görevleri katı bir şekilde belirlenmelidir¹⁵⁵. Devlet, neoliberal pratiklere uygun bir kurumsal yapı oluşturmak ve bu yapıyı korumakla yükümlüdür¹⁵⁶. Bir başka ifadeyle, bu yeni düzen içerisinde, planlamacı müdahalecilikten ayırt edilmesi gereken bir müdahale yöntemi kurgulanmalıdır. Bu dönüşüm altında rekabetçilik korunacak, ancak rekabetin gerçekleştiği piyasa devlet tarafından düzenlenecektir¹⁵⁷. Bu yönetselliğe göre devlet piyasa için vardır ve devleti yönlendiren piyasa ilkeleridir. Devlet müdahalesi olmaksızın rekabetçiliğin yerleşmesi mümkün değildir. Bir diğer açıdan ise rekabetçi piyasaların yetersizlikleri vardır ve bu yetersizliklerin telafisi için piyasalar devlet tarafından inşa edilmeli, eylemleri kolaylaştırılmalı, eksik noktaları desteklenerek tamamlanmalı ve bazı durumlarda kurtarılmalıdır¹⁵⁸. Yapıcı liberalizm olarak da tanımlanmış bu sistemde ekonominin işlerliğinin iyileştirilmesi için devlet ekonomiye müdahale etme imkânından kendini menetmemelidir. Bu müdahalenin sınırları oldukça geniştir. Kurumların, vergi sistemlerinin dönüşümü, iktisadi faktörleri tıkanıklıktan kurtarma ile iktisadi açıdan arzu edilir kimi alanlara üreticilerin yönlendirilmesi neoliberal müdahaleciliğin kapsamındadır¹⁵⁹. Ancak bu müdahaleler, devletin kalkınma ve refah alanındaki varlığının azaltılmasıyla eşanlı şekilde gerçekleşmelidir¹⁶⁰. Yatırım ve tasarruf, üretim ve tüketim, ihracatçılar ve ithalatçılar arasındaki piyasayı önceleyen dengelerin oluşumu da devletin sorumluluğundadır¹⁶¹.

Neoliberalizmin teorisyenlerine göre devlet otoritesine duyulan ihtiyacın bir diğer nedeni, toplum içerisinde yönetilmesi gereken çıkarların fazlalığıdır. Bu çıkarların yönetilebilmesi, ancak güçlü bir devletin yasal güvenceyi temin etmesi ile sağlanabilir¹⁶². Bir başka ifadeyle, neoliberalizm iktisadi öznelerinin çıkarlarının bir

¹⁵³ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 151.

¹⁵⁴ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 183.

¹⁵⁵ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 74.

¹⁵⁶ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 10.

¹⁵⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 154.

¹⁵⁸ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 31.

¹⁵⁹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 82.

¹⁶⁰ Duménil, Lévy, "Neoliberal (Karşı)Devrim", s. 27.

¹⁶¹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 111.

¹⁶² a.g.e., s. 165.

yekûn haline geldiği, farklılıkların söğürüldüğü ve çatışmaların engellendiği bir sistem değildir. Buna karşın, kamusal kurumların ve bireysel eylemlerin kurucu normu rekabetçiliktir ve bahsi geçen bütün farklılıklar bu norm üzerinden kendisini var etmektedir¹⁶³. Bütün bu nedenlerden ötürü neoliberalizm, Keynesyen refah devletinden ayrıştığı kadar klasik liberalizmden de ayrılmaktadır¹⁶⁴.

a. Ordoliberalizm

Alman ordoliberalizminin iktisadi düşünceleri, düzene olan ihtiyacın varlığı üzerine kurgulanmıştır. Bir başka ifadeyle ordoliberalizmin sorgusu, kapitalizmin krizlerden nasıl canlı çıkacağına dair çözümler geliştirmektir¹⁶⁵. Bu sorunun cevabı düzenin sağlanabilmesidir. Düzenin üç temel kurucu ayağı ise kuvvetli ve teknokratik devlet, demokrasiye olan mesafe ve otoriter liberalizmdir¹⁶⁶.

Ordoliberallere göre liberal bir devletin temelinde piyasa ekonomisi bulunmaktadır, dolayısıyla düzene ihtiyaç duyan olgu piyasa ekonomisidir. Bu noktada düzeni sağlayacak bir mekanizmaya gereksinim ortaya çıkmaktadır. Bu mekanizma, düzeni sağlayacak siyasarın oluşturulması ve düzen için gerekli kuralların sağlanması ile yükümlüdür¹⁶⁷. Düzenin ilk ihtiyacı, fiyat mekanizması aracılığıyla iktisadi öznelerin eşgüdümünün sağlanması ve iktisadi süreçlerin serbest rekabet ekseninde işleyebilmesidir. Ancak bu düzen, yukarıda değindiğimiz üzere, klasik liberalizmde var olan doğalcılığa benzer şekilde işlememektedir. Ordoliberalizm, piyasanın doğal bir çıktı olduğu ve kendi kendini var ettiğini kabul etmemekte, devleti ise bu kendiliğinden var oluşa sadık kalma gereksinimi ile sınırlamamaktadır¹⁶⁸. Serbest rekabet doğal olmayan bir siyasa seçimidir¹⁶⁹. Dolayısıyla rekabetin üretilebilmesi için eski paradigmadaki gibi piyasaya rağmen değil, piyasa için yönetimi imleyen aktif yönetimsellik uygulamaları gereklidir¹⁷⁰. Bu noktada neoliberalizmin, klasik liberalizmde var olan ve tüketiciye farklı üreticiler arasında seçim yapmak olasılığını sunarak tüketicinin refahının artmasını sağlayan doğal rekabet olgusundan ayrıştığı görülmektedir. Neoklasik iktisadın çok sayıda

¹⁶³ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 83.

¹⁶⁴ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 31.

¹⁶⁵ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 85.

¹⁶⁶ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 88.

¹⁶⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 170.

¹⁶⁸ Kaya, "Michel Foucault'nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyonalitelerinde Ekonomi Politik", s. 223.

¹⁶⁹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 178.

¹⁷⁰ Kaya, "Michel Foucault'nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyonalitelerinde Ekonomi Politik", s. 224.

Üretici ve tüketicinin buluştuğu atomistik piyasa varsayımını gözden geçiren ordoliberal düşünce, oligopol gücüne sahip az sayıda üreticinin varlığının ölçek ekonomileri vasıtası ile tüketicinin refahına daha fazla hizmet edeceği sonucuna varmıřtır¹⁷¹.

Ekonomik düzenin ve istikrarın sağlanabilmesi için devletin güçlü bir biçimde inşa edilmesi; bu gücün demokratik müdahalelerden görece yalıtlılabilmesi adına ise karar alma süreçlerinde teknokratik öznelerin etkisinin artırılması gerekmektedir¹⁷². Dolayısıyla ordoliberaller, devlet müdahalesinin her biçimine karşı olmaktan ziyade, müdahalelerin mahiyetini ayrıştırmakta ve düzeni sağlayacak müdahaleleri tercih etmektedir¹⁷³. Bir başka ifadeyle, neoliberal paradigma, klasik liberalizmin devlet müdahalesini dışlayan tutumunun aksine bu müdahalenin doğasının ne olması gerektiğini vurgulamakta ve meşru ile gayri meşru müdahaleleri ayrıştırma yolunu tartışmaya amaktadır¹⁷⁴. Bu tartışmaya göre ordoliberaller, demokrasinin koyduğu kısıtlardan kurtulmuş, teknik uzmanlığa sahip liyakatli kadrolarca yönetilen ve rekabetçi piyasa ilkeleri uyarınca liberalleşmiş bir devleti yeęlemektedir¹⁷⁵.

Ordoliberal müdahaleci devlet, rekabet mantığıyla ters düşmeden “*piyasa polisi*,”¹⁷⁶ gibi davranarak piyasanın serbest işleyişi önündeki engelleri kaldırmayı amaç edinir. Bu şartlar altında uygulanacak konjonktürel iktisadi politikalar, fiyat istikrarı ve enflasyonun kontrolü karşısında ikincil nemdedir¹⁷⁷. Alım gücünün korunması, tam istihdamın sağlanması ve demeler dengesinde istikrar, fiyat istikrarının ardında kalan hedeflerdir. Bu bağlamda, IMF’nin önerdiği yapısal uyum programları veya merkez bankasının bağımsızlığı söylemi, bu anlayışın eksiksiz bir tezahürünü teşkil etmekteyken¹⁷⁸ Foucault’nun neoliberalizme dair öngörülerinin isabetliliğini gstermektedir¹⁷⁹.

¹⁷¹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum zerine Deneme*, ss. 81-82.

¹⁷² Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 72.

¹⁷³ Kaya, “Michel Foucault’nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyonalitelerinde Ekonomi Politik”, s. 226.

¹⁷⁴ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum zerine Deneme*, s. 218.

¹⁷⁵ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 88.

¹⁷⁶ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum zerine Deneme*, s. 181.

¹⁷⁷ Kaya, “Michel Foucault’nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyonalitelerinde Ekonomi Politik”, s. 226.

¹⁷⁸ Dumnil, Lvy, “Neoliberal (Karşı)Devrim”, s. 27.

¹⁷⁹ Kaya, “Michel Foucault’nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyonalitelerinde Ekonomi Politik”, s. 227.

Ordoliberaller “*piyasaya müdahale değil, piyasa için müdahale*,”¹⁸⁰ fikrini benimsemektedir. Piyasaya değil, piyasa şartlarına müdahale etmeyi öngören bu düzenleyici biçimin temel amacı, fiyat mekanizmasının olabildiğince sağlıklı işlemesini sağlamaktır. Bu durum ise, kaçınılmaz olarak enflasyonun kontrol altında tutulması aracılığı ile fiyat istikrarının sağlanmasını gerektirmektedir¹⁸¹. Ücretlerde Keynesyen katılık hedefinin aksine esneklik hedeflenmekte, planlamaya dair hedefler ise ortadan kaldırılmaktadır¹⁸². Bunun yanında, yine Keynesyen müdahaleciliğin kullandığı araçlar olan fiyat kontrolleri, istihdam yaratımı, seçili sektörlerin desteklenmesi ve kamu yatırımları, ordoliberal düşüncede yerini saf piyasa araçlarına terk etmiştir¹⁸³.

Ordoliberalizmin düzenleme politikası, piyasanın varlığının teşekkülünü sağlayacak, ardından düzenleyici ve denetleyici politikalar ile rekabet sürecindeki engelleri bertaraf etmek ve rekabetin işlerliğini sağlamak suretiyle piyasaya müdahil olacaktır¹⁸⁴. Bu önermelerde görüldüğü üzere ordoliberallerin ekonomik devlet olarak sunduğu devlet biçimi, sosyal devletin doğrudan karşıtıdır. Ordoliberaller sosyal devletin güçsüz bir devlet olduğunu ve kapitalist birikimi zayıflattığını iddia etmektedir. Bu zayıflığın kökeninde ekonominin devlet ile olan bütünleşikliği vardır. Bu nedenle devlet, bir yandan ekonomiden arınıırken, diğer yandan ekonominin siyaset karşısında özerkliğini sağlamaya ve piyasa ilkelerinin korunmasına çabalamalıdır¹⁸⁵.

Ordoliberallerin düzeni sağlamak ve siyaset ile ekonomi arasındaki bağı kesmek için sundukları önerilerden birisi ‘ekonomik anayasa’ fikridir. Ekonomik anayasa fikri, anayasaların siyasal hükümlerinin yürütme organını kısıtlamasına benzer biçimde, iktisadi hükümlerinin iktisadi karar alıcıları sınırlandırmasını önermektedir¹⁸⁶. Bu önerme ile siyasal alandaki çıkar çatışmalarını kurallar ekseninde uzlaştırmayı başarmış olan anayasal hükümlerin ekonomik alana da tahvili

¹⁸⁰ Johanna Oksala, “Ordoliberalism as Governmentality”, **The Birth of Austerity German Ordoliberalism and Contemporary Neoliberalism**, ed. Thomas Biebricher, Frieder Vogelmann, London and New York: Rowman Littlefield Publishers, 2017, s. 186.

¹⁸¹ a.g.e., s. 187.

¹⁸² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 182.

¹⁸³ Oksala, “Ordoliberalism as Governmentality”, s. 187.

¹⁸⁴ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 182.

¹⁸⁵ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 89.

¹⁸⁶ Franz Böhm, “Economic Ordering as a Problem of Economic Policy and a Problem of Economic Constitution”, **The Birth of Austerity German Ordoliberalism and Contemporary Neoliberalism**, ed. Thomas Biebricher, Frieder Vogelmann, London and New York: London and New York, 2017, s. 118.

amaçlanmaktadır¹⁸⁷. Ordoliberallere göre ekonomik anayasa devlet ve seçmen olan yurttaşlar arasında bir toplumsal sözleşme olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle ekonomik anayasa, bütün yurttaşların uymayı taahhüt ettiği ve müzakere etmeye kapalı yasal normları ifade etmektedir. Bu sözleşmeye iştirak eden yurttaşlar, ekonomik anayasa vasıtasıyla teşmil edilecek olan piyasa ekonomisinden doğan ortak çıkarlara sahiptir¹⁸⁸. Ekonomik anayasanın varlığı, devletin iktisadi alana dair müdahalelerinin çerçevesini önceden belirleyecek bir el kitabı olacak ve devlet bu el kitabının sunduğu teknik uzmanlığa dayanarak piyasalardaki eylemleri kolaylaştıracaktır¹⁸⁹. Bu ekonomik anayasa, özel mülkiyet, sözleşme özgürlüğü ve serbest rekabetten oluşan bireysel ekonomik özgürlükler ile genel çıkarı uyumlaştıracak temel iktisadi kuralların teşekkülünü sağlayacaktır¹⁹⁰. Bu iktisadi yönetim anlayışı, planlamanın kaosa sürüklediği iddia edilen devlet yetilerinin telafi edilmesiyle neticelenecektir. Bunun yanında, yönetim içerisinde yer alacak olan teknokrat iktisatçıların iktisat teorisine dair bilgilerinin, planlama uygulamalarını yöneten iktisatçılara göre daha fazla olduğu kabul edilmektedir¹⁹¹.

b. Friedrich von Hayek

Friedrich von Hayek, devlet tarafından oluşturulacak hukuksal çerçevenin önemini sıkça vurgulamış; yasa koyucunun ve siyasal iktidarın, bireyin iktisadi faaliyetlerini güven ve istikrar içinde yürütebilmesini sağlamak ve belirsizlikleri soğurtmakla yükümlü olduğunu ifade etmiştir. Böylece piyasa düzeninin etkinliğinde sürdürülebilirlik sağlanacak ve devletin elinde bulunan zor kullanma tekeli meşruiyet kazanacaktır¹⁹². Hayek, klasik liberal okulun devlet müdahalesinin sınırlarını belirlemede çizdiği çerçeveyi yetersiz bulurken, bu müdahalenin ‘toplumsal’ amaçlar gözetilerek yapılmasını reddetmektedir¹⁹³. Piyasalar ve ahlak, bireylerin gereksinimlerini karşılamakta gerekli olan iki ayrı yapıdır. Bu iki yapı özgürlükten doğmakta ve devlet güdümündeki sosyal politika, planlama, eşitlik ve adaleti

¹⁸⁷ James M. Buchanan, “The Domain Of Constitutional Economics”, **Constitutional Political Economy**, C. 1, S. 1, 1990, s. 9.

¹⁸⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 75.

¹⁸⁹ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 71.

¹⁹⁰ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 71.

¹⁹¹ Walter Eucken, “The Different Types of System”, **The Birth of Austerity German Ordoliberalism and Contemporary Neoliberalism**, ed. Thomas Biebricher, Frieder Vogelmann, London and New York: London and New York, 2017, s. 70.

¹⁹² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 235.

¹⁹³ a.g.e., s. 219.

sağlamaya dönük politikalar ile zedelenmektedir¹⁹⁴. Bu nedenle devlete biçilen sınırlar belirlenmelidir. Devlet, bireylerin kurgulanmış piyasa düzeni içerisinde alacakları kararları kolaylaştırmanın yanında, piyasa tarafından arzulanan, ancak bu faaliyetten fayda sağlayacaklar tarafından gerçekleştirilmesi olası olmayan hizmetlerin sunumunu da temin edecektir¹⁹⁵. Hayek'e göre, devletin Keynesyen iktisatta öngörülen 'dağılım' amaçlı müdahaleleri, piyasanın kendiliğinden işleyen düzenini bozarak bu düzenin başka bir biçime evrilmesine yol açacağından dolayı reddedilmelidir. Böylece neoliberalizmin Hayekçi biçiminin, devlet müdahalesini azaltmaktan ziyade, bunu arzu ettiği görülmektedir. Devletin görevi 'adli müdahalecilik'tir¹⁹⁶. Devletten istenen adli müdahaleciliğin klasik liberalizmden ayrıştığı nokta ise, klasik liberalizmin adli olanı mümkün olduğunca dışlama talebine karşın, neoliberalizmin adli olandan toplumun neoliberal taleplere göre yeniden şekillenmesini istemesidir¹⁹⁷.

Bu anlayış içerisinde başat iktisadi özne şirkettir. Şirket, 1980'li yılların başından itibaren toplumsal ilerleme ile dönüşümün sağlayıcısı ve istihdamın temel yaratıcısı olarak görülmüştür. Basın mensupları, teknokrat iktisatçılar, siyasetçiler ve akademisyenler arasındaki büyük bir koalisyon ile toplumsal iyinin kurucu unsurunun şirket olduğuna dair Herman ve Chomsky'nin ifadesiyle 'rızanın imalatı'nı¹⁹⁸ yaşadığımızı söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Şirketin amaçlarına ulaşacağı iktisadi faaliyetleri özgürce gerçekleştirebileceği bir kurumsal ortamın sağlanması, devletin adli müdahalesinin hedefidir¹⁹⁹.

Hayek, toplum ve toplumsal kavramlarının en sağlam eleştirisini sunan düşünür olmuştur. Hayek'e göre toplumsal kavramı, anlamsal bir söz oyunudur. Toplumsalı önceleyen kaygılar gütmek ise, çoğunluğu kontrol etmeye yönelik bir tiranlık alametidir. Antik dünyanın küçük birliklerine duyulan bir özlemi anlatan toplum kavramı, ortak hedeflere birlikte ilerlendiği yanılgısının dayanağıdır²⁰⁰. Bu noktada, hükümetin zor kullanma gücünün meşrulaştırıcısı yine toplum ve toplumsal

¹⁹⁴ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 22.

¹⁹⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 236.

¹⁹⁶ a.g.e., s. 237.

¹⁹⁷ a.g.e., s. 238.

¹⁹⁸ Edward S. Herman, Nolan Chomsky, **Rızanın İmalatı Kitle Medyasının Ekonomi Politikası**, çev. Ender Abaloğlu, 2. Baskı İstanbul: bgst Yayınları, 2012.

¹⁹⁹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 25.

²⁰⁰ Hayek, *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, Chiao University Press, 1989, 112,113.

kavramlarıdır. Toplumsal adalet ise, bir hayalin belli belirsiz silüetlerini yansıtmakta ve özgür bir medeniyetin arda kalan değerleri için büyük bir tehdit yaratmaktadır²⁰¹.

Hayek²⁰², bireyler arasında karşılıklı bağımlılık olduğunu kabul etse de bunun ortak amaçlara dönük bir örgütlülükten değil piyasalardan ve ahlaki normlardan öte geldiğini vurgulamaktadır. Buna toplum adını vermek bir yanılgı olmanın yanında, modern yapılar içerisinde ortak yarardan doğan totaliter eğilimlerin doğmasına sebebiyet verecektir²⁰³. Hayek'e²⁰⁴ göre toplum düşüncesi ve toplumu idealize etmenin bir diğer sakıncası, bireylerin bir araya gelmesinden neşet eden kümülatif bir yapının hatalı bir şekilde kişileştirilmesi ve kendiliğinden ortaya çıkmış olan olumlu sonuçların bilinçli eylemler neticesinde var olduğu yanılgısına düşülmesidir. Bu hatalı kişileştirme, toplum mefhumunun değerini arttırmakta ve olumlu sonuçların kendiliğinden ortaya çıkmadığı, bu nedenle de müdahale ile etkilenebileceği neticesinin elde edilmesine yol açmaktadır. Bunun yanında, bölüşüm adaletinin devletler tarafından sağlanacağı inancı bireylerin veya grupların devlete yönelen taleplerini arttıracak ve zamanla siyasal eylemin temel belirleyicisi haline gelmesi kaçınılmaz olan toplumsal adalet talebi, totalitarizme giden yolun yapı taşlarını döşeyecektir²⁰⁵. Netice itibarıyla ortak amaçlara ve halk egemenliğinin üstünlüğüne duyulan inanç, kamu çıkarına yönelik kaygıları tetikleyerek devletlerin hareket alanını genişletecektir²⁰⁶.

Toplumun varlığına dair bu hatalı kabuller, onun bir tasarımın eseri olduğunu ve daha akılcı bir tasarımla topluma dair çıktıların iyileştirilebileceğini söylemektedir. Toplumun iyileştirilebileceğinin kabulü ise, ancak evrimleşerek kendini bulmuş gelenekler ve özgürlüklerin kısıtlanması ile mümkündür. Bu noktada kamu müdahalesinden arı tutulması gereken, piyasa ve ahlaktır. Çünkü piyasa ve ahlakın oluşturduğu hareketli düzen, bunların var olmaması durumunda ortaya çıkamayacak insani eylemleri yaratır ve bireylerin uygun davranış kalıplarını sindirmesini sağlar²⁰⁷. Bu eylem yasaları ile kamu gücünün tasarımı olmadan düzen sağlanabilecektir. Toplumsal adalet talebiyle piyasayı ve ahlakı bazı hedeflere yönlendirmeye çaba sarf

²⁰¹ Friedrich August von Hayek, **Law, Legislation and Liberty 2. Cilt: The Mirage of Sosial Justice**, Chicago: Chicago University Press, 1973, ss. 66-68.

²⁰² a.g.e., s. 67.

²⁰³ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 42.

²⁰⁴ August von Hayek, **The Fatal Conceit: The Errors of Sociasim**, Chicago: Chicago University Press, 1989, s. 113.

²⁰⁵ Hayek, *Law, Legislation and Liberty 2. Cilt: The Mirage of Sosial Justice*, s. 68.

²⁰⁶ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 80.

²⁰⁷ a.g.e., ss. 43-44.

etmek, yenilikçiliğe, ilerlemeye ve kendiliğinden düzene zarar verme pahasına piyasaya müdahale etmektedir. Bir başka ifadeyle toplumsal adalet, piyasalar ve ahlak tarafından yaratılan adalet, özgürlük ve ilerlemeye karşı bir saldırdır. Burada iktisadın sorumluluğu ortaya çıkmakta ve toplum savunucularına düzenlemeyi düşündükleri konular hakkında ne kadar az bilgiye sahip olduğu gerçeğini iktisat bilimi açığa vurmaktadır²⁰⁸. İktisat bilimi, bu bilgisizliği açığa vurarak toplumsal adalet taleplerinin ve toplumdan doğan bir yönetimin siyasal yöneticiliğine duyulan inanca karşı toplumun siyasal alandan kaldırılmasını zaruri hale getirmektedir. Sonuç olarak neoliberalizmin toplumsalın varlığına ve adaletin gerçekleşme alanı olmasına yönelik tutumu, eşitlikçi ve kapsayıcı fırsatlar yaratmaya yönelik eylemleri piyasaların ve ahlakın kendiliğinden işleyen sürecinin saptırılması olarak görmektedir²⁰⁹.

c. Milton Friedman

Milton Friedman, 1970'lerin enflasyonist ortamında paranın miktar teorisinin yeniden iktisat gündemine girmesini sağlayan düşündürdür. Friedman'a göre enflasyonun temel nedeni, az miktarda malın piyasadaki fazla miktarda para kullanılarak talep edilmesidir. Ayrıca Friedman, politika yapıcıların enflasyon ve işsizlik arasında seçim yapabilme olasılığının bulunmadığını vurgulamış ve piyasanın her hal ve şartta sahip olduğu bir 'doğal işsizlik haddinin' var olduğunu ileri sürmüştür. İşsizliği doğal işsizlik oranının altına indirmek gayesiyle uygulanan iktisat politikalarının sonucu ise kaçınılmaz olarak enflasyondur. Enflasyonu düşürmek isteyen politika yapıcılar, para arzındaki artışı durdurmak mecburiyetindedir²¹⁰. Friedman'ın önerdiği iktisat politikaları Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere'de uygulamaya konulmuş, ancak 1980'lerin ilk yarısından itibaren bu politikaların enflasyon sorununu çözemediği açığa çıkmıştır. Buna karşın Friedman hala teorileri sıkça uygulamaya konulan bir iktisatçı olmasının yanında, aşağıda tartışacağımız üzere siyaset bilimi literatürüne de katkı veren fikirler sunmuştur.

Friedman, iktisadi ve siyasal özgürlükler arasındaki koşutluğa vurgu yapmaktadır. Bu özgürlüklerden herhangi birinin varlığı, zaman içerisinde bir diğerinin filizlenmesini sağlayacaktır. Siyasal özgürlüğün varlığı ise ancak

²⁰⁸ Hayek, *Law, Legislation and Liberty 2. Cilt: The Mirage of Sosial Justice*, s. 76.

²⁰⁹ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 53.

²¹⁰ Costas Lapavitsas, "Neoliberal Dönemde Anayolcu İktisat Kuramı", **Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, 2020, s. 66.

kapitalizmin varlığı ile mümkündür²¹¹. Bu iki özgürlük arasındaki koşutluk, serbest piyasa ve rekabetçi kapitalizmin devleti sınırlamasını, dolayısıyla iktisadi ve siyasal iktidarın katı sınırlarla ayrılmasını gerektirmektedir²¹². Bir iktidar gücünün bir diğerini dengelemesi özgürlüğün iki biçimini de kuvvetlendirecektir²¹³. Sınırlamayı gerçekleştirecek olan serbest piyasadır, çünkü iktisadi eylemler piyasa dolayımıyla siyasal iktidarın sınırlamalarından arınmaktadır²¹⁴.

Friedman'a göre devletin konumu, iktisadi öznelerin eylemlerindeki eşgüdümü sağlayabilmek gayesiyle mübadele ilişkilerini önceleyen anlaşılabilir ve sürekli kuralları temin etmek ve bunları iktisadi öznelere aktarmaktır. İktisat politikaları kurallı, sürekli ve önceden bilinir olmalıdır. Ancak bu politika demetini önceden koyulan kurallar ile sabitlemek, iktisadi öznelere karar alma serbestisi vermekten ziyade bu kurallara uyma zarureti getirmektedir. Bu kurallar ile piyasa zorunlulukları yaratılmaktadır. Friedmancı müdahalecilik, devletin kurallar vasıtasıyla piyasayı yaratmasını imlemektedir. Monetarist iktisat normlarına göre belirlenen enflasyon oranı, para arzının büyüme haddi, bütçe açığı ve devlet borçlanmasına dair kurallar, iktisadi özneleri bu sınırlanmış siyasa içerisine yerleştirebilmeyi ve bu sınırlara göre davranışların belirlenebilmesini amaçlamaktadır²¹⁵. Netice itibariyle Friedman, ekonomiyi siyasetten arındırarak piyasaları siyaset üretiminden özerk, dolayısıyla yurttaşların ani ve hesapsız müdahalelerinden ari tutmak için demokrasinin sınırlandırılmasını hedeflemektedirler²¹⁶. Bir başka ifadeyle, piyasa kuralları ihlal edilemez kurallar olarak kabul edilmeli ve her gelen hükümet, arkasındaki seçmen gücü ve bu seçmenlerin talepleri ne olursa olsun bu kurallara riayet etmelidir²¹⁷.

d. Demokrasi Tartışması

Hayek demokrasi ile liberalizm arasında da koşutluktan ziyade ayrımlar ve gerilimler olduğunu vurgulamaktadır. Liberalizm hükümetin zorlayıcı yanlarına dair kısıtlamaları arzu ederken demokrasi hükümetin yalnızca çoğunluğun arzularına göre sınırlanmasını ifade etmektedir²¹⁸. Ayrıca, demokrasi ve liberalizmin karşıtları da birbirinden farklıdır. Demokrasinin zıttı otoriterlikken liberalizmin zıttı totaliterliktir.

²¹¹ Milton Friedman, **Capitalism and Freedom**, Chicago: Chiago University Press, 1962, ss. 8-11.

²¹² Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 77.

²¹³ Friedman, *Capitalism and Freedom*, s. 9.

²¹⁴ a.g.e., s. 15.

²¹⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 271.

²¹⁶ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 20.

²¹⁷ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 61.

²¹⁸ Friedrich August von Hayek, **The Constitution of Liberty**, Chicago: Chicago University Press, 1960, s. 166.

Bu durumda, özgürlük, geleneksel ahlak ve muhafazaya alınmış mülkiyetten oluşan bir liberal toplumla otoriterlik bağdaşabilirken totaliter bir yönetim de çoğunluklar tarafından yönetilebilir ve bu anlamda demokrasiyle bağdaşabilir. Bu otoriter liberalizm tasımı ile liberalizme geçişin tesisi için askeri darbe veya savaşların, Pinochet'in Şili'de askeri darbe sonrası veya Bremer'in Irak savaşı sonrası kurduğu yönetimlerin meşruluğunun entelektüel temeli hazırlanmıştır²¹⁹.

Toplumsala yönelik bu saldırı, refah devleti ve sosyal demokrasi uygulamalarını, vergilendirmenin yeniden dağıtımcı etkilerini eleştirmekten öteye gitmekte ve ortak yararın siyasal savunusunu ortadan kaldırmak istediği ölçüde demokrasiye karşı bir saldırı yaratmaktadır²²⁰. Bu çalışmada demokrasi, Aristoteles'in tanımı izlenerek, iktidarın yoksul kitlelerce elde tutulduğu yönetim biçimi olarak kabul edilecektir. Nitekim Aristoteles'e²²¹ göre yoksulların çıkarlarının öncelendiği yönetim biçimi demokrasi, varlıkların çıkarlarının öncelendiği yönetim biçimi ise oligarşidir. Bu bağlamda Aristoteles, yöneticilerin varıl sınıflardan oluştuğu ve siyasal iktidarın servet temelinde meşrulaştırıldığı yönetim biçimini oligarşi, yöneticilerin mülksüzlerden oluştuğu ve siyasal iktidarın geniş halk kesimlerine dayandığı yönetim biçimini ise demokrasi olarak adlandırmaktadır²²². Bu demokrasi tanımında, sayıca çoğunluk olmaktan ziyade toplum içerisindeki iktisadi konum belirleyicidir. Bir başka ifadeyle *demos*, yoksullar ile özdeşleşmiştir ve demokrasi, yoksulların iktidar olma gücüne eriştiği yönetim biçimidir. Paralel olarak oligarşi sayıca az olanların değil varlıkların iktidarını temsil etmektedir²²³. Aristoteles²²⁴ demokraside çoğunluğun, oligarşide de azınlığın yönetimde olmasını bir rastlantı olarak nitelemiş ve siyasal rejimleri isimlendirmekte belirleyici olanın varıl ya da yoksul olmak olduğunu vurgulamıştır. Bu noktada Brown'un²²⁵ tespit ettiği üzere Aristoteles, demokrasiyi yoksullar tarafından yönetim olarak görmektedir. Bu noktada demokrasi, özellikle savaş sonrasında sosyal devlet ve refah devleti olguları altında, yönetici seçme ve yoksullar lehine yeniden dağıtım politikalarından neşet eden siyasal bir rejimi ifade etmektedir²²⁶. Bu rejimde halkın katılımı, yöneticilerin belirlenme sürecine seçimler

²¹⁹ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 84.

²²⁰ a.g.e., s. 55.

²²¹ Aristoteles, **Politika**, çev. Furkan Akderin, 6. Baskı İstanbul: Say Yayınları, 2022, s. 100 (1279b).

²²² a.g.e., s. 100.

²²³ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 47.

²²⁴ Aristoteles, *Politika*, s. 100.

²²⁵ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 20.

²²⁶ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 62.

aracılığıyla dâhil olması biçiminde gerçekleşmektedir. Yöneticiler, yönetme meşruiyetini oylarıyla aldıkları kitlelerin çıkarları adına piyasayı yönlendirme gücüne sahiptir. Bu yönlendirmenin ereği toplumsal adalettir ve bu ereğe ulaşmak, demokrasinin temel taşıdır²²⁷.

Hayekçi neoliberalizmin demokrasiye karşı tutumu, demokrasiyi yöneticileri seçme biçimi olarak görmekten öteye gitmemektedir. Mülkiyet ve ticari mübadele kurallarını belirleyen özel hukukun bağımsız ve üstün bir biçimde var olması, Hayekçi neoliberalizmin temelinde bulunmaktadır²²⁸. Özel hukuk kurallarının temel irade olarak yerleşmesi, sözleşme ilişkilerini toplumun çoğunluğunun iradesinin denetiminden arı tutmak olarak değerlendirilmiştir²²⁹. Hukuk devleti (*rule of law*) kavramının sadece özel hukuk kurallarının üstünlüğüne bağlandığı bu çerçevede içerisinde devlet, bireylerin özel hukuk kurallarına riayet etmesini sağlamakla yükümlüdür. Toplumun özel hukuk kurallarına riayetini temin edebilmek adına devletin, öncelikle bu kuralları kendi eylem ve işlemlerine uygulaması ve özel hukuk kişisi gibi davranması gerekmektedir. Bu nedenle neoliberal akılsallık içerisinde hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı duyma zarureti değil, yasama ve yürütme erklerinin özel hukukun zorunlu kıldığı normları kurucu unsur olarak kabulüdür. Bir başka ifadeyle özel hukuk kuralları, neoliberal akılsallık altında bir anayasa kuvvetinde güç dengesinin dağılımını sağlama konumuna erişmektedir²³⁰. Özel hukukun ilkelerini temel alan hukuki güç liberal demokrasilerin birbirine eşit diğer güçlerinin üzerine çıkacaktır. Özel hukuk ilkelerinin siyasal ve toplumsal düzenin kurucu ilkesi olması gayesi, bu ilkeleri kamusal müzakere ve siyasal seçimlerden bağımsızlaştırmıştır²³¹.

Hayek'e göre demokrasi, olumlu sonuçlar vermesi zorunlu olan bir olgu değildir. Bu kabulün doğal sonucu, demokrasinin kendi aşırılıklarını yaratacağıdır. Bu aşırılıklara örnek olarak 1960'lar boyunca geniş kesimlere sirayet etmiş toplumsal hareketler ve bu hareketler neticesinde kamu faaliyetlerinin kapsamının genişlemesi gösterilebilir. Dolayısıyla demokrasinin aşırılıkları denilen olgu, toplumsal adalet talebiyle birleşmiş ve sosyal devletin genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Bu durumun doğal sonucu, serbest piyasa ve ahlak ilkelerinin toplumsal adalet talepleri ve

²²⁷ a.g.e., s. 63.

²²⁸ a.g.e., s. 66.

²²⁹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 240.

²³⁰ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, ss. 66-67.

²³¹ a.g.e., s. 77.

genişleyen kamu eylemleri ile ikamesidir²³². Bu nedenle Hayek²³³, demokrasinin yasalar aracılığıyla ‘dizginlenmediği’ durumda kendisi için yıkıcı sonuçları olacağını özellikle vurgulamıştır. Hayek’in bireysel özgürlüklere ve ahlaki değerlerin korunmasına aynı anda vurgu yapmasının bir tezat oluşturduğu düşünülebilir. Ancak devletin demokrasinden arındırılması, Hayek’e göre yapay bir konumda olan adalet, eşitlik gibi değerlere biçilen gereksiz payeyi azaltacaktır. Böylece piyasa normları teşmil edilirken ırksal ve dinsel normlar da devlet müdahalesinden korunacak ve bu yolla ahlaki normların güvence altına alınması sağlanacaktır²³⁴.

Friedman ve Hayek’te ortak olan düşünce, siyasala ve dolayısıyla demokrasiye dair kısıtlamaların olmadığı durumda, bu iki yapının kendi kendini genişletme tehlikesine sahip olduğudur. Siyasal alanda dile gelen taleplerin çeşitli baskı gruplarına karar alma gücü tanıyarak piyasayı çarpıtacağı kabulü, neoliberalizmin ordoliberal ve Hayek-Friedman eksenli iki kutbunu birbirine yakınlaştırmıştır²³⁵. Burada bu iki düşünce kutbunun, siyasal taleplerin dile gelmesini devletin kamusal gücünün doğal bir nedeni olarak gördüğü ve bu olgunun özgürlüğün kısıtlanmasıyla sonuçlandığını vurguladığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle, devletin piyasalara istikrar sağlayıcı konumu ile kişisel özgürlüklere yapılan vurgu, çoğunluğun zorlayıcı gücünün dışı vurumu olarak görülen demokrasi ile çatışma halinde olduğundan demokrasinin kısıtlanması gerekmektedir²³⁶. Bu nedenle Monetarist ilkelerle beraber ordoliberal ilkeleri de çağıran demokrasiyi değersizleştirme arzusu²³⁷, önceden belirlenmiş kuralları gerektirmektedir. Bu gereksinimin uygulaması olarak görülebilecek bağımsız merkez bankası ilkesi ve Maastricht kriterleri, bütçe faaliyetlerini sınırlandıracak disiplin kurallarına riayete ve para ve bütçe politikalarının aktif kullanımı vasıtasıyla çevrimsel salınlara yönelik müdahaleleri engellemeye yöneliktir²³⁸. Bu fikrin altında yatan, bütçe, borç, istihdam ve büyüme üzerine etki edebilecek ulusal politikaları denetim altında tutabilmektir²³⁹. Nitekim merkez bankalarının yasama ve yürütme güçlerinden bağımsız olması, bu kurumların seçim yoluyla tezahür eden halk iradesinin talep ve denetiminden soyutlanmasını, parasal konuların ise kamusal

²³² Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, ss. 84-85.

²³³ Friedrich August von Hayek, **Law, Legislation and Liberty, 3. Cilt: The Political Order of a Free People**, Chicago: Chicago University Press, 1979, s. 149.

²³⁴ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 87.

²³⁵ a.g.e., s. 72.

²³⁶ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 78.

²³⁷ Munck, “Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti”, s. 106.

²³⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 312.

²³⁹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 122.

tartışmanın dışına taşınmasını ifade etmektedir²⁴⁰. Bu dönüşüm neticesinde para, artık siyasal karar alma mekanizmalarıyla yönetilmeyen bir araç durumunu almıştır²⁴¹. Bunun yanında, demokratik süreçlerden ve halkın gündelik taleplerinden koparılmış bir devlet, yurttaşların siyasal taleplerini geri çekmesi ve siyasal yatışma sürecine girmesi sonucunu doğuracaktır. Yurttaşların taleplerini siyasal olarak ifade etmelerinin önünün kapanması, teknokratlara açılan alanın genişlemesi ile sonuçlanacaktır. Bu nedenle Dardot ve Laval²⁴² demarşı olarak niteledikleri bu yönetim biçimini zengin ve teknokratlardan oluşan bir azınlık koalisyonunun *demos*'un karşılığı olan halk üzerindeki egemenliği şeklinde tanımlamışlardır.

Kamu borcunun finansmanı için kemer sıkma tedbirlerine başvurulması, meşruiyetini demokrasinin kısıtlanması gerektiği fikriyatından almaktadır. Bu görüşe göre yurttaşlar, demokratik katılım araçlarıyla borçlanmayı gerçekleştiren hükümetleri seçtiklerinden, bu borçlanmadan hükümet edenler kadar sorumludur. Yurttaşlarla hükümet arasında kurulan özdeşliğe dayalı bu hükümet anlayışı, yurttaşların oy verdiği siyasal partinin hükümet etme yetisine haiz olup olmadığına veya borçlanılan paranın hangi yurttaş için harcandığına bakılmaksızın bu borçların yurttaşlara geri ödenmesini talep etmektedir²⁴³. Yukarıda değindiğimiz ekonomik anayasanın neoliberal düşüncenin bütün kutuplarını ortaklaştıran yanı bu cihette ortaya çıkmaktadır. Ordoliberaler, yurttaşları sadece tüketici olmak vasfıyla düşünmekte ve seçmen yurttaş vasfını tüketici yurttaş ile ikame etmektedir. Anayasal konumunu tüketici olarak kurmaya ikna olan yurttaş, toplumsal piyasa ekonomisi içerisinde tüketim demokrasisini kurabilecektir²⁴⁴. Hayek ise katı güçler ayrılığı önerisi ile yasamanın gücünü sınırlandırmayı ve kamunun egemenliğinin piyasa ve ahlak ilkeleri ile ikame edilmesini önermiştir. Bu katı güçler ayrılığı önerisi, anayasa mahkemesi, yasama meclisi ve yürütme organı olmak üzere üç ana veçhede somutlaşmaktadır. Ancak bu üç organ arasında en güçlü olan anayasa mahkemesidir. Anayasa mahkemesi üzerinde yasama ve yürütme meclislerinin bir denetim fonksiyonu yoktur²⁴⁵.

Demokrasinin dizginlenmesi bizce önemli bir noktadır. Anaakım olarak yerleşmiş iktisadi düşüncelerde kapitalist üretim biçiminin verimliliği ile demokrasi

²⁴⁰ Wolfgang Streeck, **Satın Alınan Zaman**, çev. Kerem Kabadayı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 251.

²⁴¹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 123.

²⁴² a.g.e., s. 69.

²⁴³ Streeck, *Satın Alınan Zaman*, s. 126.

²⁴⁴ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 76.

²⁴⁵ a.g.e., s. 68.

arasında pozitif korelasyon olduğunu iddia eden bir kabul söz konusudur. Bu fikriyatın ilk dayanağı, İngiltere'nin gerileyen iktisadi hegemonyası ve eskiyen devlet yapısı ile demokrasi eksikliği arasında koşutluk olduğu düşüncesidir. Ancak bu denklemin doğruluğu kuşkuludur. Evvela kapitalizmin teorik temeli, ekonomi ve siyaseti ayırtırmayı amaç edinmekte, dolayısıyla ekonomiyi siyaset üstü ve siyasetin müdahalesine kapalı bir alan olarak sunarak demokrasi ve kapitalizm arasındaki uyumsuzluğu üstü kapalı olarak kabul etmektedir²⁴⁶. Avrupa'da eşanlı olarak gelişmiş olan ulus devlet, kapitalizm ve demokrasi üçlemesi arasında en zayıf yapının demokrasi olduğunu söylemek mümkündür²⁴⁷. Demokratik değerlerde var olan gerilik ve demokrasiye getirilen kısıtlamalar, birçok durumda kapitalist iktisadi ihtiyaçlar için gerekli olmuştur²⁴⁸. Bunun yanında, kapitalist modernleşmenin siyasal haklar konusunda işçi sınıfının durumunda menendi olmayan bir iyileşmeye yol açtığı açık bir gerçektir. Ancak bu iyileşme, kapitalist üretim biçiminin temelinde yer alan mülkiyet ilişkileri ve artı değere el koyma pratiğine dokunmaksızın gerçekleşmiştir. Yasalar önünde eşitlik ve eşit oy hakkı gibi siyasal hakların hiçbiri, kapitalizmin temelinde yer tutan üreticiler ve üretilene el koyanlar arasındaki çelişkinin yasalarını ihlal etmemiştir²⁴⁹. Buna karşın kapitalizmin demokratik yönlerle evrilebilme olasılığı, devlet tarafından demokrasinin temelinde yer alan siyasal eşitliğin güçlendirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Ancak siyasal eşitliğin sağlanması, devletlerin yurttaşlar arasındaki iktisadi eşitsizliği azaltacak tedbirler alması ile mümkün olabilecektir. Bu olgu, gelir, barınma, sağlık, eğitim gibi alanlarda kamu harcamalarının artışı gerektirmektedir. Ayrıca, toplam servetin ekseriyetini elinde bulunduran nüfusun küçük bir bölümünün siyaseti etkileme gücü, bu grupların kâr elde etme konusundaki dizginlenmesi zor arzuları düşünüldüğünde demokrasi için ciddi tehlike oluşturmaktadır²⁵⁰. Netice itibarıyla liberal demokrasinin kapitalist üretim ilişkilerinden neşet ettiği bir gerçek olsa da özellikle iktisadi alandaki sermaye birikimi

²⁴⁶ M. Nuri Durmaz, “Gerçek Demokrasi'nin Savunucusu Olarak Karl Marx”, **Kapitalizm ve Demokrasi Bir Zıtlığın Anatomisi**, ed. Can Cemgil, Ömer Turan, İstanbul: Metis Yayınları, 2023, s. 19.

²⁴⁷ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 35.

²⁴⁸ Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, s. 229.

²⁴⁹ a.g.e., s. 230.

²⁵⁰ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 36.

ve sermayenin hareket yasalarının toplumsal alandaki güç ilişkilerine tesirinden doğan çelişkiler demokrasi ve kapitalizm arasında önemli zıtlıklar yaratmaktadır²⁵¹.

e. Refah Devletinden Ayrışma

Neoliberalizmin iktisadi gayeleri, çift haneli rakamlara yükselen enflasyonu baskılamak, düşen kâr oranlarını ve düşen büyüme seviyelerini uygulanacak yeni politikalarla eski seviyelerine getirebilmektir. Batıda yükselen yeni sağın bu gayelere ulaşmak için uygulayacağı politika demetinin en önemli sloganı, Fordist üretim tarzına dayalı sermaye birikimi rejiminin doğurduğu iktisadi ve toplumsal krizin üstesinden gelebilmektir. Nitekim neoliberalizme göre Fordist üretim biçimi kuralcı yapısı ile toplumları baskı altında tutmakta, sendikaların ve meslek birliklerinin kendilerini önceleyen tutumlarına müsaade etmekte ve devlet memurlarına haiz olduklarından fazla salahiyet tanımaktadır. Keynesyen makroekonomi yönetimi uygulamalarının içerdiği KİT'ler, vergilendirmenin eşitliği sağlama gayesi, sosyal güvenlik sistemlerinin yeniden dağıtımcı uygulamaları ve iş hukuku çerçevesinde emeğe verilen yüksek tavizler tartışma konusu haline gelmiştir²⁵². Tam istihdam hedeflemesi yerini işsizliğin her durumda var olduğunu kabul eden doğal işsizlik haddine bırakmış ve enflasyonla mücadele temel hedef haline gelerek finansal piyasaların kamuyu disipline edici mekanizmasına dönüşmüştür²⁵³. Kamu harcamalarının ekonomi içerisindeki payının yüksekliğinin ekonomiyi kualsızlaştırdığı ve girişimcileri üretimden soğuttuğu, vergi yükünün üretim için caydırıcı etkisinin olduğu, şirketler ve sermayedarlar üzerine konulan vergilerin ulusal ekonomileri uluslararası rekabetten uzaklaştırdığı ve bürokrasinin israfa dönük karakteri²⁵⁴ neoliberal iktisadi akılsallığın temel önermeleridir:

“İşsizlik tazminatları ve asgari gelir işsizliğin sorumlusudur; hasta masraflarının üstlenilmesi bütçe açığını derinleştirir ve maliyet enflasyonuna yol açar; eğitimin bedava olması öğrencileri aylaklığa ve göçebeliliğe iter; gelir dağılımını düzenleme politikaları eşitsizliği ortadan kaldırmaz, çaba sarfetmekten vazgeçirir, şehircilik politikaları ayrımı önlememiş, yerel vergileri ağırlaştırmıştır. Kısacası, devlet müdahalelerinin piyasa düzenine yararı belirleyici sorusu her yerde sorulmuş ve çoğu durumda, devletin getirdiği “çözüm”lerin çözdüğünden fazla sorun yarattığı ortaya konmuştur²⁵⁵.”

²⁵¹ Evren Hoşgör, “Bob Jessob’da Devlet, Demokrasi ve Kapitalizm”, **Kapitalizm ve Demokrasi Bir Zıtlığın Anatomisi**, ed. Can Cemgil, Ömer Turan, İstanbul: Metis Yayınları, 2023, s. 85.

²⁵² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 245.

²⁵³ Duménil, Lévy, “Neoliberal (Karşı)Devrim”, s. 31.

²⁵⁴ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 261.

²⁵⁵ a.g.e., s. 262.

Yukarıda değinilen iktisadi öneriler, ideolojik söylemde ve siyasal uygulamalarda bir paradigma değişimini de anlatmaktadır. Bu kopuşun temel önermesi, Keynesyen iktisat politikalarının gelir bölüşümü ve istihdamın belirlenmesi konusunda doğru reçeteleri sunmadığıdır. Dolayısıyla hak edene hak ettiği kadar ödeme yapılan serbest piyasalar, gelir bölüşümü konusunda en etkin sonucu verecektir. Bunun yanında, piyasada serbestçe belirlenen fiyat kararları, tam istihdamın sağlanmasına yol açacaktır. Sosyal devlet anlayışının var ettiği kurumlar ve sendikalar piyasaya müdahil olarak toplumsal refahı düşürmekte ve işsizliği arttırmaktadır²⁵⁶. Bu kopuşu savunanların görüşlerine göre insanları ahlaki olarak yozlaştıran, dayanışma sistemleriyle bireylerin risk ve sorumluluk alma yetilerini kaybettiren sosyal güvenlik desteklerindense piyasanın sunduğu çözümler, ahlaki olarak daha meşrudur²⁵⁷. Zira sosyal güvenlik ve doğrudan gelir destekleri çalışma güdüsünü baskılarken yoksulların boş zaman tercihinin arttırmaktadır. Bu bağlamda piyasanın kusuru kavramı ortadan kalkmış ve bu kavramın ikamesi olarak ‘hükümetin kusuru’ kavramı yerleşmiştir. Bu bakış, artan oranlı vergilere de mesafelidir. Yoksuldan alıp zengine verme gayesine sahip olan artan oranlı vergiler, zenginleri zenginleşme çabasından uzaklaştırdığı ve risk alma çabasını baskıladığı için bir tehdit unsurudur²⁵⁸. Bu noktada bir ülkenin nüfusunun neoliberal dönemde politika yapıcılar tarafından hem ‘insan kaynağı’ hem de ‘toplumsal yük’ olarak ikircikli bir tutumla değerlendirildiği ve emeğin temsilcisi sendikaların devlet ve şirketlerin eşgüdüm içinde kurduğu stratejik hedeflere uyum göstermediği takdirde siyasal alandan dışlandığı görülmektedir²⁵⁹. Böylece, refah devleti uygulamalarını somutlaştıran kurumlar, neoliberal dönüşümün aracı olmuş ve sendikaların pazarlık gücünün tasfiyesi, refah devletinden çalışma-nimet (*workfare*) devletine dönüşüm ve aşırı sağın yükselmesiyle birlikte otoriterleşen hükümet etme biçimlerinin yaygınlaştığı görülmüştür²⁶⁰. Bütün bu politika demetinin uygulanması ile küresel finansın siyasal inşasında neoliberal retoriğin aksine devletin geri çekilmediği unutulmamalıdır. Uluslararası kuruluşların yukarıda özetlenen politika önerilerine pasif biçimde rıza gösteren devletlerin, aynı zamanda aktif bir biçimde bu

²⁵⁶ Thomas Palley, “Keynesçilikten Neoliberalizme İktisat Biliminde Paradigma Kayması”, **Neoliberalizm Muhafız Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, 2020, s. 48.

²⁵⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 264.

²⁵⁸ a.g.e., s. 266.

²⁵⁹ a.g.e., s. 329.

²⁶⁰ Ian Bruff, “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, **Rethinking Marxism**, C. 26, S. 1, 2014, s. 115, doi:10.1080/08935696.2013.843250.

politikaların uygulanmasına taraf olduğu bir gerçektir²⁶¹. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, refah devletinin tasfiye edildiği neoliberal dönem, kapitalizmin altın çağına analogi ile ‘süreklileşen kemer sıkma politikalarının gümüş çağı’ (*silver age of permanent austerity*) olarak tanımlanmıştır²⁶².

İlk yıllarda yeni sağ tarafından üretilen, kamunun israflar, bürokraside kadrolaşma ve suistimallerle iç içe olduğuna dair retorik, neoliberal politikalar için gerekli sahiplenmeyi üretmiştir. Bu politikalar, takip eden yıllarda merkez sol siyasi partilerin de programlarında değişmez bir konum edinmiştir²⁶³. Anaakım siyasetin önerilerinden sapmalara yer bırakmayan neoliberal akılsallık, sağ ile sol partilerin iktisadi politika önerileri arasındaki farklılıkları asgari düzeye indirmiştir. Devletin şirket gibi yönetilmesi siyasası, sağ ve sol partileri aynı politik-ekonomik oligarşinin iki farklı fraksiyonu konumuna taşımıştır. Böylece oluşan ‘tek politik akıl’ yapısı altında bir tek parti hükümeti oluşmamış olsa da siyaset sahnesi sağ ile solun aynı iktisadi politikaları uyguladıkları nöbet değişimlerinden ibaret hale gelmiştir. Farklılıklar ise, solun değerler, ahlak ve bireysel özgürlükler konularında daha çoğulcu olması ve sağın bu konularda daha muhafazakâr olması ile sınırlanmıştır. Hâkim akılsallığın bir parçası haline gelen merkez sol veya sosyal demokrasi, kendisine dönük siyasal desteği yitirmiştir²⁶⁴. Bireysel sorumluluğa yapılan vurgularla toplumsal adalet hedefinin sosyal demokrasinin gündeminden düşürülmesi, şirketlerin üretimini arttırmak için emek piyasalarının esnekleşmesinin savunulması, devletin düzenleyici konumunda yer alması, kendisini üçüncü yol olarak niteleyen modern solun önerilerinin başat unsurlarıdır²⁶⁵. Böylece kapitalizmin özgün bir aşamasını temsil eden küreselleşme ve finansallaşma için gerekli siyasa ve doktrin oluşturulmuş, toplumlar bu siyasal ve toplumsal akılsallığın çerçevesine yerleşmiştir²⁶⁶.

Üst gelir grubunda olanlara ve şirketlere uygulanan vergi indirimlerinin yatırımları teşvik edeceği önerisi, aslında güç ilişkilerinde değişen dengenin dışı

²⁶¹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 327.

²⁶² Maurizio Ferrera, “The European Welfare State: Golden Achievements, Silver Prospects”, **West European Politics**, C. 31, S. 1-2, 2008, s. 83, doi:10.1080/01402380701833731; David J. Bailey, “Resistance is Futile? The Impact of Disruptive Protest in the ‘Silver Age of Permanent Austerity’”, **Socio-Economic Review**, C. 13, S. 1, 2015, s. 7, doi:10.1093/ser/mwu027.

²⁶³ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 288.

²⁶⁴ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, ss. 22, 38, 157.

²⁶⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 289.

²⁶⁶ a.g.e., s. 246.

vurumudur²⁶⁷. Vergilendirmenin üst gelir grupları üzerindeki yükü azaldıkça, bu kesimlerin toplumun ortak giderlerine katılım payı da gerilemiş; kamu borçlarının azaltılması ve mali disipline riayet edilmesi yönündeki baskılar, sosyal transfer harcamalarının daralmasına neden olmuştur. Bazı kesimlere uygulanan vergi indirimlerinin diğer kesimler için mecburi bir karşılığı bulunmaktadır²⁶⁸. Şirketler için vergi hadlerinin düşürülmesi gayesi, vergi yükünün yoksullar ve orta sınıf üzerine aktarılması ile neticelenmiştir²⁶⁹. Makro iktisadi politikaları kurala bağlama iddiası, ücretlilerden gelen talepleri karşılamak isteyen veya kamu harcamalarıyla ekonomiyi uyarmayı hedefleyen hükümetleri toplumsal ve siyasal olarak sınırlamaktadır. Bir diğer nokta ise, işsizliğe karşı getirilen koruma önlemlerinin ekonomide etkinlik ve verimliliği olumsuz etkilediği önermesinin diğer toplum kesimlerince benimsenmesi ve böylece emek piyasasının esnekleşmesidir. Bu modelin ayırt edici niteliği, yardımların tamamen kaldırılması değil, yardımlar görece olarak devam ederken bu yardımlarla işsiz kalan emekçileri istihdam edenlerin politikalarına uyum sağlayacak duruma getirmektedir. İşsizlik ödenekleri birkaç ay ile sınırlı tutulmakta ve emekçiler herhangi bir iş bulmaya itilmektedir. Böylece hem emek piyasası esnekleşmekte hem de piyasa kurallarına riayet göstermeyen emekçilerin bu durumdan sorumlu olduğu düşüncesinin yayılmasını sağlamaktadır. Bu düşünceye göre işsizlik, maliyeti toplum tarafından karşılanan gönüllü boş vakit tercihinin temsil etmektedir²⁷⁰. Bu noktada devlet bütçesinin disiplin sağlayıcı konumu ortaya çıkmakta ve işsizliği engelleyecek makro iktisadi tedbirlerin lağvedilmesi sonucu doğmaktadır.

Düşük gelir gruplarının bir baskı grubu olarak öne çıkabilme yetisi, özellikle refah devletinin egemen olduğu dönemde kapitalizmin o dönem için doğurduğu değer aktarımlarını törpüleme imkânı sunabilmekteyken neoliberal toplumların örgütlülüğe getirdiği kısıtlar, bu toplumların belirleyici yanının eşitsizliklerin artışı olması ile neticelenmiştir²⁷¹. Bu durumun doğal bir sonucu, ABD’de en zengin %1’lik kesimin 1970’lerden önce toplam gelirin yaklaşık %35’ini elinde bulundururken, neoliberalizmin siyaseti belirlediği 1980’li yıllardan itibaren bu oranın yeniden yükselişe geçmesidir²⁷².

²⁶⁷ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 173.

²⁶⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 272.

²⁶⁹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 55.

²⁷⁰ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akli Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 274.

²⁷¹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 55.

²⁷² Duménil, Lévy, “Neoliberal (Karşı)Devrim”, s. 29.

f. Washington Uzlaşısı

Paul Volcker'in FED Başkanlığı döneminde uygulanan şok faiz artışları, Küresel Güney ülkelerinde borç krizi yaratmıştır²⁷³. Bu borç krizi vesilesiyle disipline edici sistemin uluslararası ayağı IMF ve DB'nin uygulanmasını salık verdiği anti-enflasyonist politikalar ve sağladıkları krediler karşılığında kabul ettirilen reformlar ile bu ülkelere yayılmıştır. Bu politikaların temelinde Monetarizmin iktisadi önerileri olacak ve bu politikalar topluca Washington Uzlaşısı olarak anılacaktır²⁷⁴. Washington Uzlaşısı, ticaret serbestisi, özelleştirme, kamu harcamalarının azaltılması, faiz haddi ve döviz kurunun dalgalanmaya bırakılması ve kambiyo kısıtlarının kaldırılması ile devlet dahlinin azaltılmasını amaçlamaktadır²⁷⁵. İhracata dayalı büyüme ve yabancı sermayeyi teşvik etmeyi amaçlayan bu iktisadi politikalar için öneriler sunan Washington Uzlaşısı, daha uygun şartlarda borçlanabilmek için uygulanması gerekli normatif bir çerçeve haline gelmiştir²⁷⁶. Netice itibarıyla Küresel Güney ülkeleri, bu iktisadi dayatmaların da yol açtığı ülke içindeki iktisadi sorunları aşabilmek amacıyla dünya ekonomisindeki paylarını artırmaya yönelmiştir. Bu durum, Küresel Güney ülkeleri arasında ihracat ve yabancı piyasalarda daha çok pay elde edebilme ve uluslararası tasarrufları ele geçirebilme yarışı başlatmıştır. Bu hedefler doğrultusunda toplumsal düzenlerde de dönüşüm gerçekleşmiş ve bir dizi reformun önü açılmıştır. Bu reformların amaçları, *“şirketlerin verimini arttırmak, sermayenin ve teşvik gören grupların üzerindeki vergi baskısını azaltmak, el emeğini disipline etmek, emeğin maliyetini düşürmek ve üretkenliğini arttırmak,”*²⁷⁷ olarak sıralanabilir. Güney ülkelerinin küreselleşmeye uyarlanmasının yöntemlerini serimleyen bu iktisadi ve toplumsal politikaların kurucusu devlettir. Devlet, sermayenin serpilebilmesi için en müsait toplumsal şartları ve mali düzenlemeleri oluşturarak yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesi önündeki engelleri kaldırmayı amaçlamış, bu durum ise yukarıda açıklanan refah devletinin kazanımlarının tasfiyesini doğurmuştur²⁷⁸.

Washington Uzlaşısı'nın önerdiği iktisat politikalarının önemli bir ayağı finansallaşmadır. Finansallaşmaya teknoloji imkânlarındaki güçlü artış da eşlik

²⁷³ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 31.

²⁷⁴ Palley, “Keynesçilikten Neoliberalizme İktisat Biliminde Paradigma Kayması”, s. 51.

²⁷⁵ Ziya Öniş, Fikret Şenses, “Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus”, **Development and Change**, C. 36, S. 2, 2005, s. 264, doi:10.1111/j.0012-155X.2005.00411.x; Joseph E. Stiglitz, “More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus”, **Brazilian Journal of Political Economy**, C. 19, S. 1, 1999, ss. 103-4, doi:10.1590/0101-31571999-1084.

²⁷⁶ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 84.

²⁷⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 253.

²⁷⁸ a.g.e., s. 254.

etmiştir. Sermaye piyasaları için yapılan bir dizi reform ve sermaye hareketlerinde yaşanan serbestleşme dalgası, finansal liberalleşmeyi tamamlayan etmenler olmuştur. Bu reformlar ile beraber devlet, sermaye için oluşabilecek en iyi yerel koşulları yaratmayı amaç edinir²⁷⁹. Buna ek olarak, devletlerin kamu borcunun finansmanı uluslararası yatırımcıların ülkeye gelişine bağlanmıştır²⁸⁰. Bu noktada devletin, varsılların vergi yükünü hafifletmenin doğal sonucu olarak kamu borçlanması arttığını vurgulamak gerekmektedir. Streeck'in²⁸¹ borç devleti olarak ifade ettiği bu devlet biçimi, borç verme gücüne sahip olanlar ve neoliberal dönem süresince giderek daha az oranda vergilendirdiği üst tabaka ile kurulan koalisyonu ifade etmektedir. Ayrıca fiyat istikrarını önceleyen bağımsız merkez bankası ve enflasyon hedeflemesi rejimi, sermaye sahiplerinin gelir ve servetini korumak hedefini de taşımaktadır²⁸². Bu durumun doğal koşutu, kamu borcunu elinde bulunduranların korunmasını diğer bütün toplumsal taleplerin önüne koyacak kamu politikalarının kamusal alanı şekillendirmesi ve bu amaca paralel bir emek rejiminin oluşturulmasıdır²⁸³.

Küresel ekonominin Fordist birikim stratejisinden finansal birikim stratejisine evrimini imleyen finansal piyasaların uluslararası sınırlar arasında serbestisi ve ulusal sınırlar içinde disipline edici yönü, bu olguya koşut olarak gerçekleşen özelleştirme uygulamaları, emek piyasalarının esnekleşmesi²⁸⁴ ve kamu harcamalarının azaltılması şirketleri finansal birikimin temel öznesi haline getirmiştir²⁸⁵. Fordist dönemin egemen fikri olan iktisadi etkinlik ve toplumsal ilerleme arasında kurulan eşgüdümeye dayalı nüfus idaresi, neoliberal dönemde nüfusu kâr ve zarara dayalı bir incelemeye konu olan kaynaklar olarak değerlendirmeye itmiştir²⁸⁶. Hissedarların talep ve baskıları, şirket hedeflerini yönlendirmiş ve hissedarlar yararına daha fazla finansal değer arttırma temel hedef olmuş, Harvey'in deyimiyle “girişimci sağduyu,” başat güdü haline gelmiştir²⁸⁷.

²⁷⁹ A. Kemal Çelebi, Mustafa Mıynat, Serkan Cura, **Teoride ve Uygulamada KİT'ler ve Özelleştirme**, 2. Baskı Manisa: Emek Matbaası, 2018, s. 119; Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 328.

²⁸⁰ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 254.

²⁸¹ Streeck, *Satın Alınan Zaman*, s. 127.

²⁸² Duménil, Lévy, “Neoliberal (Karşı)Devrim”, s. 31.

²⁸³ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 169.

²⁸⁴ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 61.

²⁸⁵ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 53.

²⁸⁶ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 328.

²⁸⁷ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, s. 76.

Ekonominin finansallaşması, neoliberalizmin doğrudan sonuçlarından bir tanesidir. Lapavitsas²⁸⁸ ‘ayırt edici tarihsel öneme sahip’ bir olgu olarak nitelediği finansallaşmayı, ‘gelişmiş kapitalist ülkelerde üretim kapasitesinin ve kâr oranlarının düşüşüne koşut olarak finansal piyasalarda sanal yükselişlerinin belirginleştiği bir süreç’ olarak tanımlamaktadır. Foster’ın²⁸⁹ tanımına göre ise finansallaşma “*kapitalist ekonominin ağırlık merkezinin uzun vadeli biçimde üretimden finansmana doğru kayması,*”dır. Epstein²⁹⁰ ise finansallaşmayı, finansal güdülerin, piyasaların, öznelerin ve kurumların ulusal ve uluslararası ekonomideki eylemsel gücünün artışı olarak tanımlamaktadır. Bu üç tanımı bir arada düşündüğümüzde, finansallaşmanın başat olduğu tarihsel dönemin ayırt edici özellikleri, finansal faaliyetlerin benzeri görülmemiş bir şekilde genişlemesi, finansal kârların hızlı büyümesi, finansal ilişkilerin ekonomi ve topluma nüfuz etmesi ve finans sektörünün öncelikleri ve kaygılarının iktisat politikalarını tahakküm altına alması olarak kristalleşmektedir²⁹¹.

Özellikle klasik ekonomi politik, paradan para kazanmak olarak tarif ettiği finans ve benzeri rant faaliyetlerini sapkınlık olarak görmekte ve reel ekonomi içerisine katılmış birer parazit olarak değerlendirmektedir. Bu olguyu Smith’in paradan para kazananlar için kullandığı “*sermayeyi kendileri işletmek zahmetine katlanmayıp paralarının faizi ile geçinmek niyetinde bulunanlar,*” ifadesinde görmek mümkündür²⁹². Ancak bu analiz, bizi finansal kapitalizmi anlamaktan uzaklaştıracaktır. Finansallaşmayı bir iktidar ilişkisi olarak incelemek ve doğanın, bireylerin öznel tercihlerinin, toplumun ve kurumların bu iktidar ilişkisi içerisine biçimlendiğini kabul etmek, finansallaşmanın tahlili için temel bir başlangıçtır²⁹³. Finansallaşmanın teşvikinin toplumsal sonuçlarına bakıldığında ise gelirin ve servetin eşitsiz dağılımı ve sermayedarlar lehine temerküzü karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma yol açan olgu, en başta reel ücretlerde yaşanan düşüş, bir başka ifadeyle ücret

²⁸⁸ Costas Lapavitsas, **Profiting Without Producing: How Finance Exploits Us All**, New York: Verso, 2014, s. 8.

²⁸⁹ John Bellamy Foster, “The Financialization of Accumulation”, **Monthly Review**, C. 62, S. 5, 2010, s. 1.

²⁹⁰ Gerald E. Epstein, “Introduction: Financialization and the World Economy”, **Financialization and the World Economy**, ed. Gerald E. Epstein, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing, 2005, s. 3.

²⁹¹ Lapavitsas, *Profiting Without Producing: How Finance Exploits Us All*, s. 9.

²⁹² Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, çev. Haldun Derin, 5. Baskı İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 331.

²⁹³ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 45.

deflasyonudur. Eriyen ücretleri telafi etmek için ise ücretli kesimler borçlanmaya yönelmiştir²⁹⁴.

Finansallaşmanın bu denli egemen olmasında devletler ve uluslararası iktisadi kuruluşların etkisi büyük olmuştur. 1970’li yıllara dek finansal alan, Büyük Buhran’ın finansal sermayeye dair yarattığı korkudan dolayı, finansı rekabete açmamak gayesiyle güçlü yasal sınırlamalar altında kalmıştır. Ancak 1980 sonrasındaki dönüşümle birlikte finansal alandaki rekabeti sınırlayan kurallar, rekabeti bir kural haline getiren kurumsal düzenlemeler tarafından tahvil edilmiştir²⁹⁵. Bir başka ifadeyle, finansın artan siyasi ve ekonomik gücünün, devletin farklı ve bilinçli müdahale yetilerinden ve bu müdahaleler dolayısıyla finansal piyasalar, bankalar, finansal olmayan şirketler ve hanehalkları arasındaki toplumsal ilişkilerde meydana gelen köklü değişikliklerden neşet ettiğini vurgulamak mümkündür²⁹⁶. Rekabetin bir norm haline gelmesi, doğal bir biçimde değil, devletin kurucu müdahalesi ile olmuştur. Devletlerin bu kurucu konumu, finansal piyasalardaki aşırı risk ve kâr arzusunu arttırmıştır²⁹⁷. Kredi veren kurumlar arasındaki kârlılık rekabetinin yol açtığı büyük riskleri almak, ancak bu riskleri olası olumsuz senaryolar altında üstlenecek bir devletin varlığının bilinmesi durumunda olasıdır. Nitekim 1990’lı yılların finansal krizlerinde ve 2008 Büyük Durgunluğu’nun akabinde ABD’nin, krizden etkilenen kimi bankaların ‘batamayacak kadar büyük’ (*too big to fail*) olduğunu öne sürerek bu bankaları kurtarması, yukarıdaki önermenin bir delili mahiyetindedir. Kimi eleştirmenler bu eylemin sosyalist bir uygulamadan öte geldiğini iddia etmiş olsa da yaşanan, neoliberal devletin piyasa içindeki aktif konumunun zor koşullar altında nasıl tezahür ettiğinin bir örneğidir²⁹⁸.

g. Yönetişim Tartışması

Neoliberalizmin devlet müdahalesinin kalıcılığına biçtiği payenin yanında, bir diğer önemli unsur da kamu yönetiminin dönüşümüdür. Bu dönüşüm uyarınca devlet, kendi oluşturduğu ve kurguladığı piyasa gibi rekabet kuralları ekseninde yönetilecek

²⁹⁴ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 255.

²⁹⁵ Dani Rodrik, “Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform”, **Journal of Economic Literature**, C. 44, S. 4, 2006, s. 975, doi:10.1257/jel.44.4.973.

²⁹⁶ João Rodrigues, Ana C. Santos, Nuno Teles, “Semi-peripheral Financialisation: the Case of Portugal”, **Review of International Political Economy**, C. 23, S. 3, 2016, s. 483, doi:10.1080/09692290.2016.1143381.

²⁹⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 258.

²⁹⁸ Ümit Akçay, Ali Rıza Güngen, **Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş**, Ankara: Nota Bene, 2014, s. 95.

ve özel şirketlerinin etkinlik normlarına benzer kısıtlara tabi olacaktır. Bu durum bize, kamusal eylemin zihin yapısının dönüşüme uğradığını göstermektedir. İlerleyen alt başlıklarda bu dönüşüm, yönetim, kurucu norm olarak şirket ve Kamu Tercihi Okulunun (KTO) etkisi ile ilişkilendirilerek incelenecektir.

(1). Yönetişim

Bir önceki dönemde KİT'ler vasıtasıyla üretici olarak yer edinmiş devlet, özelleştirme uygulamaları ile yeniden yapılandırılmıştır. Buna paralel olarak ise yeni iktidar aygıtları ile bezenen yönetimiyle toplumsal özneler arasındaki ilişkileri kurgulayan değerlendirici ve düzenleyici bir devlet oluşumu ortaya çıkmıştır²⁹⁹. Bu dönüşümü gerçekleştirmeyen hükümetler ise, borçlanma taleplerine olumsuz yanıt verilmesi ve kredi derecelendirme kuruluşlarının not düşürme tehdidi ile yüzleşmiş ve sonuç olarak daha yüksek faiz oranlarına maruz kalmıştır³⁰⁰. Bu noktada Rawi Abdelal'in³⁰¹ vurguladığı üzere, bu uygulamalar neticesinde gömülü liberalizm döneminde yönetilen sermaye (*capital ruled*), neoliberal dönemde sermaye kuralları (*capital rules*) ışığında yöneten konumuna yerleşmiştir. Devlet, toplumu şirketlerin boyunduruğu altında tutacak yasal düzenekleri kurmak ve bu düzeni sürdürmekle yükümlü kılındığından, devletin kendisi de özel şirketlerin kurallarına göre işlemelidir. Dolayısıyla bu yeni yönetim pratiği, kamusal faaliyetin odak noktasına özel şirketlerin değerlerini, eylemlerini ve işleyişini yerleştirmeye dayanmış ve rekabetçi piyasaların işleyiş kurallarını kamu sektörüne ithal etmiştir³⁰².

Neoliberal düşüncede teorik olarak iktidarın ademi merkezîleşerek yerele yayılması beklenirken yerel güçler hilafına iktidarın merkezileşmesi olgusu gerçekleşmiştir. Bu olgu, kamunun işlevini uluslararası kuruluşların yapısal reform olarak nitelediği ilke ve hedefler ekseninde kurgulanmış bir yönlendirici konumuna taşımıştır. Kamunun işlevini yerine getirecek organlar ise kamu hukuku yerine rekabet ilkelerine göre örgütlenmiş bağımsız kuruluşlardır³⁰³. Kamu yönetimi için özetlenen bu dönüşüm, siyaset bilimi literatüründe 'yönetişim' olarak adlandırılmıştır. Bu dönüşümün başlangıç yıllarında yönetim, Hayek ve Friedman gibi düşünürlerin oluşturduğu neoliberal tahayyülün parçası olmadığı gibi, 1970 ve 80'li yıllarda

²⁹⁹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 319.

³⁰⁰ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 53.

³⁰¹ Rawi Abdelal, **Capital Rules The Construction of Global Finance**, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2007, ss. 43, 54.

³⁰² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 320.

³⁰³ a.g.e., s. 333.

gerçekleşen somut neoliberal dönüşümde de sınırlı etkiye sahip olmuştur. Ancak yönetim, ilerleyen yıllarda olgunlaşarak neoliberalizme eklemlenmiş ve neoliberal idarenin temel belirleyicisi haline gelmiştir. Günümüzde neoliberalizmi yönetimden ayrı düşünmek olanaksızdır³⁰⁴.

Yönetişim kelimesi, ilk ortaya çıktığı yıllardan itibaren kapsayıcı (*catch all*) bir terim³⁰⁵ ve bazı durumlarda ise dile yerleşmiş olan bir moda kavram (*buzz word*)³⁰⁶ olarak, örgütler, kurumlar ve öznelers arasındaki karşılıklı bağımlılığa vurgu yapan eşgüdüm mekanizmaları için kullanılmaktadır³⁰⁷. Yönetişim kavramını saf bir tanıma bağlamak olanaklı olmasa da bu kavramı şirketlerin, devletin ve uluslararası ilişkilerin eşgüdümlü biçimde kamu yönetimine tesiri olarak ifade etmek mümkündür³⁰⁸. Yönetişim kavramının kullanımındaki hızlı yükselişte DB, IMF, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı gibi uluslararası kuruluşların yadsınamaz etkisinin olduğunu söylemek mümkündür³⁰⁹. Siyasal uzlaş, ortak karar alma, sorunların müşterek çözümü ve eşgüdüm, iş birliği, uyumlaşma gibi yeni siyasal teknolojilerin üretimi yönetimle ilişkilidir³¹⁰. Bu noktada yönetişimin hükümet kavramından daha geniş bir tabana sahip olduğunu ve hükümetin otorite ve yaptırım gücüne dayanmadığını söylemek mümkündür³¹¹. Resmî ve gayri resmî kurumların yönetim süreci içerisindeki varlığı, devletin ve diğer yönetim kurumlarının merkeziliğini kaybetmesini, aynı zamanda özneyi sınırlama ve düzenleme gücünün bu ademi merkezîleşen organlara dağılımını içermektedir³¹². Bu kurumlar arasında uluslararası kuruluşların ve ulus ötesi şirketlerin de bulunduğu göz önüne alındığında yönetim, siyasal egemenliği ulus devletten ayırtırmak yetisine sahiptir. Ayrıca yönetim, devlet ve toplum arasında var olduğu kabul edilen yöneten ve yönetilen ayrımını

³⁰⁴ Brown, *Halkın Çözülüşi Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 141.

³⁰⁵ Marie-Claude Smouts, "The Proper Use of Governance in International Relations", **International Social Science Journal**, C. 50, S. 155, 1998, s. 81.

³⁰⁶ Bob Jessop, "The Rise of Governance and the Risks of Failure: the Case of Economic Development", **International Social Science Journal**, C. 50, S. 155, 1998, s. 29.

³⁰⁷ Sonay Bayramoğlu, **Yönetişim Zihniyeti Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü**, 4. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 31.

³⁰⁸ Brown, *Halkın Çözülüşi Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 143.

³⁰⁹ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 28.

³¹⁰ Thomas Lemke, "An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory", **Distinktion: Journal of Social Theory**, C. 8, S. 2, 2007, s. 55, doi:10.1080/1600910X.2007.9672946.

³¹¹ William Walters, "Some Critical Notes on 'Governance'", **Studies in Political Economy**, C. 73, S. 1, 2004, s. 30, doi:10.1080/19187033.2004.11675150.

³¹² a.g.e., ss. 30, 32.

reddetmekte, bunun yerine eşit statüde bulunmaya ve karşılıklı bağımlılığa dayanan ‘birlikte yönetim’i öne çıkarmaktadır³¹³.

Bir kavram olarak yönetim, siyasal ve iktisadi kurumlar, eğitim kurumları, kâr amacı gütmeyen kurumlar, hizmet kurumları ve üretim endüstrilerinde yönetim ve idare kavramları yerine ikame edilebilme esnekliğine sahiptir. Bu esneklik, yönetim kavramının siyasal uygulamalar ve ticari uygulamalar arasında eşgüdümü sağlaması niteliğiyle değerlendirilebilir. Bu kavramın birbirinden farklı birçok alanı kapsaması, devlet, iş dünyası, kâr amacı taşımayan kuruluşlar ve sivil toplum arasındaki farklılıkların çözülmekte olduğunun bir göstergesidir³¹⁴.

Yönetişim literatürü, yönetilenlerin katılımı, temsili ve yönetim sürecine içerlenmesini sıklıkla vurgulamıştır. Bu olgunun doğal sonucu, devlet aygıtını yönetme gücünün yalnızca hükümetlere ait olmadığı ve hükümet dışı öznelerle bu gücün bölüştüğüdür³¹⁵. Bu olgu, ihmal edilen çıkarların görünür kılınması ve kamusal alanın genişletilerek çıkar sahibi bütün toplumsal ve iktisadi öznelerin görüşlerine başvurulması ile uygulama süreçlerine katılmasını imlemektedir. Ancak bu kitleselleşme vaadine yöneltilen oldukça önemli eleştiriler bulunmaktadır.

Yönetişim, siyasal karar süreçlerinin doğal gerçekler veya rasyonel karar alma süreçleri ile gerçekleştiğini kabul etmekte, böylece stratejik seçimler ve siyasal alternatiflerin varlığını yadsımaktadır. Bu önermenin doğal sonucu olarak yönetim, farklı sosyal gruplar ve sınıflar arasındaki mücadeleyi görmemekte, siyasal amaçlar ve çıkarlar arasındaki çatışmanın önemini azaltmakta, böylece hakimiyetin sosyolojisine dair geçerli önermeler sunamamaktadır. Örnek olarak, yönetim, küreselleşme sayesinde çıkar sağlayanlar ile küreselleşmeden zarar görenler arasında bir farklılık görmemektedir. Bu görüşe göre, zenginlik ve yoksulluk arasında bir ilişki bulunmamakta, iktisadi büyüme, ekolojik sorunlara çözümler, siyasal demokrasi, sosyal dayanışma, sağlıklı yaşam gibi çeşitli amaçlara erişim, bu amaçlar birbirleri ile çatışsa dahi, siyasal ve toplumsal yapıları radikal bir biçimde dönüştürmeksizin gerçekleştirilebilir görünmektedir³¹⁶. Netice itibarıyla, yönetimin çözümlemesi bizi siyasal çatışma ve karşı karşıya gelmelerin kurucu anayasal konumuna götürürken yönetim, çatlakları en az seviyeye indirmeyi amaç edinmekte ve siyasala karşı bir

³¹³ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, ss. 28-31.

³¹⁴ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 143.

³¹⁵ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 31.

³¹⁶ Lemke, “An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory”, s. 54; Chantal Mouffe, *On The Political*, London and New York: Routledge, 2005, ss. 103-7.

siyaset mefhumunu öne sürmektedir³¹⁷. Bu bağlamda yönetim, devletin bilindik yapısını dönüşüme uğrattırken uluslararası kuruluşların getirdiği normlar, ‘siyaset ile siyasanın’ ayrışması ile neticelenmiştir³¹⁸.

Yönetişim, uluslararası kuruluşların siyasa belirleyici konumuyla birleşince, failerin dışarıda tutulduğu, süreçler, normlar ve uygulamalar ile kurumsallaşan özgün bir yönetim tarzı haline gelmiştir. Walters³¹⁹ yönetişimi güç ilişkilerindeki bir dönüşüm olarak nitelemiş ve eskisi gibi belirli kurumlarda yoğunlaşan gücün, esnek ve hareketli olabilmesi gayesiyle çeşitli etkileşim ve iş birliği ağlarına yayılması ile yönetişimin kurumsallaştığını vurgulamıştır. Lenke³²⁰ bu durumu çözümsel ve kuramsal odağın yönetim süreçlerine yoğunlaşması olarak tanımlamıştır.

(2). Kurucu Norm Olarak Şirket

Şirketlerin yönetim üzerinde güçlü özgül ağırlığı vardır. Evvela yönetim, devletin bir şirket gibi örgütlenmesini salık vermektedir. Bu örgütlenme biçiminde devlet, piyasanın önünü açma ve piyasadaki faaliyetleri kolaylaştırma görevinin yanında, piyasada bulunan öznelerle eşit ilişki kuran ve piyasanın kurallarına riayet göstererek eylemlerde bulunan bir aygıt dönüşmelidir³²¹. Devletin siyasal ve iktisadi izlencesinde yerel ve uluslararası şirketlerin doğrudan etkileri bulunmaktadır. Bu durum, yönetim normları uyarınca makro iktisadi politika tercihlerinin kamusal ve özel kesimin ortaklaşa aldıkları kararların ürünü olmasından ötürüdür. Bir başka ifadeyle yönetim, iktisadi ve siyasal iktidarların gücünün korunabilmesi için bütün müdahale araçlarını kullanma yetisine ve güdüsüne sahip olan özel ve kamusal kuruluşlar arasındaki hareketli bir koalisyonu ifade etmektedir. Bu koalisyon, siyasal yaşamın örgütlenmesi, toplumsal sınıflar arası ilişkiler, istihdam seviyesi, ulusal kültürün şekillenmesi, yerel yönetimlerin sorumlulukları gibi birçok unsura etki etmektedir³²². Bu koalisyon içerisinde demokratik müzakere, mücadele ve iktidarın bölüşümü değil, işletme zihniyetiyle örülmüş kamu yönetimi, hukuk kurallarının yansızlığı ve teknokratların siyasetten bağımsız arındırılmış kararları egemendir³²³. Bir başka ifadeyle yönetim, siyaseti, çıkar çatışmasını ve siyasal müzakereyi kamusal yaşamın gündeminden çıkarmayı ve işletmecilik ilkeleriyle kamusal idareyi

³¹⁷ Walters, “Some Critical Notes on ‘Governance’”, ss. 33-37.

³¹⁸ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 33.

³¹⁹ Walters, “Some Critical Notes on ‘Governance’”, ss. 31-33.

³²⁰ Lemke, “An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory”, s. 46.

³²¹ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 155.

³²² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 330.

³²³ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 68.

eşgüdümleştirmeyi ifade etmektedir³²⁴. Burada karar alıcılıktan uzaklaştırılması istenen toplumsal grubun var olan sorunlarının sosyal devlet uygulamaları ile çözülmesini talep eden emekçiler ve yoksullar olduğunu hatırlatmak gerekmektedir³²⁵.

Yönetim eylemi yöneten kuruma vurgu yaparken yönetişim, yönetme eylemine vurgu yapmaktadır³²⁶. Bu noktada devletin özerkliği belirli alanlarda korunsa da bir dizi kuruluşun eklemlenmesi ve yarı kamusal yarı özel melez yapıların oluşması nedeniyle bu özerklik zarar görmekte ve bölünmüş iktidar yapıları oluşmaktadır. Bu noktada kamu hukukuna ait olan konular yönetişimsel alana ait hale gelmekte ve buna paralel olarak kamusal eylem içerisine özel failer eklemlenmektedir. Devlet iktidarı içerisine eklemlenen bu özneler, devlet iktidarını kısıtlamaktan ziyade devlet iktidarının koyduğu normlara çeşitli kurallar ve normlar getirmekte, böylece özel aktörlerin eylemlerini yönlendirmekte ve devlet iktidarını daha dolaylı hale getirmektedir³²⁷. Bu olgunun doğal sonucu, çokça yinelediğimiz üzere kamusal iktidarın farklı düzenleme yöntemleri arasında bölünmesi ve kamusal hizmetlerin özelleştirilmesidir³²⁸. Bu sistemde devletin şirket gibi yönetilmesi, hatta “*şirketlerin hizmetindeki bir şirket*,³²⁹” konumuna taşınmasının bir yansımasını görmekteyiz:

“Yönetişimin iş dünyasından devraldığı diğer bir nokta da (bir firmada yer alan) farklı unsurların aralarında uyum sağlanmış amaçlardan oluşan bir kümeye entegre edilmesi vurgusudur; aynı zamanda her unsurun başkalarıyla değiştirilebilir olduğunu, hiçbirinin vazgeçilmez olmadığını, gerektiğinde bu unsurları geride bırakmanın veya yenisiyle değiştirmenin meşru olduğunu varsayan bir entegrasyondur bu. Neoliberal yönetişimin beraberinde getirdiği “siyasi olanın ekonomikleşmesi”, bu şekilde yurttaşları ortak bir girişime lehimlerken, eşitlik, siyasi özerklik, evrensellik gibi klasik ilkeleri, hatta liberal devletin veya refah devletinin sunduğu vesayetçi korumacılığı dahi (en iyi ihtimalle) geri plana itmektedir³³⁰.”

Yönetişimde siyasi alan bir işletme veya idarecilik çerçevesine yerleşmektedir. Şirketlerde teşvik sistemi ile çalışanlardan olabildiğince faydalanmayı gaye edinen yönetimler gibi, devlet de stratejik belirleyici konumuna yerleşerek doğrudan hizmet sağlamak yerine özel kurumlara hizmet ürettirmeyi hedefleyecektir³³¹. Bu olguya somut bir örnek olarak, Danold Trump’ın damadı Jared Kushner’in başkanlığına

³²⁴ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 119.

³²⁵ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 74.

³²⁶ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 143.

³²⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 323.

³²⁸ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 145.

³²⁹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 332.

³³⁰ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 150.

³³¹ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 324.

getirildiği Amerikan Yenilikçilik Ofisi örnek verilebilir. Bu ofisin görev tanımı için “*hükümet sorunlarına işletme fikirleriyle çözüm bulma amaçlı bir Özel Harekât timi,*” ifadesi kullanılmıştır. Yine bu ofis için Kushner, “*Hükümet büyük bir Amerikan şirketi gibi yönetilmeli. Yurttaş olan müşterilerimiz için başarıya ve verimliliğe ulaşabileceğimizi umuyoruz,*”³³² ifadesini kullanmıştır. Bu durum, kamu yararını önceleyen kurumlar yerine rekabetçi piyasa normlarını önceleyen bağımsız idari otoritelerin geçmesinin, demokratik denetimin işletmecilik ilkeleri ile ve yurttaş kavramı yerine müşteri kavramı yerleştirilerek devlet yerine şirketin ikame edilmesinin oldukça açık bir örneğini teşkil etmektedir.

‘İyi yönetim’, rekabet yasalarının merkezileşmesini amaç edinmektedir. Bu süreç, siyasetten soyutlanmış devletler ve ulusüstü kurumlar ile iktisadi alanı siyasetin baskısından arındırarak demokratik güçlerden koruyacak yasaları gerektirmektedir³³³. Çünkü toplumsallaşmış bir siyasetten etkilenecek olan bir devlet, üretilen artığın bölüşümü konusundaki iktidar mücadelelerinin öznesi olacaktır. Bu nedenle yönetim normları, devleti bölüşüm mücadelesinden soyutlamayı, yani ekonomiyi siyasetten arındırmayı amaçlamaktadır³³⁴. Ulus devlet, toplumsal güçler ve siyasal mücadeleye girişmiş grupların etkilerine doğrudan maruz kalırken ulusüstü iktidar yapıları bu talepleri bastırma yetisine sahiptir. Bu nedenle yönetim normları, ticari ve finansal kısıtların serbestleşmesi için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeleri içermektedir. Dolayısıyla yönetim, dünya piyasalarına eklenmeyle doğrudan ilişkilidir³³⁵. Bu yapıda var olacak bir esneklik talebi ise, ulusüstü kurumların iktisadi talepleri ile insicam içerisinde bulunacak ulusal gruplar lehine olabilir³³⁶. Devletin yönetim normları ile yönetsel akılsallığa eklenmesi, şirketlerin yönetsel akılsallığına benzer nitelikler göstermektedir. Bu nedenle şirket yönetimi (*corporate governance*) ilkeleriyle hissedarların denetimine giren şirketlere benzer biçimde devletler de uluslararası mali kuruluşların, bu kuruluşların uzmanlarının ve kredi denetleme kuruluşlarının denetimi altına girmiştir. Şirketler ve uluslararası mali kuruluşlar, hissedarların şirketleri denetim altına almasına benzer biçimde devletler üzerinde benzer bir denetim tesis etmiştir³³⁷.

³³² Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 40.

³³³ a.g.e., s. 68.

³³⁴ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 156.

³³⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 321.

³³⁶ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 120.

³³⁷ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 322.

Yönetişim, demokrasiyi bir yönetim biçimi olmaktan ziyade bir kural belirleme yöntemi olma seviyesine indirmekte, böylece demokratik süreçlerde söz sahibi olan toplumsal grup sayısını kısıtlamakta ve siyasal organlarla karar alıcılar arasındaki bağı kesmeyi savlamaktadır³³⁸. Böylece devlet aygıtının işleyişi, siyasal karar alma süreçleri ve kamu politikalarının belirleniş yöntemleri bir mühendislik faaliyetine benzer belirli çerçevelere sıkışmaktadır³³⁹. Bu önermenin doğal sonucu, yönetişimin, liberal demokratik devletlerin sorumluluk ve meşruiyetini değerlendiren ölçütlerden farklı ölçüm düzenekleri geliştirmesi ve bu çerçevede hükümetlerle seçmenler arasında, ayrıca siyaset alanında devlet, sivil toplum ve piyasa arasında özgün ilişki biçimleri oluşturmastır. Bu özgün ilişki içerisinde yönetişim, demokrasiyi yeniden kavramsallaştırarak siyaset ve iktisattan ayrı, sadece prosedürlerle ilgili bir yönetim biçimi haline getirmektedir. Yönetişimle birleşmiş demokrasi anlayışı içerisinde, yurttaşlar, problem çözme süreçlerine iştirak etmiş katılımcılar haline gelmektedir. İktidarın kullanımı ve çeşitli toplumsal sınıfların ortak hedeflerini gerçekleştirmesi gayesiyle yapılan siyaset ise bu prosedür biçimindeki demokrasi anlayışının bir birleşeni değildir³⁴⁰. Bunun yanında, yönetişimin şirket yapısını devletin normatif bir ilkesi olarak düşündüğünü hatırladığımızda, demokrasi tartışmasının bu yapıda nerede durduğuna dair bir sorgu yapabilme imkânımız bulunmaktadır. Şirketler, finansal yöntemlerle hisselerini halka açmalarına ve uzman kadrolarla yönetilmelerine rağmen belirli hissedarların imtiyazlı hakları bulunmaktadır. Ancak demokratik devlet, teorik olarak imtiyazlı bir hak sahipliğini kabul etmez. Bu nedenle şirket yönetimi, oligarşik bir yapılanma oluştururken demokratik devlet bu yapının tam tersinde konumlanmaktadır³⁴¹ ve bu durum, yukarıda demokrasi ve oligarşi arasında yaptığımız Aristoteles referanslı tartışma ile paralellik göstermektedir.

(3). Kamu Tercihi Okulu'nun Etkisi

Kamu yönetiminde yönetişim normlarına dayalı reform dalgası, bürokrasinin temelde olduğu kamu idaresinin eleştirisine dayanmaktadır. Bu noktada Keynesçilik ve kalkınma iktisadı gibi müdahaleci ekollere eleştirel tutum alan KTO'nun sunduğu fikirler oldukça etkili olmuştur.³⁴² KTO, iktisat ve siyaset biliminden beslenen bir alt

³³⁸ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 73.

³³⁹ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 33.

³⁴⁰ Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, ss. 143-47.

³⁴¹ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 160.

³⁴² Ümit Sönmez, *Piyanın İdaresi Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 69.

disiplin olarak siyaset biliminin konularını, iktisat biliminin yöntemleriyle incelemektedir. Yöntemsel olarak bireyci olan ve örgütlü yapılardan ziyade örgütler içerisindeki bireyleri inceleyen KTO, mikro iktisadın fayda maksimizasyonu anlayışı ile insan davranışının yeknesaklığını birleştirmektedir³⁴³. KTO'ya göre devlet ve serbest piyasanın faaliyet güdüsü ve yöntemi aynıdır³⁴⁴. Bu çıkarımı yöntemsel bireycilikle birleştirdiğimizde ise karşımıza kamu hizmetlerinin sunumunda genel çıkardan ziyade kendi çıkarını azamileştirmeyi yeğleyecek olan bürokratlar çıkmaktadır. Dolayısıyla KTO'ya göre devlet, genelin çıkarını maksimize etmek yerine, özel çıkarların peşinden giden iktisadi öznelere donatılmış ve toplumsal fayda kaybına neden olan bir yapıdır. Tullock³⁴⁵ siyasetçilerin ve bürokratların yalnızca kamu yararına hizmet etmeye çalıştıkları şeklindeki geleneksel varsayımı kabul etmemekte ve gündelik yaşamda olduğu gibi, yeniden seçilme veya bulunduğu kurumda daha fazla güç kazanma (*empire-building*) yoluyla kendi çıkarlarına hizmet etmeye çalıştıklarını varsaymaktadır. Bu varsayıma benzer biçimde Buchanan³⁴⁶, refah devletinin piyasaya attığı piyasa başarısızlığı kavramını KTO'nun devlet başarısızlığı kavramıyla ikame ettiğini öne sürmektedir.

Kamu ve özel sektör arasında kurulan analogi, kamu idarelerinin bütçe tercihlerine de yansımaktadır. Bürokrasi içerisindeki farklı daireler, özel şirketlerin kâr maksimizasyonu güdüsüne benzer şekilde bütçeden aldıkları payları olabildiğince arttırmaya çalışmaktadır³⁴⁷. Bütçe genişlemesinin neden olduğu arz artışı, talep artışını da beraberinde getirecek; sosyal devletin müdahaleleri gereksiz bürokratik oluşumları arttıracak, kamu harcamalarından en çok faydalanan kesimler ile memurlar arasında bir koalisyon oluşacak ve kamu harcamalarında enflasyonist eğilimler doğacaktır. Bu koalisyon, oy tercihlerinde de kendini gösterecek ve seçmen kesimlerinin oylarını satın almak için 'oy değiş tokuşu' sürecine girecektir. Netice itibarıyla bürokrasinin nüfusun ihtiyaçlarına nazaran çok daha geniş bir boyut elde ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu soruna getirilen çözüm, özel sektör ile kamunun ürettiği benzer mal

³⁴³ a.g.e., s. 70.

³⁴⁴ Gordon Tullock, **The Vote Motive**, 2. Baskı London: The Institute of Economic Affairs, 2006, s. 39.

³⁴⁵ a.g.e., s. 13.

³⁴⁶ James M. Buchanan, "Politics Without Romance: A Sketch of Positive Public Choice Theory and Its Normative Implications", **The Theory of Public Choice II**, ed. James M. Buchanan, Robert D. Tollison, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984, s. 11.

³⁴⁷ William A. Niskanen, **Bureaucracy and Representative Government**, Chiago: Aldine Publising Company, 1971, s. 42.

ve hizmetlerde rekabete girmesidir. Böylelikle kamunun ekonomi içerisinde artan payının yol açtığı tekelleşme eğilimi kırılacak ve üretimde etkinlik artacaktır³⁴⁸.

KTO, piyasadaki iktisadi öznelerin kendi çıkarları için yapacakları eylemlerin, ortak yarar adına devletin toplam refahı arttırmak için izlediği politikalardan daha yararlı olduğunu söylemektedir. Nitekim Buchanan'a³⁴⁹ göre toplumun ortak iyisini düşündüğünü iddia eden sosyal refah devleti ile sosyalist rejimlerdeki uygulamaların sonuçları, teorik olarak sundukları "*romantik*," umutlardan çok farklıdır. Siyasetçiler ve bürokratlar, rasyonel bireyin kârını maksimize etme amacına benzer biçimde aldığı oyu³⁵⁰ ve çalıştığı kurumun nüfuzunu³⁵¹ maksimize etmeye çalışmaktadır. Devletin ve bürokrasinin bu denli yoğunlaşmasının sebebinin temsili demokrasi olduğunu düşünen ve bu nedenle demokrasi ile arasına mesafe koyan KTO, demokratik rejim altında yurttaşların bürokratlar üzerinde var olan denetiminin etkin olamaması ve bürokrasi ile seçmenler arasında çeşitli ittifakların kurulmasını eleştirmektedir. Nitekim tekrar seçilebilmek amacındaki siyasetçiler bürokrasiye aşırı üretimi baskılamakta, seçmen kitlesinin esas ağırlığını oluşturan yoksullara yapılan vergi indirimleri ise girişimci güç olan varlıkların iktisadi güdülerini zedelemektedir³⁵². Özellikle enflasyon sorunu, kendi çıkarlarını gözetken özel bankalar, lobiler ve sendikalar gibi baskı gruplarının siyasetçileri etkilemesi neticesinde tetiklenmektedir³⁵³. Bir başka ifadeyle, genel oy hakkının var olduğu temsili demokrasilerde siyasal gücün kaçınılmaz olarak en kalabalık toplumsal grup tarafından kontrol edilecek olması, totaliter eğilimleri olan sosyal demokrasiyi zorunlu sonuç olarak ortaya çıkarmaktadır³⁵⁴. Buchanan siyasetin eylemlerinin³⁵⁵ yanında varlığının³⁵⁶ da bu olgunun sebebi olduğunu açıkça söylemektedir. Buchanan'a göre bu döngüden çıkışın yegâne yolu, , borçlanma, bütçe açığı ve vergilendirmeye anayasal sınırlar getirilmesi yoluyla "*dışsallaştırılması*,"³⁵⁷ böylece iktisadi kararların demokratik karar alma süreçlerinin dışına alınması ve

³⁴⁸ a.g.e., s. 195.

³⁴⁹ Buchanan, "Politics Without Romance: A Sketch of Positive Public Choice Theory and Its Normative Implications", s. 12.

³⁵⁰ Tullock, *The Vote Motive*, s. 13.

³⁵¹ a.g.e., s. 65.

³⁵² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, ss. 341-42.

³⁵³ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 72.

³⁵⁴ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 75.

³⁵⁵ James M. Buchanan, "Constitutional Economics", **The World of Economics**, ed. Joan Eatwell, Muray Milgate, Peter Newman, London: Palgrave Macmillan, 1991, s. 136.

³⁵⁶ Buchanan, "Politics Without Romance: A Sketch of Positive Public Choice Theory and Its Normative Implications", s. 12.

³⁵⁷ Buchanan, "Constitutional Economics", s. 141.

demokrasinin bütün aşırılıklarından arındırılmasıdır³⁵⁸. Aksi takdirde demokrasi, kendi kendisinin Leviathan'ı olacaktır. Bu gaye için KTO'nun getirdiği çözüm önerisi piyasa yoluyla hükümet (*government by market*) yöntemidir. Bu öneriye göre refah devleti uygulamaları tasfiye edilmeli, kamu işletmeleri özelleştirilmeli ve devletler rekabetçi piyasaların kurallarına riayet göstermelidir. Piyasa yoluyla hükümet sayesinde demokratik süreçlerin piyasa davranışlarında yol açtığı bozulmalar giderilebilecektir³⁵⁹.

Kamusal öznelerin davranışlarının çıkarıcı olduğu varsayımına dayanan bu inceleme, neoliberal akılsallığın yönetim zihniyeti uyarınca kamu yönetimini reforma tabi tutmasını açıklamaktadır. Bürokratların kişisel çıkar arzusunu baskılamak için bürokratlar sıkı biçimde denetlenmeli ve önceden belirlenen normlar uyarınca bürokratlara yol gösterilmelidir. Bunun yanında, kamu sektörü, verimlilik esasıyla çalışan özel şirkete öykünecek biçimde düzenlenmelidir. Girişim kültürü bürokrasiye yerleştirilmeli ve bürokratlar kendilerini girişimci gibi davranacak şekilde yeniden yaratmalıdır. Bu iktisadi düşünce etrafında şekillenen 'Yeni Kamu Yönetimi' anlayışı, kamu yönetimini özel şirketlerde var olan yönetim ve rekabet ilkeleri ışığında dönüştürmeyi amaçlamaktadır³⁶⁰. Bu yeni idare anlayışında yurttaş müşteri olarak görülmekte, kamu hizmetlerinin maliyetlerinin ise olabildiğince düşürülmesi amaçlanmaktadır³⁶¹. Kamu sektörünün hacminin küçültülmesi (*downsizing*), kamusal hizmetlerin özel sektör tarafından sağlanması (*outsourcing*), uzmanlaşmış bağımsız kuruluşlar tarafından denetim ve düzenleme, ücretlendirmenin performans göstergeleri ışığında bireyselleşmesi, karşılaştırmalı değerlendirme (*benchmarking*) gibi özel sektöre yerleşmiş ilkeler, piyasanın ve küreselleşmenin gereklerine uymak başlığı altında kamu sektörüne egemen olmuştur³⁶².

Böylece kamusal faaliyetlerin temeline rekabet yerleşmiştir, çünkü devletler, en başta diğer devletlere rekabet eden iktisadi öznelerdir. Devlet, evvela ticaret konusunda rekabetçi piyasaların inşasından sorumludur. Ardından ise kamusal hizmetlere de rekabet yasalarının müdahalesini yerleştirmelidir. Kamusal hizmetlerin sunumunun rekabete açılarak kâr serbestleşmesi olarak nitelenebilecek bu ikinci

³⁵⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 342.

³⁵⁹ Peter Self, **Government by the Market? The Politics of Public Choice**, Londra: Macmillan Education, 1993, s. 59.

³⁶⁰ Roderick A. W. Rhodes, **Understanding Governance: Policy Networks, Governance and Accountability**, Buckingham: Open University Press, 1997, ss. 48-49.

³⁶¹ Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, s. 222.

³⁶² Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Akı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, ss. 342-44.

başlık, telekomünikasyon, elektrik, gaz, demiryolları, posta ağı gibi doğal tekel olarak nitelenen ve maliyet değerlendirmelerinin farklı olduğu hizmetler içerisine özel sektörün eklenmesini temsil etmektedir³⁶³. Böylece yeni nesil kamu müdahalesi, doğrudan bu hizmetleri yürütmek yerine, bu hizmetlere özel girişimcilerin katılabilmesi için piyasalar ya da kısmi piyasalar yaratılmasını ifade etmektedir. Bu yeni yönetim biçiminin teorisyenlerinden Osborne ve Gaebler'in³⁶⁴ vurguladıkları gibi, bu uygulamalar bütünü serbest piyasadan ayırmak gerekmektedir. Çünkü burada karşılaştığımız, bir serbest piyasa uygulaması değil, kamusal hedefleri gerçekleştirebilmek gayesiyle piyasaları yapılandırmaktır ve bir çeşit piyasa müdahalesidir.

Bu noktada KTO'nun demokrasiyle olan çatışmasının, bu okulun devlet müdahalesine olan mesafesi düşünüldüğünde oldukça makul olduğu görülmektedir. Sağlıklı işleyen bir demokraside yeniden bölüşümcü iktisadi politikalar ile devletin kamu yararını gözetecek eylemlerde bulunması gerekmektedir. Bunun yanında KTO, temelinde bulunan yönetsel bireycilik ile öznelere bireylerden, üreticilerden, tüketicilerden ya da yatırımcılardan ibaret görmektedir. Oysa demokrasinin teşmili, toplumsal adaletin tesisi ile sağlanabilir. Toplumsal olanın varlığı, insanları mikro iktisadi bireyler olmaktan ziyade bir bütünün parçaları olarak tanımlamakta ve bu nedenle toplumsal olan, neoliberal kamu yönetiminin entelektüel alanını oluşturan okullarca kabul görmemektedir³⁶⁵.

h. Girişimci Özne

Neoliberalizme mündemiç ve özgü olan yönetsellik kavramı evvela iktisadi öznelere tercihlerinde özgürlük sağlamak önermesini belitsel olarak sunmakta, ardından bireylerin eylemlerini piyasa toplumunun koşullarına özgü biçimde yönlendirmeyi amaçlamaktadır. Yönetsellik, iktisadi öznelere olası faaliyet alanlarını kurgulamakta ve yapılandırmakta olduğundan piyasa toplumu içerisinde disiplin sağlama fonksiyonuna haizdir. Bu durum, Foucaultçu bir disiplin düzeneğini andırmaktadır. Klasik disiplin düzeneklerinden farkı ise, davranışı 'dolaylı olarak' yönlendirmesidir. Burada seçme özgürlüğü kavramı ile karşılaşmaktayız. Seçme özgürlüğü, iktidarın birey tarafından seçilmesini gerekli gördüğü tercihi, bireyin kendi

³⁶³ a.g.e., s. 345.

³⁶⁴ David Osborne, Ted Gaebler, **Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector, from Schoolhouse to State House, from City hall to the Pentagon**, Reading MA: Addison Wesley Publishing, 1992, s. 20.

³⁶⁵ Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, ss. 37-39.

rızası ile seçmesinin sağlanmasıdır³⁶⁶. Neoliberal paradigmaya uygun seçim şartları, devlet tarafından yaratılmış piyasa içerisinde oluşturulacak ve piyasayı kişilerin “gerçekliği” konumuna getirecektir. Özelleştirmeler, kamu hizmetlerinin piyasa kurallarına göre rekabete açılması, eğitim ve sağlığın özelleştirilerek piyasa içerisine dahil edilmesi, bireysel borçlanma ile hanelerin geçiminin sağlanması, kurgulanan bu piyasa gerçekliklerine örnek olarak sunulabilir³⁶⁷. Yaratılan bu piyasa, bireylerin kararlarını belirlemede bu gerçekliği incelemelerine ve piyasa kurallarının dışında bir yapıyı var kabul etmemelerine neden olacak, böylece piyasa, bir disiplin düzeneği yaratacaktır.

Neoliberalizm, liberalizmin dengeye ulaşımındaki doğallığından uzaklaşmıştır. Dolayısıyla bu dengeyi gerçekleştiren iktisadi öznelerin davranışları da doğal olarak en verimli tercihe yönelmemektedir. Neoliberalizmin teorisyenlerine göre kapitalizm bir yaratıcılığı temsil etmektedir. Bu yaratıcılığın eylemcisi ise bütün iktisadi öznelerin olabilme kuvvesine haiz olduğu girişimcidir³⁶⁸. Ordoliberallerin ‘organize edici müdahale’ olarak nitelediği bu müdahale biçiminde devlet, rekabetin yalnızca ekonomide değil, toplum içerisinde de düzenleyici bir konum kazanmasını sağlamayı amaçlamaktadır³⁶⁹. Bir başka ifadeyle, klasik liberalizm içerisinde kendi kaderini iyileştirerek istemsiz biçimde toplum refahını arttıran bireylerin yerini, neoliberalizm içerisinde rekabetle güdülenmiş girişimci özneler ikame etmektedir³⁷⁰. Dönüşen kavramlar neticesinde bireyler, kendi benzerleriyle mücadeleye girişmiş beşerî sermaye sahipleri, toplum ise bu mücadeleyi sağlayan rekabet düzeni haline gelmiştir³⁷¹. Bunun yanında, sosyal devletin sağladığı imkânların bireylerin omzuna yüklenmesi, 1900’lü yılların son çeyreğinden itibaren öznelerin girişimcileştirilmesi ve insan sermayesine katılması biçimini almıştır³⁷².

Neoliberalizmin teşmili için devletin yukarıda özetlenen kurumsal yapılanması kadar bireysel eylemlerin de bu kurumsal düzen ile eşgüdümünün sağlanması gerekmektedir. Bu olgu, öznenin kendisiyle olan ilişkisinde yaşanan dönüşümü nitelendirmektedir. Girişimci özne olarak nitelenen bu olgu, her bir iktisadi öznenin, kendisini “yaşamın bütün boyutları içinde, değer kazanması olarak kavramaya ve

³⁶⁶ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 256.

³⁶⁷ a.g.e., s. 270.

³⁶⁸ a.g.e., s. 198.

³⁶⁹ Oksala, “Ordoliberalism as Governmentality”, s. 187.

³⁷⁰ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 199.

³⁷¹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 24.

³⁷² Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, s. 49.

*böyle davranmaya*³⁷³, ” ve böylece bireylerin “*kendi içinde şirket*³⁷⁴, ” modeline uygun halde konumlanmasına neden olmuştur. Bir başka ifadeyle, kurucu norm olan rekabetçiliğin girişimci özneler tarafından kendiliğinden yaratılacak bir duruma gelmesi olgusu gerçekleşmiştir. Böylece yaşam ile şirket birbiriyle eşdeğer kavramlar biçimine bürünmüş ve şirket, hukuki bir olgudan ziyade bir yaşam biçimi haline gelmiştir. Bir yaşamın şirket gibi sürdürülebilmesinin temel şartı ise, yurttaşın girişimci olabilmesidir. Bunun yanında, üniversite öğretiminin özelleşmesi, bireysel emeklilik olanakları, finansal piyasalarda yatırımlar “*bireysel yaşamı sermayeleştirmiş*³⁷⁵” ve ücret geliri elde edenlerin içerisinde nüfuz ettiği ölçüde sınıf mücadelesi ve sınıf içi dayanışma olanaklarına ket vurmuştur.

Girişimci öznelerin merkezi yerde konumlanmasıyla piyasa fiyatı teorisi, insanlar ve toplum üzerine bina edilerek genelleşen birey teorisi haline gelmektedir. Finansallaşma terimleriyle de birleşen bu olgu, Michel Feher’in³⁷⁶ vurguladığı üzere beşerî sermayenin sahip olduğu değeri muhafaza etmek veya arttırmak üzere inşa edilen ‘insanın kendine yaptığı yatırımlar portföyü’nü üretmiştir. Zira girişimci özne, karşılaştığı bütün kâr elde etme olanaklarına sıkı sıkıya sarılacak, ticari zekâsı olgunlaşmış birisidir. Dolayısıyla her bir özne, kendi beşerî sermayesine sahiptir ve kendini verimli kılacak eylemlerden sorumludur. Herkesin bir sermaye olması ve yaşamı süresince sürekli olarak değer kazanması gerektiğinin kabulü, paranın finansal piyasalarda kendisine değer kazandırması (P – P’) analogisinin insan sermayesine, dolayısıyla gündelik hayata yerleşmesini getirmektedir³⁷⁷. Evinin bir odasını Airbnb ile kiralamak, motosiklet veya aracını kısa süreli işler için kiralamak gibi eylemler, bu girişimci öznenin azalan sosyal güvenlik harcamalarına ve iktisadi eşitsizliklere karşı bu olguya rıza göstererek yaşamını sürdürebilme çabasının ürünüdür. Girişimci öznenin sorumluluğu, kamunun hastaları, öğrencileri, işsizleri maliyet olarak görme akılsallığı ile eşanlı yürümektedir. Bu anlamda, obezite, suça yatkınlık, madde bağımlılığı, depresyon, eğitimdeki başarı veya başarısızlık tamamıyla bireylerin kendilerini yeterince verimli kılamamalarının eseridir ve toplumsal bir yan

³⁷³ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 256.

³⁷⁴ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 95.

³⁷⁵ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 256.

³⁷⁶ Michel Feher, “Self-Appreciation; or, The Aspirations of Human Capital”, *Public Culture*, C. 21, S. 1, 2009, ss. 21-41, doi:10.1215/08992363-2008-019.

³⁷⁷ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 99.

barındırmamaktadır³⁷⁸. Bu noktada neoliberal dönem içerisinde rekabet, geçicilik ve belirsizlik, mutlak ve göreceli yoksullaşma gibi olguların toplumsal ilişkiler içerisine yerleştiği görülmektedir³⁷⁹.

3. Neoliberalizmin Güncel Görünümleri

Neoliberalizmin teorik ve tarihsel yerleşiminin bu kısa irdelemesinin ardından eriştiği son hali tartışmak gerekmektedir. Bu noktada neoliberalizmin, egemen olduğu zaman zarfı içerisinde karşılaştığı krizlerden kendi varlığını teşmil ederek çıktığını söylememiz mümkündür³⁸⁰. Bu çıkarıma göre neoliberalizm, varlığını sürekli krizler yoluyla yönetmekte ve bu krizler vasıtasıyla güçlenmektedir. Bu olgunun nedeni, krizlere neden olan iktisadi ve siyasal politikaların sorgulanmaması olmuştur. Bu sorgulamayı yapmak yerine, krizlerin akabinde bu mantığın yeni formlarda serpilmesi ile karşılaşmıştır. Neoliberalizmin doğurduğu siyasal sorunlardan birisi, bu sorgulama eksikliğinden dolayı, artık neoliberalizmin, bu politikalar neticesinde ortaya çıkmış olan siyasal sorunlara karşı doğan tepkilerden güç almasıdır. Yukarıda gördüğümüz üzere, neoliberal teorisyenler bu kuramı ortaya çıkarırken neoliberalizmi bireysel özgürlüklerin sağlanması, devlet baskısının hafifletilmesi, serbestlik ve hukukun üstünlüğü ile ilişkilendirmiştir. Ancak günümüzde neoliberalizm, güvenlik, göçmen karşıtlığı, sınırlara duvar örülmesi gibi sloganları açık bir şekilde kullanmaktadır³⁸¹.

Bu olgu, günümüz neoliberalizmin neoliberal teorisyenlerin vurguladığı siyasal ve ekonomik hedeflerin de uzağında bir konuma yerleştiğini göstermektedir³⁸². Bu siyasaya bütünleşik olarak kamu, en zenginler üzerindeki vergi baskısını ve yoksullara sunulan sosyal destekleri azaltırken finansal ve ekolojik kısıtların kaldırılması sürecini hızlandırmaktadır³⁸³.

Günümüz radikal neoliberalizmini geçmişten farklılaştıran toplumsal unsur ise, bu iktisadi politikaların ilk yıllardaki gibi bir askeri darbe yordamıyla değil yerleşen rekabet normları ve demokrasinin değersizleştirilmesi aracılığıyla rıza üretilerek gerçekleşmesidir³⁸⁴. Bir başka ifadeyle, Washington Uzlaşısı ile birlikte ilgili iktisadi

³⁷⁸ Dardot, Laval, *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, s. 281; Brown, *Neoliberalizmin Harabelerinde Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*, ss. 49-50.

³⁷⁹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 23.

³⁸⁰ Colin Crouch, *The Strage Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge: Polity, 2011.

³⁸¹ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, ss. 18-19.

³⁸² Brown, *Halkın Çözülüşü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*, s. 19.

³⁸³ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 20.

³⁸⁴ a.g.e., ss. 51-52.

politikaların yürütülmesi diktatörlükler ve despotik rejimler vasıtasıyla kurulan baskı ile değil, piyasalar aracılığıyla borç baskısının kullanılması ile gerçekleşir duruma gelmiştir³⁸⁵.

Washington Uzlaşısı ile kurulan bu yapı, ana çerçevesini koruyor olsa da kendisini önemli revizelere tabi tutmuştur. Günümüzde artık uluslararası finansal piyasaların istikrarsızlık yaratabileceği, ihracata dayalı büyümenin ülkelerin kalkınması için yeterli olmadığı³⁸⁶ ve ihracat yarışının küresel bir deflasyonu tetikleyebilme kapasitesi olduğu ve emek piyasasının piyasa aşırılıklarına karşı korunması gerektiği kabul edilmektedir³⁸⁷. İlerleyen başlıklarda neoliberalizmin günümüzdeki farklı tezahürleri tartışılacaktır.

a. Neoliberal Popülizm

1990'lı yıllar, popülizmin yalnızca ithal ikameci sanayileşme modelinin bir toplumsal birleşeni olmadığını göstermiş ve seçim dönemlerinde popülist uygulamalara başvuru ve seçimin ardından neoliberal şok politikalarının uygulandığı bir 'neoliberal popülizm' modelinin ortaya çıkmasına şahitlik etmiştir³⁸⁸. Klasik popülizm, sınıf gerçekliğini yadsınamakta ve işçi sınıfının toplumsal çıkarlarını bir sınıf mücadelesinin öznesi olmaması kaydıyla gözetmeyi arzulamaktayken neoliberal popülizm içerisinde toplumun sınıflardan oluştuğu kabulü, küreselleşmenin egemen olduğu çağda modası geçmiş bir düşünce olarak nitelenmektedir³⁸⁹. Neoliberal popülizm, halkın tepkisini çekmeye meyyal olan neoliberal politikaları, toplumun desteğini alarak uygulanabilir hale getirmenin aracıları olan bir siyasal tekniktir³⁹⁰. Bir başka ifadeyle neoliberal popülizm, 'popülist ve müesses nizama muhalif' yerel siyasal özneler dolayısıyla neoliberal iktisat politikalarının yerleşmesini ifade etmektedir³⁹¹. Bu noktada neoliberal popülist siyasetçiler, piyasalaşma ve ticaretin serbestleştirilmesini sosyal yardım ve yerleşik

³⁸⁵ a.g.e., s. 149.

³⁸⁶ Robert H. Wade, "The Developmental State: Dead or Alive?", *Development and Change*, C. 49, S. 2, 2018, s. 525, doi:10.1111/dech.12381.

³⁸⁷ Palley, "Keynesçilikten Neoliberalizme İktisat Biliminde Paradigma Kayması", s. 51.

³⁸⁸ Kâzım Ateş, "Teoriyle Pratik Arasında Latin Amerika'da Popülizm", *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 162.

³⁸⁹ Galip L. Yalman, "Neoliberal Hegemonya ve Siyasal İktisat: Latin Amerika Dersleri", *İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan*, ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 460.

³⁹⁰ Ateş, "Teoriyle Pratik Arasında Latin Amerika'da Popülizm", s. 163.

³⁹¹ Deniz Yıldırım, "AKP ve Neoliberal Popülizm", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, ed. İlhan Uzgel, Bülent Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, s. 68.

elitlere karşı çağrılarla birleştirmekte, böylece neoliberalizmin üst sınıflardan olan lehtarlarını alt sınıflarla birleştirmektedir³⁹². Bu süreçte, olası itirazların sosyal ve finansal içerilme araçlarıyla hafifletildiği görülmektedir³⁹³.

Neoliberal popülizm, Peru’da Alberto Fujimori, Brezilya’da Lula da Silva, Arjantin’de Carlos Menem, Türkiye’de Recep Tayyip Erdoğan, Tayland’da Thaksin Shinawatra ve Macaristan’da Victor Orbán gibi kişisel karizmalarıyla iktidarı sürükleyen liderlerle ilişkili bir kavramdır. Bu noktada neoliberal popülizm, siyaseten popülist ve iktisaden liberal bir uzlaşmayı ifade etmekte ve böylece demokratik bir rejim altında da sert yapısal uyum programlarının olanaklılığını yaratmaktadır³⁹⁴. Klasik popülizme benzer biçimde paternalist ve kişiselleşmiş siyasal liderlik, siyasal liderlerin kurumsal yapıları aşarak kitlelerle doğrudan bağlantı kurması, liderlerin siyasi partilerine farklı siyasal partilerden eklenmeler, sağ ve sol kavramlarla çeşitlenmiş eklektik bir ideoloji ve siyasal gücü teşmil edebilmek için seçmen tabanına yönelik maddi yardımlar, neoliberal popülizmde de mevcuttur³⁹⁵. Neoliberal popülizmin başkanlık sistemiyle daha rahat uygulama alanı bulduğu, büyük inşaat ve konut projelerinin bu sistemi desteklediği ve emek piyasasının esnekleşmesine dönük reformların neoliberal popülizme dair belirleyici bir özellik olduğu görülmektedir³⁹⁶. Bunun yanında, neoliberal dönemde uluslararası kuruluşlar tarafından salık verilen makro iktisadi politikaların ülkenin ulusal politika alanını daralttığı³⁹⁷ düşünüldüğünde, bu kısıtlar altında hareket eden neoliberal popülizmin, ‘kontrollü ve denetlenen’ bir popülizm³⁹⁸ türü olduğunu vurgulamak mümkündür. Neoliberal popülizmi klasik popülizmden ayıran en önemli unsur ise, klasik popülizmin “*halkı siyasal bir özne olarak kurumsallaştırma çabasına*³⁹⁹,” karşın neoliberal popülizmin

³⁹² Cihan Tuğal, “The Strengths and Limits of Neoliberal Populism: the Statism and Mass Organisation of Contemporary Rightwing Regimes”, **Contemporary Politics**, C. 28, S. 5, 2022, s. 611, doi:10.1080/13569775.2022.2064645.

³⁹³ Ümit Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, **Toplum ve Bilim**, S. 147, 2019, s. 48.

³⁹⁴ Kurt Weyland, “Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe”, **Comparative Politics**, C. 31, S. 4, 1999, s. 379, doi:10.2307/422236.

³⁹⁵ Kenneth M. Roberts, “Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case”, **World Politics**, C. 48, S. 1, 1995, s. 88.

³⁹⁶ Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 52.

³⁹⁷ Yılmaz Akyüz, “Global Rules and Markets: Constraints over Policy Autonomy in Developing Countries”, Working Paper No. 87, Geneva: Policy Integration and Statistics Department International Labour Office, 2008, s. 2.

³⁹⁸ Ziya Öniş, “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, **Turkish Studies**, C. 13, S. 2, 2012, s. 137, doi:10.1080/14683849.2012.685252.

³⁹⁹ Francisco Panizza, “Introduction: Populism and the Mirror of Democracy”, **Populism and the Mirror of Democracy**, ed. Francisco Panizza, London and New York: Verso, 2005, s. 3.

“sosyal çatışmayı maddi iktidar ilişkilerinden koparmaya ve sosyal ilişkileri giderek ahlakileştirilen toplumsal kavramlar içine yeniden yerleştirmeye çalışan yeni, sınıfsal olmayan kimlik ve temsil biçimleri’ yaratmayı”⁴⁰⁰,” amaçlamasıdır Bir başka ifadeyle neoliberal popülizm homojen bir toplumsal kimlik oluşturmak savıyla ‘sınıf dışı’ bir noktada konumlanmıştır⁴⁰¹. Bu noktada, klasik popülizmle neoliberal popülizmin ‘alt sınıfların içerilmesi’ konusunda ayrıştığı görülmektedir. Klasik popülizmde alt sınıfların içerilmesi reel gelirlerde yaşanan artışa dayanırken neoliberal popülizmde alt sınıflar yoksullara yönelik destekler ve borçlandırma dolayısıyla içerilmektedir⁴⁰². Böylece neoliberal popülizm, toplumun en örgütsüz kesimleri olan yeni kent yoksulları ve kayıt dışı sektör çalışanlarına cazip görünen bir yeni refah rejimi haline gelmektedir⁴⁰³.

Neoliberal popülist liderlerin iktidara gelirken beslendiği, iktidardayken ise karşı karşıya kaldığı iki önemli sorun, yoksulluk ve eşitsizliktir. Washington Uzlaşısı’nın yoksulluk ve eşitsizliği göz ardı ederek kapitalist yeniden üretim sürecinde ihtiyaç duyulan toplumsal istikrarı sağlayamaması nedeniyle, Post Washington Uzlaşısı’yla birlikte bu sorunları gidermeye yönelik iktisat politikaları, tekrar kamunun sorumluluğu altına girmiştir⁴⁰⁴. Neoliberal popülizmin sosyal politika rejiminin de Post Washington Uzlaşısı’na paralel bir seyirde geliştiğini söylemek mümkündür. Bu noktada, Post Washington Uzlaşısı’nın ekonomiyi siyasetten arındırma sürecine koşut bir şekilde, neoliberal popülist hükümetlerin sosyal politikaları, yoksulluk ve eşitsizliği siyasal bir sorun olmaktan ziyade idari bir sorun olarak tasnif etmiştir⁴⁰⁵.

Neoliberal popülist liderlerin, özellikle bu çalışmanın üçüncü bölümünde tartışılacak olan Erdoğan, Lula ve Orbán özelinde gördüğümüz üzere, günümüzde

⁴⁰⁰ Kanishka Jayasuriya, Kevin Hewison, “The Antipolitics of Good Governance”, **Critical Asian Studies**, C. 36, S. 4, 2004, s. 574, doi:10.1080/1467271042000273257.

⁴⁰¹ Barış Alp Özden, “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 221; Barış Alp Özden, Ahmet Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, **‘Everywhere Taksim’ Sowing the Seeds for a New Turkey at Gezi**, ed. Isabel David, Kumru F. Toktamış, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, s. 90.

⁴⁰² Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 52.

⁴⁰³ Özden, Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, s. 90.

⁴⁰⁴ Arne Ruckert, “The Forgotten Dimension of Social Reproduction: the World Bank and the Poverty Reduction Strategy Paradigm”, **Review of International Political Economy**, C. 17, S. 5, 2010, s. 822, doi:10.1080/09692291003712113.

⁴⁰⁵ Özden, “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, s. 220; Özden, Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, s. 94.

geçmişteki örneklerden daha dirençli bir biçimde iktidara tutunabildiği görünmektedir⁴⁰⁶. Bunun yanında, Tuğal'a⁴⁰⁷ göre Erdoğan ve Orbán rejimlerinin popülizm ve neoliberalizmi daha örgütlü ve devletçi kullanım yönetimleri de klasik neoliberal popülizmden ayırmakta ve bu rejimlerin direncini perçinlemektedir. Ayrıca, Bolsonaro'nun iktidara gelişi, Latin Amerika'da Avrupa'yı andıran, aşırı milliyetçi ve neo-faşist bir popülizmin yaşam alanı bulabileceğini göstermiştir⁴⁰⁸. Dolayısıyla, neoliberal popülizmin göçmen karşıtı aşırı sağ hareketleri de ihata ettiği görülmektedir. Neo-faşist popülizmde siyaset, egemenin şahsında kişiselleşmekte; "halk" ise sınıfsal ve ideolojik farklılıkların üzerinde, homojen bir bütün olarak konumlanmakta ve başta göçmenler olmak üzere bu bütünlüğe eklemleme potansiyeli taşıyan unsurlara karşı korunması gereken bir özneye indirgenmektedir⁴⁰⁹.

b. Wall Street Uzlaşısı

Washington Uzlaşısı ile uygulamaya konulan iktisadi politikalar, 1990'lı yılların sonundan başlayarak önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Washington Uzlaşısı'na bağlı kalan ülkelerde düşük büyüme, yoksulluğun süreklileşmesi ve eşitsizliğin artışı yaşanırken bu politikalardan ayrılan ülkelerin iktisadi göstergelerinin ortalamanın üzerinde seyrettiği görülmüştür⁴¹⁰. Özellikle Çin ve Hindistan'ın uyguladığı ticari korumacılık, özelleştirme uygulamalarına gitmeme, maliye politikası araçlarının kullanımı ve geniş kapsamlı sanayi politikaları gibi geleneksel iktisadi politikalardan uzaklaşan uygulamaları, Washington Uzlaşısı'nın yanlışlığına dair öne çıkan somut örnekler olmuştur⁴¹¹. 1990'ların sonunda yaşanan Doğu Asya ve Latin Amerika krizleri ile artan bu sorgu özellikle finansal sermayeye olan katıksız bağımlılığın önemli iktisadi sorunlara neden olduğu önermesi⁴¹² ile birleşmiştir. Bu durum, Peck ve Tickel'in⁴¹³ vurguladıkları üzere neoliberalizmin olumsuz aşamasının

⁴⁰⁶ Tuğal, "The Strengths and Limits of Neoliberal Populism: the Statism and Mass Organisation of Contemporary Rightwing Regimes", s. 613; Özden, Bekmen, "Rebelling against Neoliberal Populist Regimes", s. 90.

⁴⁰⁷ Tuğal, "The Strengths and Limits of Neoliberal Populism: the Statism and Mass Organisation of Contemporary Rightwing Regimes", s. 615.

⁴⁰⁸ Ateş, "Teoriyle Pratik Arasında Latin Amerika'da Popülizm", s. 170.

⁴⁰⁹ Kâzım Ateş, "Popülizm ve Demokrasi: Bir Kavramsal Gerilimin Kısa Öyküsü", **Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç**, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 397-98.

⁴¹⁰ Öniş, Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", s. 286.

⁴¹¹ Rodrik, "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform", s. 975.

⁴¹² Nancy Birdsall, Francis Fukuyama, "The Post-Washington Consensus: Development After the Crisis", **Foreign Affairs**, C. 90, S. 2, 2011, s. 46.

⁴¹³ Jamie Peck, Adam Tickell, "Neoliberalizing Space", **Antipode**, C. 34, S. 3, 2002, ss. 388-89, doi:10.1111/1467-8330.00247.

doğal sınırlarına erişmesi ile daha olumlu ve devletin sorumluluk üstlendiği yeni bir uzlaşma arayışı doğurmuştur. Yeni uzlaşma, serbest piyasanın yararlı olduğunu kabul etmekte, ancak piyasa başarısızlıklarını aşmak için devletin ekonomiye müdahil olmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu kabullerle kurulan Post Washington Uzlaşması, açık bir ekonomi durumunda devletin etkin konumuna vurgu yapan ulusal kalkınmacılık ile serbest piyasaya sarsılmaz bir inanç besleyen neoliberal iktisadın bir sentezini sunmaktadır⁴¹⁴.

Buna karşın, Post Washington Uzlaşması'nın piyasa ve devlet ilişkilerine ulusal ve küresel düzeyde kısıtlı ve teknokratik bir yaklaşım sunduğu görülmektedir. Post Washington Uzlaşması'nı temel alan politika metinlerinde, bu uzlaşmayı oluşturan güç ilişkilerinin nasıl oluştuğu önceden belirlenmiş olarak kabul edilmekte ve incelenmemektedir. Bu nedenle ülke içindeki sınıflar ve farklı ülkeler arasında var olan güç dengesizlikleri görmezden gelinmektedir⁴¹⁵. Post Washington Uzlaşması'nın izleyebileceği yola dair öngörülerden birisi, Doğu Asya modeline geçiş olmuştur. Gore⁴¹⁶ bu modelin Latin Amerika yeni yapısalcılığı ile kesişebileceğini ve Afrika gibi en az kalkınmış ülkelere yayılabileceğini ileri sürmüştür. Bir diğer öngörü, Post Washington Uzlaşması'nın uluslararası finans fetişinden kurtulacağıdır⁴¹⁷. Ancak bu iki öngörünün de gerçekleştiğini söylemek güç görünmektedir. Günümüz neoliberal iktisadı, Gore'un⁴¹⁸ öne sürdüğü bir diğer olası senaryo olan Post Washington Uzlaşması'nın Washington Uzlaşması'ndan kesin bir kopuş değil, Washington Uzlaşması'nın kimi eksikliklerini tadili olacağı öngörüsünün gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim Fine⁴¹⁹ Post Washington Uzlaşması'nı özellikle Küresel Güney ülkeleri için Washington Uzlaşması'nın bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Post Washington Uzlaşması'nın yönetim normlarından bir kopuşu temsil etmediği, aksine, bu normlardan neşet ettiğini söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle Post Washington Uzlaşması, ortaya çıkardığı yeni kalkınmacılık fikriyle Keynesyen iktisattan bazı izler

⁴¹⁴ Öniş, Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", s. 286; Stiglitz, "More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus", s. 123.

⁴¹⁵ Öniş, Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", s. 286.

⁴¹⁶ Charles Gore, "The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries", **World Development**, C. 28, S. 5, 2000, s. 800, doi:10.1016/S0305-750X(99)00160-6.

⁴¹⁷ Birdsall, Fukuyama, "The Post-Washington Consensus: Development After the Crisis", s. 46.

⁴¹⁸ Gore, "The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries", s. 800.

⁴¹⁹ Ben Fine, "Neither the Washington Nor the Post-Washington Consensus: An Introduction", **Development Policy in the Twenty-first Century: Beyond the Post-Washington Consensus**, ed. Ben Fine, Costas Lapavistas, Jonathan Pincus, London: Routledge, 2001, s. 193.

taşımasına ve Hayekçi neoliberalizmin popülaritesini sarsmasına karşın⁴²⁰, iktisadi önerilerin seyrini ancak ordoliberal neoliberalizm anlayışına evirebilmiştir. Nitekim Post Washington Uzlaşısı'nın kısa bir özetini sunan Bigger ve Webber⁴²¹, bu uzlaşmayı iyi yönetim, demokrasi ve kurumlara yapılan vurgu, neo-Keynesyen müdahale politikaları, yoksulluğun azaltılması ve yoksulların kuvvetlendirilmesi ile sosyal sermaye gibi ordoliberalizme yakın kavramları kullanarak açıklamış ve neoliberal kalkınma paradigmasının değişmediğini vurgulamıştır.

Post Washington Uzlaşısı'nın ardından finansal küreselleşmenin gelişimini devam ettirdiği görülmektedir. Bu durum, kalkınma ile finansallaşmayı birlikte değerlendirmeyi zaruri kılmıştır. Bu nedenle Post Washington Uzlaşısı'nı değiştirecek veya tadil edecek yeni fikirlerin arayışı başlamıştır. Michell ve Spark⁴²² Post Washington Uzlaşısı'nın sona erdiğini ve Yeni Washington Uzlaşısı'na geçildiğini iddia etmiştir. Yeni Washington Uzlaşısı, makro piyasalarda var olan eksikliklerin toplumların ve bireylerin mikro piyasalar oluşturması ile düzelebileceğini vurgulamış ve 'yukarıdan aşağıya yapısal uyum' yerine yeni öznelerin katılmasıyla "aşağıdan yukarıya piyasa yaratılması" gerekliliğini belirginleştirmiştir⁴²³. Yukarıdan aşağıya gerçekleşen piyasa yaratımını kalkınma ile de eşleştiren Yeni Washington Uzlaşısı, kalkınma süreçlerini özel sektör tarafından yatırım yapılabilir hale getirmek gerektiğini vurgulamaktadır⁴²⁴.

Bu olguya göre düzenlenen yeni kalkınma söylemi, uluslararası yatırımcıları çekecek ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine uygun projelere katılımlarını sağlayabilecek yatırım yapılabilir kalkınma projelerini oluşturmayı amaçlamaktadır. Örneğin DB, Kalkınma için Finansmanı Azamileştirme (*Maximizing Finance for Development*) toplantısının lansmanında uluslararası yatırımcılara kamu – özel sektör iş birliklerinde (KÖİ) kullanılmak ve ulaşım, altyapı, sağlık, refah ve eğitim

⁴²⁰ Eric Sheppard, Helga Leitner, "Quo Vadis Neoliberalism? The Remaking of Global Capitalist Governance After the Washington Consensus", **Geoforum**, C. 41, S. 2, 2010, s. 193, doi:10.1016/j.geoforum.2009.09.009.

⁴²¹ Patrick Bigger, Sophie Webber, "Green Structural Adjustment in the World Bank's Resilient City", **Annals of the American Association of Geographers**, C. 111, S. 1, 2021, s. 38, doi:10.1080/24694452.2020.1749023.

⁴²² Katharyne Mitchell, Matthew Sparke, "The New Washington Consensus: Millennial Philanthropy and the Making of Global Market Subjects", **Antipode**, C. 48, S. 3, 2016, ss. 724-49, doi:10.1111/anti.12203.

⁴²³ a.g.e., s. 732.

⁴²⁴ Emma Mawdsley, "'From Billions to Trillions': Financing the SDGs in a World 'Beyond Aid'", **Dialogues in Human Geography**, C. 8, S. 2, 2018, s. 192, doi:10.1177/2043820618780789.

yatırımlarına tahsis edilmek üzere 12 Trilyon dolarlık destek olanağı sunmuştur⁴²⁵. Bu yatırımlar, devletin çok taraflı kalkınma bankası (*multilateral development bank*) desteği ile ve KÖİ işletmecilerine ve yatırımcılarına ödeme akışlarını garanti ederek riskleri paylaştığı sürece özel sektörün kamu hizmetlerini finanse etmeyi, inşa etmeyi ve yönetmeyi taahhüt ettiği uzun vadeli sözleşme düzenlemeleri altında karma finansman yoluyla gerçekleşecektir. Kalkınma literatüründe bu dönüşüm, Post Washington Uzlaşısı'nı farklı bir çerçeveye yerleştirmeyi amaçlamış ve Wall Street Uzlaşısı olarak adlandırılmıştır⁴²⁶.

Wall Street Uzlaşısı, uluslararası finansı kalkınma süreci için önemli bir ortak olarak değerlendirmekte ve uluslararası kuruluşların kalkınma için sunduğu teşvikleri finansal sermaye için bir fırsat olarak nitelemektedir. Bu uzlaş, evvela finansal sermayenin yatırımlarının devletin öncülüğünde riskten arındırılması ve böylece kalkınma yatırımlarına eklenmesini temsil etmektedir. Bu uzlaş içerisinde portföy yatırımlarını ülkeye çekebilmek için devletin aracılık ettiği yeni finansal varlıklar türetilmektedir. Bu süreçte finansallaşma artık bankaların ve finansal olmayan şirketlerin bilançosuyla sınırlı kalmamakta, büyüyen portföy bolluğunu çekmek için kalkınma gayeli yeni varlık sınıfları inşa etmenin devlet aracılı bir projesi haline gelmektedir⁴²⁷.

Kalkınmayı finansal varlıkların riskten arındırılması (*de-risking*) süreci ile bütünleştirme, yatırım yapılabilir kalkınma varlıklarının nasıl inşa edileceği sorusuyla başlar. InterAmerican Kalkınma Bankası⁴²⁸ bu soruyu yanıtlarken, “Çok Taraflı Kalkınma Bankalarının kendilerine sorması gereken ilk şey ‘insanlar bunu kullanmak için para ödeyecek mi?’ sorusudur,” demektedir. Bu sorunun nedeni, yatırımcıların projelerde ödeme yapmaya istekli yerleşik bir kullanıcı grubu olduğunda getirilere dair beklentilerinin daha sağlam olacağı kabulüdür. Netice itibarıyla riskten arındırma,

⁴²⁵ World Bank, “Maximizing Finance for Development: Leveraging the Private Sector for Growth and Sustainable Development”, World Bank, 2017, http://siteresources.worldbank.org/DEVCOMINT/Documentation/23758671/DC2017-0009_Maximizing_8-19.pdf.

⁴²⁶ Daniela Gabor, “Securitization for Sustainability: Achieving the Sustainable Development Goals?”, Washington, DC: Heinrich Boll Foundation, 2019, s. 45, https://us.boell.org/sites/default/files/gabor_finalized.pdf; Daniela Gabor, “The Wall Street Consensus”, *Development and Change*, C. 52, S. 3, 2021, s. 430, doi:10.1111/dech.12645.

⁴²⁷ Gabor, “The Wall Street Consensus”, s. 431.

⁴²⁸ InterAmerican Development Bank, “Mobilizing Private Capital for Infrastructure: Lessons for Governments, Private Investors and Multilateral Development Banks”, Washington, DC: InterAmerican Development Bank, 2017, s. 10, <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Mobilizing-Private-Capital-for-Infrastructure-Lessons-for-Governments-Private-Investors-and-Multilateral-Development-Banks.pdf>.

uluslararası yatırımcıyı yatırım yapılan ülkenin siyasal risklerinden ve yatırım yapılan proje neticesinde ortaya çıkması muhtemel talep eksikliğinden korumayı kapsayan bir süreçtir⁴²⁹. Ancak riskten arındırma sadece sosyal altyapının özelleştirilmesine yönelik bir girişim değildir. Kalkınmayı finansal yatırımlar için cazip hale getirmek, yatırımcılara istikrarlı nakit akışı sağlamak için devletin mali ve parasal kolunu kalkınma odaklı varlık sınıflarını riskten arındırmaya yönlendirmek ve portföy yatırımcılarının yeni varlık sınıflarına kolayca girip çıkmalarını sağlamak için yerel finans sistemlerini ABD'nin finans piyasaları temelinde yeniden yapılandırmaktan oluşan iki yönlü bir stratejiyi ihtiva etmektedir. Dolayısıyla, Wall Street Uzlaşısı kapitalist birikim rejiminin riskten arındırma yoluyla birikime doğru geçtiği yeni bir aşamaya işaret etmektedir⁴³⁰.

Wall Street Uzlaşısı, devleti Post Washington Uzlaşısı'nın doğurduğu yönetim normları içerisinde düzenleme gücü ve yoksulluğun hafifletilmesi vasıtasıyla piyasa başarısızlıklarının tadil edicisi olma ile piyasayı güçlendirici reformların bir birleşeni olma konumundan⁴³¹ daha güçlü bir konuma taşımaktadır. Riskten arındıran devlet, kalkınma varlıklarının sahipleri için bir güvenlik ağı oluşturarak, kârlarını altyapı varlıklarına bağlı talep risklerinden; kamulaştırma, daha yüksek asgari ücretler ve iklim düzenlemesi dahil olmak üzere nakit akışlarını tehdit edecek politikalara bağlı siyasi risklerden ve likidite ve döviz risklerinden korur⁴³².

Wall Street Uzlaşısı'na yerleşmiş devlet, ülke içi üretimi riskten arındıran ve özellikle ihracatçıların risklerini seçili sanayi politikaları uygulayarak asgari düzeye indiren kalkıncı devletten⁴³³ ayrılmaktadır. Buna karşılık, Wall Street Uzlaşısı'nın ihtiva ettiği devlet, kalkıncı devlette var olan yerleşik özerklik olmaksızın küresel kurumsal yatırımcıların yatırım yaptığı kalkınmayla bütünleşmiş finansal varlık sınıflarını riskten arındırır. Bir başka ifadeyle Wall Street Uzlaşısı'nın önerdiği devlet, uluslararası finans için daha cazip şartlar sunmayı amaçlarken, devlet güdümlü sanayileşme ve kalkınma stratejilerinden feragat etmektedir⁴³⁴. Bu devlet biçimi kalkıncı devlete nazaran özerk strateji üretme tasavvuruna daha az sahiptir ve uluslararası finansı düzen ve denetim altında tutmak için daha az politika aracına

⁴²⁹ Gabor, "Securitization for Sustainability: Achieving the Sustainable Development Goals?", s. 45.

⁴³⁰ Gabor, "The Wall Street Consensus", s. 431.

⁴³¹ Öniş, Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", s. 273.

⁴³² Gabor, "The Wall Street Consensus", s. 431.

⁴³³ Wade, "The Developmental State: Dead or Alive?", s. 524.

⁴³⁴ Ilias Alami, Adam D. Dixon, Emma Mawdsley, "State Capitalism and the New Global D/development Regime", *Antipode*, C. 53, S. 5, 2021, s. 1295, doi:10.1111/anti.12725.

sahiptir. Riskten arındırıcı devlet, bunun yerine, kamu kurumlarının finansal piyasalara eklenmesi ile oluşan finansın altyapısal gücünü⁴³⁵ para ve maliye politikalarından kamu politikalarının diğer alanlarına doğru genişletmektedir. Bir başka ifadeyle, bu devlet biçimi, klasik yönetim normları altında finansal piyasalar için kural koyucu olan ve bu kuralların uygulanmasını denetleyen (*rule making and rule enforcement*) devletten⁴³⁶ ayrılmakta ve devletin finansal piyasalarda doğrudan işlemci konumunu almasını içeren, dolayısıyla devletin de piyasa öznesi gibi hareket ettiği yeni bir iktisadi yönetim normunun kapısını açmaktadır. Başta merkez bankası ve hazine olmak üzere kamu kurumları, farklı kamu politikalarının amaçları doğrultusunda finansal yükümlülükleri alıp satarak özel sektör ile düzenli olarak finansal işlem yapmaktadır⁴³⁷. Bu devletin sanayi politikası ise, KÖİ projelerini planlamak ve denetlemek dışında kalan politika araçlarını kullanmamayı tercih etmektedir⁴³⁸. Ayrıca, Wall Street Uzlaşısı'nın temelinde yatırımcıların risklerini azaltmak olduğundan, bu uzlaşma finansal krizlerin olası toplumsal ve makro iktisadi sonuçlarına önem atfetmemektedir. Bu nedenle, COVID-19 salgını sırasında olduğu gibi finansal kırılganlıklar ortaya çıktığında, Wall Street uzlaşısı tahvil sahiplerini yoksul ve gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duyduğu borç yeniden müzakerelerine katılmaktan korumayı taahhüt etmektedir⁴³⁹.

c. Devlet Kapitalizmi

2000 yılı sonrası küresel Güney ülkelerinde devlet güdümlü kalkınmanın farklı biçimlerine geri dönüş, 2008 krizi sonrası Küresel Kuzey ülkelerinde artan devlet müdahalesi, devlet – sermaye melezleri olarak nitelenen ulusal varlık fonları, KİT'lerde gözlenen artış, devletin sermaye birikimindeki işlevini tekrar sorgulamaya açmıştır⁴⁴⁰. Bu sorgudan yola çıkan sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden kimi araştırmacılar⁴⁴¹ dünya ekonomisinin son on beş yıldaki açıklayıcı özelliklerinden

⁴³⁵ Benjamin Braun, "Central Banking and the Infrastructural Power of Finance: The Case of ECB Support for Eepo and Securitization Markets", *Socio-Economic Review*, C. 18, S. 2, 2020, s. 396, doi:10.1093/ser/mwy008.

⁴³⁶ David Levi-Faur, "The Global Diffusion of Regulatory Capitalism", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, C. 598, 2005, s. 17.

⁴³⁷ Braun, "Central Banking and the Infrastructural Power of Finance: The Case of ECB Support for Eepo and Securitization Markets", s. 400.

⁴³⁸ Gabor, "The Wall Street Consensus", s. 432.

⁴³⁹ a.yer.

⁴⁴⁰ Ilias Alami, Adam D Dixon, "State Capitalism(s) Redux? Theories, Tensions, Controversies", *Competition & Change*, C. 24, S. 1, 2020, ss. 70-71, doi:10.1177/1024529419881949.

⁴⁴¹ Lyons Gerard, *State Capitalism: The Rise of Sovereign Wealth Funds*, Standard Chartered, United States Senate: Testimony before the Committee on Banking, Housing and Urban Affairs, 2007; Ian Bremmer, *The End of the Free Market: Who Wins the War Between States and Corporations?*,

birisinin, devletin bilhassa ekonomi ve toplumu düzenlemekte güçlü bir konuma sahip olan devlet kapitalizminin geri dönüşü olduğunu vurgulamaktadır. Devlet kapitalizmi, sermaye birikimini denetleme ve yönetme, sermayeye doğrudan sahip olma ve sermaye kontrolleri gibi oldukça geniş bir politika alanına sahip devletlerin varlığı üzerine bina edilmektedir. Devlet kapitalizmi tartışması, Wall Street uzlaşısının varlığını yadsımakta ve devletin günümüz neoliberalizmindeki konumuna dair daha geniş bir sorgu oluşturmaktadır. Bunun yanında, devlet kapitalizminin varlık fonu, merkez bankası bağımsızlığının ilhakı, korumacılık, ithal ikameci tedbirler gibi ekonomi politik uygulamalarıyla yukarıda tartıştığımız klasik neoliberal popülizmden sapan neoliberal popülist stratejilerin ilişkisini vurgulayan tartışmalar da mevcuttur⁴⁴². Neoliberal iktisadi düşünceden bir kopuş yaşanmadığı iddiasını görmezden gelmeyen devlet kapitalizmi tartışması, günümüz iktisat politikalarının kalkınmacı devletten bir kopuş değil, küresel kapitalizmin yeniden yapılandırılması ve jeopolitik kaymalar ekseninde kalkınmacı devletin yeniden tanımlanması olduğunu iddia etmektedir⁴⁴³. Buna karşın devlet kapitalizmi terimi, bütünlüklü bir tanıma sahip değildir ve devleti farklı derecelerde içeren ve inceleyen bir dizi uygulamaya, politika araçlarına, kurumsal biçimlere, ilişkilere ve ağlara atıfta bulunmaktadır⁴⁴⁴.

Devlet kapitalizmi tartışması, II. Dünya Savaşı sonrasında sömürgeleştirme, Soğuk Savaş; daha yakın tarihlerde teröre karşı savaşın yol açtığı ara dönem gibi kalkınma yazınına etki etmiş önemli tarihsel dönüşümlere bir analogi kurarak günümüzün tanımlayıcı tarihsel olgusunun devlet kapitalizmi ile Küresel Güney'in⁴⁴⁵ yükselişi olduğunu söylemektedir. Bu iki farklı ancak birbiriyle yakından ilişkili gelişme, kalkınmada devletin belirli noktalarda yeniden meşrulaştırılması ve devlete ait sermayenin (KİT'ler, varlık fonları ve devlete ait bankalar dahil) etkinleştirilmesi sonucunu doğurmuştur⁴⁴⁶.

New York: Portfolio, 2010; Joshua Kurlantzick, **State Capitalism: How the Return of Statism is Transforming the World**, New York: Oxford University Press, 2016; Xiaoke Zhang, Richard Whitley, "Changing Macro-structural Varieties of East Asian Capitalism", **Socio-Economic Review**, C. 11, S. 2, 2013, ss. 301-36, doi:10.1093/ser/mws029; Aldo Musacchio, Sergio G. Lazzarini, **Reinventing State Capitalism**, Cambridge: Harvard University Press, 2014; Andreas Nölke vd., **State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies**, London and New York: Routledge, 2020.

⁴⁴² Tuğal, "The Strengths and Limits of Neoliberal Populism: the Statism and Mass Organisation of Contemporary Rightwing Regimes", s. 617.

⁴⁴³ Alami, Dixon, Mawdsley, "State Capitalism and the New Global D/development Regime", s. 1295.

⁴⁴⁴ Alami, Dixon, "State Capitalism(s) Redux? Theories, Tensions, Controversies", s. 71.

⁴⁴⁵ Bu coğrafi belirginliğin devlet kapitalizmi yazınında özellikle Çin'i imlediği görülmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Alami, Dixon, Mawdsley, "State Capitalism and the New Global D/development Regime", ss. 1294-1318.

⁴⁴⁶ a.g.e., s. 1296.

Devlet kapitalizmi tartışmasına göre günümüz dünya ekonomisinde dönüşümü tetikleyen beş önemli unsur bulunmaktadır. Bunlar;

(a) 2000'lerin başından bu yana ikinci dalga Yeni Uluslararası İş Bölümü'nün hızlanarak ortaya çıkması;

(b) Dördüncü Sanayi Devrimi ile doruğa ulaşan teknolojik modernleşme ve endüstriyel gelişim;

(c) sermayenin tarihsel olarak benzeri görülmemiş bir şekilde yoğunlaşması ve merkezileşmesi;

(d) küresel ekonominin ağırlık merkezinin Kuzey Atlantik'ten Pasifik Kıyılarına doğru düzenli bir şekilde kayması ve bunun gerektirdiği, uzak bölgeleri entegre etmek ve sermaye akışını kolaylaştırmak için yoğun bir bağlantı altyapısı ağı gibi ihtiyaçlar;

(e) finans ve borç ilişkilerinin genişlemesidir⁴⁴⁷.

Bu noktada devlet kapitalizmi tartışması, devletlerin bu beş dönüşüme ve bunların kriz eğilimlerine siyasi olarak aracılık ettiğini ifade etmektedir. Bu aracılık faaliyeti içerisinde devlet, sadece piyasayı düzenlemekteki merkeziliğinin teşmil edilmesiyle değil, aynı zamanda sermayenin destekleyicisi, denetleyicisi ve sahibi olma konumuyla var olmaktadır⁴⁴⁸.

Devlet kapitalizminin iktisadi alana müdahalesi iki veçheye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki olan 'devletçilik', vergilendirme, kaynak aktarımı, düzenleme, ekonomik planlama ve sanayi politikası gibi araçlar vasıtasıyla devletin, devlet dışı ekonomik özneler ve kuruluşlar üzerindeki etkisini ifade eder. İkinci veçhe, devletin kapitalist üretim ve birikime sahip olduğu ya da kontrol ettiği doğrudan müdahale biçimlerini kapsamaktadır. Bu genellikle, siyasi ve ekonomik gücü harmanladıkları ve kamu sektörü ve özel sektör arasındaki sınırları yeniden biçimlendirdikleri için devlet-sermaye melezleri (*state- capital hybrids*) gibi çeşitli örgütsel biçimlerin ve politika araçlarının oluşturulmasını içerir⁴⁴⁹. Günümüzde devlet kapitalizminin yükselişi, devletçiliğin daha güçlü biçimlerinin gelişmesine ve devlet-sermaye melezlerinin çoğalıp genişlemesine yol açan bu iki devlet müdahalesi biçiminin eşitsiz ve birleşik gelişimi ile şekillenmektedir⁴⁵⁰. Devlet kapitalizmi tartışması, kapitalist devletin

⁴⁴⁷ a.g.e., s. 1297.

⁴⁴⁸ a.g.e., s. 1298.

⁴⁴⁹ Nathan Sperber, "The Many Lives of State Capitalism: From Classical Marxism to Free-market Advocacy", **History of the Human Sciences**, C. 32, S. 3, 2019, ss. 112-13, doi:10.1177/0952695118815553.

⁴⁵⁰ Alami, Dixon, Mawdsley, "State Capitalism and the New Global D/development Regime", s. 1298.

değişen rolünün ve sermayenin yeni siyasi coğrafyalarının daha bütüncül bir şekilde ele alınmasına yol açabilecek eleştirel bir diyalogun önünü açmıştır. Bununla birlikte, devlet kapitalizmi kavramı henüz bir şemsiye terimden öteye gidememiş ve güçlü bir kavramsal araca dönüşmemiştir⁴⁵¹.

d. Otoriter Neoliberalizm

Büyük Durgunluğun ardından neoliberalizm üzerine yürütülen tartışma başlıklarından bir diğeri ise otoriter neoliberalizmdir. Otoriter neoliberalizm kavramı, Nicos Poulantzas'ın 'otoriter devletçilik' ve Stuart Hall'ın 'otoriter popülizm' tartışmaları üzerine bina edilmiştir⁴⁵². Otoriter neoliberalizm tartışması, 2008 sonrasındaki tehditler nedeniyle neoliberal politikaların alışlageldik yöntemlerle sürdürülemeyeceğini kabul etmekte, ancak bu dönüşümü neoliberalizmden bir kopuş değil onun otoriterleşme dolayımıyla tahkimi olarak değerlendirmektedir⁴⁵³. Bir başka ifadeyle, neoliberal akılsallığa içsel otoriter eğilimler, kriz ve onun ardılı etkiler tarafından yeniden üretilmiş ve yeni veçheleriyle açığa çıkmıştır⁴⁵⁴. Bu süreçte, neoliberal düşüncede en azından söylemsel olarak var olan devlet karşıtı retoriğin geri çekildiği ve otoriter tonların arttığı gözlenmektedir⁴⁵⁵.

2008 Büyük Durgunluğu'nun ardından neoliberalizme dönük tepkiler, neoliberalizmden farklı bir alternatif doğurmaktan ziyade, onun kurumsal yapısını güçlendirmiştir. Bu bağlamda otoriter neoliberalizm tartışması, neoliberalizmin bu tepkilere karşı kurumsal direncini ve neoliberalizmin temel birleşenlerinin kendisini nasıl yeniden üretebildiğini incelemektedir⁴⁵⁶. Bir başka ifadeyle otoriter neoliberalizm, yukarıda tartıştığımız üzere, neoliberalizmin 'güçlü devletin bilinçli müdahaleleriyle' yerleşme sürecinin⁴⁵⁷ Büyük Durgunluğun ardından devlet gücüyle teşmil edilmesini anlatmaktadır. Bu itibarla otoriter neoliberalizm, neoliberal iktisat

⁴⁵¹ Alami, Dixon, "State Capitalism(s) Redux? Theories, Tensions, Controversies", s. 72.

⁴⁵² Bob Jessop, "Authoritarian Neoliberalism: Periodization and Critique", **South Atlantic Quarterly**, C. 118, S. 2, 2019, ss. 343-61.

⁴⁵³ Görkem Altınörs, Ümit Akçay, "Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey", **Globalizations**, C. 19, S. 7, 2022, s. 1033, doi:10.1080/14747731.2021.2025290.

⁴⁵⁴ Ian Bruff, Cemal Burak Tansel, "Authoritarian Neoliberalism: Trajectories of Knowledge Production and Praxis", **Globalizations**, C. 16, S. 3, 2019, s. 235, doi:10.1080/14747731.2018.1502497.

⁴⁵⁵ Ian Bruff, "Neoliberalism and Authoritarianism", **The Handbook of Neoliberalism**, ed. Simon Springer, Kean Birch, Julie MacLeavy, New York: Routledge, 2016, s. 107.

⁴⁵⁶ Cemal Burak Tansel, "Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda", **States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order**, ed. Cemal Burak Tansel, London and New York: Rowman & Littlefield, 2017, s. 2; Bruff, Tansel, "Authoritarian Neoliberalism: Trajectories of Knowledge Production and Praxis", s. 234.

⁴⁵⁷ Thomas Biebricher, "Neoliberalism and Authoritarianism", **Global Perspectives**, C. 1, S. 1, 2020, s. 15, doi:10.1525/001c.11872.

politikalarına karşı oluşan toplumsal tepkileri ‘disiplin, marjinalleştirme ve suçlu ilan etme’ gibi cebri devlet uygulamalarıyla sindirmeyi ve bu politikalara karşı çıkılmasını idari organlar ve yargı organları dolayısıyla bastırmayı imlemektedir⁴⁵⁸. Bu noktada, otoriter neoliberalizmi, sermaye birikimine uygun şartlar sağlamak amacıyla halkın baskısı, kamuoyunun görüşleri ve tarafsız denetim mekanizmalarının önemli karar alma süreçlerine erişimini engelleyen disiplinli bir devlet yönetimi kurmak ve demokratik muhalefet ile muhalif sosyal grupları marjinalleştirmek için zorlayıcı, yasal ve idari devlet aygıtlarını kullanmak dolayısıyla baskın sosyal bloğun konumunu perçinlemek biçiminde iki yönlü bir yönetsellik tekniği olarak serimlemek mümkündür⁴⁵⁹. Bu olguya koşut olarak otoriter neoliberalizm, iş kanunlarında bireyselleşmeyi perçinleyerek ve toplu pazarlık süreçleri ve kurumlarını zayıflatarak çalışma ilişkilerinde emeğin yalıtılmışlığını derinleştirmekte, istihdam ve sözleşme süreçlerinde atomizasyonu güçlendirmektedir⁴⁶⁰.

Otoriter neoliberalizm tartışmasının, yukarıda tartıştığımız sermaye birikiminin krize girdiği noktalarda devletin sermaye birikimi lehine konumlanmasını yeni bir olgu olarak sunmamakta olduğunu eklemek gerekmektedir⁴⁶¹. Bu noktada otoriter neoliberalizm tartışmasının gelişmekte olan dünyada Pinochet Şili’sinden bugüne var olan otoriterleşme ve neoliberal iktisat politikalarının eşanlılığını kapitalizmin merkezine tahvil etmeye de azmettiği görülmektedir⁴⁶². Devletin sermaye birikiminin koruyucusu olarak konumlandığı bu incelemede, devlet sermaye birikimi mantığının gündelik hayata işlemesini kolaylaştırmak ve sermaye birikimi lehine yasal müdahalelerde bulunmak eylemlerinin uygulayıcısı olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla otoriter neoliberalizm, refah devletinin tasfiyesi, kemer sıkma ve denk bütçe uygulamaları, sendikaların gücünün baskılanması, emek piyasasının

⁴⁵⁸ Tansel, “Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda”, s. 2.

⁴⁵⁹ Cemal Burak Tansel, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, **South European Society and Politics**, C. 23, S. 2, 2018, s. 199, doi:10.1080/13608746.2018.1479945; Tansel, “Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda”, s. 3; Adam Fabry, Sune Sandbeck, “Introduction to Special Issue on ‘Authoritarian Neoliberalism’”, **Competition & Change**, C. 23, S. 2, 2019, s. 111, doi:10.1177/1024529418813827.

⁴⁶⁰ Mònica Clua-Losada, Olatz Ribera-Almandoz, “Authoritarian Neoliberalism and the Disciplining of Labour”, **States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order**, ed. Cemal Burak Tansel, London and New York: Rowman & Littlefield, 2017, s. 30.

⁴⁶¹ Bruff, “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, s. 116.

⁴⁶² Ernesto Gallo, “Three Varieties of Authoritarian Neoliberalism: Rule by the Experts, the People, the Leader”, **Competition & Change**, C. 26, S. 5, 2022, s. 555, doi:10.1177/10245294211038425; Fabry, Sandbeck, “Introduction to Special Issue on ‘Authoritarian Neoliberalism’”, s. 111.

esnekleşmesi gibi ‘temel’ neoliberal politikaları güçlendirirken⁴⁶³ devletin müdahale biçimlerini teşmil ederek sermaye birikimine zarar verecek olası karşı saldırıların önünü kesmek savıyla ‘yasal özgürlükler’i de kısıtlama yoluna gidebileceğini öne sürmektedir⁴⁶⁴. Bu noktada, devletin neoliberalizme sistem karşıtı bir muhalefete karşı ‘cezalandırıcı’ uygulamaları öne çıkardığı ve bu süreçte ‘toplumsal olarak arzu edilen’ veya ‘iktisadi olarak etkin’ gibi rıza üretmeye dönük, anayasal ve yasal meşruiyet arayan bir izlenceden uzaklaştığı görülmektedir⁴⁶⁵. Neoliberalizmin bu hareketlere karşı tepkisel (*reactive*) önlemlerini miras alan otoriter neoliberalizm, müdahale repertuarını önleyici (*preemptive*) tedbirlerle de güçlendirmiştir⁴⁶⁶.

Neoliberalizme mündemiç bir nitelik olarak düşünülen devletin geri çekilmesi kabulünü eksik bir neoliberalizm betimlemesi olarak niteleyen otoriter neoliberalizm tartışması, kapitalist devletin müdahalecilik mantığını sınıf, ırk, cinsiyet ve etnisite temelli kesişimlerle ve gündelik hayattaki yansımalarla açıklamayı öncelemektedir⁴⁶⁷. Otoriter neoliberalizmi farklı çeşitlendirmelerle haritalandırmaya dönük çabalar, neoliberal sermaye yanlısı iktisat politikaları ile ‘milliyetçilik ve yerlililik’i ortak çıkış noktası olarak belirlemektedir. Bu doğrultuda, merkez ülkelerde teknokratik, kısmi bir demokrasi geçmişi olan yarı çevre ülkelerde popülist milliyetçi ve demokrasi geçmişi olmayan çevre ülkelerde geleneksel otokrasi olmak üzere üç farklı otoriter neoliberalizm çeşidinin varlığı betimlenmektedir⁴⁶⁸. Ulusal özgünlükler bağlamında farklılaşan otoriter neoliberalizm ‘çeşitleri’nin ortak yanı, neoliberalizmin sınıfsal özüne dokunmaksızın, iktisat politikalarının teknokratik elitler aracılığıyla apolitikleşmesini, siyasetçilerin iktisat politikalarına doğrudan müdahil olduğu bir yeniden politikleşme süreciyle ikame etmektir⁴⁶⁹.

e. Bağımlı Finansallaşma

Neoliberalizmin güncel görünümlerinden birisi olarak nitelenebilecek ve finansallaşma üzerine geliştirilmiş bizce önemli tasniflerden birisi merkez ve çevre

⁴⁶³ Bruff, “Neoliberalism and Authoritarianism”, s. 112.

⁴⁶⁴ Tansel, “Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda”, s. 3.

⁴⁶⁵ Bruff, “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, s. 116.

⁴⁶⁶ Bruff, “Neoliberalism and Authoritarianism”, s. 112; Bruff, “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, s. 123.

⁴⁶⁷ Tansel, “Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda”, ss. 3-4.

⁴⁶⁸ Gallo, “Three Varieties of Authoritarian Neoliberalism: Rule by the Experts, the People, the Leader”, ss. 554-55.

⁴⁶⁹ Melahat Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, s. 135.

Ülkelerin finansallaşma süreçlerini ayırıtıran bağımlı finansallaşma (*subordinated – dependent – peripheral or semi-peripheral financialisation*) tartışmasıdır. Bu noktada bağımlı finansallaşma literatürü, finansallaşmayı sonuç eksenli bir araştırma yöntemi olmaktan ziyade belirli bir ekonominin belirli tarihsel koşullar altında diğerkleriyle girdiğı karşılıklı ilişki bağılamında incelemektedir⁴⁷⁰. Bağımlı finansallaşma, evre ve yarı evre ekonomilerin finansal akışlara, koşullara ve kararlara bağımlı hale geldiğı bir süreç olarak tanımlanabilir⁴⁷¹. Bu bağılamda bağımlı finansallaşma literatürünün Marksist, Post Keynesyen, kurumsalcı teoriden, düzenleme ve bağımlılık teorisinden beslenerek bu finansallaşma literatürünü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ayrımlarla perinlemeyi savladığı grlmektedir⁴⁷². Dolayısıyla bağımlı finansallaşma literatürü, sınıfsal dengelerin, kurumsal yapıların ve birikmiş iktisadi sorunların farklılığından ötürü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin finansallaşma süreçlerinde eşişsizliklerin ortaya çıktığını vurgulamaktadır⁴⁷³.

Bağımlı finansallaşma kavramının  başat niteliğı imlediğini söylemek mümkündür. İlk olarak bağımlı finansallaşma kavramı, merkezden gelen çeşitli sermaye ve finansal akışlara olan bağımlılığın, evre ve yarı evre ülke ekonomilerinin finansal değışkenleri ve iktisadi göstergelerini belirleyen ve onları canlanma-durgunluk döngülerine yatkın hale getiren temel etmen olduğunu vurgulamaktadır⁴⁷⁴. İkinci olarak, daha çok Doğu Avrupa lkelerinde belirgin olmak üzere bağımlı finansallaşma, yabancı kurumların hâkim olduğu banka temelli finansal

⁴⁷⁰ Ben Fine, “Financialisation on the Rebound?”, **Actuel Marx**, C. 51, S. 1, 2012, s. 7, doi:10.3917/amx.051.0073.

⁴⁷¹ Leonardo Pataccini, “The (Un)usual Suspects? Exploring the Links Between Illicit Financial Flows, Russian Money Laundering and Dependent Financialization in the Baltic States”, **Competition & Change**, C. 28, S. 1, 2024, ss. 5-6, doi:10.1177/10245294231177352.

⁴⁷² Bruno Bonizzi, “Financialization in Developing and Emerging Countries”, **International Journal of Political Economy**, C. 42, S. 4, 2013, s. 84, doi:10.2753/IJP0891-1916420405; Ilias Alami vd., “International Financial Subordination: a Critical Research Agenda”, **Review of International Political Economy**, C. 30, S. 4, 2023, s. 1363, doi:10.1080/09692290.2022.2098359.

⁴⁷³ mit Akçay, Ali Rıza Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, **Cambridge Journal of Economics**, C. 46, S. 2, 2022, s. 297, doi:10.1093/cje/beac006.

⁴⁷⁴ Joachim Becker vd., “Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective”, **Competition & Change**, C. 14, S. 3-4, 2010, ss. 225-47, doi:10.1179/102452910X12837703615337; Costas Lapavistas, Jeff Powell, “Financialisation Varied: a Comparative Analysis of Advanced Economies”, **Cambridge Journal of Regions, Economy and Society**, C. 6, S. 3, 2013, ss. 359-79, doi:10.1093/cjres/rst019; Rodrigues, C. Santos, Teles, “Semi-peripheral Financialisation: the Case of Portugal”, ss. 480-510; Ewa Karwowski, Engelbert Stockhammer, “Financialisation in Emerging Economies: a Systematic Overview and Comparison with Anglo-Saxon Economies”, **Economic and Political Studies**, C. 5, S. 1, 2017, ss. 60-86, doi:10.1080/20954816.2016.1274520; Annina Kaltenbrunner, Juan Pablo Paineira, “Subordinated Financial Integration and Financialisation in Emerging Capitalist Economies: The Brazilian Experience”, **New Political Economy**, C. 23, S. 3, 2018, ss. 290-313, doi:10.1080/13563467.2017.1349089.

sistemler dolayısıyla vücut bulmaktadır⁴⁷⁵. Son olarak bağımlı finansallaşma, çevre ve yarı çevre ekonomilerin uluslararası finansal sisteme ikincil – ast eklemlenmesi ile kristalleşmektedir. Uluslararası para hiyerarşisinde ast konumda olan bu ülkelerin dış borçlanması ve rezerv biriktirebilmesi parasal hiyerarşi içerisinde öncül para birimleri cinsinden gerçekleşmektedir⁴⁷⁶. Bu olgu, uluslararası sermayeyi çekmek için merkez ekonomilerden daha yüksek faiz oranları sunmak zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır⁴⁷⁷.

Bağımlı finansallaşma literatürü, gelişmekte olan ülkelerde para politikasına dair alınan kararların ve kurumsal yapılanmanın, uluslararası finansal piyasaların normları ekseninde şekillenmesinin mecburiyetini vurgulamaktadır⁴⁷⁸. Bu olgu, çevre ve yarı çevre ülkelerin uluslararası finansal akımlara henüz sermaye piyasaları yeterince olgunlaşmadan dahil olmalarının nedenini açıklamaktadır. Bu eşitsiz eklemlenme sürecinde, uluslararası sermaye akımlarındaki artışa koşut biçimde, ulusal ve uluslararası banka kredileri finansallaşmanın itici gücü haline gelmekte ve finansal olmayan şirketler ile hanhalklarının finansal araçları kullanımı artmaktadır⁴⁷⁹. Dolayısıyla bağımlı finansallaşmanın belirleyici bir diğer özelliği, hanhalklarının ve finansal olmayan şirketlerin artan borç yüküdür⁴⁸⁰. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde bağımlı finansallaşma, ülkelerin finansal sisteme eklemlenmesini ‘küresel güç ilişkilerini’ gözetenek açıklarken⁴⁸¹ ulusal özgünlüklerin etkisini de

⁴⁷⁵ Joachim Becker, Johannes Jäger, “Integration in Crisis: A Regulationist Perspective on the Interaction of European Varieties of Capitalism”, **Competition & Change**, C. 16, S. 3, 2012, ss. 169-87, doi:10.1179/1024529412Z.00000000012; Martin Sokol, “Financialisation, Financial Chains and Uneven Geographical Development: Towards a Research Agenda”, **Research in International Business and Finance**, C. 39, 2017, ss. 678-85, doi:10.1016/j.ribaf.2015.11.007; Giulia Dal Maso, “Past and Present Financialization in Central Eastern Europe: The Case of Western Subsidiary Banks”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 24, S. 1, 2022, ss. 60-77, doi:10.1080/19448953.2021.1992185.

⁴⁷⁶ Annina Kaltenbrunner, “A post Keynesian Framework of Exchange Rate Determination: a Minskyan Approach”, **Journal of Post Keynesian Economics**, C. 38, S. 3, 2015, s. 427, doi:10.1080/01603477.2015.1065678.

⁴⁷⁷ Pablo G. Bortz, Annina Kaltenbrunner, “The International Dimension of Financialization in Developing and Emerging Economies”, **Development and Change**, C. 49, S. 2, 2018, ss. 375-93, doi:10.1111/dech.12371; Alami vd., “International Financial Subordination: a Critical Research Agenda”, ss. 1360-86.

⁴⁷⁸ Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, s. 297.

⁴⁷⁹ Rodrigues, C. Santos, Teles, “Semi-peripheral Financialisation: the Case of Portugal”, s. 485; Kaltenbrunner, Paineira, “Subordinated Financial Integration and Financialisation in Emerging Capitalist Economies: The Brazilian Experience”, ss. 298-99.

⁴⁸⁰ Fulya Apaydın, Mehmet Kerem Çoban, “The Political Consequences of Dependent Financialization: Capital Flows, Crisis and the Authoritarian Turn in Turkey”, **Review of International Political Economy**, C. 30, S. 3, 2023, s. 1052, doi:10.1080/09692290.2022.2083658.

⁴⁸¹ Alami vd., “International Financial Subordination: a Critical Research Agenda”, s. 1363.

dışlamayarak finansallaşma süreçlerindeki farklılıkları ülke içindeki kurumsal yapılar, sınıfsal ilişkiler ve ulusal politika alanının belirlediğini öne sürmektedir⁴⁸².

C. Genel Değerlendirme

Bu bölümde, öncelikle kapitalizmin yerleşmesi sürecinde devlet ve devlet müdahalelerinin önemi tartışılmıştır. Ardından devlet ve devlet müdahalelerinin kapitalizmin serpilmesine koşut olarak nasıl dönüştüğü farklı teorik tartışmalar temelinde incelenmiştir. Son olarak, günümüz iktisadiyatının belirleyici yönetim tekniği olan neoliberalizmin devlet müdahalesi konusundaki bireysel ve kurumsal uygulamaları incelenmiş ve bu inceleme, neoliberalizmin güncel görünümüleriyle teşmil edilmiştir.

Kapitalizm, çeşitli ve bilinçli devlet müdahaleleriyle serpilmiş bir birikim rejimidir. Anaakım iktisat düşüncesinin devlet müdahalesini çeşitli piyasa başarısızlıklarıyla sınırlaması, kapitalizmin hâkim birikim rejimi olmasına dair tarihsel incelemeye yer vermemesi sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle bizce eleştirel siyasal iktisadın kapitalizm ve devlet üzerine yaptığı teorik tartışmalar, devlet müdahalelerinin gerekçelerini kristalleştirmek için elverişli bir kavram seti sunmaktadır.

Klasik Marksist politik iktisat içerisinde devlet, sınıf mücadeleleri neticesinde ortaya çıkmış ve sınıf mücadelelerine tesir etme gücüne sahip olan bir kamusal güç olarak tanımlanmıştır. Poulantzasçı yaklaşım, devletin topluma gömülü olduğunu vurgulamakta, dolayısıyla devleti sınıflı toplumun bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu olgu, bir yandan devletin sınıf mücadeleleri üzerinde etkili olmasına, diğer yandan ise hem baskın sınıf içi güç mücadelelerinin hem de baskın ve baskılanan sınıflar arasındaki çatışmaların devletin içeriğini ve müdahale biçimlerini belirlemesine yol açar. Neo – Ricardocu yaklaşımda ise devlet müdahaleleri, kâr hadlerini korumak savıyla emeğin gücünü ve kazanımlarını baskılamak üzere hareket etmektedir. İdeal kolektif devlet yaklaşımına göre devlet, sermaye birikiminin devamlılığı için teşekkül etmiş bir yapıdır. Bu yaklaşımda devlet müdahaleleri, sermayenin çıkarlarına göre şekillenmektedir. Neo – Gramsciyen yaklaşımdaysa devletin konumu ideal bir kolektif devlet olmayı aşmakta ve baskın sınıfların

⁴⁸² Ewa Karwowski, Mimoza Shabani, Engelbert Stockhammer, “Dimensions and Determinants of Financialisation: Comparing OECD Countries since 1997”, *New Political Economy*, C. 25, S. 6, 2020, s. 959, doi:10.1080/13563467.2019.1664446; Karwowski, Stockhammer, “Financialisation in Emerging Economies: a Systematic Overview and Comparison with Anglo-Saxon Economies”, s. 62; Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, s. 298.

konumunun sürekliliğini sağlamak için devlet müdahaleleri dolayısıyla baskılanan sınıfların ‘rıza’sı temin edilmektedir.

Bu tartışmaların bizi ulaştırdığı sonuç, kapitalist üretim biçiminin, üretimin toplum içerisindeki örgütlülüğünün özel bir biçimi olduğu, özel bazı tarihsel şartların neticesinde geliştiği ve bu gelişme süresi içerisinde içinde serptiği kurumsal yapı dolayısıyla geliştirdiği müdahale biçimlerinin de dönüştüğüdür. Bu tartışma, iktisadi devlet aygıtları ve müdahale araçlarının tarafsızlıktan uzak olduğunu söylemektedir. Devlet, tarafsız olmaktan ziyade, strateji belirleyici bir zemine oturmakta ve belirleyeceği olası stratejiler dönemin toplumsal hareketleri ve eğilimlerince şekillenmektedir⁴⁸³. Devletin sermayeyle olan bütünleşikliği, farklı çıkarların çatışması ile neticelenmektedir. Bu durum ise, sermaye birikimi gayesiyle yapılan devlet müdahalelerinin sermaye lehine kayıtsız şartsız bir başarı halini doğuramayacağını söylemektedir. Devlet müdahaleleri, en nihayetinde belirli sınıf mücadeleleri ve popüler-demokratik hareketler ile sınırlanacak ve bu durum, siyasal güç dengesinde dönüşümler doğuracaktır⁴⁸⁴. Modern devlet sermayenin çıkarlarını öncüleyerek örgütlenmiş olsa dahi, aynı zamanda bazı ezilen sınıfların iktisadi çıkarlarını da göz önüne almakta, böylece siyasal devlete bu sınıfları eklemlenmektedir⁴⁸⁵. Sonuç olarak kapitalist devlet, tekil bir modele indirgenemeyecek ölçüde tarihsel, toplumsal ve siyasal olarak ilişkisel bir yapıdır. Devlet müdahaleleri, sermaye birikiminin ihtiyaçlarını yansıtmakla sınırlı olmayıp, sınıf mücadelelerinin yönü, siyasal güç dengeleri ve hegemonik projeler tarafından biçimlenmektedir. Dolayısıyla devletin analizi, onu yalnızca ekonomik bir düzenleyici olarak değil, iktisadi, siyasal ve ideolojik süreçlerin kesişiminde yer alan kurucu bir aktör olarak ele almayı gerektirir. Bu noktada biz, Poulantzas’ın betimlemesini takiben, devletin sadece kapitalist üretim ilişkilerini biçimlendiren bir düzenleyici değil, sınıf mücadelelerince biçimlenen bir yapı olduğu çıkarımından hareket edeceğiz.

Bu bölümde devlet müdahalelerine dönük incelemenin ardından kapitalist devletin günümüzdeki akılsallığı olarak nitelenen neoliberalizm ve neoliberal müdahalecilik üzerine bir tartışma yürütülmüştür. Bu tartışmada neoliberalizm, öncelikle piyasaların kendi kendini düzenlemesi, gümrük vergilerinin azaltılmasına yönelik güçlü bir ideolojik bağlılık, enflasyonun monetarist analizi, arz yönlü teori,

⁴⁸³ Jessop, *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, s. 557.

⁴⁸⁴ a.g.e., s. 87.

⁴⁸⁵ Poulantzas, *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*, s. 133.

devletin bir şirket gibi yönetilmesine olanak tanıyan işletme modellerinin uygulanması ve bireylerin kendilerini birer sermaye olarak nitelemesi de dahil olmak üzere tarihsel olarak esnek bir fikir ve politika kümesi olarak serimlenmiştir. İkinci olarak bu tartışma, neoliberalizmi, 1973 küresel krizinin ardından sermaye birikimi için gerekli koşulları yeniden oluşturmayı amaçlayan bir sınıf projesi olarak değerlendirmektedir. Son olarak, 1970'lerde egemen sınıfların desteğini kazandığından beri, neoliberalizm, devletin ihracata yönelik, finansallaşmış sermayeye doğru yapısal bir yeniden yönelimi, piyasa benzeri yönetim sistemlerine açık uçlu taahhütler, özelleştirme ve kurumsal genişleme ve egemen sınıfların toplumsal örgütlenmelere ve servetin ilerici yeniden dağıtımına karşı güçlü bir mücadeleyle belirginleşen küresel kapitalizmin mevcut aşamasını temsil eder hale gelmiştir. Dolayısıyla neoliberalizm, bir müdahalesizlik halini değil, Keynesyen müdahalecilikten ayrılan sürekli müdahaleler demetini imlemektedir.

Bu bölümde son olarak neoliberalizmin güncel ve alternatif görünümüleri tartışılmıştır. Neoliberal dönemde art arda yaşanan iktisadi krizler ve özellikle Büyük Durgunluk, bu tartışmanın seyrini belirleyen temel olgudur. İktisadın siyasetten, ekonomiye yön veren bağımsız kuruluşların demokrasiden arındırılma sürecinin doğurduğu sınıfsız siyaset, ordoliberal ilkeler ekseninde kurumsallaşan Post Washington Uzlaşısı'nın bir sonucudur. İktisadi kararları siyasetten ziyade teknokratlara devreden bu yönetimselliğin Büyük Durgunlukla beraber güç kaybetmesinin akabinde, neoliberalizmin yeni 'tadil biçimleri'nin serpiştiği gözlenmektedir. Devletin finansal yatırımcılara sunduğu riskten arındırma taahhüdüyle kalkınma ve finansallaşmayı eşgüdümlemeyi savlayan Wall Street Uzlaşısı ve özellikle Doğu Asya'da uluslararası kuruluşların 'tek reçetesinden' saparak kalkınmayı başarmış ülkelerdeki devlet – sermaye melezleri üzerinden yürütülen devlet kapitalizmi tartışması, neoliberalizmin güncel görünümüne dair ışık sunmaktadır.

Büyük Durgunluğun ardından gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde neoliberalizmin sermayeye bahşettiği 'özgürlükler'e dokunmaksızın iktisadi kararları yeniden siyasetin etkisine açma çabaları gözlenmektedir. Bu niyetteki siyasetçiler, toplumsal desteğini, neoliberal iktisat politikalarından neşet eden tepkiyi, ırksal, cinsiyete dayalı, ötekileştirme ve milli bir 'beka' kaygısına yönlendirerek sağlamaktadır. Otoriter neoliberalizmin temelini oluşturan bu siyaset çerçevesinde, neoliberalizmin emek karşıtı konumu ve bir bütün olarak varlığını sürdürmektedir.

Otoriter neoliberalizmin yükselmesinin başat nedeni ise, Washington ve Post Washington Konsensüsleriyle gelişen kurumsal yapının emeğin bir baskı grubu olarak sınıf siyaseti yürütebilme yetisinin kaybına sebebiyet vermesi ve siyasetsizliğin otoriterleşme karşısında direnç olanağını kısıtlamış olmasıdır. Kapitalist çeşitlilikler içindeki bu ortaklıkların belirlenmesinin ardından bir sonraki bölümde kapitalist çeşitliliklerin kuramsal altyapısına dair tartışma yürütülecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALI KAPİTALİZM ve BÜYÜME MODELLERİ

YAKLAŞIMI

Karşılaştırmalı kapitalizm (*comparative capitalism, CC*) ve karşılaştırmalı politik iktisat (*comparative political economy, CPE*), iktisadi işleyiş, kurumlar ve siyasal kuvvetleri ülkeler arasında karşılaştırmak ve kurumlar ile iktisadi büyüme arasındaki kesişimleri kıyaslamak amacıyla ortaya çıkmış bir araştırma dalıdır. Bu araştırma dalının iddiası, bir kapitalist ekonomiyi örgütlemenin birden fazla yolu olduğu kabulüdür⁴⁸⁶. CC, emekçilerin üretim araçlarından ayrıldıkları özgün bir birikim rejimi olan kapitalizmin bütün örneklerinin kapitalist sermaye birikiminin temel mantığını korumuş olduğunu söylemekte, ancak bu örneklerin birbirinden farklı ve özgün yörüngeler olarak nitelenen kapitalist çeşitlilikleri barındırabileceğini iddia etmektedir⁴⁸⁷. İktisadi krizleri aşmaya yönelik hukuki ve ekonomik müdahaleler, en başta sermaye mantığı ile şekillenen tekil kapitalizmi yeni hukuki ve siyasal kurallarla çerçevelenmiş şekilde örgütlemekte ve özgünleştirmektedir. Bu nedenle kapitalizm, birçok tekil biçime bürünebilen iktisadi ve hukuki bir karışım olarak tanımlanabilir⁴⁸⁸.

Anaakım iktisadi düşünce, iktisadi incelemelerini bir ‘ideal’ betimleme üzerinden yapma eğilimindedir. Dünya ekonomisi bu betimleme üzerinden değerlendirilmekte ve idealin bütün ülke ekonomilerine uygulanabileceği öne sürülmektedir. İdealden uzaklaşmalar ‘piyasanın eksik yönleri’ veya kamu politikalarının başarısızlığı olarak sunulmaktadır. İdealden uzaklaşan her bir çeşitlilik, kapitalizmin ‘doğal’ kabul edilen gelişim yolundan geri kalma, kapitalizme ‘yatkınlık’ yetisinin eksikliği veya teknolojik birikim ve sermaye birikiminin aşamaları olarak nitelenen kalkınma sürecindeki gerilik olarak değerlendirilmektedir. İktisadi genel denge eşitliğinin modellerine benzer şekilde inceleyen ve sosyal olguları ideal dangeden sapma olarak gören bu yöntem, farklı politika seçimlerini piyasa veya kamu başarısızlığı olarak adlandırılan ‘takozlar’ olarak okumaktadır⁴⁸⁹. CC, yukarıda değinilen olguların her ülkede farklı şekil alabileceğini ve bu farklılığın idealize edilen

⁴⁸⁶ Lucio Baccaro, Jonas Pontusson, “The Politics of Growth Models”, **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, s. 205, doi:10.4337/roke.2022.02.04.

⁴⁸⁷ Ian Bruff, “What About the Elephant in the Room? Varieties of Capitalism, Varieties in Capitalism”, **New Political Economy**, C. 16, S. 4, 2011, s. 491, doi:10.1080/13563467.2011.519022.

⁴⁸⁸ Dardot, Laval, *Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor*, s. 86.

⁴⁸⁹ Thomas Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, ss. 130-31.

modelden sapma olarak okunamayacağını öne süren; her bir kapitalist birikim rejiminin özgün yanlarının olabileceğini vurgulayan araştırma çerçevesidir.

Kapitalist çeşitlilik veya kapitalizm çeşitleri olarak adlandırılan bu olgunun gün yüzüne çıktığı sac ayakları, özgün toplumsal düzenlerin çatışan toplumsal çıkarlardan öte geldiği ve kurumsal düzenin kâr elde etme amaçlı piyasa tarafından yönlendirilen süreç olduğu önermeleridir. Daha somut bir biçimde açıklamak gerekirse, toplumsal düzenin kanıtı olarak sunulan kurumların nasıl değiştiği ve dönüştüğü, toplumsal çatışmaların ve geçmiş kurumsal düzenin ürünüdür⁴⁹⁰. Politika seçimleri, bir toplumsal gruba karşı bir diğerini savunma ve öncelemenin sonucudur. Bu durum, sınıflar içindeki çatışmayı da açıklamaya mahirdir. Özellikle sermaye içindeki çatışmalarda açığa çıkan bu durumda kurumlar arasındaki bağlantı, hâkim sınıf içindeki uzlaşmayı kolaylaştırır ve sağlamlaştırır⁴⁹¹. Kapitalist çeşitlilik üzerine yapılan incelemeleri bölgesel eşitsizliklere odaklı şekilde sürdürmek de mümkündür. Örnek olarak, eşitsiz kalkınmanın gelişim şartları, bölgesel ve ulusal iş bölümü ile kapitalizm arasındaki yapısal bağ inceleme konuları olmaya açıktır.

Bu bölümde, kapitalist çeşitliliğe dair kuramsal bir haritalandırma çabasına girişilecek ve CC araştırmalarının tarihsel seyri sunulmaya çalışılacaktır. Ardından CC araştırmalarını eleştirel politik iktisatla birleştirmeyi savlayan üçüncü kuşak CC araştırmaları üzerine yoğunlaşılacaktır.

A. Karşılaştırmalı Kapitalizm İncelemelerinin Sınıflandırılması

Soğuk Savaş döneminde, kapitalist bloğa dahil ülkeler, genellikle, ortaklaştıkları sosyalist bloğa dahil olmama özelliğiyle anlatılmış, ulusal kapitalist özgünlüklere literatürde görece olarak az yer verilmiştir⁴⁹². Ancak kapitalist çeşitlilikler, altın çağ döneminde de refah devletinin kurumlarının iktisadi hayata etkilerindeki yoğunluk seviyeleriyle varlığını sürdürmüştür⁴⁹³. Ulusal kapitalist çeşitlilikler ve bu çeşitliliklerin özgün yanları, 1980 sonrasında artarak değinilen bir husus olmuştur. Özellikle 1980’li yıllarda eşanlı olarak gerçekleşen Almanya ve Japonya’nın iktisadi büyümesiyle ABD ve İngiltere’nin yaşadığı gerileme, araştırmacıları başarılı bir kapitalist gelişmenin birden fazla çeşidi olacağı sonucuna

⁴⁹⁰ Bob Jessop, “Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance”, *Capital & Class*, C. 38, S. 1, 2014, s. 49, doi:10.1177/0309816813513087.

⁴⁹¹ a.g.e., s. 50.

⁴⁹² David Coates, “Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper”, *Capital & Class*, C. 10, S. 2, 2014, s. 19, doi:10.1177/0309816813510372.

⁴⁹³ Bruno Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, New York: Oxford University Press, 2003, s. 9.

götürmüştür⁴⁹⁴. Söz konusu ülkelerin elde ettiği büyüme seviyeleri, birbirine göre önemli farklılıklar arz eden kurumsal yapılarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bir başka ifadeyle, Almanya ve Japonya, ABD'nin temel örnek olarak sunulan kurumsal yapısına eklenmeden, özgün bir model oluşturarak iktisadi büyüme elde edebilmiştir⁴⁹⁵.

CC literatürünü kapitalizm içinde farklı ulusların farklı kurumsal çeşitlenmelerini inceleyen Neo Weberyen bir ekol olarak nitelemek mümkündür⁴⁹⁶. CC'ye atfedilen ilk araştırmalar, Gerschenkron⁴⁹⁷, Shonfield⁴⁹⁸ ve Polanyi⁴⁹⁹ tarafından yapılmıştır. Küreselleşme tartışmalarının doruğa çıktığı 1990'lı yıllardan itibaren, kapitalizmin farklı varyasyonlarının – çeşitliliklerinin olduğu kabulü; bu çeşitliliklerin var oluş biçimi ve sürekliliklerini tartışmaya açmıştır. Bu tartışmayı yoğunlaştıran çalışmalar, Albert⁵⁰⁰, Hollingsworth ve Boyer⁵⁰¹, Crouch ve Streeck⁵⁰² ve Dore⁵⁰³ tarafından yapılmıştır. Bu tartışmaların, farklı kapitalist çeşitliliklerin başarılı olacağı konusunda karamsar olduğunu vurgulamak gerekmektedir⁵⁰⁴. Bu karamsarlığın günümüz CC incelemelerinin temel başvuru kaynağı Hall ve Soskice⁵⁰⁵ tarafından ortaya konulan Kapitalizm Çeşitleri (*Varieties of Capitalism, VoC*) yaklaşımı ile aşıldığını söylemek mümkündür. Bu çalışmanın yayınlanmasıyla beraber VoC, CC incelemeleri içerisinde anaakım hale gelmiştir. Ancak daha sonra gelen

⁴⁹⁴ Gregory Jackson, Richard Deeg, “How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity”, MPIfG Discussion Paper, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2006, s. 5.

⁴⁹⁵ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 1.

⁴⁹⁶ Ian Bruff, Eva Hartmann, “Neo-pluralist Political Science, Economic Sociology and the Conceptual Foundations of the Comparative Capitalisms Literatures”, *Capital & Class*, C. 38, S. 1, 2014, s. 78, doi:10.1177/0309816813512592.

⁴⁹⁷ Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge: Harvard University Press, 1962.

⁴⁹⁸ Andrew Shonfield, *Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power*, Oxford: Oxford University Press, 1965.

⁴⁹⁹ Polanyi, *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Temelleri*.

⁵⁰⁰ Michel Albert, *Capitalism vs. Capitalism: How America's Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led It to the Brink of Collapse*, New York: Four Walls Eight Windows, 1993.

⁵⁰¹ Rogers W. Hollingsworth, Robert Boyer, “Coordination of Economic Actors & Social Systems of Production”, *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions*, ed. Rogers W. Hollingsworth, Robert Boyer, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1997, ss. 1-47.

⁵⁰² Colin Crouch, Wolfgang Streeck (ed.), *Political Economy of Modern Capitalism: Mapping Convergence and Diversity*, London: Sage, 1997.

⁵⁰³ Ronald Dore, *Stock Market Capitalism: Welfare Capitalism: Japan and Germany Versus the Anglo-Saxons*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

⁵⁰⁴ Ian Bruff, Matthias Ebenau, Christian May, “Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field”, *New Directions in Comparative Capitalisms Research Critical and Global Perspectives*, ed. Matthias Ebenau, Ian Bruff, Christian May, New York: Palgrave Macmillan, 2015, s. 30.

⁵⁰⁵ Hall, Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, ss. 1-68.

eleştiriler ile bazı CC araştırmalarında VoC terk edilmiş, bazı araştırmalarda ise VoC'un çerçevesini değiştiren eklemlerler yapılmıştır. Dolayısıyla küresel iktisadi krizlerin CC araştırmalarında kuramsal dönüşümler ile neticelendiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır⁵⁰⁶. VoC, kendinden önceki CC araştırmalarını kapsayan modernleşme, neo-korporatizm ve üretimin sosyal yapısı çalışmalarına borcunu ifade etse de⁵⁰⁷ kurumların benzerlik ve farklılıklarından yola çıkan yeni bir araştırma çerçevesi sunmayı vaat etmiştir.

CC araştırmaları, siyaset bilimi ve karşılaştırılmalı politik iktisadın eklemlenmesiyle ortaya çıkmış bir disiplindir. Bu nedenle anaakım iktisadın sınırlı araştırma çerçevesinden çıkabilme yetisine sahiptir⁵⁰⁸. Bütün CC araştırmalarında kurumların yapısı ve özgünlükleri önem arz etmektedir, çünkü bu araştırmaların temel kabulü, kurumsal farklılıkların ulusal kültürü simgelediği ve bu nedenle iktisadi belirleyenlerden ayrı düşünölemeyeceği fikriyatıdır⁵⁰⁹. Zira CC araştırmalarında siyaset, uygulanacak iktisadi politikaları belirlemekte, iktisadi politikaların sonuçları ise siyasetin geleceğine şekil vermektedir. Bir başka ifadeyle, politik iktisadi döngü içerisinde siyaset ve iktisat birbirinden bağımsız değildir, aksine, birbirini etkilemeye yetkin iki özneyi temsil etmektedir⁵¹⁰.

CC yaklaşımları, üç ortak özellik etrafında şekillenmektedir. İlk ortak özellik, bütün CC yaklaşımlarının, iktisadi faaliyetlere mantıki altyapısını sunan etkenin kurumsal şekillenme olduğunu söylemesidir⁵¹¹. Bir başka ifadeyle bu araştırmalar, iktisadi faaliyetlerin iktisadi davranışların düzenlenmesinde önemli etkiye sahip olan kurumsal düzen içerisinde gömölü olduğunu kabul etmektedir⁵¹². Netice itibariyle serbest piyasa iktisadi eylemlerin yegâne düzenleyicisi değildir. Sosyal bağlantılar, kurumlar ve devlet müdahalesi iktisadi faaliyetlerin belirleyicileri arasındadır⁵¹³.

⁵⁰⁶ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'", s. 144.

⁵⁰⁷ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 1.

⁵⁰⁸ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'", s. 145.

⁵⁰⁹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 3.

⁵¹⁰ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'", s. 157.

⁵¹¹ Jackson, Deeg, "How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity", s. 6.

⁵¹² Wolfgang Streeck, "Beneficial Constraints: On the Economic Limits of Rational Voluntarism", **Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions**, ed. Rogers W. Hollingsworth, Robert Boyer, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1997, ss. 197-219.

⁵¹³ Jackson, Deeg, "How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity", s. 11.

İkinci ortak özellik, CC araştırmalarının büyüme, etkinlik, yenilik gibi karşılaştırılabilir iktisadi çıktıları kurumsal düzenle ilişkilendirmeyi amaçlamasıdır. Böylece CC, farklı kurumsal yapılara sahip olmanın getirdiğı fayda ve handikapları sonuçlara göre kıyaslamaktır⁵¹⁴. Bu vurgu, finans, emek piyasası gibi farklı faaliyet alanlardaki kurumların tamamlayıcılığının artmasının iktisadi sonuçlarının olumlu olacağını söylemektedir⁵¹⁵.

Üçüncü ortak özellikse, CC'nin ulusal ekonomi içerisindeki kurumların karşılıklı bağımlılığına verdiği önemdir. Kurumların ortaklaşarak veya ayrılarak bir iktisadi soruna vereceğı yanıt gelecek dönemde uygulanacak politikaları da çeşitlendirecektir⁵¹⁶. Bazı özgül şartlarda ise kurumlar arasında çatışma yaşanmaktadır. Yaşanan çatışma, olumsuz iktisadi sonuçlar yaratabileceğı gibi yeni kurumsal alanların açılmasını sağlayarak olumlu sonuçlar da doğurabilir⁵¹⁷. Ayrıca, CC araştırmacıları, desteklediğı iktisadi düşünceye göre hangi kurumun ekonomide daha şekillendirici olacağına dair bir fikre sahiptir⁵¹⁸.

Üç ortaklığı değerlendirdikten sonra ulaşılan nokta, iktisadi faaliyetlerin toplum içine gömülü olduğı ekonomilerde kurumların karşılıklı bağımlılığının yarattığı eşgüdümün iktisadi istikrarın sağlanması için önemli olduğudur⁵¹⁹. Bir başka ifadeyle, iktisadi özneler, içinde bulundukları iktisadi çevrenin kendilerine tahmil ettiğı toplumsal normlar ve kültürel söylemlerle hareket etmekte olduklarından, toplumsal ve kurumsal bir yapının içine gömülüdür⁵²⁰. Burada kurumlara dair vurgulanması gereken bir diğerk nokta ise, VoC araştırmalarının iddia ettiğinin aksine, CC araştırmalarında kurumların toplumun varlığı üzerine kurulmuş olduğı ve toplumu kuran unsur olmadığıdır⁵²¹.

CC literatürü, kuramsal evrim sürecinde şekillenen dört farklı yöntemi bünyesinde barındırmaktadır. Bunlar, türüne göre sınıflandırma (*taxonomy*), sembolizm (*typology*), kümeleme analiz (*cluster analysis*) ve mantıksal-tarihsel

⁵¹⁴ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 8.

⁵¹⁵ Jackson, Deeg, "How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity", s. 6.

⁵¹⁶ a.yer.

⁵¹⁷ a.g.e., s. 12.

⁵¹⁸ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 8.

⁵¹⁹ Jackson, Deeg, "How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity", s. 12.

⁵²⁰ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 6.

⁵²¹ Bruff, "What About the Elephant in the Room? Varieties of Capitalism, Varieties in Capitalism", s. 490.

analizdir. Türüne göre sınıflandırma, kapitalizm içindeki ‘farklı aileleri’ birbirinden ayırtırmayı amaç edinmiş ve özellikle gelişmiş ülkeleri analize tabi tutmuştur. Sembolizm, sadece birkaç ideal biçimin var olduğu durumda, aradaki melezliği açığa vurmak amacıyla kullanılmaktadır. Kümeleme analizi, istatistiklerin kullanımı aracılığıyla belirli kümeler, alt kümeler ve küme dışlıklar oluşturarak yapılan analizdir. Son olarak, mantıksal-tarihsel (*logical-historical*) analiz, genellikle Marksist politik iktisat ekolünce kullanılan, soyut ve basit olandan somut ve karmaşık olana doğru adımları takip eden modeldir⁵²².

Bu dört yöntem, ayrıık olarak belirtilmiş çeşitlerin ana özelliklerini ve heterojenliklerini belirginleştirmek amacıyla kullanılabilir. Ancak ilk üç yöntemin dünya ekonomisindeki eşitsiz birikimi açığa vurmakta yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Zira bahsi geçen üç yöntem içindeki CC araştırmacıları, karşılıklı bağımlılıkları, tamamlayıcılıkları ve mücadeleleri ortaya çıkarmak yerine oluşturdukları türlerin özelliklerini ayırtırmak ve bir ‘ideal çeşit’ betimlemesi yapmak amacını taşımaktadır⁵²³. Yukarıda özetlenen ilk üç yöntem, istikrarlı bir iktisadi işleyişin, stratejik amaca yönelik insicam altında, ilişkili öznelerin intibakının sağlandığı kurumların varlığıyla sağlanabileceğini düşünmektedir. Sosyolojik kurumsalcılık olarak da niteleyebileceğimiz bu argümanlar bütünü, temel belirleyiciliği ekonomi üstü kurumlara vererek ekonominin toplum içine gömülülüğünü araştırmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, toplumun ekonomiden soyutluğunu öne sürerek piyasa ekonomisini soyut bir alan olarak kabul eden neoliberal tersgömüleme (*disembedding*) fikrine karşı bir duruştur⁵²⁴.

CC literatüründe çok rastlanan bir diğer okuma olan Tarihsel Kurumsalcılık, patika bağımlılığı ve izlenecek yolun şekillendirilmesindeki vurguları nedeniyle CC araştırmalarında daha çok yararlanılan bir yaklaşımdır. Tarihsel Kurumsalcılık, tarihsel izleği takip ederek kurumların ataleti, dönüşümü ve kopuşunu incelemektedir⁵²⁵. Ancak anaakım sosyolojik ve tarihsel kurumsalcı yaklaşımın ortak özelliği veya eksikliği, yöntemsel olarak ulusal özgünlüklere odaklanması ve kapitalist çeşitlilik içindeki ortaklıkları değerlendirmeye almamasıdır. Netice itibarıyla anaakım CC

⁵²² Jessop, “Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance”, s. 46.

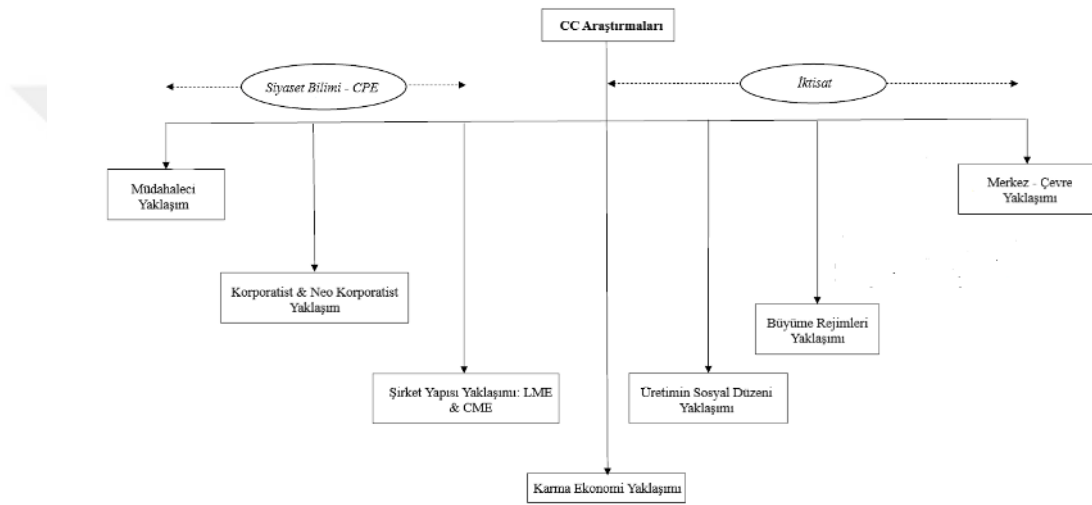
⁵²³ Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, s. 131.

⁵²⁴ Jessop, “Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance”, s. 46.

⁵²⁵ a.g.e., s. 47.

araştırmalarının vardığı nokta, ideal modele uyarlanmak veya ömrünün sonuna erişmek arasında bir seçim aşamasına erişmiştir. Ayrıca, kurumların tarihsel olarak sermayeyi önceleyen gelişimini görmeksizin kurumları tarafsız bir özne olarak konumlandırmak bir yanlış yola çıkış olacaktır⁵²⁶. Bu durumda anaakım CC araştırmaları, ekseriyetle neoliberal akılsallığın sunduğu etkinlik reçeteleriyle politika seçimlerini oluşturmakta; daha az olasılıkla ise düzenlenmiş piyasa ekonomilerinin eşitsizlik yaratan neoliberal düzen söylemiyle bütünleşerek piyasanın kötücül etkilerinden arınmak için bir diğer ideal tipin politika önerileriyle kesişmektedir⁵²⁷.

Şekil 1. CC Araştırmalarının Tarihsel Seyri

Kaynak: Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: economics and the fallacy that ‘there is no alternative (TINA)’”, s. 132'den esinlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1, CC araştırmalarının tarihsel seyrini sunmaktadır. Sonraki başlıklarda Şekil 1’de gösterilen izlek takip edilerek CC incelemelerinin tarihsel uğrakları serimlenecektir.

1. Müdahaleci Yaklaşım

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından yaşanan iktisadi büyüme ve istikrar, devletin müdahale etme yetisini uygulamaya koymasına atfedilmiştir. ‘Yeni Müdahaleci Devlet’ olarak literatürde yer eden bu devlet uygulamasının iktisadi temelini

⁵²⁶ Bruff, “What About the Elephant in the Room? Varieties of Capitalism, Varieties in Capitalism”, s. 491.

⁵²⁷ Jessop, “Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance”, s. 49.

Keynesyen talep yönetimi teşkil etmektedir, ancak daha geniş akisleri de mevcuttur. Planlama ve ekonominin arz yanını düzenlemeye yönelik müdahaleler çıktının içeriğini, yatırım payını ve gelir dağılımını belirlemekte önemli konumdadır⁵²⁸.

Fransa, uygulanan bu politikaların başarı elde etmiş örneği olarak sunulurken İngiltere hayal kırıklığı olarak nitelenmektedir. Shonfield⁵²⁹ Fransız bürokrasisi ve kültürünün müdahaleci devlet uygulamalarının olumlu çıktılarına zemin hazırladığını vurgulamıştır. Ancak İngiltere'nin siyasal geleneği, bu uygulamaları başarıyla yönetmeye müsait değildir, zira tarihsel olarak bu uygulamaların karşısında konumlanmıştır. Shonfield tarafından vurgulanmak istenen, Fransa'nın mutlak monarşi döneminden doğan devletçi geleneğinin ve idari kabiliyetinin, ekonomiye müdahale amacıyla sahip olduğu araçlar açısından İngiltere'ye baskın gelmesine yol açtığıdır. Bu yaklaşım, bir iktisadi modellemekten ziyade CPE'nin uyguladığı kıyas yöntemleriyle paralellik göstermektedir. Shonfield'ın analizi İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Batı Avrupa ülkelerinde müdahaleci devletin ağır işleyen ekonomileri modernize etmedeki rolünü vurgulamıştır. Bu sorgu daha sonra gelişmekte olan ülkelere taşınmış ve devletin gecikmiş sanayileşmenin etkilerini gidermek için izlediği yakalama (*catch-up*) stratejileri tartışılmıştır⁵³⁰.

2. Korporatist ve Neo-Korporatist Yaklaşım

Korporatizm, 1920 ve 1970 yılları arasındaki elli yıllık dönemde yaygın olarak kullanılmış, şirketler ve devlet arasındaki iktisadi eşgüdümü anlatan bir paradigmadır. Korporatizm, ekonomiyi üç baskın öznenin eşgüdümü olarak görmektedir. Bunlar, devlet, iş dünyası ve emektir. Bu üçlü ayrım içinde iktisadi eşgüdüm, evvela iş dünyası ve emeğin örgütlü sosyal bloklar oluşturmasıyla, ardından bu blokların kamu ile iş birliği içerisinde iktisadi çıktıyı şekillendirmesiyle sağlanmaktadır. Bu çerçeve, merkezileşmiş piyasa eşgüdümü ile paralellik içerirken ademi merkezi piyasa eşgüdümü ile zıt bir yerde konumlanmaktadır⁵³¹.

1980'den günümüze süren neoliberal dönem içerisinde korporatizm, entelektüel ve siyasal konumunu kaybetmiştir. Ancak iktisadi eşgüdüme yaptığı vurgu

⁵²⁸ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" , s. 132.

⁵²⁹ Shonfield, *Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power*.

⁵³⁰ Alice Amsden, **Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization**, New York: Oxford University Press, 1989; Robert H. Wade, **Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization**, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

⁵³¹ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" , s. 133.

nedeniyle, korporatist eşgüdüm mekanizmaları CC araştırmaları için önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Ayrıca, korporatizmden geriye kalan bakiyelerin iktisadi sistem içerisinde hayata tutunduğuna dair tartışmalar da mevcuttur. Örnek olarak, Esping-Andersen⁵³² tarafından yapılmış refah devleti kapitalizminin liberal (Anglo-Sakson), sosyal demokrat (Nordik) ve muhafazakâr (Kıta Avrupası) biçimindeki üçlü sınıflandırılmasının korporatist şemaya uygunluğu tartışılabilir. Özellikle muhafazakâr biçim, korporatist bir siyasi geçmişe sahip ülkelerle ilişkilendirilme eğilimindedir.

Neo-korporatist yaklaşım, 1970’li yılların sonunda ortaya çıkmış ve 1980’li yıllar boyunca varlığını sürdürmüştür⁵³³. Bu yaklaşım, 1980’li yıllarda yüksek enflasyon altında iktisadi büyümesini devam ettiren Almanya ve diğer Kuzey Avrupa ülkelerinin görece iktisadi başarısı sonucunda ortaya çıkmıştır. Kamunun sunduğu imkanlarla beraber, iş alemi ve emeğin eşgüdümünün yapısal direnci, bu görece iktisadi başarının sağlayıcısı olmuştur⁵³⁴.

Neo-korporatizm, sendikaların, kamunun sağladığı işsizlikle mücadele ve/veya sosyal refah harcamaları karşılığında kabul edeceği ücret kısıtını (*wage restraint*) incelemektedir⁵³⁵. Neo-korporatizm alanındaki çalışmalar, sendikaların kapsayıcılığının sağlayacağı kurumsal güce büyük önem vermektedir. Sendikaların kapsayıcılığının yüksek olduğu hallerde, sendikalar ücret belirlenmesinde daha fazla söz sahibi olabilecek ve farklı sendikalar arasındaki mücadeleler emeğin pazarlık gücünü zedelemeyecektir⁵³⁶. Neo-korporatist eşgüdümün özellikle ücret düzenlemelerinde başarılı olduğu söylenmektedir. Bu fikre göre, ücret pazarlığında eşgüdümün sağlanması neticesinde, farklı sendikaların aşırı ücret talepleriyle birbirlerinin önüne geçme güdüsünün neden olduğu makroekonomik olarak etkin olmayan sonuçlar doğuran mahkûm ikilemi sorunundan kaçınmak mümkün

⁵³² Gösta Esping-Andersen, **The Three Worlds of Welfare Capitalism**, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

⁵³³ Suzanne D. Berger (ed.), **Organizing Interests in Western Europe**, New York: Cambridge University Press, 1982.

⁵³⁴ Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, s. 133.

⁵³⁵ Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, **Diminishing Returns The New Politics of Growth and Stagnation**, ed. Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, Oxford: Oxford University Press, 2022, s. 3.

⁵³⁶ Alessandro Pizzaro, “Political Exchange and Collective Identity in Industrial Conflict”, **The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968**, ed. Colin Crouch, Alessandro Pizzaro, London: Macmillan., 1978, ss. 277-98; Marino Regini, “The Conditions for Political Exchange: How Concertation Emerged and Collapsed in Italy and Great Britain”, **Order and Conflict in Contemporary Capitalism**, ed. John H. Goldthorpe, Oxford: Clarendon, 1984, ss. 124-42.

olacaktır⁵³⁷. Buradan varacağımız sonuç, neo-korporatist modelde emekçinin hakkını savunacak güçlü sendikaların varlığının zaruri olduğudur.

Neo-korporatist yaklaşımın en belirgin özelliği, rekabetin ekonomik büyüme için, ücret kısıtının da rekabet için zaruri olduğu fikriyatıdır⁵³⁸. Bu kabulden hareket eden neo-korporatizm, enflasyonun en önemli iktisadi gündem olduğu 1970’li yılların sonunda etkinlik göstermeye başlamış ve bu sorunun egemen olduğu 1980’li yıllarda da bu gücünü korumuştur. Ancak neoliberalizmin politik ve entelektüel hakimiyetinin enflasyon sorununu aşması ile neo-korporatizm entelektüel alanını kaybetmiştir⁵³⁹.

3. Karma Ekonomi Yaklaşımı

Karma ekonomi yaklaşımı, özellikle Keynesyen iktisadın egemen olduğu 1940-70 yılları arasında popüler olmuş çözümsel – analitik bir yaklaşımdır. Bu dönem içerisinde ekonomi yönetimleri ya merkezi planlamaya dayalı yöntemle ya da karma ekonomi yöntemiyle iktisat politikalarına yön vermiştir. Kamu mülkiyetindeki şirketler, kamulaştırılmış şirketler ve ulaşım ağı, savunma ve refah devleti hizmetleri gibi kamusal malları üreten şirketler olarak ikiye ayrılmıştır. Soğuk Savaş’ın bitiminin ardından anaakım iktisat tarafından karma ekonomi modeline yapılan vurgu son bulmuş, ancak devletin kimi kamusal malların sunumuna devam etmesi, bu tutumun hatalı olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. İktisadi faaliyetlerin kamu sektörü ve özel sektör arasındaki göreceli büyüklüğü karma ekonomi yaklaşımının en tartışmalı noktasıdır. Karma ekonomi modeli, ürün veya hizmeti üreten firmanın kimin mülkiyetinde olduğu ile ilgilenmektedir, zira mülkiyet, ürünün kamusal veya özel mal niteliğine karar verecektir. VoC’un teorik altyapısında şirketin yönetim ve organizasyonu incelenirken karma ekonomi yaklaşımı şirketin sahipliğini inceleme konusu yapmaktadır⁵⁴⁰.

Karma ekonomi modelinin üstü kapalı olarak devlet müdahalesini meşrulaştırdığı görülmektedir. Kamusallaştırma, doğal monopoller, stratejik olarak önemli sanayi dalları ve sermaye yoğun malların üretiminin modernleştirilmesi amacıyla savunulmaktadır. Eğitim ve sağlık gibi erdemli malların üretiminin özel

⁵³⁷ Lars Calmfors, John Driffill, “Bargaining Structure, Corporatism and Macroeconomic Performance”, **Economic Policy**, C. 3, S. 6, 1988, ss. 13-61, doi:10.2307/1344503.

⁵³⁸ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 4.

⁵³⁹ Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, s. 133.

⁵⁴⁰ a.g.e., s. 136.

sektöre bırakılması durumunda önemli sorunlarla karşılaşılacağı vurgulanmaktadır⁵⁴¹. Karma ekonomi yaklaşımının iktisadi veçhesinin arkasında güçlü siyasal destek bulunmaktadır. Siyaset, kamu ve özel sektörün görelî paylarına etki etmekte; ayrıca refah devletinin hacmini belirlemektedir⁵⁴². Netice itibarıyla CC araştırmaları için karma ekonominin iktisadi mantığını anlamak, kapitalizmin çok boyutlu yapısını çözümleyebilmek için zarurî bir adımdır.

4. Üretimin Sosyal Düzeni Yaklaşımı

Üretimin sosyal düzeni (ÜSD) yaklaşımı, Fransız Düzenleme Teorisi (DT) ve Birikimin Sosyal Yapısı (BSY) yaklaşımına atıfla türetilmiştir. DT, Fransız iktisatçılar Michel Aglietta⁵⁴³ ve Robert Boyer⁵⁴⁴ tarafından, BSY Okulu ise Neo-Marksist ekolden David Gordon, Richard Edwards ve Michael Reich⁵⁴⁵ tarafından geliştirilmiştir. İki yaklaşıma dair ortak noktaları Bowles ve Boyer⁵⁴⁶ tarafından yapılan çalışmada görmek mümkündür.

BSY ve DT, Marksist izleri yansıtarak, incelemelerini uzun dönemli makro iktisadi sürece odaklanmıştır. İki yaklaşım, Marksist literatürden mülhem; sermaye birikimini kapitalizmin temel sorunu olarak gören ve bu birikimin toplumsal ilişkilerin bir tezahürü olan iktisadi süreçler dahilinde sürdüğünü iddia eden ortak bir paydaya sahiptir. Bu çerçeve ile toplumsal ilişkiler içerisindeki farklılık ve değişimleri incelemeye çalıştıkları için CC araştırmaları içerisinde yer bulmuşlardır⁵⁴⁷. Ancak bu iki yaklaşım, ülkeler arasında bir kıyaslama yapmaktan ziyade kapitalist üretim biçiminin tarihsel seyrini tartışmalarından ötürü anaakım CC literatüründen ayrılmaktadır⁵⁴⁸.

⁵⁴¹ Thomas Palley, “Re-Theorizing the Welfare State and the Political Economy of Neoliberalism’s Campaign Against It”, **Journal of Economic Issues**, C. 53, S. 4, 2020, s. 589, doi:10.1080/00213624.2020.1778396.

⁵⁴² Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, s. 137.

⁵⁴³ Michel Aglietta, **A Theory of Capitalist Regulation**, London: NLB, 1979.

⁵⁴⁴ Robert Boyer, **The Regulation School: A Critical Introduction**, çev. Craig Charney, New York: Columbia University Press, 1990.

⁵⁴⁵ David Gordon, Richards Edwards, Michael Reich, **Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States**, New York: Cambridge University Press, 1982.

⁵⁴⁶ Samuel Bowles, Robert Boyer, “Labor Discipline and Aggregate Demand”, **The American Economic Review**, C. 78, S. 2, 1988, ss. 395-400.

⁵⁴⁷ Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, s. 138.

⁵⁴⁸ Engelbert Stockhammer, “Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth”, Working Paper No: 2515, Post Keynesian Economic Society, 2025, s. 11.

BSY, kapitalizmi toplumsal olarak organize edilmiş bir müzakere rejimi olarak görmektedir. Bu rejim, krizlerle neticelenen uzun dönemli büyüme yaratma yetisine sahip ve durgunluğa eğilimlidir. Krizler yeni birikim rejiminin oluşmasına yol açmaktadır. DT, BSY ile benzer görüşleri paylaşmakla birlikte daha geniş bir çözümleme sunmaktadır. DT, birikim rejimi ve düzenleme şekillerini ayrıştırmakta ve ikisinin ortaklaşması neticesinde kalkınma izleğinin belirlendiğini savunmaktadır⁵⁴⁹. Birikim rejimi, fonksiyonel gelir dağılımının belirlenmesini de içererek üretimin nasıl teşekkül ettiğini anlatmaktadır. Düzenleme şekilleri ise ulusal ve uluslararası ölçekte şirket ve devlet ilişkileri ile siyaset ve rekabet ile sistemin denetime tabi tutulmasını anlatmaktadır. DT'nin öngördüğü kapitalizm anlatısı BSY'ye benzer biçimde krize meyillidir ve bu anlatıda krizlerin ardından yeni kalkınma izlekleri ortaya çıkmaktadır⁵⁵⁰.

ÜSD yaklaşımı bir bütün olarak ele alındığında, bu yaklaşımda sermaye birikiminin merkezde olduğu görülmektedir. Bu birikim, Marksist teorinin anlattığı biçimde kâr oranlarının azalma eğilimi neticesinde sermaye yoğunluğunun artmasıyla krize girmeye eğilimlidir. Üretimin teşekkülü ve teknoloji ile emek ve sermaye çatışması yaklaşımın temel unsurlarıdır. Teknoloji ve çatışma, emek sömürüsü süreci ile kesişmektedir. Üretim şirketler içerisinde teşekkül etmekte ve teknoloji sermayedarlarca bu sürece dışsal bir biçimde emeği disiplin altında tutmak ve sermaye yoğunluğunu arttırmak gayesiyle geliştirilmektedir. ÜSD'de kurumların bağımsız özneler olarak ele alınması ve Fordist üretim içerisindeki öznelerin incelemeye tabi tutulması, kurumların devlet ve siyasetten bağımsız bir yapıda varsayılmaları sonucunu doğurmuş ve ÜSD'yi arz yanlı bir incelemeye itmiştir. Bu sorun, fonksiyonel gelir dağılımını konu edinen Kaleckiye toplam talep formülasyonunun eklenmesiyle giderilmiştir⁵⁵¹. Bu eklemleme neticesinde ÜSD yaklaşımı ile ücret ve kârdan kaynaklı talep rejimlerini ayrıştıran Post Keynesyen İktisat (PKİ) ekolü arasında bağlantı kurulmuştur. Bu bağlantıya temel katkılar, Neo Kaleckiye büyüme modellerini inceleyen ve ileride değineceğimiz büyüme modelleri yaklaşımlarının

⁵⁴⁹ Boyer, *The Regulation School: A Critical Introduction*.

⁵⁵⁰ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" , s. 138.

⁵⁵¹ Palley, "Re-Theorizing the Welfare State and the Political Economy of Neoliberalism's Campaign Against It", s. 138; Stockhammer, "Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth", s. 12.

temelini oluşturan Rowthorn⁵⁵² ve Dutt⁵⁵³ tarafından yapılmış çalışmalarda bulunabilir. Son olarak, bu yaklaşımın finansal alanı ihmal ettiği görülmektedir. Ancak, bu eksiklik yaklaşıma finansallaşmanın inşasına dair vurguların eklenmesi ile çözülebilmıştır⁵⁵⁴. Bu ekleme neticesinde ÜSD yaklaşımı ile PKİ finansallaşma alanında ortaklaşma imkânı doğmuştur⁵⁵⁵.

Finansallaşmayı anlamak için DT'nin bazı argümanları CC araştırmaları için de faydalı olabilir. Evvela, DT, kapitalizmi krizler ve krizlerin ardından kapitalist sistemin bulduğu çözümler temeline inceleyen bir ekoldür. Bu nedenle DT, neoliberal dönüşümü ve finansallaşmayı Fordist sistemin takipçisi olarak algılayabilmek için faydalı olacak bir zihinsel altyapı sunabilmektedir. DT'ye göre kapitalizm, kurumların rastgele sıralandığı bir iktisadi sistem değildir. Aksine, bu kurumlar, farklı birikim rejimlerinde farklı öneme sahip biçimde kurgulanmaktadır. Ücret ve emek bağı Fordist üretim tarzının temelini oluştururken, günümüzün kapitalizminde baskın olan kurumlar para politikasında söz söyleme gücüne sahip olanlardır. Bu durum, özgül bir kapitalist dönemin o zaman dilimine özgü kurumlar tarafından şekillendirildiğini imlemektedir. CC için bu durum, özgül bir zaman diliminde bazı kurumların diğerlerine nazaran daha önemli olduğu anlamına gelmektedir⁵⁵⁶.

DT de CC'ye benzer biçimde uluslararası ekonomiye eklemlenme şartlarının kapitalist çeşitliliğin önemli belirleyicilerinden birisi olduğunu söylemektedir. Ancak ülkelerin nasıl bir büyüme modeli izleyeceğini yalnızca uluslararası ekonominin doğurduğu koşullar değil, ulusal ve uluslararası iktisadi şartlar ve ülkenin kurumları arasında kurulmuş ilişkiler belirlemektedir⁵⁵⁷. Bu nedenle bir ülkenin kapitalist

⁵⁵² Bob Rowthorn, "Demand, Real Wages and Economic Growth", Autumn: Thames Papers in Political Economy, 1981.

⁵⁵³ Amitava Dutt, **Growth, Distribution, and Uneven Development**, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

⁵⁵⁴ William K Tabb, "Financialization in the Contemporary Social Structure of Accumulation", **Contemporary Capitalism and Its Crises: Social Structure of Accumulation Theory for the 21st Century**, ed. Terrence McDonough, Michael Reich, David M. Kotz, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, ss. 145-67.

⁵⁵⁵ Eckhard Hein, Till van Treeck, "Financialisation' in Post-Keynesian Models of Distribution and Growth: A Systematic Review", **Handbook of Alternative Theories of Economic Growth**, Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2010, ss. 277-92; Karsten Kohler, Guschanski Guschanski, Engelbert Stockhammer, "The Impact of Financialisation on the Wage Share: A Theoretical Clarification and Empirical Test", **Cambridge Journal of Economics**, C. 43, S. 4, 2019, ss. 937-74, doi:10.1093/cje/bez021; Eckhard Hein, "Finance-dominated Capitalism and the Redistribution of Income: a Kaleckian Perspective", **Cambridge Journal of Economics**, C. 39, S. 3, 2015, ss. 907-34, doi:10.1093/cje/bet038.

⁵⁵⁶ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 21.

⁵⁵⁷ Robert Boyer, Yves Saillard., "A Summary of Régulation Theory", **Régulation Theory: The State of the Art**, ed. Robert Boyer, Yves Saillard., London and New York: Routledge, 2002, ss. 36-44.

çeşitliliğinin çerçevesini sunabilmek, uluslararası ve ulusal kurumları ilişkisel açıdan açığa vurmakla mümkün olabilir.

5. Merkez – Çevre Yaklaşımı

CC araştırmaları içerisine yerleştirebileceğimiz bir diğer yaklaşım merkez – çevre yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, Latin Amerika yapısalcı kalkınma okulundan doğmuştur. Anaakım iktisat, ülkeleri düşük, orta ve yüksek gelirli olarak ayırmaktadır. Bu ayrım, ülkelerin sermaye-emek oranı ile teknolojik gelişim düzeylerini kıyaslayarak yapılmaktadır. Merkez – çevre yaklaşımı ise bu farklılığı, dünya ekonomisinin yapısal olarak merkezi – gelişmiş ülkeleri çevre – gelişmekte olan ülkeler – hilafına yapılandırmasına bağlamaktadır⁵⁵⁸.

Bu yaklaşımın öncü düşünürlerinden Prebish⁵⁵⁹, küresel finansal sistemin, uluslararası ticaretin merkeze yönelen finansal akımlar yaratması ve bu finansal akımların merkez ülkelerin iktisadi büyümesini kolaylaştırması nedeniyle, eşitsizliğin kaynağı olduğunu söylemiştir. Çevre ülkeleri ise, finansal karşı akımlara maruz kalmaktadır. Bu karşı akımlar, kalkınma politikalarının sağlıklı uygulanma imkânını engellemekte ve finansal kırılganlığı arttırmaktadır.

Furtado⁵⁶⁰ ise, kolonyal kalkınma fikriyle çevrenin kalkınma izleğinin dışarıdan belirlendiğini söylemiştir. Bu belirlenim neticesinde çevre ülkelerinin dünya ekonomisindeki konumu, yalnızca hammadde üreticisi olarak kalmaktadır. Bu çalışmaya göre çevre ülkelerinin geri kalmasının bir diğer nedeniyse, çevre ülkelerdeki elitlerin merkezle kurduğu kültürel özdeşlik ve bu durumun doğurduğu tüketim kalıplarıdır.

Merkez – çevre yaklaşımı, merkezin artığa el koyduğu ve kendisine bağlı kalkınmanın varlığından emin olduğu yapıyı sunan Marksist bağımlılık teorisi ile daha ileri aşamaya taşınmıştır⁵⁶¹. Marksist emek – değer teorisinden hareketle Amin⁵⁶² uluslararası ticareti merkez ve çevre arasındaki eşitsiz değişim olarak tanımlamıştır.

Merkez – çevre yaklaşımının bugün güncelliğini korumasına etki eden önemli düşünürlerden biri ise Immanuel Wallerstein'dır. Wallerstein'a göre dünya

⁵⁵⁸ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" s. 141.

⁵⁵⁹ Raúl Prebish, **The Economic Development of Latin America and its Principal Problem**, Santiago: UNECLA, 1950.

⁵⁶⁰ Celso Furtado, **The Economic Growth of Brazil: A Survey from Colonial to Modern Times**, Los Angeles: University of California Press, 1963.

⁵⁶¹ Andre Gunder Frank, "The Development of Underdevelopment", **Monthly Review**, C. 18, S. 4, 1966, ss. 17-31.

⁵⁶² Samir Amin, **Unequal Development**, Brighton, UK: Harvester Press, 1976.

ekonomisinin yapısı, mal ve hizmetlerin devletler arasında eşitsiz değişimine müsaade etmektedir. Eşitsiz değişim kapitalizme özgü bir buluş olmasa dahi kapitalist dünya ekonomisi meta zincirlerinin çevre ülkelerden ziyade merkez ülkelerde yoğunlaşmasını doğurmuştur. Bu olgu, beraberinde dünya ekonomisinde merkezlerin asli, çevrelerin ise tali konuma yerleştiği bir hiyerarşik düzen doğurmuştur. Mekânın hiyerarşikleşmesi, reel gelir ve yaşam şartları gibi bölüşüm ölçütlerinin yanında sermaye birikiminin gerçekleştiği mekânlar açısından büyük bir ikilem yaratmıştır⁵⁶³.

Wallerstein'a göre artı değerın önemli bir kısmı çevre ülkelerinden alınmakta ve merkez ülkelere transfer edilmektedir. Wallerstein'ın merkez – çevre yaklaşımına göre merkez ve çevre ilişkisini tanımlayan olgu, eşit olmayan miktarda toplumsal emek içeren malların değişimidir. Zira artı değerın dağılımını gerçekleştiren eylem değişimdir⁵⁶⁴. Artıgın veya kârlılığın bir bölgeden diğerine aktarım süreci neticesinde oluşan eşitsiz değişim, çevre benzeri ve merkez benzeri olmak üzere coğrafi konuma göre belirlenen üretim eylemleri ortaya çıkmıştır. Bu üretim eylemleri neticesinde kazançlı çıkan bölge merkez, kaybeden bölge ise çevre olmuştur⁵⁶⁵. Ayrıca bu olgu, yarı çevre olarak niteleyebileceğimiz bir devletler topluluğunu da ortaya çıkarmıştır. Bir ürünü çevre veya merkez benzeri olarak sınıflandırmayı sağlayacak etmen dönemsel olarak değişebilse de temelde ürünün emek yoğun veya sermaye yoğun olması ile değişiminin yarattığı kârlılığa bağlıdır⁵⁶⁶. Bir başka ifadeyle, artıgın merkeze aktarımı sermayenin merkez ülkelerde yoğunlaşması sonucunu doğurmuş, bu olgu merkez ülkeler için makineleşmenin yoğunlaşması ve parayı kullanabilme yetisini arttırmış, böylece merkez ülkelerdeki girişimciler rekabet üstünlüğü elde etmiştir⁵⁶⁷.

Wallerstein'ın dünya sistemleri analizi, birikimin yükseliş evrelerinin zaruri olarak durgunlukla neticeleneceğini tarihsel kanıtlarıyla sunmaktadır. Bu durgunluk dönemlerinin ardından sermaye, durgunluktan çıkmak için merkez tipi ürünlerin üretim maliyetlerini düşürmeye çalışacak ve bu güdüyle ya teknolojik ilerleme arayışında olacak ya da üretimi daha düşük ücretli bölgelere aktarmaya

⁵⁶³ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, 6. Baskı İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s. 30.

⁵⁶⁴ Immanuel Wallerstein, "Patterns and Prospectives of the Capitalist World Economy", **Contemporary Marxism**, S. 9, 1984, s. 61.

⁵⁶⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, s. 31.

⁵⁶⁶ Wallerstein, "Patterns and Prospectives of the Capitalist World Economy", s. 61.

⁵⁶⁷ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, s. 32.

çalayacaktır⁵⁶⁸. Bu noktada vurgulanması gereken, yineleyen durgunluklardan çıkışın dünya ekonomisinin düzenli olarak yeniden yapılandırılmasını gerektirmesidir⁵⁶⁹. Bu yeniden yapılanma, dünya ekonomik sisteminin dışında kalmış sınırların içselleştirilmesi, bir başka ifadeyle yeni çevre ülkelerin yaratılması ile gerçekleşmektedir⁵⁷⁰.

Yeni çevre ülkelerin dünya sistemine eklemlenmesi, bir yandan bazı ülkelerin hiyerarşi zincirinde yükselmesi ile neticelenirken, diğer yandan yeni bölgelerin hiyerarşinin alt katmanlarına yerleşmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu olgu, sistemin yarattığı kutuplaşmayı arttırmıştır. Bu noktada anahtar kavram, yukarıda değindiğimiz düşük maliyetli işgücü arayışıdır. Zira dünya ekonomisine eklemlenen her yeni bölge, ücret düzeyi hiyerarşisine en düşük reel ücret seviyeleriyle giriş yapmaktadır. Burada yarı-proleterleşme isimli yeni bir kavram sunan Wallerstein⁵⁷¹, emekçilerin proleterleşme sürecinde kazandığı hakların kârları azaltma pahasına gerçekleştiğini vurgulamış ve coğrafi genişleme ile yarı proleterleşmenin gerçekleşmesinin proleterleşmenin kârlılığı azaltıcı güdüsünü dengeleyeceğini ifade etmiştir.

6. Kapitalizm Çeşitleri Yaklaşımı

VoC'un temel amacı, ulusal politik ekonomilerin dönüşüm süreçlerini, kurumların yapısını anlayarak açıklamak ve ekonomi politikalarının dönüşümünü kurumların nasıl değiştiğine bakarak öngörmektir⁵⁷². CC araştırmaları, DT'nin kurumlara dair açıklamasından bazı noktalarda faydalanmıştır⁵⁷³. Belirli bir birikim rejiminin, nasıl özgül bir kurumsal yapı ile uyum içinde olduğu ve kendisini yeniden ürettiği sorusuna yanıt arayan DT, CC araştırmalarına benzer şekilde, devletin eklemlendiği özgül kurumsal biçimlenmenin, toplumsal çatışmaları yumuşattığı ve böylece toplumun hegemonik düzeninin yeniden üretimini sağladığı yanıtına ulaşmış ve bu yanıtı 'bir tarihsel keşif' olarak değerlendirmiştir⁵⁷⁴.

⁵⁶⁸ Wallerstein, "Patterns and Prospectives of the Capitalist World Economy", s. 62.

⁵⁶⁹ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, s. 55.

⁵⁷⁰ Wallerstein, "Patterns and Prospectives of the Capitalist World Economy", s. 63.

⁵⁷¹ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, s. 38.

⁵⁷² Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", ss. 65-66.

⁵⁷³ Lipietz Alain, "Accumulation, Crises, and Ways Out: Some Methodological Reflections on the Concept of 'Regulation'", *International Journal of Political Economy*, C. 18, S. 2, 1988, s. 17, doi:10.1080/08911916.1988.11643746.

⁵⁷⁴ a.g.e., s. 61.

Kurumlar, North⁵⁷⁵ tarafından ‘oyunun kuralları’ olarak esnek bir biçimde kavramsallaştırılmıştır. Kurumlar kavramını daha somut hale getirebilmek için, kurumların birleşenlerini ayrıştırmak gerekmektedir. Evvela kurumlar olarak nitelenen kavram kümesi, anayasalar başta olmak üzere hukuk kurallarını ve kamu düzenlemelerini içermektedir. Ardından kabul görerek teamül haline gelmiş normlar ve alışkanlıklar ile bu kavram kümesi genişlemektedir. Son olarak, kamu bürokrasisi, firmalar, piyasalar ve aileler gibi resmi ve resmi olmayan örgüt ve kuruluşlar kurumların kavram kümesinin son sacayağını oluşturmaktadır⁵⁷⁶. Kurumların varlığı, kurumların yaptırım gücünün varlığıyla beraber düşünülmelidir, zira kurumların kurallar olarak tanımlanması beraberinde kurallara uymamanın bir yaptırımla neticelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır⁵⁷⁷. Yaptırımların kurallarla ve yasalarla belirginleştirildiği kurumlar resmî kurumlarken, yasal yaptırımların açıkça belirtilmediği kurumlar resmî olmayan kurumlardır⁵⁷⁸.

Kurumsal farklılıkların iktisadi büyümeye olan etkisini farklı ülkelerde kıyaslayan çalışmalarla beraber kurumların özgünlüğü iktisat ve siyaset bilimi alanlarının önemli inceleme konuları arasına girmiştir. Mülkiyet haklarının güvenliğinin ve emek piyasasının esnekliğinin piyasaların tutarlı şekilde işlemesini sağladığını öne süren araştırmalar, kurumların özgünlüğüne yapılan vurguyla birlikte yaygınlaşmıştır⁵⁷⁹. Kurumlar, oyunun kuralları olarak algılandığında, iktisadi öznelerin kararlarını şekillendirmek ve böylece onların uygulamaya koyacağı stratejileri belirlemek konusunda güçlü bir konuma yerleşmektedir. Bireyler ve kuruluşlar, bu çerçevede kurumları veri olarak algılamakta ve bu veriye göre kararlarını belirlemektedir. Ayrıca bu yapı, kurumların düzenleyici ve belirsizlikleri giderici konumunu pekiştirmektedir⁵⁸⁰.

İktisat okulları, yasal kurumların iktisadi işleyişe etki ettiğini kabul etmekte ve yasal kurumlara bakış, iktisadi görüşlere ve hâkim iktisat ideolojisine göre

⁵⁷⁵ Douglass North, **Institutions, Institutional Change and Economic Performance**, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

⁵⁷⁶ Amitava Dutt, “Uncertainty, Power, Institutions, and Crisis: Implications for Economic Analysis and the Future of Capitalism”, **Review of Keynesian Economics**, C. 3, S. 1, 2015, s. 18, doi:10.4337/roke.2015.01.02.

⁵⁷⁷ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 36.

⁵⁷⁸ Bruno Amable, Stefano Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, **Socio-Economic Review**, C. 7, S. 1, 2009, s. 132, doi:10.1093/ser/mwn018.

⁵⁷⁹ Dutt, “Uncertainty, Power, Institutions, and Crisis: Implications for Economic Analysis and the Future of Capitalism”, s. 18.

⁵⁸⁰ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 34.

dönüşmektedir. Neoklasik iktisat öğretisi ve bu okuldan esinlenen iktisat okullarına göre yasal kurumlar, mülkiyet hakkını tesis eden, sözleşmelerin güvenliğini sağlayan, tam kamusal malların üretimini gerçekleştiren ve piyasanın etkin olacağı koşulları yaratan sınırlarda var olmalıdır. Ancak Keynesyen iktisadın kabullerine göre yasal kurumlar, kısa dönemli dengeyi düzenleyebilecek ve kamusal müdahaleyi gerçekleştirebilecek biçimde örgütlenmelidir⁵⁸¹.

VoC, endüstriyel sosyoloji temelli bir yaklaşımdır⁵⁸² ve VoC için şirketler, kapitalizmin temel belirleyici kurumu olarak tanımlanmıştır⁵⁸³. VoC, bu anlamda tarihsel olarak, Fordist kitlesel üretim biçiminin girdiği krizin ardından ortaya çıkması muhtemel endüstriyel üretim yöntemlerini araştıran incelemelere dayanmaktadır. Piore ve Sabel⁵⁸⁴, farklı üretim bölgelerinde şirketler arasındaki yerel düzeyli eşgüdümün, ulusal politikaların önüne geçebileceğini vurgulamıştır. Buna karşın Streeck⁵⁸⁵, üretim alanındaki teknoloji ve örgütsel değişime dönük çalışmalar ile ulusal çeşitlilikler arasında bağlantı kurmuş ve Alman modelini oluşturan temel özelliklerin -mesleki eğitim, istihdam koruması, ortak karar alma ve eşgüdümlü ücret pazarlığı- Almanya'yı emek maliyetlerini kısmakla neticelenecek uluslararası rekabete girmekten koruduğu ve ürün kalitesini ve çeşitliliğini sağladığını vurgulamıştır. CC araştırmaları içerisindeki bu gibi örnekler, VoC'un şirket odaklılığının altyapısını oluşturmaktadır.

VoC'un temel belirleyici olarak sunduğu şirket, iktisat teorisinde anlatılan kâr amacıyla hareket eden ve üretim faktörlerini kiralayan temsili öznedir. Bu nedenle, VoC, şirket ile üretim için arz sağlayanlar, müşteriler, ortaklar, hissedarlar, işveren örgütleri, işçi sendikaları ve devlet arasındaki ilişkileri anlatan bir incelemedir⁵⁸⁶. Biraz daha belirginleştirmek gerekirse VoC, kapitalist şirketi temel kurum sayarak ve şirketi tamamlayan kurumları inceleyerek; devamlılıkları ve değişimleri, ortaklıkları ve ıraksamaları, ikili ayrıma tuttuğu kapitalist gelişim izlenceleri çerçevesinde

⁵⁸¹ a.g.e., ss. 26-27.

⁵⁸² Engelbert Stockhammer, Karsten Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, s. 189, doi:10.4337/roke.2022.02.03.

⁵⁸³ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" , s. 134.

⁵⁸⁴ Michael J. Piore, Charles F. Sabel, **The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity**, New York: Basic Books, 1984.

⁵⁸⁵ Wolfgang Streeck, "More Uncertainties: German Unions Facing 1992", **A Journal of Economy and Society**, C. 30, S. 3, 1991, ss. 317-49, doi:10.1111/j.1468-232X.1991.tb00792.x.

⁵⁸⁶ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 129.

inceleyebilme imkânının varlığını vurgulamıştır⁵⁸⁷. Bir başka ifadeyle VoC, rekabet ve işleyiş süreçlerinin tek bir yolu olmadığını anlatmayı gaye edinmiş sistemik bir incelemedir⁵⁸⁸.

Özgün kapitalist çeşitliliklerin rekabet edebilme yetisi ise, farklı kurumsal oluşum yapılarından kaynaklanmaktadır⁵⁸⁹. VoC'a göre kurumların evrimi, zorunlu olarak rekabet güdüsünü beslemek amacıyla gelişmiştir. Rekabet yetisi, düzenlenmiş piyasa ekonomilerinde (CME) eşgüdüm, liberal piyasa ekonomilerinde (LME) ise serbestleşmenin artması ile güçlenmeye meyillidir. Bu nedenle, rekabet yetisini arttırmaya dair baskıları hızlandıracak küreselleşme gibi iktisadi yapıya etki eden dışsal bir dönüşüm, iki kapitalizm çeşidi arasındaki farklılığı perçinleyecek bir etki yaratacaktır. Dolayısıyla eşgüdümün başat nitelik olduğu CME'ler için kamu ve şirketler arasındaki eşgüdüm artacak, serbestleşmenin başat nitelik olduğu LME'ler için ise serbest piyasaya bağlılık hızlanacaktır. Bu yörüngenin dışındaki bir dönüşüm, VoC'un belirleyici kurumu olan şirketi etkisizleştirecektir⁵⁹⁰.

Hall ve Soskice⁵⁹¹ ulusal kurumlar arasından şirketi CC araştırmalarının temeline geri getirerek, sendikaların önemini göz ardı etmeden, iş dünyası derneklerinin politik iktisadın en etkin öznelere olduğunu vurgulamayı amaçladıklarını söylemiştir. Ulusal kurumların yarattığı iktisadi şartlardan yola çıkarak iktisadi başarıyı açıklamaya odaklı bu inceleme, küreselleşme, liberalleşme gibi uluslararası ekonomiye dair incelemeleri dışarıda tutmuş ve yurtiçindeki kurumlar ile kamu politikalarını tartışmanın çıkış noktasına yerleştirmiştir⁵⁹². Şirketi temele alan VoC, devleti temele alan diğer CC araştırmalarından keskin bir ayrımdır. Bu yaklaşımda devletin varlığı yasal sistem ve emek piyasası düzenlemeleri ile sınırlanmıştır⁵⁹³.

⁵⁸⁷ David Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", **New Directions in Comparative Capitalisms Research Critical and Global Perspectives**, ed. Matthias Ebenau, Ian Bruff, Christian May, New York: Palgrave Macmillan, 2015, s. 17.

⁵⁸⁸ Uwe Becker, **Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances**, New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 4.

⁵⁸⁹ Bruno Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", **Journal of Institutional Economics**, C. 12, S. 1, 2015, s. 80, doi:10.1017/S1744137415000211.

⁵⁹⁰ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 8; Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 86.

⁵⁹¹ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 4.

⁵⁹² Bruff, Ebenau, May, "Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field", s. 31.

⁵⁹³ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'", s. 134.

Devletin konumu, şirketler ile birlikte uyumlu bir biçimde hareket ederek kurumsal yapının oluşumuna katkı sunmakla sınırlanmıştır⁵⁹⁴.

Hall ve Soskice⁵⁹⁵ ülkelerin kurumsal farklılıklarını beş alt başlığa bakarak incelemiştir. Bunlar;

- a) Farklı paydaşların şirket yönetimindeki ilişkisini anlatan şirket yönetişimi (*corporate governance*);
- b) Yatırım için finans, sermaye ve emek arasındaki ilişkileri betimleyen endüstri ilişkileri;
- c) Mesleki eğitim ve genel eğitimle mesleki yeti kazandırma süreçlerini inceleyen eğitim ve mesleki bilgi,
- d) Kademeli ve radikal olarak sınıflandırılan yenilik (*innovation*)
- e) Şirketler arası ve şirket içi ilişkiler olarak özetlenebilir.

VoC, kâr amacı güden başarılı bir şirketin, diğer karar verici öznelerle girdiği ilişkileri bu beş başlık altında anlatmayı amaç edinmiştir⁵⁹⁶. Bu çerçevede, kurumların ne ölçüde birbirini tamamladığı, bazı eksikliklere rağmen neden kurumların devamlılığının sağlandığı, özgül kurumların nasıl desteklendiği veya kısıtlandığı, hangi kurumların varlığı ve yokluğu pahasına mevcut kurumların var olduğunu incelemekte kolaylık sağlamaktadır⁵⁹⁷. VoC, bu alt başlıklardan yararlanarak, şirketlerin farklı durumlara nasıl karşılık verdiğini incelemek yöntemiyle ulusal özgünlüklerin kıyaslanabileceğini söylemektedir. Dolayısıyla VoC yaklaşımına göre kapitalizm çeşitlerinin karşılaştırılması, ancak şirket davranışlarındaki farklılaşmanın bu analitik çerçeve dahilinde ortaya çıkmasıyla mümkün olacaktır⁵⁹⁸. VoC, şirketlerin farklı kapitalizm çeşitlerinde etkin bir özne olarak piyasa dışı ilişkiler arayacağı ve kuracağını; bu ilişkiler neticesinde kurulacak kurumsal düzen dolayısıyla şirketlerin, emekçiler ve ticaret birlikleri ile beraber karşılıklı fayda elde edeceklerini söylemektedir⁵⁹⁹.

Şirketlerin karşılaştıkları eşgüdüm sorunlarına verdikleri yanıtlardan hareketle kurgulanan LME ve CME ayrımı, Weberyen bütüncül ideal biçimler anlatısını ödünç

⁵⁹⁴ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 126.

⁵⁹⁵ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", ss. 1-68.

⁵⁹⁶ Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", s. 12.

⁵⁹⁷ Richard Deeg, Gregory Jackson, "Towards a More Dynamic Theory of Capitalist Variety", **Socio-Economic Review**, C. 5, S. 1, 2007, s. 153, doi:10.1093/ser/mwl021.

⁵⁹⁸ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 9.

⁵⁹⁹ Bruff, Ebenau, May, "Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field", s. 31.

almış ve bu anlatının olmayan durumları olana örnekleme yolundan farklı bir biçimde, somut biçimleri ideal olarak görmek yolunu izlemiştir⁶⁰⁰. Bu araştırma çerçevesi içerisinde yanıt aranan sorular, çalışanların şirketle iş birliğinin belirli ücret kısıtları altında sağlanması, belirli yetilere haiz emek arzının sorunsuz olarak gerçekleşmesi, yatırımların finansmanı ve sermayedarlar ile olan ilişkilerin düzenlenmesi ve taşeronlar ve rekabet edilenler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesidir⁶⁰¹. Bir sonraki alt başlıkta LME ve CME ayrımı incelenecektir.

a. Kapitalizm Çeşitlerinin İlk Ayrımı: Liberal Piyasa Ekonomileri ve Düzenlenmiş Piyasa Ekonomileri

LME’de şirketlerin aldığı kararlar piyasa mekanizmasına bağılıyken CME’de stratejik ve planlı müdahaleler sergileyen piyasa dışı kurumlara bağlıdır. Bu olgu LME ve CME ayrımının temelinde bulunmaktadır⁶⁰². Bir başka ifadeyle, LME’lerde sorunlar doğrudan piyasa mekanizması tarafından çözülürken CME’lerde şirket tarafından, kurumsallaşmış stratejik düzenlemelerce çözülür⁶⁰³. LME’ler hiyerarşik bir biçimde organize olmuş ve hissedarların piyasa değerlerini maksimize etmeye koşullu şirketlerin piyasa koşullarına uygun işlemlerle faaliyetlerini sürdürdükleri, CME’ler ise diğer öznelerle ortaklık ruhu ile hareket eden ve üstü kapalı uzun dönem anlaşmalar ile ilişki kuran şirketlerin var olduğu iktisadi düzenleri anlatmaktadır⁶⁰⁴. VoC, CME’leri LME’lerin sunduğu finansal kapitalizmine nazaran işçi dostu ve eşitlikçi görmektedir⁶⁰⁵. LME’ler genel yetiler, yüksek teknoloji ve düşük ücretli hizmetlerde uzmanlaşmıştır. Bu yetiler sayesinde beşerî sermaye ve diğer varlıkların hızlı dönüşümüne imkân sunmaktadır. Bunun aksine CME’ler, endüstri ve şirket temelli yetilerde uzmanlaşmıştır. Yasal kurumlar, endüstri ve şirketlerin karşılaştıkları sorunları çözmeyi taahhüt etmekte ve bu sayede uzmanlaşmanın gerektirdiği yetilerin sağlanabilmesi için kredibilite sunmaktadır⁶⁰⁶.

LME sınıfına giren altı ülke Avustralya, Kanada, İrlanda, Yeni Zelanda, ABD ve İngiltere’dir. ABD ise LME’nin örnek ülkesi olarak sunulmuştur. CME sınıfına

⁶⁰⁰ Colin Hay, “Does Capitalism (Still) Come in Varieties?”, *Review of International Political Economy*, C. 27, S. 2, 2020, s. 305, doi:10.1080/09692290.2019.1633382.

⁶⁰¹ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 4.

⁶⁰² Hall, Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, s. 33.

⁶⁰³ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 4.

⁶⁰⁴ Palley, “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, s. 134.

⁶⁰⁵ Baccaro, Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, s. 178.

⁶⁰⁶ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 205.

giren on bir ülke ise Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Almanya, Japonya, Hollanda, Norveç, İsveç ve İsviçre'dir. Almanya, CME'nin örnek ülkesi olarak sunulmuştur⁶⁰⁷. Hall ve Soskice⁶⁰⁸ bir türün diğerine üstünlüğü konusunda bir yargıya varmaktan kaçınmış; ancak her iki türün yenilik üretme kapasitelerindeki farklılıkların altını çizmiştir. Kurumların bütün ülkelerde 'mutlak' bir yapıya sahip olacağı kabulü yerine farklı kurumsal yapıların getirdiği avantajları karşılaştırmalı incelemeye tabi tutan VoC, üretimin incelenen ülkeler arası farklılaşmasına tutarlılığı olan açıklamalar sunabilmiştir⁶⁰⁹. LME'lerin kurumsal çerçevesi, düşük ücretli hizmetler ve yüksek teknoloji içeren yenilikler içerirken, CME'lerin kurumsal yapısı imalat kademeli yenilikler ve üretimin kalitesinde çeşitlilik öngörmektedir⁶¹⁰.

LME'ler radikal yeniliklerde öne çıkarken (*radical innovation*) CME'ler kademeli yeniliklerde (*incremental innovation*) üstündür. Burada vurgulamak istenen nokta, farklı türlerin farklı icra kapasitelerine sahip olduğudur. İki farklı tür, farklı düzenleyici rejimler tarafından desteklenmektedir⁶¹¹. LME'ler, radikal yenilikler için yüksek kapasiteye ve fiyat duyarlılığı yüksek ürünlerin seri üretim yetisine sahipken CME'ler kademeli yenilikler için kalite duyarlılığı olan esnek uzmanlaşmaya sahiptir⁶¹². Bu endüstriyel yenilik anlatısında kademeli yenilikler, uyarlanabilen ve yeniden üretmeye elverişli olarak görülmektedir, bir başka ifadeyle bu üretim yöntemi kurumsal yapıyı değişim yönünde tehdit etmemektedir. Üretim alanındaki gerçek yenilikler LME'lerden kaynaklı görülmekte ve yine bunlar 'dışsal kesintiler' (*exogenous disruption*) olarak nitelenmektedir⁶¹³. LME'lerin CME'lere nazaran daha az devlet müdahalesi içerdiği ve serbest piyasanın hayatın bütün alanlarına daha yoğun sirayet ettiği için daha fazla liberal olması, LME'lerin daha yenilikçi ve dinamik olduğu anlamına gelmemektedir. VoC, yenilikçilik ve rekabetin kamunun yönlendiriciliği altında da sağlanabileceğini söylemektedir⁶¹⁴.

⁶⁰⁷ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 19.

⁶⁰⁸ a.g.e., s. 21.

⁶⁰⁹ Michael Schedelik vd., "Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field", **New Political Economy**, C. 26, S. 4, 2021, s. 515, doi:10.1080/13563467.2020.1807487.

⁶¹⁰ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comparative Capitalism", s. 5.

⁶¹¹ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" s. 134.

⁶¹² Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 28,32.

⁶¹³ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 124.

⁶¹⁴ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, s. 16.

Buraya kadar yapılan anlatının bir özetini sunmak gerekirse, VoC ile yapılan ayrımın temelinde, farklı türde yönetilen kapitalist rejimlerin serpilmesi ve olgunlaşmasında başat belirleyicinin kurumlar olduğu ve bu kurumlar içerisinde şirketin özel bir yeri kapsadığı fikriyatı bulunmaktadır⁶¹⁵. İlişkilerin temelinde kapitalist şirket bulunmakta ve kurumlar, kapitalist şirketin tamamlayıcıları olmaktadır. Ülkelerin makro iktisadi dengelerine bakarak çıkarımlar yapmak yerine VoC, kapitalizmin gündelik hayatta nasıl işlediğini açığa vurabilmek için şirketleri incelemeyi yöntem edinmiştir⁶¹⁶. Bir başka ifadeyle, VoC'un amacı makro iktisadi farklılıkları açıklamak olsa da kendisini mikro iktisadi bir mantık üzerine kurgulamıştır⁶¹⁷. Bir sonraki alt başlıkta, VoC için buraya kadar yürütülen tartışmada sıkça vurgulanan VoC'un kurumlara atfettiği önem, kurumsal tamamlayıcılık ekseninde incelenecektir.

(1). Kurumsal Tamamlayıcılık

VoC, kapitalist ekonomilerin bir yekpare hali olmadığını, aksine, en az iki çeşidi bulunduğunu öne sürmektedir⁶¹⁸. Dolayısıyla kurumsal tamamlayıcılığın farklı birleşimlerinin olabilmesi olasılığı, olumlu sonuçlar üretebilecek 'tek bir yol' olduğu fikrini dışlamaktadır⁶¹⁹. En az iki çeşit içerisinde kurumsal yapılar, bazı şirketleri diğerlerine göre stratejik olarak yeğleyecek ve bu durum neticesinde şirketler Pareto iyileşme yaşayacaktır⁶²⁰. Buna karşın anaakım iktisada göre iyi kurumlar, yüksek büyüme, düşük işsizlik ve emek piyasasına katılımın artışı, cari hesabın ve yabancı ticaret hesabının dengede olması gibi iktisadi olumluluklar yaratırken, kötü kurumlar bunun tam aksine neden olmaktadır. Böylece kurumsal dönüşüm, yalnızca en iyi alternatife yakınsayan bir tutum haline gelmektedir⁶²¹. VoC, en iyiyi temsil eden tek bir kurumsal yapılanma olmadığını vurgulayan bir teoridir. Serbest piyasayı önceleyen, sermayeyi emeğe karşı üstün tutan politikalar LME'lerde, emek ve sermaye arasında dengeli toplumsal ortaklaşmanın olduğu politikalar CME'lerde etkin sonuçlar vermektedir. Özellikle 1980 sonrasının uluslararası iktisadi şartları, CME

⁶¹⁵ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 6.

⁶¹⁶ a.g.e., s. 7.

⁶¹⁷ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" , s. 135.

⁶¹⁸ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 53.

⁶¹⁹ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 79.

⁶²⁰ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 5.

⁶²¹ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 124.

lkelerine LME'ye benzer piyasa eksenli kurumsallaşma konusunda baskı uygulamıştır. Ancak CME lkelerinin kurumsal yapısı, Hall ve Soskice'e⁶²² göre bu baskıları köreltmeye ve 'Başka Alternatif Yok (*There Is No Alternantive – TINA*)' önermesiyle sunulan politikaların aksine, şirketlere 'kurumsal arbitraj avantajları' sağlayacak politikalar sunabilmeye mahirdir. VoC incelemesinin tek yönlü bir dünya ekonomisi sunan araştırmalardan en önemli farkı, VoC'un, anaakım araştırmalarda olduğu gibi uluslararası rekabetin ve küreselleşmenin kapitalist çeşitliliği bitireceğini değil, onu besleyeceğini savunmasıdır⁶²³. şirketler, var olan kurumsal yapı içerisinde iktisadi faaliyetlerini sürdürmeye ve bu kurumsal yapıdan faydalanmaya devam ettikçe, kamu ise iktisadi büyümeyi sağlayacak politikaları şirketler lehine uygulamaya ve kurumsal yapıyı daha uyumlu yapmaya çalıştıkça, ülkelerin özgün kurumsal yapıları saęlamlařacaktır⁶²⁴.

Hall ve Soskice'e⁶²⁵ göre şirketler ve kamu kurumları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi, VoC araştırmalarının belirleyicileri arasındadır. Tamamlayıcılığın yüksek olduğu ülkeler, karşılaştırmalı kurumsal üstünlüğe sahip olmaktadır. Politik iktisadi kurumların ortaklaşmayı sağlayamadığı durumlarda, iktisadi amaçlara ulaşabilme olanağı kısıtlı olacaktır⁶²⁶. Ayrıca kurumsal tamamlayıcılık, hangi kamu politikasının etkin uygulanabileceğinin belirleyicisi olacaktır. İki kapitalizm çeşidi, üretilen mal ve hizmetlerin yönteminde farklı karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu için dünya ekonomisi içerisinde eşanlı olarak var olabilmektedir⁶²⁷. Netice itibariyle kurumsal çerçeveyi oluştıran kurumların ortaklaşması, bu kurumların kendi alanlarındaki faaliyetlerinin gelişimini olumlu etkilemekte, böylece kurumsal yapının işlevini, eşgüdümünü ve istikrarını güçlendirerek kapitalizm çeşidini oluřtırmaktadır⁶²⁸.

Tamamlayıcı kurumlar, birbirinden farklı ilkelerle hareket etmeli ve kurumların birleşimi tek bir varlığa indirgenmemelidir⁶²⁹. VoC'un sunduğu düalist kapitalist

⁶²² Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 57.

⁶²³ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 178.

⁶²⁴ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 5.

⁶²⁵ Hall, Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", s. 46.

⁶²⁶ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, s. 18.

⁶²⁷ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'"', s. 134.

⁶²⁸ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 79.

⁶²⁹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 6.

çeşitlilik altında kurumsal tamamlayıcılık bir modelde (LME), uzmanlaşmamış-genel icra gücü ve hızlı intibak yetisine sahipken diğer modelde (CME), uzmanlaşmış icra gücüne ve zamana yayılan yatırımlara bağlıdır⁶³⁰. Şirket yönetimi ve endüstri ilişkileri bu etkileşimlere örnek olarak sunulabilir⁶³¹. Örnek olarak CME’lerde, yatırımları destekleyen saikler istikrarlı istihdam, iş güvenliği ve sosyal koruma gibi özgül nitelikler üzerinden şekillenirken; kurumlar ise şirketler arasındaki eşgüdüm ve banka temelli finansal yapı gibi uzun dönemli endüstriyel stratejilerde birbirini tamamlayıcı bir konumda bulunmaktadır⁶³².

Bir başka örnek, emek piyasalarının esnekliğinin; finansal piyasaların kaynakların hızlı hareketine elverişli olduğu ve emek gücünün devamlılığının yeni istihdam olanaklarının yaratılmasına katkı sunduğu durumda, tamamlayıcı bir unsur olarak işlev görmesidir. Buna karşılık, emekçilerin sabit bir işe sahip olduğu, şirketler ile bankalar arasında yakın ilişkilerin bulunduğu ve kamunun şirket politikaları üzerinde sürekli denetim sağladığı durumda, istihdamın sürekliliği daha etkin sonuçlar doğurarak tamamlayıcı nitelik kazanmaktadır⁶³³. VoC’un kurumlar olarak adlandırdığı çerçevede şirketler, kurumlardaki değişimin kurucu unsurudur. Bu nedenle VoC, şirket temelli bir analiz sistemi önermektedir ve şirketler, bu analitik çerçevede en az yasal kamu kurumları kadar önemlidir⁶³⁴. Netice itibarıyla VoC modellemeleri, kurumların rastgele bir aradalığıyla değil, bu kurumlar arasındaki tamamlayıcılık ilişkilerinin temel bir düzen ve eşgüdüm ihtiva etmesi neticesinde kurulmuştur⁶³⁵.

VoC, ülkelerin politik ekonomilerini incelerken kurumları kerteriz alan bir yaklaşımdır. Buradan yola çıkarak, bir ekonominin incelenmesi için kurumların ve kurumların uyguladığı politika sonuçlarının dikkatli ve genişletilmiş araştırmaların konusu olması gerektiğini önermektedir⁶³⁶. Kurumsal çevre (*institutional ecology*) politik ekonominin oluşturulduğu yerdir. Kurumsal çevrenin küreselleşme süreci içerisindeki uluslararası baskılara hangi çeşitlerde uyum sağlayacağı veya direneceği,

⁶³⁰ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 83.

⁶³¹ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 7.

⁶³² Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 83.

⁶³³ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 6.

⁶³⁴ Peter A. Hall, Kathleen Thelen, “Institutional Change in Varieties of Capitalism”, **Socio-Economic Review**, C. 7, S. 1, 2009, s. 27, doi:10.1093/ser/mwn020.

⁶³⁵ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 6.

⁶³⁶ Coates, “Varieties of Capitalism and ‘the Great Moderation’”, s. 15.

VoC'a göre ulusal kapitalizmin özgüllüğünü ifade etmektedir⁶³⁷. İktisadi öznelerin davranışları bu çok katmanlı kurumsal çevre içerisinde gelişir⁶³⁸. Kurumsal çevrenin CME ve LME'lerdeki şirketlere sunduğu farklı kurumsal olanaklar sayesinde LME'ler radikal yenilikler, CME'ler ise kademeli yenilikler olarak tarif edilen kendi özgün yolunu takip ederek iktisadi başarıya ulaşabilmektedir⁶³⁹. Bu yaklaşım, bireyler düzeyinde inceleme yaptığı için çok sınırlı açıklama alanı sunan neoklasik yaklaşımdan ve sınıf temelli inceleme yaptığı için oldukça geniş bir açıklama sahası sunan Marksist yaklaşımdan ayrılmaktadır. Bu iki yaklaşımdan ziyade ekonomik öznelerin kararlarının temel belirleyicisi olduğunu iddia ettiği kurumları incelemekte ve bu inceleme sonucunda iktisadi kararların nedeninin anlaşılabilceğini önermektedir⁶⁴⁰.

(2). Küreselleşme ve Kapitalizm Çeşitleri

VoC, küreselleşmenin ülkelerin özgünlüklerini azaltacağını zımni olarak kabul etmekte olsa da LME ve CME ikileminin süreceğini vurgulamaktadır. Zira LME ve CME özellikleri sergileyen ülkeler kendi içlerinde birbirine yaklaşıırken, bu çeşitliliklerin birbirinden farklı olan kurumsal yapısı devam etmektedir. Örnek olarak LME içerisinde konumlanan İngiltere, ABD'ye yakınlaşıırken, İsveç, Almanya'ya yakınlaşmakta; ancak LME ve CME farklılığı varlığını korumayı sürdürmektedir⁶⁴¹. Sonuç olarak VoC, üstü kapalı da olsa normatif bir anlatıya sahiptir. CC araştırmaları, genel olarak piyasaya müdahalesizliğin en etkin sonucu doğuracağını söyleyen ve devlete çok kısıtlı müdahale alanı bırakan neoklasik iktisada karşı konumlanmakla birlikte⁶⁴², özel olarak VoC, öne sürdüğü farklı kapitalizm çeşitleri anlatısıyla iktisadi başarıyı sağlamak için tek bir yol olduğunu vurgulayan neoliberal anlatıya alternatif sunmaktadır⁶⁴³. Ayrıca VoC, sunduğu alternatifle kamu politikalarının kapitalizm çeşitleri için farklı şekillenebileceği iddiasında bulunmaktadır⁶⁴⁴.

⁶³⁷ Bruff, "What About the Elephant in the Room? Varieties of Capitalism, Varieties in Capitalism", ss. 481-82.

⁶³⁸ Hall, Thelen, "Institutional Change in Varieties of Capitalism", s. 27.

⁶³⁹ Baccaro, Pontusson, "The Politics of Growth Models", s. 205.

⁶⁴⁰ Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", s. 16.

⁶⁴¹ Baccaro, Pontusson, "The Politics of Growth Models", s. 206.

⁶⁴² Jackson, Deeg, "How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity", s. 7.

⁶⁴³ Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", s. 19.

⁶⁴⁴ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, s. 4.

Palley'in⁶⁴⁵ vurguladığı üzere, VoC'un söylemsel olarak sunduğu önerme, heterodoks iktisadi okulların 1980'lerden itibaren yapmakta zorlandığı neoliberal hegemonyanın tek söylemliliğini kırmayı başarmıştır. Marksist bakış içerisinde dahi, kurumsal farklılıkların, bir kapitalist çeşitliliğin doğuşu ve serpilmesini anlayabilmek için faydalı bir bakış sunduğu fikrinden ötürü VoC araştırma çerçevesi kullanışlı bir yöntem olarak düşünülmüştür⁶⁴⁶. Ayrıca VoC düşünürleri, kapitalizm içerisindeki 'ikili çeşitliliğin' Anglo-Amerikan LME modeline doğru yaklaşma içinde olmadığını düşünmekte ve Almanya tipi bir kapitalist çeşitliliğin de uzun süre daha devam edeceğini iddia etmektedir⁶⁴⁷.

VoC'un temel çalışmasının yayınlandığı tarihin, entelektüel altyapısı yukarıda değinildiği üzere daha eskiye dayanmasına karşın, 2001 yılı olması ve bu dönemin gelişmiş ülkelerde uzun yıllara yayılı iktisadi büyümenin olduğu Büyük Yatışma (*Great Moderation*) döneminde ortaya çıktığını hatırlamak gerekmektedir. Bu dönem, birinci bölümde geniş biçimde tartışıldığı üzere, emek hareketlerinin ve sol siyasal akımların gerilediği; buna karşın muhafazakâr siyasi akımların ve işveren örgütlerinin yükselişe geçtiği bir dönemdir. Benzeri bir durumun akademide de yaşandığı ve metodolojik bireyciliğin egemenliği altına girmiş bir akademinin var olduğunu söylemek mümkündür⁶⁴⁸. Buradan yola çıkan Blyth'in⁶⁴⁹ vurguladığı gibi VoC, tek bir politikanın varlığını kabul etmek yerine sosyal demokrasinin hala geçerli bir alternatif olduğunu gösterebilmek savıyla geliştirilmiştir.

VoC, daha önceki CC araştırmalarında rastlanıldığı biçimde hangi kapitalizm çeşidinin nasıl ve neden doğduğunu incelemek yerine, bu kümelemelerin varlığını kabul ederek kendilerini nasıl yeniden ürettiklerini incelemiştir⁶⁵⁰. Bu çerçevenin bir diğer özgünlüğü, kapitalizmin krizlerine odaklı inceleme yapan eleştirel okumaların aksine, VoC'un iktisadi büyümenin devinimini ve göreceli istikrarı incelemeyi gaye

⁶⁴⁵ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" s. 130.

⁶⁴⁶ John Kannankulam, Fabian Georgi, "Varieties of Capitalism or Varieties of Relationships of Forces? Outlines of a Historical Materialist Policy Analysis", **Capital & Class**, C. 38, S. 1, 2014, s. 61, doi:10.1177/0309816813513088.

⁶⁴⁷ Peter A. Hall, "The Evolution of Varieties of Capitalism in Europe", **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford: Oxford University Press, 2007, ss. 39, 82, doi:10.1093/acprof:oso/9780199206483.001.0001.

⁶⁴⁸ Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", s. 19.

⁶⁴⁹ Mark Blyth, "Same as it Never Was: Temporality and Typology in the Varieties of Capitalism", **Comparative European Politics**, C. 1, S. 2, 2003, s. 217, doi:10.1057/palgrave.cep.6110008.

⁶⁵⁰ Baccaro, Pontusson, "The Politics of Growth Models", s. 4.

edinmiş olmasıdır⁶⁵¹. Şirketler ve kamu arasındaki ilişkilere de büyük yer ayıran VoC, anaakım iktisadi anlatının aksine, şirketler ve devlet arasındaki gayri resmi ilişkilerden doğan sonuçların iktisadi büyümeyle her zaman olumsuz etkilemediğini söylemektedir⁶⁵².

b. Kriz ve Kırılma: Kapitalizm Çeşitlerine Dönük Eleştiriler

Genel olarak CC araştırmaları, özel olaraksa Hall ve Soskice'in öne sürdüğü sınıflandırma birçok açıdan eleştirilmiştir. Getirilen eleştirilerin temelinde tarihsel derinliğinin eksik, sunduğu araştırma çerçevesinin karşılaştırma yapabilme kapasitesinin sınırlı ve teorik altyapısının yetersiz olduğu fikri vardır⁶⁵³. Baccaro ve Pontusson⁶⁵⁴ ise, VoC'u öznelerin, kurumsal dengeyi etkileme yetisi olmaması üzerinden eleştirmektedir. Evvela, CC araştırmalarının geneli, kurumların iktisadi kararları nasıl etkilediğini incelerken, tarihsel süreçte kurumların nasıl ortaya çıktığını ve nasıl dönüştüğünü veri olarak kabul etmektedir⁶⁵⁵. Örnek olarak neoliberal ideal model olan LME karşısındaki CME, VoC araştırmalarında veri olarak sunulmuş ve bu modellerin tarihsel ve siyasal olarak nasıl inşa edildiği tartışılmamıştır⁶⁵⁶. VoC, Amerika'yı temel alan LME karşısında Almanya'yı temel alan CME'yi konumlandırmış ve bu konumlanmaya neden olan birikimin dayandığı somut iktisadi sömürü, sınıfsal dinamikler, birikim rejimindeki sermaye içi çatışmalar ve krize yatkınlık açıklanmamıştır⁶⁵⁷. Vurgulanması gereken bir diğer eleştiri ise, bu araştırmaların, ekonomik büyüme ve yenilik yarattığı iddiasıyla kapitalizme tamamıyla olumlu gözle bakmasıdır. Ancak bu bakış, kapitalizm içindeki çeşitliliklerin dağılım konusundaki farklılıklarını göz önüne almamaktadır⁶⁵⁸. Takip eden alt başlıklarda VoC'a dönük eleştirilerin tasnifi ve haritalandırılması yapılacaktır.

⁶⁵¹ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 7.

⁶⁵² Bruff, Ebenau, May, "Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field", s. 31.

⁶⁵³ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 9.

⁶⁵⁴ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 178.

⁶⁵⁵ Jackson, Deeg, "How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity", s. 7.

⁶⁵⁶ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'"', s. 134.

⁶⁵⁷ Jessop, "Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance", s. 56.

⁶⁵⁸ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 10.

(1). Eleştirilerin Haritalandırılması

VoC'un başat olduğu dönem, dot.com kriziyle başlamış ve 2008 kriziyle son bulmuştur⁶⁵⁹. Anaakım VoC, ulusal ekonomileri aşan genel ve sistemik bir kriz olan 2008 krizini tahmin etmek ve açıklamak konusunda araştırmacılara yeterli altyapıyı sunmamıştır⁶⁶⁰. Bu nedenle, Post-Voc⁶⁶¹ olarak nitelenen ve VoC'un incelediği coğrafi alanı genişletmeyi amaçlayan⁶⁶² bir kuşak ortaya çıkmıştır. Bu kuşağa göre VoC'un eksikliklerini aşmak için yapılması gereken, kapitalizmi kurumlara bağlı incelemek yerine, kurumların özel bir üretim tarzı olan kapitalizm içindeki özgünlüklerini incelemektir. Bu incelemenin çıkış noktası, kapitalist çeşitliliği ülkelerin "*eşitsiz ve alacalı*"⁶⁶³ kalkınma süreçlerinde aramaktır. Bu kuşağın teorik konumu, VoC'un temelinde bulunan rasyonel tercihlere dayalı yapının doğurduğu eksiklikleri, tarihsel ve sosyolojik kurumsalcılıkla tamamlamaktır⁶⁶⁴. Bu okumaya göre VoC araştırmacılarının düştüğü hata, dünya ekonomisini enine kesen ve bütün ülkelerin kurumsal dönüşümünün belirleyici gücü olan, bir başka ifadeyle kurumlara gömülü olan neoliberal piyasa mekanizmasını sorguya dahil etmemeleridir⁶⁶⁵.

Birinci kuşak VoC'a getirilen bir diğer eleştiri ise, analizin içindeki apolitikliktir. Bir başka ifadeyle birinci kuşak VoC, sınıf çatışmasını ve sınıf içindeki çatışmayı göz önüne almamaktadır. Oysa sınıfsal güçler, bir ulusal kapitalizmde bir başka kapitalizme nazaran farklılık göstermekte, bununla birlikte aynı ulusal kapitalizm içerisinde de dönemsel olarak farklılık gösterebilmektedir⁶⁶⁶. Bir diğer vurguya göre ise VoC, kurumların emeğe karşı sermaye yanında konumlanmasına rıza göstermektedir⁶⁶⁷. Emek-sermaye çelişkisi veya farklı sermaye gruplarının çıkar çatışması birinci kuşak VoC içerisinde yer edememiştir. VoC'un şirket merkezliliğinin yarattığı bu sonuç iki başlık altında toparlanabilir⁶⁶⁸:

⁶⁵⁹ Coates, "Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper", s. 19.

⁶⁶⁰ Hay, "Does Capitalism (Still) Come in Varieties?", s. 303.

⁶⁶¹ Bruff, Ebenau, May, "Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field", s. 34.

⁶⁶² Andreas Nölke, "Comparative Capitalism", **The Palgrave Handbook of Contemporary International Political Economy**, ed. Timothy M. Shaw vd., London: Palgrave Macmillan, 2019, s. 137.

⁶⁶³ Ian Bruff, Laura Horn, "Varieties of Capitalism in Crisis?", **Competition & Change**, C. 16, S. 3, 2012, s. 162, doi:10.1179/1024529412Z.00000000011.

⁶⁶⁴ Nölke, "Comparative Capitalism", s. 137.

⁶⁶⁵ Neil Brenner, Jamie Peck, Nik Theodore, "Variegated Neoliberalization: Geographies, Modalities, Pathways", **Global Networks**, C. 10, S. 2, 2010, s. 217, doi:10.1111/j.1471-0374.2009.00277.x.

⁶⁶⁶ Coates, "Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper", s. 26.

⁶⁶⁷ Bruff, "What About the Elephant in the Room? Varieties of Capitalism, Varieties in Capitalism", s. 490.

⁶⁶⁸ Bruff, Horn, "Varieties of Capitalism in Crisis?", s. 162.

- 1) Emeğin zenginlik yaratan temel unsur olduğunun reddi,
- 2) Emeğin apolitik bir yekûn olarak anılması ve içindeki siyasal katmanların göz ardı edilmesi.

Buraya dahil edilebilecek bir diğer eleştiri ise, VoC'un şirketi değer yaratan başat kurum olarak okumasına yöneltilebilir. Oysa Marksist şirket teorisi, şirketi sömürünün bir aracı olarak görmekte ve böylece iktisadi süreçleri hem karşılıklı fayda sağlayan mübadele hem de çatışmacı sömürü ile ilişkilendirebilmektedir. Mübadele ve çatışmacı sömürünün bir aradalığı, ekonomik süreci güç ile simgelenen bir pazarlık haline getirmektedir⁶⁶⁹. Kapitalizmin güç ve dağılım ilişkileri ile var olduğu düşünüldüğünde, bunların betimlenememesi VoC için büyük bir eksikliklerdir.

Hancké vd.,⁶⁷⁰ anaakım CC veya VoC'un eksikliklerine dair sundukları kapsamlı eleştiride VoC'un sorunlarını;

- 1) Statik ve süreklilikler ile patika bağımlılığına fazlasıyla odaklı olması nedeniyle değişimin önemli dinamik etkilerini kaçırmaya meyilli olması;
- 2) İşlevselci olması nedeniyle dışsal etkilerin ulusal sistemi dönüştürme kapasitesini görmemeye ve sistem içi çeşitlilikleri kaçırmaya meyilli olması;
- 3) Kurumsal tamamlayıcılık yaklaşımının kurumsal determinizme yatkınlığı ve kurumların temelinde yatan ve sosyal sınıfları da kapsayan güç mücadelelerini anlatamaması;
- 4) Şirketleri özerk, yaratıcı ve yıkıcı bir özne olarak görmek yerine 'kurumsal alıcı' olarak kabul etmesi ve şirketlerin ulusal modeller içindeki çeşitliliği ihmal etmesi;
- 5) Uluslararası ekonomiyi LME ve CME halinde iki alt başlıkta somutlaştırması ve bu ikili çeşitliliğin ötesine geçememesi;
- 6) Hipotezler inşa edebilme yetisine haiz Weberyen ideal türler gibi tündengelimsel yöntemle oluşturulmaması ve bunun yerine, ABD ve Almanya gibi araştırma çerçevesi içerisinde paradigma yaratmak istenen ülkelerin ampirik incelemelerine dayalı geriye dönük bir biçimde inşa edilmiş olması;

⁶⁶⁹ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" s. 135.

⁶⁷⁰ Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, "Introduction: Beyond Varieties of Capitalism", **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford University Press, 2007, ss. 7-8, doi:10.1093/acprof:oso/9780199206483.001.0001.

7) İmalat temelli şirketleri incelemesi ve bu nedenle CME'nin içinde yoğun yer tutan hizmetler sektörünü ihmal etmesi;

8) Ulus devleti dönüşümden ari olarak görmesi, bu nedenle ulus devletler arasındaki eklemlemeleri, yakınsama güçlerini ve küreselleşmeyi ihmal etmesi;

9) Apolitik, denge temelli olması ve çatışmaları önemsiz göstermesi;

10) Cinsiyet kör olması, bu nedenle kadınlar arasındaki sınıfsal eşitsizlikleri ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin doğası ve örüntülerindeki sınıfsal farklılıkları anlamakta sorun yaşaması;

11) Devletin rolünü ihmal etmesi;

olarak sıralamıştır. Hay⁶⁷¹ tarafından sunulan bir diğer eleştiri ise, baskın birikim rejiminin finansallaşma olduğu bir küresel iktisadi sistemde, VoC'un finansallaşmaya dair vurgularının yetersiz olduğudur. VoC, şirketlerin finansman ihtiyacını nasıl karşıladığını vurgulamak için şirket yönetişimi başlığı altında finansal konulara değinmiştir, ancak bu durum içerisinde iktisadi yapıyı etkileyen ve krizlere yol açan konut finansmanı, finansal spekülasyon gibi konular gerekli önemi görememiştir⁶⁷².

Anaakım CC literatürü, emek ve sermayeyi üretim sürecinde eşgüdümlü ve uzlaşmalı bir şekilde hareket eden iki farklı güç olarak görmekte ve aralarında bir çatışma olmadığını düşünmektedir. Bu durumda emek ya üretim sürecinin pasif bir faktörü ya da kendi sermayesine sahip (beşerî sermaye) bir faktör olarak görülmektedir. Bir başka ifadeyle, emekçi ve sermayedar, aynı şirket içinde doğaya veya diğer sermayedarlara karşı birlikte hareket eden 'aynı takımın farklı unsurları' olarak kabul edilmektedir⁶⁷³. Bu durum, birinci bölümde tartıştığımız her insanın bir şirket olduğu kabulü ile, anaakım araştırmaların şirket eksenli, krizlerden bağımsız ve çatışmalardan yoksun biçimde konumlanmasıyla neticelenmektedir.

Bu sınırlı çerçeve içinde ilerleyen VoC'un ilgilenebildiği araştırma alanları, sermayenin farklı sektör ve faaliyetler arasındaki dağılımı, eğitim, şirket içi eğitim seminerleri ve emek gücünün vasıfları, sendikaların diğer üretim faktörleri arasında bir üretim faktörü olarak ekonomik uzlaşadaki konumları, üretimin yapısı (emek-sermaye yoğun), çalışanların şirkete bağlılığı ve motivasyonu, üretilen malların

⁶⁷¹ Hay, "Does Capitalism (Still) Come in Varieties?", s. 315.

⁶⁷² Stockhammer, Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", s. 189.

⁶⁷³ Jessop, "Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance", s. 50.

dağıtımı ve lojistiği ve şirket yönetiminin yapısı olmuştur⁶⁷⁴. VoC'un yöntemsel ulusçuluğu, işlevselciliği, iktisadiyatçılığı ve durağan karşılaştırmacılığı, daha derin bir inceleme sunamamasının nedenleri olarak sıralanmıştır. Bu gibi teknik sorunlar bir kriz ortamının içsel varlığını görmeyi engellemiş ve bütün iktisadi sorunların doğru teknik kullanımı ile çözülebileceğini imlemiştir⁶⁷⁵. Ancak sıraladığımız bu çalışma alanlarının, 1980 sonrasına hâkim olan finansallaşmaya ve finansal suçlara dair herhangi bir açıklama sunmadığı açıktır.

Birinci kuşak VoC'un kademeli kurumsal dönüşüm, kurumsal tamamlayıcılık, refah devleti düzenlemeleri ile açıklamayı vaat ettiği ulusal ekonomik özgünlükler; Büyük Yatışma olarak nitelediğimiz istikrarlı büyüme döneminin 2008 Büyük Durgunluğu ile son bulmasının ardından dönemsel açıklayıcılık niteliğini yitirmiştir⁶⁷⁶. Bu krizin yarattığı artan eşitsizlikler, finansallaşmanın ve hanehalkı borçluluğunun artışı ve Euro bölgesi ülkelerinin karşılıklı bağımlılığı gibi sorunlar karşısında CC incelemeleri, kapitalizmin 1970'lerden bugüne sergilediği ortak özellikleri belirginleştirmek ve halâ var olan ulusal özgünlükleri açığa çıkarabilmek arasında iki tabakaya ayrılmıştır⁶⁷⁷. CC araştırmalarının ağırlığı, savaş sonrası dönemin 1970'lerden sonra devam etmeyen özgül şartlarını incelemek üzerine kuruludur, ancak post-Fordist dönemin getirdiği eşitsizliklere dair vurgusu sınırlıdır⁶⁷⁸. Birinci bölümde tartışıldığı üzere, post-Fordist dönemde, OECD ülkelerinde gelirin emek aleyhine ve sermaye lehine dağılımı, 1990'dan itibaren hane halkı gelir eşitsizliğinin artışı ile neticelenmiştir⁶⁷⁹. Ayrıca krizin ardından VoC, krizi açıklamaya mahir bir yeti gösterememiş; bu çabaya yeltenen çalışmalar ise krizin kurumsal görünümlerini anlatmaktan öteye geçememiştir⁶⁸⁰. Netice itibarıyla VoC'un Büyük Durgunluğa kadar uzanan birinci kuşağının kapitalizmin temelinde yatan emek-sermaye çelişkisine karşı sessiz kaldığı, bu durumu içsel değil dışsal bir olgu olarak kabul ettiği görülmektedir. VoC, makro iktisadi, siyaseti ve ülkelerin uluslararası

⁶⁷⁴ a.g.e., s. 52.

⁶⁷⁵ Coates, "Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper", s. 22.

⁶⁷⁶ Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", s. 22.

⁶⁷⁷ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 176.

⁶⁷⁸ a.g.e., s. 184.

⁶⁷⁹ OECD, **Divided We Stand Why Inequality Keeps Rising**, Paris: OECD Publishing, 2011.

⁶⁸⁰ Bruff, Ebenau, May, "Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field", s. 38.

ekonomiye eklemlenme süreçlerini incelememektedir⁶⁸¹. Ancak Büyük Durgunluk ile ortaya çıkan, tam da VoC'un incelemeyi ihmal ettiği kapitalizmin içsel çelişkileri ve ekonomilerin uluslararası bağımlılığı olmuştur⁶⁸². Bu nedenle, CC araştırmaları içerisinde kapitalizm içindeki çeşitlilikleri araştırmak yerine, kapitalist çeşitliliklerin ortak noktalarını serimlemeye çalışma gereksinimi gündeme gelmiştir⁶⁸³. Örneğin, eleştirel politik iktisat, VoC'a yönelttiği eleştirilerde, kapitalizme ve kapitalist çeşitliliğe dair olasılıkları daha bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmek gerektiğini vurgulamaktadır⁶⁸⁴.

(i). Eleştiriler Arasında Bir Ara Pencere: Wolfgang Streeck

VoC'a yöneltilen eleştirilerin izlencesini takip edebilmek için başlangıçta VoC araştırmalarının önemine paye biçmiş bir araştırmacı olan Wolfgang Streeck'in çalışmalarının dönüşümünü izlemek faydalı olacaktır. Streeck, VoC'un ilk çalışmasının yapıldığı dönemde sunmaya başladığı çalışmalar ile VoC'a karşı eleştirel bir tutum izlemiştir. Streeck ve Yamamura⁶⁸⁵ Japonya ve Almanya'yı inceledikleri iki farklı çalışmada liberal ve düzenlenmiş kapitalizmler arasındaki farklılıkların mevcudiyeti ve düzenlenmiş kapitalizmlerin Anglo-Sakson kapitalizmine patika bağımlılığı ve kurumsal direnci konusunda VoC teorisyenleri ile hemfikir olsa dahi VoC'un sunduğu çerçeveye nazaran daha büyük farklılıklar olduğunu iddia etmiş, böylece süreklilik ve devamlılık yerine köken ve değişime odaklanmayı önermiştir. Ardından, Streeck ve Thelen⁶⁸⁶ hem kapitalizm çeşitleri hem de refah devleti rejimleri üzerine yaptıkları çalışmada, VoC araştırmalarının mevcut değişimlerin büyüklüğünü ve önemini hafife alan analizler ürettiği, kurumsal istikrar ile kurumsal değişimi keskin bir ayrıma tabi tuttuğu ve bütün büyük değişimlerin dışsal olarak yaratıldığını iddia ettiği için eleştirmiştir. 2009 yılına gelindiğinde Streeck'in eleştirileri daha da sertleşecektir:

“Siyaset bilimi ve sosyolojinin hemhal olduğu politik iktisat alanında önemli değişimler yapılmalıdır. Bu değişimler, kurumlara

⁶⁸¹ Schedelik vd., “Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field”, s. 521.

⁶⁸² Coates, “Varieties of Capitalism and ‘the Great Moderation’”, s. 23.

⁶⁸³ Coates, “Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper”, s. 21.

⁶⁸⁴ Bruff, Horn, “Varieties of Capitalism in Crisis?”, s. 166.

⁶⁸⁵ Wolfgang Streeck, Kozo Yamamura (ed.), **The Origins of Nonliberal Capitalism: Germany and Japan in Comparison**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2001; Kozo Yamamura, Wolfgang Streeck (ed.), **The End of Diversity?: Prospects for German and Japanese Capitalism**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2018.

⁶⁸⁶ Wolfgang Streeck, Kathleen Thelen (ed.), **Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies**, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 5,8.

sektörel bakış yerine sistemik bakışın yeniden keşfini, sosyal düzeni ve ayrıca, işlevselcilik yerine tarihselliği, sabitlik yerine değişkenlik ve süreç eksenliliği içermelidir.⁶⁸⁷”

Streeck, bu vurgusuyla, CC'nin Hall ve Soskice'in sunduğu çerçeveye bağlı bir biçimde incelenmesine karşı büyük bir değişim yaşanması gerektiği fikrini öne sürmüştür. Bu çerçeve için Streeck⁶⁸⁸ “*normatif olarak yanıltıcı ve temel olarak eksik,*” ifadeleriyle, eleştirilerini sürdürmüştür. VoC çerçevesi içinde süren araştırmalar için ise Streeck⁶⁸⁹, bu araştırmaların VoC'u mahfuz teorik eksikliklerden korumak amacıyla yapıldığını ve bu teorik çerçeveye sadık kalabilmek için birçok taviz verildiğini vurgulamıştır. Ancak verilen tavizlerin teoriyi gerçekliği açıklamak için gerekli aşamaya taşıyamadığını düşünen Streeck⁶⁹⁰ araştırma çerçevesinde temel bir dönüşüm yaşanmadan CC'nin anlamsız kalacağını savunmuştur. VoC araştırma çerçevesini gerçekten uzaklaştıran varsayımlar konusunda Streeck⁶⁹¹ şu vurguyu yapmaktadır:

“Toplumsal sistemler, birbirleriyle iktisadi olarak rekabet edebilmek için siyasal bir organizasyon halinde yapılandırılmıştır; rekabetçi kurumsal düzen kendiliğinden dengeye hareket etme ve erişme eğilimindedir; siyaset kurumu kurumları iktisadi kaynakların etkin tahsisine tamamıyla sağlayacak biçimde kurgulamıştır; günümüzde eşit biçimde rekabetçi ve bu nedenle kesişmesi olanaksız iki kapitalizm çeşidi bulunmaktadır; özellikle çalışanlar ve çalışanların şirketleri, devletlere ve hükümetlere toplumu en uygun biçimde tertip edecek üretim sisteminin nasıl olacağını belirtme yetisine haizdir; ve bu toplumsal yapılar rekabetçi üretime hizmet eden kurumsal tamamlayıcılıklar için yapılan baskılarla bir arada tutulmaktadır.”

VoC'un araştırma çerçevesinde yanlış veya eksik olan, iktisadi istikrar ve kurumsal sürekliliğe yapılan yoğun vurgudur. Bunun nedeni, bu araştırma çerçevesi içerisinde incelenen çeşitlerin sahip olduğu kurumlar ve iktisadi yapının kapitalist doğasının anlatılmamasıdır⁶⁹². Streeck⁶⁹³ çağdaş kurumsalcılığın birçok çalışmasında kapitalizmin varlığının açığa çıkarılmadığını vurgulamaktadır. Kısa vadeli gelişmelere

⁶⁸⁷ Wolfgang Streeck, **Re-forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy**, Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 19.

⁶⁸⁸ Wolfgang Streeck, “Reply [to: On Wolfgang Streeck ‘Re-forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy’], Oxford, Oxford University Press, 2009.”, **Socio-Economic Review**, C. 8, S. 3, 2010, s. 576, doi:10.1093/ser/mwq011.

⁶⁸⁹ Streeck, *Re-forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy*, s. 20.

⁶⁹⁰ a.yer.

⁶⁹¹ a.yer.

⁶⁹² Coates, “Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper”, s. 22.

⁶⁹³ Wolfgang Streeck, “Taking Capitalism Seriously: Towards an Institutional Approach to Contemporary Political Economy”, MPIfG Discussion Paper, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2010, s. 9.

aşırı vurgu, VoC'un tarihsel bağlamdan yoksun kalmasına ve tarihsel tartışmalara yeterince önem verilmemesine neden olmaktadır⁶⁹⁴. Netice itibariyle VoC, ikinci kuşak ile gelen revizelere karşın, kapitalizm içerisinde yer etmiş birçok gelişmeyi ve bu gelişmelerle ilgili tartışma konularını araştıramamaktadır. Bu nedenle Streeck⁶⁹⁵, yeni kurumsalcı araştırmaların, ekonomilerin kapitalist doğasıyla daha fazla bütünleştirmeleri için incelenmesi olası bazı konu taslakları sunmuştur:

- 1) Bir sosyal düzen olarak kapitalizmin içsel devingenlik ve istikrarsızlığı,
- 2) Kapitalist kalkınmanın çelişkili ve çatışmalı mantığı,
- 3) Kapitalizmin toplumsal ve kurumsal gömülülüğünün işlevsel karmaşıklığı,
- 4) Kapitalizmin bir kültür olarak varlığı,
- 5) Kapitalist üretim ilişkilerinin istikrarsız yaratıcısı olarak devletin varlığı,
- 6) Savaş sonrası refah devletinin yönetim kapasitesinin uzun süreli tükenmişliği.
- 7) Liberalleşmenin doğası,
- 8) Ulusal kapitalist çeşitliliklerin kesişim ve ayrışım noktaları arasındaki ilişkiler,
- 9) Kapitalist kalkınmada eğilimler ve olaylar arasındaki ilişkiler,

Bu tartışmalarla kapitalizmi CC araştırmalarına geri getirmek, kurumsalcılık ve kurumsalcı politik iktisadı, iktisat içerisinde gerçeklikleri anlayabilmek için daha donanımlı hale getirecektir⁶⁹⁶. Zira kapitalizm, tarihsel olarak özgül bir toplumsal ve ekonomik düzendir. Bu tarihsel özgüllüğü açıklayabilmek, onun doğasında yatan gerçeklikleri açıklamakla mümkündür. Bu açıklayabilirlik yetisi, Streeck'e⁶⁹⁷ göre son kırk yılda serpilmiş kapitalizm ile gömülü liberalizme bağlı refah devleti kapitalizmini ayrıştırmak ile olası olabilir, zira kapitalizm, birinci bölümde tartıştığımız üzere, neoliberal dönemde sermaye birikim mantığının daha da içselleştirilmesiyle perçinlenmiştir.

⁶⁹⁴ Streeck, *Re-forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy*, ss. 13-14.

⁶⁹⁵ a.g.e., ss. 4-11.

⁶⁹⁶ Streeck, "Taking Capitalism Seriously: Towards an Institutional Approach to Contemporary Political Economy", ss. 6-7.

⁶⁹⁷ a.g.e., s. 33.

(ii). İktisadiyatçılık ve İşlevselcilik

VoC, kurumlardan hareketle ulusal ekonomilerdeki farklılıkları açıklamaya niyet etmiş olsa da özellikle politik ekonomik süreçlerin açıklanmasında çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden birisi, VoC'un araştırma çerçevesini kurumlarla sınırlandırmış durumda olmasıdır⁶⁹⁸. Bu duruma, işlevsel olarak değişen ancak yasal olarak değişmeyen Almanya Çalışma Konseyleri (Betriebsräte) sistemi örnek gösterilebilir. Bu sistemin dönüşümüyle beraber emekçilerin yerel rekabetçilik paktlarında sermayenin ikincil ortaklarına dönüşmesi VoC içerisinde neredeyse hiç tartışılmamaktadır. Bu kurumsal dönüşüm, sadece yönetim nezdinde emekçilerin temsili (*work council*) ve pazarlık gücünün yasal varlığına indirgenirse, küreselleşmeyle birlikte herhangi bir kurumsal dönüşümün gerçekleşmediği sonucuna ulaşılabilir. Ancak şirket yönetimi, emek piyasaları ve refah devletinde yapılan köklü değişikliklerle beraber incelendiğinde, Almanya'nın kurumsal istikrarında köklü dönüşümler yaşandığı görülecektir⁶⁹⁹.

VoC, kapitalist çeşitliliğin ulusal ölçekte oluşumuna bağlılığı ve bunun yol açtığı metodolojik ulusalcılık nedeniyle ulus içi çeşitlilikleri ve kapitalizmin uluslararası bağımlılığını ihmal etmektedir. Almanya'nın doğu yakasının CME içindeki konumuna dair tartışmaların kısıtlılığı ilk duruma örnek olarak sunulabilir. İkinci durumun örneği ise, ulus ötesi iktisadi bütünleşmenin kapitalist çeşitlilik içinden doğan tercihlerin bir sonucu olarak tek yanlı bir biçimde görülmesidir⁷⁰⁰.

VoC'un şirkete ve etkinliğe dair yoğun odağı, bu geleneğin işlevselcilik ve iktisadiyatçılık eksenine yerleşmesi eleştirilerini doğurmuştur. İşlevselcilik, VoC'a dair sıklıkla başvuru alan eleştirilerden birisidir. VoC, ulusal ekonomi içerisinde incelediği alanların, bütün iktisadi sistem içerisindeki işlevini ve iktisadi büyümeye etkilerini incelediği ölçüde işlevsel bir açıklama sunmaktadır, zira VoC, bir ulusal ekonomide yer etmiş etken nedeni ve bu nedenin ardından doğacak sonuçları incelemektedir. Ancak VoC, politik iktisadi kurumların varlığını işlevsel gerekliliklerle açıklamamıştır. Tamamlayıcı kurumsal üstünlüklerin belirli ve uyumlu kurumlar demetinin varlığını gerektirdiğini iddia etmiş olsa da VoC, biyolojik bir organizmaya

⁶⁹⁸ Bruff, Ebenau, May, "Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field", s. 33.

⁶⁹⁹ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 127.

⁷⁰⁰ Bruff, Hartmann, "Neo-pluralist Political Science, Economic Sociology and the Conceptual Foundations of the Comparative Capitalisms Literatures", s. 34.

benzer bir biçimde kurumların bir işlev sırasıyla var olacağını farz etmemektedir⁷⁰¹. İşlevselciliğe dair açık vurguların yokluğuna karşın VoC, katı bir teoridir. Özel bir kurumsal alandaki düzenin, bir diğer kurumsal alandaki düzene zorunlu olarak sirayet edeceğini önermek⁷⁰² ve bir kurumdaki yeniden düzenlemenin diğer kurumların yeniden düzenlemesiyle neticeleneceğini iddia etmek⁷⁰³ işlevselciliği andıran noktalar. Bu vurguların bir ‘olasılığı’ göz önüne serdiği ve katı anlamda işlevselcilik⁷⁰⁴ taşımadığını vurgulamak gerekse de VoC’un kurumları işlevleriyle birlikte incelediğini akılda tutmak gerekmektedir.

İktisadiyatçılık ise, işlevselliğe koşut biçimde VoC’un incelediği şirketlerin zorunlu biçimde ‘etkinliğe’ odaklanması ile ilişkilidir. Bu olgu, sınıf mücadeleleri ve kapitalist üretim biçiminin doğuşundan itibaren içinde bulunan kriz eğilimlerinin VoC tarafından görülmemesi ile neticelenmiştir. İktisadiyatçılığı kapsayan eleştirilerden ilki, İskandinav ülkelerinin yerleşik modeli olarak sunulan ‘Nordik kapitalizm’i çevreleyen mücadeleleri görmeyi engellerken, ikincisi Büyük Durgunluk ile açığa çıkmıştır⁷⁰⁵.

(iii). Yapısal Değişim İhtimalinin Kısıtlılığı

VoC’a sunulan bir diğer eleştiri ise, sunduğu kapitalizm çeşitleri içerisinde yapısal değişim ihtimaline yeterince yer vermiyor olmasıdır. Tamamlayıcı unsurların yapılandırılmasını anlattığı ölçüde VoC, kapitalizm çeşitlerinin kurumsal yapısında hiçbir unsurun değişmediği, bir başka ifadeyle incelenen çeşidin veya sistemin değişiminin vurgulanmadığı bir anlatı sunmaktadır⁷⁰⁶. Bu durum, sosyal bilimler içerisinde organizmacı görüşü andırmaktadır. Zira VoC çerçevesinde incelenen noktaların işlevsel gerekliliklerden doğduğu kabul edilmekte, ampirik incelemelere dayanacak olasılıkları içermeyecek şekilde katı bir yapı ve patika bağımlılığı olgusu karşımıza çıkmaktadır⁷⁰⁷. Hall ve Soskice⁷⁰⁸ kapitalizm çeşitleri içinde yapısal dönüşümler yaşandığına vurgu yapmış olsa da dönüşümün uluslararası yakınlardan

⁷⁰¹ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, ss. 20-21.

⁷⁰² Hall, Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, s. 18.

⁷⁰³ a.g.e., s. 63.

⁷⁰⁴ Peter A. Hall, “Institutional Complementarity: Causes and Effect”, *Socio Economic Review*, C. 3, S. 2, 2005, s. 375, doi:10.1017/S1744137415000211.

⁷⁰⁵ Bruff, Ebenau, May, “Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field”, s. 34.

⁷⁰⁶ Kathleen Thelen, *How Institutions Evolve: The Political Economy of Skills in Germany, Britain, the United States and Japan*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 3.

⁷⁰⁷ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, s. 5.

⁷⁰⁸ Hall, Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, s. 53.

dolayı hafiflediğini vurgulamış ve bu nedenle özgünlüklerin yalnızca karşılaştırmalı kurumsal avantajın açtığı yörüngeye bağlı kalacağı çıkarımına ulaşmıştır. Ayrıca Hall ve Soskice⁷⁰⁹ politik iktisadın sadece etkinlik amacıyla yönetilmediğini vurgulasa da VoC’u anlatan temel çalışmanın ve ardından ilerleyen anaakım VoC çalışmalarının etkinlik, rekabet ve performansı sorgu edindiği görülmektedir. Netice itibarıyla kapitalizmi makine gibi işleyen bir varlık olarak imgeleyen VoC içerisinde, bu sistemi değiştirmek bir yana, onarmaya dayalı çabalar dahi yer bulamamaktadır. Bu duruma getirilebilecek çözüm, VoC teorisinin mevcudiyetini katı bir çerçeve yerine açık ve esnek bir inceleme temeli üzerine kurgulamak⁷¹⁰ ve ampirik özgünlükleri ideal çeşitlerden ayırmak⁷¹¹ olmalıdır. Teorik çerçevenin açık bir biçimde kurgulanması, kurumsal değişimlerin anlaşılmasını sağlayacaktır⁷¹².

Bu eleştiriler ışığında, VoC içerisinde değişim olasılığını biraz daha irdelemek gerekmektedir. Evvela VoC, kurumsal değişim üzerine bir teori sunmamış olsa da değişim olasılığını tamamıyla göz ardı etmiş değildir⁷¹³. Ancak VoC’un sunduğu değişim olasılığı, çok kısıtlı kalıplara bağlıdır. VoC, bir ülkenin şirket stratejilerinin, politikalarının ve kurumlarının ülkenin karşı karşıya kaldığı zorluklara yanıt olarak değişim göstereceğini⁷¹⁴ ve bu uyarılmanın kurucu unsurunun şirketler olacağını⁷¹⁵ öngörmüştür. Bu öngörü içinde şirket, katı bir yapıda sunulmaktadır, zira şirketler arası veya şirket içi, özellikle emekçiler ve yöneticiler arasındaki çatışmalar olabileceği fikri VoC içerisinde temsil edilen şirkette var olmamaktadır. Bu durum, şirket dışında var olacak bir kurumsal değişikliğin incelenmesini veya şirket kaynaklı olmayan herhangi bir toplumsal talebin yol açabileceği sonuçların tahlilini olanak dışı bırakmaktadır⁷¹⁶.

⁷⁰⁹ a.g.e., s. 18.

⁷¹⁰ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, s. 6.

⁷¹¹ a.g.e., s. 166.

⁷¹² Uwe Becker (a.g.e., s. 9) kapitalizm içerisinde dört ideal çeşit olduğunu vurgulamıştır. Bu çeşitleri liberal, devletçi, korporatist ve karma olarak sıralamış olsa da ideal çeşitliliklerin sadece ülkenin nerede konumlanacağına dair bir özellik taşıdığını vurgulamış ve politik ekonomilerin ideal çeşitlere ancak “yaklaşabileceği” konusunda araştırmacıları uyarmıştır. Ampirik olana vurgu yapan bu çalışmanın araştırma başlıkları iktisadi büyüme, rekabet, sosyal refah ve emek piyasasının nitelikleri ve çevre olarak sunulmuş olsa da (a.g.e., s. 14), sunduğu ampirik incelemelerde devletin etkisinin sınırlı olacağını iddia etmiş (a.g.e., s. 10) ve incelediği başlıkların içeriğinde VoC’un şirket eksenli yaklaşımının ötesine geçememiştir. Bütün bu noksanlıklara karşın Uwe Becker’in çalışması, değişim ve iktisadi büyümeyi hesaba kattığı için “büyüme modelleri” tartışmasına değinmiştir.

⁷¹³ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 126.

⁷¹⁴ Hall, Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, s. 54.

⁷¹⁵ a.g.e., s. 6.

⁷¹⁶ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 126.

Ayrıca devletin VoC içerisinde şirketi tamamlamakla sınırlı konumu, devletin iktisadi öznelerle kural koyma yetisinin ihmali ile neticelenmiştir. Bu durum, devleti kullanarak bazı şirketlere yaptırım uygulamayı amaçlayan şirketlerin, yani sermaye sınıfı içerisindeki çatışmaların da ihmali anlamına gelmektedir⁷¹⁷. Böylece, kurumsal değişim ihtimali sadece şirketlerin oldukça abartılmış konumuna bırakılmıştır. Oysa değişim olasılığı, VoC'un teorik çerçevesinin mantığı içinde dahi bu denli kısıtlanmış bir ihtimal değildir, zira özel bir alanda faaliyet gösteren bir kurumun değişimi, kurumsal tamamlayıcılık etkisi ile ekonominin diğer alanlarında faaliyet gösteren kurumlara yayılma ve onları dönüşüme uğratma yetisine sahiptir⁷¹⁸.

Hall ve Thelen⁷¹⁹ iktisadi öznelerle uygulanan kurumsal düzenlemelerin bu öznelerce gözlemlendiğini ve bu gözlemler neticesinde 'kural niteliğine' eriştiğini iddia etmiştir. Bu kurallar, bir zaruriyet arz etmemekle birlikte, yasal yaptırımlarla da desteklenebilir. Bu nedenle, VoC teorisi içerisinde kurumların, kurallardan değil yaygınlaşmış eylemlerden oluştuğunu vurgulamak yanıltıcı olmayacaktır⁷²⁰. Ancak kurumsal yaptırımlara dair sorgu, VoC teorisinin geleneklere dayanarak sunduğu tanım ile uyumamaktadır. Hangi durumlarda geleneklerin kurum olarak kabul edileceği, geleneklerin artık daha fazla kâr elde etme olanağına izin vermediğinde nasıl değiştirileceği, değişime diğer iktisadi öznelerin nasıl yanıt vereceği gibi sorular varlığını korumaktadır. Sonuç olarak, VoC'un gelenekler ve kurallar arasında yetkin bir ayrım yapamadığı görülmektedir. Bunun nedeni, VoC'un şirketi temel alan yapısının, hiçbir öznenin, hatta devletin bile, şirkete bir kuralı kabul ettirme yetisinin olmaması ve bütün kuralların-değişimlerin şirketten kaynaklı olacağı kabulüdür⁷²¹.

(iv). İçsel Krizlerin Yokluğu ve Neoliberalizmle Kesişme

Anaakım CC araştırmaları, kurumları ekonominin dengeleyici unsuru olarak görmektedir. Kurumların tamamlayıcılık yetisi, gerektiğinde elindeki politika araçlarını da kullanarak, iktisat temelli risklere karşı istikrarı sağlama yetisi sayesinde iktisadi, toplumsal ve siyasal düzeni sağlayabilmesine olanak vermektedir. Bu yaklaşım içerisinde kapitalizmin yaratıcı etkisinin olduğu varsayılmakta ve kapitalizme içsel sürekli krizler, birikim rejiminden kaynaklı ve güçlü kurumların

⁷¹⁷ a.g.e., s. 127.

⁷¹⁸ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 7.

⁷¹⁹ Hall, Thelen, "Institutional Change in Varieties of Capitalism", s. 9.

⁷²⁰ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 127.

⁷²¹ a.g.e., s. 128.

tamamlayıcılığı sayesinde aşılabilecek geçici kısmi, dengesizlikler olarak görülmektedir⁷²². Bu durumda birikim rejimi ve büyüme modelinin bütün aşamaları kurumsal düzene bağlanmaktadır. Netice itibariyle ekonomik ve siyasal alanlar birbirinden ayrılmakta, ekonomik alandaki sınıf mücadelesi serbest piyasa düzenine terk edilirken politik olarak söz söyleme hakkı sadece seçimlere indirgenmektedir⁷²³.

Bu tartışmalar ışığında ulaştığımız yer, aslında iktisadi eylemlerin toplum içine gömülü olduğunu vurgulamak isteyen anaakım CC literatürünün nihayetinde ekonomiyi toplumdan ayırıştıran neoliberal güdüm ile aynı yerde kendini bulmasıdır. Bu minvalde ilerleyen bir diğer eleştiri ise, VoC'un LME modellemesinin LME türü kapitalizmin etkin yanlarının varlığını kabul ettiği ve bu kabul ölçüsünde neoklasik iktisada bağlı olduğu yönündedir. VoC, sunduğu ikili ayırım ile sınıflandırma dışında kalan ülkelerin kurumsal dönüşümünün iki ideal örneğe yakınsayacağını üstü kapalı olarak ima etmektedir⁷²⁴.

Sunduğumuz üç eleştirinin serimlediği, VoC'un TINA'dan kesin bir kopuş sergilemediği, öne sürdüğü CME alternatifinin ise ancak 'üçüncü yol' olarak bilinen siyasal akımla eşleşebileceğidir⁷²⁵. ABD ve İngiltere'nin LME'lerin başarılı örnekleri olarak sunulması ise, Anglo-Sakson ekonomilerinin başarılı olabilmesi şartının devletin piyasadan uzak tutulması, ekonominin sendikal kısıtlardan ve refah devletini andıran vergilendirme biçimlerinden arındırılmasını olumlu bir yol gibi sunmakla neticelenmektedir⁷²⁶. Söylemsel olarak TINA'dan kopulduğunu vurgulayan Palley'e göre ise⁷²⁷ VoC kelimelerdeki başarısını içeriğe tahvil edememiştir. Bunun nedeni, VoC'un üstü kapalı olarak TINA'yı savunan Yeni Keynesyen iktisadın (YKİ) altyapısından besleniyor olmasıdır. YKİ ile var olan bağ, netice itibariyle VoC'u kapitalist çeşitlilikleri bir iktisadi patoloji olarak görmeye itmektedir⁷²⁸.

(v). Yeni Keynesyen Makro İktisada Bağlılık

VoC YKİ'nin varsayımlarından hareketle kurgulanmış bir araştırma çerçevesidir. YKİ, neoklasik iktisattan anlık piyasa temizlenmesi ve rasyonellik

⁷²² Jessop, "Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance", s. 50.

⁷²³ a.yer.

⁷²⁴ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 124.

⁷²⁵ Coates, "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", s. 19.

⁷²⁶ Coates, "Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper", s. 20.

⁷²⁷ Palley, "Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that 'There is No Alternative (TINA)'" s. 130.

⁷²⁸ a.g.e., s. 135.

varsayımları ile ayrılmakta olsa da nihayetinde neoklasik iktisadın arz yanlılığına dokunmamaktadır⁷²⁹. VoC'un benimsediği YKİ;

(1) faiz oranı ve toplam talep arasındaki etkileşimi;

(2) enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiyi ("Phillips eğrisi");

(3) merkez bankasının enflasyon ve çıktıdaki değişikliklere tepki fonksiyonunu açıklayan 'üç denklemlilik bir modele' dayanır⁷³⁰.

VoC'un makro iktisadi çerçevesine göre kısa dönemde çıktı toplam talep tarafından belirlenmektedir ve talep, faiz haddinin negatif bir fonksiyonudur. Buna karşın uzun dönemde, para arzındaki genişleme tercihleri ve olasılıkları etkilemediği için paranın yansızlığı geçerlidir. Emek piyasası otomatik olarak temizlenmez, yani gayri iradi işsizlik mevcuttur. Şirketler, sabit bir marjı korurken fiyatlara maliyetleri eklemlenmek yetisine sahiptir. Ücret ayarlama ve fiyat ayarlama eğrilerinin kesişimi, ekonominin kısa ve orta dönemde dalgalandığı noktalar etrafında denge çıktı ve denge istihdam hadlerini belirlemektedir. Enflasyonu arttırmayan işsizlik haddi olarak bilinen bu eşitlik, emek üretkenliği ve emek piyasasının kurumsal yapısı etrafında şekillenmekte, dolayısıyla toplam talepten etkilenmemektedir⁷³¹. Enflasyon ve işsizlik arasında kısa vadede bir değiş tokuş olsa da uzun vadede Phillips eğrisi Friedman ve parasalcılar için olduğu gibi YKİ'de de dikeydir⁷³². Tamamıyla esnek fiyatlar ve rekabetçi ekonomi iktisadi örgütlenmenin en etkin biçimi olarak kabul edildiğinden, bu varsayımlar politika yapıcılar için dayanak noktası olarak sunulmaktadır. Buna karşın, ücretler ve fiyatlar (finansal varlık fiyatları hariç) talep değişimlerine anlık yanıt vermekte zorlanmakta, bu nedenle ekonomiyi rekabetçi dengeden uzaklaştırmaktadır. Bu durumda, para politikası kısa dönemde gerçek etkiye sahiptir, zira fiyat dalgalanmalarından kaynaklanan refah kaybını azaltmaktadır. Maliye politikası da teorik olarak benzer bir görev üstlenebilir, ancak reel ekonomiye

⁷²⁹ Engelbert Stockhammer, Özlem Onaran, "Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics", **Diminishing Returns The New Politics of Growth and Stagnation**, ed. Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, Oxford: Oxford University Press, 2022, s. 55.

⁷³⁰ Lucio Baccaro, Jonas Pontusson, "Comparative Political Economy and Varieties of Macroeconomics", MPIfG Discussion Paper, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2018, s. 8; Engelbert Stockhammer, "Post-Keynesian Macroeconomic Foundations for Comparative Political Economy", **Politics & Society**, C. 50, S. 1, 2022, s. 162, doi:10.1177/00323292211006562; Eckhard Hein, **Macroeconomics after Kalecki and Keynes**, Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2023, s. 2.

⁷³¹ Stockhammer, "Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth", s. 6; Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comparative Capitalism", s. 7; Hein, **Macroeconomics after Kalecki and Keynes**, s. 2.

⁷³² Baccaro, Pontusson, "Comparative Political Economy and Varieties of Macroeconomics", s. 9.

etkisindeki zaman ve değişken gecikmeleri ile politikacıların ihtiyari güdülerini ekonomiye içermemesinden ötürü para politikası kadar etkin olamayacaktır⁷³³.

Böyle bir çerçeve altında, iktisadi istikrarı sağlayabilme görevini en iyi şekilde yerine getirebilecek kurum iktisadi sorunlara belli kurallar etrafında açık ve belirgin yanıtlar vermeleri sebebiyle bağımsız merkez bankalarıdır. Bu duruma, enflasyonun beklentilerin üzerinde olduğu durumda faiz haddini yükseltmek örnek olarak verilebilir. Bağımsız bir merkez bankasının parasal yanıtları, esnek olmayan fiyatlara sahip bir ekonominin tam esnek bir iktisadi işleyişe yaklaşmasını sağlar. Bu nedenle, bu düşünceye göre talep yönetimi yalnızca kısa ve orta dönemde, tam esnek ekonomiye sahip olamamanın yol açtığı sorunları aşabilmek için geçerli bir olgudur. Uzun dönemde, makro iktisadi politikalar iktisadi büyüme ile ilişkili değildir. İktisadi büyüme, arz yanlı konular olan demografi, teknoloji, AR-GE yatırımları ve beşerî sermaye ile ilişkilidir⁷³⁴.

YKİ'den etkilenen CC araştırmacıları, bir talep şokunun ardından, bağımsız merkez bankalarının vereceğı parasal yanıtların ekonomiyi dengeye getireceğini vurgulamaktadır. Merkez bankasının hedeflenen enflasyondan daha yüksek bir enflasyon tahmin etmesi durumunda vereceğı yanıt, nominal faiz haddini enflasyon beklentilerinin seviyesine ulaşacak kadar arttırmak, böylece reel faiz haddini yükseltmek olacaktır⁷³⁵. Bu iktisadi ortamda, toplu pazarlık gücü, faiz haddi artışından kaynaklı doğan zararları hafifletmek için en önemli araçtır. Enflasyonu düşürmek için ihtiyaç duyulan işsizlik haddi, pazarlık gücünün yüksek ve sendikaların kapsayıcı olduğu durumlarda daha düşük olacaktır. Buna karşın, sendikaların ücret kısıtlaması yapacak yetiye sahip olmadığı veya ücret kısıtlamasını kabul etmediğı durumlarda, merkez bankaları para politikasını daha da sıkılaştırmaya zorlanacaktır. En önemli makro iktisadi politika aracının faiz oranı olduğu bu modelin içeriğinde finansal piyasalarda var olan varlık fiyatları balonunun oluşması veya özel sektör borçluluğundaki yükselmeler dışsal olarak kabul edilmekte, dolayısıyla finansal krizlerin içselliğini CC araştırmalarına ekleme olanağı kalmamaktadır⁷³⁶.

Kısa dönemde Keynesyen iktisadı, uzun dönemde ise neoklasik sentezi benimseyen bu yaklaşım, en başta işsizlik seviyesini düşürmek isteyen hükümetlerin

⁷³³ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 7.

⁷³⁴ a.yer.

⁷³⁵ Baccaro, Pontusson, "Comparative Political Economy and Varieties of Macroeconomics", s. 13.

⁷³⁶ Stockhammer, Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", s. 162.

talep yönetimi uygulamak yerine emek piyasası reformlarını takip etmesini önermektedir⁷³⁷. Nitekim Iversen ve Soskice⁷³⁸ istihdamı sorun edinen siyasi partilerin, istihdamı kısa dönemli arttıracak politikalar yerine, denge işsizlik haddini düşürecek politikalara odaklanması gerektiğini vurgulamışlardır. Soskice⁷³⁹ ise YKİ'nin çerçevesini kabul etmiş ve muhafazakâr makro iktisat politikalarının uygulanması gerektiğini vurgulamış; LME ve CME'lerde, kısa dönemde uygulanan ihtiyari makro iktisat politikalarının uzun dönemde denge istihdam haddine geri dönmek zorunluluğu ile karşılaşacağını söylemiştir. Bu nedenle, talebi uyarıcı politikaların yüksek istihdam ve çıktı düzeyine erişmeye yol açması, bu politikaların gönüllü ücret kısıtları veya arz yanlı reformlar ile desteklenmesi ile mümkün olacaktır. Soskice'in toplam talep yönetiminin kapitalizm çeşitleriyle ilişkisine dair tartışması, CME'lerin tipik olarak LME'lerden daha 'muhafazakâr' makro iktisat politikaları izlediği ve fiyat istikrarına diğer makro iktisadi hedeflerden daha fazla öncelik verdiği gözleminden yola çıkmaktadır. Bu olguya koşut olarak LME'lerde toplam talep yönetiminin daha esnek biçimlerde belirlendiğini tespit edilmektedir⁷⁴⁰. Sonuç olarak YKİ'nin önermelerine sadık kalan VoC, kısa dönemde ücret ve fiyat katılıklarının var olduğu ancak uzun dönemde arz yanlı eşitliğe ulaşılan neoklasik modele koşut olarak piyasaların istikrarlı çıktı yaratacağı ve ekonomik krizlerin dışsal olduğunu önemle vurgulanmaktadır⁷⁴¹.

(2). Eleştirileri Aşma Çabaları: Devlet, Gelişmekte Olan Ülkeler, Yeni Modeller ve İkinci Kuşak Kapitalizm Çeşitleri

Kapitalist çeşitliliğin bu eksiklikleri gidererek açıklama olanağına sahip olunduğuna inanılan yeni kuşak, ikinci kuşak VoC olarak nitelenmektedir. Bu araştırmalar, VoC'un temel önermelerine sadık kalarak yukarıda sıralanan eksikliklerin giderilebileceğini ve bu yolla VoC'un incelediği coğrafyanın çeşitlenebileceğini iddia etmektedirler. Evvela, kurumların ülkeler arasındaki farklılıklarından ziyade, ülke

⁷³⁷ Stockhammer, "Post-Keynesian Macroeconomic Foundations for Comparative Political Economy", s. 162.

⁷³⁸ Torben Iversen, David Soskice, "Electoral Institutions and the Politics of Coalitions: Why Some Democracies Redistribute More Than Others", *American Political Science Review*, C. 100, S. 2, 2006, ss. 165-81, doi:10.1017/S0003055406062083.

⁷³⁹ David Soskice, "Macroeconomics and Varieties of Capitalism", *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford University Press, 2007, ss. 99-100.

⁷⁴⁰ a.g.e., s. 89.

⁷⁴¹ Stockhammer, Onaran, "Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics", s. 55.

içindeki farklılıklarına odaklanan bir araştırma çerçevesi Crouch⁷⁴² tarafından geliştirilmiştir. Emekçi hakları ve endüstriyel ilişkilerin düzenini VoC çerçevesine sadık kalarak inceleyen çalışmalar Pontusson⁷⁴³ ile Hamann ve Kelly⁷⁴⁴ tarafından yapılmıştır.

Devleti VoC içerisine yerleştirmeyi amaç edinen öncü çalışmalar Schmidt⁷⁴⁵ ve Howell⁷⁴⁶ tarafından yapılmıştır. Schwartz ve Seabrooke⁷⁴⁷ seçili OECD ülkelerinde konut kredilerini VoC çerçevesinde karşılaştırmış, bu çalışma, bankacılık sistemini karşılaştıran çalışmaların⁷⁴⁸ oluşmasıyla neticelenmiştir. Fioretos⁷⁴⁹ uluslararası finansal piyasa düzenlemelerini incelemiştir. Margarita Estévez-Abé's⁷⁵⁰ ve Mandel ve Shalev⁷⁵¹ cinsiyet temelli VoC incelemesi yapmak önerisinde bulunmuş, Milker ve Harrison⁷⁵² tarafından yapılan çalışma, farklı kapitalizm çeşitlerinin çevreye dönük etkilerini inceleyen bir araştırma çerçevesi sunmuştur. VoC içerisinde, kurumsal uygulamalar ve varoluş biçimleri arasındaki tutarsızlıkları vurgulayarak kurumsal

⁷⁴² Colin Crouch, "Models of Capitalism", **Key Debates in New Political Economy**, ed. Anthony Payne, London and New York: Routledge, 2006, ss. 11-31.

⁷⁴³ Jonas Pontusson, "Varieties and Commonalities of Capitalism", **Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches**, ed. David Coates, London: Palgrave Macmillan, 2005, ss. 163-88.

⁷⁴⁴ Kerstin Hamann, John Kelly, "Varieties of Capitalism and Industrial Relations", **The SAGE Handbook of Industrial Relations**, ed. Paul Blyton vd., London: SAGE, 2007, ss. 129-48.

⁷⁴⁵ Vivien Schmidt, "French capitalism -Transformed, yet still a Third Variety of Capitalism", **Economy and Society**, C. 32, S. 4, 2003, ss. 526-54, doi:10.1080/0308514032000141693; Vivien A. Schmidt, "Putting the Political Back into Political Economy by Bringing the State Back in Yet Again", **World Politics**, C. 61, S. 3, 2009, ss. 516-46, doi:10.1017/S0043887109000173.

⁷⁴⁶ Chris Howell, "Varieties of Capitalism: And Then There Was One?", **Comparative Politics**, C. 36, S. 1, 2003, ss. 103-24, doi:10.2307/4150162.

⁷⁴⁷ Herman Schwartz, Leonard Seabrooke, "Varieties of Residential Capitalism in the International Political Economy: Old Welfare States and the New Politics of Housing", **Comparative European Politics**, C. 6, S. 3, 2008, ss. 237-261.

⁷⁴⁸ Beat Weber, Stefan W. Schmitz, "Varieties of Helping Capitalism: Politico-Economic Determinants of Bank Rescue Packages in the EU During the Recent Crisis", **Socio-Economic Review**, C. 9, S. 4, 2011, ss. 639-69, doi:10.1093/ser/mwr009; Victoria Chick, Sheila C. Dow, "On Causes and Outcomes of the European Crisis: Ideas, Institutions, and Reality", **Contributions to Political Economy**, C. 31, S. 1, 2012, ss. 51-66, doi:10.1093/cpe/bzs006.

⁷⁴⁹ Orfeo Fioretos, "Capitalist Diversity and the International Regulation of Hedge Funds", **Review of International Political Economy**, C. 17, S. 4, 2010, ss. 696-723, doi:10.1080/09692291003723789.

⁷⁵⁰ Margarita Estévez-Abe, "Gender Bias in Skills and Social Policies: The Varieties of Capitalism Perspective on Sex Segregation", **Social Politics: International Studies in Gender, State & Society**, C. 12, S. 2, 2005, ss. 180-215, doi:10.1093/sp/jxi011.

⁷⁵¹ Hadas Mandel, Michael Shalev, "Gender, Class, and Varieties of Capitalism", **Social Politics: International Studies in Gender, State & Society**, C. 16, S. 2, 2009, ss. 161-81, doi:10.1093/sp/jxp006.

⁷⁵² John Mikler, Neil E. Harrison, "Varieties of Capitalism and Technological Innovation for Climate Change Mitigation", **New Political Economy**, C. 17, S. 2, 2012, ss. 179-208, doi:10.1080/13563467.2011.552106.

tamamlayıcılığın varsayılan ekonomik üstünlüğünü sorgulayan bir literatür de gelişme şansı bulmuştur⁷⁵³.

VoC sistemi içeriğine devleti ekleyen bir diğer çalışma, Hall ve Gingerich⁷⁵⁴ tarafından yapılmış ve Karma Piyasa Ekonomileri (MME) adlı yeni bir model geliştirilmiş ve LME ve CME dışında kalan ülkeler MME olarak tasnif edilerek Portekiz, İspanya, Fransa ve İtalya örnek olarak sunulmuştur. Molina ve Rhodes⁷⁵⁵ Avrupa-Akdeniz bölgesi ülkelerini MME olarak niteleyerek bu ülkeleri LME ve CME'nin serbesti ve düzenlemelerinin bir alaşımı olarak sunmaya çalışmıştır. VoC'un arz yanlılığı, bu araştırma çerçevesinden yola çıkarak Euro krizini inceleyen çalışmalarda da görülmektedir⁷⁵⁶. Bu çalışmalar, Euro krizini maliyet farklılıklarından kaynaklı olarak değerlendirmektedir. CME'lerin sahip olduğu düzenlemeye dayalı ücret pazarlığı sistemi, ihracat yapan şirketlerle uyumlu olan ücret kısıtlılıklarına yol açmaktadır. Buna karşın, MME'ler, CME'lere benzer biçimde sendikalar etrafında örgütlenmediğinden ve dağınık bir emek örgütlenmesine sahip olduğundan, ticaret yapılmayan sektörlerde yüksek ücret seviyeleri görülmektedir. Bu ücret farklılaşması, rekabet yetisinin kaybıyla neticelenmektedir. Görüldüğü üzere, VoC teorisine hâkim olan ticaret odaklı açıklama bu tartışmanın temelinde bulunmaktadır. Ek olarak bu çalışmalar, LME ve MME'lerin iç talebi beslemesinin krediyle ilişkili olduğunu kabul etse de finansallaşma ve finansal balonlar bu çalışmaların içerisinde tali bir yer tutmaktadır. Sonuç olarak MME; LME ve CME modeline uymayan ülkeleri kapsamakta ve MME'nin başarısız bir modelleme olacağı düşünülmektedir.

İkinci kuşak VoC, yukarıda değinilen eksiklikleri gidermek için yeni bir ufuk açmış olsa da yaklaşıma dair eleştirileri nihayete erdirememiştir. Bu eleştiriler, birkaç

⁷⁵³ Colin Crouch, Henry Farrell, "Breaking the Path of Institutional Development? Alternatives to the New Determinism", **Rationality and Society**, C. 16, S. 1, 2004, ss. 5-43, doi:10.1177/1043463104039874; a.yer; Colin Crouch, **Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs**, Oxford: Oxford University Press, 2005; Streeck, Thelen, *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*; John L. Campbell, "The US Financial Crisis: Lessons for Theories of Institutional Complementarity", **Socio-Economic Review**, C. 9, S. 2, 2011, ss. 211-34, doi:10.1093/ser/mwq034.

⁷⁵⁴ Peter A. Hall, Daniel W. Gingerich, "Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy", MPIfG Discussion Paper No, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2004.

⁷⁵⁵ Óscar Molina, Martin Rhodes, "The Political Economy of Adjustment in Mixed Market Economies: A Study of Spain and Italy", **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford University Press, 2007, ss. 223-52, doi:10.1093/acprof:oso/9780199206483.001.0001.

⁷⁵⁶ Peter A. Hall, "Varieties of Capitalism and the Euro Crisis", **West European Politics**, C. 37, S. 6, 2014, ss. 1223-43, doi:10.1080/01402382.2014.929352; Alison Johnston, Bob Hancké, Suman Pant, "Comparative Institutional Advantage in the European Sovereign Debt Crisis", **Comparative Political Studies**, C. 47, S. 13, 2014, ss. 1771-1800, doi:10.1177/0010414013516917.

düzeltilme ile giderilebilecek eksikliklerden ziyade yaklaşımın temelinde yer alan ve daha ciddi bir sorguyu hak eden noktalara değinmektedir. Evvela VoC, şirketlerin yol açtığı farklılıkların bir kapitalist çeşitliliği diğerinden ayırmayı sağlayacağını vurguladığı için kendisini oldukça kısıtlamış bir yaklaşımdır. Birinci kuşağın LME ve CME anlatısı da ikinci kuşağın getirdiği yenilikler de şirketlere dair bu kısıtlılık çerçevesinden hareket etmektedir. Bu nedenle, örnek olarak devletin etkin konumda yer aldığı Çin, Brezilya, Rusya, Hindistan, Türkiye gibi ülkelere açıklayamamaktadır⁷⁵⁷.

Amable⁷⁵⁸ kapitalist çeşitlilikleri serimleyebilmek için beş temel kurumsal inceleme alanı belirlemiştir. Bunlar, ürün ve piyasa rekabeti, ücret – emek eksen ve emek piyasası kurumları, finansal arabuluculuk sektörü ve şirket yönetişimi, sosyal güvenlik ve refah devleti ve eğitim sektörüdür. Bu sınıflandırmanın karşılıklı kıyaslamalarından yola çıkılarak, bu çalışmada piyasa temelli model (ABD, İngiltere, Avustralya, Kanada), sosyal demokrat model (İsveç, Finlandiya, Danimarka), Kıta Avrupası modeli (Fransa, Almanya, Avusturya, İrlanda, Belçika, Norveç), Akdeniz modeli (İtalya, İspanya, Yunanistan, Portekiz), Asya modeli olmak üzere beş farklı kapitalizm çeşidi sunulmuştur. Piyasa temelli model haricinde bu modellerin coğrafya ayırımına göre yapıldığını vurgulamak mümkündür. Bu anlamda bu çalışmanın ikinci kuşak VoC sınıflandırmasına girdiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Bu çalışmada, aşağıda büyüme modelleri içerisinde de tartışılacak olan çıkar çatışması ve sosyal blok ayrımı ile, VoC’tan daha farklı bir kurumsal oluşum ve tamamlayıcılık anlatısı sunulmuştur. Piyasa temelli model, birinci kuşak VoC çalışmalarında sunulan LME tipi kapitalizm modeline yakın bir kurgudur. Kapitalizmin seyri düşünüldüğünde ideal model olarak sunulabilecek bu modele karşı, istisnai olarak nitelenecek dört farklı model sunulmuştur. Sosyal demokrat modelin birleşenleri, yüksek sosyal güvenlik, güçlü pazarlık gücüdür. Uluslararası rekabet için iktisadi modelin duyduğu esneklik ihtiyacı, devletin sunduğu destek ile aşılmaktadır. Kıta Avrupası modeli, istihdam koruması konusunda sosyal demokrat modele benzese de refah devleti kapasitesi daha düşüktür. Akdeniz modelinde ise Kıta Avrupası modeline nazaran istihdam koruması yüksek ve sosyal koruma düşüktür. Asya modelinin en belirleyici özelliği, devlet ve iş

⁷⁵⁷ Bruff, Ebenau, May, “Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field”, s. 646; Uwe Becker, **The BRICS and Emerging Economies in Comparative Perspective: Political Economy, Liberalisation and Institutional Change**, London: Routledge, 2013.

⁷⁵⁸ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 14.

alemi arasındaki yoğun eşgüdüm ve strateji ortaklığıdır. Merkezileşmiş finansal sistem, uzun dönemli stratejilerin uygulanmasına fırsat vermektedir⁷⁵⁹. Amable'in çalışmasında⁷⁶⁰ kapitalizm çeşitlerinin CC araştırmalarına nazaran daha geniş tutulmasının sebebini, bu çalışmada VoC içerisinde incelenen beş kurumsal alanın klasik sınıflandırmalar içerisinde dar temsile neden olduğunun belirtilmesidir. Bu nedenle Amable, LME – CME sınıflandırmasını aşan ve coğrafyalara yayılan bir sınıflandırma sunmuştur. Bu inceleme, VoC'un temel kurum olarak şirketi gören yapısını da tartışmaya açmıştır. Amable⁷⁶¹ şirket ve benzeri kuruluşları kurumlardan kesin olarak ayırmış ve bu kuruluşları, toplumsal kısıtlara tabi olan ve kurumların koyduğu kurallar ekseninde şekillenen iktisadi özneler olarak tanımlamıştır.

Sosyalist bloğun dağılmasının ve sosyalist bloğa dahil ülkelerin kapitalist iktisadi düzene eklemlenmesinin ardından kapitalizm içi farklılıkların varlığına dair sorgular artmıştır⁷⁶². 1980 yılından 2000li yıllara uzanan dönemin belirgin iktisadi çıktılarının başında, Asya ülkelerinin yakaladığı iktisadi büyüme, Sovyet bloğunun dağılmasının ardından eski blok ülkelerinin kapitalist düzene eklemlenmesi, birçok alanda Hindistan ve Çin'in rekabet gücüne sahip iktisadi özneler olarak ortaya çıkması, uluslararası emek bölüşümünün yeniden şekillenmesi, DTÖ ve Avrupa Birliği (AB) gibi oluşumlarla birlikte rekabet ve ticaret korumacılığının kaldırılması ve hedge fonlar, özel sermaye fonları gibi finansal araçların gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere akışı bulunmaktadır⁷⁶³. Ancak CC'nin neredeyse bütün modelleri, Batı Avrupa'daki OECD ekonomilerini, Amerika'yı ve Japonya'yı açıklamaya yeltenmektedir⁷⁶⁴. VoC'un temel çalışması yukarıda değinildiği gibi iki tip kapitalizm içi çeşitliliğin olduğunu varsaymaktadır. Kapitalist çeşitliliğe dair bu “*cimri*,” açıklama⁷⁶⁵, CC ve VoC'un bütün özgünlükleri serimleyecek güçte olmadığı konusunda şüphelere neden olmaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkeler, barındırdıkları özgün ve bağımlı yanlarıyla CC araştırmaları için oldukça uygun bir zemin teşkil etmektedir. Zira CC, maddi olanakların çeşitliliğine ve bununla tutarlı olmayan

⁷⁵⁹ a.g.e., ss. 14-15.

⁷⁶⁰ a.g.e., s. 20.

⁷⁶¹ a.g.e., s. 38.

⁷⁶² Andreas Nölke, Arjan Vliegenthart, “Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe”, **World Politics**, C. 61, S. 4, 2009, s. 671, doi:10.1017/S0043887109990098.

⁷⁶³ Becker, *Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances*, s. 2.

⁷⁶⁴ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 9.

⁷⁶⁵ Schedelick vd., “Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field”, s. 515.

eşitsizliklere dayalı bir üretim sistemi olan kapitalizm içerisinde, Kuzey-Güney, Batı-Doğu, gelişmiş-gelişmemiş gibi farklı yerel ve coğrafi farklılıklar olduğunu açıklamaya niyet etmiş bir alandır⁷⁶⁶. Bu nedenle yeni nesil CC okulu içinde, CC sorgularını genişletecek ve iki tipin ortak özelliklerini taşıyan farklı modellemelerin varlığını sorgulayacak bir “melez,” formun oluşturulması amacı baş göstermiştir⁷⁶⁷.

(i). Kapitalizm Çeşitlerinin Gelişmekte Olan Ülkelere Açılması

CC araştırmalarının gelişmekte olan ülkelere taşınmasının VoC’un dar bakışını aşmak yanındaki bir diğer amacı, LME ve CME sınıflandırmasının dışında kalmış ülkelerde de önemli iktisadi büyüme örneklerinin gerçekleşiyor olmasıdır⁷⁶⁸. Gelişmekte olan ülkelere taşınan CC araştırmaları, bu ülkelerin geçici büyüme modellerine dair LME ve CME’ye öykünen ve başat belirleyicisi patika bağımlılığı olan çalışmalara göre açıklayıcılığı daha yüksek tartışmalar yürütmektedir⁷⁶⁹.

VoC araştırmaları, bu eksikliği gidermek gayesiyle araştırma alanını gelişmekte olan ülkeleri kapsayacak biçimde genişletmiştir. Bu çerçevede, VoC’un düalist yapısından çıkılarak Batı, Kuzey ve Güney Avrupa, Asya, Latin Amerika ve Güney Amerika ülkeleri ikinci kuşak VoC’un inceleme alanına taşınmıştır⁷⁷⁰. Ancak bu araştırmaların belirli eksiklikleri bulunmaktadır. Öncelikle, bu araştırmalarda, incelenen ülkenin kurumlarının gelişmesine etki eden özel uluslararası durumlara ve özellikle iç piyasanın ekonomik büyümeye yaptığı özel etkiye yer verilmemiştir⁷⁷¹. Gelişmekte olan ülkeleri VoC vasıtasıyla anlamaya çalışmak, bu ülkelerin önemli bir bölümünün belirleyici özelliği olan dışsal bağımlılıkları incelemeye tabi tutmamak anlamına gelecektir⁷⁷². Bir başka nokta, gelişmekte olan ülkelere yoğunlaşmış CC ekolünün, büyüme izlencesi içinde devletin rolüne sınırlı vurgu yapmasıdır. Son olarak, gelişmekte olan ülkelere yoğunlaşmış CC ekolü, devlet ve şirketler arasındaki eşgüdüm ve şirketlerin büyümeye etkisine gerekli önemde değinmemiştir. Bu durumu

⁷⁶⁶ Bruff, Ebenau, May, “Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field”, s. 43.

⁷⁶⁷ Nölke, Vliegthart, “Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe”, s. 672.

⁷⁶⁸ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 10.

⁷⁶⁹ Schedelik vd., “Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field”, ss. 514-15.

⁷⁷⁰ Andreas Nölke, “Economic Causes of the Eurozone Crisis: the Analytical Contribution of Comparative Capitalism”, *Socio-Economic Review*, C. 14, S. 1, 2016, s. 145, doi:10.1093/ser/mwv031.

⁷⁷¹ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 6.

⁷⁷² Nölke, Vliegthart, “Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe”, s. 672.

aşmak için önerilen eleştirel kurumsalcılık⁷⁷³ evvela VoC'a getirilen eleştirilerden yola çıkarak, CC araştırma çerçevesi içerisine küresel politik iktisadın bakış açısından gelişmekte olan ülkeleri eklemeyi amaç edinmektedir. Bu araştırma çerçevesi, CC'ye devlet ile siyasal güçler arasındaki ilişkiyi ve kapitalist çeşitlilikler içindeki dağılım etkilerini dâhil etmeyi savlamaktadır.

Nölke vd.⁷⁷⁴ CC araştırmalarını geliştirmekte olan ülkelere aktarabilmek için üç başlık altında özetlenebilecek bir araştırma sistemi geliştirmiştir:

1) Bir ülkenin hangi özgül şartlar ve zaman diliminde dünya ekonomisine eklemlendiği sorusuna yanıt vermek gerekmektedir. Bu yanıtı ararken ülkenin içedönük (*inward-looking*) ve yurt içi piyasaya odaklılığını ve dışadönük (*outward-looking*) ve ihracata dayalı modele bağlılığını incelemek gerekmektedir. Ardından, ülkenin uluslararası ekonomiye eklemlendiği şartlar, istikrarlı bir büyüme ortamı, uluslararası sermayenin kârlı yatırım arayışının yoğun olduğu bir dönem olarak kristalleştirilmeli ve son olarak, devletin yabancı sermayenin arzularına ne ölçüde yanıt verdiğinin sorgulanması yoluna gidilmelidir.

2) Devletin bu eklemlenme sürecindeki yerini açığa çıkarmak gerekmektedir. Devletin bu süreçte baskın bir rolü olduğunu kabul etmekle beraber, yapılan çalışmalar Doğu Asya kalkınmacı devlet modeline olan uygunluğu veya başka modellere yönelimi kristalleştirmelidir.

3) 'Gelişmekte olan ülkelerde iktisadi eşgüdümün özellikleri nelerdir ve gelişmiş ülkelere farkları nelerdir?' sorusuna yanıt aranmalıdır.

Gelişmekte olan ülkelere ülkenin büyük yurtiçi piyasaya sahip olmasının etkileri, CC araştırmalarında hak ettiği değeri görememiş bir olgudur. Buna karşın büyük yurtiçi piyasaya sahip ülkeler, hem ulusal şirketlere yurtiçi talep sağlaması hem de ülkenin yabancı yatırımcılarla müzakere gücünü arttırması nedeniyle CC araştırmalarıyla ilişkilidir. Ancak büyük yurtiçi piyasaya sahip ülkelerin uluslararası ekonomiye dahli, sadece yurtiçi piyasalarla açıklanabilecek bir durum değildir. 1970'li yıllardan itibaren büyüyen uluslararası kredi piyasası, ihracata dayalı büyüme modelini takip etmeyi zorlaştırmış, böylece uluslararası ekonomiye eklemlenme koşulları değişmiştir. Bu nedenle, CC araştırmalarının geliştirmekte olan ülkeleri inceleyebilmesi için finansallaşmayı gündemine alması gerekmektedir⁷⁷⁵.

⁷⁷³ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 10.

⁷⁷⁴ a.g.e., s. 15.

⁷⁷⁵ a.g.e., s. 19.

CC ekolünü geliştirmekte olan ülkelerle eklemlenme konusundaki öncü çalışmalardan biri, Amable⁷⁷⁶ tarafından yapılmıştır. Tümevarımsal olarak beş kapitalizm türü modelleyen Amable, ayrıca şirket biçimli devlet yönetimini imlediği ve özellikle Güney Kore’de örneğini bulan yarı – şirketçilik (*meso-corporatism*) modelini eklemiştir. Buna karşın, Asya modeli olarak nitelediği bu model, Asya ülkelerini betimlemesi olası olmayan bir modeldir. Çünkü bu model, örneklerini Doğu Asya’da gördüğümüz ve kamu yöneticilerinin güçlü işlevinin olduğu kalkınmacı devlet modeline çok yakındır. Asya’daki kapitalist çeşitliliğe dair diğer çalışmalar Carney vd.⁷⁷⁷ ve Witt ve Redding⁷⁷⁸ tarafından yapılmıştır. Ulusal işletme sistemi yaklaşımına bağlı bu çalışmalar, Batı ülkelerinin izlediği kapitalist yörünge ile Asya’nın izlediği yol arasında keskin bir ayrım yapmaktadır. Ancak bu çalışmalarda da Asya ülkelerinin dışına uyarlanmaya müsait değildir ve VoC çerçevesiyle sınırlanmıştır.

Uwe Becker⁷⁷⁹ Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika (BRICS) ülkelerini karşılaştırmalı politik iktisat çerçevesi ile inceleyerek CC araştırmalarına katkı sunmuştur. Bu çalışma, devlet ve ekonomi; emek ve sermaye arasındaki ilişkilerden yola çıkarak, liberal, devletçi, şirket biçimli, cemaatçi, patrimonyal olmak üzere beş çeşit kapitalist çeşitlilik olduğunu söylemektedir. Bu beş çeşidi BRICS ülkelerinde sınavan çalışma, patrimonyalizmin özelliklerinin her yerde görüldüğü, ancak devletçilikle beraber etkisinin yaklaşık yirmi senedir gerilediği sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda bu çalışmaya göre liberal çeşit yavaş da olsa yükselmekte olan tek kapitalist çeşitliliktir. Bu çalışma, Brezilya’yı şirket biçimli modelin örneği olarak ele alırken geriye kalan dört ülkenin devletçilik, patrimonyalizm ve (sınırlı) liberalizmin örneklerini sunduğu sonucuna ulaşmıştır.

⁷⁷⁶ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*.

⁷⁷⁷ Michael Carney, Eric Gedajlovic, Xiaohua Yang, “Varieties of Asian Capitalism: Toward an Institutional Theory of Asian Enterprise”, *Asia Pacific Journal of Management*, C. 26, S. 3, 2009, ss. 361-80, doi:10.1007/s10490-009-9139-2.

⁷⁷⁸ Michael A. Witt, Gordon Redding, “Asian Business Systems: Institutional Comparison, Clusters and Implications for Varieties of Capitalism and Business Systems Theory”, *Socio-Economic Review*, C. 11, S. 2, 2013, ss. 265-300, doi:10.1093/ser/mwt002; Michael A. Witt, Gordon Redding (ed.), *The Oxford Handbook of Asian Business Systems*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

⁷⁷⁹ Becker, *The BRICS and Emerging Economies in Comparative Perspective: Political Economy, Liberalisation and Institutional Change*.

CC'nin gelişmekte olan ülkelere eklemelenmesine dair kimi çalışmalar sadece Çin'i incelemektedir. Bu alışmalara McNally⁷⁸⁰ ve Ten Brink⁷⁸¹ rnek olarak gösterilebilir. Bu alışmalarda VoC'un sınırlılıkları, Çin'in özgül tarihsel gelişimi ve uluslararası ekonomiye eklemelenme süreci incelenerek aşılıştır. Bu çalışmaların sundukları araştırma erevesi, tavanın taban üzerinde egemenliğinin olduğu merkezi yönetim biçiminin, tarihsel olarak nasıl tavandan tabana ilerleyen girişimcilik ağıyla keşiştiğini anlatmakta; i ve uluslararası piyasa güçlerinin ortaklaşmasının özgün bir kapitalist çeşitliliği nasıl yarattığını açığa vurmaktadır. Bütün bunlara karşın bahsi geçen çalışmalarda sunulan Çin kapitalizmi (*sino-capitalism*) anlatısı, sadece Çin'e uygun bir ereve sunmaktadır. Ayrıca bu çalışmaların, CC'nin araştırma yetisi sunduğu bütün çerçeveleri kullanmadığını söylemek mümkündür. Çünkü bu çalışmalarda daha fazla açıklama kapasitesi sunabilecek olan çeşitli kurumsal alanlardaki ve bu kurumların tamamlayıcılarındaki farklılıklar incelenmemiştir.

(ii). Bağımlı Piyasa Ekonomileri

Bu araştırma çerçevesinden ilk kopuş, Bağımlı Piyasa Ekonomileri (DME) nerisidir. Nölke and Vliegenthart⁷⁸² arafından geliştirilen DME modeli, ek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Slovakya'yı kapsamaktadır. DME modeline göre Doğu Avrupa'nın merkez ülkeleri için ayırt edici zelliliği, CME ve LME'den farklı biçimde, yatırım kaynağının doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) olmasıdır. Bu ülkelerde sosyalizmin çöküşünün ardından bürokratik elitler tasfiye edilmiştir ve ulusal burjuvazinin eksikliği bakidir. Bu durumda sermaye yaratımının birincil aracı DYY'lerdir⁷⁸³. şirket yönetiminin detayları incelendiğinde, birçok büyük şirketin sahipliğinin özelleştirmeler vasıtasıyla yabancı yatırımcıların eline geçtiği görülmekte ve stratejik kararlar ülke dışında alınmaktadır⁷⁸⁴. Bu ülkelerde yabancı sermaye büyüme için temel bir rol üstlenmiştir, zira küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) tedarikçi ve alıcı güdümlü arz zincirlerinde yabancı ortaklara bağımlıdır. DME lkeleri, DYY'ler tarafından ülkeye getirilen teknolojiyi 'alıcı' konumundadırlar ve

⁷⁸⁰ Christopher A. McNally, "Sino-Capitalism: China's Reemergence and the International Political Economy", *World Politics*, C. 64, S. 4, 2012, ss. 741-76, doi:10.1017/S0043887112000202.

⁷⁸¹ Tobias Ten Brink, "Paradoxes of Prosperity in China's New Capitalism", *Journal of Current Chinese Affairs*, C. 42, S. 4, 2013, ss. 17-44, doi:10.1177/186810261304200402; Tobias Ten Brink, *China's Capitalism: A Paradoxical Route to Economic Prosperity*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018.

⁷⁸² Nlke, Vliegenthart, "Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe", ss. 670-702.

⁷⁸³ a.g.e., s. 680.

⁷⁸⁴ a.g.e., s. 681.

DYY akımlarının sahibi şirketlerce bir araştırma değil üretim merkezi olarak görülürler⁷⁸⁵. Netice itibariyle DME modelinde hiyerarşik yapıların varlığı görülmektedir. Ulusal burjuvazinin yokluğunda, hiyerarşik yapılar ülkeye yatırım yapan ulus ötesi şirketlere bağımlılık, bu şirketlerin istediği şartlarda ülkeye girişini mümkün hale getirmektedir. Bu durum, yabancı sermayeden alınan düşük oranlı vergileri imlemekte, böylece sağlam bir eğitim ve sosyal güvenlik sisteminin önünü tıkamakta ve üretimde yenilikleri engellemektedir⁷⁸⁶.

Bohle ve Greskovits⁷⁸⁷ Doğu Avrupa'daki kapitalist çeşitliliğe dair Nölke ve Vliegthart'ın çalışmasını aşan bulgular sunmuştur. Bu çalışma, DME anlatısının Doğu Avrupa'nın merkez ülkelerinin ana belirleyicisi olduğunu vurgulamış olsa da bu ülkelerin içinde tek bir çerçeve ile anlatılamayacak kapitalist çeşitliliklerin olduğunu söylemiştir⁷⁸⁸. Bu amaca ulaşmak için, VoC'un sunduğu sınırlı alternatifler terk edilmiş ve şirketlerden ziyade 'siyasal kurumlar' açıklayıcı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Doğu Avrupa ülkelerinde geçmişten gelen miraslarla beraber dünya sistemine eklemlenme sürecinde kapitalizm içerisindeki ortaklaşma ve ayrışıklıklar özellikle dikkate alınmıştır⁷⁸⁹. Özellikle dışsal faktörlerin ulusal özgünlükleri baskıladığı vurgulanan çalışmada incelenen ülkelerin finansallaşma konusunda ortaklaştıkları ve finansal sermaye akımlarının kısa vadede iktisadi ve siyasi istikrara katkıda bulunduğu, ayrıca yabancı sermaye bolluğunun rejime özgü toplumsal gerilimleri hafifletmede önemli etkisi olduğu vurgulanmıştır. Ancak finansallaşmanın orta vadede istikrar hilafına çevrimlere neden olduğu gözlemlenmiştir⁷⁹⁰.

⁷⁸⁵ a.g.e., s. 688.

⁷⁸⁶ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 13.

⁷⁸⁷ Dorothee Bohle, Béla Greskovits, **Capitalist Diversity on Europe's Periphery**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2012.

⁷⁸⁸ a.g.e., s. 12.

⁷⁸⁹ a.g.e., s. 259.

⁷⁹⁰ a.g.e., s. 266.

(iii). Hiyerarşik Piyasa Ekonomileri

CC araştırmacılarının geliştirmekte olan ülkelere yöneldiği çalışma bölgelerinden bir diğeri ise Latin Amerika'dır. Schneider⁷⁹¹ ve Schneider ve Soskice⁷⁹² bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanında Carney⁷⁹³ Doğu Asya ülkelerini, Kıran⁷⁹⁴ ise Türkiye'yi hiyerarşik piyasa ekonomileri (HME) tipolojisine eklemiştir. Piyasanın temelinde olduğu LME ve müzakerenin temelinde olduğu CME'nin aksine, HME ülkelerindeki kapitalist çeşitliliğin temelini oluşturan unsur güç hiyerarşidir. Bu çalışmalar VoC'un analitik çerçevesine sadık kalırken, araştırmanın amacını değiştirmiştir. Anaakım VoC'un LME ve CME'nin sergilediği iktisadi başarıya odaklı araştırmalarına karşılık bu çalışmalar HME ile Latin Amerika ülkelerinde duraksamış iktisadi kalkınmayı⁷⁹⁵ anlatmayı amaçlamıştır. Bu çalışmalarda kullanılan model, çeşitlenmiş şirket gruplarının, ulus ötesi anonim şirketlerin, düşük vasıflı ve bireyselleşmiş emek kesiminin HME içindeki önemini vurgulamaktadır. Bu modele göre hiyerarşi, ilgili ülkelerde bir yandan sermaye, piyasa ve teknolojiye erişimi kontrol eden şirket grupları veya ulus ötesi anonim şirketler içine nüfuz etmişken öte yandan sendikaların temsili ve emek-sermaye ilişkilerine yerleşerek geniş tabanlı emek hareketlerini güçsüzleştirmektedir. Sonuç olarak bu model, çeşitli olumsuz kurumsal yapıların neden olduğu 'düşük vasıf tuzağı'na vurgu yapmaktadır. Bu nedenle modelin önerdiği politikalar, CME ve LME ülkelerine nazaran farklılaşmaktadır.

VoC içerisinde devletin var olmaması sorunu yukarıda da değindiğimiz HME modellemesi ile aşılmıştır. Ancak Schneider⁷⁹⁶ bu araştırmalara

⁷⁹¹ Ben Ross Schneider, "A Comparative Political Economy of Diversified Business Groups, or How States Organize Big Business", **Review of International Political Economy**, C. 16, S. 2, 2009, ss. 178-201, doi:10.1080/09692290802453713; Ben Ross Schneider, **Hierarchical Capitalism in Latin America: Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013; Ben Ross Schneider, "The Developmental State in Brazil: Comparative and Historical Perspectives", **Brazilian Journal of Political Economy**, C. 35, S. 1, 2015, ss. 114-38, doi:10.1590/0101-31572015v35n01a07.

⁷⁹² Ben Ross Schneider, David Soskice, "Inequality in Developed Countries and Latin America: Coordinated, Liberal and Hierarchical Systems", **Economy and Society**, C. 38, S. 1, 2009, ss. 17-52, doi:10.1080/03085140802560496.

⁷⁹³ Richard W. Carney, "Varieties of Hierarchical Capitalism: Family and State Market Economies in East Asia", **The Pacific Review**, C. 29, S. 2, 2016, ss. 137-63, doi:10.1080/09512748.2015.1020963.

⁷⁹⁴ Jiyan Kıran, "Expanding the Framework of the Varieties of Capitalism: Turkey as a Hierarchical Market Economy", **Journal of Eurasian Studies**, C. 9, S. 1, 2018, ss. 42-51, doi:10.1016/j.euras.2017.12.004.

⁷⁹⁵ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 11.

⁷⁹⁶ Schneider, *Hierarchical Capitalism in Latin America: Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development*, s. 31.

“Devletlerin herhangi bir kapitalist sistemin ortaya çıkışı ve işleyişi için hayati öneme sahip olması, kendi başına, devlet özelliklerini veya iş dünyası ile hükümet arasındaki ilişkilerin yönlerini kapitalizm tipolojilerine dahil etmek için analitik bir zorunluluk yaratmaz,”

şerhini düşmüştür. Burada Schneider’in devleti ve devlet-şirket ilişkilerini karşılıklı inceleme yolunu kapattığını görmekteyiz. Schneider ardından ‘siyasal kapitalizm’ isminde bir kavram geliştirmiş ve devletin ekonomi içerisinde yoğun biçimde yer tuttuğu ekonomileri bu kavram ile betimlemiştir. Ancak bu kavramın, ülkelerin özgünlüklerini incelemek bir yana, bir sınıflandırma hatası olarak karşımıza çıktığını söylemek mümkündür. Rantiyer devlet, petro devlet veya kalkınmacı devlet, Schneider’in betimlediği devletin yoğun yer tuttuğu ekonomilere ayrı ayrı örnek olabilir⁷⁹⁷. Bu ülkeleri tek bir sınıflandırma ile açıklamak, bütün özgünlükleri atlamak olacak ve CC’nin amacıyla uyuşmayacaktır.

Schneider’in öncülüğünü yaptığı HME modelinin kimi eksiklikleri göze çarpmaktadır. Evvela HME, CC’in gelişmekte olan ülkelere uyarlanmasına ulus ötesi şirketler, kayıt dışı ekonomi, siyasal mücadele gibi kimi önemli katkılar sunmuş olsa da devletin teknolojik ilerlemedeki işlevini ve dönemsel büyüme modellerini yönlendirmedeki önemini es geçmiş görünmektedir⁷⁹⁸. Sonuç olarak Schneider’in HME modellemesinin, devletin ekonomi içerisindeki işlevini ve devlet ile sermayedarlar arasındaki gayri resmi ilişkiyi serimlemekte yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. Bu eksiklikler, özellikle Brezilya ve Arjantin gibi büyük ölçekli Latin Amerika ekonomilerini incelerken daha fazla açığa çıkmaktadır.

HME’ye getirilen diğer eleştiriler ise kötümser tutumu, ulusal kurumlara verdiği önem ve ulus ötesi anonim şirketlerin ülke içindeki yatırımlarının yol açtığı sonuçları görmemesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bütün bu eleştirilere karşın günümüzde artık ‘Latin Amerika’ tartışması yürüten bir CC ekolünün doğmakta olduğunu söylemek mümkündür⁷⁹⁹. Bu tartışmalardan elde edilen önemli bir sonuç, devletin, şirketlerle kurduğu yakın ve hiyerarşik ilişki sayesinde, HME’nin yarattığı sorunları aşmak için uygulanacak kalkınma politikalarına yol gösterici olabilecek kuvvete sahip olduğudur. Devletin dahliyle birlikte Schneider’in bulduğu eksiklikleri

⁷⁹⁷ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 25.

⁷⁹⁸ a.g.e., s. 12.

⁷⁹⁹ a.yer.

aşmak ve kapsamlı ulusal kalkınmanın yolunu açabilmenin mümkün olduğu iddia edilmiştir⁸⁰⁰.

(iv). Devlet Nüfuzlu Piyasa Ekonomileri

Nölke vd.⁸⁰¹, devletin gelişmekte olan ülkelerdeki konumunu ortaya serebilmek için Devlet Nüfuzlu Piyasa Ekonomisi (*State Permeated Market Economy – SME*) modellemesini sunmuştur. Bu ülkelerin kurumsal benzerlikleri, birinci bölümde incelenen devlet kapitalizmi tartışması içerisinde araştırılmıştır. Bu kavramsallaştırma kullanılarak ilgili ülkelerin ilk bölümde yapılan tartışmaya koşut biçimde Washington ve Post Washington Uzlaşısı dışında bir kurumsallaşma ile iktisadi büyüme sağladıkları savunulmuştur.

Araştırılan ülkeler Brezilya, Hindistan ve Çin'dir. Araştırmada VoC'un beş kademeli kurumsal inceleme kalıbına sadık kalınmış, ancak bu kurumsal araştırmada temel belirleyici devlet olmuştur. Bu yöntem ile amaçlanan, VoC'un mikro iktisadi etkinlik öncelikleriyle sınırlandırılmış çerçevesini aşmaktır. Bu gaye ile devlet, ekonominin temel belirleyicisi olarak sunulmuş ve ülke içi piyasanın büyüklüğü ve güç ilişkileri hesaba katılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre incelenen üç ülkede ulusal kalkınma gayesiyle iş alemine devlet tarafından yoğun destek sunulduğu, bir başka ifadeyle devlet ve iş aleminin arasında bir koalisyon oluşturulduğu tespit edilmiştir. Bu koalisyonun oluşumu ve sürdürülmesinde sadakat, güven, gayri resmi kişisel ilişkiler, aile bağları ve ortak toplumsal bağlar etkili olmuştur. İncelenen ülkeler, uluslararası ticarete ve uluslararası kapitalist ilişkilere eklemlenmiştir, ancak bu ülkelerin ekonomilerinin itici gücü yabancı sermaye yerine ulusal sermaye olmuştur⁸⁰². Büyük iç talep önemini korurken ulusal sermayenin yaratıcısı ve koruyucusu ise, gerekli olan durumlarda kamu bankaları aracılığıyla kredi sağlayan, yabancı yatırımcılara karşı yerli sermayeyi koruyan ve emek maliyetlerinin düşük olmasını yapısal olarak taahhüt eden, dolayısıyla düşük ücret seviyelerini yaratan⁸⁰³ devlet olmuştur.

⁸⁰⁰ Matthias Ebenau, "Directions and Debates in the Globalization of Comparative Capitalisms Research", **New Directions in Comparative Capitalisms Research Critical and Global Perspectives**, ed. Matthias Ebenau, Ian Bruff, Christian May, New York: Palgrave Macmillan, 2015, s. 50.

⁸⁰¹ Andreas Nölke vd., "Domestic Structures, Foreign Economic Policies and Global Economic Order: Implications from the rise of Large Emerging Economies", **European Journal of International Relations**, C. 21, S. 3, 2015, s. 542, doi:10.1177/1354066114553682.

⁸⁰² a.g.e., s. 543.

⁸⁰³ a.g.e., ss. 544, 545, 559.

Daha sonra SME'nin araştırma bölgesi genişletilerek Güney Afrika da bu araştırma çerçevesi içerisine eklenmiş ve yeni ülkelerin bu modele dahil edilebilme olasılığı tartışılmıştır. Endonezya'nın bu modele eklemlenmesi uygun görülürken Türkiye ile Meksika gibi büyük bir iç pazara sahip olmasına yabancı sanayi sermayesi ve finansal sermayenin önemli bir yer tuttuğu ülkelerin bu modele uygunluğu olasılığının düşük olduğu vurgulanmıştır⁸⁰⁴. Buna karşın Yağcı⁸⁰⁵, devlet ve sermaye grupları arasındaki ilişkileri araştırdığı çalışmasında Türkiye'nin 2002 sonrasında özgün bir SME örneği sunduğunu öne sürmektedir.

(v). Patrimonyal Piyasa Ekonomileri

VoC'un gelişmekte olan ülkelere uyarlanma çalışmalarının bir diğer basamağı patrimonyal piyasa ekonomileridir (PME). Schlumberger, patrimonyal kapitalizmin, ranta dayalı iktisadi yapılar, patrimonyal siyasi yapılar ve ekonominin ve ekonomik reformların iktidar rejimleri tarafından araçsallaştırılmasına dayanan “*özgül bir piyasa dışı kapitalizm türü*,” olduğunu savunmaktadır⁸⁰⁶. Bu ülkelerde öncelikle, hukukun üstünlüğü ve bağımsız yargının esaslı eksikliğinin bir sonucu olarak gayri resmi olanın baskın olduğu resmi kurallar ile gayri resmi normlar arasında bir uyumsuzluk ve sürekli bir çatışma vardır. Bu durum, rejimin hukuk sistemini araçsallaştırmasından kaynaklı olarak mülkiyet hakları ve sözleşmeler konusunda önemli bir güvensizliğe yol açmakta ve gayri resmi kayırmacı ve patrimonyal ağların kurulmasını teşvik etmektedir. İkinci olarak, önemli mevkilere bu yapıya yakın isimlerin atanmasını kullanarak ekonomiye hâkim olan kayırmacı ağların istikrarlı bir şekilde kurumsallaşması ancak otokratik bir ortamda mümkündür⁸⁰⁷. Sonuç olarak, kayırmacılık ve patrimonyal bürokratik yapı, makro düzeyde hâkim sosyo-politik düzen tarafından şekillendirilen ve tanımlanan bir ekonomik düzen oluşturmaktadır⁸⁰⁸. Tarihsel olarak süregelen bu yönetim ve refah dağılımı mekanizmaları, gündelik sosyal, siyasi ve ekonomik yaşamda yeniden üretilmektedir⁸⁰⁹.

⁸⁰⁴ Nölke vd., *State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies*, s. 240.

⁸⁰⁵ Mustafa Yağcı, “The Turkish Variety of State-Permeated Capitalism and Mutually Dependent State-Business Relations”, *Journal of Contemporary Asia*, C. 51, S. 5, 2021, ss. 759-81, doi:10.1080/00472336.2021.1887320.

⁸⁰⁶ Oliver Schlumberger, “Structural Reform, Economic Order, and Development: Patrimonial Capitalism”, *Review of International Political Economy*, C. 15, S. 4, 2008, s. 622, doi:10.1080/09692290802260670.

⁸⁰⁷ a.g.e., ss. 633-36.

⁸⁰⁸ a.g.e., s. 635.

⁸⁰⁹ Daniel Buhr, Rolf Frankenberger, “Emerging Varieties of Incorporated Capitalism. Theoretical Considerations and Empirical Evidence”, *Business and Politics*, C. 16, S. 3, 2014, s. 406, doi:10.1515/bap-2013-0020.

PME'nin ilk ve en önemli ayırt edici özelliği, gayri resmi kural ve normların bir liderin ya da bazen küçük bir grubun resmi olarak tanımlanmamış ama aslında oldukça öngörülebilir sınırlar içinde güç kullanarak siyasi sistemi şekillendirdiği genel bir model olmasıdır. İkinci olarak, ekonomi politikalarını ve siyaseti kendi çıkarlarına göre şekillendiren mevcut rejimdir. Son olarak, bir ülkeyi PME sınıfına katabilmek için otoriter bir rejimin varlığı yeterli değildir, otoriter bir yapı altında artığın yeniden dağılımı ve devlet kadrolarına yapılan atamaların katı kayırmacı ve genellikle aile odaklı gayri resmi ağlar tarafından belirlenmesi zaruridir⁸¹⁰. Literatüre göre PME modeline uygun ekonomiler, başta Mısır olmak üzere Arap ülkeleri⁸¹¹ ve Rusya'dır⁸¹².

Hay⁸¹³ VoC'un öne sürdüğü çeşitlilikleri aşan, distopik kapitalist çeşitlilik anlatısını önermiştir. Bu öneriye göre, kapitalist çeşitlilikler, içinde taşıdığı kriz eğilimi ve patolojik sorunlarla anlatılmalıdır. Örnek olarak LME, yarattığı eşitsizlik, politik istikrarsızlık, hane halkı borçlanmasına dayalı tüketim gibi özelliklerle beraber serimlenmelidir. Sonuç olarak, kapitalist çeşitlilik, anaakım VoC anlatısında görüldüğü üzere bir dengeyi değil, dengesizliği anlatabilmelidir. Bu nedenle, ikinci kuşak VoC çalışmaları da bu dengesizliği serimlemek konusunda yetersiz kalmaktadır. Bir sonraki başlıkta, bu yetersizliği aşmak için geliştirilmiş büyüme modelleri yaklaşımı incelenecektir.

B. Yeni Nesil Karşılaştırmalı Kapitalizm: Büyüme Modelleri Yaklaşımı

Büyüme modelleri yaklaşımı, CC araştırmalarının yeni bir koludur. Bu yaklaşımın temelinde, VoC'a yöneltelen eleştirileri aşarak kapitalist çeşitlilikleri sınamayı amaç edinen bir CC araştırma yöntemi sunmak gayesi bulunmaktadır⁸¹⁴. Büyüme modelleri yaklaşımına göre kapitalist çeşitlilik, sadece şirketler üzerinden anlatılmakla sınırlandırılmamalı, özgül ulusal modeli açıklamak için daha kapsayıcı araştırmalar sunulmalıdır. Tarihsel incelemeler ve siyasal olarak olası büyüme modelleri incelemelere dahil edilmeli, diğer ulusal kapitalist çeşitlilikler ve

⁸¹⁰ a.g.e., s. 407.

⁸¹¹ Schlumberger, "Structural Reform, Economic Order, and Development: Patrimonial Capitalism", s. 636.

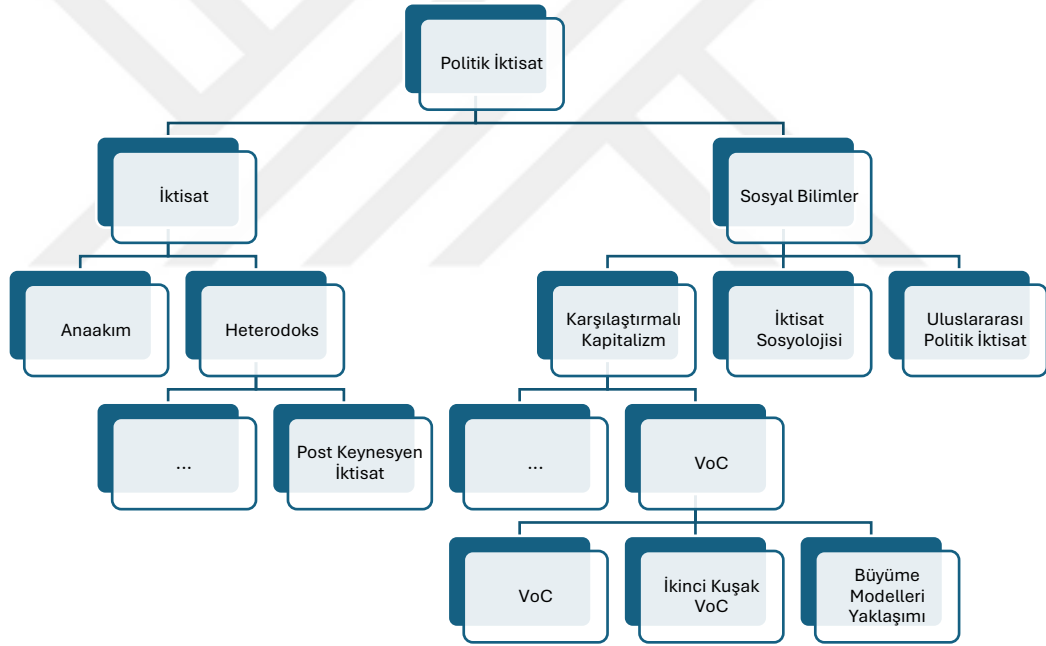
⁸¹² Uwe Becker, Alexandra Vasileva, "Russia's Political Economy Re-conceptualized: A Changing Hybrid of Liberalism, Statism and Patrimonialism", *Journal of Eurasian Studies*, C. 8, S. 1, 2017, s. 88, doi:10.1016/j.euras.2016.11.003.

⁸¹³ Hay, "Does Capitalism (Still) Come in Varieties?", s. 316.

⁸¹⁴ Guilherme Spinato Morlin, Nikolas Passos, Riccardo Pariboni, "Growth Theory and the Growth Model Perspective: Insights from the Supermultiplier", *Review of Political Economy*, C. 36, S. 3, 2024, s. 1130, doi:10.1080/09538259.2022.2092998.

kapitalizmin küresel koşulları mutlaka göz önüne alınmalıdır⁸¹⁵. İktisadi büyümenin temel belirleyen olarak seçilmesinin nedeni, kapitalizmin, istikrarını maddi beklentilerin karşılanmasına borçlu olmasıdır. Ancak, özellikle sürekli durgunluk (*secular stagnation*) kavramının vurguladığı üzere, gelişmiş kapitalist ülkelerde iktisadi büyüme yaratımının güçleşmesi, finansal istikrarsızlık ve anaakım siyasi partilerin güç kaybı gibi birçok yeni olguya neden olmaktadır. Büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalist demokrasilerin meşruluğunu oluşturan iktisadi büyüme yaratımı ve bu büyümenin tabana yayılması olgusunun kaybı halinde ne olacağını ve bu durumun kapitalist çeşitliliklere nasıl etki ettiğini serimlemeyi amaçlamaktadır⁸¹⁶. Ayrıca büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalist çeşitliliklerin ortaklıkları ve farklılıkları olduğunu kabul etmekte ve ikisini de açıklamaya yönelik bir teorik çerçeve sunmayı vaat etmektedir⁸¹⁷.

Şekil 2. Politik İktisat Çalışmalarının Dalları

Kaynak: Engelbert Stockhammer, Karsten Kohler, “Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach”, **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, s. 186, doi:10.4337/roke.2022.02.03.’dan esinlenerek yazar tarafından türetilmiştir.

Büyüme modelleri yaklaşımının CC araştırmalarındaki yerini Şekil 2’den izlemek mümkündür. Büyüme modelleri yaklaşımı, 19.yüzyıldan evvel var olan ve

⁸¹⁵ Hay, “Does Capitalism (Still) Come in Varieties?”, s. 316.

⁸¹⁶ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 1.

⁸¹⁷ a.g.e., s. 2.

liberalizmden Alman Tarih Okulu'na ve Marksizme kadar birçok teorik çerçeveyi içerisinde barındıran politik iktisada bir dönüş çabasıdır. 19.yüzyılın ardından oluşan modern akademik disiplinlerle birlikte iktisat diğer sosyal bilimlerden ayrılmış ve neoklasik iktisat politik iktisadın yerini almıştır. Bu dönüşüm, iktisatçıların sorgularını da etkilemiş, böylece kurumların sorgulanması ve kıyaslanmasını iktisadın gündeminden çıkarmıştır. Kurumların tekrar iktisadın gündemine girmesi, oldukça uzun bir dönemin ardından Kurumsal ve Yeni Kurumsal İktisat ile birlikte gerçekleşmiştir⁸¹⁸. Büyüme modelleri yaklaşımı, VoC'un içerisinde sadece şirketlere yer veren kurumsal anlayışı dönüştürmeyi ve kurumları toplam talebin birleşimlerini şekillendiren uzlaş ve çatışmalar ile incelemeyi şiar edinmektedir.

1. Büyüme Modelleri Yaklaşımı ve Karşılaştırmalı Kapitalizm Araştırmaları

Büyüme modelleri yaklaşımı, VoC'a karşı eleştirel tutum izlemektedir. Bu tutuma göre VoC'un sunduğu araştırma çerçevesi, anaakım iktisat içerisindeki Anti-Keynesyen çevrimden etkilenmiş ve böylece, arz yanlı konulara odaklanırken ekonominin talep ve dağılıma bakan yanını ihmal etmiştir⁸¹⁹. Büyüme modelleri yaklaşımı, Post Keynesyen iktisattan (PKİ) hareketle özellikle VoC içerisindeki arz yanlılığı eleştirmekte ve talep yanlı bir incelemenin eksikliğini dile getirmektedir. Zira VoC, ekonominin talep yanının bir incelemesini sunmaktan ziyade, uluslararası rekabeti göz önüne almakta ve yalnızca yurt dışından gelecek talebe kapı aralamaktadır⁸²⁰. Büyüme modelleri yaklaşımının VoC'u eleştirdiği bir diğer nokta ise, özellikle kazanç ve gelir eşitsizliğini yalnızca LME'lere özgü bir olgu olarak değerlendirmiş olmasıdır. Oysa CME'lerde de neoliberal dönem içerisinde eşitsizlikler önemli düzeyde artmış ve boyut değiştirmiştir. Bu nedenle LME ve CME'leri eşitsizlikler üzerinden değil, eşitsizliklerin kaynakları açısından inceleyecek yeni bir araştırma çerçevesi sunabilmek gerekmektedir⁸²¹.

Teorik açıdan birbirlerine mesafeli görülme ihtimallerine karşın, PKİ ve CC araştırmaları aynı özden, politik iktisattan, doğmuşlardır. PKİ çalışmaları iktisadi alana dair araştırmalar yaparken CC çalışmaları ülkeler arası kurumsal farklılıklara

⁸¹⁸ Kurumsal iktisada daha fazla bilgi için bkz. Alp Yücel Kaya, Ali Onur Peker, "Yeni Kurumsal İktisat, İktisat Tarihini Nasıl Yazıyor? Eleştirel Bir Bakış", **Praksis**, C. 54, S. 3, 2020, ss. 29-60.

⁸¹⁹ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 6.

⁸²⁰ Stockhammer, Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", s. 189.

⁸²¹ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 180.

yoğunlaşmıştır⁸²². Bunun yanında, CC araştırmacıları her zaman iktisadi konuları inceleme alanı içerisinde kabul etse de anaakım iktisadın sunduğu araştırma çerçevesine yakın durmuş ve bu araştırma çerçevesine dair eleştirel bir yaklaşım geliştirmemiştir⁸²³. Büyüme modelleri yaklaşımını savunan araştırmacılar, PKİ içerisinde eksik yan olarak düşündükleri kurumlar, devlet ve siyaset tartışması ile VoC'un anaakım iktisatla uyumlu anlatısı içerisindeki kabulleri heterodoks iktisat anlatısına kaydırarak, üçüncü nesil VoC araştırmalarını oluşturmuştur. Bu gaye ile büyüme modelleri yaklaşımı, ülkelerin uyguladıkları büyüme modellerinin iktisadi büyümeyi sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu kurumsal yapılanma ve toplumsal uzlaşıları PKİ'nin incelediği büyüme birleşenleri içerisine yerleştirmiştir⁸²⁴.

Baccaro ve Pontusson'a⁸²⁵ göre kapitalist çeşitlilik, VoC'un Fordist üretim tarzından yola çıkarak sunduğu çeşitliliklerden daha yoğun ve daha geniş farklılıklar arz etmektedir. Bu nedenle bu düşünürler, üçüncü kuşak VoC-CC araştırmacılarını oluşturabilmek ve CC'ye daha esnek bir çerçeve sunabilmek için kapitalist çeşitlilik ve büyüme modelleri arasında bağlantı kurma arayışına girmişlerdir. Evvela büyüme modelleri yaklaşımı, anaakım CC araştırmacılarının ekonominin arz yanına-şirketler düzeyine verdiği öneme karşılık, kapitalist gelişme için ekonominin talep yanının da en az arz yanı kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır⁸²⁶. Dolayısıyla bu araştırma çerçevesi, CC ve büyüme modellerini birlikte ele alabilmek için VoC içindeki şirket odaklı mikro iktisadi analizi makro iktisadi düzleme teşmil etmektedir⁸²⁷. Ayrıca, uluslararası iktisadi bağımlılıkları hesaba katmadan, özellikle ihracat ve tüketime dayalı büyüme modellerini incelemeyen, yalnızca özel modellemelere dayalı ulusal kapitalizmleri inceleyerek, kapitalist özgüllükleri anlamak olanaksızdır. Bu büyüme modelleri, özellikle sabit bir kapitalist döngü varsayımına karşı, dönemsel olarak

⁸²² Stockhammer, Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", s. 189.

⁸²³ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comparative Capitalism", s. 6.

⁸²⁴ Stockhammer, Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", s. 189; Stockhammer, "Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth", s. 6.

⁸²⁵ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 176.

⁸²⁶ Schedelick vd., "Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field", s. 518.

⁸²⁷ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 181.

kısıtlıdır. Bu durumda siyaset, temel belirleyici nokta haline gelmekte, özellikle büyüme modelini destekleyen sosyal bloklar bu belirleyiciliğe destek olmaktadır⁸²⁸.

Büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalist çeşitliliği iktisadi büyümenin farklı itici güçlerinin sonucu olarak görmektedir. Bu nedenle, bu yaklaşım, VoC'un sunduğu kurumsal iklim ve kurumsal tamamlayıcılık tartışmasını ikincil kabul etmektedir. Ayrıca büyüme modelleri yaklaşımı, arz yanlı VoC'u ikame etmek için sabit talep yanlı bir büyüme modeli koymak yerine, kapitalizmin barındırdığı istikrarsızlıkların varlığını kabul etmektedir⁸²⁹. Bu istikrarsızlıkların doğuracağı sonuç ise büyümenin belirleyenlerinde gerçekleşecek dönemsel değişim olacaktır. Büyüme modelleri yaklaşımı, dağılıma odaklanmasıyla beraber, mal ve hizmetlerin farklı biçimlerde üretilmesinin eşitsizliğin biçim ve düzeyiyle olan ilişkisini vurgulamaktadır⁸³⁰. Dağılım mücadelesi büyüme modelleri tartışmasının temel inceleme alanı olmuştur⁸³¹. Örnek olarak, ihracat amacıyla meta üretimi neticesinde toprak sahipleri, tarım ve madencilik şirketleri üretimi gerçekleştiren vasıfsız emek gücüne nazaran oldukça büyük ve eşitsiz kazanımlar elde etmektedir. Katma değeri yüksek ürünlerin ihracı vasıflı işçiler için önemli kazanımlar sağlarken orta düzeyde teknoloji içeren malların ihracatı rekabet için ücret baskılanmasıyla neticelenmektedir. Büyüme modelini değiştirmek, kurumların yapısını değiştirmeyi ve kurumların uygulamalarını yenilemeyi gerektirmektedir. Örneğin yüksek teknoloji gerektiren ürünlerin imalatına doğru bir geçiş, AR-GE harcamalarına yoğunlaşma ve bu nedenle vergi artışlarına ihtiyaç duymaktadır. Ancak baskın sosyal grubun düşük teknoloji-emek yoğun üretim alanında olduğu düşünüldüğünde, bu dönüşüm güç çatışmalarını beraberinde getirecektir⁸³².

Makro iktisadi CC araştırmalarına geri getirmek için VoC içinde de bazı çalışmalar yapılmıştır, ancak bu çalışmalar, YKİ'nin ilkelerinden kopabilmiş

⁸²⁸ Schedelik vd., "Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field", s. 518.

⁸²⁹ Baccaro, Pontusson, "The Politics of Growth Models", s. 206.

⁸³⁰ Glenn Morgan, Heike Doering, Marcus Gomes, "Extending Varieties of Capitalism to Emerging Economies: What can We Learn from Brazil?", *New Political Economy*, C. 26, S. 4, 2021, s. 541, doi:10.1080/13563467.2020.1807485; Stockhammer, "Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth", s. 6.

⁸³¹ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 181.

⁸³² Morgan, Doering, Gomes, "Extending Varieties of Capitalism to Emerging Economies: What can We Learn from Brazil?", s. 541.

değildir⁸³³. Bu nedenle, büyüme modelleri yaklaşımı, PKİ ve Neo-Kaleckiye makro iktisadi incelemesinin temeline almayı yeğlemektedir. Yeni-Kaleckiye makro iktisadın tartışmayı amaç edindiği güç ve dağılım çatışmaları, CC'nin incelemeyi amaçladığı konular ile yakınlık arz etmektedir⁸³⁴.

2. Post Keynesyen Makro İktisat

PKİ, Keynes'in neoklasik iktisada yönelttiği itirazların kısa dönem ve uzun dönem ayrımı ile neoklasik sentez içinde sunularak eritilmesine itiraz etmektedir. PKİ, Parasalcılar ve Yeni Klasiklerce oluşturulan neoklasik sentezle birlikte anaakım iktisadın çalışma alanlarının daha da sınırlandırıldığını söylemektedir. PKİ, bu sentez içerisinde yer edinmemiştir. Aksine, bu okul, kurumların önemine vurgu yapan ve güç ilişkilerine önem veren sınıf temelli yaklaşıma yakın bir yerde kendisini konumlandırmıştır. Ancak bu konumlandırma, PKİ'yi temel alan çalışmalar içerisinde gerekli özenle dile getirilmemiş gözükmektedir. Özellikle devletin PKİ çalışmalarının çoğunda dışsal olarak belirlenmesi, bu çalışmaların zayıf yanlarından birisidir⁸³⁵. Baccaro ve Pontusson⁸³⁶ VoC'a eleştirel CC araştırmaları içerisinde oldukça yoğun ve mantıklı eleştiriler getirildiğini, ancak bu eleştirilerin bir araştırma çerçevesine dönüştürülemediğini vurgulamıştır. Birçok eleştirel CC araştırmaları liberalleşmeye vurgu yaparken CC'nin en önemli araştırma sorusu olan ulusal özgünlükleri açıklamakta zorlanmaktadır.

Büyüme modelleri yaklaşımı, PKİ'nin kapitalizm içindeki çeşitlilikleri anlatmak konusunda YKİ'ye nazaran daha yetkin olduğunu vurgulamaktadır⁸³⁷. Bu

⁸³³ VoC'un makro iktisadi çerçevesinin teorik incelemesi için bkz. Soskice, "Macroeconomics and Varieties of Capitalism", ss. 89-121.

⁸³⁴ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 181.

⁸³⁵ Stockhammer, Kohler, "Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach", s. 185.

⁸³⁶ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 179; Stockhammer, "Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth", s. 5.

⁸³⁷ Hope ve Soskice, büyüme modelleri yaklaşımının VoC'a dönük eleştirilerine yanıt vermiş ve PKİ'yi reddederek, YKİ'nin çerçevesi altında VoC yöntemini takip ederek büyüme modellerinin anlaşılabilirliğini ve bu araştırmanın gelişmiş ülkelerin post-Fordist dönemdeki büyüme izlenmesini anlayabilmek için daha aydınlatıcı olacağını vurgulamıştır. Bu çalışmaya göre orta ve uzun dönemli belirleyici yine ekonominin arz yanısıdır. Talep ise ancak kısa dönemde eşitliğin belirleyicisidir. Finansal sektörün sistem içerisine yerleştirilmesi merkez bankasının karar verdiği kısa dönemli faiz haddi ile sınırlıdır. Bu nedenle bu modelde, finansallaşmanın iktisadi hayata etkileri olarak sıralanabilecek olan hane halkı borçlanması, konut kredileri, türev ürünler veya finansal çevrimlerin etkisi yoktur. Ayrıca, talebin gelir dağılımına etkisine de bu çerçeveye içerisinde yer verilmemiştir. Ancak bu iki çalışmanın kıyaslanması, CC araştırmalarının PKİ veya YKİ'nin araştırma çerçevesi altında yürütülebileceğini göstermek açısından önem arz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. David Hope, David Soskice, "Growth

nedenle, Keynes ve Kaldor'un çıktının kısa dönem ve uzun dönemde etkin talep tarafından belirleneceği ve Kalecki'nin dağılımın toplam talebe etki edeceği fikirleri büyüme modelleri yaklaşımınca kabul edilmiştir⁸³⁸. Sonrasında, Kaleckiye yöntemi yetersiz gören araştırmacılarca Sraffian süper çarpanı da büyüme modellerinin tasnifinde kullanan çalışmalar yapılmıştır⁸³⁹. PKİ yöntemsel bireyciliği reddetmekte ve belirsizlik, gelenekler, kurumlar ve sınıf çatışmalarını iktisadi çıktının belirleyicileri arasında saymaktadır. İstikrarsızlığın incelemenin temelinde var olduğu bir sistemde, karar alıcılar bilgi eksikliğinden ötürü rasyonel karar veremez. Aksine, insanların vereceği iktisadi kararlar basit davranış kuralları ve toplumsal geleneklerden etkilenmektedir. Bu durum, kurumlara ve toplumsal kurallara istikrarı sağlayıcı organlar görevi yüklemektedir⁸⁴⁰.

PKİ, ekonomideki marjinal değişimlerin etkisini belirleyecek iki temel ilişki olduğunu vurgulamaktadırlar. Bunlar, talep ve üretkenlik rejimleridir. Bu iki rejim arasındaki ilişki, ekonominin büyüme izlencesini belirleyecektir. PKİ ve YKİ, üretkenliğin dağılımında şirketler ve emekçilerin çatışan çıkarlarının olduğunu kabul etmektedir. Şirketlerin piyasa gücüne haiz olması, fiyatlara toplam emek maliyetlerini aşan mark-up fiyatlama şansını vermektedir. PKİ, şirketlerin kullanılmayan kapasiteye sahip olduğunu da vurgulamaktadır. Buna göre, şirketlerin marjinal maliyeti, tam istihdama kadar sabittir. Ek olarak, PKİ, Keynes ve Kalecki'nin, emekçilerin kapitalistlere nazaran daha yüksek harcama eğilimine sahip olduğunu da kabul etmektedir. Bu duruma göre, emekçilerin gelirden aldığı payın artması, kısa dönemde tüketim payının artışıyla neticelenecek, böylece büyüme oranı da artacaktır. Ayrıca PKİ, YKİ'den farklı olarak, reel ücretler ve toplam talep arttıkça emek üretkenliğinin de artacağını vurgulamaktadır⁸⁴¹. YKİ, toplam talepteki bir artışın uzun dönemde reel etkisinin olmayacağı, dolayısıyla Philips eğrisinin uzun dönemde dikey olduğunu vurgulamaktadırlar. Ancak PKİ, Philips eğrisinin uzun dönemde yatay veya düşük bir pozitif eğime sahip olduğunu ileri sürmektedirler. Bu durumda, ücret

Models, Varieties of Capitalism, and Macroeconomics", *Politics & Society*, C. 44, S. 2, 2016, s. 216, doi:10.1177/0032329216638054.

⁸³⁸ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 10.

⁸³⁹ Morlin, Passos, Pariboni, "Growth Theory and the Growth Model Perspective: Insights from the Supermultiplier", s. 1131.

⁸⁴⁰ Stockhammer, Onaran, "Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics", ss. 53-55.

⁸⁴¹ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 10.

artışlarının kesin olarak enflasyon yaratacağı fikri geçersiz olmakta ve yüksek enflasyon oranları, yüksek çıktı oranlarını beraberinde getirmektedir⁸⁴².

Büyüme modelleri yaklaşımı Kalecki'nin düşük gelirli hane halklarının yüksek gelirli hane halklarına göre daha fazla tüketim harcaması yapma eğilimi olduğunu göstererek, dağılım ve toplam talep arasındaki ilişkiyi belirtmesinden yola çıkmaktadır. Yeni Kaleckiye makro iktisadın temel sorgusu, ücret payındaki bir artışın toplam talep ve GSYİH'yi nasıl etkileyeceğidir. Ücretler ve kârlar tüketim, yatırım, ihracat ve ithalatı farklı bağlamlarda etkilediklerinden, ücret payındaki artışın net etkisi *a priori* olarak belirlenemez. Eğer net etki pozitif ise, büyüme modeli ücrete dayalı, negatif ise kâra dayalıdır⁸⁴³.

Ücret payındaki bir artış, tüketim payının yükselmesine yol açmalı ve iki varsayım altında şirketlerin kapasite kullanımını arttırmalıdır. Birinci varsayım, tüketim eğiliminin gelirle ters orantılı olarak değişimidir. Örneğin varlıklı bireyler veya hane halkları yoksullara göre daha az tüketme ve daha az tasarruf etme eğilimine sahiptir. Eğer ücret ve kâr gelirlerinin tüketim ve yatırım eğilimlerinde herhangi bir fark yoksa, ücret payının artışının tüketim üzerinde bir etkisi olmaz. İkinci varsayım, ekonomide kullanılmayan kapasitenin var olduğu ve şirketlerin talepteki artışa fiyat artışları yerine çıktı artışlarıyla yanıt vereceğidir⁸⁴⁴. Netice itibarıyla PKİ, eşitlik üzerinde dalgalanan bir ekonomi değil, aksine, dışsal politik ve iktisadi değişkenlerden etkilenen istikrarsız bir düzen öngörmektedir. Örnek olarak, güç dengesinin emekçiler lehine değiştiği bir durumda, istihdam haddi artacak, bu durum, emeğin artan pazarlık gücünü beraberinde getirecektir. Eğer üretkenlik artışı emekçilerin artan talepleriyle uyumazsa, enflasyon ortaya çıkacak ve akabinde ücret geliri elde edenler ve finansal varlık sahipleri arasında güç kazanma mücadelesi ortaya çıkacaktır. Bu durum, küresel ekonomideki makro değişimleri açıklamak için de kullanılabilir⁸⁴⁵.

Büyüme modelleri yaklaşımı, neoklasik iktisat ve YKİ'nin kendi kendine dengeye gelen eşitliğinin var olmadığını PKİ ile uygun biçimde kabul etmekte ve kapitalizmi doğal olarak dengesiz bir sistem olarak görmektedir. Bu doğal dengesizlik durumunda istikrar, geçici bir siyasal çıktıyı ifade etmektedir. DT'nin fikirlerini

⁸⁴² a.g.e., s. 11.

⁸⁴³ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", ss. 181-82; Morlin, Passos, Pariboni, "Growth Theory and the Growth Model Perspective: Insights from the Supermultiplier", ss. 1132-1333.

⁸⁴⁴ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 182.

⁸⁴⁵ Stockhammer, Onaran, "Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics", s. 11.

andıran emek ve sermaye arasındaki siyasal değiş tokuş neticesinde emekçiler ve sermayedarlar arasındaki ücret ve enflasyon çekişmesinin çözümü, PKİ için dengeye nasıl erişileceğini ifade etmektedir. Bütün iktisadi sistemleri LME ve CME ikilemine bağlı olarak anlatmaktansa, büyüme modelleri yaklaşımı, açık bir ekonomide talep, ücretler ve kârların farklı büyüme modellerinde oynadıkları rollere yoğunlaşmakta ve böylece bağımlılık ve özgünlükleri serimleyebilmeyi amaçlamaktadır⁸⁴⁶.

Son olarak PKİ'nin finansal sektöre dair yaptığı özel vurguya değinmek gerekmektedir. Serbest piyasanın olası sonuçları, eksik istihdam ve gayri iradi işsizliktir. İşsizliğin olduğu durum, sermaye ve emek arasındaki asimetrik bir güç ilişkisine işaret etmektedir. Bu eşitsiz güç ilişkisi içerisinde baskın konumda olan taraf, makro iktisadi karar verme yetisini elinde tutan sermaye sınıfıdır. Sermaye sınıfı içerisinde finans kesimi, PKİ tarafından ayrı bir sınıf olarak ele alınmaktadır. Hissedarlar, bankalar ve rantiyerler şirketlere yatırım yapmakta ve karşılığında kâr payı veya faiz geliri elde etmektedir. Bu nedenle faiz haddi ve diğer finansal değişkenler, ücretlerle beraber dağılım göstergeleri olarak değerlendirilmektedir⁸⁴⁷. Bu olgu uluslararası finansal hareketlerle birleşmekte ve bu süreçte doların rezerv para konumu arttıkça çevre ülkeler için yeni riskler oluşmaktadır⁸⁴⁸. Dolayısıyla PKİ'ye göre sisteme içkin olan istikrarsızlığın kaynağı finansal sınıftır

3. Ücret Çekişli Büyüme Modeli

Yeni Kaleckiye makro iktisattan doğan büyüme modelleri yaklaşımı, Fransız DT'nin temel fikirleriyle benzerlik göstermektedir. DT, 1950 ve 1960'ların iktisadi büyümesinin, istikrarlı bir kurumsal düzen tarafından sağlandığını söylemektedir. Fordist dönemin temel özelliğı, bu dönem içerisinde toplu pazarlığın varlığı ve sendikaların gücünün bu kurumsallaşmayı sağlamlaştırmasıdır. Toplu pazarlığın varlığı, ücretleri esnek olmaktan ve emek piyasasındaki şartlara yanıt vermekten ari tutmuş, böylece ücretler aşağı doğru katı ve emek üretkenliğine endeksli biçimde belirlenmeye başlanmıştır⁸⁴⁹. Bir başka ifadeyle Fordist büyüme modeli altında, toplu pazarlık ve işsizlik sigortası, emeğin pazarlık gücünü güçlü tutarak ve üretkenlik artışı ile ücret artışı arasında uyum sağlayarak toplam talebin varlığını ve sürekliliğini

⁸⁴⁶ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 11.

⁸⁴⁷ Stockhammer, Onaran, "Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics", s. 56.

⁸⁴⁸ Morlin, Passos, Pariboni, "Growth Theory and the Growth Model Perspective: Insights from the Supermultiplier", s. 1144.

⁸⁴⁹ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 14.

sağlamlaştırmıştır⁸⁵⁰. Bu uyumla eşanlı artan tüketim ve yatırımlar da Fordist büyüme modelinin belirleyenleri arasındadır. Gelişmiş kapitalist ülkeler, bu model altında emek ve sermaye arasında bir tarihsel uzlaşıya şahitlik etmiş, sendikalar kapitalist düzeni kabul etmiş, sermayedarlar ise teknik ilerlemeyi emekçiler ile paylaşmıştır⁸⁵¹. Bu modelde ücretlerin verimliliğe endekslenmesinin kurumsal aracılığı güçlü sendikaların varlığı dolayısıyla gerçekleşmiştir⁸⁵².

Ücret çekişli büyüme modelinin iyi işlemiş bir örneği Fordist modeldir. Bu modelde reel ücret artışları hanehalkı tüketimini arttırmış, aynı zamanda genişleyen talep sayesinde şirketlerin üretken yatırımları artmıştır. Bu durum, hızlandıran mekanizması vasıtasıyla GSYİH artışına doğrudan etki etmiştir. Netice itibariyle ücret çekişli Fordist model reel ücret artışlarının talebi ve üretken yatırımları arttırdığı bir verimli çevrimin içinde sürmüştür⁸⁵³. Fordist dönem içerisinde pazarlık gücünün koruyucusu olarak var olan kurumsal etmenlerin zayıflaması, artan finansallaşma ve serbest sermaye hareketleriyle birleşmiş ve böylece ücret çekişli büyüme modeli istikrarsız hale gelmiştir⁸⁵⁴. Bu sonuca neden olan etmenlerden ilki, ücret savaşıçılığının (*wage militancy*) kârlar üzerinde yarattığı baskının yatırım eğilimini düşürmesidir. Sermaye hareketlerinin kısıtlılığı, reel faiz haddinin küresel piyasalardaki faiz haddinin altında kalması ile birleşmiş ve netice itibariyle sermaye hesabının kontrol edilmesi politikası kaldırılmıştır. Bir diğer etmen ise enflasyondur. Sendikaların ücret taleplerinin üretkenlik artışlarının üzerinde olması neticesinde oligopolistik güce haiz şirketler, kâr oranlarının sıkışıklığını aşmak gayesiyle fiyatları arttırmaya yönelmiştir⁸⁵⁵.

Ücret çekişli büyüme modeli, emek ve sermaye arasındaki tarihsel uzlaşı, kısıtlı serbest ticaret ve sermaye kontrolleri ile oluşturulmuş bir uygulamadır. Ancak bu sistemin içsel çelişkilerinin derinleşmesi ve enflasyon sorununa çözüm bulamaması, sınıfların güç dengesinde işverenler tarafından daha sert politikaların uygulanması ve emeğin güç kaybı ile riskin emek üzerine yüklenmesi sonucunu doğurmuştur. Ücretler; fiyatlar, para, kârlar ve hükümet harcamaları arasında katı bir

⁸⁵⁰ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 206.

⁸⁵¹ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 15.

⁸⁵² a.g.e., s. 206.

⁸⁵³ Stockhammer, “Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth”, s. 5; Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 15.

⁸⁵⁴ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 206.

⁸⁵⁵ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 15.

değişken olmaktan uzaklaşmış ve tekrar ‘uyarlanan’ bir değişken durumuna gelmiştir⁸⁵⁶.

OECD ülkelerinin ücret çekişli olarak kaldığı ölçüde, ücret payının düşmesi ve ücret geliri elde edenler arasındaki eşitsizliğin artması, büyümenin yavaşlamasına işaret etmektedir. Bu nedenle, durgunluğun yeni siyasa seçenekleri sunduğunu söylemek makul görünmektedir, zira durgunluk neticesinde büyüme modelinde değişikliklerle neticelenecek politika yenilikleri ve kurumsal reformlara dair baskı artmaktadır⁸⁵⁷. Fordist dönem içerisinde pazarlık gücünün koruyucusu olarak var olan kurumsal etmenlerin zayıflaması, artan finansallaşma ve serbest sermaye hareketleriyle birleşmiş ve reel ücretler verimlilik artışlarının altında kalmıştır⁸⁵⁸. Böylece ücret çekişli büyüme modeli istikrarsız hale gelmiş ve gelişmiş kapitalist ülkelerin ücret çekişli büyüme modeline nasıl bir alternatif bulacağı, ülkelerin takip edeceği büyüme izlencelerine dair sorguları ve bazı ülkelerin büyüme modeli değişiminde neden diğerlerinden daha başarılı olacağı sorusunu beraberinde getirmektedir⁸⁵⁹.

4. Post – Fordist Büyüme Modelleri

Baccaro ve Pontusson⁸⁶⁰ Post – Fordist dönemde, geleneksel Fordist dönemin ücret çekişli büyüme modelinden ayrılan üç büyüme modeli olduğunu vurgulamıştır. Bunlar, kredi tarafından finansmanı sağlanan tüketime dayalı büyüme modeli, yatırıma dayalı büyüme modeli ve ihracata dayalı büyüme modelidir. Sunulan bütün büyüme modelleri çerçevesinin temel amacı, reel ücrete dayalı talep artışının yarattığı sorunları oluşturulacak diğer talep rejimleri ile çözmektir⁸⁶¹. Bu büyüme modellerinin ayrıştırılmasında sektörel çerçeve önem kazanmaktadır. Ulusal ekonomiler, temelde şirketlerin imalata dayalı mal, hizmet ve yatırım ihraç ettiği ihracat sektörü ve şirketlerin iç talebe yönelik mal ve hizmetler ürettiği kamu sektörü, bankacılık, konut ve inşaat gibi ürünlerini yurt içinde satışa sunan iç talebe yönelik sektörlerin varlığından oluşmaktadır. Büyüme modelleri yaklaşımını VoC’tan ayıran bir özellik,

⁸⁵⁶ a.g.e., s. 16.

⁸⁵⁷ Baccaro, Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, s. 184.

⁸⁵⁸ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 206.

⁸⁵⁹ Baccaro, Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, s. 185.

⁸⁶⁰ a.g.e., s. 186.

⁸⁶¹ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 16.

VoC'un sadece ihracata yönelik şirketlere verdiği önemin aksine, büyüme modellerinin iç talebi harekete geçiren şirketleri de incelemesidir⁸⁶².

Yeni bir büyüme modeline geçiş, hane halkı tüketiminin toplam talebin diğer birleşenlerine nazaran öneminin değişimini veya tüketimin başka araçlarla finansmanına geçilmesini içermektedir. Ulusal ölçekte tüketim dışında toplam talebin itici güçleri yatırımlar, kamu harcamaları ve net ihracattır. Yatırımlar, özel veya kamu yatırımları olabilir. Bu yapıda hane halkının tüketiminin hangi yöntemle karşılanacağını ücret büyümesine alternatif iki aracı, kredi genişlemesi ve kamu transfer harcamaları vasıtasıyla yeniden dağılımdır⁸⁶³.

Tablo 1. Post – Fordist Büyüme Modellerinin Sınıflandırılması

Tüketime Dayalı	<i>Yurt İçi Talep İtişli</i>	Yurt içi sektörün pozitif finansal dengesi Kamu sektörünün negatif finansal dengesi Dış sektörün dengeli veya hafif pozitif finansal dengesi (cari denge ya da düşük cari açık) Yurt içi talebin pozitif büyüme katkısı Mal ve hizmet dengelerinin pozitif veya negatif büyüme katkısı
	<i>Kredi Genişlemesine Dayalı İç Talep İtişli</i>	Özel sektördeki negatif finansal denge Dış sektörün pozitif finansal dengesi (cari açık) Büyük ölçüde kredi ile finanse edilen iç talebin (özellikle özel tüketim) pozitif büyüme katkısı Mal ve hizmet dengelerinin negatif büyüme katkısı
İhracata Dayalı	<i>Zayıf İhracat İtişli</i>	Yurt içi sektörün pozitif finansal dengesi Dış sektörün negatif finansal dengesi, cari fazla Net ihracatın negatif büyüme katkısı

⁸⁶² Alison Johnston, Matthias Matthijs, “The Political Economy of the Eurozone’s Post- Crisis Growth Model”, **Diminishing Returns The New Politics of Growth and Stagnation**, ed. Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, Oxford: Oxford University Press, 2022, s. 120.

⁸⁶³ Baccaro, Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, s. 185.

***İhracat İtişli
Merkantilist***

Yurt içi talebin pozitif büyüme katkısı VEYA
Dış sektörlerin pozitif finansal dengesi
Net ihracatın negatif büyüme katkısı, cari açık
Mal ve hizmet dengelerinin pozitif büyüme katkısı

Yurt içi sektörün pozitif finansal dengesi
Dış sektörün negatif finansal dengesi, cari fazla.
Mal ve hizmetlerin pozitif dengesi
Net ihracatın pozitif büyüme katkısı

Kaynak: Lucio Baccaro, Jonas Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, **Politics & Society**, C. 44, S. 2, 2016, s. 186, doi:10.1177/0032329216638053. ;Petra Dünhaupt, Eckhard Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, **Journal of Baltic Studies**, C. 50, S. 4, 2019, ss. 438-39, doi:10.1080/01629778.2019.1680403.

Tablo 1, Post – Fordist büyüme modellerini sınıflandırmaktadır. İlerleyen başlıklarda Post – Fordist büyüme modellerinin belirleyici özellikleri incelenmiştir. Bu tabloda, Post – Fordist büyüme modellerini serimleyen Baccaro ve Pontusson⁸⁶⁴ ile Dünhaupt ve Hein’in⁸⁶⁵ çalışmalarındaki tasnifler, ortak nitelikler ekseninde birleştirilmiştir. Baccaro ve Pontusson’un büyüme modelleri tasnifinde yer alan yatırıma dayalı büyüme modeli, Post-Fordist dönemde yatırımların kâra daha duyarlı hâle gelmesi nedeniyle, kamu ya da özel yatırımların itişiyile gerçekleşen ‘saf’ biçimlerinin bu dönemde ampirik olarak tespit edilemediği bir model olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle yazarlar, büyüme modelinin belirlenmesinde ihracat ve tüketimin göreceli paylarının ayrıştırılmasının analitik açıdan daha işlevsel olacağını vurgulamaktadır⁸⁶⁶. Dünhaupt ve Hein⁸⁶⁷ ise, bu tasnifteki tüketim ve ihracata dönük büyüme modellerini alt başlıklara ayırarak tüketime dayalı büyüme modelini yurt içi tüketim itişli ve kredi genişlemesine dayalı tüketim itişli; ihracata

⁸⁶⁴ Baccaro, Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, ss. 175-207.

⁸⁶⁵ Dünhaupt, Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, ss. 435-65.

⁸⁶⁶ Baccaro, Pontusson, “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, s. 186.

⁸⁶⁷ Dünhaupt, Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, ss. 438-39.

dayalı büyüme modellerini ise zayıf ihracat itişli ve ihracat itişli merkantilist olarak kümelemiştir. Tablo 1’de bu iki çalışmanın tasnifleri bir sentez içerisinde sunulmuştur. Üçüncü bölümde incelediğimiz ülkelerin büyüme modelleri, Tablo 1’deki göstergeler takip edilerek belirlenmiştir.

Daha ileri tarihli bir çalışmada Baccaro ve Pontusson⁸⁶⁸ tüketim ve ihracata dayalı büyüme modeli tasnifinde yatırıma dayalı büyüme modelini ihmalin doğurduğu eksiklikleri aşmak savıyla DYY itişli veya iç tüketim ile ihracatın eşanlı katkısının incelenebileceği modelleri tartışmaya açmıştır. Ancak DYY itişli büyüme modelinin başarısı, DYY’lerin teknolojik katkısı ve ihracat artışına yol açması ile ölçüldüğünden⁸⁶⁹, bu tasnifin nicel sonuçlar ve belirli göstergelerle açıklanabilmesi oldukça güçtür. Dolayısıyla Dünhaupt ve Hein’in⁸⁷⁰ ihracata ve tüketime dayalı büyüme modellerini ayrıştırdığı tasnifi sürdürerek iktisadi göstergeler dolayımıyla büyüme modelini belirlemek bizce daha isabetli görülmektedir. İlerleyen başlıklarda tüketim ve ihracata dayalı büyüme modelleri, alt tasniflerle beraber incelenecektir.

a. Tüketime Dayalı Büyüme Modelleri

Büyüme modellerine dair literatürdeki ilk tasnif, iç talebi önceleyen büyüme modellerini yurt içi talep itişli ve kredi genişlemesine dayalı yurt içi talep itişli olarak iki başlıkta ayrıştırılmasına dayanmaktadır. Yurt içi talep itişli büyüme modeli, hanehalkı sektörünün pozitif mali dengeleriyle belirginleşmektedir. Burada genellikle kamu ve bir dereceye kadar da şirketler açık vermektedir. Dış sektör ise dengede veya fazladır. İç talep odaklı ülkeler bu nedenle genellikle orta ve uzun vadede dengeli veya negatif cari hesaplara sahiptir. Özel tüketimin açık bir hakimiyeti ve kredi ile finanse edilen tüketim olmaksızın iç talep büyümeye olumlu katkı sunmaktadır. Orta vadede mal ve hizmet dengesinin büyümeye katkısı ise ılımlı negatif veya pozitifdir. Dolayısıyla büyük miktarda cari açıklar bu modelde söz konusu değildir⁸⁷¹.

⁸⁶⁸ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 206.

⁸⁶⁹ Dorothee Bohle, Aidan Regan, “The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*”, **Politics & Society**, C. 49, S. 1, 2021, s. 82, doi:10.1177/0032329220985723.

⁸⁷⁰ Dünhaupt, Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, ss. 435-65.

⁸⁷¹ a.g.e., ss. 438-39; Eckhard Hein, Walter Paternesi Meloni, Pasquale Tridico, “Welfare Models and Demand-led Growth Regimes Before and After the Financial and Economic Crisis”, **Review of International Political Economy**, C. 28, S. 5, 2021, s. 1203, doi:10.1080/09692290.2020.1744178; Eckhard Hein, Judith Martschin, “Demand and Growth Regimes in Finance-Dominated Capitalism and the Role of the Macroeconomic Policy Regime: A Post-Keynesian Comparative Study on France, Germany, Italy and Spain Before and After the Great Financial Crisis and the Great Recession”, **Review of Evolutionary Political Economy**, C. 2, S. 3, 2021, s. 498, doi:10.1007/s43253-021-00044-5.

Tüketime dayalı büyüme modellerinin ikinci alt başlığı, kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modelidir. Bu model, özel sektörün genelinde negatif finansal dengelerle belirginleşmektedir. Bu rejimde hanehalkı sektörü, hafif pozitif veya negatif finansal dengeler sergilemektedir. Bu olgu, hanehalkı sektörünün büyük bir kısmının mevcut gelirinin elverdiğinden daha fazla tüketim yaptığı, dolayısıyla borç stoklarını artırarak ve/veya varlık stoklarını azaltarak finanse edilen açıklar verdiği anlamına gelmektedir. Hanehalkı açıkları, birçok ülkede kurumsal açıklar tarafından hızlandırılmaktadır. Bu nedenle, yurt içinde özel sektör bir bütün olarak açık vermektedir. Dış sektör pozitif finansal dengeye sahiptir, bu da borç odaklı özel talep patlaması yaşayan ülkelerin genellikle cari açık verdikleri anlamına gelir. Özel iç talebin, özellikle de özel tüketimin, büyük ölçüde kredilerle finanse edilen yüksek büyüme katkıları ve mal ve hizmet dengesinin negatif büyüme katkıları, orta ve uzun vadede cari açığa yol açmaktadır⁸⁷².

Gelişmiş kapitalist ülkelerde 1980 sonrası yaşanan iktisadi dönüşüm, kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modelinin tüketim eksenli büyüme modelinin alternatif bir şekli olduğunu göstermektedir. Fordist modelin aksine, krediye genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modeli geniş bir finansal sektörün varlığını gerektirmektedir. Kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli modelde, reel ücretlerin düşüşünün yol açtığı tüketim durgunluğu, tüketimin kredi genişlemesi vasıtasıyla uyarılması yoluyla aşılmaya çalışılmaktadır⁸⁷³. Krediye bağlı olarak büyüyen ekonomiler, yetersiz tasarruflar nedeniyle uluslararası finansal sermayeyi ülkeye çekmek gereksinimi duymaktadır. Cari açık, bu büyüme modelinin kaidesidir ve cari açığın finansman yetisi büyüme modelinin sürdürülebilirliğine karar vermektedir. Krediye dayalı büyüme modelini uygulayan ABD, İngiltere gibi merkez ülkeler için cari açık büyük bir sorun göstergesi değilken çevredeki ülkeler için oldukça önemli bir sorun işaretidir. Bu ülkeler er ya da geç cari açık sorununu çözmek için harcamalarını dizginlemek ve tasarruflarını arttırmak durumunda kalacaktır⁸⁷⁴.

⁸⁷² Dünhaupt, Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, s. 439; Hein, Meloni, Tridico, “Welfare Models and Demand-led Growth Regimes Before and After the Financial and Economic Crisis”, s. 1203; Hein, Martschin, “Demand and Growth Regimes in Finance-Dominated Capitalism and the Role of the Macroeconomic Policy Regime: A Post-Keynesian Comparative Study on France, Germany, Italy and Spain Before and After the Great Financial Crisis and the Great Recession”, s. 498.

⁸⁷³ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 206.

⁸⁷⁴ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 17.

b. İhracata Dayalı Büyüme Modelleri

İhracata dayalı büyüme modellerinde reel ücret artışları talebin ana belirleyicisi değildir ve yurtdışı talep, büyüme devinimlerinin merkezine yerleşmiştir⁸⁷⁵. Bir başka ifadeyle yurt içinde baskılanan tüketim, yurt dışından gelen taleple dengelenmektedir⁸⁷⁶. İhracata dayalı büyüme modellerinin temelinde nominal ücretlerin ölçülülüğü ve görece değersiz döviz kuru bulunmaktadır. İhracatın fiyat esnekliğinin uygun seviyede olduğu yeterli düzeyde açık bir ekonomide, ihracata dayalı büyüme modelleri durgunluk eğiliminde olan iç talebi dış talep ile ikame edecektir. Bu durumun geçici sektörel dinamikler yaratması olasıdır. Örneğin iç talebe yönelik inşaat gibi sektörler benzer ülkelere nazaran görece olarak gerileme eğiliminde olacaktır. Ayrıca bu durum, dezenflasyon sürecinin maliyetini üstlenen emekçilerin maddi durumları arasında da farklılıklar doğuracaktır. Örneğin, imalat sanayiinde reel ücret artışları yaşanırken hizmetler sektöründe ücret düzleşmesi veya düşüşü yaşanması olasıdır⁸⁷⁷. İhracata dayalı büyüme modellerinin uzun dönemde sürdürülebilir olması istisnai bir durumdur. Bütün ulusal ekonomilerin ihracata dönük olabilme olasılığı yoktur. İhracat yapma imkânı, ancak diğer ülkelerin talep yaratarak ithalat yapması durumunda mümkündür. Netice itibarıyla küresel sistemin ihracata dönük büyüme modellerini yeğlemesi durumunu durgunluğun takip etmesini beklemek mümkündür⁸⁷⁸.

Çevre ülkelerin iktisadi büyümesi, yabancı sermayeyi ülkeye çekebilecek düzenleyici ortamın varlığına bağlıdır. Sermaye hareketlerinin hane halkı tüketimi, yatırım veya ihracatı uyarmasına bakılmaksızın, özellikle vergilendirme alanında sermaye yanlısı düzenlemeler, çevre ülkelerin iktisadi büyümesinde önemli yer tutmaktadır⁸⁷⁹. Merkez ve çevre ülkeleri arasındaki farklılıklar, büyüme modeline de sirayet etmektedir. Örneğin, ihracata dayalı büyüme modellerine sahip merkez ülkelerin şirketleri, küresel arz zincirinin yüksek seviyelerinde bulunmakta ve kâr oranlarından önemli miktarda pay almaktadır. İhracata dayalı büyüme modelleri uygulayan çevre ülkeler ise ara malları veya düşük katma değerli ve emek yoğun malların arz edeni konumundadır. Bu durum, yerel firmaların serpilmesinin önüne

⁸⁷⁵ a.g.e., s. 18.

⁸⁷⁶ Baccaro, Pontusson, "The Politics of Growth Models", s. 206.

⁸⁷⁷ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", s. 186.

⁸⁷⁸ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 19.

⁸⁷⁹ a.g.e., s. 20.

geçmektedir. Tüketime dayalı büyüme modeli uygulayan merkez ve çevre ülkelerin farklılaşması ise, cari işlemler hesabının yol açtığı sınırlılıklara göre belirlenmektedir⁸⁸⁰.

İhracata dayalı büyüme modelleri zayıf ihracat itişli ve ihracat itişli merkantilist olmak üzere iki ayrı tasnifle serimlenmektedir. Zayıf ihracat itişli büyüme modeli, iç sektörlerin genel olarak pozitif finansal dengesi, dış sektörün negatif finansal dengesi ve dolayısıyla cari hesap fazlası, iç talebin pozitif büyüme katkısı, ancak dış talebin negatif büyüme katkısı ve dolayısıyla düşme eğilimindeki net ihracat ile belirginleşmektedir. Ayrıca, mal ve hizmet dengesi açısından pozitif büyüme katkıları olmasına rağmen net ihracat ve cari hesapları halâ negatif olan, yani ilgili dış sektörlerinin finansal dengeleri pozitif olan ülkeler de ihracat ve cari hesap fazlasına doğru ilerlediklerinden zayıf ihracat itişli olarak değerlendirilmektedir⁸⁸¹.

İhracat itişli merkantilist büyüme modeli ise iç sektörlerin genel olarak pozitif finansal dengesi, dolayısıyla dış sektörün negatif finansal dengesi ve cari hesap fazlaları ile belirginleşmektedir. İç talebin büyümeye katkısı nispeten düşük veya bazı yıllarda negatiftir. Dolayısıyla büyüme, esas olarak mal ve hizmet dengesi ve artan net ihracatın pozitif katkıları tarafından beslenmektedir⁸⁸².

5. Büyüme Koalisyonları

Anaakım CC araştırmaları, siyaseti kurumsal yapının yaratılması ve korunmasının belirleyicisi olarak görmekte ve siyasetin bu kurumsal yapı vasıtasıyla iktisadi öznelerle etki ederek iktisadi yapıyı şekillendirdiğini öne sürmektedir. Büyüme modelleri yaklaşımı ise devletin ekonomi içerisinde daha yoğun ve doğrudan bir

⁸⁸⁰ a.g.e., ss. 20-21.

⁸⁸¹ Eckhard Hein, Matthias Mundt, “Financialization, the Financial and Economic Crisis, and the Requirements and Potentials for Wage-led Recovery”, **Wage-led growth. An Equitable Strategy for Economic Recovery**, ed. Marc Lavoie, Engelbert Stockhammer, London and New York: Palgrave Macmillan, 2013, s. 171; Dühaupt, Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, s. 438; Hein, Meloni, Tridico, “Welfare Models and Demand-led Growth Regimes Before and After the Financial and Economic Crisis”, ss. 1202-3; Hein, Martschin, “Demand and Growth Regimes in Finance-Dominated Capitalism and the Role of the Macroeconomic Policy Regime: A Post-Keynesian Comparative Study on France, Germany, Italy and Spain Before and After the Great Financial Crisis and the Great Recession”, s. 498.

⁸⁸² Hein, Mundt, “Financialization, the Financial and Economic Crisis, and the Requirements and Potentials for Wage-led Recovery”, s. 171; Dühaupt, Hein, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, s. 438; Hein, Meloni, Tridico, “Welfare Models and Demand-led Growth Regimes Before and After the Financial and Economic Crisis”, s. 1202; Hein, Martschin, “Demand and Growth Regimes in Finance-Dominated Capitalism and the Role of the Macroeconomic Policy Regime: A Post-Keynesian Comparative Study on France, Germany, Italy and Spain Before and After the Great Financial Crisis and the Great Recession”, s. 498.

konumunun olduğunu iddia etmektedir⁸⁸³. İstikrarlı büyüme modelleri, örgütlenmiş çıkarların oluşturduğu koalisyonun önceliklerini siyasa yapıcılara sunabildiği ve kamu politikalarını bu çıkarlara göre yönlendirebildiği şartlar altında var olmaktadır. Özellikle makro iktisadi politikalara etki edebilmek, bu koalisyonun varlığı için oldukça önemlidir⁸⁸⁴. Ek olarak, makro iktisadi politikalar, toplam talebin farklı birleşenlerini uyarak veya baskılayarak, sektörler arası kazanç ve kârları etkileyebilmekte ve böylece dağılımı şekillendirmektedir⁸⁸⁵.

İktisadi büyümeyi kurumların varlığı ve fonksiyonları ile ilişkilendirebilmek mümkündür. Kurumsal iktisadın önemli figürlerinden North⁸⁸⁶, kurumların iktisadi öznelerin kararlarına olan etkisinin, ulusal ekonominin ve iktisadi büyümenin yörüngesini etkilediğini vurgulamıştır. Kurumlar, bir öznenin yatırım yapmasına yol açacak teşvik ve sınırları belirlemekte, böylece iktisadi büyümenin sacayaklarını oluşturan öznelerin kararlarına etki etmektedir. Bu çerçevede kurumlar, iktisadi çıktıya etki ettiği ölçüde önemlidir, zira kimi ülkelerdeki kurumsal biçimleniş çeşitleri ve yapıları, fiziksel sermayenin birikimi, araştırma geliştirme (AR-GE) harcamaları, emek – sermaye ilişkileri gibi belirgin iktisadi konulara etki etmektedir⁸⁸⁷. Netice itibariyle, anaakım genel denge teorisinin söylediğinin aksine, iktisadi öznelerin kararları yalnızca zamanlar arası fiyat tercihlerinden kaynaklanmamakta, kurumlar gibi fiyat dışı etmenlerden de etkilenmektedir⁸⁸⁸.

a. Sosyo Grup, Sosyo-Politik Grup ve Baskın Sosyal Grup

VoC'un teorik çerçevesi içinde değişim ve dönüşüm olanağının bulunmaması, Amable⁸⁸⁹ tarafından sunulmuş olan kurumsal değişimin, sosyal yapıda önemli dönüşüm veya keskin kopuş olanaklarının VoC ile açıklanabilirlik imkânının bulunmadığını göstermektedir. Bu anlamda VoC'un kurumsal ve siyasal değişimi açıklamadaki yetersizliğini gidermek amacıyla yola çıkan ve tamamlayıcılığı araştıran sorgular, sadece kurumsal çeşitliliğin durağan teorilerini üretmekle kalmamalı, bunun yanında bazı kurumların neden gücünü yitirdiği ve hatta yok

⁸⁸³ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 29.

⁸⁸⁴ Baccaro, Pontusson, "The Politics of Growth Models", s. 204.

⁸⁸⁵ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 29.

⁸⁸⁶ North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*.

⁸⁸⁷ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 29.

⁸⁸⁸ a.g.e., s. 39.

⁸⁸⁹ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 80.

olduğunu da incelemelidir⁸⁹⁰. Bu nedenle, oluşturulması gereken yeni teorik çerçevede, kurumların iktisadi öznelerce algılanış biçimine dair yeni bir temel sunmak ve bu temele değişim ihtimalini de eklemek gerekmektedir. Bu gayeyle büyüme modelleri yaklaşımı, seçim döngülerini üretici gruplar koalisyonu veya sınıflar arası müttefiklik tartışmalarını yeniden CC araştırmalarının gündemine getirmiştir⁸⁹¹.

Bir birikim rejiminin var olma yetisi, rekabet, ücret-emek bağı, mali ve parasal rejim, devlet ve ulusal ekonominin uluslararası ekonomiye eklemlenme biçimine bağlıdır⁸⁹². Özellikle VoC'un vurguladığı gibi küreselleşmenin kapitalist çeşitlilik içerisindeki farklılıkları arttıracığına dair tespit⁸⁹³, finansallaşma, özelleştirme, esnek istihdam biçimlerinin yaygınlaşması gibi uygulamalarla birlikte CME safındaki ülkelerin LME'lere yaklaşmasını zorunlu kılmasıyla tartışmaya açılmıştır⁸⁹⁴. Ancak bütün kurumsal yaklaşımlara karşı kapitalist çeşitlilikler varlığını sürdürmektedir, zira küreselleşme savunucularının vurguladığı, etkinliğin yalnızca bir kurumsal görünüşle sağlanacağı fikriyatı, etkinliğin farklı kurumsal var oluşlarla da sağlanabildiği gerçeğiyle karşılaşmıştır⁸⁹⁵. Kapitalist çeşitlilik içindeki kurumsal tamamlayıcılık farklılıklarını anlayabilmek için, onların verili formlara uygunluğunu sınamak yerine, kurumların mevcudiyetlerini oluşturan, istikrar ve değişime sebep olan nedenler incelenmelidir⁸⁹⁶. Bunun için ise, evvela VoC'un sunduğu şirket odaklı kurumsal tanımdan uzaklaşılmalı ve kurumlar, siyasal uzlaşının somut açıklaması olarak resmedilmelidir⁸⁹⁷.

Bu anlamda, kurumsal değişimin teorik incelenmesi için belirginleştirilmesi gereken beş aşamalı bir teorik çerçeve sunulmuştur⁸⁹⁸:

- 1) İdeoloji ve grupların temsili;

⁸⁹⁰ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 124.

⁸⁹¹ Baccaro, Blyth, Pontusson, "Introduction: Rethinking Comperative Capitalism", s. 30.

⁸⁹² Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 82.

⁸⁹³ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 127.

⁸⁹⁴ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 88.

⁸⁹⁵ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 9.

⁸⁹⁶ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 93.

⁸⁹⁷ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 9.

⁸⁹⁸ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 125.

2) Toplumsal öznelerin hedefleri, tercihleri ve beklentilerini içeren talepleri ve bu taleplere yanıt verebilmek için uygulanan stratejiler;

3) Siyasal arabuluculuk: Bir kurumsal değişimin neden belirli bir zamanda gerçekleştiğini anlamak için, kamu politikalarının mantığı ve yönetimlerinin özgüllüğünün açığa çıkarılması;

4) İktisadi devinimlerden fayda sağlayan ve çıkarları kamu politikalarıncı korunan sosyal grupların belirlenmesi;

5) Kurumların, davranışlar olarak değil, toplumsal kurallar olarak tanımlanması: Kurumların oyunun kural koyucuları olarak tanımlanması ve iktisadi öznelerin eylemleri ve stratejilerinden ayrıştırılması.

Bu çerçeve ile kurumlar, çıkar yapısına etki etmekte ve böylece öznelerin tercihleri, kurumsal değişimin izleyeceği yörüngeyi oluşturmaktadır. Verili sorunlara karşı etkin çözümler sunmak yerine kurumlar, öznelerin çıkarlarının çeşitliliğinden kaynaklanan toplumsal çatışmaların sonucu olarak kurulmuş bir uzlaşmayı temsil etmektedir⁸⁹⁹. Politik iktisat, toplumsal yapının analizini, iktisadi devingenlik ve siyasal güç dengesi arasındaki karşılıklı etkileşimin ürünü olarak görmektedir. Politik iktisat için kurumlar, toplumsal ve siyasal tavizlerin izdüşümüdür⁹⁰⁰. Bir başka ifadeyle, bir kurumsal yapının seçimi, dağılımın belirlenim biçimleri üzerine varılmış bir siyasal uzlaşıdır⁹⁰¹.

Bu noktanın üzerinde biraz daha durmak gerekmektedir, zira yukarıda özetlenen anaakım CC literatürü ile eleştirel CC araştırmaları arasında kurumlara bakış konusunda önemli farklılıklar bulunmaktadır. Devlet kurumları, anaakım teorilerde tartışıldığı gibi kapitalist üretim sisteminin çelişkilerini dışarıdan düzenlemek, hafifletmek ve istikrara kavuşturmak yetisine sahip değildir. Aksine, birinci bölümde tartışılan Poulantzasçı devlet yaklaşımına koşut biçimde devlet kurumları, bu çelişkilerin somut izdüşümlerini teşkil etmektedir. Kurumlar bu çelişkilerden göreceli olarak özerk olsa dahi, sınıf çatışmalarını çözüme kavuşturarak dışsal bir güç bloğu oluşturmamaktadır. Bilakis, toplumsal çatışmalar ve mücadeleler kurumları somutlaştırmakta ve kurumların devlet organlarına sirayetini sağlamaktadır. Bunun sonucunda devlet kurumları, çatışmalı toplumsal ilişkileri ve kapitalist toplumun

⁸⁹⁹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 10.

⁹⁰⁰ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 93.

⁹⁰¹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 39.

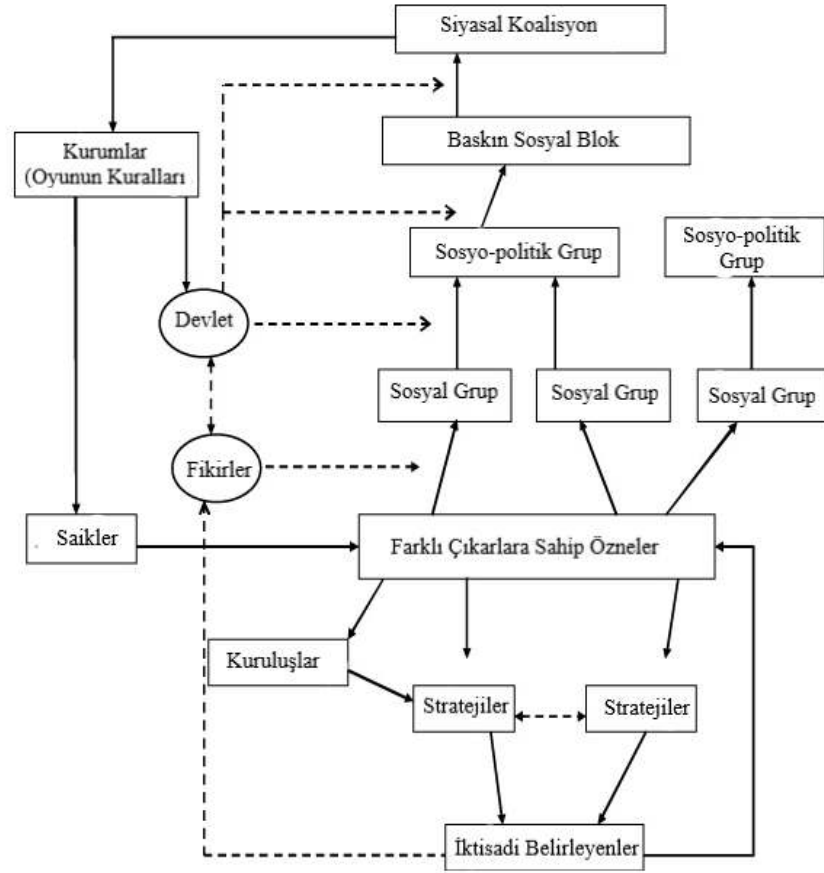
yeniden üretimini, bir süre sonra da kapitalist birikim rejiminin yeniden üretimini sağlayabilmektedir. Bu nedenle devlet ve devlet kurumları bir rasyonel problem çözücü veya piyasanın salahiyeti için zaruri olan hizmetlerin tedarikçisi değildir. Bunun yerine, bu yapılar, bir stratejik saha ve güç ağlarının kesişim noktası olarak nitelenmeli, bir üstün ve rasyonel yapı olarak değil, heterojen bir birleşim olarak tanımlanmalıdır⁹⁰². Kurumsal düzen ise, dağılım üzerine yaşanan çatışmanın bir yansımasını temsil etmektedir. Bu anlamda kurumsal düzen, eşit özneler arasında toplumsal sorunları çözüme kavuşturmak için oluşturulan bir oluşum değil, eşit olmayan öznelerin birbiriyle çatışan çıkarlarının somutlaşmasını sağlayan yapılardır⁹⁰³. Bir başka ifadeyle kurumlar, sadece iktisadi öznelerin aldıkları kararların kural koyucusu olma göreviyle yüklü değil, aynı zamanda iktisadi öznelerin arasındaki çatışmaları çözmeye yükümlüdür⁹⁰⁴.

⁹⁰² Kannankulam, Georgi, “Varieties of Capitalism or Varieties of Relationships of Forces? Outlines of a Historical Materialist Policy Analysis”, s. 62.

⁹⁰³ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 10.

⁹⁰⁴ a.g.e., s. 38.

Şekil 3. Siyasal Koalisyonun Oluşumu

Kaynak: Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 40.

Şekil 3, sosyal grupların oluşumu, evrimi ve baskın sosyal grup konumuna yerleşmesi sürecini özetlemektedir. Sosyal grupları üçlü bir ayrım içerisinde betimlemek mümkündür. Bunlardan ilki, sosyo-ekonomik gruplardır. Sosyo-ekonomik gruplar bireylerin toplum içerisinde var olduğu konumun temsilinden doğmaktadır. İkincisi, sosyo-politik gruplardır. Sosyo-politik gruplar, bu gruplara dahil olanların kamu politikaları ve hukuki düzenlemeler için benzer veya uyumlu beklentileri olmasından doğmaktadırlar. Üçüncüsü, sosyal blok olarak nitelenen ve belirli bir siyasal strateji etrafında bütünleşen siyasal grupları nitelemektedir⁹⁰⁵. Sosyal gruplar ve bu grupları oluşturan bireyler, toplumsal yapı içindeki konumlarının çeşitliliklerinden ötürü farklılaşmış çıkarlara sahiptir⁹⁰⁶. Bir başka ifadeyle, sosyal gruplar, yekparelik arz etmeyen öznelerin ortak çıkar algıları ve benzer toplumsal

⁹⁰⁵ Bruno Amable, Stefano Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, *New Political Economy*, C. 28, S. 6, 2023, s. 944, doi:10.1080/13563467.2023.2215701.

⁹⁰⁶ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 93.

talepleri neticesinde oluşmuştur⁹⁰⁷. Bu grupların siyasal talepleri, içinde bulundukları grupların siyasal gücü ve bu grupların siyasal destek sağlayabilme kapasitesi tarafından belirlenmektedir. Bu grupların toplumsal talepleri yalnızca iktisadi taleplerden doğmamakta, öznelerin toplum içerisinde yer ettikleri konumdan kaynaklanan çeşitli alanlarca da belirlenmektedir⁹⁰⁸. Mantıksal işleyişi gücün birikimine dayanan siyaset kurumuna göre, kamusal eylemler siyasal olarak daha güçlü olan grupların taleplerinin tatmininden kaynaklanmaktadır⁹⁰⁹. Kapitalist çeşitliliği anlatmayı araştıran politik iktisadi inceleme, evvela kurumları temsili şirketin faaliyetleri üzerinden incelemek yerine kurumların siyasal teorisini temel almalı ve toplumsal çatışmaları kurumları açıklamak için kullanmalıdır⁹¹⁰.

İdeoloji ve siyaset kurumu tarafından yapılan arabuluculuk bu teorik çerçeveyi şekillendirmekte önemli etkiye sahiptir. Toplumsal beklentiler ve talepler öznelerin işçi, yönetici gibi toplumsal konumlarından türeyen doğal olgular değil, aksine, öznelerin çıkarlarına uygun düştüğünü düşündüğü olgulardır. İdeoloji ise, farklılaşmış sosyo-ekonomik yapı altında yeknesaklık arz etmeyen sosyal beklentilerin ifade edilmesidir. Siyaset kurumunun amacı, bu çoklu talepler altında toplumsal uzlaşmayı sağlamak ve hangi taleplere yanıt verileceğini belirlemektir⁹¹¹. Bir başka ifadeyle, kurumsal düzen, sosyal grupları bütünüyle tatmin etmeyecek, ancak çatışmalı ortamda karşılıklı tavizlerle oluşabilecek en iyi çözümü sunacaktır⁹¹².

Kapitalist düzeni modernizm öncesi düzenlerden ayıran niteliklerden biri, farklı sosyal grupların kalkınma sürecine eklemlenmesidir. Bu gereklilik, sürekli olarak yeni ve büyümeye elverişli piyasanın yaratılması ihtiyacından doğmaktadır. Ayrıca çeşitli sosyal grupların varlığında bu sürece eklemlenmesi yalnızca baskı ile sağlanamaz. Bu nedenle, baskın grupların değerlerinin baskılanan grupların sağduyusu haline geldiği üstün bir kültürün var olmasına ihtiyaç vardır⁹¹³.

⁹⁰⁷ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 131.

⁹⁰⁸ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 944.

⁹⁰⁹ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 93.

⁹¹⁰ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 143.

⁹¹¹ a.g.e., s. 130.

⁹¹² Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 10.

⁹¹³ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 130.

Sosyo-politik grupların sosyolojik oluşumu yeknesaklık sergilememektedir, farklı toplumsal konumlara sahip bireylerin ortak çıkar açıklama ihtimali her zaman mevcuttur. Bu bireylerin beklentileri, çıkar kavramını nasıl oluşturduklarına bağlı olarak şekillenmektedir. Ayrıca bireylerin oluşturduğu çıkar algısı, sosyal yapıdaki konumlarını tasvir edecek, dolayısıyla benzer çıkar algılarını taşıyan gruplarla eklemlenme olanağı yaratacaktır. Çıkar algısı, ortak sosyoekonomik, ideolojik ve kültürel olgularca şekillenmektedir⁹¹⁴.

Temsiller ve algı kategorileri toplumu şekillendirme gücüne sahiptir, çünkü yol açabilecekleri yakınlıklar, karşıtlıklar veya belirsizlikler toplumsal yapıların oluşumuna katkıda bulunur ve toplumsal ilişkilerin yapısına sirayet eder. Bu temsiller daha sonra, kendilerinin de oluşmasına yardımcı oldukları gruplar ya da sınıflar arasında mücadele nesneleri oluşturur. Bu mücadelede, farklı sınıflar kendi çıkarlarına en uygun sosyal dünya tanımını dayatmaya çalışır. Bu süreç, öznenin toplumsal düzeni anlamasına, bu düzen içerisindeki konumu algılamasına ve düzenin içerisindeki bireysel ve toplumsal değişim olanaklarını özümseyebilmesine yol açacaktır⁹¹⁵. Bu noktada Pierre Boerdieu'nun 'sembolik şiddet' ve 'sembolik güç' kavramlarını, üstün kültürün yerleşmesi ile ilişkilendirmek mümkündür. Toplumsal düzene riayet, temel ilkesi toplumsal yapıyla kendini kanıtlama kisvesi altında gayri ihtiyari birleşmeyi gerektiren bilişsel yapıyı içermektedir. Siyasal mücadele, toplumsal alanda, kendi görüşünü meşru bir biçimde uygulayabilecek güce sahip olmak için verilen bilişsel bir mücadeledir. Güç ise, öznelerin toplumsal alanı algıladıkları ve inşa ettikleri düzlemleri koruyarak veya değiştirerek gerçeği (yeniden) inşa edebilme yetisidir⁹¹⁶. Bu nedenle, siyaset kurumunun konumu, sadece siyasal aracılık ile sınırlı olamaz. Üstünlüğü elde etme mücadelesinde, dünya görüşü, değerler ve sağduyuyu elde etmek önemli bir aşamadır. Bu nedenle ideoloji, bir mücadele alanını temsil etmektedir. Bu mücadele alanı, sosyal grupların oluşumu, tanımı ve dönüşümünde önemli bir konum işgal etmektedir⁹¹⁷.

VoC'un, şirketlerin rekabet güdüsüyle toplumsal çatışmaları açıklama amacı, bu çatışmaları açıklamak için yeterli bir çerçeve değildir. Toplumsal farklılıklar,

⁹¹⁴ Amable, Palombarini, "Multidimensional Social Conflict and Institutional Change", s. 944.

⁹¹⁵ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 130.

⁹¹⁶ Loiv Wacquant, **The Mystery of Ministry: Pierre Bourdieu and Democratic Politics**, Cambridge: UK, Polity Press, 2005, s. 3.

⁹¹⁷ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 131.

iktisadi öznelerin çatışan çıkarlarını ve toplumsal taleplerini açıklamaktadır. Bu çatışma, bireysel ve toplumsal öznelerin sosyo-ekonomik çıkarlarından ve toplumsal talep ve beklentilerinden öte gelmektedir⁹¹⁸. Sosyal gruplar, toplumsal farklılıklardan kaynaklanan ayrılmış talepleri açıklamaktadır. Bir başka ifadeyle sosyal gruplar, bireysel çıkarların örgütlü bir biçimde açıklanmasını sağlamaktadır. İşçiler, çiftçiler, yöneticiler, şirketler, emekliler sosyal gruplara örnek olarak sunulabilir⁹¹⁹. Bir sosyal gruba üye olmak, ortak beklentileri açıklamak ve siyasal alana etki etmesi için örgütlenmek olanaklarını kolaylaştırmaktadır⁹²⁰. Sosyal grupların çıkarlarını açıklamaları, toplumsal konumlarına ve diğer sosyal gruplarla olan ilişkilerine bağlıdır⁹²¹. Bu nedenle, toplumsal yapının farklı noktalarını ilgilendiren çeşitlenmiş taleplerin ortak tatmini mümkündür. Ancak bazı talepler, birbiriyle uyumsuz olduğu için siyasal karar alıcılar korunacak ve göz ardı edilecek çıkarları seçmek zorundadırlar⁹²². Bir başka ifadeyle, toplumsal çatışmanın tamamıyla yok edilebilme olasılığı yoktur, çünkü toplumsal beklentiler çeşitli ve büyük ölçüde çelişkilidir. Siyasal sistemin bu taleplere yanıt vermek için kullanacağı kaynaklar ise sınırlıdır. Netice itibarıyla toplumsal çatışmanın bütünüyle aşılabilmek olanağı yoktur, ancak kısmi ve dönemsel olarak hafifletilebilir⁹²³. Toplumsal çatışmaya neden olan çıkarların çeşitliliği giderilemeyecektir, ancak, toplumsal çatışmanın etkileri, kurumlar tarafından bu çeşitlilik yadsınmaksızın bertaraf edilebilir⁹²⁴.

Bu süreçte kurumlarca korunacak olanlar ‘baskın’ çıkarlar olarak nitelenirken, göz ardı edilenler ‘baskılanmış’ çıkarlar olarak sınıflandırılabilir⁹²⁵. Bir başka ifadeyle baskın sosyal bloğun oluşumu, toplumsal yapı içerisinde merkez ve çevrenin oluşumunu sağlamaktadır⁹²⁶. Uygulanacak politikalar, baskın sosyal gruplar arasında karşılıklı verilecek tavizlerin yapısına bağlıdır. Baskın sosyal grupların ortaklaşması, baskın sosyal bloğu oluşturmaktadır⁹²⁷. Böyle bir bloğun mevcudiyeti, siyasal

⁹¹⁸ a.g.e., s. 129.

⁹¹⁹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 47.

⁹²⁰ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 944.

⁹²¹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 47.

⁹²² Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 93.

⁹²³ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 129.

⁹²⁴ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 39.

⁹²⁵ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 93.

⁹²⁶ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 945.

⁹²⁷ Baskın sosyal blok tanımı, Fransız DT ile özdeş değildir. İki tanım da Fransız DT’den etkilenmiştir, Ancak DT için hegemonik blok bir toplumun çoğunluğunu kapsarken, baskın sosyal blokta nüfusu

öznelerce bu bloğun tercih ettiği politikaların uygulanması ile neticelenecek ve toplumsal çatışmalar dindirilecektir⁹²⁸. Siyaset kurumu, farklı sosyal grupları bir blok üzerinde birleştirebildiği ölçüde sağlam bir toplumsal tabana sahip olacaktır⁹²⁹. Bir anlamda siyaset kurumunun konumu, karşılanacak ve karşılanamayacak toplumsal talepleri belirlemektir⁹³⁰. Sonuç olarak bir sosyal blok, ortak beklentilerle harmanlanan bir siyasal birliktelik tarafından oluşturulmuştur ve kamu politikalarına etki etmeyi gaye edinerek bu beklentilerin bir kısmının karşılanmasını şiar edinmektedir. Sosyal blok yeknesaklık arz etmese de kendisini oluşturan sosyal grupların siyasal ağırlığına göre şekillenmektedir⁹³¹.

İktisadi belirleyiciler, baskın grupların var olmasına etki etmektedir, ancak bu etkiyi doğuran yegâne unsur iktisadi belirleyiciler değildir⁹³². Zira, siyasal eylemler, yalnızca iktisadi etkilerden doğmamaktadır⁹³³. Kurumsal yapı ve iktisadi koşullar arasında katı bir bağ bulunmuyor olsa da iktisadi büyümenin sağlanması, kurumsal yapının korunmasına imkân sağlamaktadır. Ancak iktisadi daralma dönemleri, statükonun değişimi için baskıların oluşmasına elverişlidir⁹³⁴. Örneğin, iktisadi büyüme dönemlerinde toplumsal uzlaşmanın kurulması kolaylaşmakta ve kapitalist özgünlüklerin varlığını koruyabilme yetisi artmaktadır, zira kapitalist çeşitliliği oluşturan kurumsal yapı, siyasal düzen ve baskın sosyal gruplar arasında bölüşülecek kaynaklar, iktisadi büyüme neticesinde artmaktadır. Ancak, sürekli büyüme kapitalizm içerisinde nadir rastlanan bir olgudur. Dağılım tartışmaları, toplumsal çatışmaların nasıl çözümleneceğine dair temel olguyu oluşturmaktadır. Büyüme ise, bazı kesimler için gelir artışı sağladığı ve bazıları için ise risk ve kayıplara neden olduğu için, üretim yapısının değişimi ve sosyal gruplar arasındaki güç dengesinin değişimine imkân sunmaktadır. Dolayısıyla büyüme, büyümeyle birlikte siyasi gücü değişime uğrayan gruplardan gelen beklenti ve taleplerde de değişikliğe yol açabilir⁹³⁵. Böylece,

önceleyen azınlık – çoğunluk benzeri bir tanımlama yapılmamış, merkez – çevre analizi oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. a.yer.

⁹²⁸ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 93.

⁹²⁹ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 945.

⁹³⁰ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 131.

⁹³¹ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 947.

⁹³² Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 132.

⁹³³ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 947.

⁹³⁴ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 94.

⁹³⁵ a.g.e., s. 94.

büyümenin çeşitli yönleriyle sosyal uzlaşının kırılmaşmasına yol açtığı tespit edilebilir. Büyüme neticesinde baskın sosyal blok içerisindeki güç dengesi bazı grupların etkisinin artması ve diğerlerinin etkisinin azalması ile dönüşüme uğrayabilir, var olan sosyal uzlaşa altında yeni taleplerin karşılanmaması olasılığı doğabilir, baskılanan grupların önemi artabilir ve böylece bu grupların sosyal uzlaşının dışarıda tutulması olanağı ortadan kalkabilir. Bir diğer husus ise, uluslararası şartların iyileşmesi neticesinde gerçekleşen iktisadi büyümenin, ülke içinde katı bir biçimde kurulmuş uzlaşaı dönüştürebilme ihtimalidir. Bu durumda ulusötesi koşullar daha etkili hale gelebilir ve ülke içindeki baskın sosyal bloğun yapısı dönüşüme uğrayabilir⁹³⁶.

Baskın sosyal bloğun varlığı, toplumsal çatışmaların çözümü için elzemdir⁹³⁷. Bir toplumsal çatışma, baskın sosyal bloğun varlığı altında, bu bloğun siyasal iktidarın politik meşruiyeti için gerekli destek sağladığı veya toplumsal ve siyasal itirazların siyasal iktidarın değişimine etki edecek büyüklükte olmadığı durumlarda çözümlenebilir⁹³⁸.

Sosyal gruplar ve siyasal özneler arasındaki ilişkiye çeşitli unsurlar etki etmektedir. Kaynaklara erişim, makro iktisadi durum, sosyal gruplardan kaynaklı taleplerin içeriğı ve bu taleplerin karşılıklı uyumlulukları bu olgulara örnek olarak gösterilebilir. Ancak siyasal öznelerin dikkate aldığı temel ayrım noktası, sosyal grupların sağladığı seçim desteğı, siyasal destek ve bu destek karşılığında, taleplerine aldıkları yanıtlardır⁹³⁹. Sosyal gruplar, siyasetin dışsal belirleyicileri değildir, bilakis, siyasetin içinde yer almakta ve taleplerine siyaset aracılığıyla yanıt alacaklarını beklemektedir⁹⁴⁰.

b. Kurumsal Tamamlayıcılık ve Değışim

Kurumların ve değışimin bu politik iktisadi tanımı, kurumsal tamamlayıcılık konusunda CC araştırmaları için VoC'un kurumlar ve kurumsal tamamlayıcılık öğretisi dışında bir tanım yolu açmaktadır. Evvela politik iktisat, kurumsal değışim ve kurumsal tamamlayıcılığın, toplum içerisinde var olan dinamik ve değışken güç ilişkileri çerçevesinde, bu ilişkilerin kurumlar içerisinde somutlaşması ile

⁹³⁶ Amable, Palombarini, "Multidimensional Social Conflict and Institutional Change", s. 944.

⁹³⁷ a.g.e., s. 945.

⁹³⁸ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", ss. 131-32.

⁹³⁹ a.g.e., s. 131.

⁹⁴⁰ Amable, Palombarini, "Multidimensional Social Conflict and Institutional Change", s. 946.

açıklanabileceğini söylemektedir. Bu nedenle değişime uğrayan kurumsal yapının, değişimden evvelki toplumsal taleplerin ve sosyal çatışmaların temsilcisi olduğunu, değişim neticesinde ortaya çıkan yeni yapının ise yeni paradigmanın bir ifadesi olduğunu akılda tutmak gerekmektedir⁹⁴¹.

Toplumsal oyunun kural koyucusu olan kurumlar, toplumsal mücadelelerin çözümünde önemli bir konuma sahiptir. Sosyo-ekonomik ilişkilerin inşası, politik temsilin örgütlenmesini sağlaması, siyasal öznelerin fikir beyan edebileceği ve dönüşümünü sağlayabileceği siyasal alanların sınırlarını betimlemesi ve kamu politikalarının iktisadi şartlara ve sosyal gruplar tarafından sunulan talebe etkisinin şartlarını oluşturması, kurumların politik iktisadi fonksiyonlarıdır⁹⁴². Ancak, oyunun kuralları değişimden ari değildir. Kurumlar, bir uzlaşmayı temsil etmektedir ve kurumların dönüşümü, uzlaşının dönüşümü anlamına gelmektedir⁹⁴³. Bu kurallar, sosyal blokların iktisadi ihtiyaçlarına yanıt veremediği ölçüde değişime maruz kalacaktır⁹⁴⁴. Bu nedenle, baskın sosyal bloğun kurulumunu sağlayan farklılaşmış toplumsal talepler ve siyasal arabuluculuk, yani toplumsal çatışmaların çözümü, kurumlar tarafından inşa edilmektedir⁹⁴⁵. Netice itibariyle kurumların, sosyal blokların ortak çıkarlarını ve uzlaşılarını yansıtmaları gerekmektedir⁹⁴⁶ ve kurumsal değişimler, sosyal grupların pazarlık gücüne göre şekillenmektedir⁹⁴⁷.

Yukarıda değindiğimiz hususların bir özeti olarak ideoloji, sosyo-ekonomik grupların sosyo-politik grupları oluşturmaya etki etmekte, kamu politikaları sosyo-politik grupların beklentilerine yanıt vermekte ve kurumsal değişim sosyo-ekonomik yapıyı dönüştürmektedir⁹⁴⁸. Kurumların belli bir düzende varlığı, politik iktisat için bir sosyal uzlaşmayı temsil etmektedir. Kurumların mevcut varlığının toplumsal özneler tarafından sorgulanması ise, yeni bir çatışmanın başladığına işaret edecektir⁹⁴⁹.

⁹⁴¹ Kannankulam, Georgi, “Varieties of Capitalism or Varieties of Relationships of Forces? Outlines of a Historical Materialist Policy Analysis”, s. 62.

⁹⁴² Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 132.

⁹⁴³ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, ss. 948, 949.

⁹⁴⁴ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 10.

⁹⁴⁵ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 132.

⁹⁴⁶ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 11.

⁹⁴⁷ a.g.e., s. 46.

⁹⁴⁸ Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, s. 945.

⁹⁴⁹ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 133.

Politik iktisat çerçevesinde kurumsal tamamlayıcılık, kurumları destekleyen sosyal bloğun istikrarı veya istikrarsızlığı üzerinden anlatılmaktadır⁹⁵⁰. Belirli bir kurumun varlığı ve eylemleri, başka bir alandaki kurumun varlığı ve eylemlerini destekler nitelikte ise, bu kurumlar için tamamlayıcı diyebilmek mümkün olsa da⁹⁵¹ bu tanımlı sosyal gruplar için somutlaştırabilmek gerekmektedir. Tamamlayıcılık, baskın sosyal bloğun inşası ve dönüşümüne vurgu yapılarak tartışılmakta; kurumların varlığı ve katılımı, gruplar arasında siyasal arabuluculuk için var olan imkânları derinleştirmektedir⁹⁵². Örnek olarak, verili bir baskın sosyal blok çerçevesinde şirket yöneticileri, kâr hadlerini arttıracak olan finansal piyasaların ve emek piyasasının serbestleşmesini tamamlayıcı olarak görmektedir. Zira bu iki piyasanın serbestleşmesi, ücret seviyeleri için yapılacak pazarlıkları yöneticiler için daha ılımlı hale getirecek ve böylece katma değere şirketlerin erişimini kolaylaştıracaktır. Ücret geliri elde edenler sosyal güvenlik ve merkezileşmiş pazarlık gücünü tamamlayıcı olarak görmektedir. Merkezileşmiş pazarlık gücü, sendikaların sosyal güvenlik sistemine etkisini arttıracak ve emekçiler için sosyal güvenliği daha katılımcı hale getirecektir⁹⁵³. Bir başka örnek, şirket yöneticilerinin var olduğu bir sosyal grubun serbestleşmiş emek piyasası ve düzenlenmiş – kısıtlanmış mal piyasasını tercih ettiği bir ortamda, vasıflı emekçilerle yapılan siyasal arabuluculuk neticesinde serbestleşmiş emek piyasası ve kısıtlamaların kaldırıldığı mal piyasasında uzlaşa sağladığı durumdur. Bu durumda, vasıflı emek yüksek ücret elde edecek ve kısıtlanmamış mal piyasaları sayesinde ucuz ürüne erişim sağlayacaktır. Şirket yöneticileri ise, serbestleşmiş emek piyasası sayesinde emek yoğun üretimi vasıfsız emekçileri daha ucuza istihdam ederek yapabilme imkânına sahip olacaktır. Bu şartlar altında, vasıflı emek ve şirket yöneticileri baskın sosyal grubu oluştururken, vasıfsız ve düşük gelir elde eden emekçiler bu sosyal grubun dışında tutulmuştur⁹⁵⁴.

Siyasal özneler için kurumsal tamamlayıcılık daha farklı bir biçimde tanımlanmalıdır. Siyasal öznelerin kurumsal tamamlayıcılığı, siyasi gücünü

⁹⁵⁰ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 99.

⁹⁵¹ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 60.

⁹⁵² Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 134.

⁹⁵³ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, ss. 94-95.

⁹⁵⁴ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 134.

sürdürmesine imkân sunacak sosyal gruplar tarafından oluşturulmaktadır⁹⁵⁵. Bir başka ifadeyle, siyasal özneler, siyasi amaçlarına ulaşmak gayesiyle kurumlar ve politika önerilerinin bir ahenk içinde olması gerektiğini düşünmektedir⁹⁵⁶. Dolayısıyla siyasan özneler için yapılacak kurumsal tamamlayıcılık tanımı, mutlaka baskın sosyal bloğa vurgu yapmalıdır. Bu durumda, siyasal özneler için tamamlayıcı kurumlar, baskın sosyal bloğun inşasına ve istikrarına katkı yapan, ayrıca baskın sosyal blok ve siyasal özneler arasında bağlantı kurulmasını sağlayan kurumlardır. Siyasal öznelerin aradığı tamamlayıcı kurumlar, destek isteyeceği baskın sosyal gruba göre değişmektedir. Örnek olarak, eğer bir siyasal özne, baskın sosyal grubun ücret geliri elde edenlerin bazı kesimlerini içerdiğini görürse, uzlaşmayı sağlayabilmek için finansal serbestleşmenin yanında emek piyasasında katılık ve sosyal güvenlik taleplerine karşılık verecek kurumları tamamlayıcı olarak kabul etmek durumunda kalacaktır⁹⁵⁷.

Toplumsal ve siyasal tamamlayıcılık, baskın sosyal bloğun istikrarına ve baskın sosyal bloğu oluşturan grupların talepleri ve beklentilerine verilebilen yanıtlara bağlıdır. Bu nedenle tamamlayıcılık, yalnızca iktisadi göstergelere bakılarak açıklanabilecek ve anlaşılabilecek bir teknik olgu değil, tarihsel olarak özgün bir gerçekliktir⁹⁵⁸. Bu yapıya örnek olarak 1980'lerin başında İtalya'da uygulanmış olan yarı esnek döviz kuru ve ücretlerin enflasyona endekslenmesi politikaları gösterilebilir. Bu iki politikanın kurumsallaşması, siyasal arabuluculuk için önemli bir nokta olan genişletici maliye politikalarının uygulanmasını sağlamıştır. Bütçe açığı, toplumsal çatışmaların olmasıyla ve enflasyonla neticelenmiş, yarı esnek döviz kuru ihracatçı firmaların sahip ve yöneticilerinin tatminini sağlayacak rekabetçi döviz kurunun varlığına vesile olmuş, ücret endekslemesi ise emekçilerin tepkilerinin dinmesini ve bazı emekçi gruplarının baskın sosyal bloğa katılımını sağlamıştır⁹⁵⁹. Bu örneklerle dair yapacağımız çıkarım, pazarlık yetisi güçlü olan grubun, kurumsal yapılanmaya etkisinin artacağı, bu gücün yitirilmesi durumunda ise, boşluğun güçlenen yeni toplumsal grupların kararlara etkisiyle ikame edileceğidir⁹⁶⁰.

⁹⁵⁵ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 95.

⁹⁵⁶ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", s. 134.

⁹⁵⁷ Amable, "Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism", s. 95.

⁹⁵⁸ a.yer.

⁹⁵⁹ Amable, Palombarini, "A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism", ss. 134-35.

⁹⁶⁰ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 46.

Kurumların tamamlayıcılığını baskın sosyal blok çerçevesinden incelemek için kullanılan bir diğer yöntem, kurumlar arasındaki hiyerarşidir. Hiyerarşi, sosyal gruplar ve baskın sosyal blok ile ilişkili bir biçimde tanımlanmaktadır⁹⁶¹. Bir sosyal grup için hiyerarşik olarak üstte olan kurum, siyasal uzlaşmayı sürdürmeyi kolaylaştırma işlevini görebilendir⁹⁶². Ayrıca kurumların hiyerarşisi, sosyal grubun taleplerine karşılık vermeye elverişli olanlara göre belirlenmektedir. Siyasal erk için ise hiyerarşi, kurumların, var olan siyasal ve toplumsal uzlaşmayı sürdürebilmek için arz ettikleri öneme göre tanımlanmaktadır. Hiyerarşik olarak üstün kurumlar, değişiminin baskın sosyal grup için zorluk oluşturacağı kurumlardır⁹⁶³. Bir başka ifadeyle, değişimin daha kolay gerçekleşeceği kurumlar, baskın sosyal bloğun çıkarları ile en az ilişkili olan kurumlardır⁹⁶⁴. Hiyerarşi ile ilgili vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, hiyerarşik olarak üstün olan kurumların en az değişim geçiren kurumlar olmadığıdır. Siyasal öznelerin değişim talepleri, bir birikim rejimi için en önemli olarak nitelenen kurumları da kapsayabilir. Bir baskın sosyal blok için değişimini istediği ve siyasal öznelerce bu değişimin talep edildiği durumda, en önemli görünen kurumlar da değişime uğrayabilir. Bu nedenle hiyerarşik olarak üstün kurumlar, değişiminin bütün siyasal özneleri etkileyeceği, bu nedenle değişimi en az istenilen kurumlardır⁹⁶⁵. Örnek olarak, Keynesyen iktisat politikalarının ve Fordist üretim yönteminin baskın olduğu dönem içerisinde sosyal güvenliği içeren emek ve ücret eksenli kurumlar, kurumsal hiyerarşinin en üst basamağında bulunmaktadır. Bu kurumlar, emek ve sermaye arasında karşılıklı taviz ve uzlaşmayı sağlamış, talep artışıyla beraber üretkenlik artışı ve gelir dağılımında görece adalet sağlanmıştır⁹⁶⁶. Netice itibarıyla kurumlar, bu sosyal uzlaşının kurulmasını sağlamış, baskın gruplar ise kurumların varlığını pekiştirmiştir. Ancak, kurumların hangi yönde değişeceğine dair önceden belirlenebilecek bir reçete bulunmamaktadır, zira kurumlar, değişen toplumsal koşulların gerektirdiği yeni uzlaşılar etrafında şekillenmektedir⁹⁶⁷.

⁹⁶¹ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 95.

⁹⁶² Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 135.

⁹⁶³ Amable, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, s. 95.

⁹⁶⁴ Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, s. 11.

⁹⁶⁵ a.g.e., s. 69.

⁹⁶⁶ Amable, Palombarini, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, s. 135.

⁹⁶⁷ Baskın sosyal grupların değişimine dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. Amable, Palombarini, “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, ss. 942-57.

c. Sektörel Çıkar Farklılıkları

Sektörel çıkarların farklılığı, her bir sektörün kendi çıkarı ekseninde tercih edeceği iktisadi politikaların varlığını gerektirmektedir. Bu durum, makro iktisadi politikaların sektörlere özel sonuçları olduğu gerçekliğiyle örtüşmektedir. Örnek olarak, iç talebe veya ihracata yönelik sektörlerin ücret seviyelerine dair oldukça farklı talepleri bulunmaktadır. İç talebe yönelik şirketler için ücret düşüşleri, maliyetleri kısmakla beraber ulusal talepte bir düşüşe yol açacağı için netice itibarıyla şirketlerin yararına olmayacaktır. Ancak, ihracata yönelik üretim yapan şirketler için, ücretlerde rekabete girilen uluslararası şirketlere nazaran yaşanan bir düşüş, rekabet gücünün ve uluslararası talebin artmasına neden olmaktadır. Netice itibarıyla ücret baskılanması, iç talebe hitap eden sektörleri olumsuz biçimde etkilerken ihracata dönük sektörler için daha kabul edilebilir bir politikadır⁹⁶⁸.

Sektörel çıkar farklılıkları, reel faiz haddi ve reel döviz kuruna duyarlı sektörlerin iktisadi politika seçimlerinde de ortaya çıkmaktadır. Bu iki değişken, fiyatlama davranışlarıyla ilişkilidir. Nominal faiz haddinin sabit tutulduğu durumda, ülke içindeki yüksek enflasyon reel faiz haddini düşürecektir. Aynı durumda, yabancı fiyatlar değişmez ve nominal döviz kuru (sabit döviz kuru veya parasal birlik nedeniyle) ayarlanamaz ise, yüksek enflasyon reel döviz kurunun yükselmesi ile sonuçlanacaktır⁹⁶⁹. İnşaat, faiz haddine duyarlı sektörlerin en açık örneğini sunmaktadır. Düşük faiz haddi, konut talebini arttırmakta ve eş zamanlı olarak hane halkları ile şirketler için borç alma imkânlarını ucuzlatmakta, böylece bankalardan borçlanma olanağını arttırmaktadır. Buna karşın, finansal sektör, enflasyon olgusuna karşı büyük bir hoşnutsuzluk sergilemektedir. Finansal sektör ve inşaat sektörü arasındaki bu çıkar çatışması, enflasyonun konutlarla sınırlı kalması ve ücret ve genel fiyat seviyesinin bastırılması durumunda uyumlu olabilir. Bu şartların gerçekleşebilmesi için ise, emek piyasasının düzenliliğinin zayıf olması ve özellikle sendikasılaşmaya olanak verecek istikrarsız istihdam biçimlerinin var olması gerekmektedir⁹⁷⁰. Buna karşın, ihracata dayalı üretim döviz kuruna duyarlıdır. Bu duyarlılık, özellikle ihracatın veya ithalatla rekabet eden ulusal üretimin fiyat esnekliği yüksek olduğunda yoğunlaşmaktadır. Bu üretim sisteminin temel ihtiyacı, sabit döviz kuru sistemi veya tek para birimidir. Zira tek para birimi, nominal döviz kurunun iç

⁹⁶⁸ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 207.

⁹⁶⁹ a.g.e., s. 207.

⁹⁷⁰ a.g.e., s. 208.

veya yabancı enflasyona karşı ayarlanma olasılığını engelleyecektir. Yurt içi fiyatlar nominal ücretlerin emek üretkenliğine bölünmesi ile elde edilen birim emek maliyetinin bir fonksiyonudur. Emek üretkenliğinin sabit tutulduğu durumda, ücret payının sürekli olarak azalması döviz kurunun reel değer kaybına uğraması ile neticelenecek, böylece dış talep artacaktır⁹⁷¹. Ardından dış talep, gelir yaratacak ve yatırımları besleyecek, böylece ulusal ekonomi için ikincil etki (*knock-on effect*) yaratacaktır. İhracata dayalı büyüme modelinin uygulanabilir bir büyüme modeli olabilmesi için önemli olan nokta, ihracat yapan sektörlerin ücretlere uygulanan baskının doğurduğu olumsuz etkileri aşmayı sağlayabilecek kadar büyük olabilmesine bağlıdır⁹⁷². Dolayısıyla makro iktisadi politika tercihleri, bazı sektörleri diğerleri hilafına korumaktadır. Bunun nedeni, farklı sektörlerin çıkarlarının, reel döviz kuru ve faiz haddini etkileyen para ve maliye politikaları ile döviz kuru ve ücret belirlenme politikaları bağlamında çatışmalı bir nitelik taşımasıdır⁹⁷³.

Büyüme modelleri yaklaşımı, CC araştırmalarının temelinde ücret geliri elde edenleri bütün bir biçimde emekçi olarak değerlendirmesi ve böylece sosyal grupları ayrıştırması üzerine kurulan emek – sermaye ikilemini aşmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşıma göre daha kapsamlı bir sınıfsal farklılık incelemesi yapılabilmesi için, bireylerin sınıf yapısındaki konumunun sektörel çıkarları nasıl etkilediği sorusu üzerine bir inceleme kurulmalıdır. Bu yaklaşıma göre, vasıflı mavi yakalıları içerisinde sektörel çıkarlar daha baskındır. Böylece sektörel çıkarlar, orta sınıfa nazaran işçi sınıfını daha keskin bir biçimde bölmektedir⁹⁷⁴. Sektörel çıkar çatışmalarını sermaye sınıfı üzerinden de incelemek mümkündür. Kripper⁹⁷⁵ tarafından sunulduğu üzere, finansal faaliyetlerin büyük imalat şirketlerinin kârları içerisindeki ağırlığının arttığı 1990’lı yıllardan günümüze, imalat sanayi ve finansal şirketler arasındaki farklılıklar azalmıştır. Buna karşın, hala farklı alanlarda faaliyet gösteren kapitalistlerin çıkarlarını ayrıştırmak imkânı bulunmaktadır.

Sonuç olarak, büyüme modelleri yaklaşımında büyüme koalisyonu olarak adlandırılan baskın sosyal blok, evvela şirket sahipleri ve yöneticilerini kapsamakta, ardından sektöre özel vasıflara sahip olan emekçiler bu bloğa eklenmektedir. Bu

⁹⁷¹ Martin Höpner, Mark Lutter, “The Diversity of Wage Regimes: Why the Eurozone is too Heterogeneous for the Euro”, **European Political Science Review**, C. 10, S. 1, 2018, s. 90, doi:10.1017/S1755773916000217.

⁹⁷² Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 208.

⁹⁷³ a.g.e., s. 208.

⁹⁷⁴ a.g.e., s. 209.

⁹⁷⁵ Greta Kripper, **Capitalizing on the Crisis**, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

bloğu oluşturan gruplar, makro iktisadi ve sektörel politikalarda ortaklaşan çıkarlara sahiptir. Farklı sınıfların ve sektörlerin çıkarlarının bu bloğa eklenmesi, ülkelerin büyüme modellerinin özgünlüğüne bağlıdır⁹⁷⁶. Örgütlenmiş çıkarlardan doğacak koalisyonun varlığı, şirket elitleri ve seçimle yahut atama ile gelen kamu görevlilerinin varlığıyla birlikte siyasal hedeflerin gerçekleşmesini sağlayacaktır. Büyüme koalisyonunda yer eden ve büyüme koalisyonunun siyasal hedeflerine uygun hareket eden siyasal partiler, çoğunluğun desteğini almayı amaçlayacaktır. Seçmenlerin yapacağı siyasal tercih seçilen hükümetin makro iktisadi politikalarını belirleme yetisine haiz değildir. Ancak bu tercihin, seçmenlerin talepleri doğrultusunda büyüme koalisyonunun hedeflediği politikaları sınırlayabilme yetisi bulunmaktadır. Bu siyasal çatışmayı yönetebilme yetisi, siyasal partilerin geleceğini belirleyecek etmendir. Bir başka ifadeyle, büyüme modelleri yaklaşımına göre sistemin kısa dönemli ve istikrarsız olmasının nedeni, büyüme koalisyonu içerisindeki ve büyüme koalisyonu ile seçmenler arasında oluşacak siyasal çıkar çatışmalarıdır⁹⁷⁷.

6. Genel Değerlendirme

Sermaye birikiminin farklı coğrafyalara genişlemesi, her ülkede farklı devlet biçimleri ve müdahale stratejileri üretmiştir. CC araştırmaları, kapitalizm içindeki bu ‘çeşitlilikleri’ serimlemeyi amaçlamaktadır. Neoliberal dönüşüm evvelinde farklı düşünce okullarının etkisiyle gelişen CC araştırmaları, neoliberal dönüşüm sonrasında girdiği sönümlenmeden, 2001 yılında Hall ve Soskice’in⁹⁷⁸ çalışmasıyla birlikte çıkmıştır. Kapitalist çeşitlilikleri temelde ABD ve Almanya arasında kurduğu ikilemle araştıran bu çalışma ile CC araştırmaları içerisinde VoC anaakım araştırma çerçevesi haline gelmiştir. VoC’un CC araştırmaları içerisinde anaakım hale gelmesinin nedeni, sunduğu basit argümanla şirketleri ve kurumların şirketlere etkisini kıyaslamayı salık vermesidir. VoC’un araştırma yönteminde sınımayı önerdiği birleşenler farklı paydaşların şirket yönetimindeki ilişkisini anlatan şirket yönetişimi, yatırım için finans, sermaye ve emek arasındaki ilişkileri betimleyen endüstri ilişkileri, mesleki ve genel eğitimle mesleki yeti kazandırma süreçlerini inceleyen eğitim ve mesleki bilgi, kademeli ve radikal olarak sınıflandırılan yenilik ve şirketler arası ve şirket içi ilişkiler olarak özetlenebilir.

⁹⁷⁶ Baccaro, Pontusson, “The Politics of Growth Models”, s. 209.

⁹⁷⁷ Baccaro, Blyth, Pontusson, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, s. 30.

⁹⁷⁸ Hall, Soskice, “An Introduction to Varieties of Capitalism”, ss. 1-68.

Büyük Durgunlukla beraber VoC'un araştırma çerçevesinin yetersiz kaldığı ortaya çıkmış ve VoC içerisinde bu araştırma çerçevesini genişletmeyi savlayan çalışmalar türemiştir. Bu çalışmalarda VoC'a yöneltilen eleştiriler, VoC'un belirleyici kurum olarak şirketi kabul etmesi, değişime kapalı olması, devlete yer vermemesi ve gelişmiş ülkeleri incelemesi olarak sınıflandırılabilir. Gelişmekte olan ülkeleri özgül yapılarına göre bağımlı, hiyerarşik, devlet nüfuzlu ve patrimonyal olarak sınıflandıran ikinci kuşak VoC çalışmaları; VoC'un gelişmiş dünyayı baz alması ve devlete önem vermemesi gibi bazı eksiklikleri aşmış olsa dahi onun araştırma metodolojisinden kopamamış ve LME – CME dikotomisini yeni ideal tipler dolayısıyla geliştirmekte olan ülkelere açmakla sınırlı kalmıştır.

VoC'un kapitalizme dair özgül çeşitliliklerin varlığını 'hatırlatması', araştırma çerçevesini aşan bir anlamla bütünleşmesine yol açmıştır. Bu etkinin en önemli nedeni, VoC ile kapitalizmin, neoliberal düşüncenin imlediği tek alternatif dışında başka alternatiflerle de var olabileceğinin, anaakım bir araştırma çerçevesi altında ikrar edilmiş olmasıdır. Bu noktada PKİ'nin teorik altyapısından beslenen 'büyüme modelleri yaklaşımı' anaakım VoC'un araştırma yöntemini aşan teorik ve ampirik araştırma çerçevesi sunmak savıyla yola çıkarak VoC'a eleştirel bir yaklaşım yürüten üçüncü nesil çalışmaları oluşturmuştur.

Büyüme modelleri yaklaşımı, kapitalizmin içindeki istikrarsızlıkların toplam talepteki devinimlerden kaynaklandığını öne sürmektedir. İstikrarsızlığın kabulü, VoC'ta YKİ'nin kabulleriyle sürekli olarak erişilen dengenin PKİ'deki dengesizlik ile ikamesi sonucunu doğurmuştur. Bu ikame ile birlikte emek ve sermaye arasında var olan eşitsiz güç dengesi kabul edilmiş ve sermayedarlar içinde finans kesiminin diğer kesimlere nazaran daha güçlü olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca büyüme modelleri yaklaşımıyla sınıflar arasındaki siyasi uzlaşma arayışının, kapitalizmin geçici istikrarını sağlayan unsur olduğu kabul edilmiştir.

Büyüme modelleri yaklaşımı, VoC'un ideal tip kategorisi altında gelişmiş ülkeler için sunduğu LME ve CME dikotomisi ve bu dikotominin geliştirmekte olan ülkelere teşmil edilmesi olan DME, HME, SME ve PME yerine, ülkelerin talep ve büyüme rejimleri neticesinde ortaya çıkan büyüme modellerini ayırtırmayı önermektedir. Bu yaklaşım, Fordist dönemi ücret çekişli büyüme modeliyle ilişkilendirmektedir. Post-Fordist dönemde sermaye birikim rejimlerinin dönüşümü, iktisadi büyüme dinamiklerinin merkezine ücret artışını değil, alternatif talep

kanallarını yerleştirmiştir. Baccaro ve Pontusson⁹⁷⁹, Fordist dönemin ücret çekişli büyüme modelinden farklı olarak tüketime dayalı büyüme, yatırıma dayalı büyüme ve ihracata dayalı büyüme olmak üzere üç temel büyüme modelinin ortaya çıktığını vurgular. Bu modellerin ortak amacı, reel ücret artışına dayalı talep genişlemesinin sürdürülemez hale gelmesinin ardından, talebin başka mekanizmalar aracılığıyla canlı tutulma yöntemlerini serimlemektir. Büyümenin motoru artık ücretler değil; kredi genişlemesi, kamu harcamaları, yatırım ve dış talep birleşenleri haline gelmiştir. Böylelikle, ekonomik büyümenin hem finansal dengeler hem de talep birleşenleri üzerinden şekillendiği yeni bir rejim doğmuştur.

Bu çerçevede, büyüme modelinin belirlenmesinde iç talep ve dış talep arasındaki denge ve bu talepleri finanse eden mekanizmalar belirleyici rol oynamaktadır. Dünhaupt ve Hein'in⁹⁸⁰ katkısıyla bu sınıflandırma daha da ayrıntılandırılmış; tüketime dayalı büyüme modelleri 'yurt içi talep itişli' ve 'kredi genişlemesine dayalı yurt içi talep itişli' olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yurt içi talep itişli büyüme modelinde, iç talep artışı ekonominin temel itici gücüdür. Bu modelde özel sektör (yurt içi sektör) genellikle fazla verir, kamu sektörü açık verir, dış sektör ise dengede ya da hafif fazla konumdadır. Büyüme, büyük ölçüde iç talebin pozitif katkısıyla sağlanırken, mal ve hizmet dengesinin büyümeye katkısı ise pozitif ya da ılımlı negatif olabilir. Buna karşılık krediye dayalı iç talep itişli büyüme modelinde özel sektördeki negatif finansal denge, dış sektörün pozitif finansal dengesi, büyük ölçüde kredi ile finanse edilen iç talebin (özellikle özel tüketim) pozitif büyüme katkısı, mal ve hizmet dengelerinin negatif büyüme katkısı vardır. Krediye dayalı iç talep itişli büyüme modeli, 1980 sonrasında merkez ekonomilerde yaygınlaşmış; reel ücretlerin gerilemesine rağmen talebin kredi genişlemesiyle sürdürülmesini mümkün kılmıştır. Ancak çevre ekonomilerde bu model çok daha kırılgan hale gelmiş, cari açıkların finansman kapasitesi büyümenin sürdürülebilirliğini doğrudan belirlemiştir.

İhracata dayalı büyüme modelleri ise iç talebin baskılanması ve büyümenin dış talep üzerinden örgütlenmesiyle tanımlanır. Ücret düzeyinin sınırlanması ve rekabetçi döviz kuru politikaları, bu modelin yapısal unsurlarıdır. Zayıf ihracat itişli büyüme modelinde, yurt içi sektör genellikle pozitif finansal denge sergilerken, dış sektörün

⁹⁷⁹ Baccaro, Pontusson, "Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective", ss. 175-207.

⁹⁸⁰ Dünhaupt, Hein, "Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia", ss. 435-65.

finansal dengesi negatif olup bu durum çoğu zaman cari fazla ile birlikte görülür. Bu modelde yurt içi talep, büyümeye pozitif katkı sağlar; buna karşılık net ihracatın katkısı negatiftir. Alternatif bir durumda ise dış sektör pozitif finansal denge verirken cari açık oluşabilir; bu durumda da net ihracatın büyüme katkısı negatif, mal ve hizmet dengesinin katkısı ise pozitifdir. İhracat itişli merkantilist büyüme modelinde, yurt içi sektör pozitif finansal denge sergilerken, dış sektör negatif finansal denge vermekte ve bu durum cari fazla ile sonuçlanmaktadır. Bu modelde mal ve hizmet dengesinin katkısı pozitifdir ve net ihracat, büyümenin temel itici gücü olarak büyümeye pozitif katkı sağlamaktadır. Bu model, özellikle ihracatçı sektörlerin stratejik olarak desteklendiği, rekabetçi kur ve emek maliyeti baskısı üzerine kurulu kalkınma stratejilerinde öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, küresel ekonomide tüm ülkelerin aynı anda ihracat itişli büyüme rejimi izlemesi mümkün olmadığından, bu model yapısal bir rekabet ve kırılganlık zemini de yaratmaktadır.

Yatırıma dayalı büyüme modeli, teorik olarak üçüncü bir yol olarak tanımlansa da Post-Fordist dönemde yatırımların ücretlerden ziyade kârlılığa duyarlı hale gelmesi nedeniyle ‘saf’ biçimiyle nadiren gözlemlenmektedir. Bu nedenle literatürde, DYY’lerin tetiklediği veya iç talep ve ihracatın birlikte büyümeye katkı sunduğu karma modeller tartışmaya açılmıştır. Ancak DYY itişli modellerin ampirik olarak net biçimde sınıflandırılması güç olduğundan, güncel çalışmalar büyük ölçüde tüketim–ihracat eksenli bir sınıflandırmayı sürdürmektedir.

Sonuç olarak, Post-Fordist dönemde büyüme modelleri, kapitalist ekonomilerin birikim stratejilerini anlamada kilit bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Ücret artışına dayalı iç talep genişlemesi yerini kredi genişlemesine, kamu harcamalarına veya ihracata yönelik talep rejimlerine bırakmıştır. Bu modeller yalnızca makroekonomik bir politika çerçevesi değil, aynı zamanda sermaye birikiminin sınıfsal ve sektörel dinamiklerini yansıtan siyasal projelerdir. Böylece büyüme modeli tartışması, devletin ekonomideki konumunu, sermaye fraksiyonları arasındaki ilişkileri ve sosyal blokların yeniden inşasını anlamak için güçlü bir analitik mercek sunar.

Bir ülkede var olan büyüme modelinin istikrarı, büyüme koalisyonlarının varlığı ile sağlanmaktadır. Bu olgu, PKİ’de var olan istikrarsızlığı siyasal alana taşımakta ve geçici büyüme koalisyonlarının varlığının büyüme modelinin meşruiyeti için zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Böylece PKİ’yi temel alan bir sosyal teori

türetme olanağı doğmaktadır. Büyüme koalisyonları vasıtasıyla VoC içerisinde yer almayan kurumsal değişim olanağı CC araştırmalarına yerleştirilmektedir. Çünkü büyüme koalisyonları kalıcı değildir, sosyal grupların uzlaşısıyla dönüşüme uğramakta ve baskın ile baskılanan sosyal grupların konumu değişebilmektedir.

Büyüme modelleri yaklaşımı bütün birleşenleri ile beraber düşünüldüğünde, bu yaklaşımın VoC'un mikro iktisadi analizi yerine makro iktisadi önceleyen bir araştırma çerçevesi sunduğu, ülkelerin uyguladığı farklı büyüme modellerini büyüme koalisyonları ile ilişkilendirerek siyaset ve sosyoloji ile iktisat arasında bağlantı kurduğu ve sınıflar arası ve sınıflar içi çatışmalara vurgu yaptığı görülmektedir. Bu nedenle büyüme modelleri yaklaşımının, kendisini önceleyen CC araştırmalarına kıyasla kapitalizm içi çeşitlilikleri serimleme olanağının daha güçlü olduğu görülmektedir.

Üçüncü bölümde, bu teorik altyapı çerçevesinde sırasıyla Macaristan, Brezilya ve Türkiye'nin büyüme modelleri, tarihsel belirleyici olarak gördüğümüz siyasal süreçlerle eşgüdümlü biçimde incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MACARİSTAN, BREZİLYA VE TÜRKİYE’NİN BÜYÜME MODELLERİ YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE KARŞILAŞTIRILMALI İNCELENMESİ

CC araştırmalarının serimlemeyi amaçladığı özgül kapitalist çeşitlilikler, ülkelerin karşılaştırmalı incelemeleriyle somutlaşmaktadır. Bu amaca koşut olarak büyüme modelleri yaklaşımı, ülkelerin özgülleşen birikim stratejilerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek bu stratejilerin yol açtığı ortaklıklar ve ayrışmaların iktisadi ve siyasal nedenlerini açığa çıkarmayı savlamaktadır. Büyüme modelleri yaklaşımının bir diğer belirleyici ölçütü, uluslararası bağımlılıkları da önemli bir belirleyen olarak göz önünde tutmasıdır. Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkelerde 1990’lı yıllarda ardı ardına yaşanan finansal krizlerin sonrasında, 2000’lerin ilk on yılında sermaye girişlerinin artmasıyla birlikte iktisadi büyüme hız kazanmış; iktisadi büyümenin artan sermaye akımlarının gayrimenkul ve tüketime yönelik özel harcamaları teşvik etmesiyle daha da güçlenmesi, bu ülkelerin büyüme modellerinin yapısını doğrudan etkilemiştir⁹⁸¹. 2013 yılında FED’in miktarsal genişleme politikasını aşamalı biçimde sonlandıracağını açıklaması, 2014’te gelişmekte olan ülkelere yönelen sermaye akımlarında belirgin bir düşüşe ve bu ülkelerin para birimlerinde ciddi değer kayıplarına yol açmış; bu gelişmeler, söz konusu ekonomilerin büyüme modellerindeki dönüşümlere tesir etmiştir⁹⁸².

Bu bölümde, Küresel Güney ülkesi olan Macaristan, Brezilya ve Türkiye’nin neoliberal dönüşümün somutlaştığı 1990 yılı sonrasında yaşanan iktisadi ve siyasal dönüşümü, büyüme modelleri yaklaşımının teorik kavram seti bağlamında incelenecektir. Bu incelemede öncelikle ülkelerin kapitalizme eklemlenme süreçlerindeki özgünlükleri yaratan tarihsel etmenler incelenecek, ardından ülkelerin özgün yapılarının yanında neoliberal dönemin uluslararası doğurduğu uluslararası bağımlılıklar ekseninde büyüme modelinin belirleyici nitelikleri tartışılacaktır.

A. MACARİSTAN

Macaristan, post sosyalist Doğu Avrupa ülkeleriyle birlikte, liberal – kapitalist bir yarı çevre ülkesi olarak tasnif edilmektedir⁹⁸³. Macaristan’ın henüz sosyalizm döneminde Batı bloğuna eklemlenme sürecine girdiği görülmektedir. Bu olguya koşut

⁹⁸¹ Yılmaz Akyüz, **Playing with Fire: Deepened Financial Integration and Changing Vulnerabilities of the Global South**, Oxford: Oxford University Press, 2017, s. 85.

⁹⁸² a.g.e., ss. 133-34.

⁹⁸³ Arjan Vliegthart, “Bringing Dependency Back in: The Economic Crisis in Post-socialist Europe and the Continued Relevance of Dependent Development”, **Historical Social Research**, C. 35, S. 2, 2010, s. 247, doi:10.12759/hsr.35.2010.2.242-265.

olarak Macaristan'da planlamanın yetersizliği ve kapitalist ekonomiye eklemelenme arayışlarına ilişkin tartışmalar, 1950'li yıllarda iktisatçı ve bürokratların Batı'daki meslektaşlarıyla yürüttükleri temasların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁹⁸⁴. 1989 sonrasında somutlaşan neoliberal dönüşümde ise Macaristan, benzer süreci yaşayan ülkelere 'örnek' olarak sunulan bir ülke olmuştur⁹⁸⁵. Büyük Durgunluğun ardından neoliberal politikalarla karşı yükselen yoğun direnç, bu politikalarla muhalif bir retorik taşıyan Viktor Orbán'ın iktidarıyla sonuçlanmıştır. Orbán'ın meclis çoğunluğuyla birlikte eyleme geçirdiği siyasal otoriterlik; emek karşıtı politikalar, kısmen seçici sanayileşme ve finansal milliyetçilik politikalarıyla sürdürülmüştür⁹⁸⁶. Neoliberal politikaların otoriterleşmeyle birlikte teşmili olarak değerlendirebileceğimiz bu süreçte, Macaristan'ın büyüme koalisyonunun ve büyüme modelinin dönüşüme uğradığı görülmektedir. İlerleyen başlıklarda 1990 sonrasında Macaristan'ın büyüme koalisyonu ve büyüme modelinin iktisadi ve siyasal belirleyenleri, 1990 öncesinin tarihsel altyapısı eşliğinde tartışılacaktır.

1. 1989 Öncesi Dönem: Gulaş Komünizmi

Üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması şeklen sosyalist olarak nitelense de Sovyet tipi ekonomiler, üretim araçlarının üreticilerden ayrılması, ücretli emek ve çalışmaya zorlama, para ve sermaye biriktirme dürtüsü gibi kapitalist bir dizi kurucu parçadan inşa edilmiştir. Ayrıca bu olgular hem jeopolitik hem de jeoekonomik rekabet tarafından dayatılan zorunlu unsurlar olarak nitelenmiştir⁹⁸⁷. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve müttefikleri, liberal-kapitalist merkez ile rekabet içinde ve bu merkezin dışında konumlanmış olsalar da ekonomilerinin yapısı birçok yönden dönemin mutlak devletçi eğilimlerini yansıtmaktadır. SSCB ve müttefikleri, batı ile girdikleri jeopolitik rekabet ve ekonomik geri kalmışlıktan ötürü, ağır sanayi, yüksek tasarruf oranı, kaynakların merkezi tahsisi, üretimi artırmaya yönelik siyasi teşvikler ve ideolojik yönlendirmelerin yaygın kullanımı ile sistematikleştirilmiş özgün bir ekonomik yapı oluşturmuştur⁹⁸⁸. Liberal merkezi güçleri yakalama

⁹⁸⁴ Johanna Bockman, **Economists and Social Change: Science, Professional Power, and Politics in Hungary, 1945-1995**, (PhD dissertation Tezi), San Diego: University of California, 2000, s. 326.

⁹⁸⁵ Adam Fabry, "From Poster Boys to Black Sheep: Authoritarian Neoliberalism in Hungary and Poland", **The Journal of Australian Political Economy**, S. 86, 2020, s. 304.

⁹⁸⁶ Adam Fabry, **The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism**, Cham: Palgrave Macmillan, 2019, s. 166.

⁹⁸⁷ Gareth Dale, "Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe", **First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s**, ed. Gareth Dale, London: Pluto Press, 2011, s. 1.

⁹⁸⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 42.

girişimleri, insanların doğrudan seferber edilmesine ve kaynakların tahsisine dayandıkları için, toplumdan nispeten farklılaşmış, ekonomik kalkınmada ön alıcı (*proactive*) ve merkezi yönetime büyük ölçüde bağımlı devlet biçimleri inşa etmiştir. Bu olgu, özellikle yoğun jeopolitik rekabetin ekonomik küreselleşmeyle çakıştığı ve modernleşen elitler tarafından yönetilen geri kalmış ekonomilerin sanayileşmeyi yakalamaya çalıştığı zamanlarda gelişen bir kapitalist çeşitlilik olarak nitelenebilir⁹⁸⁹.

a. Savaş Ekonomisi

Ekonomik geri kalmışlık temelindeki jeopolitik rekabet, SSCB ve müttefiklerini göreceli otarşi, ağır sanayiye vurgu, yüksek tasarruf oranı, idari kararlar tahsis ve üretimi artırmaya yönelik siyasi teşviklerin ve ideolojik çağrılarının yoğun kullanımı ile karakterize edilen kendine özgü bir ekonomik yapıya kilitlenmiştir⁹⁹⁰. Bu yapı, genel olarak ‘savaş ekonomisi’ kavramsallaşmasının özelliklerini temsil etmektedir. Kaynakların idari kararlar, idari olarak belirlenmiş önceliklere göre tahsis edilmesi, üretkenliğin sürdürülmesi için siyasi teşviklerin geniş ölçekte kullanılması ve ülke sevgisine vurgu yapan çağrılarla emek disiplininin sağlanması savaş ekonomisinin belirleyici özellikleridir. Savaş ekonomisinin yöntemleri sadece sosyalist ülkelere özgü bir iktisadi araçlar bütünü değildir. Bu yöntemlerin Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında kapitalist ülkelerde de uygulandığı görülmektedir⁹⁹¹. Ancak Sovyet Bloğu ülkeleri, kendilerine askeri rekabet için temel sağlayan ancak bir bütün olarak dünya pazarı açısından pek bir anlam ifade etmeyen aşırı büyük sanayi sektörleri geliştirmiş ve bu durum, kapitalizmin küresel mantığı ile Doğu Avrupa'daki özel ulusal biçim(ler) arasında bir çelişki doğurmuştur⁹⁹². Bu dönemde uluslararası ticaret ve sermaye akışının kesilmesi vasıtasıyla küreselleşmenin azalması, yerel ekonomilerin millileştirilmesini teşvik etmiştir. Ayrıca militarizm, devletleri, özellikle silah endüstrisi ve diğer stratejik sektörlerde ekonomik koordinasyon rolüne çekmiştir⁹⁹³.

Komünizmin Macaristan'a İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB tarafından dayatıldığı konusunda görüş birliği vardır. 1949'da yapılan ve serbest olmayan seçimler komünistlerin zaferiyle sonuçlanmış, komünistler yönetimlerine karşı kalan

⁹⁸⁹ Dale, “Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe”, s. 2.

⁹⁹⁰ a.yer.

⁹⁹¹ Oskar Lange, **Papers in Economics and Sociology**, çev. P. F. Knightsfield, Oxford: Permagon Press, 1970, s. 102.

⁹⁹² Mike Haynes, “Class and Crisis in Eastern Europe”, **Marxism and The New Imperialism**, ed. Alex Callicinos vd., London, Chicago and Melbourne: Bookmarks, 1994, s. 129.

⁹⁹³ Dale, “Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe”, s. 2.

muhalefeti yerinden etmiş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Macaristan'a dayatılan SSCB ile ittifakı sıkılaştırmıştır. Totalitarizmin pekiştiği ilk yıllar rejim muhaliflerine yönelik amansız saldırılara sahne olmuş, her türlü muhalefet şiddetle engellenmiştir. Ancak 1953 yılında Stalin'in ölümünden ve iktidar partisinin lider kadrosundaki değişimden hemen sonra sistemdeki çözümler ve çatlaklar kendini göstermiştir. Imre Nagy liderliğindeki ilk sistem reformu arayışı daha sonra 1956 Macar Devrimi sırasında Sovyet hakimiyetine karşı büyük bir kitlesel muhalefete dönüşmüştür. Bununla birlikte, tek parti rejimine karşı kitlesel muhalefetin tek örneği, Macaristan'ın Sovyet güçleri tarafından işgal edilmesi ve muhaliflerin zorluk yoluyla bastırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu dönem aynı zamanda daha sonra siyasi aktörler arasında liberalleşmenin farklı kavramsallaştırmalarına dönüşecek olan kimliklerin tohumlarını da ekmiştir. Devrimin bastırılmasının ardından János Kádár Macar İşçi Partisi'nin (*Magyar Dolgozók Pártja, Hungarian Workers' Party, MDP*) genel sekreteri olmuştur. Kádár, Károly Grosz'un 1988'de yerini almasına kadar 30 yıldan fazla bir süre partinin lideri olarak kalmış ve sosyalist Macaristan'ın en önemli ve sembolik siyasetçisi olmuştur⁹⁹⁴.

b. Merkezi Planlama

Macaristan'da devletin ekonomik karar alma sürecindeki rolü 1940'ların sonunda yoğunlaşmaya başlamıştır. Otokrat Mátyás Rákosi liderliğinde iktidarda bulunan MDP ekonomik büyümeyi artırmak ve kırılğan iktidarını sağlamlaştırmak için üretimi merkezileştirme yönündeki çabaları artmıştır. Bu sürecin bir parçası olarak, 1949'da uygulamaya konan ilk Beş Yıllık Plan, Macaristan'ı bir tarım ekonomisinden 'demir, çelik ve makine ülkesine' dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu hedef, Macaristan'ın demir rezervinin bulunmamasından dolayı irrasyonel olarak değerlendirilse de Soğuk Savaş'ın başlamasının ardından yoğunlaşan jeopolitik ve ekonomik rekabet bağlamında iktisadi kalkınmanın SSCB'nin taleplerine tabi kılındığı bir Sovyet uydu devleti olarak dünya ekonomisinde yer edinmesini yansıtmaktadır⁹⁹⁵.

Macaristan'da sosyalizm, Doğu Avrupa'daki emsallerine koşut bir biçimde SSCB'nin bu ülkelere sunduğu taslağa uygun olarak, kamulaştırma ve planlamayı önceleyerek ilerlemiştir. Sovyet modeline uygun olarak planlama merkezileşerek

⁹⁹⁴ Umut Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, New York: Palgrave Macmillan, 2012, s. 32.

⁹⁹⁵ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 42.

zorunlu ve kapsamlı hale gelmiştir⁹⁹⁶. 1945 yılında başlayan üretimin toplumsallaştırılması sürecinin ilk dalgası 1953 senesine kadar sürmüştü, ancak bu çabalar, büyük ölçüde köylülerden gelen direnç neticesinde başarılı olamamıştır. 1956 yılından sonra bu politikaların ikinci dalgası başlamış ve daha başarılı sonuçlar alınmıştır⁹⁹⁷. Bu politikalar kapsamında toprak reformu yapılarak daha evvelden sınırlı bir elitin elinde olan topraklar köylülere dağıtılmış, tarım kooperatifleri kurularak toprak reformunun olası olumsuz sonuçları bastırılmak istenmiş, şehre göç eden işçilerin gıda gereksinimini karşılamak için karne ve el koyma uygulamalarına gidilmiş, devlet çiftlikleri oluşturularak tarımsal üretim toplumsallaştırılmıştır. 1960'lı yıllara gelindiğinde toprakların %85'inin devlet çiftlikleri veya tarım kooperatiflerince kullanıldığı ve 1 milyondan fazla vatandaşın bu üretim sürecine eklemlendiği görülmektedir⁹⁹⁸. Bu süreçte köylülerden gelen taleplerin göz önünde tutulduğu ve üretim sürecinde bölgesel ayrımların dikkate alındığı görülmektedir⁹⁹⁹. Ayrıca, bankacılık ve finans, yabancı sermayeli şirketleri de içerecek şekilde ağır sanayi ve imalat gibi ekonominin kilit sektörleri devlet mülkiyeti altına alınmıştır. Dış ticaret de bir devlet tekeli haline gelmiştir. 1949 yılında Karşılıklı İktisadi Yardımlaşma Konseyi kurulmuş (*Council For Mutual Economic Assistance, CMEA*) ve sonraki yıllarda SSCB Macaristan'ın en büyük ticaret ortağı olarak Almanya'nın yerini almış ve iktisadi model Sovyet Bloğuna dahil olan ülkelere benzemek yönünde bir dönüşüm yaşamıştır¹⁰⁰⁰. Ancak bu olgunun iktisat ve siyasette bütüncül bir dönüşümü temsil ettiği düşüncesi yanıltıcıdır. Macaristan, 1930'ların sonu ile 1940'ların sonu arasında devletin idari uygulamaları ile planlı ekonominin eşgüdümünün yaşandığı bir siyasete tanıklık etmiştir¹⁰⁰¹. Devlet öncülüğünde yukarıdan kalkınma hızlı sanayileşmeye, kentleşmeye ve dikey sosyal hareketliliğe katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, sömürü

⁹⁹⁶ Nigel Swain, **Hungary The Rise and Fall of Feasible Socialism**, London and New York: Verso, 1992, ss. 53-54, 84.

⁹⁹⁷ Bálint Csátári, Jenő Zsolt Farkas, József Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", **Three Decades of Transformation in the East-Central European Countryside**, ed. Jerzy Bański, Cham: Springer Nature, 2019, s. 23.

⁹⁹⁸ József Lennert, Jenő Zsolt Farkas, "Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020", **Rural Studies**, C. 56, 2020, s. 38; Bálint Csátári, Jenő Zsolt Farkas, "Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990-2005", **Rural Studies**, C. 15, 2008, s. 149; Imre Kovách, "Rustica Nova. The New Countryside in Hungary at the Turn of the Millennium", **Acta Universitatis Lodzensis: Folia Sociologica**, C. 87, 2023, s. 102, doi:10.18778/0208-600X.87.08.

⁹⁹⁹ Csátári, Farkas, Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", s. 23.

¹⁰⁰⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, ss. 42-43.

¹⁰⁰¹ Martha Lampland, **The Value of Labor: The Science of Commodification in Hungary, 1920-1956**, Chicago and London: University of Chicago Press, 2016, s. 162.

ve baskı araçlarını kullanmakla birlikte, Sovyet tarzı devlet kapitalizmi Macaristan'da sermaye birikimi için bir çerçeve olarak başlangıçta nispeten başarılı olmuştur¹⁰⁰².

Bu benzerliklerin yanında, Macaristan'daki sosyalizmin özgün yanlarına vurgu yapan bir literatür de gelişmiştir. Bu literatüre göre Macaristan sosyalizmi, 'Gulaş Komünizmi' (*Goulash Communism*) olarak adlandırılmaktadır. Gulaş Komünizmi kavramıyla Macaristan'ın 'sosyalist kamptaki en mutlu kışla' olduğu iddia edilmektedir. Bu kavram Macaristan'ın hem parti – devlet otoriterliği hem de ekonomik ortodoksluk açısından Sovyet Bloğundaki en gevşek rejime sahip ülke olduğuna vurgu yapmaktadır. Bunun yanında Macaristan, 1956 karşı hareketini bastırdıktan sonra siyasi meşruiyetten yoksunluğunu örtmek amacıyla, borçluluğu arttırmak pahasına da olsa, tüketici talebini karşılamaya odaklanarak halkı memnun etmeye çalışmıştır¹⁰⁰³. Bir başka ifadeyle bu kavram, komşu ülkelerdeki komünist rejimlere kıyasla vatandaşların maddi refahına çok daha fazla önem vermiştir. Dolayısıyla sosyalist Macaristan, ekonomik reformları ılımlı bir tüketimcilik ve sosyal korumayla birleştirmiş ve bireysel özgürlükler üzerindeki kısıtlamaları bir miktar gevşetmiştir¹⁰⁰⁴.

c. Yeni Ekonomik Yöntem

1960'ların başlarından itibaren, ilkel birikimin ana kaynakları olarak nitelenen geniş ve ucuz işgücü kaynakları ile kullanıma açılan topraklar sınırlarına dayandığından, Doğu Avrupa ülkelerinin birikim rejimi üzerindeki kısıtlar giderek daha görünür hale gelmiştir¹⁰⁰⁵. Esnek olmayan dış ticaret politikaları ve önde gelen Batılı devletlerin 'en az kayırlan uluslar' muamelesi, düşük uzmanlaşma ve üretim derinliği düzeyi ile KİT'lerin görece düşük verimliliği, reel sosyalizme dayalı ekonomilerinin sorunlarını derinleştirmiştir¹⁰⁰⁶. Bu sorunlar neticesinde iktisadi büyümenin yavaşlaması ve Batı'dan gelen rekabetçilik baskılarındaki artış, Sovyet Bloğu ülkelerinin yönetici kadrolarını iktisadi reformlar üzerine düşünmeye sevk

¹⁰⁰² Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 44.

¹⁰⁰³ Gábor Halmai, "(Dis)possessed by the Spectre of Socialism. Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary", **Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe**, ed. Don Kalb, Gábor Halmai, Oxford and New York: Berghahn Books, 2011, s. 113.

¹⁰⁰⁴ Dorothee Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", **Employment and economy in Central and Eastern Europe**, C. 1, S. 1, 2010, s. 4.

¹⁰⁰⁵ Dale, "Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe", s. 3.

¹⁰⁰⁶ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 44.

etmiştir. Bu süreçte üretimin ithalat ve yatırım yoğunluğu arttıkça büyüme yavaşlamış; tüketim malları, hammadde, ara ve sermaye malları kıtlığı belirgin hale gelmiş ve satılmayan mal stokları birikmiştir. Planlama süreci gerek hane halkı gerekse kamunun tüketim bileşimindeki hız ve değişikliklere yanıt vermek için gerekli esnekliği gösterememiştir. Reel ücretlerdeki artış, üretimdeki artış oranının gerisinde kalarak fabrikalarda gerilime neden olmuş ve daha da kötüsü, Sovyet ham petrol daha pahalı hale geldikçe, Doğu Avrupa'daki uydularının enerji maliyeti artmıştır¹⁰⁰⁷.

Bu sorunları aşmak gayesiyle MDP'nin 1964 yılında hazırladığı kararname, iktisadi büyümenin kaynaklarının tükenmekte olduğunu tespit etmiş ve ilerleyen dönemlerde iktisadi büyümenin ancak teknolojik ilerleme ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır¹⁰⁰⁸. Bu kararnameye paralel olarak, 1968 yılında Yeni Ekonomik Yöntem (*New Economic Mechanism, NEM*) adıyla bir reform programı başlatılmıştır. Kádár, komünist düzenin ideolojisi ve dilinin halkın geneli için pek bir anlam ifade etmediği ve halka rejimi kabul ettirmenin tek yolunun halkın temel ihtiyaçlarını karşılamaktan geçtiğine kani olmuştur. Yukarıda değindiğimiz Gulaş Komünizmi 1968'de NEM'in tabanı üzerinde serpilmiştir¹⁰⁰⁹. Bu programın oluşmasında 1960'ların ortalarında ülkenin iktisatçılarının uzun süreli tartışmaları ile parti liderliği içinde zayıf ihracat performansı ve devlete ait sanayinin çoğunun verimsiz çalışmasıyla ilgili artan endişeler etkili olmuştur¹⁰¹⁰. Jeffeirs¹⁰¹¹, NEM ile beraber gelen dönüşümü şöyle tanımlamıştır:

“NEM, Macaristan'ı devlete ait işletmelerin piyasa ortamında faaliyet gösterdiği bir piyasa sosyalizmi modeline dönüştürmemiştir. Geleneksel komuta planlaması terk edilmiş olsa da devlet hala makro hedefler belirlememiş ve beş yıllık planlar vasıtasıyla yatırımları yönlendirmiştir. Toplam üretim ve yatırım artışı gibi büyüklükler için toplu hedefler içeren yıllık planda artık belirli işletme hedefleri kaldırılmıştır. Devlet işletmeleri, müzakere edilmiş sözleşmeler temelinde kendi çıktı ve girdi planlarını hazırlamışlar, ancak devlet, fiyatlar, vergiler, kredi maliyeti ve mevcudiyeti, tarifeler ve ithalat lisansları gibi gayri resmi baskılar ve ekonomik kaldıraçlar yoluyla

¹⁰⁰⁷ Anna Seleny, **The Political Economy of State-Society Relations in Hungary and Poland: From Communism to the European Union**, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2006, s. 67.

¹⁰⁰⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 44.

¹⁰⁰⁹ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, s. 33.

¹⁰¹⁰ Mark Pittaway, **From the Vanguard to the Margins Workers in Hungary, 1939 to the Present Selected Essays by Mark Pittaway**, ed. Adam Fabry, Chicago, IL: Haymarket Books, 2015, s. 192.

¹⁰¹¹ Ian Jeffries, **Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide**, London and New York: Routledge, 1993, s. 278.

onları yönlendirmek için esas olarak dolaylı olarak 'görünür bir el' kullanmıştır.”

Bu tanımdan yapacağımız çıkarım ile NEM'i, piyasa eşgüdümünün belirli unsurları ile dolaylı bürokratik denetimin bir birleşimi olarak tanımlamamız mümkündür. NEM, karar alma yetkisinin fabrika düzeyindeki aktörlere devredilmesinin tahsisat etkinliğini artıracığı, aynı zamanda, sosyalist mülkiyetin baskın konumunun sürdürülmesinin sosyal eşitliği teşvik edeceği ve MDP'nin siyasi hegemonyasını koruyacağı varsayımına dayanmaktadır. Toplum, rejimin gerçekliğini kabul ederek ve bireysel ve kolektif haklarından vazgeçerek reel sosyalizme rıza göstermiş, karşılığında iş güvencesi ve tüketim toplumuna kademeli erişim elde etmiştir¹⁰¹². Ekonomi üzerindeki kontrolün gevşetilmesinin siyasi hak ve özgürlükleri arttırmadığını ve Kádár rejimini bu anlamda yumuşatmadığını vurgulamak gerekmektedir¹⁰¹³. Bu amaç doğrultusunda devlet, yerel birimlere sağladığı özerkliğin yanında, enerji, madencilik ve altyapı gibi sektörlerdeki büyük yatırım projeleri vasıtasıyla doğrudan müdahale yöntemlerini ve işletmelere talimat verme hakkını da saklı tutmuştur¹⁰¹⁴. NEM ile birlikte, mevcut tüm işgücünün emilmesine karşın firmaların işgücü talebinin artmaya devam ettiği gerçeğini kabul eden bir reforma girişilmiştir. Daha genel bir ifadeyle NEM, sosyalist reformcuların kapsamlı büyüme olanaklarının sona ermesine verdikleri yanıt ve teknoloji yoğun üretim yöntemlerine geçiş için ortak bir girişim anlamına gelmektedir¹⁰¹⁵.

(1). Yeni Ekonomik Yöntem'in İçeriği

NEM'in dört alana yoğunlaştığını söylemek mümkündür. İlk olarak NEM, üretim ve yatırım için kaynak tahsisi konusunda işletmelere daha fazla özerklik sağlayarak ekonomide merkezi planlamanın rolünü azaltmaya çalışmıştır. İkinci olarak, NEM ile uluslararası piyasa fiyatlarına ekonomide daha önemli bir rol verilmiştir. Ancak enflasyonu dengelemek için tarım ürünleri, tüketim malları ve yerli hammaddeler üzerindeki devlet kontrolü güçlü kalmaya devam etmiştir. Üçüncü olarak, NEM akabinde iş kanunu verimliliği teşvik etmek ve işletme karlılığını artırmak için yeniden yazılmıştır. Dördüncü ve son olarak NEM, KİT'lere Batı merkezli ÇUŞ'larla ortak girişimler kurma hakkı verilmesi de dahil olmak üzere,

¹⁰¹² David L. Bartlett, **The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary**, Michigan: The University of Michigan Press, 1997, s. 55.

¹⁰¹³ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, s. 33.

¹⁰¹⁴ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 278.

¹⁰¹⁵ Seleny, *The Political Economy of State-Society Relations in Hungary and Poland: From Communism to the European Union*, ss. 67-68.

Macar ekonomisinin dış ticaret mekanizması yoluyla kapitalist dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmesini açıkça teşvik etmiştir¹⁰¹⁶. Netice itibariyle NEM, Macaristan'ın iktisadi sorunlarına merkezi iktisadi planlama aygıtını sınırlayarak ve bunun yerine kârlarını azami düzeye çıkarma talimatı verilen daha özerk devlet işletmeleri üzerinde dolaylı devlet kontrolünü getirerek yanıt vermiştir. Dolaylı kontrol, fiyatların devlet tarafından belirlenmesi ve dış ticaret üzerindeki devlet tekelinin sürdürülmesi dolayısıyla uluslararası pazarın etkisinden korunan işletmelerin vergilendirilmesiyle tesis edilmiştir¹⁰¹⁷. Mikro alanda doğrudan planlama; altyapı yatırımları, öncelikli sektörlerdeki büyük yatırımlar, bazı girdilerin merkezi tahsisi, savunma sanayi yatırımlarının idari düzenlemesi ve CMEA'nın yasal yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ile sınırlı kalmıştır. Vergiler ve sübvansiyonlar, işletmenin mali açıdan zarar görmemesini sağlayacak şekilde ayarlanmıştır¹⁰¹⁸. Tarımda ise toplumsallaştırılan üretim yapılarında esnekleşmeye gidildiği, tarım kooperatifleri üzerinde merkezi planlamanın gevşetildiği ve kâr odaklı büyük şirketlerin kurulmasının önünün açıldığı görülmektedir¹⁰¹⁹.

Bunun yanında, NEM ile parti devleti içindeki güç dengeleri de değişime uğramıştır. Ulusal Planlama Ofisi ve belirli ekonomik dalların bakanlıkları gibi ekonomi politikası yapımının klasik öznelerinin etkisi zayıflarken, Maliye Bakanlığı kurumsal gücün toplandığı kurum haline gelmiştir¹⁰²⁰. Maliye Bakanlığı'nın NEM'in hazırlanması ve uygulanmasındaki entelektüel rolü, kurumsal kapasiteleriyle yakından ilişkili olmuş ve Maliye Bakanlığı, sistemsal sorunlarla doğrudan bağlantı kurmuştur. Ayrıca Maliye Bakanlığı, şirket finansmanı, gelirler, mali dengeler, fiyatların talep ve maliyetleri yansıtmadığı durumlarda şirket başarısını ölçmek ve şirketlere gerekli kalite ve miktarda üretim yapmaları için baskı kurmayı sağlayacak araçlar oluşturmakla ilgilenmiştir¹⁰²¹.

¹⁰¹⁶ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 45.

¹⁰¹⁷ Pittaway, *From the Vanguard to the Margins Workers in Hungary, 1939 to the Present Selected Essays by Mark Pittaway*, s. 192.

¹⁰¹⁸ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, ss. 278-79.

¹⁰¹⁹ Lennert, Farkas, "Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020", ss. 37-38.

¹⁰²⁰ Ágnes Gagyı, "A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: 'Change and Reform' and the Financial Research Institute in Context", *Intersections*, C. 1, S. 2, 2015, s. 65, doi:10.17356/ieejsp.v1i2.72.

¹⁰²¹ Bockman, *Economists and Social Change: Science, Professional Power, and Politics in Hungary, 1945-1995*, s. 277.

(2). Yeni Ekonomik Yöntem'den Kopuş Girişimleri

1966-1975 yılları arasında Macaristan, 1961-1965 yılları arasındaki yıllık ortalama %4,1'lik büyüme oranına kıyasla yıllık %6-7 arasında önemli bir büyüme oranı yakalamıştır¹⁰²². Macaristan'ın dış ticareti 1970'lerde önemli ölçüde yeniden düzenlenmiş ve Sosyalist Bloğa dahil ülkelerin Macaristan'ın ithalatındaki payı 15 puan (%68'den %53'e), ihracatındaki payı ise 11 puan (%69'dan %58'e) azalmıştır¹⁰²³. Bu durum, NEM'in ilk yıllarında, özellikle 1968 ve 1972 yılları arasında başarılı olduğu kabulünü doğurmuştur¹⁰²⁴.

Buna karşın, bu ekonomik reformlara dair siyasal ve toplumsal eleştirilerin yoğunlaştığını da görmek mümkündür. Öncelikle, iktidar partisi içindeki şahin kanat, sosyalist değerlerin zedelendiğini ve küçük burjuva eğilimlerinin güçlendiğini iddia etmiştir¹⁰²⁵. Ardından, düşen yaşam standartları, artan fazla mesailer, parti elitlerinin bazı kesimleri ve ekonomik reformlarla beraber artan ödenekler sayesinde zenginleşen işletme yöneticilerinden oluşan yeni bir sınıfın ortaya çıkması, işçi sınıfının bazı kesimlerinin tepkisini doğurmuş ve özellikle vasıflı, erkek ve şehirli sanayi işçilerinin tepkilerinden neşet eden bir muhalif kesimin ortaya çıkmasına yol açmıştır¹⁰²⁶. Bu durum, politika yapıcılar, siyasal meşruiyetin halka verilen refahçı tavizlere bağlı biçimde sağlandığı bir ülke olan Macaristan için NEM'in sürdürülmesi zor bir iktisadi politikalar bütünü olduğu gerçeğiyle yüzleştirmiştir¹⁰²⁷. Son olarak, NEM ile gelen reformlar, bu reformların sosyalist kampın siyasi ve ideolojik birliği üzerindeki olumsuz etkilerinden endişe eden SSCB'den de eleştiriler almıştır¹⁰²⁸.

Bölgesel, ulusal ve uluslararası seviyelere yayılan bu hoşnutsuzluklar neticesinde, 1972 yılının sonunda MDP liderliği, NEM'in sona erdiğini açıklamıştır. Bu olguya paralel olarak 1973 – 1975 yılları arasında ekonominin yeniden merkezileşmesi süreci yaşanmış ve KİT'ler, yeniden ekonomik istikrarı sağlamaya

¹⁰²² Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 46.

¹⁰²³ Pál Germuska, "Failed Eastern Integration and a Partly Successful Opening up to the West: The Economic Re-orientation of Hungary During the 1970s", *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, C. 21, S. 2, 2014, s. 285, doi:10.1080/13507486.2014.888703.

¹⁰²⁴ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 55.

¹⁰²⁵ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 46.

¹⁰²⁶ Pittaway, *From the Vanguard to the Margins Workers in Hungary, 1939 to the Present Selected Essays by Mark Pittaway*, ss. 192-93.

¹⁰²⁷ Halmai, "(Dis)possessed by the Spectre of Socialism. Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary", s. 115.

¹⁰²⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 47.

yönelik iktisadi politikaların aracı kurumu haline gelmiştir. Bu duruma koşut olarak, bu şirketlerin yöneticilerinin de iktisadi ve siyasal nüfuzunun arttığı, sanayi işçilerinin sendikalarının gücünü perçinlediği ve Stalinist sertlik yanlılarının parti devleti içerisinde yeniden etkin konuma geldiği tespit edilirken NEM yanlılarının parti devleti içinde gücünü yitirdiği görülmüştür¹⁰²⁹. Bu dönemin iktisat politikası, geri ödeme için gereken ihracat artışına yol açması beklenen dış kredilerle finanse edilen toplam üretim, yatırım ve tüketimin artışıyla iktisadi büyümeyi hızlandırmayı amaçlamıştır. Bu politikalar neticesinde yerel ekonomi dünya pazarlarından giderek daha fazla soyutlanmış ve CMEA ticareti daha önemli hale gelmiştir¹⁰³⁰.

(3). Yeni Ekonomik Yöntem Eksenli Politikalara Geri Dönüş

1970'lerin ilk yıllarından itibaren başlayan küresel iktisadi kriz, batı bloğu ülkeleriyle birlikte CMEA üyesi ülkelerin de krizden çıkışın yordamlarını aradığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Bu yıllarda Sovyet Bloğu ülkeleri, Batı'nın yüksek teknolojisi ve bilgi birikimini edinemedikleri takdirde iktisadi rekabeti sürdüremeyecekleri düşüncesini kabul etmiştir¹⁰³¹. Bunun yanında bu ülkeler, iktisadi krizden çıkmak için sermayenin baskılarına boyun eğmek durumunda kalmış, piyasa ve kapitalist dünya ekonomisiyle daha fazla eşgüdümleme lehine merkezi planlamayı kademeli olarak terk etme ve tek parti devletinden liberal demokratik sisteme geçiş yoluna gitmişlerdir. Bu dönüşüm, özel mülkiyete dayalı bir piyasa ekonomisinin inşası, kolektif sahip ve sağlayıcı olarak devletin geriletilmesi ve siyasi alanda serbest seçimler, demokratik anayasalar ve hukukun üstünlüğüne dayanmaktadır. Daha somut bir düzeyde geçiş projesi dış ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini ve potansiyel olarak bir dizi Batılı uluslararası kuruluşu katılımı beraberinde getirmiştir¹⁰³². Netice itibarıyla bu dönüşüm, Macaristan'ı dışa dönük ekonomiye geçiş için erken bir fiili model haline getirmiştir¹⁰³³.

Macaristan'ın politika yapıcılarının piyasa ekonomisine geçişi Batı'dan ileri makine ve teknoloji ithal edilerek gerçekleştirilecek ve Batılı devletlerden, özel bankalardan ve uluslararası finans kuruluşlardan alınacak kredilerle finanse edilecek

¹⁰²⁹ Bianca L. Adair, "Interest Articulation in Communist Regimes: The New Economic Mechanism in Hungary, 1962–1980", *East European Quarterly*, C. 37, S. 1, 2003, ss. 118-20.

¹⁰³⁰ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 288.

¹⁰³¹ Derek H Aldcroft, Steven Morewood, *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, Aldershot and Brookfield: Edward Elgar Publish Company, 1995, s. 156.

¹⁰³² Stuart Shield, *The International Political Economy of Transition: Neoliberal Hegemony and Eastern Central Europe's Transformation*, London and New York: Routledge, 2012, ss. 16-17.

¹⁰³³ Zoltán Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", *Journal of Contemporary European Research*, C. 5, S. 4, 2009, s. 598, doi:10.30950/jcer.v5i4.231.

bir süreç olarak öngörmüştür. Plana göre, ileri Batı teknolojisi verimlilik artışına yol açacak, sanayi ve tarım ürünleri üretimini artıracak ve böylece Batı kredilerinin geri ödenmesi sağlanacaktır. Kádár rejimi bu stratejiyi yabancı kredilerin ve Batı teknolojisinin Macar ekonomisinin kemikleşmiş özelliklerinin üstesinden gelmesini sağlayacağına ve rejimin Batı'daki birçok hükümet tarafından uygulananlara benzer popüler olmayan kemer sıkma önlemleri almaktan kaçınmasına izin vereceğine inanarak benimsemiştir¹⁰³⁴. Bir başka beklenti, Batı'dan gelen kredilerin ülkeyi dış şoklardan koruyacağıdır¹⁰³⁵. Netice itibarıyla NEM ve ardından gelen iktisadi dönüşümler beraber incelendiğinde, Macaristan'ın politika yapıcılarının halkı yatıştırmak için yeterli gelir elde etme zarureti karşısında, katı bir sosyalist devlette önce ülke içindeki piyasa mekanizmalarını güçlendirmek ve daha sonra Batı sermayesine açılmak gerekliliğini kabul etmiş görünmektedir. Bu nedenle Gulaş Komünizmi, kapitalist küreselleşmenin ve neoliberalizmin 1970'li yıllarda yaşanan erken bir yerel türü olarak değerlendirilebilir¹⁰³⁶.

1978 sonlarında uzun vadeli ekonomik stratejide ithal ikamesinden ihracatın teşvikine doğru büyük bir değişime işaret eden bu politika, NEM'in yeniden canlandırılması anlamına gelmektedir¹⁰³⁷. Bu dönüşüm, Doğu Avrupa ülkelerinin bütününde, ihracatın artan cari açık ve kamu borcuna yanıt verememesi sonucu sekteye uğramıştır¹⁰³⁸. 1970'lerin sonlarına doğru dünya ekonomisindeki çöküşün etkileri giderek daha belirgin hale gelmiştir. Halkın hoşnutsuzluğunun artması korkusuyla karşı karşıya kalan tek parti rejimlerinin liderleri alternatif yaklaşımlar aramaya başlamış ve sonunda uluslararası piyasalarla daha fazla entegrasyon arayışına girmiştir¹⁰³⁹. Macaristan, SSCB'nin 1975'ten itibaren petrol temini için dünya piyasalarındaki fiyatın belirlenmesi ve 1979 yılı Volcker şokuyla beraber artan faiz hadlerinden olumsuz etkilenmiştir. Sonuç olarak enflasyon ciddi oranda artmış ve bu artış, ülkenin dış borçlarını tehlikeli seviyeye çıkarmıştır¹⁰⁴⁰. Bunun yanında 1979 yılı

¹⁰³⁴ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 48.

¹⁰³⁵ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 55.

¹⁰³⁶ Halmai, "(Dis)possessed by the Spectre of Socialism. Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary", ss. 115-16.

¹⁰³⁷ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 288.

¹⁰³⁸ Aldcroft, Morewood, *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, s. 157.

¹⁰³⁹ Adam Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", *International Socialism*, S. 124, 2009, s. 76.

¹⁰⁴⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 48.

itibariyle Macaristan'ın ödemeler dengesi açıklarının, MDP'yi reformlara zorladığı görülmüştür¹⁰⁴¹. Ödemeler dengesinde yaşanan açığın nedeni, sanayi ve tarım ürünleri ihracatı karşılığında Batı'dan teknolojik olarak gelişmiş mallar ithal etme politikasıdır. Macaristan'ın Batı bloğundan yaptığı ithalat, Sovyet Bloğu ülkelerinden yaptığı ithalattan daha fazladır¹⁰⁴². Nitekim Macaristan'ın dolar cinsinden brüt borçlarının 1971-1980 yılları arasında 7 kata yakın arttığı görülmektedir¹⁰⁴³. 1980'lerin başında mali piyasalarda krediye erişimin zorlaşmasıyla birlikte, Kádár rejimi 1982 baharında Küresel Güney'deki pek çok gelişmekte olan ülkeye benzer şekilde ciddi bir likidite sıkışıklığıyla karşı karşıya kalmış ve bu durum ancak Macaristan'ın Mayıs 1982'de resmen katıldığı IMF ve DB de dahil olmak üzere Batılı bankalar ve uluslararası kuruluşlardan alınan ilave kredilerle önlenebilmiştir¹⁰⁴⁴.

d. Gulaş Komünizminin Son On Yılı

1980'li yılların başları, Sovyet Bloğu ülkelerinde krizin derinleştiğinin izlerini daha açık ortaya çıkarmıştır. Bunun en büyük belirtileri, ekonomik durgunluk ve borçluluktur¹⁰⁴⁵. Macaristan için bu dönem, artan dış ekonomik sorunlar ve enflasyon, büyüme oranlarının ve nüfusun büyük bir kısmının yaşam standartlarının düşmesi ve geniş kapsamlı kayıt dışı ekonominin işleyişine atfedilebilecek önemli gelir ve servet farklılıklarını içeren diğer sorunların açığa çıkışını imlemektedir¹⁰⁴⁶. Macaristan'da 1971 ve 1975 yılları arasında %6,3 olan büyüme oranı, 1976 ve 1980 yılları arasında %2,8 seviyesine gerilemiş, bu trend 1981 – 1985 döneminde de sürerek %1,4 oranına düşmüştür¹⁰⁴⁷. Bunun yanında, reel ücretlerdeki erime ve yaşam standartlarında yaşanan düşüş, nüfusu ek işlerde çalışmak zorunda bırakmış ve gölge ekonominin payının artmasına neden olmuştur. Kamu sektöründe çalışan vasıflı emekçilerin, tüketim malları, barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak için gölge ekonomide çalışması bir norm haline gelmiştir. Böylece emek piyasası üzerindeki devlet kontrolü zayıflamıştır. Nitekim 1977 yılına kadar, inşaat ve sanayi kesimindeki işçilerin %40'ının gölge

¹⁰⁴¹ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 55.

¹⁰⁴² Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", s. 76.

¹⁰⁴³ Aldcroft, Morewood, *Economic Change in Eastern Europe since 1918*, s. 161.

¹⁰⁴⁴ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 56.

¹⁰⁴⁵ Borç ve büyüme oranlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Marie Lavigne, **International Political Economy and Socialism**, çev. David Lambert, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, ss. 324, 386.

¹⁰⁴⁶ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 280; Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", s. 598.

¹⁰⁴⁷ Lavigne, *International Political Economy and Socialism*, s. 386.

ekonomi içerisinde ek iş yaptığı, vasıflı emekçilerin %20'sinden fazlasının gölge ekonomiye dahil olduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁴⁸. Bu olumsuz göstergelere karşın bu dönemde tarım sektörünün devlet desteklerinin payıyla önemli bir büyüme sergilediği ve endüstriyel ölçekte üretim yapar konuma geldiği görülmektedir. Bu dönemde devlet çiftlikleri, tarım kooperatifleri ve gıda işleme tesisleri arasında dikey entegrasyon sağlanmıştır¹⁰⁴⁹. Bunun yanı sıra, devlet çiftlikleri ve kooperatiflerde istihdam edilen işçiler, tarımın mevsimsel niteliği nedeniyle, kırsal nüfusu yerinde tutabilmek amacıyla kurulan makine imalatı, inşaat, onarım ve montaj gibi alanlarda faaliyet gösteren yardımcı işletmelerde de çalışmıştır. Bu şirketler, ülkedeki konut ve altyapı inşasında etkili olmuş ve tarımsal üretimdeki zararları telafi etmiştir¹⁰⁵⁰.

(1). Uzlaşının Dağılımı

Bu şartlar, Sovyet Bloğu ülkelerinde kırılan hale gelen toplumsal uzlaşının Macaristan için de benzer bir durumda olduğunu göstermektedir. Kádár rejimi, kapalı ekonomiyi sürdürmek veya dünyanın kalanına açılmak arasında ikinci seçeneğe yönelmiş ve 1970'li yılların sonundan başlayarak piyasa yanlısı reformlar yapmak ve böylece iktisadi anlamda zaman kazanmayı savlamıştır. Bu nedenle 1979 yılından itibaren büyük işletmelerin bölünmesi, özel sektöre verilen teşvikler ve kemer sıkma önlemlerinin uygulamaya konulmasına geri dönüldüğü görülmektedir¹⁰⁵¹. Ayrıca bu dönemde, NEM'in tasfiyesiyle beraber art alana itilmiş olan reform yanlısı iktisatçılar ve kurumlar tekrar öne çıkmıştır. Böylece ekonomiyi uluslararası pazarın gerekliliklerine göre düzenlemek ve devletin ekonomideki rolünü neoliberal çizgide yeniden yapılandırılmak temelinde yeni bir uzlaşma oluşmuştur¹⁰⁵². Dolayısıyla bu dönemde, reformların teknoloji yoğun üretime geçerek ihracat artışı sağlamak ve böylece iktisadi büyümeyi güçlendirmek amacından vazgeçen ve istikrar, uyum ve piyasa reformları vasıtasıyla kemer sıkmayı önceleyen bir yapıya büründüğünü söylemek mümkündür¹⁰⁵³.

¹⁰⁴⁸ Pittaway, *From the Vanguard to the Margins Workers in Hungary, 1939 to the Present Selected Essays by Mark Pittaway*, ss. 209-10.

¹⁰⁴⁹ Lennert, Farkas, "Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020", s. 39; Csátári, Farkas, Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", s. 23.

¹⁰⁵⁰ Csátári, Farkas, "Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990-2005", s. 150.

¹⁰⁵¹ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 280.

¹⁰⁵² Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, ss. 49-51.

¹⁰⁵³ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 56.

Netice itibariyle Macaristan, bu dönemde Kurumsalcılık ve Parasalcılık ekollerinde düşünsel altyapısını bulan bu dönüşümle, merkezi planlama sisteminden kaynaklanan ayrıcalıkları geri almak için büyük KİT'lerin yeniden yapılandırılması, vergi düzenlemeleri ve bütçe dengesine odaklı maliye politikaları da dahil olmak üzere kamu maliyesinin reformuna yoğunlaşmıştır¹⁰⁵⁴. 1 Ocak 1988'den önce var olan vergi rejiminin brüt ve net kâr arasında keskin bir farka yol açtığını, KDV'nin ve kişisel gelir vergisinin olmamasının ise işletme kârı üzerinde büyük bir bütçe yükü oluşturduğunu belirtmek gerekir¹⁰⁵⁵.

Yapılan vergi düzenlemelerini açmak gerekirse, 1980 yılında şirketlerin brüt karının ortalama %63,9'u vergilendirilmişken bu oran 1985 yılında ise %80'e yükselmiştir. 1989 yılında tek bir kurumlar vergisi uygulamaya konmuş ve en yüksek vergi oranı kârlar üzerinden %50 olarak belirlenmiştir. Vergi reformları 1 Ocak 1988'de başarılı işletmelerin üzerindeki yükün bir kısmının tüketicilere kaydırılmasına yardımcı olmak üzere temel mal ve hizmetler dışındaki tüm mal ve hizmetler için katma değer vergisi (genel ciro vergisi) şeklinde tasarlanmıştır. Azami oran, örneğin lüks dayanıklı tüketim malları için %35; temel oran ise %25 olarak belirlenmiştir. Yeni sistemin bir diğer unsuru da artan oranlı gelir vergisidir. Vergi dilimleri ilk başta %20'den %60'a kadar, daha sonra %17'den %56'ya kadar olacak şekilde düzenlenmiştir. Vergilendirme sürecinde vergilerin ağırlığının işverenler ya da serbest meslek sahipleri tarafından ödenmesi ve böylece daha fazla kayıt dışı ekonomi kazancının vergiye tabi tutulması amaçlanmış, böylece artan gelir eşitsizliklerinin hafifletilmesi savunulmuştur¹⁰⁵⁶. Vergi reformlarının bir diğer amacı ise, tüketici fiyatlarının, çeşitli sübvansiyon ve teşviklerle, üretici fiyatlarının altında kalmasına çözüm bulmak ve üretim maliyetlerini yansıtmak için tüketici fiyat seviyesini, belirli istisnalar dışında, üretici fiyatlarından daha yüksek seviyeye taşımak olmuştur¹⁰⁵⁷.

(2). Reçete Arayışları ve İktisadi Akımlar

1970'lerin sonlarından itibaren ekonomik reformların yeniden başlamasına rağmen, Macaristan'ın ekonomik zorlukları azalma belirtisi göstermemiştir. 1985 yılında GSYİH planlanan %2,5'lik büyümeye karşın %0,3 oranında küçülmüştür.

¹⁰⁵⁴ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 54.

¹⁰⁵⁵ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 280.

¹⁰⁵⁶ a.g.e., s. 282.

¹⁰⁵⁷ a.g.e., s. 284.

Sanayi GSYİH'si %0,81, inşaat %7,11 ve tarım %5.31 azalmıştır¹⁰⁵⁸. 1985'teki ekonomik yavaşlama ve dış dengedeki gerileme, yılın ilk aylarında yaşanan enerji kıtlığına, girdi arzında daralmalara neden olan hava koşullarına ve kısmen de zayıf dış talebe bağlanmıştır. Bununla birlikte, 1985 yılında konvertibl para alanına yapılan imalat ihracatındaki düşüş ve son yıllardaki genel olarak tatmin edici olmayan performans, Macaristan'ın mallarının uluslararası pazarlardaki rekabet gücünün zayıflığını imlemektedir¹⁰⁵⁹. Tarımda 70'ler boyunca yaşanan görece iyileşme, 1980'lerin ikinci yarısında etkisini yitirmiştir. Tarımda kullanılan Batı kaynaklı teçhizatlar modernliğini kaybetmiş; bu teçhizatları yenilemek için kaynak ayrılmamış ve enerji maliyetlerindeki artış üretkenlik artışıyla telafi edilememiş, tarım sektöründe kâr hadleri önemli nispette düşmüştür¹⁰⁶⁰. Bu süreçte, Kooperatifler Konseyi'nin düzenlediği 'yol kapatma' eylemleri eşlik etmiştir¹⁰⁶¹. Bu şartlarda MDP, 1985 yılındaki kongresinde yukarıda değinilen reformları sürdürmekten ziyade ekonomik büyümeyi önceleyen politikalara yönelmiştir¹⁰⁶². Buna paralel olarak devlet işletmelerinin yöneticilerine işçileri işe alma ve işten çıkarma konusunda daha fazla özgürlük sağlanırken, aynı zamanda bir iflas yasası ve işsizlik yardımları getirilmiştir¹⁰⁶³. Ancak 1984 yılında konvertibl para birimleri cinsinden borç oranı %7,3 iken, bu oran 1985'te %9,5, 1986'da %12,9, 1987 yılında %16,2'ye yükselmiştir¹⁰⁶⁴. Ayrıca 1984 yılında fazla veren bütçe, 1985, 1986 ve 1987 yıllarında açık pozisyona düşmüş ve 1987 yılında GSYİH'nin %5,8'ine ulaşarak zirve yapmıştır¹⁰⁶⁵.

Bu çabalar başarısız oldukça, sadece genel olarak toplumda değil, aynı zamanda MDP'nin bazı kesimlerinde de değişim talepleri yükselmeye başlamıştır¹⁰⁶⁶. Bu durum, büyümeyi önceleyen politikalarla vazgeçilmesi ve neoliberal düşünceye dayanan reformlara geri dönülmesi sonucunu doğurmuştur. Yukarıda değindiğimiz

¹⁰⁵⁸ World Bank, "Hungary Country Economic Memorandum 1985", Washington, DC: World Bank, 1986, s. i.

¹⁰⁵⁹ a.g.e., s. ii.

¹⁰⁶⁰ Csátári, Farkas, "Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005", s. 150; Csátári, Farkas, Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", s. 23.

¹⁰⁶¹ Lennert, Farkas, "Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020", s. 39.

¹⁰⁶² Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 56.

¹⁰⁶³ Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", s. 78.

¹⁰⁶⁴ Lavigne, *International Political Economy and Socialism*, s. 324.

¹⁰⁶⁵ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 85.

¹⁰⁶⁶ Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", s. 78.

üzere, 1987 yılından sonra, kapsamlı, radikal, demokratikleştirici, âdem-i merkeziyetçi ve kuralsızlaştırıcı piyasa reformlarını benimseyen dönüşüm hız kazanmıştır. IMF ile 1987'de üzerinde anlaşmaya varılan konsolidasyon programı, bu fikirlere uygun biçimde 1988-90 için bir kemer sıkma programıyla birleştirilmiş ve parti kongresinde yeni kemer sıkma tedbirleri açıklanmıştır¹⁰⁶⁷. Siyasal alanda vatandaşlar ve topluluklar için daha fazla özgürlük ve özerklik, siyasi eşitlik ve çoğulculuk; basın özgürlüğü, çıkar grupları oluşturma özgürlüğü ve örgütlenme hakkını arttırarak sivil toplumun reform tartışmalarına halkın katılımının sağlanması, parti-devletin hegemonyasının anayasal yollarla sınırlandırılması amaçlanmıştır. Ekonominin nihai sorumluluğunun iktidar partisinden hükümete devredilmesi ve hükümetin KİT'leri yeniden canlandırılması, yeni pazarların oluşturulması ve kısıtlayıcı para politikalarının sürdürülmesi konularında daha fazla yetkiyle donatılması reformların iktisadi alanının öne çıkan hükümleridir. Bunun yanında, hükümetin demokratik olarak seçilmiş bir parlamentoya karşı sorumlu hale gelmesi önerilmiştir¹⁰⁶⁸. Bu tartışmalar neticesinde, ilerleyen yaşı da öne sürülerek, reform yanlıları parti lideri János Kádár'ın görevden ayrılması için taleplerini dile getirmeye başlamış ve Mayıs 1988'de, 1987 yılında başbakanlık görevine getirilen reformist Károly Grósz MDP'nin genel sekreteri olmuştur¹⁰⁶⁹. Ardından MDP içinde 'sertlik yanlıları' ve 'reformcular' arasında partinin kontrolü için şiddetli bir iktidar mücadelesi başlamıştır¹⁰⁷⁰.

Bu mücadeleden liberallerin galip çıktığını söylemek mümkündür, zira 11 kişilik yeni politbüroyu liberaller oluşturmuştur. Ana parti organlarındaki kapsamlı değişiklikler, eski yapı için önemli kayıplar anlamına gelmektedir¹⁰⁷¹. Siyasi kadrolarda yaşanan dönüşüm, yukarıda değindiğimiz üzere, beraberinde yeni kadroların teorik akılsallığına uygun siyasal ve iktisadi reformları getirmiştir. Fabry¹⁰⁷², bu reformların, sınıf gücünün yeniden tesisini sağlamayı amaçladığını düşünmemektedir. Zira parti devleti içerisinde sınıfsal güç dengelerinin yeniden tesisi, devlet kapitalizmi veya reel sosyalizm içerisinde sıkça rastlanan bir durumdur.

¹⁰⁶⁷ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 288.

¹⁰⁶⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 57.

¹⁰⁶⁹ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 276.

¹⁰⁷⁰ Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", s. 78.

¹⁰⁷¹ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 278.

¹⁰⁷² Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 57.

Bartlett¹⁰⁷³ ise, reformlarla beraber iktidar partisi üzerinde oluşan toplumsal baskıların, rejimi yıkılma sürecine götürdüğünü söylemiştir:

“Reform komünizmi, dağılım çatışmalarını bastırmak bir yana, yerel aktörlere kemer sıkma politikalarının etkilerini telafi edebilecekleri kurumsal kanallar sağlayarak bu çatışmaları teşvik etmiştir. Mikroekonomik karar alma süreçlerinin merkezden uzaklaştırılması, işletme yöneticilerini ve çalışanları yurtiçi satın alma gücünü artırmaya teşvik etmiştir. Bunun sonucunda ödemeler dengesinin bozulması, IMF standby anlaşmalarının koşullarını yerine getirmek amacıyla merkezi kontrollerin yeniden tesis edilmesi için siyasi liderlik üzerinde baskı yaratmıştır. Ancak statükonun tam olarak yeniden tesis edilmesi artık mümkün olamamıştır, zira daha önce yapılan yetki devri, fabrika düzeyindeki aktörlere yeniden merkezileşmeye direnme imkânı vermiştir. Böylece, piyasa reformları eş zamanlı olarak yerel aktörleri istikrar politikasının amaçlarına aykırı şekilde davranmaya teşvik etmiş ve merkezin idari tedbirler yoluyla bu çarpıklıkları düzeltme kabiliyetini zayıflatmıştır. Bu kendine özgü itme-çekme dinamiği, 1980'lerin sonunda Macar komünizminin çöküşünde merkezi bir rol oynamıştır: NEM'in sosyalist ara dönemi Macaristan'ın ekonomik sorunlarını derinleştirirken, MDP'nin siyasi otoritesinin çözülmesini hızlandırmıştır.”

Buna karşın yaşanan dönüşümün gayesi, daha ziyade, 1980'lerin sonunda Sovyet bloğu ekonomilerini saran ve derinleşen krizden kurtarmak amacıyla kimi değişikliklerle Macar devletinin kurtarılmasıdır. Siyasi özgürlükler ile eşanlı olarak ekonominin hızlı bir şekilde liberalleştirilmesinin gerçekleştiği bu reformlar, reform sürecinin sadece daha fazla bireysel özgürlük değil, aynı zamanda ekonomik başarı ve daha yüksek yaşam standartları getireceği düşüncesinden doğmuştur¹⁰⁷⁴.

Bir diğer önemli nokta, ordoliberal teoride çokça önem verilen bağımsız merkez bankasına öykünerek, 1 Ocak 1987'de bankacılık sisteminin yeniden düzenlenmesi ve Macaristan Ulusal Bankası'nın (MNB), beş ticari banka üzerinde dolaylı kontrol uygulayan geleneksel bir merkez bankasına dönüşmesidir¹⁰⁷⁵. Bu anlamda reformlar, dönemin paradigmasına uygun biçimde neoliberal düşünceleri benimseyen muhafazakâr bir yolu takip etmiş, aynı zamanda toplumun bütününe cazip görünecek bireysel özgürlük, insan hakları gibi kavramları önceleyen liberal bir retorik kullanmış, artan toplumsal eşitsizliklerin özel mülkiyetin tesisi ile aşılabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca bu reformların bir iktidar mücadelesini de temsil ettiği ve parti içinde lider pozisyonlarda bulunan ve iktidarı ele geçirmeye hazırlanan teknokratların

¹⁰⁷³ Bartlett, *The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary*, s. 56.

¹⁰⁷⁴ Fabry, “Hungary and the World Economy Since 1989”, s. 74.

¹⁰⁷⁵ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 282.

çıkarlarını desteklediğini söylemek mümkündür¹⁰⁷⁶. Ancak bu iç mücadeleler, iktidar partisinin konumunu güçlendirmek yerine, toplumdaki hegemonik rolünü sürdürmesini giderek zorlaştırmış, bunun yerine muhalif güçlerin giderek daha iddialı hale gelmesine yol açmıştır. Bu süreç neticesinde, Haziran'dan Eylül 1989'a kadar tek parti rejiminin son bulması ve çok partili sisteme geçilmesi için muhalif güçlerle görüşmeler başlamıştır. 1989 sonbaharında parlamento Macaristan'ı parlamenter demokrasiye dönüştüren bir yasayı kabul etmiş, 23 Ekim'de sosyalist halk cumhuriyeti dönemi bitmiş ve Macaristan demokrasiye geçişe koşut olarak serbest piyasa kapitalizmine eklemlenmiştir¹⁰⁷⁷.

2. Macaristan Halk Cumhuriyeti'nden Macaristan Cumhuriyeti'ne (1989 – 2006)

Bir bütün olarak bölge için 1990'lardaki ekonomik yeniden yapılanma, üretimde benzeri görülmemiş bir çöküşe neden olmuştur. Bu yeniden yapılanmanın en büyük destekçilerinden olan DB, sonuçların beklendiği gibi olmadığını kabul etmiş, geçiş dönemindeki durgunluğun büyüklüğünün ve süresinin bölge ülkeleri için gelişmiş ülkelerin Büyük Buhran döneminde yaşadığı durgunluktan daha ağır olduğunu öne sürmüştür¹⁰⁷⁸. Macaristan, 1990-2000 yılları arasında 4 yıl art arda iktisadi küçülme yaşamış ve toplam çıktıdaki daralma %15 seviyesine ulaşmıştır¹⁰⁷⁹. 1990'lı yıllar Macar ekonomisi için bir nevi kayıp on yıl olarak değerlendirilmiştir. Kriz ve ekonomik durgunluk uzun sürmüş, üretim ancak 1999'da 1989 seviyesine dönebilmiştir. Ayrıca, kişi başına düşen GSYİH cinsinden ölçülen ekonomik çıktı 1999 yılında 1989 yılındaki seviyesine geri dönmüştür¹⁰⁸⁰. Bu değişimi Tablo 2'den takip etmek mümkündür.

¹⁰⁷⁶ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 58.

¹⁰⁷⁷ Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", s. 78.

¹⁰⁷⁸ World Bank, **Transition - The First Ten Years : Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union**, Washington, DC: The World Bank, 2002, s. 3.

¹⁰⁷⁹ a.g.e., s. 5.

¹⁰⁸⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 86.

Tablo 2. Temel Ekonomik Göstergeler (1990 – 2000, Macaristan)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	-3.7	-11.89	-3.06	0.58	2.95	1.49	0.08	3.14	3.9	3.07	4.48
<i>DYY (Milyon\$)</i>	554	1470	1477	2443	1143	5103	3300	4167	3335	3312	2764
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	0.90	-4.00	-6.60	-7.50	-5.80	-8.60	-4.38	-5.55	-7.42	-5.28	-3.04
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	1.7	8.5	9.94	12.1	10.85	10.17	10.02	8.99	8.93	6.93	6.56
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	-15	17	2.10	-10.14	13.72	36.41	9.18	22.76	15.41	11.75	24.92
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	3.41	1.85	5.11	-16.81	20.16	20.23	22.08	21.62	20.45	8.81	12.62
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	1.10	1.16	0.91	-10.59	-9.36	-3.68	-3.96	-4.51	-7.63	-8.36	-8.83
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	39.67	32.39	29.25	30.39	33.3	34.87	36.03	40.01	45	49.66	58.09
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	100	93	91.7	88.1	94.5	82.9	78.8	82.7	85.6	87.7	89
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	64.3	67.8	57.6	63.7	68.4	70.4	61.6	54.2	55.2	64.3	64.7
<i>Enflasyon</i>	28.37	34.82	23.66	22.46	18.87	28.31	23.47	18.31	14.15	10.00	9.80
<i>Faiz Oranı</i>	22.00	22.00	21.00	22.00	25.00	28.00	23.00	20.50	17.00	14.50	11.00
<i>Döviz Kuru (\$ – forint)</i>	63.21	74.77	78.99	91.91	105.12	125.72	152.61	186.63	214.26	237.06	282.29

Kaynak: DB, FRED, HCSO, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Üretimdeki keskin düşüşün bir sonucu olarak, kronik işsizlik Macar ekonomisinin önemli bir göstergesi haline gelmiştir. Ucuz ve kalifiye işgücü bolluğunun çektiği yabancı sermaye ve yeni teknolojiler, kaybedilen işleri dengelemeye yetmemiştir. 1989 ve 1997 yılları arasında Macar işgücü 1,5 milyon azalarak 5 milyondan 3,5 milyona düşmüştür¹⁰⁸¹. Macaristan'da 1989'dan 1993'e kadar olan dönemde istihdam edilenlerin sayısı, eski rejimin 40 yıl boyunca yarattığından daha fazla azalmış ve bu alanda bölge ülkeleriyle kıyaslandığında en büyük düşüşü göstermiştir¹⁰⁸².

¹⁰⁸¹ Klára Fóti vd., **Towards Alleviating Human Poverty 2000- 2002, Human Development Report: Hungary, 2000-2002**, Budapest: UNCTAD, 2003, s. 19.

¹⁰⁸² Jan Adam, **Social Costs of Transformation to a Market Economy in Post-Socialist Countries: The Cases of Poland, the Czech Republic and Hungary**, London and New York: Palgrave Macmillan, 1999, s. 92.

Macaristan kırsalı, bu dönemde toplumsal, iktisadi ve çevresel tahribatı imleyen ‘üç ayaklı dönüşüm’¹⁰⁸³ yaşamıştır. Bu dönüşümle 1989’dan sonra tarım sektörünün GSYİH içindeki payı düzenli olarak düşmüş ve 1989’da %13,7 olan bu pay, 1997’de %5,2’ye, 2003’te ise %2,9’a gerilemiş, bu olguya koşut olarak istihdam içerisinde tarım sektörünün ve ihracat içerisinde tarım ürünlerinin payı da önemli nispette düşmüştür¹⁰⁸⁴. Yeni yönetici elitlerin tarıma bakışı, ‘zorla ele geçirilen’ toprakların özel mülkiyete tekrar açılması amacı odağında şekillenmiştir. Böylece, arazilerin kamusallaştırılmasından zarar gören mülk sahiplerine tazminat ödenmiş, tarım kooperatifleri ve devlet çiftliklerinin özelleştirilmesinin yolu açılmış ve yeni bir ilkel birikim süreci başlamıştır¹⁰⁸⁵. Ancak sürecin sonunda, 1 hektardan daha küçük alanlarda üretim yapan çiftçi sayısında belirgin bir azalma, 50 hektarın üzerinde üretim yapanlarda ise artış meydana gelmiştir. Bu dönüşüme koşut olarak tarımsal üretim yapan şirketlerin sayısı ve şirketlerin araziler üzerindeki sahipliği artmıştır.¹⁰⁸⁶ Bu noktada, arazi sahiplerinin bir kısmının şehirlere göç ederek arazilerini kiraya vermesi sonucunda, mülkiyet ile tarımsal üretim arasındaki bağ zayıflamış ve arazi kullanım hakkı, mülkiyete kıyasla giderek daha sınırlı bir kesimin elinde yoğunlaşmıştır¹⁰⁸⁷. Ayrıca, devlet çiftliklerinin ve tarım kooperatiflerinin özelleştirilmesi, kooperatif çiftçiliğinden şirket çiftçiliğine geçiş ve kuponla özelleştirme sonucu devralınan arazilerin satışıyla kademeli olarak mülkiyette yoğunlaşmaya neden olmuştur¹⁰⁸⁸. Nitekim 2001 yılında yapılan bir çalışma, arazilerin %45’indeki tarımsal üretimin büyük şirketlerce yapıldığını, şirketlerin üretim yaptığı alanların 300 hektardan büyük olduğunu ve arazi yoğunlaşmasının temel nedeninin arazilerin kiralınması olduğunu göstermektedir¹⁰⁸⁹. Bu dönüşümle birlikte, küçük ölçekli tarım işletmelerinin bir kısmının bahçe düzeyinde üretime yönelerek tarımdaki varlığını sürdürdüğü, bir kısmının ise arazi satın alımı veya kiralama yoluyla daha üst ölçeklere geçerek kâr

¹⁰⁸³ Kovách, “Rustica Nova. The New Countryside in Hungary at the Turn of the Millennium”, s. 102.

¹⁰⁸⁴ Csátári, Farkas, “Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005”, s. 151; Katalin Kovács, “The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001”, *Geographia Polonica*, C. 76, S. 1, 2003, s. 56.

¹⁰⁸⁵ Lennert, Farkas, “Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990–2020”, s. 40.

¹⁰⁸⁶ Csátári, Farkas, “Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005”, ss. 152–53.

¹⁰⁸⁷ Anna Burger, “Agricultural Development and Land Concentration in a Central European Country: A Case Study of Hungary”, *Land Use Policy*, C. 18, S. 3, 2001, s. 264, doi:10.1016/S0264-8377(01)00023-0; Csátári, Farkas, “Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005”, ss. 159–60.

¹⁰⁸⁸ Kovács, “The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001”, s. 59.

¹⁰⁸⁹ Burger, “Agricultural Development and Land Concentration in a Central European Country: A Case Study of Hungary”, ss. 262–63.

odaklı tarımsal üretim sürecine eklemlendiği gözlemlenmektedir¹⁰⁹⁰. Söz konusu dönüşüm, kırsal bölgelerde yapısal bir işsizlik sorunu yaratmış ve bu işsizlik sorunu, sosyalizm sonrası dönemin en önemli sorunlarından biri olmuştur¹⁰⁹¹. Tarım sektörüyle bağlantılı yaklaşık 400.000 kişinin istihdamını yitirmesine neden olmuş ve bu istihdam kaybı, kırsal ekonomide yeni üretim veya hizmet alanlarıyla ikame edilememiştir¹⁰⁹². Yaşanan bu dönüşümün kırsal alanda yarattığı eşitsizlikler politika yapıcılar bu sorunu gözetten yeni uygulamalara yöneltmiştir. Bu savla 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren çeşitli teşvik ödemeleri uygulamaya konulmuştur. Bu destek politikalarının eşgüdümlü bir biçimde yürütülmesi ihtiyacı neticesinde 1996 yılında tarım ve kırsal kalkınma alanlarını belirginleştirmeye dönük yasal değişiklikler yapılmış, 1997 yılında ise Tarımsal Yapı ve Kırsal Kalkınma Programı hazırlanmıştır¹⁰⁹³. Bu politikalar uyarınca tarıma dönük teşviklerin yapısı da değişmiştir. Nitekim Macaristan'da, neoliberal dönemde tarıma dönük teşvikler arazi sahipliğine dönük 'doğrudan' destek ödemeleri kapsamında yapılmıştır. Bu ödemeler şehirlere 'ihraç edilmiş' ve yerel halk bu ödemelerden fayda görememiştir. Bu süreçte arazilerin fiyatı ve arazi kiralama maliyetleri artmıştır. Bu olgunun köylülere önemli nispette zarar verdiği tespit edilmektedir¹⁰⁹⁴.

90'lı yılların ikinci yarısından itibaren iktisadi büyümenin toparlanma yoluna girdiği görülmektedir. Ancak bu durum, en kırılgan grupların ekonomik büyümenin faydalarından yararlanamadığı Macar toplumunda, yaşam koşullarındaki büyük eşitsizlikleri henüz ortadan kaldıramamıştır. En yüksek ve en düşük gelir grupları arasındaki eşitsizlikler daha da artmış, böylece durgunluk sırasında yaşanan büyük yoksullaşmanın sonuçları belirginliğini korumuştur. Ekonomik dönüşüm döneminde yoksulluk derinleşerek devam etmiştir¹⁰⁹⁵. Ancak rejim değişikliği sadece servet açısından yarattığı eşitsizliklerin yanında yolsuzluklar konusunda da eşi benzeri görülmemiş bir yükselişe neden olmuştur. Reel sosyalizm döneminde yaşanan yapısal darboğazlar, özel sektör katılımcıları arasındaki gayri resmî değişim ilişkileri yoluyla kısmen aşılmış; bu durum, yolsuzluğun kamu ve özel sektör arasındaki iş ağlarında

¹⁰⁹⁰ Kovács, "The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001", s. 63.

¹⁰⁹¹ Csátári, Farkas, Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", s. 24.

¹⁰⁹² Kovács, "The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001", ss. 66-67.

¹⁰⁹³ Csátári, Farkas, Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", ss. 25-26.

¹⁰⁹⁴ a.g.e., ss. 28-29.

¹⁰⁹⁵ Fóti vd., *Towards Alleviating Human Poverty 2000- 2002, Human Development Report: Hungary, 2000-2002*, s. 5.

kurumsal bir nitelik kazanmasına zemin hazırlamıştır. Yeni takas ekonomisi ise, Kádár yönetimindeki reel sosyalizmin ‘küçük müşterilerinden’ ziyade, yerel yönetimlerin ticari taşınmazlarında kiracı olan küçük işletmecilerden, mevzuat düzenlemelerinde nüfuz sahibi girişimcilere kadar genişleyen bir girişimci kesimi merkeze almıştır¹⁰⁹⁶.

Tablo 3. Temel Ekonomik Göstergeler (2001 – 2005, Macaristan)

	2001	2002	2003	2004	2005
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	4.07	4.74	4.07	5	4.29
<i>DYY (Milyon\$)</i>	3936	2994	2137	4266	7709
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-4.00	-8.80	-7.18	-6.59	-7.78
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	5.67	5.61	5.79	5.83	7.19
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	8.74	5.66	6.20	18.05	12.78
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	7.96	13.41	24.85	28.94	13.26
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-6.11	-6.45	-8.26	-9.08	-9.89
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	60.24	62.18	66.43	71.63	76.44
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	94.7	107.6	117.4	116.1	123.5
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	64.9	60.11	67.62	78.17	75.04
<i>Enflasyon</i>	9.12	5.27	4.66	6.74	3.56
<i>Faiz Oranı</i>	9.75	8.50	12.50	9.50	6.00
<i>Döviz Kuru (\$ – forint)</i>	286.49	257.88	224.30	202.61	199.53

Kaynak: DB, FRED, HCSO, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ekonomi 2000 yılından sonra toparlanmaya başlamış ve 2006 yılına kadar ortalama %4 oranında büyümüştür. Ardından, küresel rekabet adına ve ülkenin büyüyen bütçe açığını kontrol altına almak için uygulamaya konulan ve yıllık büyümeyi %3'ün altına düşüren daha fazla kemer sıkma önlemi neticesinde yeni sorunlarla karşılaşmıştır¹⁰⁹⁷. İşsizlik, yoksulluk ve eşitsizliklerdeki yükselmeyeyle betimlenen sosyalizm sonrası dönemin siyasal ve iktisadi neticeleri, takip eden başlıklarda incelenecektir.

a. Tek Parti Sisteminin Değişmesi ve Demokrasiye Geçiş

Doğu Almanya, Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'da 1989 yılında yaşanan olaylar ve Sovyetler Birliği, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta devam eden

¹⁰⁹⁶ Bálint Magyar, **Post-Communist Mafia State The Case of Hungary**, çev. Bálint Bethlenfalvy vd., Budapest: CEU Press, 2016, s. 5.

¹⁰⁹⁷ Fabry, “Hungary and the World Economy Since 1989”, s. 81.

değişim baskıları iki farklı hareketin bir araya gelişini yansıtmaktadır. Öncelikle bu dönüşüm sürecinde aşağıdan gelen halk baskısının bir ifadesi açığa vurulmuştur. Nitekim aşağıdan gelen bu baskı olmaksızın böyle bir dönüşümün gerçekleşmesi olanaksızdır. Ancak, sistemin tepesinde ikinci bir hareket oluşmuştur. Mevcut egemen sınıflar, iktidarlarının çekirdeğini korumak için zeminlerini değiştirmiş, halkın taleplerine uyum sağlamış, halk tarafından kötü izlenimler taşıyan temsilciler siyaseten feda edilmiştir. Netice itibariyle egemen sınıflar, konumlarını koruyabilmek için kendilerini yeniden düzenlemiş ve örgütlemiştir. Doğu Avrupa'daki gösterici kalabalıklar ve grev yapan işçilerin dışa vurduğu siyasi talepler, bu dönüşümü hızlandırmıştır¹⁰⁹⁸.

Benzer bir dönüşüm yaşayan Macaristan'da, 24 Haziran 1989'da Grosz'un Genel Sekreter olarak yetkileri, dört kişilik bir parti başkanlık kurulunun oluşturulmasıyla azaltılmış; bu kurulun görevlerinden biri de yaklaşan serbest seçimler için bir parti programı hazırlamak olarak belirlenmiştir. 6-9 Ekim 1989'da yapılan On Dördüncü Parti Kongresi'nde MDP'nin adı Macar Sosyalist Partisi (*Magyar Szocialista Párt, Hungarian Socialist Party, MSZP*) olarak değiştirilmiş ve genel başkanlığa liberal iktisadi düşünceleriyle tanınan Ekonomi Bakanı Reszö Nyers seçilmiştir. Parti bildirgesinde çok partili, demokratik bir sistem ve İskandinav çizgisinde karma mülkiyet ve refah devletini önceleyecek bir piyasa ekonomisi taahhüt edilmiştir. 18 Ekim 1989'da Macaristan Halk Cumhuriyeti'nin içindeki 'Halk' sözcüğü çıkarılmış ve ülkenin adı sadece Macaristan Cumhuriyeti olmuştur¹⁰⁹⁹. Bu tarihten itibaren Macaristan, 2010 yılına kadar demokratik konsolidasyonun bir modeli olarak görülmüştür. Ülke, 1988 gibi erken bir tarihte bir dizi büyümeye elverişli muhalefet partisinin gelişmesi ve Ekim 1989'da anayasanın radikal bir şekilde değiştirilmesi ile bölgedeki demokrasiye en yumuşak geçişlerden birini yaşamıştır¹¹⁰⁰.

b. Neoliberalizmin Yerleşmesi

Macaristan'da 1989 öncesinde kısmi olarak başlayan neoliberal dönüşüm, 1989 sonrasında bütün veçheleriyle kendini gösterir olmuştur. Evvela, bu dönüşümün, batıdan ithal edilmiş bir proje olmadığını ve Kádár rejiminin organik krizine bir çözüm olarak yurt içindeki tartışmalarla beraber ortaya çıktığını eklememiz

¹⁰⁹⁸ Haynes, "Class and Crisis in Eastern Europe", s. 125.

¹⁰⁹⁹ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 278.

¹¹⁰⁰ Lise Esther Herman, "Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy", *European Political Science Review*, C. 8, S. 2, 2016, s. 257, doi:10.1017/S1755773914000472.

gerekmektedir¹¹⁰¹. Neoliberal dönüşüm, daha çok bürokratik yapının alt kademelerinin geçici olarak yükselmesiyle ve bu kadroların liberal reformları savunan iktisatçılarla bir araya gelmesiyle gerçekleşen evrimsel bir süreçtir¹¹⁰². Bu tespite karşın, uluslararası kurumların ulusal ekonomi yönetiminin şartlarını belirleme gücünün Macaristan'da bölgedeki diğer ülkelerden daha fazla olduğunu söylemek mümkündür¹¹⁰³. Sonuçta, ekonomi üzerindeki kontrollerin hızla kaldırılması, piyasalaştırma ve özelleştirmeye vurgu yapılmıştır¹¹⁰⁴. Nitekim 1 Ocak 1989'da DYY'ler üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmış ve yabancı sermayenin ülke içindeki şirketlerin sermayesinin tamamına erişimine izin verilmiştir¹¹⁰⁵.

1990 yılında iki tur olarak 25 Mart ve 8 Nisan'da yapılan seçimler, sosyal piyasa ekonomisini savunan ancak özelleştirme ve yabancı sermaye konusunda temkinli davranan Macar Demokratik Forumu'nun zaferiyle sonuçlanmıştır. Oyların %42,49'unu alan Macar Demokratik Forumu, Bağımsız Küçük Çiftçiler Partisi ve Hristiyan Demokrat Halk Partisi ile bir koalisyon hükümeti kurmuştur¹¹⁰⁶. Yaklaşık 40 sene kesintisiz ülkeyi yöneten MDP'nin devamı olan MSZP toplam oyların ancak %8,55'ini alarak mecliste 33 sandalyeye sahip olabilmiş ve iktidarı devretmiştir. Oyların %23,83'ünü alan Özgür Demokratlar İttifakı ise ana muhalefet partisi olmuştur¹¹⁰⁷.

Seçimin ardından 29 Haziran 1990'da hükümet IMF'yi tatmin etmek için acil bir önlem paketi açıklamıştır. Amaç, bütçe açığı için belirlenen 10 milyar forintlik hedefi tutturmak için 25 milyar forintlik net tasarruf sağlamaktır. Tasarrufların üçte ikisi harcamaların azaltılmasıyla (tarımsal ihracata verilen sübvansiyonların azaltılması gibi), kalan üçte biri ise fiyat artışlarıyla karşılanacaktır¹¹⁰⁸. Yeni Merkez Bankası Yasası ise 1 Aralık 1991 tarihinde yürürlüğe girmiş ve MNB'ye Alman çizgisinde bağımsız bir statü kazandırmıştır¹¹⁰⁹.

¹¹⁰¹ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 74.

¹¹⁰² Jan Drahokoupil, **Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment**, London and New York: Routledge, 2009, s. 91.

¹¹⁰³ Richard Phillips vd., "Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*", **Journal of Social Policy**, C. 35, S. 4, 2006, s. 586, doi:10.1017/S0047279406000092.

¹¹⁰⁴ Fabry, "Hungary and the World Economy Since 1989", s. 79; Magdolna Sass, **Competitiveness and Economic Policies Related to Foreign Direct Investment**, Budapest: Ministry of Finance Working Papers, 2003, s. 7.

¹¹⁰⁵ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 288.

¹¹⁰⁶ a.g.e., s. 278.

¹¹⁰⁷ a.g.e., s. 421.

¹¹⁰⁸ a.g.e., s. 423.

¹¹⁰⁹ a.g.e., s. 425.

c. Kalkınma Karşısı Devlet ve Özelleştirme Uygulamaları

Seçimlerin ardından özelleştirme konusu tartışmaya açılmış ve József Antall'ın ulusalcı ve muhafazakarları birleştiren koalisyon hükümeti tarafından reel sosyalizm döneminden miras kalan dış borç yükümlülüklerini karşılamak için özelleştirme gelirlerinin kullanılması savlanmıştır¹¹¹⁰. İktisadi kaynakları toplumdan soğurarak yükümlülüklerin yerine getirilmesini amaçlayan bu strateji, Stark ve Bruszt¹¹¹¹ tarafından kalkınma karşısı devlet (*antidevelopmental state*) olarak nitelenmiştir. Bu amaca paralel olarak 6 Mayıs 1990 tarihinde Başbakan Antall, devlet sektörünün üretimdeki payının birkaç yıl içinde %90'dan %25-30'a düşürülmesinin amaçlandığını duyurmuştur¹¹¹². Ocak 1990'da Antall hükümeti özelleştirme gelirlerinin %85'ini devlet borcunu ödemek için kullanmaya karar vermiştir. Dolayısıyla, özelleştirme için temel kriter en yüksek nakit teklifi olmuştur¹¹¹³.

Özelleştirmelerin 1990'dan 1992'ye kadar süren ilk aşaması, devlete ait işletmelerin yabancı yatırımcılara satılmasıyla karakterize edilmiştir¹¹¹⁴. Bu politika bir süre için başarılı olmuş, yabancı sermaye hükümetin KİT'lerin satışı yoluyla döviz yaratma çabalarına hızla karşılık vermiştir¹¹¹⁵. Bu olgunun nedeni, kalkınma karşısı devletin, giderek büyüyen kamu açıklarını kapatmak için daha fazla dış finansmana başvurma ihtiyacıdır. Devletin dış borcunun büyüklüğü, kâr getiren firmalardan kaynak kesmesine, tüketimi kısımasına ve kümülatif olarak artan faiz ödemelerini karşılamak için sosyal hizmetleri baskılamasına neden olmuştur. Bu siyasa, tüketimi baskıladığı ölçüde karlılığı azaltmıştır¹¹¹⁶.

Macaristan'da KOBİ'lerin çoğu, yerel pazara çok düşük bir verimlilik düzeyinde hizmet veren şirketler olduğundan, özelleştirmelerle birlikte DYY çekişine dayanan stratejinin modern teknoloji ve başarılı iş modellerini ülkeye getireceği umulmuştur. Bu strateji, 1970'lerde Kádár rejiminin yarı açık ekonomi politikasının

¹¹¹⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 75.

¹¹¹¹ David Stark, László Bruszt, **Postsocialist Pathways Transforming Politics and Property in East Central Europe**, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, ss. 152-53.

¹¹¹² Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 426.

¹¹¹³ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 104.

¹¹¹⁴ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 75.

¹¹¹⁵ Eric Hanley, Lawrence King, István Tóth János, "The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary", **American Journal of Sociology**, C. 108, No: 1, 2002, s. 151.

¹¹¹⁶ Stark, Bruszt, *Postsocialist Pathways Transforming Politics and Property in East Central Europe*, s. 153.

bir devamı olarak nitelenebilir¹¹¹⁷. Bu aşamadaki özelleştirmelerin örneklerinden biri, Mayıs 1989'da Tungsram ampul şirketinin %49,65'inin Batılı bankalardan oluşan bir konsorsiyuma satılmasıyla yaşanmıştır. Sonrasında ABD'li General Electric şirketi bu hisseleri devralmış ve %51'lik bir çoğunluk elde etmiş, Haziran 1991'de General Electric'in hisseleri %75'in üzerine çıkmıştır¹¹¹⁸. Ülkenin en büyük otel zinciri Hungarohotels ve ulusal seyahat acentesi Ibusz'ın özelleştirilmesi bu strateji içerisinde gerçekleşmiştir¹¹¹⁹.

Ucuz emekten faydalanmak ve pazar payını artırmak amacıyla bütünleşen DYY akışının bir sonucu da ekonominin birçok sektörünün kontrolünün yabancı ÇUŞ'lara geçmesi olmuştur. Gıda işleme, sigara, kozmetik gibi tüketim mallarını üreten sektörlerde bu dönüşümün izlerini görmek mümkündür¹¹²⁰. Ancak özelleştirme tartışmaları içerisinde, stratejik öneme sahip olduğu düşünülen elektrik tedarik endüstrisi, petrol üretimi, ticareti ve rafine edilmesi, doğal gaz üretimi, ithalatı ve iletimi gibi endüstrilerde merkezi hükümet mülkiyeti için en az %51'lik bir payın korunması gerektiği belirtilmiştir¹¹²¹. Bu dönemde ticaret serbestisi sağlanmış ve para birimi büyük ölçüde konvertibl hale gelmiş olsa da ekonomi yönetiminin öngördüğü çeşitli risklerden dolayı sermaye hareketlerinin tam serbestisi sağlanmamıştır¹¹²². Endüstriyel ilişkiler açısından, ÇUŞ'lar nispeten kısıtlanmamış ve sendika karşıtı ÇUŞ'lar devletten veya örgütlü emekten bir baskı görmemiş, ÇUŞ'lar düşük ücretler ve sendikaların sönmelenmesinden faydalanmıştır¹¹²³.

d. Doğrudan Yabancı Yatırımların Seyri

Piyasa reformlarının öncüsü olarak Macaristan, Batı'daki uzmanlar tarafından genellikle bölgede başarılı bir siyasi ve ekonomik dönüşüm için gelecekte bir model oluşturacak yetide görülmüştür¹¹²⁴. Macar hükümetinin KİT'leri elden çıkarmaya

¹¹¹⁷ András Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", **Divisive integration The triumph of failed ideas in Europe — revisited**, ed. Steffen Lehdorff, Brussels: European Trade Union Institute, 2015, s. 235.

¹¹¹⁸ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 289.

¹¹¹⁹ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 75.

¹¹²⁰ Hanley, King, János, "The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary", ss. 151-52.

¹¹²¹ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 427.

¹¹²² OECD, "OECD Observer, Volume 1992 Issue 5", Paris: OECD Publishing, 1992, s. 22.

¹¹²³ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 88.

¹¹²⁴ Philipp Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", **New Political Economy**, C. 11, S. 1, 2006, s. 49, doi:10.1080/13563460500494867; Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", s. 597; Herman, "Re-evaluating

hazır olması, uluslararası kuruluşların desteğini almıştır. IMF ve DB çeşitli kredileri kullanıma sunmuş ve uluslararası kuruluşların Macaristan'a verdiği açık güvenoyu, ülkenin sağlam bir kredi notu kazanmasına yardımcı olmuştur¹¹²⁵. Ancak bu destek, uluslararası finans kuruluşlarının, tavsiyeler yoluyla yumuşak bir etki yaratmasından öte, kredi kontrolü yoluyla önemli bir sert baskı gücüne dönüşmelerine vesile olmuştur¹¹²⁶.

Ülkedeki hâkim siyasi güçler neoliberal reformların DYY'leri teşvik edeceğine ve böylece Macaristan'ı Orta Avrupa'nın finans merkezine dönüştüreceğine inanmıştır¹¹²⁷. Bunun ilk ayağı, refah harcamalarındaki kesintilerdir. Ancak Antall hükümeti, göreve geldiği dönemde başlattığı harcama kesintilerine gelen tepkilerden sonra bu politikalardan uzaklaşmıştır¹¹²⁸. Ayrıca, özelleştirmelerden sağlanacak nakit akışı, önceki rejimin elitlerinin güçlerini azaltabilecek bir yordam olarak görülmüştür¹¹²⁹. Yukarıda değinildiği üzere, Macaristan, iktisadi kalkınma için DYY'lere önemli bir paye biçmiş, hatta ulusal birikim stratejilerinden ziyade DYY'ler vasıtasıyla kalkınmayı öncelemiştir¹¹³⁰. Macar siyasi elitleri, özel vergi ve teşvik yapıları sağlayarak oldukça elverişli bir yatırım ortamı yaratmıştır. Bunlar arasında düşük kurumlar vergisi, vergi tatilleri ve belirli sektörleri, bölgeleri ve faaliyetleri hedefleyen vergi teşvikleri yer almaktadır¹¹³¹. Macaristan'da halk, yabancı mülkiyetine dayalı özelleştirmeye karşı olmasına karşın, paradoksal bir şekilde yabancı yatırımcıları açıkça önceleyen bir özelleştirme stratejisi izlenmiştir¹¹³². Dolayısıyla bu özelleştirme politikasının seçmenleri korkuya sevk ettiğini söylemek mümkündür. Buna karşın, politika yapıcılar, ÇUŞ'ların uluslararası ağlarına tam olarak entegre olmadıkça, makul düzeyde nitelikli mamul malların bile başarılı bir

the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy", s. 252.

¹¹²⁵ Hanley, King, János, "The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary", s. 152.

¹¹²⁶ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 93.

¹¹²⁷ Gáspár Miklós Tamás, "Interview: Hungary – 'Where We Went Wrong'", **International Socialism**, 2009, <https://isj.org.uk/interview-hungary-where-we-went-wrong/>.

¹¹²⁸ Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", ss. 4-5.

¹¹²⁹ Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 56.

¹¹³⁰ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 93.

¹¹³¹ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 88.

¹¹³² Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 98.

şekilde ihraç edilemeyeceğini kabul etmişler ve DYY'leri önceleyen politikaların uygulanması için bir koalisyon oluşmuştur¹¹³³. Bu koalisyonun oluşmasında önce ortaya çıkan gayeleri aşağıdaki alıntıda görmek mümkündür:

“Bir yandan, küresel üretim ağlarının parçaları, ÇUŞ'ların başarılı bir şekilde çekilmesi yoluyla yerel olarak entegre edilecektir. Öte yandan, yerel şirketler, devlete ait firmaların yabancı sahiplere, tercihen ÇUŞ'lara satılması yoluyla küresel ihracatçılar olarak kurulacaktır. Buna ek olarak, yerel şirketlerin tedarikçi veya nihai üretici olarak küresel üretim ağlarına entegrasyonları yoluyla üstün üretim teknolojilerine ve girişimcilik bilgisine erişebilecektir. Uluslararası rekabetçi bir ihracat pazarının yaratılması, ÇUŞ yatırımları yoluyla ileri ve geri bağlantılardan kaynaklanan pozitif yayılmalar yoluyla ekonomik büyümenin ve istihdamın artmasına yol açacaktır. İhracat ve özelleştirme yoluyla elde edilen gelirler, mali borcun azaltılmasına ve gelecekteki cari hesap krizlerinden kaçınılmasına yardımcı olacaktır. Son olarak, ekonominin Macaristan'ın ana pazarı olan AB'ye yönelmesi, Macaristan'ın AB'ye ve dolayısıyla Batı'ya olan ekonomik, sosyal ve siyasi bağlılığını destekleyecektir¹¹³⁴.”

Netice itibariyle Macaristan, post-sosyalist ülkeler arasında DYY'nin başat alıcısı olarak öne çıkmıştır¹¹³⁵. Macaristan 1990'ların başında dünyanın en büyük beş sermaye ithalatçısı arasına girmiştir. Başlangıçta yatırımcılar çoğunlukla mevcut şirketleri satın almış, ancak kısa süre sonra sıfırdan yatırımlar önem kazanmıştır. Yabancı yatırımlar hızla Macar ekonomisinin en dinamik parçası haline gelmiştir. 1990'ların ortalarında yabancı şirketler tüm yatırımların yarısını, sanayideki katma değerın %40'ını ve ülkenin ihracatının %70'ini oluşturmuştur¹¹³⁶.

(1). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Büyüme Koalisyonu

1989'dan sonra Macar ekonomisinin belirgin özelliği, diğer geçiş ekonomilerine benzer biçimde, yabancı sermayenin ekonomideki olağanüstü ağırlığı olmuştur¹¹³⁷. Hükümetin DYY'leri çekmeye yönelik politikası özelleştirme stratejisinin ötesine geçmiştir¹¹³⁸. Bu stratejide amaç, DYY'leri sadece sıfırdan yatırımlar için çekmek değil, aynı zamanda KİT'leri birleşme ve devralmalar yoluyla

¹¹³³ Peter Mihályi, “The Evolution of Hungary's Approach to FDI in Postcommunist Privatization”, *Transnational Corporations*, C. 10, S. 3, 2001, ss. 64-65.

¹¹³⁴ Fink, “FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality”, s. 57.

¹¹³⁵ Tóth, “Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary”, s. 235.

¹¹³⁶ Bohle, Regan, “The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*”, s. 88.

¹¹³⁷ Vliegthart, “Bringing Dependency Back in: The Economic Crisis in Post-socialist Europe and the Continued Relevance of Dependent Development”, s. 247.

¹¹³⁸ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 104.

ÇUŞ'lara satarak hali hazırda var olan alan yatırımları perçinlemek olmuştur¹¹³⁹. Yabancı sermayeye gösterilen teveccüh, Macaristan'ın nispeten yüksek dış borcu ve koşulsuz borç servisine devam etme kararından kaynaklanmıştır. Nitekim Macaristan'ın 1989'dan önce Polonya'nın yaptığı gibi az sayıda yabancı devlete değil, Batı'daki çok sayıda özel banka ve fona borçlanmış olmasından ötürü alacaklıların borçluya karşı taleplerinden vazgeçmesi gibi bir durum da söz konusu değildir¹¹⁴⁰. Ayrıca, ekonominin uluslararası ticarete ve yabancı sermayeye açılmasının küresel ekonomiyle hızlı bir şekilde yeniden bütünleşmeyi ve bu süreçle birlikte geleceği iddia edilen ekonomik başarıyı ve daha yüksek yaşam standartlarını sağlayacağı, aynı zamanda Batı ile jeopolitik yeniden bütünleşmeyi hızlandıracağı umulmuştur¹¹⁴¹. Ancak bu strateji, yalnızca dış borç sorunundan doğmamıştır. Ülke içindeki büyüme koalisyonu, DYY'leri ülke ekonomisi için zaruri kabul etmiştir. Bu nedenle bu strateji, büyük ölçüde Macar elitlerinin, özellikle de maliye bürokratlarının, sanayi yöneticilerinin ve ekonomistlerin uluslararasılaşmış kesimlerinin beklentileri tarafından şekillendirilmiştir. Dolayısıyla, dış borç ve iç toplumsal güçler Macar stratejisinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır¹¹⁴². Nitekim DYY'lerin ülkeye girişi, Macaristan'ın uluslararası sistemle eşgüdümleme sürecini normalde olabileceğinden daha yumuşak hale getirmiştir. Ancak, DYY'ler büyük ölçüde düşük katma değerli üretim sağlamaktadır¹¹⁴³.

Öncelikle, Macaristan'a ve diğer geçiş ekonomilerine yönelik yabancı sermaye girişlerini küresel bir perspektife yerleştirdiğimizde, 2006 yılı itibariyle, AB'nin en büyük üç ekonomisi olan İngiltere, Almanya ve Fransa AB'deki toplam DYY stoklarının sırasıyla %21, %14 ve %9'unu oluştururken, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya, sırasıyla %1,4, %1,5 ve %2'sini oluşturmaktadır. Bu anlamda gelişmiş ekonomilerin yalnızca üçünün payı %44 seviyesine ulaşırken, geçiş ekonomilerinin payı %5 civarında kalmıştır¹¹⁴⁴. Dolayısıyla, küresel DYY akışlarından pay alma

¹¹³⁹ Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 57.

¹¹⁴⁰ Christoph Dörrenbächer, "Challenges for Foreign-Owned Subsidiaries in FDI-Led Modernization Strategies: The Case of Hungary", **Competition & Change**, C. 11, S. 2, 2007, s. 182, doi:10.1179/102452907X181965.

¹¹⁴¹ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 80.

¹¹⁴² Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 103.

¹¹⁴³ Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", s. 607.

¹¹⁴⁴ Jane Hardy, **Poland's New Capitalism**, London and New York: Pluto Press, 2009, s. 83.

açısından Macaristan ve diğer Doğu Avrupa ekonomileri Avrupa'nın çevresinde konumlanmaya devam etmiştir¹¹⁴⁵.

İkinci olarak Macaristan'da bulunan ÇUŞ'ların sayısı 1990 yılında 6000 iken 2000 yılında 26.645'e yükselmiştir. Bu firmalar 2000 yılında toplam işgücünün %28'ini istihdam etmiştir. Ayrıca, Macaristan'ın dış ticaretine yabancı firmalar hâkimdir, çünkü ÇUŞ'ların ağırlığı AB pazarlarına ihracat savıyla Macaristan'da üretim yapmaktadır. 1999 yılında tüm ihracatın %89'u Macaristan'da üretim yapan yabancı iştiraklerden kaynaklanmıştır. Bu rakam 2000 yılında %90'ın üzerine çıkmıştır. Benzer şekilde, ÇUŞ'lar Macaristan'a yapılan ithalatın çoğundan sorumludur ve ithalatın %80'ini gerçekleştirmektedir. Şirket içi ticaret ihracatın %70'ini oluşturmaktadır ve Macar ekonomisine yatırılan özel sektör sermayesinin %38'i yabancı firmalara aittir¹¹⁴⁶. Yabancı sermayenin etkisi, %88,8'inin yabancı bankalar tarafından kontrol edildiği bankacılık sektöründe özellikle belirgindir¹¹⁴⁷. Bunun yanında, ÇUŞ'ların faaliyetleri öncelikle Macaristan'ın en büyük ticaret ortağı olan Almanya'nın özelinde Batı Avrupa pazarlarının ihtiyaçlarına yönelik olmuştur. ÇUŞ'ların her yıl elde ettikleri kârlar, AB'den yapılan yıllık net transferlerin miktarından daha yüksek hale gelmiş ve ÇUŞ'ların Macar ekonomisinden elde ettiği yıllık kâr, GSYİH'nin %6-7'sine ulaşmıştır¹¹⁴⁸. Bu durum, CC literatüründe Macaristan'ın yeni bir tanım almasına ve 'bağımlı rekabetçi devlet' modelinin göstergesi olarak sunulmasına neden olmuştur. Bu model ışığında Macar ekonomisinin belirleyici özellikleri şöyle sıralanmıştır:

“Macaristan ekonomisi, ilk olarak, dünyanın diğer bölgelerinden gelen sermaye ve şirketlere bağımlı olup, DYY, çok uluslu üretim zincirleri, portföy sermayesi ve yabancılardan sahip olduğu bankacılık sisteminden faydalanarak yerli nüfus için ekonomik büyüme yaratmaya çalışmaktadır. İkinci olarak, Macaristan, uzun vadeli stratejisi yabancı yatırımları barındırmak için gerekli koşulları yaratmak olan (düşük ücretler, zayıf sendikalar, doğrudan devlet desteği, vergi indirimleri, altyapı) rekabetçi bir devlettir ve istihdam hizmetleri, eğitim, AR-GE, sosyal politika ve toplumsal içerilme, altyapı veya ekonominin yerli kısmını yükseltme konularında

¹¹⁴⁵ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 84.

¹¹⁴⁶ Fink, “FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality”, s. 53.

¹¹⁴⁷ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 55; Dörrenbächer, “Challenges for Foreign-Owned Subsidiaries in FDI-Led Modernization Strategies: The Case of Hungary”, s. 183.

¹¹⁴⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 85.

denetlenen ve verilerle beslenen politikalar geliştirmekle ilgilenmez. Macaristan, bu politikaları yurtdışından gelen yatırım teşviklerinin sonucu olarak algılamaktadır. Sonuç olarak belirleyici endüstriyel ilişkiler, yurtiçindeki iştiraklerin yöneticileri ile yurtdışındaki firmanın üst düzey yönetimi ve aynı grupta merkezi hükümet yetkilileri arasındadır¹¹⁴⁹.”

Bu değerlendirmeye beraber, yabancı yatırımcılar ile hükümet arasındaki müzakerelerin giderek kurumsallaştığını söylemek mümkündür. 1990’lı yıllarda yabancı yatırımcılar tarafından kurulan iş örgütleri, hükümeti etkilemek konusunda güçlü bir konuma erişmiştir¹¹⁵⁰. Bu olguya paralel olarak, Macaristan’ın vergi imtiyazı programının sadece büyük yatırımcıları hedeflediği görülmektedir. Bu imtiyaz planına hak kazanan sadece birkaç Macar firmasına rastlanmaktayken vergi muafiyetinden yararlanan firmaların çoğunlukla Macar ekonomisinde önemli bir ağırlığa sahip olan ÇUŞ’lar olduğu görülmektedir. Ayrıca, ülkenin önemli şirketlerinden birisinin başkanı olduğu, başkan yardımcılığını ise Hazine Bakanı’nın yaptığı Yatırımcılar Konseyi, ekseriyetle ÇUŞ’ların çıkarlarını gözetecek biçimde hükümetle ilişkileri yönetmiştir¹¹⁵¹. Bunun yanında, Macaristan’ın yabancı yatırımlara dönük teşvikleri çok sayıda kaybeden üretmiştir. Eskiden kamu iştiraki olan veya yeni palazlanan yerli hizmetler ve sanayi sektörü, devletin tam desteğine sahip olan yabancı şirketlerle rekabet edecek kaynakları olmamasından ötürü ekonomik olarak zor zamanlar geçirmiştir¹¹⁵².

Üçüncü olarak, bu politikalar Macaristan içerisindeki bölgesel eşitsizlikleri perçinlemiştir. Macaristan, sosyalist dönemde de kırsal alanlar ve kentler arasında bölgesel eşitsizliklerin var olduğu bir ülke olmuş ve bu eşitsizlik, reel sosyalizm döneminde azalmamıştır. 1989 sonrasındaki politik dönüşümle beraber çiftçilik ve tarımın gerilemesi, bu eşitsizliği perçinlemiştir. Bir diğer bölgesel eşitsizlik ise güney ve doğu Macaristan ile Budapeşte’yi de içine alan batı ve orta Macaristan arasında vuku bulmuştur. Batı ve orta bölgeler ülkenin geri kalanına nazaran Batı Avrupa’ya daha iyi ulaşım bağlantılarına, modern altyapıya, eğitilmiş çalışanlara ve genel olarak daha yüksek bir gelişmişlik düzeyine sahiptir. Bu bölgede daha gelişmiş konaklama

¹¹⁴⁹ Pogátsa, “Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State”, s. 600.

¹¹⁵⁰ Bohle, Regan, “The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*”, s. 88.

¹¹⁵¹ Dorothee Bohle, Dóra Husz, “Whose Europe is it? Interest Group Action in Accession Negotiations : The Cases of Competition Policy and Labor Migration”, *Politique européenne*, C. 15, S. 1, 2005, s. 93, doi:10.3917/poeu.015.0085.

¹¹⁵² Bohle, Regan, “The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*”, s. 89.

olanakları, kültürel etkinliklere erişim gibi imkânlar da mevcuttur. Bu farklılıklar yabancı yatırımların bölgesel yoğunlaşmasına yol açmış ve orta – batı bölgeleri, 1990-1998 yılları arasında DYY’lerin %85’ini almıştır¹¹⁵³. Bu durumun ilerleyen yıllarda da değişmediği görülmektedir. 2004 yılında 2004’te DYY’lerin dörtte üçünden fazlasının batı ve orta Macaristan’da yer aldığı görülmektedir¹¹⁵⁴. Bölgesel büyüme ve istihdam farklılıkları, refah ve yoksulluğun ülke genelindeki dağılımını etkilemektedir. Macaristan, Doğu Avrupa bölgesindeki en büyük bölgesel gelir farklılıklarına sahiptir. Dinamik büyüme bölgeleri ülkedeki en yüksek kişi başı gelire sahiptir. Macaristan 2001 yılında AB seviyesinin %54’ü oranında kişi başına gelire sahip olmasına rağmen, Budapeşte bölgesi AB-15 seviyesinin neredeyse %90’ı oranında gelir kaydetmiştir. Kuzeybatıda kişi başına düşen gelir %70’te kalmıştır. Ancak Macaristan’ın doğusundaki bölgelerde kişi başına düşen gelir AB-15 seviyesinin %30-40’ı arasındadır. Bölgesel yoksulluk oranlarının da benzer bir seyir izlediği görülmektedir¹¹⁵⁵. Sonuç olarak, DYY’lerin gelişi, ülkenin tarihsel olarak daha gelişmiş kuzeybatı ve orta kesimlerinde yer alan bölgelerin vasıflı işgücü ve yüksek verimlilikle somutlaşmasını sağlarken, kuzeydoğu ve güney Macaristan’ın büyük bir kısmı yüksek işsizlik, yoksulluk ve düşük yaşam standartlarına bağlı kalmıştır¹¹⁵⁶.

(2). Doğrudan Yabancı Yatırımları Çekmek İçin Uygulanan Politikalar

Yabancı sermayedarları ülkeye yatırım yapmaya çekmek için Macar devleti çok çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Göreve gelen bütün hükümetler tarafından benimsenen bu stratejiler, önceden belirlenmiş miktarda sermaye yatırımı yapmaları halinde vergi tatilleri, indirimleri veya on yıllık bir süre boyunca gelir vergisinden tamamen muafiyet gibi mali teşvikler, araştırma ve geliştirme yatırımları, ihracat işlem bölgelerinin ve sanayi parklarının inşası ve bakımı için devlet sübvansiyonları, emek piyasası reformları ve bölgesel planları kapsamaktadır. Bu tedbirler aynı zamanda Macar sanayi politikasının en önemli unsuru olan resmi olarak yabancı ve yerli

¹¹⁵³ Dörrenbächer, “Challenges for Foreign-Owned Subsidiaries in FDI-Led Modernization Strategies: The Case of Hungary”, s. 184; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 85; Fink, “FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality”, s. 65.

¹¹⁵⁴ Dörrenbächer, “Challenges for Foreign-Owned Subsidiaries in FDI-Led Modernization Strategies: The Case of Hungary”, s. 184.

¹¹⁵⁵ Fink, “FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality”, s. 66.

¹¹⁵⁶ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 93.

şirketler arasında herhangi bir ayrımcılık söz konusu olmayacağını koruma altına almıştır¹¹⁵⁷.

Yatırım teşvikleri sık sık revizyona uğramış ve AB'ye katılım önceki genel vergi ve gümrük muafiyetlerini sona erdirmiş olsa da kurumlar vergisi dağıtılmamış karlar üzerinden %16'dır. Temettüler %20 oranında vergilendirilmektedir. Mali teşviklerin kapsamı, yatırımın toplam büyüklüğüne, yaratılan istihdam sayısına, yatırımın teknoloji düzeyine ve coğrafi konumuna bağlı olarak değişmektedir¹¹⁵⁸. Ayrıca, yeni işler yaratan, mevcut olanları sürdüren ve inovasyon stratejilerini kolaylaştıracak yatırımlar yapan şirketlere doğrudan sübvansiyonlar ödenmiştir. Özellikle büyük ölçekli ve boyutlu yatırımlar söz konusu olduğunda, yabancı yatırımcının lehine olan altyapı yatırımları yoluyla dolaylı sübvansiyonlar da sağlanmıştır. Bu yatırımcılar için elverişli bir gümrük düzenlemeleri sistemi işletilmiştir. Son olarak, herhangi bir şirket tesisinin özel bir ekonomik bölge olarak ilan edilmesi imkânı mevcuttur¹¹⁵⁹. Bu noktada ihracat işlem bölgelerine değinmek gerekmektedir. Bunlar esasen sadece ihracat pazarları için üretim yapan firmalara yönelik özel gümrük vergisi ve vergi muafiyeti olan bölgelerdir. Alanı 2000 m² 'den fazla olan ve üretiminin en az %80'i ihracat olan firmalar ihracat işlem bölgesi içerisinde kabul edilmiştir¹¹⁶⁰. Özellikle ülkenin gelişmiş batı bölgesi, bu bölgesel yoğunlaşmada önemli bir konumdadır. Bu dönemde Mannesmann, Philips, IBM, Kenwood, Samsung, Siemens, Flextronics gibi bazı büyük ÇUŞ'lar ve birçok küçük tedarikçi, özellikle bölgesel bir merkez haline getirdikleri Székesfehérvár bölgesinde ihracat odaklı tesisler kurmuştur¹¹⁶¹.

Bütün bu teşviklerin yanında, iyi eğitilmiş işçiler, nispeten düşük işgücü maliyetleri, AB'nin çekirdek kapitalist ülkelere coğrafi yakınlık, Kopenhag kriterlerini karşılayan ve 1998 yılında AB'ye katılım müzakerelerine başlayan ilk eski sosyalist ülke olmak ve 2004'ten sonra AB üyesi olunması ile ekonominin bazı

¹¹⁵⁷ a.g.e., s. 81; Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 58.

¹¹⁵⁸ Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 59.

¹¹⁵⁹ Dörrenbächer, "Challenges for Foreign-Owned Subsidiaries in FDI-Led Modernization Strategies: The Case of Hungary", s. 183.

¹¹⁶⁰ Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 59.

¹¹⁶¹ Dorothee Bohle, Béla Greskovits, "Capitalism Without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", **Studies in Comparative International Development**, C. 41, S. 1, 2006, s. 13, doi:10.1007/BF02686305; Sass, *Competitiveness and Economic Policies Related to Foreign Direct Investment*, s. 16.

sektörlerinde ortalamanın üzerinde kâr oranlarının bir araya getirmek, Macaristan'ı gelişmiş ekonomilerden gelen sermaye akışları için kazançlı bir bölge haline getirmiştir¹¹⁶². Ayrıca, DYY'ler giderek AR-GE ve diğer hizmetler de dahil olmak üzere yüksek teknoloji faaliyetlerine yönelmiştir¹¹⁶³.

(3). Değişen Dış Ticaret Yapısı

Macaristan ekonomisinin yabancı sermaye ile beraber yeniden yapılandırılması, ülkenin dış ticaretinin yapısını da değiştirmiştir. Macaristan'ın Sovyet bloğu ekonomilerine yaptığı ihracatın GSYİH içindeki payı 1989 yılında %41, 1990 yılında %32, 1991 yılında %19 seviyesine gerilemiş, OECD ülkelerine yaptığı ihracatın GSYİH içindeki payı %70'e yükselmiştir¹¹⁶⁴. Bu seviyeler takip eden on yıl içinde yerleşik hale gelmiş ve 2003 yılı itibarıyla Macaristan'ın ticaretinin yaklaşık %84'ü geçiş ekonomisi olmayan ekonomiler ile yapılmıştır¹¹⁶⁵. Öte yandan, yabancı sermayenin gelişi Macaristan'da o zamana kadar var olmayan veya az gelişmiş olan yeni üretim faaliyetleri ve teknikleri getirirken, düşük teknolojili sanayilerin oranı önemli ölçüde azalmıştır. Özellikle imalat sektöründeki, elektrik ve optik ekipman kullanımındaki artış, imalat sektörü içindeki birleşimleri önemli ölçüde değiştirmiştir¹¹⁶⁶. Nitekim, Macaristan'da mühendislerin %50'si ÇUŞ'lar için çalışmaya uygunken, bu oran Hindistan'da %25, Çin ve Rusya'da %10 seviyesindedir¹¹⁶⁷. Netice itibarıyla Macaristan, elektrik ve elektronik sektörlerinde Doğu Avrupa'nın en büyük üreticisi ve ihracatçısı konumuna erişmiştir¹¹⁶⁸.

Dikkate değer örneklerden biri, 1990'larda Audi, Opel ve Suzuki gibi üç küresel otomobil üreticisinin otomobil montaj tesisleri kurmasıyla Macaristan'ın bölgedeki öne çıkan ülke haline geldiği otomobil üretim endüstrisidir. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak, otomobil endüstrisi Macar ekonomisinin temel

¹¹⁶² Herman, "Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy", s. 258; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 81.

¹¹⁶³ UNCTAD, **World Investment Report: FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development**, New York and Geneva, United Nations, 2006, s. 85, 303.

¹¹⁶⁴ Jeffries, *Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide*, s. 428.

¹¹⁶⁵ EBRD, **Transition report 2004 Infrastructure**, London: European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), 2004, s. 136.

¹¹⁶⁶ János Gács, "Structural Change and Catching Up: The Experience of Ten Candidate Countries", **Economic Convergence and Divergence in Europe. Growth and Regional Development in an Enlarged European Union**, ed. Gertrude Tumpel-Gugerell, Peter Mooslechner, Cheltenham and Northampton MA: Edward Elgar Publishing, 2003, s. 141.

¹¹⁶⁷ UNCTAD, "Transnational Corporations and the Internationalization of R&D", New York and Geneva: United Nations, 2005, ss. 162-63.

¹¹⁶⁸ Bohle, Greskovits, "Capitalism Without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", s. 12.

direklerinden birine dönüşmüştür¹¹⁶⁹. Ancak bu üretim, ÇUŞ'lar tarafından, ülke içinde yüksek katma değer üretiminden ziyade büyük miktarda ithal ara ürün, düşük oranda yerli katma değer ve ardından yine yüksek miktarda ihracatı önceleyecek bir yapı altında gerçekleştirmektedir¹¹⁷⁰. Emek boyutundan bakıldığında ise, bu dönemde Macaristan'da sanayileşmedeki artış, beraberinde vasıflı, emek yoğun sektörün ihracat payındaki kayda değer yükseliş ve düşük vasıflı, emek yoğun faaliyetlerdeki düşüşü getirmiştir¹¹⁷¹.

(4). İmalat Sektöründe Sahiplik

İmalat sektörünün güçlü üyelerinin bütünü yabancı sermayeden teşekkül etmemektedir. 1938 yılında Macar Fişek Fabrikası adı altında kurulan, savaştan hemen sonra kamulaştırılan ve gelişmekte olan elektronik üretim ağlarının merkezinde bulunan büyük Macar firması VIDEOTON¹¹⁷², bu olguya örnek olarak sunulabilir. VIDEOTON, reel sosyalizm altında Macar elektronik üretiminin bir görünümünü sunarken, özelleştirmeler ve 1990'ların başındaki yeniden yapılandırmayı takiben 2000'lerin başında dünyanın en büyük 40 elektronik üretim hizmeti sağlayıcısından biri haline gelen şirket, Macaristan'daki dokuz farklı lokasyonunun yanı sıra Ukrayna ve Bulgaristan'daki birer lokasyonundan Audi, Bosch ve Siemens gibi ÇUŞ'lara imalat ürünleri ve mühendislik hizmetleri tedarik eden konuma gelmiştir¹¹⁷³. Özelleştirmeler ile şirkette gerçekleşen temel dönüşüm, karmaşık nihai malların üretiminden vazgeçmek ve başta elektronik montaj olmak üzere çeşitli alanlarda taşeron olmaktadır. Şirketin ikinci başkanı Otto Sink, ülkenin sanayileşme ve batıyla bütünleşme sürecini de anlatan bu stratejiyi şöyle açıklamaktadır: *"Bu ölü bir şirketti. Yeniden canlanması basit bir plana dayanıyordu. Radikal bir şekilde küçülmek, yeni ürün geliştirmeyi durdurmak ve çok uluslu yatırımcılara hizmet etmek için emek yoğun üretime odaklanmak gerekiyordu"*¹¹⁷⁴. Bu alıntıya göre şirket, ÇUŞ'lara taşeron veya iş gücü

¹¹⁶⁹ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 83.

¹¹⁷⁰ Gács, "Structural Change and Catching Up: The Experience of Ten Candidate Countries", ss. 141-42.

¹¹⁷¹ Bohle, Greskovits, "Capitalism Without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", ss. 12-13.

¹¹⁷² Slavo Radosevic, Deniz E. Yoruk, "The Growth of Enterprise Through Entrepreneurship and Network Alignment The case of Videoton", **International Industrial Networks and Industrial Restructuring in Central and Eastern Europe**, ed. Slavo Radosevic, Bert M. Sadowski, Boston, MA: Springer US, 2004, s. 110.

¹¹⁷³ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, ss. 83-84; Bohle, Greskovits, "Capitalism Without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", s. 13.

¹¹⁷⁴ Radosevic, Yoruk, "The Growth of Enterprise Through Entrepreneurship and Network Alignment The case of Videoton", s. 113.

yüklenicisi olarak hizmet vermektedir. Özellikle iş gücü yüklenicisi sıfatı, temel veya uzmanlaşmış altyapı ve işçilerle donatılmış işçileri veya üretim tesislerini ÇUŞ'lara kiralar, alanın sahibi ve işgücünün işvereni olarak kalmaktadır. Bu tür hizmetler, ÇUŞ'lar ve yabancı tedarikçilerinin Macaristan'da verimli bir şekilde faaliyet göstermek için çok önemli gördükleri esnekliği kolaylaştırmaktadır. Çünkü bu sayede bu şirketler, yalnızca cüzi düzeydeki sabit maliyetlerle üretim yapabilmek ve piyasa değişikliklerine esnek bir şekilde tepki verebilmek olanağına kavuşmaktadır. Bu esnekliğin maliyetini ise, kısa vadeli ve güvencesiz istihdama konu olan emekçiler üstlenmektedir¹¹⁷⁵.

e. Özelleştirmeler Karşı Eleştiriler

Bu dönemde, özelleştirme politikasına yönelik hükümet içinden yükselen muhalefet artmış ve bu durum, o özelleştirmeyi desteklemek savıyla bütünleşen koalisyonu güçsüzleştirmiştir. Bunun nedeni, hükümetin uluslararası finans çevrelerinin gözündeki konumunun iyileşmesinin, vatandaşların yaşam standartlarını iyileştirememesidir. Aksine, özelleştirmelerdeki artış, iktisadi sorunlarda artışı beraberinde getirmiştir¹¹⁷⁶. Bu tepkiler neticesinde 1993 yılından sonra hükümet özelleştirme yöntemini değiştirmiştir. Bu doğrultuda bankacılık, enerji ve telekomünikasyon gibi stratejik sektörlerde yabancı mülkiyetine kısıtlamalar getirilmiş ve işletmelerin yerli vatandaşlara satışını teşvik etmek için çeşitli politikalar uygulanmıştır. Bunlar arasında uzun vadeli devlet kontrolünü sürdürmek amacıyla bazı büyük şirketlerin etkin bir şekilde kamulaştırılması, sübvansiyonlu krediler yoluyla üretken varlıkların yerli mülkiyetinin teşvik edilmesi ve özel bir kupon programı yoluyla devlete ait işletmelerin Macar vatandaşlarına satışının teşvik edilmesi yer almaktadır¹¹⁷⁷. Sonuç olarak, Mayıs 1993'e gelindiğinde Macar vatandaşları tarafından satın alınan KİT'ler, yabancılar tarafından satın alınanlardan daha fazla hale gelmiştir. Bu durum yeni bir yerli burjuvazinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur, ancak bunların çoğu rejim değişikliğinin ardından sınıfsal

¹¹⁷⁵ Bohle, Greskovits, "Capitalism Without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", s. 14.

¹¹⁷⁶ Hanley, King, János, "The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary", s. 153.

¹¹⁷⁷ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 104.

güçlerini yeniden üreten geç-Kádárist teknokrasisinin eski üyelerinden neşet etmiştir¹¹⁷⁸.

Hükümetin politika değişikliğine uluslararası kuruluşların tepkisi hızlı ve sert olmuştur. IMF, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve AB yetkilileri Macar hükümetinin özelleştirme konusunda ilerleme kaydedememesini kınamıştır. Bu eleştiriler istenen sonuçları vermeyince, söz konusu kuruluşlar Macaristan'a yardımı kesmiştir¹¹⁷⁹. Bunun sonucunda Macaristan'ın kredi notu düşmüş, bu da ülkenin uluslararası finans piyasalarında sermaye bulmasını zorlaştırmış ve daha pahalı hale getirmiştir. Ayrıca AB, Macaristan'ın kilit ekonomik sektörleri yabancı nüfuzundan koruma kararlılığını kınamıştır. Cari açığını yönetmek için dış mali yardıma bağımlı olan Macaristan, uluslararası finans kuruluşlarının baskısına direnmeyi göze alamamıştır¹¹⁸⁰. Bunun nedeni, büyük ölçüde finansman krizini uzun vadeli bir mali kriz pahasına çözmeye yeltenmiş olan Antall hükümetinin bu politikasının, reel sektörden bankalara uzanan bir iflas dalgasına sebep olmasıdır¹¹⁸¹. Nihayetinde bu politika değişikliğinin sürdürülemez olduğu kanıtlanmıştır. MSZP, 1994 seçim kampanyası sırasında Antall hükümetinin özelleştirme politikalarına karşı çıkarak Macaristan'ın uluslararası toplum içindeki yalnızlığına son vermeyi vaat etmiş ve ironik bir şekilde, sosyalistlerin zaferi, uluslararası kuruluşlar tarafından dayatılan standartlara uygunluğa geri dönüş anlamına gelmiştir¹¹⁸².

f. Özelleştirme Uygulamalarına Geri Dönüş

Seçimlerden birinci parti olarak çıkan MSZP, bir önceki dönem ana muhalefet partisi olan Özgür Demokratlar ile bir koalisyon kurmuştur. Bu koalisyonun, finansa öncelik veren iktisadi politikalar uygulamak ve yabancı sermayeyi önceleyen özelleştirmelere geri dönülmesi konusunda mutabık kaldığı görülmektedir¹¹⁸³. Bu koalisyonun oluşmasında, yukarıda değindiğimi üzere, uluslararası kuruluşlar oldukça etkili olmuştur. Özellikle bankacılık sektörünün özelleştirilmesi uluslararası

¹¹⁷⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 77.

¹¹⁷⁹ Hanley, King, János, “The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary”, s. 156.

¹¹⁸⁰ Drahokoupil, *Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment*, s. 104.

¹¹⁸¹ Stark, Bruszt, *Postsocialist Pathways Transforming Politics and Property in East Central Europe*, s. 153.

¹¹⁸² Hanley, King, János, “The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary”, s. 157.

¹¹⁸³ Phillips vd., “Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*”, s. 597.

kuruluşların özel ilgi alanına girmiştir. IMF ve EBRD'nin bakış açısına göre, reel sosyalizm sonrasında, bu ülkelerde finans kurumlarının özel mülkiyete geçmesi, devlet bankalarının zarar eden KİT'lere kredi verme eğiliminden kaynaklanan 'yeraltında yeniden dağıtım' türüne son vermek için zaruridir. Nitekim 1995 yılından itibaren Macaristan parlamentosu yabancı sermayeyi kısıtlayıcı yasaları yürürlükten kaldırmış ve AB standartlarına uygun olarak, bankaların ve sigorta şirketleri ve yatırım fonları gibi diğer mali kuruluşların sınırsız yabancı mülkiyetine izin veren yeni bir yasa çıkarmıştır¹¹⁸⁴. Ayrıca bu iktisat politikaları ekseninde, ekonomik elitler, neoliberal iktisatçılar ve sosyalist-liberal koalisyon hükümetinin piyasa yanlısı kesimleri de dahil olmak üzere Macaristan'daki güçlü toplumsal kesimler tarafından desteklenen bir büyüme koalisyonunun oluştuğunu söylemek mümkündür¹¹⁸⁵.

Macaristan'daki özelleştirme süreci, Macar ekonomisinde rekabetin artmasına değil, aksine kilit sektörlerin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yol açmıştır. Ancak artık reel sosyalizm döneminde olduğu gibi yerli, devlete ait işletmeler yerine büyük, Batı merkezli ÇUŞ'lar hakimdir ve bu ÇUŞ'lar, Macaristan'ın iktisadi yeniden yapılanması için en önemli etmeni oluşturmaktadır¹¹⁸⁶. 1990'ların sonlarına gelindiğinde imalat sektöründeki ekonomik varlıkların üçte ikisi, telekomünikasyon sektörünün %90'ı, enerji üretim ve dağıtımının %60'ı ve finans sektörünün %70'i yabancıların eline geçmiştir¹¹⁸⁷. Ayrıca reel sosyalizmden sonrası bir bütün olarak incelendiğinde, işgücünün sendikalaşma oranı büyük ölçüde düşmüştür. Buna ek olarak, sendikal temsilin önceki kalesi olan kamu sektöründeki istihdamın azalması, sendikal temsilin olmadığı şirket sayısındaki artış ve yeni iş uygulamalarının hayata geçirilmesi de sendika üyeliğindeki düşüşe katkıda bulunmuştur¹¹⁸⁸.

g. Bokros Paketi

1995 senesi, bu büyüme koalisyonunun politikalarının somutlaşması için önemli bir eşiği temsil etmektedir. Neoliberal düşüncelere eğilimiyle bilinen Lajos

¹¹⁸⁴ Hanley, King, János, "The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary", s. 158.

¹¹⁸⁵ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 78.

¹¹⁸⁶ Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 48.

¹¹⁸⁷ Hanley, King, János, "The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary", s. 159.

¹¹⁸⁸ Fink, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", s. 56.

Bokros Maliye Bakanlığı, György Surányi MNB başkanlığı görevine getirilmiştir¹¹⁸⁹. Bu iki ismin belirleyiciliği içerisinde gelişen iktisat politikaları, ihracata dayalı ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve Macaristan'ın dış borcunu azaltmayı amaçlayan radikal bir reform programını öne sürmüşlerdir. Özelleştirme gelirleri iktisadi büyümeyi sağlamak, refah devleti harcamalarının kısılması ise kamu borcunu azaltmak gayesiyle kullanılmıştır¹¹⁹⁰. Bokros Paketi, özelleştirme gelirlerinin kamu borcunu azaltmak için kullanılmasını özellikle dışlamıştır. Bokros Paketi ile kamu borcunun aile ödenekleri, çocuk bakım yardımları, ücretsiz yüksek öğrenim ve bazı sağlık yardımlarının kesilmesi yoluyla azaltılması amaçlanmıştır. Cari açığın kontrol altına alınabilmesi için ise para birimi %9 oranında devalüe edilmiştir¹¹⁹¹. Bokros paketi, ihracat odaklı yeniden sanayileşmeye geçişi kolaylaştırarak Macaristan'ın dış dengesini iyileştirmede başarılı olmuştur. Öte yandan, uyguladığı şok politikalar halkı çok zorlamış, sosyalistlerin ve liberallerin sosyal refah konularındaki hassasiyetlerine olan güvenin kaybolmasına neden olmuş ve siyasi hayattaki anaakım aktörlere olan güveni sarsmıştır. Bokros paketinden sonra, halkın demokrasi ve piyasa ekonomisinden memnuniyetinin tarihsel olarak oldukça düşük seviyelere ulaştığı görülmektedir¹¹⁹².

Bokros paketi, rejim değişikliğinden bu yana gerçekleşen en büyük sendika eylemleri de dahil olmak üzere güçlü bir halk muhalefetine yol açmıştır. Bu tepkiler neticesinde hükümetin MSZP kolunda önemli dalgalanmalar olmuş, ilk etapta iki bakan istifa etmiş ve akabinde bu istifaların sayısı dörde çıkmıştır. Artan işsiz nüfusun refahı üzerindeki olası etkileri konusunda kamuoyunda yaygın bir endişe olmasına rağmen, sendikalar ya da diğer refah savunucuları tarafından bunlara karşı başlayan toplumsal hareketlilik yaygınlaşmamıştır. Ancak ücretlilerin ve emeklilerin reel gelirlerinde sadece 1995 yılı içinde yaşanan %10'luk azalma (bkz. Tablo 2), bu endişelerin haklılığını göstermektedir. Buna karşın büyüme koalisyonu, kemer sıkma önlemlerinin halk üzerindeki etkilerine karşın herhangi bir uzlaşıya kapı

¹¹⁸⁹ Phillips vd., "Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*", s. 598.

¹¹⁹⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 78.

¹¹⁹¹ Phillips vd., "Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*", s. 598.

¹¹⁹² Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", s. 5.

aramamıştır. Bu durum, etkilerini 1998 seçimlerinde göstermiş ve MSZP bu seçimlerde yenilgiye uğramıştır¹¹⁹³.

h. Birinci Orbán Hükümeti

Sosyalist ve liberaller tarafından kurulan hükümetinin dışa dönük özelleştirmeyi yeniden başlatmasıyla Macaristan özelleştirme açısından bölgesel bir lider haline gelmiş ve 1999'da özel sektör GSYİH'nin %80'ini oluşturacak seviyeye yükselmiştir¹¹⁹⁴. Ülke aynı zamanda finansal hizmetler, perakende ve telekomünikasyon alanlarına yatırım çekme konusunda da öncü olmuştur. 1997 yılına gelindiğinde, en büyük yedi Macar bankasından beşi yabancı mülkiyetine girmiştir¹¹⁹⁵. 1998 yılında yapılan seçimler, Victor Orbán'ın liderliğindeki Genç Demokratlar İttifakı'nın (Fidesz) birinci parti olmasıyla ve Hristiyan Demokratlarla ulusalcı ve muhafazakâr bir koalisyon kurmasıyla neticelenmiştir¹¹⁹⁶. Orbán'ın seçim zaferi, büyük ölçüde Bokros paketine olan tepkilerin siyasallaşması neticesinde gerçekleşmiştir¹¹⁹⁷. Orbán'ın iktidara gelişi, başbakanlığın ekonomi politikalarındaki yönlendirici gücünü teşmil etmiştir. 1998 ve 2002 yılları arasında iktidarda olan Orbán hükümeti, retorik olarak özelleştirme politikalarını eleştiriyor olsa da bu politikalardan bir sapma yaşanmamıştır. Aksine, özelleştirme uygulamaları doğrudan başbakanlığa bağlanmış ve buradan yürütülmüştür¹¹⁹⁸.

Koalisyon, yurtiçi üretimi ve tüketimi artırmak amacıyla bir dizi politika izlemiştir. Önemli bir politika önlemi, hükümetin orta ve üst-orta sınıflara hitap etmeye çalıştığı, yüksek kişisel gelir vergisi muafiyetleri ile birlikte sübvansiyon edilen konut kredileri programıdır. Tahminlere göre, toplam konut sübvansiyonları GSYİH'nin yaklaşık %1,5'ine ulaşmıştır¹¹⁹⁹. Ayrıca asgari ücretin iki kez arttırılması ve bu artışlar neticesinde nominal artışın %80'e ulaşması ve esnek döviz kuru sistemine geçilerek

¹¹⁹³ Phillips vd., "Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*", s. 598; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 79.

¹¹⁹⁴ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 79.

¹¹⁹⁵ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 88.

¹¹⁹⁶ Phillips vd., "Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*", s. 599.

¹¹⁹⁷ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 89.

¹¹⁹⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 79; Phillips vd., "Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*", s. 599.

¹¹⁹⁹ Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", s. 7.

Macar forintinin değer kazanarak ithalatı daha ucuz hale getirilmesi olanağı doğmuştur¹²⁰⁰.

i. 2002 ve 2006 Seçimleri

Bu görüntü ışığında girilen 2002 seçimleri, MSZP'nin oyların %42,1'ini alması ve birinci parti olarak çıkmasıyla sonuçlanmış; Orbán'ın liderliğindeki Fidesz, %41,1 oy alarak az bir farkla ikinci parti olmuş ve iktidarı kaybetmiştir¹²⁰¹. 2000'li yıllara gelindiğinde Macaristan demokrasisinin güçlü elit rekabeti, iki ana parti arasında düzenli değişim ve diğer birçok bölge ülkesine kıyasla oldukça sağlam bir kurumsal çerçevenin yerleştiği bir ülke olarak değerlendirilmiştir¹²⁰².

MSZP, Özgür Demokratlar ile bir koalisyon kurmuş ve bu koalisyon, sol liberal bir çizgiye yerleşmiştir. Bu koalisyonun birleşimlerinden liberaller anti-komünist muhalif hareketten gelirken, sosyalistler daha önceki reformcu komünistlerin halef partisini oluşturmuştur. Sosyalist ve liberallerin koalisyonu, birlikte ne yapmak istedikleri ve bunu nasıl yapabilecekleri ile ilgili değil, diğerlerinin çabaları arasında neyi engellemek istedikleri ile ilgili olmuştur. Ortak bağlılıkları temelde geçiş sürecinde kurulan liberal demokrasinin kurumsal sistemini korumakla sınırlı kalmıştır¹²⁰³. Hükümet, ilk başlarda kamu sektörü çalışanlarına, emeklilere ve yoksullara odaklanarak refah ekonomisi yaratma çabası kurmuştur. Bu çabalar, artan bütçe açıklarından dolayı gerek yurt içindeki siyasi partilerden gerekse IMF ve AB gibi uluslararası kuruluşlardan eleştiriler almıştır¹²⁰⁴. Konut sübvansiyonları programının artan bütçe maliyetleriyle karşı karşıya kalan hükümet, 2003-04 yıllarında sübvansiyonları keskin bir şekilde azaltmaya karar vermiştir. Bu noktada ulusötesi bankalar devreye girerek Macar orta sınıfının yeni edindiği tüketim alışkanlıklarına devam etmesini sağlamıştır¹²⁰⁵.

Tüketime devamına dair bir paragraf açmak elzemdir. Bu dönemde Macaristan, Euro Bölgesi'ne girmeye hazırlanırken, enflasyon ve büyüyen mali açıkları mücadele etmek için yüksek faiz politikası izlemiştir. Bu durum Macar forinti

¹²⁰⁰ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 89.

¹²⁰¹ Gábor Tóka, Sebastian Popa, "Hungary", **The Handbook of Political Change in Eastern Europe**, ed. Sten Berglund vd., Cheltenham and Northampton MA: Edward Elgar Publishing, 2013, s. 329.

¹²⁰² Herman, "Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy", s. 258.

¹²⁰³ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 36.

¹²⁰⁴ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 91.

¹²⁰⁵ Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", s. 7; Tóka, Popa, "Hungary", ss. 308-9.

cinsinden borçlanmayı oldukça güç bir duruma getirmiştir. İsviçre frangı cinsinden kredilerin çok daha düşük faiz oranları ve bunu takip eden konut fiyat artışları, orta sınıf tüketicileri kısıtlayıcı iç para politikasının etkisinden korumuş ve aynı zamanda mevcut kredileri genişletmiştir¹²⁰⁶. Döviz cinsinden özel kredilere geçiş, Crouch¹²⁰⁷ tarafından durgunluk dönemlerinde gelir ve istihdamı güvence altına almak için konjonktür karşıtı devlet politikalarından, durgunlaşan maaşları ve iş güvensizliğini telafi eden ve tüketici güvenliğini destekleyen yoksul ve orta gelirli gruplar için özel kredi piyasalarının büyümesine geçişi ifade etmek için kullanılan bir terim olan ve Keynesyen paradigma altında kamunun borçluluğunu bireylere tahvil eden ‘özelleştirilmiş Keynesçiliğin’ ulusötesi bir biçimi olarak adlandırılabilir. Bu kredi genişlemesi sayesinde yoksul ve orta sınıflar, reel ücretlerde yaşanan düşüşün etkilerini telafi edebilmiştir¹²⁰⁸. Macaristan’da özelleştirilmiş Keynesçiliğe eklenen özellik, kredi ve ipotek patlamasının yerli para birimleri yerine yabancı para birimlerine dayanması ve böylece döviz kuru riskini özelleştirerek tüketicilerin üzerine yüklenmesidir¹²⁰⁹. 2007 sonu itibarıyla, ipotek ve bireysel kredilerin yaklaşık %50’si İsviçre frangı cinsinden gerçekleşmiştir. 2006 ve 2007 yılları arasında tüm yeni konut kredilerinin %80’i ve KOBİ kredilerinin ve bireysel kredilerin %50’si bu para biriminden olmuştur¹²¹⁰. Böylece artan bireysel kredi imkânları, reel ücretlerin azaldığı ve işsizliğin arttığı bir ortamda, yoksulluğun borçluluk vasıtasıyla kontrol edilmesini sağlamış, ancak daha büyük bir çöküşün zeminini hazırlamıştır¹²¹¹. Macaristan’ın çoğunluğu yabancı sermayeli bankaları Avrupa’daki bankalar arası para piyasalarının elverişli olmasından faydalanarak ucuz uluslararası kredilerin büyük ölçekli faiz arbitrajı işlemlerine girişmiş ve benzer şekilde yurt içinde mortgage patlamasını körüklemiştir¹²¹².

¹²⁰⁶ Bohle, “Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia”, s. 7; Bohle, Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*, s. 241.

¹²⁰⁷ Colin Crouch, “What Will Follow the Demise of Privatised Keynesianism?”, **The Political Quarterly**, C. 79, S. 4, 2008, s. 481, doi:10.1111/j.1467923X.2009.02195.x.

¹²⁰⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, ss. 91-92.

¹²⁰⁹ a.g.e., s. 91; Bohle, “Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia”, s. 7.

¹²¹⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 91.

¹²¹¹ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 34.

¹²¹² Bohle, Regan, “The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*”, s. 90.

Bu dönemde, hükümette bir başbakan değişikliğine gidilmiş ve Ferenc Gyurcsány bu koalisyonun yeni başbakanı olmuştur. Yeni başbakan, parti ve iş dünyası ile zayıf iktisadi büyüme, kamu açıkları ve 2001'den bu yana bir kez daha hızla artan devlet borçlarına dair önlemlerin kaçınılmaz olduğu konusunda uzlaşmıştır. Aynı zamanda yeni başbakan, MSZP'ye sosyal ve ekonomik açıdan daha liberal, daha az devletçi bir görünüm kazandırmayı savlamıştır¹²¹³. Bu iktisat politikası, göreceli bir siyasal istikrarı da beraberinde getirmiştir. Bu şartlar altında, çok partili sisteme geçildikten sonra ilk kez görevdeki bir hükümet, takip eden seçimde de görevde kalmaya devam etmiştir¹²¹⁴. Bu siyasal istikrar, temelde ekonomik dönüşümün sınırlı ölçüde partizan bir tartışma konusu haline gelmesi ve neoliberal dönüşüm üzerinde partiler üstü bir uzlaşının var olması neticesinde olmuştur¹²¹⁵.

Tablo 4. Macaristan'da Anaakım Siyasi Partilerin Ekonomik Politika Önerileri

	MSZP	Fidesz
	Neo-muhafazakâr monetarizm	Yerli girişimci ve yöneticilerden devşirilen ulusal burjuvazinin gelişimi
	Özelleştirme	Özelleştirmede yerli yatırımcılara ayrıcalıklı muamele
Ekonomi Politikaları	Arz Yanlı Ekonomi	Yeni bir kapitalist sınıfın yaratılmasına yönelik olarak iç pazarın istikrara kavuşturulması
	Liberalleşme, serbestleşme ve parasal kısıtlar	Piyasanın korunması ve istikrarı
	Dayanışma ile eşgüdümlü rekabetçilik	Parasal kısıtlamaların olmaması
	Toplumsal gerilimlerin öngörülmemesi	

Kaynak: Korkut, “The 2006 Hungarian Election: Economic Competitiveness versus Social Solidarity”, s. 680.

¹²¹³ Bohle, “Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia”, s. 7.

¹²¹⁴ Umut Korkut, “The 2006 Hungarian Election: Economic Competitiveness versus Social Solidarity”, *Parliamentary Affairs*, C. 60, S. 4, 2007, s. 675, doi:10.1093/pa/gsm038; Tóka, Popa, “Hungary”, s. 309.

¹²¹⁵ Bohle, “Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia”, s. 7.

Tablo 4, 2006 seçimlerinden evvel iki başat partinin iktisat politikalarının bir özetini sunmaktadır. Bu tabloya göre iktidarın çoğunluğunu oluşturan MSZP'nin anaakım neoliberal politikaları benimsediğini gösterirken, ana muhalefet partisinin yerli burjuvazi ve KOBİ'lerin korunmasını önceleyen seçili politikaları önerdiğini vurgulamaktadır. 2006 seçimlerine giderken Başbakan Gyurcsány, 'Kemer Sıkmaksızın Reform' (*reform without austerity*) sloganını kullanmış ve yukarıda değindiğimiz üzere tekrar seçilmiştir¹²¹⁶. Ancak Gyurcsány, seçimden sonra vaat ettiklerinin tersine bir politik yapılanmaya dönmüş, Maastricht kriterlerine uygun olarak ciddi tasarruf tedbirlerinin ve kamu yönetimi, eğitim, sağlık hizmetleri ve emeklilik sisteminde kapsamlı yapısal reformların uygulamaya konulmasına yönelmiştir¹²¹⁷. Bu sırada basına sızan bir konuşmada, Başbakan Gyurcsány seçim döneminde vaat verirken yalan söylediğini açıkça belirtmiştir¹²¹⁸. Bu durum hükümete olan güveni sarsmış ve yeni muhafazakârlar ile aşırı sağcılar birleştiren, yaklaşık 6 ay süren ve Macaristan'ın tarihinde rastlanmamış protestolar başlamıştır¹²¹⁹. Kısa vadede Gyurcsány'in arkasında kümelenen hükümet, seçmen desteğindeki düşüşü bastırdığını düşünse de uzun dönemde kemer sıkma tedbirlerini güçlendirmiş, sendikalarla kalan bağlarını da kopararak sivil toplumla ilişkisini zayıflatmış, kamu istihdamını azaltmış, vergi hadlerini yükseltmiş, seçmen desteğindeki güçlü düşüşü görmezden gelmiş ve halkın protestolarına yüz çevirmiştir¹²²⁰. Nitekim 2006'da yeniden seçilen sosyalistler, Euro bölgesine katılma hedefi ve borç finansmanındaki sorunlar nedeniyle mali konsolidasyon politikası izlemiştir. Bu politika, başta daha yüksek KDV olmak üzere gelir artışı ve daha düşük yatırım harcamaları ve kamu sektörü istihdamının azaltılmasını kapsayan harcama kesintilerini içermektedir¹²²¹.

¹²¹⁶ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 92.

¹²¹⁷ Bohle, Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, s. 240.

¹²¹⁸ Umut Korkut, "More Reform, Less Action", **Problems of Post-Communism**, C. 57, S. 1, 2010, s. 18, doi:10.2753/PPC1075-8216570102.

¹²¹⁹ Laszlo Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", **Post-Communist Economies**, C. 34, S. 1, 2022, s. 2, doi:10.1080/14631377.2019.1641949; Laszlo Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", **Südosteuropa Mitteilungen**, C. 53, S. 3-4, 2013, s. 158.

¹²²⁰ Tóka, Popa, "Hungary", s. 311; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 92.

¹²²¹ Martin Myant, Jan Drahokoupil, Ivan Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", **Europe-Asia Studies**, C. 65, S. 3, 2013, s. 403, doi:10.1080/09668136.2013.779460.

3. Küresel Kriz ve Siyasal Yeniden Yapılanma (2007 – 2010)

Macar ekonomisi, küresel krize kamu maliyesi ve diğer ekonomik göstergelerin ittiği siyasal kriz altında, görece bir durgunluk içinde yakalanmıştır¹²²². 2006 yılından itibaren Macaristan, kamu maliyesini dengeye getirmeye çabalamaktadır¹²²³. Bu amaçlara Gyurcsány hükümeti tarafından sunulan kemer sıkma paketinin içerdiği bütçe açığının giderilmesine yönelik kısa vadeli tedbirlerin yanı sıra kamu sektörü, sağlık hizmetleri ve emeklilik sistemlerinde uzun vadeli yapısal reformlar, durgunluğa neden olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeni, Gyurcsány paketinin iç ve dış dengesizliklerin bir kısmını düzeltmeye başlamış olmasına karşın büyüme, reel ücretler ve tüketim üzerinde yarattığı olumsuz etkilerdir¹²²⁴.

a. Krizin İktisadi Etkileri

2007 ve 2008 yıllarında GSYİH büyümesi sırasıyla %0,27 ve %1 olurken bütçe açığı GSYİH'nin %10'una yaklaşmıştır. Bir diğer risk unsuru, yabancı para cinsinden olan kredilerdir. Hanehalkının kullandığı konut kredilerinin %70'e yakınının yabancı para cinsinden olduğu, özel sektör kredilerinin GSYİH'ye oranının 2008 yılında %106 seviyesine ulaştığı görülmektedir. Yukarıda değindiğimiz üzere, bu farklılığa yerli para ve yabancı paranın faiz haddindeki farklılık neden olmuştur. 2008 yılının Ekim ayının başındaki likidite krizinin neticesinde yabancı yatırımcılar 2 milyon doların üzerinde devlet tahvili satmıştır. Bu durumun ardından forint, Euro karşısında %17 oranında değer kaybetmiştir. Önlem olarak MNB, faiz oranını %8,5'ten %11,5'e çıkarmış ve bu tedbir, döviz kurundaki yükselişi kesmiştir¹²²⁵. Ayrıca, finansman sorunları, para biriminin değerindeki düşüş ve ihracat talebindeki çöküşten mustarip özel sektöre yardımcı olmak için bir kriz karşıtı önlemler paketi de oluşturulmuştur. Diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin aksine, Macaristan'da bankacılık ve finansla ilgili tedbirler ön plana çıkmıştır. Böylece hükümet, yaklaşık üçte ikisi yabancı para cinsinden, çoğunlukla da İsviçre frangı cinsinden olan ipotek kredileri için bir haciz moratoryumu getirmiştir. Ayrıca, yerli sermayeli üç bankadaki fonlama baskılarının azaltılmasında önemli bir rol oynayan bir banka destek paketi de oluşturulmuştur.

¹²²² Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 233.

¹²²³ Imre Szabó, "Between Polarization and Statism – Effects of the Crisis on Collective Bargaining Processes and Outcomes in Hungary", *Transfer*, C. 19, S. 2, 2013, s. 207, doi:10.1177/1024258913480702.

¹²²⁴ Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", ss. 9-10.

¹²²⁵ P. Marer, "The Global Economic Crises: Impacts on Eastern Europe", *Acta Oeconomica*, C. 60, S. 1, 2010, s. 19,21, doi:10.1556/aoecon.60.2010.1.2.

Kredi garanti programları, kalkınma bankası aracılığıyla doğrudan kredi verme, faiz sübvansiyonları ve kötüleşen kredi piyasası koşullarını hafifletmek amacıyla girişim sermayesi şirketlerine ortak olma da dahil olmak üzere mali olmayan işletmeleri desteklemek için çeşitli önlemler alınmıştır¹²²⁶.

Tablo 5. Temel Ekonomik Göstergeler (2006 – 2010, Macaristan)

	2006	2007	2008	2009	2010
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	3.94	0.27	1	-6.59	1.07
<i>DYY (Milyon\$)</i>	6818	3951	6410	2172	2353
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-9.26	-5.08	-3.78	-4.75	-4.43
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	7.46	7.39	7.8	9.68	10.8
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	19.53	16.14	6.70	-10.72	11.12
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	19.57	26.77	13.74	-23.5	15.03
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-7.29	-7.29	-7.27	-1.22	-0.19
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	84.03	90.67	90.73	74.61	82.45
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	127.9	122	123	120.2	122.3
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	141.13	126.15	141.39	185.4	158.98
<i>Enflasyon</i>	3.93	7.96	6.04	4.21	4.86
<i>Faiz Oranı</i>	8.00	7.50	10.00	6.25	5.75
<i>Döviz Kuru (\$ – forint)</i>	210.40	183.59	172.46	202.06	207.76

Kaynak: DB, FRED, HCSO, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Macaristan'ın DYY'lere ve Batı piyasalarıyla gerçekleşen ihracata olan bağımlılığı, kriz dönemindeki kırılganlığının başat nedeni olmuştur. Tablo 5'ten görüleceği üzere, kriz döneminde ihracat %10, mal ihracatı %23,5 oranında düşerken ülkeye gelen DYY miktarı 2008'de 6410 milyon dolar iken 2009 yılında 2172 Milyon dolara gerilemiş, paralel olarak sanayi verimliliği 90,73'ten 74,61'e düşmüştür. İşsizlik haddindeki artışa ise reel ücretlerde yaşanan düşüş eşlik etmiştir. Ayrıca toplumun en kırılgan gruplarına sosyal koruma sağlamayı amaçlayan sosyal politikaların lağvı,

¹²²⁶ Myant, Drahokoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", s. 404.

2010 yılından bu yana zenginlere doğru tersine bir yeniden dağılım gerçekleşmiştir¹²²⁷. Ekonomik göstergelerde gözlenen kötüye gidişe karşın, Fabry'nin tespitine göre, Macar toplumunun gelir ve servet açısından en yüksek diliminde olanlar, krizden nispeten zarar görmeden çıkmış ve 2009 yılında en zengin on Macar'ın serveti 124 milyar forint (557,5 milyon dolar) artmıştır¹²²⁸.

Netice itibariyle küresel ekonomik kriz, 2008 sonbaharında Macaristan'a, halihazırda ülke içinde yaşanan ekonomik zorluklarla beraber gelmiştir. Gyurcsány yönetimindeki hükümet, krizin ilk yıllarında, ekonominin krizden etkilenmeyeceğine dair partisine ve kamuoyuna çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Ancak hükümet, zayıf bir yerli sektör ve güçlü ve dinamik çok uluslu sektör olmak üzere ikili bir ekonomiden doğan büyüme modelinin eksikliklerini tahlil edebilmekte zorlanmıştır¹²²⁹. Ekim 2008'de para birimi ve hisse senedi piyasaları düşmeye başlamış ve krediler tıkanma noktasında gelmiştir¹²³⁰. Küresel likidite imkânlarının daralmasıyla beraber, Macar devlet tahvillerini yatırımcılara satmak gittikçe zorlaşmış ve 12 aylık tahvillerin faiz oranı 13 Kasım 2008'de %12,76'ya yükselmiştir¹²³¹. Bunun yanında, devalüasyon, yabancı para cinsinden kredilerin ödenmesini zorlaştırmıştır¹²³². Ayrıca, bu dönemde yapılan ve eğitim ve sağlık hizmetlerindeki ücret ödemelerinin kaldırılmasını sorgulayan referandum, muhalefetin ezici üstünlüğüyle neticelenmiş ve hükümetin devamlılığı üzerindeki sorgular artmıştır¹²³³. Macar devlet tahvillerinin yerleşik olmayanlar tarafından sert bir şekilde satılması, hükümeti başarısız ihaleler ve finansman açığı ile karşı karşıya bırakmıştır. Ülkenin hem özel hem de kamu olmak üzere yüksek düzeyde dış borcu, ülkenin yurtdışından gelen kredilerin dondurulmasına karşı savunmasız kalmasına neden olmuştur. Forint devalüe edilmesi, merkez bankasını para birimini savunmaktan kaynaklanacak rezerv kaybına uğratmamış, ancak devalüasyon likidite sorununu çözmemiştir. Ayrıca, para biriminin değer

¹²²⁷ Dorottya Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", *Journal of European Social Policy*, C. 24, S. 5, 2014, s. 488, doi:10.1177/0958928714545446.

¹²²⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 113.

¹²²⁹ Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", s. 608.

¹²³⁰ Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", s. 10.

¹²³¹ Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", s. 608.

¹²³² Myant, Drahokoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", s. 403.

¹²³³ Paul Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2017, s. 77; Tóka, Popa, "Hungary", s. 311; Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 158.

kaybetmesi, yabancı para cinsinden borca maruz kalan yerli banka dışı sektörün ödeme gücünü tehdit etmiştir. Forint cinsinden gelir akışları, İsviçre frangı ve diğer para birimleri cinsinden yükümlülüklerle beraber düşünülünce hane halkı ve firmaların iflası, bankaları da zora sokmuştur¹²³⁴. Hane halklarının yüksek iç faiz oranlarından kaçınmak için döviz cinsinden aldıkları kredilerin borç yükü devalüasyon ile beraber artmış ve 2008'de GSYİH'nin %42'sinden 2009 başında GSYİH'nin %55'ine yükselmiş¹²³⁵, bu yükseliş nüfusun yaklaşık %20'sine denk gelen 800.000 haneyi etkilemiştir¹²³⁶. Ayrıca bu durum, özel tüketimde bir çöküşe yol açmış, bu da kamu gelirlerinin düşmesine ve bütçe açıklarının artmasına sebebiyet vermiştir¹²³⁷.

b. Krizden Çıkış Çabaları

İhracat imkanlarının tıkanması ve hükümet harcamalarının azalması neticesinde GSYİH 2009 yılında %6,59 oranında daralmıştır (bkz. Tablo 5). Böylece piyasadan finansman sağlamak imkânsız hale gelmiş ve Macar hükümeti, forinte olan güveni arttırmak ve döviz likiditesine erişim sağlamak için IMF ve AB tarafından hazırlanan eşgüdümlü bir kurtarma paketine başvurmak zorunda kalmıştır¹²³⁸. IMF, DB ve AB ile birlikte küresel mali krizden zarar gören ülkelere yardım paketinin bir parçası olarak 17 aylık 20 milyar Euroluk bir stand-by kredisi teklif etmiş ve bu kredi sadece beş gün içinde tahsis edilmiştir¹²³⁹. Kredi, bu süre zarfında borçların çevrilmesine imkân tanımakla birlikte, hükümet harcamalarının keskin bir şekilde azaltılması, ücretlerin ve emekli maaşlarının kısıtlanması ve iç likiditenin sağlanması amacıyla uygun bankaların yeniden sermayelendirmeye gitmesi gibi katı kriterlere bağlanmıştır¹²⁴⁰.

IMF kredisi Macaristan'ın kredibilite krizinin ani etkilerinden kurtulmasını sağlamış, ancak vergi mükelleflerine muazzam bir maliyet getirmiş ve Macaristan'ın

¹²³⁴ Deborah Mabbett, Waltraud Schelkle, "What Difference Does Euro Membership Make to Stabilization? The Political Economy of International Monetary Systems Revisited", **Review of International Political Economy**, C. 22, S. 3, 2015, s. 515, doi:10.1080/09692290.2014.916625; Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", ss. 237-38.

¹²³⁵ IMF, "Hungary: Staff Report for the 2013 Article IV Consultation and Third Post Program Monitoring Discussions", Washington, DC: International Monetary Fund, 2013, s. 20.

¹²³⁶ IMF, **World Economic Outlook: Growth Resuming, Dangers Remain**, Washington, DC: International Monetary Fund, 2012, s. 110.

¹²³⁷ Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", ss. 23-238.

¹²³⁸ Bohle, "Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia", s. 10; Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 237.

¹²³⁹ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 159.

¹²⁴⁰ Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", ss. 607-8.

dış borç yükünü arttırmıştır. Bu iktisadi krizin getirdiği etkiler neticesinde 2008 yılının Mayıs ayında koalisyonun liberal kanadı hükümetten ayrılmış ve hükümete olan desteğini dışarıdan sürdürmüş, Gyurcsány ise bir azınlık hükümetine liderlik yapar konuma düşmüştür¹²⁴¹. Bu olaylar üzerine Gyurcsány, 2009 yılında oyların %85'ini alarak parti başkanı seçilmesinden bir hafta sonra¹²⁴², varlığının ekonomik reformlara engel olduğunu söyleyerek görevinden ayrılmış ve Başbakanlık görevini iş insanı ve ekonomiden sorumlu eski bakan Gordon Bajnai devralmıştır. Yeni başbakan, teknokrat bir gelenekten gelmekte ve ÇUŞ'ların yöneticileriyle yakın ilişki içerisinde bulunmaktadır¹²⁴³. Kendisini ordoliberal tabirle 'yarı-bekçi' bir hükümetin başı olarak tanımlamış ve yaklaşan 2010 parlamento seçimlerinde aday olmayacağını taahhüt etmiştir¹²⁴⁴. Nitekim Bajnai, Gyurcsány'ın azınlık hükümetinde iktisadi kalkınmadan sorumlu bakan olsa da kendisini hiçbir zaman sosyalist partinin üyesi olarak konumlandırmamıştır. Böylece görev süresi, bir istikrar paketini uygulamaya koyduğu bir yıldan biraz daha fazla bir süreyle sınırlı kalmıştır. Siyasetçilikten ziyade teknokrat nitelikleri ağır basan Başbakan Bajnai, bir dizi önemli değişikliği meclisten geçirmiştir. Bunlar arasında kamu sektörü maaşlarının iki yıl süreyle dondurulması, 13. ay emekli ve çalışan maaşlarının kaldırılması, doğum izninin üç yıldan iki yıla indirilmesi, kişisel gelir vergisi sisteminin gözden geçirilmesi, konut ısıtması için devlet sübvansiyonlarının azaltılması, gıda için %18 oranında kalsa da KDV'nin %20'den %25 oranına yükseltilmesi, emeklilik yaşının 62'den 65'e çıkarılması ve uzun süredir beklenen emlak vergisinin getirilmesi yer almaktadır. 2010 yılında işveren sigorta primleri %5 oranında azaltılmış ve kişisel gelir vergisi düşürülmüştür. Kurumlar vergisi oranındaki %3'lük artış, 2006 paketinin bir parçası olarak çoğu işletme ve yüksek gelirli bireylerden alınan %4'lük dayanışma vergisinin iptal edilmesine paralel olarak gerçekleşmiştir. Bunlar, mali istikrarın sağlanması ve IMF kredisinin koşullarına uyulmasını amaçlayan uzun bir önlemler dizisi içinde alınan en önemli tedbirlerdir¹²⁴⁵. Stand-by anlaşması Macar hükümetinin politika alanını ciddi

¹²⁴¹ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 78.

¹²⁴² a.g.e., s. 79.

¹²⁴³ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 91.

¹²⁴⁴ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 158.

¹²⁴⁵ Tóka, Popa, "Hungary", s. 312; Pogátsa, "Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State", s. 608; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 114; Myant, Drahoukoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", s. 404; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 79.

şekilde kısıtlayan politikaları fiiliyata geçirmiştir. Ayrıca, yukarıda özetlediğimiz emeklilik yaşının yükseltilmesi ve maluliyetlerin kaldırılması, işsizlik yardımlarının kesilmesi gibi değişikliklerle ülkenin sosyal yapısına derinlemesine müdahale etmiştir¹²⁴⁶.

c. Krizin Toplumsal Etkileri

Gyurcsány ve Bajnai hükümetleri tarafından uygulamaya konulan kemer sıkma önlemlerinin yüksek bir sosyal maliyeti olmuştur. Büyük Durgunluk'un ardından 2009 yılında iktisadi büyüme ve sanayi üretiminde yaşanan düşüş, işsizlik oranını son 16 yılın en yüksek seviyesine çıkarmış ve birçok orta sınıf aileyi ipotek ve banka kredilerini ödeyememe riskiyle karşı karşıya bırakmıştır. Böylece kriz, halkın neoliberal kapitalizme ve liberal demokratik kurumlara karşı öfkesini ve hayal kırıklığını körüklemiş ve toplumun büyüme koalisyonuna rızası tükenmiştir¹²⁴⁷. Aynı zamanda kriz sonrası oluşan iktisadi şartlar, sosyalist ve liberallerden oluşan hükümetin seçmen nezdindeki meşruiyetinin kaybolması ile neticelenmiş ve siyasal alanda yeni yapılanmalar oluşmuştur. Orbán'ın liderliğindeki ana muhalefet, bu kemer sıkma tedbirlerine mecliste karşı çıkmış olsa da Bajnai hükümetinin 'acı verici' programı önemli bir muhalefet olmadan uygulaması Orbán'ın yararına olmuştur¹²⁴⁸. Muhalefette filizlenen hareketlerden birisi, Jobbik ismiyle anılan, kendisini muhafazakâr, ulusal radikal ve Hristiyanlığa dayanan, antisemitik, homofobik ve Roman karşıtı temele dayanan 'Daha İyi bir Macaristan için Hareketi'dir (*Jobbik – Magyarorszáért Mozgalom, Movement for a Better Hungary*). Bir diğer yapı ise katılımcı demokrasiyi ve belirgin bir şekilde sol sosyo-ekonomik politikaları savunan yeşil ve çevreci harekettir¹²⁴⁹. Macaristan'daki anaakım haline gelen söylemlerden biri, krizin ve Macaristan üzerindeki olumsuz etkisinin sorumluluğunu 'yozlaşmış komünistlere ve liberallere' ve/veya Orta ve Doğu Avrupa'daki endemik anti-Semitizmle uyumlu olarak, gizli veya açık bir şekilde Yahudi oldukları ima edilen 'açgözlü bankacılara' yüklenmesi ve Macaristan'ın Hristiyan köklerinden uzaklaşmanın bu sorunları beslediği düşüncesidir. Bir diğeri ise, 2008 küresel ekonomik krizin köklerinin Anglo-Sakson kapitalizminin eksikliklerine dayandığı ve serbest piyasaların erdemlerine duyulan inancın spekülasyon sermayenin ulus-

¹²⁴⁶ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 159.

¹²⁴⁷ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, ss. 115, 133.

¹²⁴⁸ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 80.

¹²⁴⁹ Tóka, Popa, "Hungary", ss. 312-13.

devletin sınırlarından kurtulmasını sağlaması ve sınırsız kâr elde etme amacının krize neden olmasıdır. Macaristan'da, Anglo-Sakson kapitalizminin en yüksek sesli eleştirmenlerinden birisi, ana muhalefet partisinin lideri olan eski Başbakan Orbán olmuştur¹²⁵⁰. Ayrıca bu dönemde uzun yıllar süren durgun büyüme, yüksek vergilendirme ve sınırlı istihdam olanakları, orta sınıfın Batı'nın yaşam standartlarını yakalama umutlarını azaltmıştır. Kredi ve mortgage olanaklarının daralması ile beraber muhalefetin milliyetçi ve antikomünist söyleminin oturduğu zemin perçinlenmiştir¹²⁵¹.

Bu hoşnutsuzluğu nitel araştırmalarda da görmek mümkündür. Pew Araştırma Merkezi tarafından 2009 yılında gerçekleştirilen ankete göre, demokrasiye geçişi onaylayanların oranı 1991 yılında %74'ken 2009 yılında %56'ya düşmüştür. Aynı zamanda kapitalizme geçişi onaylayanların oranı ise %80'den %46'ya gerilemiştir. Yurttaşların %91'i ülkenin gidişatının olumsuz olduğunu söylerken %94'ü ülkedeki ekonomik durumu kötü olarak değerlendirmiş ve %72'si 'reel sosyalizm döneminden daha kötü durumda' olduklarını söylemiştir. Dahası, Macarlar sadece ekonomi konusunda değil, siyaset konusunda da hayal kırıklığına uğramışlardır. Macarların %77'si ülkelerinde demokrasinin işleyişinden memnun olmadığını belirtirken, özellikle siyasi elitlere yönelik hayal kırıklığının çok güçlü olduğu görülmektedir. Yurttaşların sadece %38'lik bir kesimi oy vermenin kendilerine siyasette söz hakkı verdiğine inanmaktayken %76'sı ülkenin en önemli ekonomik sorununun yolsuzluk olduğunu düşünmektedir. Ayrıca, halkın %42'si serbest piyasanın ülke için iyi olduğunu düşünürken %46'sı serbest piyasayı onaylamamaktadır¹²⁵². Bu sonuçlardan görüldüğü üzere, planlı ekonomiden piyasa ekonomisine derin ve hızlı geçiş, yüksek işsizlik ve büyük sosyal dışlanmalarla birlikte ciddi sosyal çelişkiler üretmiş ve toplumla bütünleşememiş demokratik devlet bu sosyal dışlanmayı kontrol edememiştir. İnsanlar tüm bu değişimlerin kendilerinin gündelik yaşamları üzerinde gerçekleştiğini ve piyasalaşma ve demokratikleşme için yüksek bir bedel ödemek zorunda olduklarını hissetmiş ve bu süreçlerin kendilerine refah getireceğine olan inançlarını kaybetmişlerdir¹²⁵³. Bu veriler, geçiş sürecine yönelik hem toplumsal hem

¹²⁵⁰ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, s. 163; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 116,117.

¹²⁵¹ Bohle, Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, s. 241.

¹²⁵² Pew Research Center, **Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered but Now with More Reservations**, Washington, DC: Pew Research Center., 2009, s. 1,3,7,32,37.

¹²⁵³ Attila Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", **Problems of Post-Communism**, C. 63, S. 5-6, 2016, s. 280, doi:10.1080/10758216.2015.1113383; Márton Gerő, Gábor Hajdu, "Political

de siyasi desteğin azaldığını ve ‘reform yorgunluğu’ olarak adlandırılan olgunun ortaya çıktığını göstermektedir¹²⁵⁴.

d. 2010 Seçimleri

Macar siyasetinde 2006 – 2010 yılları arasında Gyurcsány liderliğindeki sol ile Orbán öncülüğündeki sağ arasındaki ‘siyasal soğuk savaş’ Orbán liderliğindeki sağ kazanmıştır¹²⁵⁵. İkili bir siyasal blok arasında ilerleyen Macar siyaseti, Orbán’ın liderliğindeki Fidesz ile Macar Sivil İttifakı’nın (MSİ) birleşiminin çektiği tek kutuplu bir yapıya evrilmiştir¹²⁵⁶. 2010 seçimleri, kemer sıkma tedbirlerine ve AB güdümlü kurumlara karşı bir referanduma dönüşmüştür. Orbán, siyasal ve iktisadi krize karşı ulusalcı ve popülist söylemi kitleselleştirmeyi başararak 2010 seçimlerinde bu zeminden faydalanmıştır¹²⁵⁷. 2010 Nisan ayında yapılan genel seçimler, kriz boyunca neoliberalizmin iktisadi politikalarından ayrılmayan sosyalistlerin ve Hür Demokratların çöküşünü resmetmiştir. Orbán liderliğinde, Alman Hristiyan Demokratlarına imrenerek kurulmuş, KOBİ’lerin desteklenmesi, tek para biriminin benimsenmesi, genel olarak daha küçük bir devletin varlığı ve cari açığın azaltılmasını savunan¹²⁵⁸ Fidesz ve MSİ ittifakı, oyların %52,7’sini almıştır. MSZP 2006 genel seçimlerine kıyasla desteğinin %23’ünden fazlasını kaybederken oyları %43,2’den %19,3’e düşmüştür. Hür Demokratlar ve geçiş döneminin diğer bir önemli partisi olan eski Maliye Bakanı Lajos Bokros liderliğindeki Macar Demokratik Forum’u meclise girememiştir. Bu arada, aşırı sağcı Jobbik anaakım Macar siyasetine eklemlenmiş ve oyların %16,7’sini alarak parlamentodaki üçüncü büyük parti olmuştur. Çevreci hareket ise oyların %7,5’ini almıştır¹²⁵⁹. Orantısız seçim yasası, Fidesz’nin %53’lük oy oranını ile meclisin 68’ine sahip olmasına neden olmuş ve Fidesz anayasayı

Polarization ad Political Cleavages in the Hungarian Society”, **Rural society, power, & social integration Festschrift for the seventieth birthday of Imre Kovách**, ed. Bernadett Csurgó, Nicole Mathieu, Boldizsár Megyesi, Budapest: Centre for Social Sciences, 2023, s. 165.

¹²⁵⁴ Csaba, “Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?”, s. 2.

¹²⁵⁵ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 48; Lendvai, *Orbán Europe’s New Strongman*, s. 81.

¹²⁵⁶ Tóka, Pópa, “Hungary”, s. 313,322.

¹²⁵⁷ Juliet Johnson, Andrew Barnes, “Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience”, **Review of International Political Economy**, C. 22, S. 3, 2015, s. 553, doi:10.1080/09692290.2014.919336; Gerő, Hajdu, “Political Polarization ad Political Cleavages in the Hungarian Society”, s. 165.

¹²⁵⁸ Csaba, “Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?”, s. 8.

¹²⁵⁹ Erin K. Jenne, Cas Mudde, “Hungary’s Illiberal Turn: Can Outsiders Help?”, **Journal of Democracy**, C. 23, S. 3, 2012, s. 152, doi:10.1353/jod.2012.0057; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 118,119; Tóka, Pópa, “Hungary”, s. 330; Herman, “Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy”, s. 266.

değiştirecek çoğunluğa erişmiştir¹²⁶⁰. 2010 seçimleri neticesinde meclisin %80'e yakın kısmı, muhafazakâr ve aşırı sağın oluşturduğu bir bloktan oluşmuştur. Seçimin ardından Orbán, eski sistemin yıkılmasında uzlaşmış yeni bir toplumsal sözleşmenin oluştuğunu vurgulamış¹²⁶¹ ve merkezi bir siyasi güç alanı yaratmak olanağına kavuşmuştur¹²⁶². Bir sonraki başlıkta Orbán'ın rejiminin teşmil etme süreci tartışılacaktır.

4. Otoriter Neoliberalizm Yönetiminde Macaristan (2011 – 2023)

Orbán liderliğindeki Fidesz, milliyetçi ve popülist bir gündemle politika üreten muhafazakâr sağ bir hareketi temsil etmektedir. Çeşitli güçlerden ve farklı kesimlerden oluşan, ancak tek bir hiyerarşi ve tek bir liderlik altında birleşen bir koalisyonu temsil eden Fidesz, iktidarı merkezi bir alan olarak kurgulamayı amaçlamış, toplumda ve ekonomide köklü değişiklikler için sol liberal koalisyon altında kullanılmayan tüm güçleri bir araya getirmeyi savlamıştır¹²⁶³. Orbán muhalefette olduğu dönemde harcama kesintilerine şiddetle karşı çıkmış ve büyüme ve istihdamın canlandırılması için vergi yükünün büyük ölçüde azaltılması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Orbán'ın iktisadi düşüncesi bazı milliyetçi unsurlar içermektedir ve Büyük Durgunluğun ortaya çıkardığı neoliberal iktisadın başarısızlığının üstesinden gelme söylemi taşımaktadır¹²⁶⁴. Kapitalizmin ve Batı tipi kalkınma modelinin kınanması Orbán'ın konuşmalarında giderek daha önemli bir tema haline gelmiştir¹²⁶⁵. Ayrıca, hükümet, sosyoekonomik modelinde yerel elitlerin ve üst orta sınıfların konumunu güçlendirmek için çalışmaya başlamış ve bu şekilde, dış aktörlerden ziyade iç aktörler tarafından şekillendirilen yeni bir kalkınma süreci başlatmayı tasarlamıştır¹²⁶⁶.

2000'li yılların ortasına kadar bölgedeki neoliberal dönüşümün simge ülkesi olan Macaristan, 2010 seçimlerinden itibaren kademeli olarak bu özelliğini yitirmiştir. Orbán rejimi, Magyar tarafından 'komünizm sonrası mafya devleti' (*post communist mafia state*) olarak nitelenmiş ve bu rejimin belirleyici özellikleri, merkezi siyaset

¹²⁶⁰ Miklós Bánkuti, Gábor Halmai, Kim Lane Scheppele, "Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution", *Journal of Democracy*, C. 23, S. 3, 2012, s. 139, doi:10.1353/jod.2012.0054; János Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", *Journal of Democracy*, C. 26, S. 3, 2015, s. 35, doi:10.1353/jod.2015.0046.

¹²⁶¹ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, s. 161.

¹²⁶² Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 86.

¹²⁶³ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 2.

¹²⁶⁴ Myant, Drahokoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", s. 405.

¹²⁶⁵ Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 242.

¹²⁶⁶ a.g.e., s. 233.

katına yükseltilen mafya kültürü vasıtasıyla siyasi güç yoğunlaşması ve servetlerin benimsenen siyasi zümrenin elinde büyümesinin bir birleşimini gerçekleştiren, devletin zorlama tekelini işleten güç ve servet birikiminin içsel mantığı olarak sıralanmıştır¹²⁶⁷.

Orbán'ın aşırı sağcı rejimi altında anayasal denetim ve denge mekanizmaları ortadan kalkmış, bağımsız medya, sendikalar ve sivil toplum kuruluşları hükümet yetkilileri tarafından sürekli saldırıya uğramış, azınlık grupları ve mülteciler kurumsallaşmış ırkçılıktan mustarip olmuş, iktidardaki Fidesz'in oligarkları neredeyse tüm kamu kurumlarını ve ülke ekonomisinin giderek daha büyük bölümünü kontrol eder hale gelmiştir¹²⁶⁸. Fidesz'in 'dışladıkları' arasında Romanlar gibi etnik azınlıkların yanı sıra devrik sosyalist hükümetin destekçileri de varken, Orbán ve Fidesz, sosyalistleri eski komünist rejimle bir tutma ve komünizmi Macaristan'a dış güçler tarafından dayatılan yabancı bir ideoloji olarak tanımlama konusunda uzun bir geçmişe sahiptir. Fidesz'in destekçileri arasında şaşkıncı olmayan bir şekilde Fidesz destekçileri ve Macarlara ait çoğu işletme ve kuruluşun yanı sıra Macar diasporası da yer almıştır¹²⁶⁹. Partinin kendisi, benimsenen siyasi zümrenin toplumla ilişkisini sağlayan bir yapı konumundadır. Başka bir deyişle, mafya devletinde iktidarın merkezi, aslında partinin aracılığı ile iradesinin gerçekleşmesine resmi meşruiyet kazandıran siyasi zümredir. Sonuçta, partinin kullanan siyasi zümrenin siyasal aracısı olması, demokrasinin şekil şartları altında perdelenmektedir¹²⁷⁰.

Orbán yönetimi, ülkenin siyasal yapısında hızlı ve keskin bir dönüşüme neden olmuştur. Bu dönüşümün hızı, yeni anayasa ve temel kanunlar da dahil olmak üzere 800'den fazla kanunun 2010-2014 dönemi içinde uygulamaya konulmuş olmasıyla gösterilmektedir¹²⁷¹. Bu dönüşümle birlikte Macaristan tarihi yeniden yazılmış, ulusun etnik anlayışı anayasada telaffuz edilmiş ve Hristiyanlığa merkezi bir rol verilmiş, Mart 1944'ten 1990'daki ilk serbest seçimlere kadar geçen süre boyunca ülke işgal

¹²⁶⁷ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 3.

¹²⁶⁸ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 96; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 128; Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", s. 280; Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 241.

¹²⁶⁹ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 545.

¹²⁷⁰ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 44.

¹²⁷¹ Kriszta Kovács, Kim Lane Scheppele, "The Fragility of an Independent Judiciary: Lessons from Hungary and Poland—and the European Union", *Communist and Post-Communist Studies*, C. 51, S. 3, 2018, s. 191, doi:10.1016/j.postcomstud.2018.07.005; Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", s. 488.

altında kabul edilmiş, 2010'a kadar sosyalistlerin yıktığı toplumun 2010'dan sonra yeniden inşa edildiği iddia edilmiştir¹²⁷². Bir başka ifadeyle, Orbán'a göre 2010'daki seçim zaferi hem ülke içindeki komünizm sonrası oligarklara hem de Macaristan dışındaki bankalara, ÇUŞ'lara, AB ve uluslararası kurumlara karşı bir kurtuluş savaşının başlangıcıdır¹²⁷³.

a. İki Tarz-ı 'İktisat'

Orbán yönetimi ve Fidesz, bütçe açıklarını kontrol etmek, kamu borçluluğunu azaltmak, kemer sıkma ve refah kesintileri gibi neoliberal iktisat politikalarını katı bir biçimde savunmaya devam etmiştir¹²⁷⁴. Örnek olarak, önceki iktidar koalisyonunun neoliberal fraksiyonunun hedefi olan düz vergi rejimi 2010 yılında Fidesz tarafından uygulamaya konulmuştur¹²⁷⁵. Bu politikalar neticesinde önceki hükümetlerin başaramadığı ortodoks ekonomik hedeflerin çoğuna ulaşılmıştır. Johnson ve Andrew'in¹²⁷⁶ tespit ettiği üzere;

"...kamu sektörü borcunun GSYİH'ye oranı düşmüş, GSYİH kriz sonrası düşüşün ardından yeniden büyümeye başlamış, bir zamanlar yüksek olan enflasyon oranı Nisan 2013 itibariyle %2'nin altına düşerek 1974'ten bu yana en düşük seviyeye gerilemiş ve Macaristan istikrarlı bir cari fazla kaydetmiştir. Belki de en önemlisi, Macaristan'ın bütçe açığı %3'ün altına düşmüş ve Haziran 2013'te AB, Macaristan'ı 2004'teki AB üyeliğinden bu yana tabi olduğu Aşırı Açık Prosedürü'nden çıkarmıştır."

Bu uygulamalara karşın, devletin ekonomide aktif bir rol oynaması da bu partinin iktisat politikalarında önemli bir yer tutmaktadır. Devlet, ya bankacılık ve enerjide olduğu gibi kamulaştırma yoluyla ya da sigorta ve perakende sektöründe olduğu gibi sert düzenleme değişiklikleri dolayısıyla ekonominin birçok sektöründe artan bir role sahip olmuştur¹²⁷⁷. Bu siyasalar, görünürde ekonomi politikasına yeni bir yaklaşımdır, ancak retorik bir kenara bırakıldığında, aslında pek çok şey Fidesz'in kabul etmediğini iddia ettiği neoliberal düşünceyle uyumludur. Yeni gibi görünen unsurlar büyük ölçüde sürdürülemez niteliğiyle öne çıkmış ya da hükümetin iddia

¹²⁷² Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 102; Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 551.

¹²⁷³ Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 243.

¹²⁷⁴ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 544.

¹²⁷⁵ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, s. 166.

¹²⁷⁶ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 551.

¹²⁷⁷ Simeon Djankov, "Hungary under Orbán: Can Central Planning revive Its economy?", Washington, DC: Institute for International Economics., 2015, s. 1.

ettiğinden çok daha az etkili olmuştur. Bu nedenle, Fidesiz'in iktisat politikalarında artan oranlı vergi sistemini değiştirmeye yönelik düzenlemeler, başta işsizlik ödenekleri olmak üzere yeniden dağıtıcı kamu harcamalarında kesintiler ve çalışan ve sendikal haklara yönelik saldırılar baskın özellikler olarak sivrilmiştir.¹²⁷⁸

Bu iki iktisat siyasası arasında bir tezat bulunmadığı, birinci bölümde güçlü devlet ve neoliberalizm arasında kurduğumuz bağlantının yansımasıdır. Zira neoliberalizm için serbest piyasa ekonomisinin varlığını sağlamak, her zaman kapitalist kanun ve düzeni temin için gerekirse demokratik olmayan yollara başvurmaya istekli güçlü bir devletin varlığına dayanmaktadır. Dolayısıyla, resmi söylemlerini bir kenara bıraktığımızda, Orbán rejiminin fikirleri ve uygulamaları birbirine zıt olmaktan ziyade, kapitalizmin krizine yönelik olası bir neoliberal çözümün göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁷⁹ Bir başka düşünce ise, siyasi değişikliklere paralel olarak gelen ekonomik modeldeki değişikliklerle birlikte, liberal kapitalizmden yüksek düzeyde düzenlenmiş bir kapitalizm çeşitliliğine geçildiğini iddia etmektedir ve bu görüşe göre bu dönüşüme eşlik eden iktisat politikaları, bir planın eşgüdümüyle değil, irticalen belirlenmektedir.¹²⁸⁰ Bu olgu, Fidesz'in neoliberal popülist içeriğinde, ulusun milliyet karşıtı, aile karşıtı ve Macar karşıtı niteliklerden kurtarılması ve yurttaşlık görevlerinin yeniden nitelendirilmesi adına, siyasi liberalleşme sayesinde elde edilen hak ve özgürlüklerin reddini öne çıkarmasında da kendini göstermektedir.¹²⁸¹ Ayrıca Orbán rejimi altında bu rejime yakın zümre otoriterleşme ile birleşen kapitalizmin sunduğu fırsatları kendi çıkarları için kullanmaktadır.¹²⁸²

Orbán yönetimi, bir önceki hükümet tarafından yapılan stand-by anlaşmasının şartlarını tamamlamıştır. Ancak geçtiğimiz on yıllarda geniş çaplı özelleştirmelere sahne olan sanayi ve sektörlerin kamulaştırılması, neoliberal ideolojiye ve onun toplumun piyasa ilkelerine göre şekillendirilmesi gerektiği yönündeki temel ilkesine büyük ölçüde aykırıdır. Bu bağlamda neoliberalizm, rekabet devletinin hem piyasa hem de devlet tarafından seçici olarak sağlandığı milliyetçi bir çerçevede sunulmaktadır. Bu seçici neoliberalizm üzerindeki güçlü siyasi hâkimiyet, görünüşte

¹²⁷⁸ Myant, Drahokoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", s. 405.

¹²⁷⁹ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 134.

¹²⁸⁰ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 1.

¹²⁸¹ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, s. 166.

¹²⁸² Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 39.

çelişkili olan piyasalaştırma ve millileştirme tedbirlerinin, bir yandan belirli sektörlerde daha yüksek DYY girişine imkân tanırken, diğer yandan bazı alanlarda devlet tekeli ve siyasi rant arayışı gibi iktidar açısından arzu edilen sonuçlar üretmesini mümkün kılmaktadır¹²⁸³. Netice itibarıyla Orbán etrafında birleşen koalisyon, farklı ekonomik fikirlere, çıkarlara ve platformlara bağlı bir dizi güçten oluşmaktadır. Bu koalisyonun bir yanında daha fazla devlet müdahalesi, piyasa koruması ve fiyat kontrolleri çağrısında bulunan bir çalışan ve KOBİ kanadı bulunmaktadır. Öte yandan, iş dünyası ve orta gelirli, genellikle daha vasıflı kesimler, Angela Merkel ve David Cameron'un çizgisinde daha anaakım bir Avrupalı muhafazakâr çizgiyi destekleme eğilimindedir¹²⁸⁴.

b. Yasal Değişiklikler

Orbán, 2010 genel seçimlerinden hemen sonra yakınlarına ve parti görevlilerine Cumhurbaşkanlığı, Devlet Denetleme Kurumu ve Anayasa Mahkemesi, Başsavcılık, Rekabet Kurumu, Obdusmanlık, vergi idaresi de dahil olmak üzere iktidar mevkilerinde uzun süreli görevler ve devlet medyası, film endüstrisi, devlet üniversiteleri ve kültür kurumlarında üst düzey pozisyonlar vermiştir¹²⁸⁵. Ardından Orbán, görevdeki ilk yılında eski anayasayı on iki kez değiştirilmiş ve bu değişiklikler elliden fazla maddeye tesir etmiştir. Bu değişikliklerin birçoğu, hükümetin bir sonraki adımı olacak olan Fidesz'in fikirlerini ve oylarını kullanarak Macaristan'a tamamen yeni bir anayasal düzen dayatmasını bastırabilecek kurumları zayıflatmak üzere tasarlanmıştır¹²⁸⁶.

Yeni anayasa, Fidesz'in içindeki küçük bir grup tarafından hazırlanmış ve kamuoyunda ciddi bir tartışma ortamı yaratılmadan, dokuz gün içinde alelacele meclisten geçmiştir¹²⁸⁷. Eski anayasaya hayat veren özgürlük, eşitlik ve demokrasi gibi evrensel ilkeler yerine, yeni anayasanın temeli başlangıç bölümündeki çekişmeli,

¹²⁸³ Noemi Lendvai-Bainton, Dorota Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", *Social Policy & Administration*, C. 55, S. 4, 2021, s. 564, doi:10.1111/spol.12642.

¹²⁸⁴ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 159.

¹²⁸⁵ Kovács, Scheppele, "The Fragility of an Independent Judiciary: Lessons from Hungary and Poland—and the European Union", s. 192; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 138; Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 88; Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 35; Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", s. 281.

¹²⁸⁶ Bánkúti, Halmai, Scheppele, "Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution", s. 139.

¹²⁸⁷ Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 35; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 101.

milliyetçi, tarihi ve dini anlatıya dayanmaktadır¹²⁸⁸. Önerilerinin neredeyse tamamı reddedilen muhalefet partileri sonunda meclisi terk etmiş ve nihai oylamaya katılmamıştır. Sadece aşırı sağcı Jobbik oturumlara katılmış ve hayır oyu vermiştir. Tüm Fidesz milletvekillerinin lehte oy verdiği; muhalefet partilerinin ise oylamayı ya boykot ettiği ya da hayır oyu kullandığı süreçte, yeni anayasa gerekli üçte iki çoğunlukla kabul edilmiş ve 25 Nisan 2011 tarihinde cumhurbaşkanı tarafından imzalanmıştır. Yeni anayasa süreci, sonucun onaylanması için bir halk referandumu bile düşünülmeden aceleyle tamamlanmıştır. Bu tarihten itibaren anayasa, yapım sürecindeki hız ve çeşitli eksikliklerden ötürü kabul tarihine yakın bir dönemde beş kez değiştirilmiştir. Yeni anayasa, 1 Ocak 2012'de, anayasanın tamamlayıcısı olan seçim yasası, yargı sistemi ve merkez bankasının işleyişine yönelik kapsamlı düzenlemeleri de içeren 'temel yasa'lar ile birlikte yürürlüğe girmiştir. Temel yasaların değiştirilmesi ise, anayasaya benzer şekilde üçte ikilik bir çoğunluğun onayına bağlanmış ve bütün bu yasal düzenlemeler, Fidesz'in sınırlandırılması ve değiştirilmesi oldukça zor olan bir güç kazanmasıyla neticelenmiştir¹²⁸⁹.

Orbán rejimi ayrıca 'terör tehditlerini' önlemek ve Başbakan ile Cumhurbaşkanını korumak amacıyla kendi komuta yapısına, 10 milyar forintlük (yaklaşık 44 milyon ABD doları) devasa bir bütçeye ve sınırsız gözetleme yetkisine sahip yeni bir terörle mücadele gücü kurarak devletin baskıcı işlevlerini güçlendirmiştir. Resmi olarak İçişleri Bakanlığı'nın gözetimi altında olmasına rağmen bu kurum, Orbán'ın eski koruması ve Fidesz'in güvenlik direktörü tarafından yönetilmiş ve esasen Başbakan'ın özel ordusu olarak işlev görmüştür. Devletin bu denetim aygıtı üzerinde muhalefet kontrolü olmadığı gibi, hükümet tarafındaki kurumsal kontrol bile yerini kişisel bağımlılığa, patron-müşteri ilişkisine bırakmıştır¹²⁹⁰. Netice itibarıyla, muhalefet bir sonraki seçimlerde hükümeti geri almayı başarsa bile, Fidesz'in kamu kurumları üzerindeki hâkimiyeti, siyasal liderlik

¹²⁸⁸ Kovács, Scheppele, "The Fragility of an Independent Judiciary: Lessons from Hungary and Poland—and the European Union", s. 191.

¹²⁸⁹ Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", s. 489; Bánkuti, Halmai, Scheppele, "Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution", s. 140; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, ss. 96-98; Herman, "Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy", s. 258; Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 554.

¹²⁹⁰ Liz Fekete, "Hungary: Power, Punishment and the 'Christian-national Idea'", *Race & Class*, C. 57, S. 4, 2016, s. 44, doi:10.1177/0306396815624607; Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 102.

değişse dahi gerçek bir iktidar değişiminin yaşanmayacağı yönündeki değerlendirmeleri güçlendirmiş ve Orbán'ın yandaşlarından oluşan bir gölge hükümetin görevde kalacağı endişesini doğurmuştur¹²⁹¹. Fidesz hükümetinin iktidara geldikten sonraki icraatlarından bir diğeri, Macar vatandaşlık yasasını değiştirerek Macaristan sınırları dışındaki etnik Macarlara Macar pasaportuna başvurma ve Macar seçimlerinde oy kullanma hakkı, yani bir başka deyişle vergisiz temsil hakkı tanımak olmuş ve seçimlerde Fidesz, bu kesimlerden çok önemli destek almıştır¹²⁹².

c. 2010 Sonrası İktisat ve Maliye Politikaları

2010 seçimlerinin ardından ilk üç sene (2010-12), büyük ölçüde kriz yönetimiyle geçmiştir. Macaristan'da krizin etkileri kısmen 2006-2010 yönetiminden, kısmen de Yunanistan'da yaşananlar ve 2007-2009 küresel mali durgunluğundan kaynaklanmıştır¹²⁹³. Büyük Durgunluğun getirdiği olumsuz iktisadi şartlarda göreve başlayan Orbán hükümeti, Batı'yla uzlaşmadan uzak duran 'etnikçi-popülist' bir söylemi, ülkenin önceki neoliberal ve Batı yanlısı çizgisine sözde karşı çıkan politikalarla birleştiren ekonomik ve siyasi önlemler almaya başlamıştır. Örneğin hükümet, çok tartışılan bir kararla Temmuz 2010'da IMF ile standby kredisinin yenilenmesine yönelik müzakerelerden çekilmiş ve kendisine dayatıldığını düşündüğü koşulları kabul etmeyeceğini açıklamıştır¹²⁹⁴. Orbán bu karşı çıkışı, IMF'nin ülke içindeki çıkar gruplarıyla yürüttüğü mücadeleye müdahale etmesini engelleme gerekçesiyle açıklamıştır¹²⁹⁵. Bu karara yol açan süreçte IMF'nin özellikle yabancı bankalar üzerine tarh edilen vergilere dönük eleştirilerinin etkili olduğunu söylemek gerekmektedir¹²⁹⁶. Bu hamle başlangıçta forintın değer kaybetmesine ve Macar tahvillerinin notunun düşmesine yol açsa da Orbán bu duruşunu sürdürerek Macaristan'ın gelecekte IMF ve AB'den gelen talimatları kabul etmeyeceğini ilan etmiş ve onların 'patronları' olmadığını iddia ederek bağımsızlıklarını IMF'ye teslim

¹²⁹¹ Jenne, Mudde, "Hungary's Illiberal Turn: Can Outsiders Help?", s. 153; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 99; R. Daniel Kelemen, "Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union", **Government and Opposition**, C. 52, S. 2, 2017, s. 222, doi:10.1017/gov.2016.41.

¹²⁹² Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 545; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 89.

¹²⁹³ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 3.

¹²⁹⁴ Marek Naczyk, "Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis", 26th Annual Conference of the Society for the Advancement of Socio-Economics, Chicago, 2014, s. 9; Jenne, Mudde, "Hungary's Illiberal Turn: Can Outsiders Help?", s. 150.

¹²⁹⁵ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 155.

¹²⁹⁶ Mabbett, Schelkle, "What Difference Does Euro Membership Make to Stabilization? The Political Economy of International Monetary Systems Revisited", s. 518.

etmeyeceklerini söylemiştir¹²⁹⁷. Orbán hükümeti Euro'yu reddetmiş ve AB'nin koşulluluğuna ve tavsiyelerine karşı çıkmış, ancak Macaristan'ın AB üyeliğini Macaristan'ın diğerleriyle eşit bir Avrupa ülkesi olarak statüsünün kabulü olarak değerlendirmiştir¹²⁹⁸. Macar hükümeti, likidite sorunu fiilen kendiliğinden ortadan kalkana kadar IMF ile müzakereleri sürdüren Türkiye'nin yolunu izlemiştir. Mayıs 2012 itibariyle Macaristan'ın krizi yeni bir stand-by anlaşması olmadan ve Maastricht kriterlerinin ihlalinin ötürü devam eden bütçe açığı prosedürüne (*excessive deficit procedure*) rağmen AB fonlarının askıya alınmasını tetiklemeden atlattığı anlaşılmıştır. Bu noktada Macaristan, Mayıs 2012'de Euro Bölgesi üyesi olmadan AB'nin mali şartlarını sağlamıştır. Ancak 2011'de yaşanan daralma, ertesi yıl GSYİH'nin %1,6 oranında gerilemesine neden olmuş; böylece bir önceki yılın sınırlı büyümesini tersine çevirerek ekonomiyi çift dipli bir resesyona sürüklemiştir. Yıl sonuna gelindiğindeyse ani iflas tehdidi ortadan kalkmıştır¹²⁹⁹.

Tablo 6. Temel Ekonomik Göstergeler (2011 – 2018, Macaristan)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	1.87	-1.25	1.8	4.23	3.71	2.2	4.27	5.36
<i>DYY (Milyon\$)</i>	6537	14606	3585	7968	-14537	-5439	3515	6460
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-5.21	-2.32	-2.60	-2.78	-2.00	-1.80	-2.46	-2.06
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	11.03	11	10.18	7.73	6.81	5.12	4.16	3.71
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	6.41	-1.70	4.08	9.20	7.36	3.80	6.48	4.99
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	17.63	-7.78	3.8	2.9	-10.94	3.45	11.66	9.58
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	0.43	1.08	2.99	0.75	2.12	4.40	1.72	0.34
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	87.08	85.54	86.44	93.1	100	100.93	105.56	109.29
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	125.4	121.1	124.9	128.9	134.6	144.5	159.3	172.5
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	149.81	160.98	149.69	131.86	127.07	114.4	108	96.8
<i>Enflasyon</i>	3.93	5.65	1.73	-0.23	-0.06	0.39	2.35	2.85
<i>Faiz Oranı</i>	7.00	5.75	3.00	2.10	1.35	0.90	0.90	0.90
<i>Döviz Kuru (\$ – forint)</i>	200.91	224.82	223.58	232.62	279.19	281.52	274.48	270.22

Kaynak: DB, FRED, HCSO, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹²⁹⁷ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 133; Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 550.

¹²⁹⁸ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 545.

¹²⁹⁹ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 4.

IMF programına karşı çıkan Orbán, beş başlıktan oluşan bir iktisat politikası yürütmüştür. İlk olarak Orbán emeklilik sisteminin ikinci ayağını kamulaştırarak ve bankacılık, telekomünikasyon, sigorta ve perakende sektörlerine daha yüksek vergiler uygulayarak mali açığı GSYH'nin %3'ünün altına düşürmeyi amaçlamıştır. Ayrıca 2013-2014 yılları arasında Maliye Bakanlığı yapacak olan Mihály Varga başkanlığındaki 'temiz eller' komitesi kurulmuş ve Varga, konulan vergilerin sebebinin bir önceki hükümet döneminde uygulanan politikaların neticesinde ortaya çıkmış olan gelir kaybı olduğunu iddia etmiştir¹³⁰⁰. İkinci olarak, hükümet ne pahasına olursa olsun belirli alanları ulusal kontrol altında tutmaya karar vermiş ve başta ulus ötesi tedarikin makro düzeyde daha düşük fiyatlar sağladığı enerji sektörü olmak üzere bazı stratejik varlıkların kamulaştırılması yoluna gitmiştir¹³⁰¹. Üçüncü adım, bazı bankacılık sektörü varlıklarını kamulaştırmak ve devlete ait kalkınma bankasını ve posta hizmetlerini kredi vermek üzere yeniden yapılandırarak devletin bankacılıktaki rolünü arttırmak olmuştur. Dördüncüsü, Orbán tütün ve alkol ürünleri üretimi gibi belirli sektörlerde tekeller oluşturmaya çabalamış; son olarak, devlet sübvansiyonları yoluyla ipotek ve KOBİ kredi faizlerini düşürmeyi amaçlamıştır¹³⁰². Bu politikalar neticesinde devletin neredeyse tüm politika alanlarının yönetimine artan katılımı ile birlikte, özelleştirmedeki aksaklıkları gidermek için hükümetin temsilcilerinin de katıldığı bir komisyon kurulmuştur¹³⁰³. Benzin istasyonlarının Alman E-ON'dan geri alınması, birçok büyük şehirdeki su şebekelerinin kamulaştırılması, 2013'ten bu yana okul ve hastanelerin belediyelerden devlet tarafından devralınması yoluyla ilköğretim ve sağlık sistemlerinin merkezileştirilmesi, emeklilik sisteminin hızla kamulaştırılması ve bayındırlık programlarının İçişleri Bakanlığı tarafından devralınması gibi somut örnekler gerçekleşmiştir¹³⁰⁴. Sağlık hizmetlerine yapılan kamu harcamalarının önemli ölçüde azaldığı bir dönemde sağlık hizmetlerinde aşırı merkezileşme gerçekleşmiş ve merkezileşme, bakım kalitesindeki önemli düşüşe neden olmuştur. Benzer bir

¹³⁰⁰ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 161; Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 564.

¹³⁰¹ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 5.

¹³⁰² Djankov, "Hungary under Orbán: Can Central Planning revive Its economy?", s. 1; Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 551.

¹³⁰³ Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 36; Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 167.

¹³⁰⁴ Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", s. 488; Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", s. 167.

merkezileşme eğitim alanında da yaşanmış, ulusal müfredat milliyetçi söylemlerle perçinlenmiş, harcamalarda önemli kesintilere gidilmiş ve okullarda devam eden Roman ayrımı uygulamaları kolaylaştırılmıştır¹³⁰⁵. Yine bu politikalar ışığında hükümet, göreve geldikten sonra 3.200'den fazla devlet memurunu işten çıkarmış (toplamın %5'i), birçok işsizlik yardımını fiilen kesmiş, iki milyon forinti aşan devlet kıdem tazminatı paketlerine geriye dönük ağır 'kıdem vergileri' koymuş, ödenekleri hükümete yönlendirmek için seçilmiş kiliselerin kayıtlarını silmiş ve üniversite bütçelerini azaltmıştır¹³⁰⁶.

(1). Alışılmışın Dışında Politikalar ve Finansal Milliyetçilik

Ulusal Ekonomi Bakanı György Matolcsy, bu politikaları 'alışılmışın dışında' (*unorthodox*) ekonomi politikaları uygulamaya başladıklarını söyleyerek duyurmuştur¹³⁰⁷. Bu politikalar, literatürde 'Orbánomics' olarak adlandırılmıştır. Orbánomics, bir tür korumacılık politikasını imlerken bu korumacılık, ticaret ve üretimde daha fazla özerklik elde etmek yerine finansal korumacılığı önceleyen politikaları vurgulamaktadır. Bu politika demeti, düzenleyici müdahalecilik, kamulaştırma ve iktidara yakın zümrelere yönelen özelleştirme, bankacılık, enerji sektörü ve ticarete yabancı mülkiyetin marjinalleştirilmesi ve aşırı gevşek para politikasını içermektedir. İktisat politikalarında 'seçici milliyetçilik' olarak da tanımlanan bu politika demeti neticesinde yakalanan sürdürülebilir ve yüksek büyüme oranları, gelişmiş AB ülkelerine yakınsamıştır¹³⁰⁸.

Macaristan, finansal milliyetçilik altında bağımlı finansallaşmayı kimi veçheleriyle aşmaya çalışmıştır. Tablo 7, finansallaşmanın üç birleşenini ve Macaristan'ın bu birleşenlere karşı finansal milliyetçilik ile beraber geliştirdiği stratejileri özetlemektedir.

¹³⁰⁵ Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 566.

¹³⁰⁶ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 551.

¹³⁰⁷ Naczyk, "Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis", s. 9.

¹³⁰⁸ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 1; Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 564; Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 243.

Tablo 7. Finansal Milliyetçilik Politikaları

<i>Üretimin Finansmanı</i>	<i>Finansal Kurumlar</i>	<i>Kur riskleri ve “ilk günah”</i>
Çok uluslu firmaların kendi finansman hatlarına bağımlılık	Mülkiyet, finansman öncelikleri, kredilerin riskliliği	Yabancı para cinsinden borçluluk, sıkı şekilde kısıtlanmış para (ve maliye) politikaları
Değişiklik yok: DYY’leri çekmek temel öncelik olmaya devam etmiştir	Köklü değişim: Finansal kurumların Macarlaştırılması ve kısmen kamulaştırılması KOBİ’ler için zorunlu kredi programları Büyük ölçüde tanımlanmış ipotek piyasaları Bankalar ve finansal varlıklar üzerindeki vergiler kabul edilmiş ve sürdürülmüştür	Köklü değişim: Kamu borcunun parasallaştırılması, özel borcun “yerlileştirilmesi” (forex kredilerinin kaldırılması, yerli tahvil sahiplerinin yerel para birimindeki payının artırılmasına yönelik teşvikler) Harcama tarafında Ortodoks maliye politikası Gelir tarafında Ortodoks olmayan maliye politikası (karlara değil varlıklara dayalı sektörel finans vergileri)

Kaynak: Cornel Ban, Dorothee Bohle, “Definancialization, financial repression and policy continuity in East-Central Europe”, s. 879.

Finansal milliyetçilik altında somutlaşan iktisat politikalarının toplumsal amacı, bankacılık sektörünü devletin borç yükünün hafifletilmesi, bütçe gelirlerinin artırılması, yerli firmalara daha fazla kredi verilmesi veya borçlu hane halkları üzerindeki borç yükünün azaltılması gibi belirli hükümet önceliklerine dahil etmeye yönelik genel bir girişimdir. Bir başka ifadeyle finansal milliyetçilik, finansal konularda ulusal politika alanını artırmayı ve ekonominin içinden gelenleri seçici bir şekilde korumayı ve beslemeyi amaçlayan bir iktisadi stratejidir¹³⁰⁹. Fidesz hükümeti 2010 yılında iktidara geldiğinde, bankacılığı belirli hükümet önceliklerine dahil etmeye yönelik genel bir girişimin parçası olarak yabancı sermayeli bankalarla yapılan anlaşmayı tersine çevirmeyi amaçlamıştır. Bu gayeyle bütçe gelirlerinin artırılması, KOBİ'lere daha fazla ve daha ucuz kredi verilmesi, bankalar üzerinde daha fazla Macar mülkiyeti ve dolayısıyla hükümetin bankalar üzerinde daha fazla baskı gücü, borçlu hane halkları üzerinde daha az borç yükü ve kamu için daha kolay finansman

¹³⁰⁹ Cornel Ban, Dorothee Bohle, “Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe”, *Review of International Political Economy*, C. 28, S. 4, 2021, s. 878, doi:10.1080/09692290.2020.1799841.

amaçlanmıştır. Kısacası, bankaları devralmak, hükümetin finans üzerindeki kontrolünün artması, ekonomik öncelikler ve kalkınma için politika kapsamı ve finansallaşma uygulamaları üzerindeki kırılganlığın azalması anlamına gelmiştir¹³¹⁰. Bu politika demeti, ulusun birliğini, özerkliğini ve kimliğini desteklemek için para politikası, döviz müdahaleleri ve yerel ve uluslararası finansal sistemlerle diğer etkileşim yöntemlerini içeren finansal kaldıraçları kullanan bir ekonomik stratejidir. Bu stratejiyi takip ederken Orbán, IMF ve AB'yi defalarca görmezden gelmiş, IMF'yi ve kredi programlarını alenen reddetmiş, Macaristan Merkez Bankası'nın bağımsızlığını zayıflatmış ve yabancı bankaların ve para birimlerinin Macaristan'daki rolüne karşı gelmiştir¹³¹¹. Finansal milliyetçiliği belirleyen politikalar, Macaristan'ın parasal egemenliğini artırmak ve ulusal öznelerle ayrıcalık tanımak için yabancı sermayeli bankaların ve yabancı para birimlerinin Macaristan'daki etkisini azaltmak, para politikası üzerinde siyasi kontrol elde etmek için merkez bankasının etkisini azaltmak, IMF finansmanını ve tavsiyelerini kınamak ve ardından reddetmek, IMF ve AB'den daha fazla mali özerklik elde etmek için bütçeyi yabancılar üzerinden salınan vergilerle dengelemektir¹³¹².

Ekonomi Bakanlığı'nın ardından MNB başkanlığına getirilen Matolcsy, bir grup 'geleneksel olmayan iktisatçı' ve iş dünyası temsilcisi, krizden çıkışın ardından anaakım iktisadi politikalara dönmek ve daha az müdahalecilik yerine daha fazla müdahalecilik ve ÇUŞ'lara karşı güçlendirilecek ulusal orta sınıfı desteklemeyi hedefleyen uzlaşmayı somutlaştırmıştır¹³¹³. Bu süreçte MNB, siyasetin yönlendirmesi vasıtasıyla aktif müdahalelerde bulunmuştur. Büyük Durgunluk ile beraber başlayan MNB'nin destekleyici politikaları, Orbán hükümetinin bankanın kontrolünü eline geçirmesiyle beraber devam etmiştir. Bu destekleyici müdahalelerin en büyük kısıtı Macar devlet borcunun üçte birinin yabancı para cinsinden olması olmuştur. Bu durum, finansal milliyetçilik koşulları altında merkez bankası tarafından monetizasyon imkânının ciddi şekilde kısıtlandığı anlamına gelmektedir. İhtiyaç duyulan olgu, döviz

¹³¹⁰ a.g.e., s. 885.

¹³¹¹ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 536; Naczyk, "Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis", s. 2; Ayça Zayim, "The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey", **Beyond Neoliberalism and Neo-illiberalism Economic Policies and Performance for Sustainable Democracy**, ed. Markus Gabriel vd., Verlag: transcript, 2024, s. 131.

¹³¹² Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 545.

¹³¹³ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 5.

cinsinden kamu borcunda zorunlu bir azalma ve borç yapısındaki yabancı-yerli para dengesinin izin verdiği ölçüde monetizasyon konusunda hükümeti desteklemeye istekli bir merkez bankası yönetimidir. Bu da merkez bankasının kabinenin borç refinansmanına tabi olmasını gerektirmiş ve bu süreç 2011-2013 yılları arasında tamamlanmıştır. MNB finans sektöründe yabancı sahipliğini %50'ye düşürmek amacıyla ticari bankaların hedeflenen kamulaştırmalarına ve yeniden özelleştirmelerine yardımcı olmuştur. En önemlisi, MNB çok yıllık bir kamu borcu monetizasyon programı başlatarak döviz cinsinden borçları devlet bilançolarından çıkarmış, devlet borçlarının vadesini uzatmış ve tahvil piyasasında gerilim yaşanması halinde devlet borçlarını desteklemek için sınırsız müdahalelerde bulunacağını açıklamıştır. MNB, bankaların hükümete uzun vadeli ve doğrudan borç vermesine yardımcı olmuş ve bu politikalar neticesinde kısa dönemli yükümlülüklerin oranı düşmüş, uzun vadeli yükümlülüklerin oranı artmış, hazine bono ve tahvillerinin faiz oranı düşmüş, döviz cinsinden borçlar azalarak kur oynaklığından kaynaklı riskler azalmıştır¹³¹⁴.

2010 sonrası iktisat politikalarında belirleyiciler, finansal milliyetçilik ve DYY'lerin seçili sektörler içerisinde devamlılığı olmuştur. Bu iki politikayı, bir ekonomik milliyetçilik başlığı altında birleştirmek de mümkündür. Orbán'ın finansal milliyetçiliği açısından en önemli husus, Macaristan'ın maliyeti düşürmek amacıyla politikalarını ciddi ölçüde yumuşatmak zorunda kalmamış olmasıdır. Finansal yatırımcılar Macaristan'a yönelik hoşnutsuzluklarını zaman zaman dile getirmişlerdir, ancak bu hoşnutsuzluk benzer ülkelere ya da Orbán öncesi Macaristan'a yönelik hoşnutsuzlukların ötesine geçmemiş ve Macaristan, borç krizinin en kötüsüyle karşı karşıya olan Euro bölgesi ülkelerine tercih edilmiştir¹³¹⁵.

Aşağıda inceleyeceğimiz banka vergisi hususu bu konuya örnek verilebilir. Banka vergisi konusunda AB ile uzlaşmaya varılması, Macaristan'ın olduğu kadar AB'nin verdiği tavizlerle beraber gerçekleşmiş ve sonuçta AB'nin tepkileri, bankaların ulusal sermayeye eklemlenmesine tam manasıyla engel olamamıştır¹³¹⁶. Macaristan'daki AB harcamaları GSYİH'nin %6'sından fazlasına tekabül etmekte ve

¹³¹⁴ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", s. 889; Zayim, "The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey", s. 129.

¹³¹⁵ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 557.

¹³¹⁶ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", s. 891.

Macaristan'daki tüm kamu yatırımlarının %95'inden fazlası AB tarafından finanse edilmektedir. AB, temel değerlerine açık bir şekilde meydan okunması karşısında müdahalede yetersiz kalmış ve gerçekte Macaristan'ın otoriterliğe kayışını sübvansetmeye devam etmiştir. Bu olguda özellikle etkili olan Fidesz'in, AB içerisindeki merkez sağ partilerden gördüğü destektir¹³¹⁷. Ayrıca, AB'nin bu zımni hoşgörüsünü Magyar¹³¹⁸ normlara karşı çıkan üye devletleri disipline etmek için etkili araçların olmamasına ya da bunu yapmanın jeopolitik sonuçlarından korkulmasına bağlarken Fabry¹³¹⁹, bu durumu Orbán'ın mültecilere ve Romanlara yönelik politikalarının yanı sıra işsizlik sigortası uygulamasının diğer Avrupa ülkelerinde de tekrarlanan yönleri gibi kimi pragmatik nedenlerle ilişkilendirmiştir.

(2). Yeni Yerli Burjuvazi

Orbán'ın iktisat politikalarının bir diğer gayesi, Hristiyan-muhafazakârlar, KOBİ'ler, aile şirketleri ve kırsal kesimdeki çiftçilerin desteğini alan ve bu kesimleri kapsayan bir 'milli' burjuvazinin inşa edilmesidir. Bu savla, 2010 yılının ortalarında rejim, kişisel gelire %16'lık fiili olarak azalan oranlı olan bir düz vergi, KOBİ'lere (tarım, araba üretimi, inşaat, gıda işleme ve turizm endüstrisinde) devlet sübvansiyonları, çocuklu, çalışan ebeveynlerin ailelerine vergi avantajları getirmiştir. İki yıl sonra ise hükümet, KDV'yi %27'ye çıkararak AB'deki en yüksek seviyeye ve dünyadaki en yüksek seviyelerden birine yükseltmiştir. Bu vergi düzenlemelerinin yoksullar üzerinde oluşturduğu yükün daha baskın olduğunu söylemek gerekmektedir¹³²⁰. Netice itibarıyla bu politikalar AB fonlarının girişini artırmış, gelir tahsilatını merkezileştirmiş, online yazar kasaları devreye sokarak KDV tahsilatını kolaylaştırmış ve vergi memurlarına daha yüksek maaşlar ödenmiştir. Banka vergisi ile birlikte, AB fonlarının ve vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payında istikrarlı bir büyüme sağlanmıştır. Bu durum devlet borcunun GSYİH içindeki payını azaltırken, ihracat yanlısı tedbirler düşük ücret artışıyla birleşerek dış fazlaları artırmıştır¹³²¹.

Fidesz, 2000'li yılların başından bu yana açıkça iş birliği yaptığı Macar Ticaret ve Sanayi Odası'nın (*Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Hungarian Chamber of*

¹³¹⁷ Kelemen, "Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union", ss. 223-25.

¹³¹⁸ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, ss. 283-90.

¹³¹⁹ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 142.

¹³²⁰ Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 38.

¹³²¹ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", s. 888.

Commerce and Industry, MKIK) tavsiyelerine uyacağını ve MKIK ile iş birliği içinde olacağını 2010 seçimlerinden evvel kamuoyuna duyurmuştur. Bu tavsiyeler ışığında rejim, KOBİ'ler için özel bir Széchenyi kredi kartının uygulamaya konulması, kamu ihale kurallarında, mesleki eğitimde veya ticaretin teşvikinde değişiklikler de dahil olmak üzere, MKIK'nın önerilerini programına dahil etmiştir¹³²². Ayrıca bu şirketlerin krediye ulaşmadaki zorlukları da bankalara getirilen düzenlemeler ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Siyasallaşan MNB, KOBİ'lere düşük faizli kredi veren ticari bankalara ücretsiz fon sağlamış; bu hamle KOBİ'lere verilen kredilerdeki olumsuz eğilimi tersine çevirmiş, yeni yatırımlara katkıda bulunmu ve krediye erişimdeki bölgesel eşitsizlikleri azaltmıştır¹³²³.

Orbán yönetimi aynı zamanda Macar büyük iş dünyasının temsilcileriyle de yakın bir çalışma ilişkisi içinde olmuş, işçilerin grev haklarını kısıtlarken çalışma ilişkilerinin daha da esnekleştirilmesini teşvik eden kapsamlı bir yeni İş Kanunu çıkarmıştır. Bu nedenle seçici olarak korumacı düzenlemelerin getirilmesi, neoliberal kalkınma yoluna karşı ideolojik bir tepki olarak değil, daha ziyade siyasi fikirler ile ticari çıkarlar arasındaki ayrılmaz bağın bir belirtisi olarak değerlendirilmelidir¹³²⁴. Yerli şirketlerdeki Macar sahipliğini artırma stratejisi de yerli sermaye sahipleriyle yakın iş birliği içinde yürütülmüştür. Bu durum, Orbán'ın 'Macaristan'daki bankaların %50'sinin Macar sermayeli olması gerektiğini' açıkladığı bankacılık sektörü örneğinde açıkça görülmektedir¹³²⁵. Bankacılık sektörünün yerlileştirilmesi sürecinde; yabancı sermayeli bankaların kredi açmasını sınırlamaya yönelik düzenlemeler, bu bankaların sayıca fazla olduğu yönündeki siyasi söylemler ve Euro'ya geçişin süresiz olarak ertelenmesi de etkili olmuştur. Nitekim Büyük Durgunluğun ardından sonra Macar şirketleri ve hane halkları için döviz kredilerinin olumsuz etkileri açıkça belli olmuştur¹³²⁶.

Son olarak, Orbán döneminde, özel kanunlarla korunan ekilebilir tarım arazilerinin özelleştirildiği çevreye önemli düzeyde tahribat veren tarım yöntemleriyle

¹³²² Naczyk, "Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis", ss. 4, 12.

¹³²³ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", s. 885.

¹³²⁴ Naczyk, "Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis", ss. 4, 12.

¹³²⁵ a.g.e., s. 16.

¹³²⁶ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 545.

üretim yapan şirketlerin kullanımına açıldığı görülmektedir¹³²⁷. Nitekim günümüzde Macaristan'ın kırsal bölgelerinde istihdamın en büyük payını hizmetler sektörü almakta; bunu imalat sektörü izlemekte, en düşük pay ise tarım sektörüne ait bulunmaktadır¹³²⁸. Tarım sektöründe devlet çiftliklerinin ve tarım kooperatiflerin özelleştirme süreci bir bütün olarak değerlendirildiğinde karşımıza çıkan sonuç ise tarımsal üretimin sınırlı sayıdaki büyük şirketin elinde toplanmasıdır¹³²⁹. Bu süreç neticesinde kırsal, üretimden ziyade tüketimin ağır bastığı bir alan olmuş ve Macaristan'da tarihsel anlamda 'köylü' olarak tanımlanacak bir toplumsal yapının kalmadığı gözlenmektedir¹³³⁰. Arazilerdeki yoğunlaşma daha detaylı biçimde incelendiğindeyse, tarım arazilerinin ağırlığının devlet çiftliklerinde yönetici konumda olmuş eski elitlerin, yabancı sermayedarların ve Fidesz'e yakın sermayedarların elinde biriktiği görülmekte, eskiden kamuya ait çiftlikleri uzun vadeli sözleşmelerle kiralarak işleten siyasi iktidara yakın bir kesimin de ortaya çıktığı tespit edilmektedir¹³³¹.

(3). Vergi ve Teşvik Uygulamaları

2010'un ortalarından itibaren uygulanan vergi reformları, kişisel gelir üzerinden alınan 'düz vergi'yi ve özellikle KOBİ'ler için olmak üzere diğer vergi indirimlerini içermiş ve GSYİH'nin yaklaşık %1,8'i oranında gelir kaybına yol açmıştır. Gelir artışları, geçici bir banka vergisi ve enerji, perakende ve telekomünikasyon şirketlerine uygulanan bir defaya mahsus kriz vergileri yoluyla sağlanmıştır. Bu sektörler ağırlıklı olarak ÇUŞ'lar tarafından kontrol edildiği için milliyetçi söylemlere dayandırılmıştır¹³³². Özellikle Fidesz'in destekçisi olan Macar firmaları bu tür vergilerden muaf tutulmuştur. Yabancı karşıtı özel vergiler, yabancı düşmanlığı propagandasına maruz kalmış geniş toplum kesimlerinin yanı sıra, yabancı rekabet karşısında tutunamayan ve kaybettikleri pazar payını yeniden kazanmak isteyen yerli girişimciler tarafından da desteklenmiştir¹³³³. Orbán hükümetinin önerdiği ve uygulamaya koyduğu ilk kriz vergisi doğrudan yabancı sermayeli bankacılık sektörüne yönelik olmuştur. 2009 yılı varlıklarının ilk 50 milyar forint (226

¹³²⁷ Lennert, Farkas, "Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020", s. 43.

¹³²⁸ Kovách, "Rustica Nova. The New Countryside in Hungary at the Turn of the Millennium", s. 102.

¹³²⁹ Lennert, Farkas, "Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020", s. 45.

¹³³⁰ Kovách, "Rustica Nova. The New Countryside in Hungary at the Turn of the Millennium", s. 103.

¹³³¹ Csátári, Farkas, Lennert, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", ss. 30-31.

¹³³² Myant, Drahokoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", s. 405.

¹³³³ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, ss. 120-21.

milyon dolar) üzerinden %0,15 ve bu limitin üzerindeki varlıklar üzerinden %0,5 oranında ödeme yapılmasını zorunlu kılarak 200 milyar forint gelir elde edilmesi amaçlanmıştır. Hükümet bunu takiben Ekim 2012'de MNB de dahil olmak üzere finansal kuruluşların tüm işlemlerine %0,01 oranında vergi getirilmesini önermiştir¹³³⁴. Ancak 2015 yılında hükümet, banka vergisini 2019 yılına kadar AB seviyesine indirmeyi taahhüt etmiş ve bu durum, uluslararası kısıtların her şeye rağmen finansal milliyetçiliğe kimi kısıtlar sunduğu çıkarımıyla neticelenmiştir¹³³⁵. Kriz sonrasında (2010-18 yılları arasındaki) ılımlı toparlanmanın, öncelikle dış faktörlerden ve mali kısıtlama, düşük vergiler, işsizlik yardımının azaltılması ve bu dönemde Avrupa Merkez Bankası'nın aşırı gevşek çizgisini gölgeleyen para politikası gibi ortodoksinin ayakta kalan öğelerinden kaynaklandığını vurgulayan düşünürler de bulunmaktadır¹³³⁶.

(4). Liberal Olmayan (illiberal) Devlet

Macaristan'ın neoliberal yörüngesi, Orbán yönetimiyle birlikte yeni veçheler kazanmıştır. Evvela Orbán öncesi hükümetler, kemer sıkma politikalarına ve işgücü piyasasının esnekleşmesine uygun hareket etse dahi sosyal gruplara danışarak ve bazı tavizler vererek kurumsal statükoyu da korumuştur¹³³⁷. Yeni hükümet geniş bir toplumsal istişareye gereksinim duymamış, kendi faaliyetleri üzerindeki dış denetimi azaltmış ve anayasal değişiklikler yoluyla gelecekteki hükümetlerin politikalarını ciddi şekilde kısıtlamıştır. Özellikle yasal değişiklikler ve personel atamaları vasıtasıyla Anayasa Mahkemesi'nin görev alanı ciddi şekilde sınırlandırılmış¹³³⁸ ve mahkemenin vergilendirme ile sosyal sigorta mevzuatı da dahil olmak üzere bütçe ile ilgili kanunların sonradan incelenmesi yetkisi kaldırılmıştır. Bu durum, sosyal politika da dahil olmak üzere hükümet faaliyetleri üzerinde anayasal denetim olanağının kalmadığı çıkarımına neden olmuştur¹³³⁹. Anayasa Mahkemesi'nden alınan hak ise, kurulan Bütçe Konseyi ve Devlet Denetim Ofisi'ne devredilmiştir. Bu kurumlar,

¹³³⁴ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", ss. 546-47.

¹³³⁵ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", s. 890.

¹³³⁶ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 11.

¹³³⁷ Szabó, "Between Polarization and Statism – Effects of the Crisis on Collective Bargaining Processes and Outcomes in Hungary", s. 209.

¹³³⁸ Kovács, Scheppele, "The Fragility of an Independent Judiciary: Lessons from Hungary and Poland—and the European Union", s. 190; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 104; Kelemen, "Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union", s. 223.

¹³³⁹ Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", s. 489.

mevcut hükümetin seçtiği yetkililer tarafından kurulmakta ve üçte iki çoğunlukla karar almakta; bütçeyi veto edebilmekte ve başkanları sırasıyla altı ve on iki yıllığına atanmaktadır. Bütçe kanununun oluşturulmasına Bütçe Konseyi'ne tanınan güçlü konum, Fidesz iktidarının bütçenin seçilmişler tarafından yapılamadığı bir anti demokratik yapının tehlikesini içinde barındırmaktadır¹³⁴⁰. Bütçe konseyine meclis ve hükümet arasında bütçe konusunda uyuşmazlık olması halinde seçimleri yenileme hakkı verilmiş ve bu durum mali yetkiler konusunda meclisin hükümete karşı tali konumda kalmasıyla neticelenmiştir¹³⁴¹.

Bütün bu dönüşümler neticesinde Orbán, 2014 yılında liberal demokrasinin tasfiyesini ve Macar 'liberal olmayan devletin' (*illiberal state*) kurulduğunu söylemiş ve bu rejimi Rusya, Türkiye, Çin ve Singapur gibi örneklerle beraber dünyanın yeni parlayan güçlerinin ortaklığı olarak nitelemiştir¹³⁴². İlliberal, Batı tarzı bireyciliğin, hak temelli yaklaşımların ve refah devletin eleştirisine işaret etmektedir¹³⁴³. Adı geçen ülkelerdeki iktisat politikalarını imleyen bu yeni içerik, iktisadi eylemlerin kazananlarını serbest piyasaya bırakmak yerine siyasi müzakere yoluyla önceden seçme eğilimindedir. Bu bağlamda karar alıcılar, geleneksel olarak IMF ve daha sonra da AB Komisyonu olmak üzere uluslararası kurumsal özneler tarafından belirlenen her türlü kısıtlamadan kendilerini kurtarmayı savlamış; bunun yerine, hedefe yönelik müdahaleciliği ve hükümet dostu büyük yabancı şirketlere tanınan seçici uygulamaları tercih etmiştir¹³⁴⁴.

Fabry¹³⁴⁵, bu fikrin yalnızca aşırı sağ retorikle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda birinci bölümde tartışılan Poulantzas'ın düşüncelerine uygun biçimde devlet gücünün ve devletin ideolojik aygıtlarının son derece bilinçli bir şekilde yeniden yapılandırılmasını da içerdiğini söylemektedir. Liberal olmayan demokrasi (*illeberal democracy*) yerine liberal olmayan devlet vurgusu önemlidir, çünkü bu kavram seçimi, Orbán yönetimindeki Macaristan'ın demokrasiden otokrasiye doğru evrilme sürecini

¹³⁴⁰ Korkut, *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, ss. 176, 185; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 107.

¹³⁴¹ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 554.

¹³⁴² Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 62; Fekete, "Hungary: Power, Punishment and the 'Christian-national Idea'", s. 44.

¹³⁴³ Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 564.

¹³⁴⁴ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 5.

¹³⁴⁵ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, ss. 137-38.

serimlemektedir¹³⁴⁶. Nitekim Macaristan'ın artık bir liberal demokrasi örneği sunmadığına dair görüş birliği mevcuttur ve tartışmalar, otokratik yönetimin biçimine ve seçimle iktidar değişiminin olası olup olmadığı konusuna yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında, 2010-2014 yılları arasındaki dönüşüm, kuvvetler ayrılığını meclisteki üçte ikilik çoğunluğun gücüne dayanarak tasfiye eden ve bu tasfiyeyi anayasa normlarına yerleştiren anayasaya aykırı bir darbe olarak betimlenmiştir¹³⁴⁷. Bu süreç, otoriter ve çoğunlukçu bir zemine oturan Orbán hükümetinin eylemlerini sınırlayabilecek denge ve denetleme mekanizmalarının sistematik olarak yok edilmesi olarak değerlendirilmiştir¹³⁴⁸. Ancak merkezileşme ve müdahaleciliğin yerleşmesi ise, eskinin devletçiliğine geri dönüşü ifade etmemektedir¹³⁴⁹. Bu dönüşüm, literatürde yarı demokrasi, melez demokrasi, demokrasi açığı, kusurlu demokrasi, rekabetçi otoriterlik, seçimli otokrasi veya yarı-otoriter, patrimonyal veya ahabap-çavuş kapitalizmi gibi birçok terimle kavramsallaştırılmıştır¹³⁵⁰.

2010 yılına kadar hukukun üstünlüğüne ve özel mülkiyete dayalı bir piyasa ekonomisine doğru yol alan Macaristan'ın bu kırılması, keskin bir U dönüşü olarak değerlendirilmiştir¹³⁵¹. Ayrıca Macaristan'ın otokrasiye yönelen süreci, kurumların rasyonel kurumlar teorisinde vurgulandığı kadar güçlü olamayabileceğinin kanıtı olarak sunulmuştur. Örnek olarak, anayasayı değiştirmek için istenen üçte ikilik çoğunluk, yine bu kurumsal yapının sunduğu seçim sistemi içerisinde sağlanmış ve kurumsal yapı, güçlü sivil toplum ve yerleşmiş demokratik normların toplumun bütününe sirayet edememesi nedeniyle kendisini koruyamamıştır¹³⁵². Doksanlı yıllarda yaşanan demokratikleşme süreci, yeni demokrasilerin resmî ve gayri resmî

¹³⁴⁶ Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", ss. 42-43.

¹³⁴⁷ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, ss. 92, 110.

¹³⁴⁸ Luca Tomini, "Reassessing Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe and the Role of the EU", *Europe-Asia Studies*, C. 66, S. 6, 2014, s. 859, doi:10.1080/09668136.2014.905387.

¹³⁴⁹ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 9.

¹³⁵⁰ Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", ss. 277-87; Andrea Cassani, "Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes", *International Political Science Review*, C. 35, S. 5, 2014, ss. 542-58, doi:10.1177/0192512113495756; Steffen Kailitz, "Classifying Political Regimes Revisited: Legitimation and Durability", *Democratization*, C. 20, S. 1, 2013, ss. 39-60, doi:10.1080/13510347.2013.738861; Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning, "Autocracies, Democracies, and the Violation of Civil Liberties", *Democratization*, C. 20, S. 1, 2013, ss. 82-106, doi:10.1080/13510347.2013.738863; Leonardo Morlino, *Changes for Democracy: Actors, Structures, Processes*, Oxford: Oxford University Press, 2012; Andrew Roberts, *The Quality of Democracy in Eastern Europe: Public Preferences and Policy Reforms*, Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2009.

¹³⁵¹ Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 34.

¹³⁵² Herman, "Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy", s. 263.

kurumları arasında güçlü bir asimetri yaratmış ve uygun gayri resmî kurumların eksikliği nedeniyle resmî kurumların yapılanma süreci aşınmıştır. Ancak daha sonra, 2000'li yıllarda, müşteri-yolsuzluk ağları gibi bazı olumsuz gayri resmî kurumların yerleşmesiyle gayri resmî kurumlar daha zayıf demokratik ve daha güçlü otokratik çeşitleriyle çift yüzlü bir yapıya bürünmüştür¹³⁵³. Resmî kurumlar ile toplum arasındaki bu uyumsuzluk hali, kurumsallaşmanın gerçekleşmesine engel olmuş ve bu kurumları Dimitrova'nın tespitiyle 'içi boş kabuklar' (*empty shells*) olmak durumuna itmiştir¹³⁵⁴.

Ancak bu kavramsallaştırmalar, birinci bölümde tartışıldığı gibi, Fidesz iktidarına kadar süren neoliberal politikaların toplumsal örgütlülüğü tasfiyesi, sınıf siyaseti eksenli direniş olanaklarını bastırması ve etnik ve cinsel ayrımları yeniden üretmesi nispetinde sürekliliğine gerekli önemi vermemektedir. Nitekim Fidesz iktidarından evvel, başta örgütlü emeğin tasfiyesiyle gerilemeye başlayan demokrasi, Büyük Durgunluk sonrasında toplumun mülksüzleştirilme ve haklardan yoksun bırakılmaya dair tepkisinin 'iç ve dış' düşmanlara yönelmesinin toplumsal zeminini hazırlamıştır¹³⁵⁵. Biz bu dönüşümü, birinci bölümde yaptığımız kavramsal tartışmayı takiben 'otoriter neoliberalizm' olarak nitelemeyi tercih etmekteyiz. Nitekim Macaristan'ı anaakım demokrasi tartışmasından ziyade politik iktisat literatürüyle ortaklaşan otoriter neoliberalizm tasnifi altında inceleyen bir literatür bulunmaktadır¹³⁵⁶. Macaristan'da milliyetçilik ve dışlayıcı bir 'etnikçilik' ile kristalleşen otoriter neoliberalizm¹³⁵⁷, piyasalaşmanın yoğunlaşması, işgücünün esnekleşmesi, toplumsal yeniden üretimin metalaşması ve finansallaşması, denk bütçe, düz vergi sistemi ve sosyal politikalardaki geri çekilme gibi neoliberal sürekliliğin

¹³⁵³ Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", s. 278.

¹³⁵⁴ Antoaneta L. Dimitrova, "The New Member States of The EU in The Aftermath of Enlargement: Do New European Rules Remain Empty Shells?", **Journal of European Public Policy**, C. 17, S. 1, 2010, ss. 138-39, doi:10.1080/13501760903464929.

¹³⁵⁵ Adam Fabry, "Neoliberalism, Crisis and Authoritarian–ethnicist Reaction: The Ascendancy of the Orbán regime", **Competition & Change**, C. 23, S. 2, 2019, s. 167, doi:10.1177/1024529418813834.

¹³⁵⁶ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 127; Paul Stubbs, Noémi Lendvai-Bainton, "Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy within the European Union: Croatia, Hungary and Poland", **Development and Change**, C. 51, S. 2, 2020, s. 541, doi:10.1111/dech.12565; Fabry, "Neoliberalism, Crisis and Authoritarian–ethnicist Reaction: The Ascendancy of the Orbán regime", s. 167; Gallo, "Three Varieties of Authoritarian Neoliberalism: Rule by the Experts, the People, the Leader", s. 564; Fabry, "From Poster Boys to Black Sheep: Authoritarian Neoliberalism in Hungary and Poland", s. 307; Dorit Geva, "Orbán's Ordonationalism as Post-Neoliberal Hegemony", **Theory, Culture & Society**, C. 38, S. 6, 2021, s. 73, doi:10.1177/0263276421999435.

¹³⁵⁷ Gallo, "Three Varieties of Authoritarian Neoliberalism: Rule by the Experts, the People, the Leader", s. 566.

unsurlarını içerirken bu süreçte devlet, uluslararası kurumlardan özerkleşerek konumunu güçlendirebilmiştir¹³⁵⁸.

Macaristan örneğini özellikle ilginç kılan olgu, yasal ve kurumsal değişiklikler toplumun geniş bir kesimini etkilemiş olsa da bunlara karşı protestoların çok küçük olması ve yurt dışından gelen baskılar ile meclisteki muhalefetin bu değişikliklerin uygulanmasını engelleyememesidir¹³⁵⁹. Bürokrasiden gelebilecek itirazlar ise, reformları engelleyebilecek bürokratların, devlet memurlarının ve hakimlerin 62 yaşında zorunlu olarak emekli edilmesi ve güven kaybı durumunda devlet memurlarının acil olarak görevden alınması gibi yeni düzenlemelerle başarılı bir şekilde bastırılmıştır¹³⁶⁰. Yasa tasarıları hazırlanırken, sendikalara ve diğer ilgili kuruluşlara danışılmamış, ilgili taraflar görüşlerini bildirdiklerinde veya gösteriler yoluyla ifade ettiklerinde ise düşünceleri dikkate alınmamıştır¹³⁶¹. Örneğin, 2010 yılında, üç taraflı Ulusal Çıkar Uzlaşma Konseyi'nin yerine çok daha sembolik olan Ulusal Ekonomik ve Sosyal Konsey getirilerek kurumsallaşmış toplumsal müzakere fiilen ortadan kaldırılmıştır. Bu konsey, hükümet temsilcilerinin bulunmadığı ve kiliseler, üniversiteler ve tüketici koruma grupları gibi çeşitli sivil toplum örgütlerini bünyesinde barındıran bir tavsiye organıdır. Dolayısıyla konseyin danışma işlevi bulunmamakta ve konsey hükümetten temsilci bulundurmamaktadır¹³⁶². Nitekim Orbán, 2010 yazında, üçte iki çoğunluğun hükümetin karar alma süreçlerinin Ulusal Çıkar Uzlaşma Konseyi'nin onayı olmaksızın halk tarafından meşrulaştırıldığına işaret ettiğini belirtmiştir¹³⁶³.

(5). Refah Devletinden Çalışma Devletine

Orbán'a göre liberal olmayan devlet aynı zamanda 'refah devletinin sonu'na işaret eden bir devlettir. Orbán, refah devleti kavramının sona erdiğini kabul etmek ve bunun yerine, çalışma devleti kavramını ikame etmek gerektiğini vurgulamıştır¹³⁶⁴. Ulusal İş Birliği Manifestosu'nda Orbán, 'iş, ev, aile, sağlık ve düzen'i Macar ulusunun

¹³⁵⁸ Geva, "Orbán's Ordonationalism as Post-Neoliberal Hegemony", s. 74; Fabry, "Neoliberalism, Crisis and Authoritarian-ethnicist Reaction: The Ascendancy of the Orbán regime", s. 167.

¹³⁵⁹ Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", s. 281.

¹³⁶⁰ Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", s. 487.

¹³⁶¹ Kornai, "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy", s. 37.

¹³⁶² Myant, Drahokoupil, Lesay, "The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries", ss. 405-6.

¹³⁶³ Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", s. 489.

¹³⁶⁴ Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 564.

hedefleri olarak sıralamıştır. Bu hedefler için meclisteki mutlak çoğunluk rejime büyük bir imkân sağlamıştır¹³⁶⁵. Uzun süredir çok düşük olan doğum oranını artırmak ve yaklaşan demografik krizi önlemek amacıyla çocuklu aileler için vergi imtiyazları getirilmesi, bu politikalar için bir örnektir¹³⁶⁶.

Grev yasasını değiştiren ve yeni bir iş kanununu yasalaştıran hükümet, sendikaların çalışanların çıkarlarını savunmasını daha da zorlaştırmıştır. Getirilen düz vergi sistemi ise ücretlerin belirlenmesinde çatışmaya neden olmuştur. Yeni sistemin düşük gelir grupları üzerindeki olumsuz etkilerini telafi etmeyi amaçlayan tedbirler ise işverenler için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Netice itibarıyla Yeni İş Kanunu pazarlık süreçlerini serbestleştirmeye ve çalışma standartlarını düşürmeye yönelik doğrudan bir adımdır. Bu kanunun olası üç sonucu vardır. İlk olarak işyerlerinin çoğunda sendikal örgütlenme mevcut olmadığından çalışma şartları toplu sözleşmeler ile düzenlenememektedir. İkinci olarak, işyerindeki sendikalar Yeni İş Kanunu ile önemli ölçüde zayıflatılmış, sendikal güvenceleri bulunan işyeri sendika temsilcilerinin sayısı azaltılmış ve işverenlerin sendikalara yönelik danışma ve bilgilendirme yükümlülüğü kaldırılmıştır. Son olarak, Yeni İş Kanunu, işyerinde sendika olmaması halinde işyeri konseylerine toplu sözleşme müzakere etme yetkisi vererek işverenlere gizli bir silah vermiştir. İşverenler artık göstermelik işyeri konseyleri bile kurabilmekte ve bunlarla toplu iş sözleşmesi imzalayarak çalışma koşullarının kötüleşmesine göz yumabilmektedir¹³⁶⁷.

Yeni İş Kanunu'nun bir diğer ayırt edici özelliği, zorunlu ve cezalandırıcı kamu çalışmasıdır. İşsizlik ödeneği gibi sosyal haklar, bu zorunlu çalışmaya bağlanmış, herkes toplumun zenginleşmesine elinden gelen en iyi yetenek ve potansiyeli ile katkıda bulunmakla yükümlü kılınmış, sosyal yardımın miktarı ise, bireyin faaliyetlerinin topluma olan yararına bağlanmıştır. Çalışma alanları çoğunlukla ormancılık, su işleri ve yerel altyapı yenileme alanlarında ağır işçiliğe dayalı yerlerdir¹³⁶⁸. Zorunlu çalışmayla beraber işsizlik sigortası 9 aydan azami 3 aya indirilmiştir ki bu süre o dönemde AB içindeki en kısa süredir. İşsizlik sigortası süresi

¹³⁶⁵ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 90.

¹³⁶⁶ Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 234.

¹³⁶⁷ Csaba, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", ss. 165-66; Szabó, "Between Polarization and Statism – Effects of the Crisis on Collective Bargaining Processes and Outcomes in Hungary", ss. 210-11.

¹³⁶⁸ Judit Csoba, *Revitalisation of the Household Economy Social Integration Strategies in Disadvantaged Rural Areas of Hungary*, Wiesbaden: Springer Nature, 2020, s. 163; Fekete, "Hungary: Power, Punishment and the 'Christian-national Idea'", s. 47.

sona erdikten sonra alınacak sosyal yardım miktarı nominal olarak ortalama ücretin %20'sinden %15'ine düşürülmüştür. Bu faydaların her ikisi de alıcıların eğitim seviyeleri veya becerilerinden bağımsız olarak istihdam fırsatlarının kabul edilmesiyle bağlantılıdır. Eğer istihdam olanağı yoksa, kişi en az 30 gün süreyle kamu işleri programına katılmakla yükümlüdür. Çağrı üzerine derhal kamu çalışmaları programına katılmayan kişi sosyal yardım sisteminden tamamen dışlanma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Büyük çoğunluğu ormancılık, su işleri ve yerel yenileme çalışmalarında bedenen çalışan kamu işçileri, Yeni İş Kanunu tarafından korunmamaktadır. Bu kanun ile aylık değil haftalık olarak ödenen, ulusal asgari ücretin %70'i oranında özel bir kamu işleri asgari ücreti yürürlüğe konmuştur¹³⁶⁹.

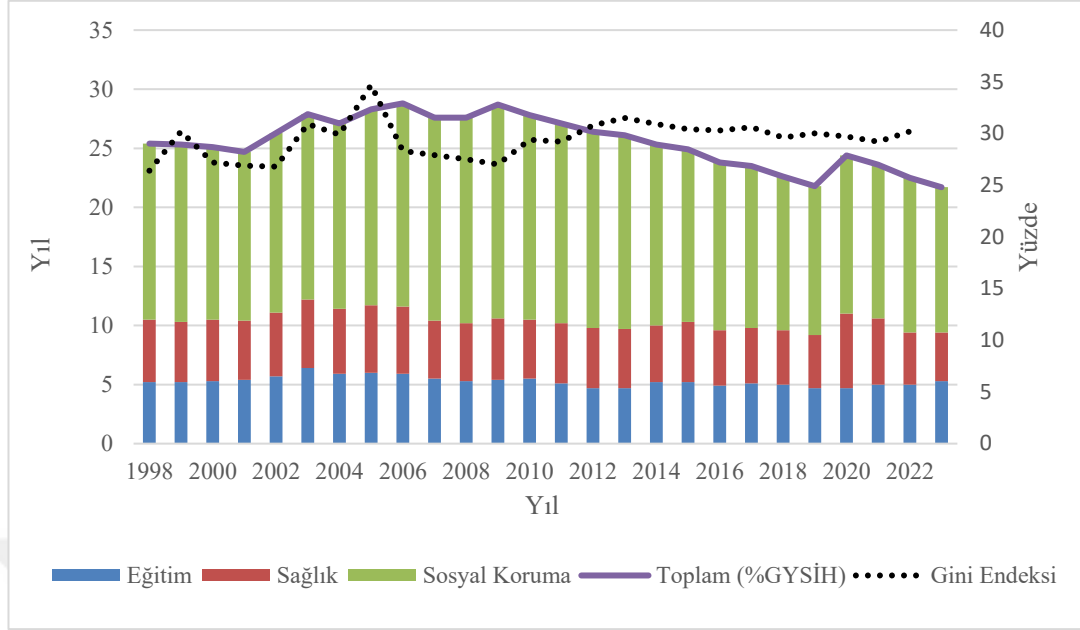
Fidesz'in bu dönüşümdeki gayesi çalışmakta olanların sayısını artırmak değil, uygulamadan sorumlu yerel yönetimlere kamu işleri için ucuz ve fazlasıyla sömürülebilir bir işgücü sağlamak olmuştur. Yeni sosyal yardım rejimi bu işgücünün disipline edilmesini daha da kolaylaştırmış, işsizleri zorunlu çalışma ya da açlık arasında bir seçim yapmak zorunda bırakmıştır. Ayrıca bu rejim, tembel ve disiplinden yoksun olarak algılanan yoksulları, özellikle de Romanları disipline etmek ve cezalandırmak için kullanmaları gibi ek bir riski de beraberinde getirmiştir¹³⁷⁰. Nitekim işsizler, konut için en büyük devlet finansman desteğinden biri olan konut yardımı programından dışlanmaları gibi diğer politikalar tarafından da cezalandırılmıştır. 2018 yılında İş Kanunu yeniden değiştirilmiş ve izin verilen fazla mesai süresini 250 saatten 400 saate yükselten, ayrıca fazla mesai ücretinin ödenmesini üç yıla kadar erteleyebilen bir düzenleme yürürlüğe konmuştur. 2019 itibarıyla Macaristan hem AB ortalamasına hem de Doğu Avrupa üye ülkelerine kıyasla İstihdam Esnekliği Endeksi'nde yüksek puan almıştır. Esnekleşme/deregülasyon, zayıf ve etkisiz uygulama ve işsizlik yardımının azaltılmasının bir araya gelmesi, 2012-2018 yılları arasında Macaristan'da çalışma yaşamında yoksulluğun endişe verici bir şekilde artmasına neden olmuştur¹³⁷¹.

¹³⁶⁹ Szikra, "Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014", ss. 492-93.

¹³⁷⁰ Fekete, "Hungary: Power, Punishment and the 'Christian-national Idea'", s. 48.

¹³⁷¹ Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 565.

Grafik 1. Sosyal Refah Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı ve Gini Katsayısı (1998 – 2023, Macaristan)

Kaynak: EUROSTAT ve DB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 1, Macaristan'da sosyal refah harcamalarının GSYİH içindeki payını göstermektedir. Grafik, Orbán'ın göreve geldiği 2010 yılından sonra sosyal refah harcamalarının azalma eğilimi taşıdığını ve Gini Endeksi'nin yükselişe geçtiğini göstermektedir. Netice itibarıyla Orbán rejimi, işsizleri ve yoksulları baskılama konusunda tartışmasız bir öncü olmuştur. İşsizlik yardımlarını, engelli ve hastalık maaşlarını azaltmanın yanında aynı zamanda barınma yardımlarındaki düşüş evsizlik (*homelessness*) sorununu ortaya çıkarmıştır. Macaristan, evsizliği anayasada açıkça belirten ilk ülke olmuş ve evsizlik suç haline gelmiştir¹³⁷². Yerel makamlar, kamu düzenini, kamu güvenliğini, kamu sağlığını ve kültürel değerleri korumak amacıyla evsizliği suç sayma yetkisine sahip olmuştur¹³⁷³. 2013 yılındaki iktisadi durumu Fabry'nin tespitleriyle takip etmek mümkündür:

“2013 yılında Macar nüfusunun %33,5'i (yani 3,3 milyon kişi) yoksulluk içinde yaşamaktadır. Bu sayı, yoksulluk içinde yaşayanların nüfusun %28,5'ini oluşturduğu 2008'den bu yana 500.000 kişi artmıştır ve bunların 1,5 milyonu derin yoksulluk içinde yaşamaktadır. Ayrıca, reel sosyalizm altında iş garantisi verilen ülkedeki yaklaşık 700.000 Roman'ın %70'i 2012 yılında işgücü piyasasının dışında kalmıştır ki bu rakam ulusal ortalamasının on katıdır. Ancak, Macar

¹³⁷² Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 136.

¹³⁷³ Rita Bence, Éva Tessza Udvarhelyi, “The Growing Criminalization of Homelessness in Hungary – A Brief Overview”, *European Journal of Homelessness*, C. 7, S. 2, 2013, ss. 136-38; Lendvai-Bainton, Szelewa, “Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland”, s. 565.

nüfusunun artan güvencesizleşmeden ve yoksulluktan mustarip tek kesimi Romanlar değildir. Macar işçi sendikalarının verilerine göre, 2013 yılında yaklaşık 1 milyon işçi (istihdam edilen nüfusun %25'i), bir kişi için aylık 87.510 forint (yaklaşık 288 €) olan resmi asgari geçim düzeyinin altında gelir elde etmiştir. 2008 küresel ekonomik krizinden önce bu oran nüfusun %18'i kadardır.¹³⁷⁴.”

Yoksullaşma ve kutuplaşmaya dair Lendvai-Bainton ve Szelewa ise şu tespitleri yapmaktadır:

“Macaristan'da yoksulluk ve sosyal dışlanma 2011-2014 yılları arasında zirve yapmış ve sürekli olarak %30'un üzerinde seyretmiştir. 2015 ve 2018 yılları arasında yoksulluk azalmış, ancak ciddi maddi yoksunluk oranı diğer AB üye devletlerine kıyasla yüksek kalmaya devam etmiştir. Benzer şekilde, 2014 yılında çocuk yoksulluğu çok yüksektir; çocukların %38'i yoksulluk riski altındadır (...) 2016 yılında ise çocukların %34'ü yoksulluk riski altındadır ve bu oran AB-28'deki en yüksek oranlardan birisidir (...) Sosyal eşitsizlikler de belirgin bir şekilde artmıştır; 2010 yılında 24,1 olan Gini 2018'de 28,7'ye yükselirken, nüfusun en düşük %30'unun sosyal geliri 2010 ve 2017 yılları arasında reel olarak %21 azalmıştır (...) Sosyal yoksunluk aynı zamanda “üçüncü dünya yoksulluğu” olarak tanımlanan bölgelerdeki yoksulluk cepleri ile bölgesel olarak çok daha yoğunlaşmıştır. Roman topluluklarına yönelik eğitim ayrımı yaygınlaştırılmıştır.¹³⁷⁵.”

Netice itibariyle, Orbán yönetiminde Macaristan'da yoksulluk ve sosyal dışlanma sert bir şekilde yükselmiş, en yoksullar damgalanmış ve evsizler belediye kararlarıyla şehirlerden kovulmuştur.¹³⁷⁶

d. 2014-2018 ve 2022 Seçimleri

6 Nisan 2014 seçimlerinde, Orbán liderliğindeki Fidesz, bir önceki seçimdeki %52,7'lik oyun bir kısmını kaybetmiş olsa da oyların %45'ini almış ve seçmenlerin üçte birinin desteğiyle parlamentoda üçte iki çoğunluğu elde etmeyi başarmıştır. Bu seçimlere giden yolda Fidesz, seçim yasalarını muhalefeti muhalif kesimlerin tümüyle razı olmayacağı ittifakları yapmaya zorlayacak şekilde değiştirmiş ve değişen seçim yasaları vasıtasıyla çoğunluğu elde edecek siyasal partinin gücünü sağlamlaştırmıştır. Başta sosyalistler olmak üzere beş partiden oluşan sol ittifak oyların sadece %26'sını alabilmiştir. Aşırı sağcı bir parti olan Jobbik, 2010'daki oy oranına kıyasla %3'ten fazla bir artışla oyların %21'ini alarak AB ülkeleri arasında en çok oy alan aşırı sağcı parti konumuna yerleşmiştir. Yeşil hareket ise parlamentoya girmek için %5 barajını

¹³⁷⁴ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 136.

¹³⁷⁵ Lendvai-Bainton, Szelewa, “Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland”, s. 566.

¹³⁷⁶ Kornai, “Hungary’s U-Turn: Retreating from Democracy”, s. 39.

güçlkle aşabilmiştir. Fidesz, yeşil hareketin beş partiden oluşan ittifaka eklenmemesinden de faydalanmıştır¹³⁷⁷.

2014 seçimlerine giderken Orbán rejimi, iktidar olma gücünü burjuvazinin sadık üyelerinin konumunu güçlendirmek ya da 2014 genel seçimleri öncesinde hanehalkı enerji fiyatlarını %20 oranında düşürerek madun toplumsal güçleri kendi tarafına çekmek için kullanabilmiştir¹³⁷⁸. Hükümetin yukarıda değindiğimiz enerji sektöründeki kamulaştırma uygulamaları, hükümet için perakende/tüketici fiyatlarının düşürülmesini bir politika aracı olarak kullanma fırsatı yaratmış ve 2014 yılında hükümetin yeniden seçilmesinde rol oynamıştır¹³⁷⁹. Bu arada, devleti daha verimli hale getirmek için kamu sektörü çalışanları topluca işten çıkarılırken muhalefete destek vermeye meyilli sivil toplum kuruluşları (STK), sendikalar veya bağımsız medya kuruluşları açıkça baskıya uğramış veya susturulmuştur¹³⁸⁰. Nitekim Avrupa'dan gelen gözlemciler, seçimlerin adilliği konusunda kimi kuşkular ortaya sunmuştur. Seçim gözlemcileri birçok farklı açıdan iktidar partisinin haksız bir avantaja sahip olduğunu tespit etmiştir. Parti ve devletin birbirinden ayrılmaması, taraflı bir medya ortamı, iktidar partisinin güdümünde bir seçim kurulu, seçim bölgelerinin belirlenmesinde şeffaflık eksikliği ve genel olarak eşit olmayan bir rekabet de dahil olmak üzere uluslararası standartların ihlal edildiği bildirilmiş ve bu olgular Orbán'ın başarısına katkıda bulunmuştur. Netice itibariyle muhalif siyasi partiler, muhalif seçmenlerin bütünü sandığa götürmeye ikna edememiş ve seçmenlerin yaklaşık yarısının hükümet değişikliği istediği gerçeğinden faydalanamamıştır¹³⁸¹. Önceki başbakanlar Gyurcsány ve Bajnai MSZP'den ayrı birer parti kurmuş; MSZP ve yeşil hareket ile bir siyasal ittifak kuran bu partiler, hoşnutsuz kesimleri ikna edecek bir siyasal program oluşturamamıştır. Bu nedenle 2014 seçimleriyle birlikte Fidesz siyasal yapıdaki hâkim konumunu daha da güçlendirmiş ve aşırı sağ meclisteki gücünü korurken, sol zayıflamış ve küçük partilere bölünmüştür¹³⁸². 2014 seçimleri düşünüldüğünde, oy

¹³⁷⁷ Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", s. 280; Kim Lane Scheppele, "Legal But Not Fair (Hungary)", **The New York Times**, (13.04.2014), https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2014/04/13/legal-but-not-fair-hungary/?_php=true%26_type=blogs%26_r=0; Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, ss. 128-29.

¹³⁷⁸ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 137.

¹³⁷⁹ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 5.

¹³⁸⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 137.

¹³⁸¹ Scheppele, "Legal But Not Fair (Hungary)"; Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 242.

¹³⁸² Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", ss. 281, 283.

kullanma hakkına sahip her dört kişiden birinin tercihi Fidesz olmuştur. Geriye kalan seçmenler ya başka bir siyasi gruba oy vermiş ya da sandığa gitmemek vasıtasıyla çekimser kalmıştır. Bu anlamda Orbán hükümeti siyasal ve yasal olarak meşru olsa da demokratik meşruiyet konusunda Orbán hükümetine verilen destek düşüktür¹³⁸³.

Tablo 8. Macaristan’da Seçim Sonuçları (2010, 2014, 2018, 2022)

Milletvekili Seçimleri	Fidesz Seçmenlerinin . . . içindeki payı		Fidesz’in Meclisteki Sandalyelerinin Payı
	oy kullanma hakkına sahip tüm yurttaşlar	oy veren seçmenler	
2010	%41,5	%53,1	%68,1
2014	%26,6	%44,9	%66,8
2018	%33,9	%48,77	%66,83
2022	%37,2	%53,58	%67,84

Kaynak: Macaristan Ulusal Seçim Kurulu verilerinden hesaplanmıştır.

Tablo 8’den görüldüğü üzere, muhalefet bloğunun seçimlere katılımı sağlayamaması ve Fidesz’in meclis temsilindeki orantısızlık, 2010 ve 2014 seçimlerinde olduğu gibi 2018 ve 2022 seçimlerinde de devam etmiştir. 2018 seçimlerinde art arda gelen ve mecliste üçte ikilik çoğunluğun sağlandığı üçüncü zafer, inandırıcı bir komünizm karşıtlığı, muhafazakâr değerlere bağlılık, refah devletinden ziyade çalışma devleti ve güçlü liderlik gibi çoğunlukla ekonomik olmayan etmenlerle ilişkilendirilmiştir. Hem iktidar partisinin hem de parlamento grubunun yapısı aşırı merkezîyetçi hale gelmiş ve bu yapı kısmi değişikliklerle 2018 sonrası dönemde de varlığını sürdürmektedir¹³⁸⁴. Bu ardışık başarılar, hükümetin hem özel medya hem de devlet medyası üzerindeki neredeyse tam kontrolü ve 2012’de onayladığı yeni, orantısız seçim yasasına bağlanmıştır. Çeşitli toplumsal karşı çıkışlara rağmen neoliberalizme verdiği destekle itibarını yitiren ve kendi içinde bölünmüş olan sosyalist-liberal muhalefet, hükümetin meşruiyet krizinden yararlanamamıştır¹³⁸⁵. Netice itibarıyla Orbán’ın 2014 ve 2018 ve 2022’deki seçim başarısı Macaristan’da otoriter neoliberalizmi pekiştirmiş, ayrıca seçmen desteği perçinlenmeye devam etmiştir¹³⁸⁶.

¹³⁸³ Kornai, “Hungary’s U-Turn: Retreating from Democracy”, s. 41.

¹³⁸⁴ Ágh, “The Decline of Democracy in East-Central Europe”, ss. 280-81; Fekete, “Hungary: Power, Punishment and the ‘Christian-national Idea’”, s. 40.

¹³⁸⁵ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 143.

¹³⁸⁶ Lendvai-Bainton, Szelewa, “Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland”, s. 563.

Tablo 9. Temel Ekonomik Göstergeler (2019 – 2023, Macaristan)

	2019	2020	2021	2022	2023
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	4.86	-4.49	7.06	4.58	-0.91
<i>DYY (Milyon\$)</i>	4143	6842	8041	9320	6016
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-2.05	-7.56	-7.16	-6.23	-6.69
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	3.42	4.25	4.05	3.61	4.11
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	5.46	-6.14	8.27	10.66	1.70
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	-0.73	-2.54	17.55	6.94	6.35
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-0.61	-0.85	-3.88	-8.28	0.35
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	115.44	108.36	118.88	126.09	119.14
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	185.7	197.3	204.5	209.6	203.5
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	97.75	162.31	146.43	154.62	131.4
<i>Enflasyon</i>	3.34	3.33	5.11	14.61	17.12
<i>Faiz Oranı</i>	0.90	0.60	2.40	13.00	10.75
<i>Döviz Kuru (\$ – forint)</i>	290.60	307.99	303.16	372.57	353.15

Kaynak: DB, FRED, HCSO, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

2022 seçimleri, pandeminin olumsuz etkileriyle birlikte muhalefetin Fidesz iktidarını devirebileceği konusunda umut doğurmuş olsa da bu beklenti gerçekleşmemiştir. Ayrıca, Tablo 8’den takip edilebileceği üzere, pandemi döneminde daralma yaşayan Macaristan ekonomisi, akabinde hızlı bir toparlanmaya şahitlik etmiştir. Bu dönemde dahi ülkeye DYY girişinin pozitif seyrettiğini vurgulamak gerekmektedir. Pandemi sonrasında bütçe açığında ve dış borç stoğunda önemli bir artış gerçekleşmiştir. Bunun yanında, işsizlik oranlarında belirgin bir artış yaşanmadığı görülmektedir.

e. 2014 Sonrası Siyasal Dönüşüm: Orbán Rejiminin Teşmili

2014 yılında kurulan yeni hükümetle beraber Orbán’ın kişiliğinde kurulan fenomenin gücü perçinlenmiştir¹³⁸⁷. Başbakanlık ofisinin yetkileri arttırılmış ve bu ofis kırsal kalkınmadan sanayi politikalarına kadar birçok alanda belirleyici olan bir ‘süper bakanlık’ konumuna erişmiştir¹³⁸⁸. Başbakan strateji oluşturma sürecine dahil

¹³⁸⁷ Tóth, “Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary”, s. 242.

¹³⁸⁸ Agh, “The Decline of Democracy in East-Central Europe”, s. 281; Lennert, Farkas, “Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020”, s. 44.

olurken, ekonomik ve sosyal konuların giderek artan mikro yönetimi Başbakanlık Ofisi'ni yöneten ve sürekli değişen kişilerin elinde olmuştur. Dolayısıyla, kararlar biçimsel olarak çeşitli aktörlerin ortak iradesiyle alınsa da, fiilen Başbakan tarafından denetlenmiş; yalnızca kriz yönetiminde değil, tüm politika alanlarında belirgin bir merkezileşme eğilimi izlenmiştir¹³⁸⁹. Bu siyasi gelişmelere paralel olarak, üçüncü Orbán hükümeti döneminde sosyoekonomik durum daha da kötüleşmiştir.

Orbán rejiminin ekonomi politikaları sistematik bir kayırmacılık ile belirginleşmiştir. Bu olgu giderek sadık Fidesz politikacıları ve oligarkları ile eşanlamlı hale gelmekte olan toplumun en varlıklı kesimlerine fayda sağlarken, sıradan Macarların yaşam koşullarını iyileştirmekte başarısız olmuştur¹³⁹⁰. Ulusal uzlaşısı ile uluslararası kuruluşların önerdiği yapısal reformlardan kaçınan Orbán, vaat ettiği gibi hızlı ve kolay iktisadi mucizeler yaratamamış ve bu durum bu vaatleri bekleyen kitlelerle önemli bir çatışmaya yol açmıştır. Siyasi istikrarsızlık ve sürekli çatışma, ekonomik istikrarsızlığı da beraberinde getirmiştir. Sosyoekonomik bir kısır döngü başlamış ve bu durum, seçim otokrasisinin kendini yeniden üreten doğasına rağmen güçlü bir hükümet tarafından durdurulamamıştır¹³⁹¹. Bu noktada toplumun muhalif kesimlerinin siyasal değişimden umudu kesmesiyle, Macar halkında siyasete karşı bir ilgisizlik (*apathy*) oluşturmuştur¹³⁹².

(1). Sıcak Sonbahar Eylemleri

Macaristan'da özellikle orta sınıfların yoksullaşmadan oldukça olumsuz etkilendiği görülmektedir. 2014 seçimlerini takiben Orbán yönetiminin mutlak güçle yaptığı anti demokratik dönüşüm, toplumsal muhalefetin siyasal muhalefetteki bölünmüşlüğü olan tepkisiyle birleşmiş ve 'Sıcak Sonbahar' (*Hot Autumn*) olarak adlandırılan gösteriler başlamıştır. Bu eylemlerin belirleyici nedenleri, vergilendirme ve iç politikada yanlış değerlendirmeler ve internet vergisi gibi vergi önerileri, açığa çıkan yolsuzluklar, Orbán ile en yakınındaki medya patronu Lajos Simicska arasındaki keskin ayrılık, ABD ile ilişkilerdeki gerginlikler ve tüm bunların üzerine Macar başbakanın Vladimir Putin'e yaklaşması gösterilebilir. Ancak bu eylemlerin tetikleyici gücünün ulusal nedenler olduğunu söylemek gerekmektedir. Nitekim 17 Kasım'da Budapeşte ve diğer şehirlerde 25.000'den fazla kişi yolsuzluk, sosyal yardım

¹³⁸⁹ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 2.

¹³⁹⁰ Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 136.

¹³⁹¹ Ágh, "The Decline of Democracy in East-Central Europe", s. 282.

¹³⁹² Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 132.

kesintileri ve yeni iktidar elitinin artan kibrine karşı ‘genel öfke günü’ adı altında düzenlenen gösterilere katılmıştır. Sıcak Sonbahar’ın dönüştürücü etkisi siyasete de tesir etmiştir. Orbán, internet vergisi önerisini geri çekmek zorunda kalmış ve Ekim 2014’ten sonra Fidesz yerel seçimleri ve üç meclis ara seçimini kaybederek meclisteki üçte ikilik çoğunluğunu yitirmiştir¹³⁹³. Bu dönemde internet vergisinin geri çekilmesiyle beraber seçim sonuçlarından sorumlu olduğu düşünülen yayıncılara reklam gelirlerini konu alan vergilendirme de geri çekilmiştir. Özel yayıncı RTL-Klub'a (Alman RTL grubunun bir yan kuruluşu) 2014 yazında geriye dönük olarak uygulanan ve Kasım ayında %50’ye çıkarılan azami üst orandan vergi ödemesine karar verilmiştir. Ancak daha sonrasında, bu kuruluş yayınlarını yumuşatmış ve %5,3’lük tek tip vergi oranı kabul edilmiştir¹³⁹⁴.

(2). Ötekiden Korkutma Stratejisi

İktidarını teşmil etmek için kullandığı kendisine yakın burjuvaziye güçlendirme ve muhalefete baskı yapma yöntemleri yetersiz kaldığında, Orbán ve yerli müttefikleri etnikçi ve ırkçı fikirlere başvurmaya başlamış ve ülkeyi ‘iç ve dış düşmanlardan’ koruğunu iddia etmiştir. Böylece Macaristan ‘ötekiden korkutmak’ dolayısıyla yönetilen bir döneme girmiştir¹³⁹⁵. Orbán’a göre Avrupa’da İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana yaşanan en kötü mülteci krizi insani bir sorun değil, göçmenlerin AB’ye giden Balkan karayolunu kapatmak için askeri bir müdahale gerektiren Müslüman bir ‘istila’dır. Orbán, devlet radyosunda verdiği olağan mülakatlardan birisinde Avrupalıların ‘kendi kıtasında azınlık haline gelmeyeceğini’ ilan etmiştir¹³⁹⁶. 2015 yılıyla beraber gelen mülteci krizini lehine çeviren Orbán, göçmen karşıtlığı üzerinden ülkenin sınırlarını savunduğunu öne sürerek toplumdaki kutuplaşmayı körüklemiş ve kaybettiği toplumsal tabanı geri kazanmıştır. Dolayısıyla AB ve göçmen karşıtlığıyla birleşen hükümet politikası, Macaristan’ın kötüye giden iktisadi ve toplumsal şartları altında Fidesz’in tekrar taban kazanmasına neden olmuştur¹³⁹⁷. Orbán rejimi, etnikçi retoriğiyle ne kadar ciddi olduğunu göstermek için 2018 yılında ‘Soros’u Durdurun’ olarak bilinen ve yasadışı göçe yardım ettiği düşünülen kişi veya kuruluşlara hapis

¹³⁹³ Ágh, “The Decline of Democracy in East-Central Europe”, s. 283; Lendvai, *Orbán Europe’s New Strongman*, ss. 135-38.

¹³⁹⁴ Lendvai, *Orbán Europe’s New Strongman*, ss. 139-40.

¹³⁹⁵ Fekete, “Hungary: Power, Punishment and the ‘Christian-national Idea’”, s. 43; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 137.

¹³⁹⁶ Fekete, “Hungary: Power, Punishment and the ‘Christian-national Idea’”, s. 40.

¹³⁹⁷ Ágh, “The Decline of Democracy in East-Central Europe”, s. 283; Lendvai, *Orbán Europe’s New Strongman*, ss. 135-38; Gerő, Hajdu, “Political Polarization and Political Cleavages in the Hungarian Society”, s. 182.

cezası öngören tartışmalı bir dizi yasa çıkarmıştır¹³⁹⁸. Nisan 2016'da ise parlamento çoğunluğu hükümete, parlamentoya danışmadan bütçede değişiklik yapma yetkisi vermiştir. Bu önemli karar gözlemciler tarafından kararname ile hükümet etme yolunda atılmış bir adım olarak değerlendirilmiştir¹³⁹⁹.

Yukarıda özetlediğimiz Macaristan'da tarımın ve köylülüğün tasfiye olma süreci, kırsal bölgelerde nüfusun azalmasıyla neticelenmemiştir. Dolayısıyla fazla nüfusla belirginleşen kırsal alanlar toplumsal çatışmaların ortaya çıktığı mekânlar haline gelmiştir¹⁴⁰⁰. Nitekim Roman ve göçmen karşıtı bu stratejinin en başarılı olduğu mekânların Macaristan'ın kırsalı olduğu görülmektedir. Nitekim sosyalizm sonrası dönemde kırsaldaki istihdam kaybından etkilenenler, aşırı sağın seçmen tabanını oluşturmaktadır¹⁴⁰¹.

5. Büyüme Modelinin Belirlenmesi

Macaristan'ın büyüme modeli, 1990'lı yıllar ve Büyük Durgunluk arasında anaakım neoliberal politikalarca şekillenmişken Büyük Durgunluğun ardından gelen siyasal tepkiler neticesinde neoliberal politikalarda dönüşüm gerçekleşmiştir. Teknokratik neoliberalizmden otoriter neoliberalizme geçiş olarak yukarıda incelenen bu sürecin iktisadi belirleyeni, büyüme modelinde yaşanan dönüşüm olmuştur. Grafik 2, Macaristan'ın GSYİH birleşenlerinin ayrıştırılmış halini göstermektedir. Bu grafiğe göre 1990'lı yıllardan Fidesz'in tek başına iktidar olduğu 2010 yılına dek özel tüketim büyümenin itici gücü olmuşken 2010 sonrasında ihracatın belirleyici rolü artmıştır. Bir başka ifadeyle kapitalizme eklenme sürecinin belirleyici olduğu 1990-1993 yılları dışında Macaristan'ın GSYİH birleşenleri içinde belirleyici unsurun 2010'a kadar süren ilk dönemde yatırım ve iç tüketim, 2010 sonrasında ise net ihracat olduğu görülmektedir. 2010 sonrasında yatırımın pozitif katkısının devam ediyor oluşu da belirtilmesi gereken bir diğer önemli etmendir.

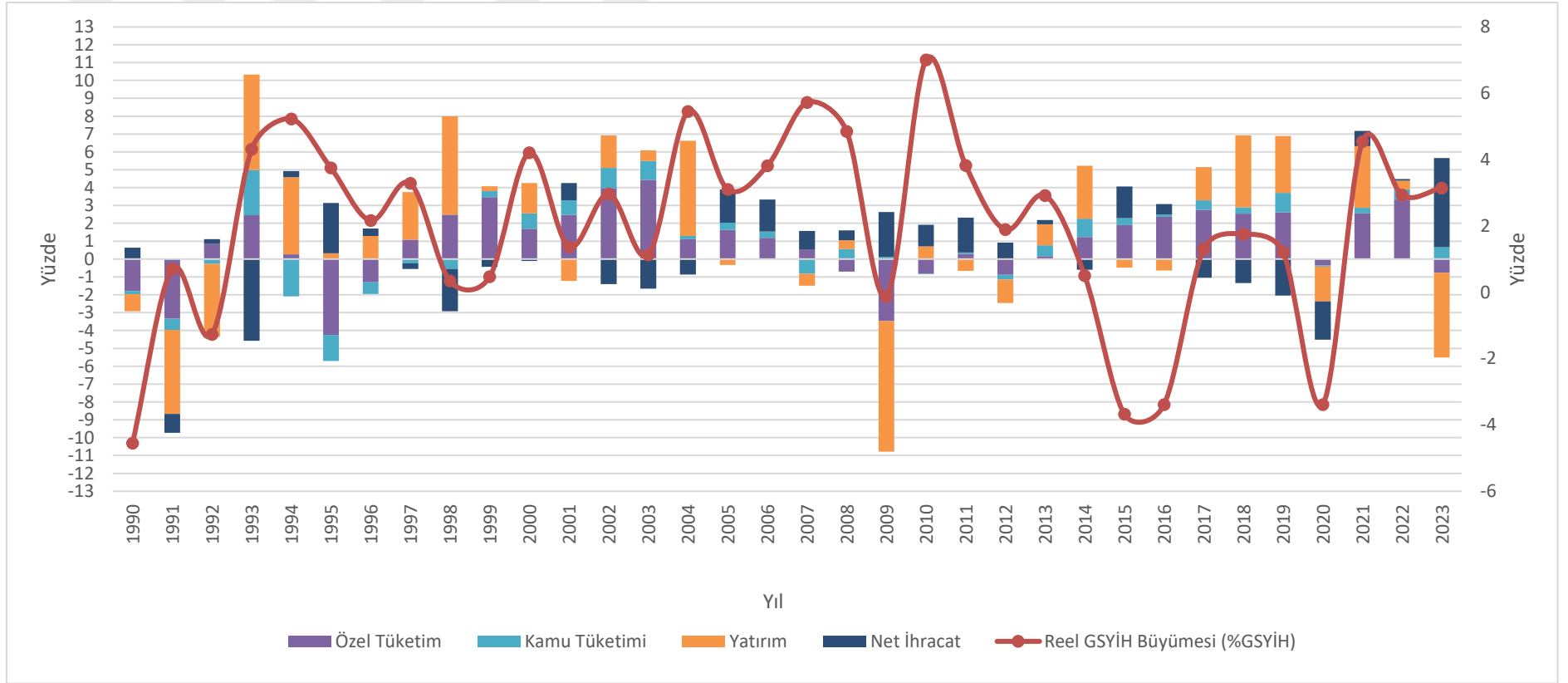
¹³⁹⁸ Shaun Walker, "Hungary to Criminalise Migrant Helpers with 'Stop Soros' Legislation", **The Guardian**, (29.05.2018), <https://www.theguardian.com/world/2018/may/29/hungary-criminalises-migrant-helpers-stop-george-soros-legislation>.

¹³⁹⁹ Lendvai, *Orbán Europe's New Strongman*, s. 110.

¹⁴⁰⁰ Kovách, "Rustica Nova. The New Countryside in Hungary at the Turn of the Millennium", s. 104.

¹⁴⁰¹ Margit Feischmidt, Kristóf Szombati, "Understanding the Rise of the Far Right from a Local Perspective: Structural and Cultural Conditions of Ethno-traditionalist Inclusion and Racial Exclusion in Rural Hungary", **Identities**, C. 24, S. 3, 2017, s. 316, doi:10.1080/1070289X.2016.1142445.

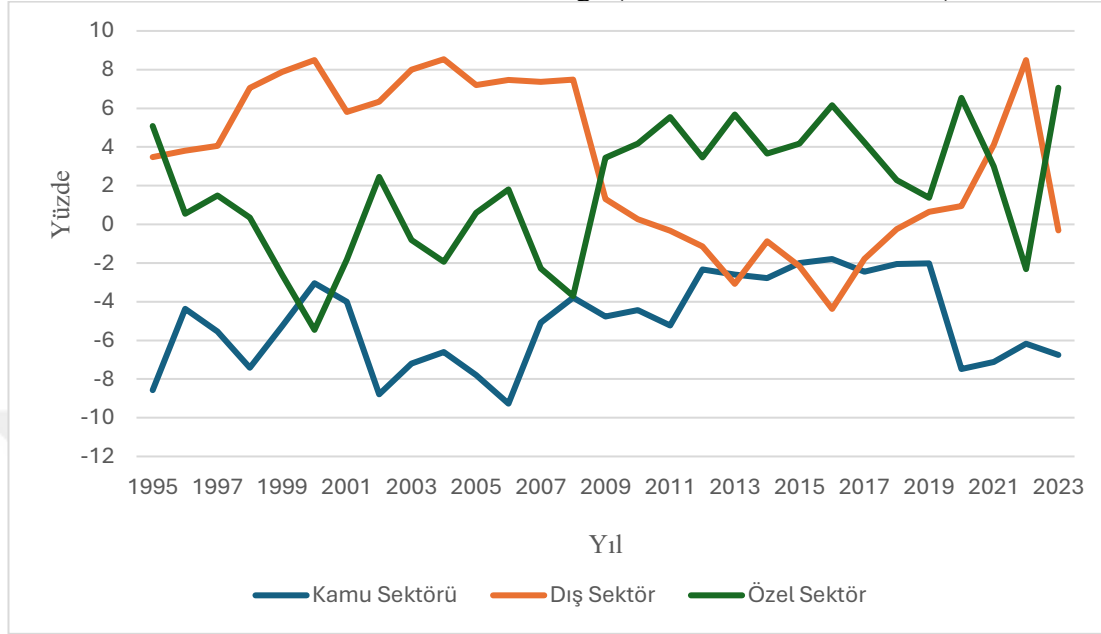
Grafik 2. Büyüme Birleşenlerinin Payı (Macaristan, 1990 – 2023)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu noktada, büyüme modelinin iki dönem arasındaki ayrışmasını belirginleştirebilmek için sektörel finansal dengelere bakmak gerekmektedir. Grafik 3, 1995 – 2023 yılları arasında sektörel finansal dengeleri göstermektedir.

Grafik 3. Sektörel Finansal Denge (1995 – 2023, Macaristan)

Kaynak: MNB ve IMF verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu grafiğe göre Macaristan’da 1995 ile 2010 yılları arasında dış sektörünün pozitif finansal dengesine paralel olarak kamu sektörünün negatif finansal dengede olduğu, özel sektörün finansal dengesinin ise kamu sektöründeki açığı kapatmaya yetmediği görülmektedir. Net ihracatın büyümeye negatif katkı sunduğu ve dış sektörün pozitif sektörel dengesi bir arada düşünüldüğünde, Büyük Durgunluğa dek Macaristan’ın kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli bir büyüme modeli izlediği tespit edilmiştir. Bu kredi genişlemesi sürecinde, yukarıda tartışıldığı üzere, yabancı para cinsinden borçluluk ve bankacılık sektörünün faiz arbitrajından faydalanması etkili olmuştur. 2010 sonrasında ise kamu sektörünün finansal açıkları daha ılımlı seviyelere inerken özel sektörün finansal dengesi kamu sektörünün açıklarını telafi eder konuma gelmiştir. Bu olguya koşut olarak dış sektörün finansal dengesi açık pozisyonuna gelmiştir. Bu dönemde ihracatın GSYİH’ye katkısının genellikle pozitif olduğu görülmektedir. Bu noktada, ihracatın büyümeye katkısının negatif olduğu dönemler zayıf ihracat itişli, pozitif olduğu dönemler ise ihracat itişli merkantilist

büyüme modeline uygun bir seyir sunmaktadır. Kühnast¹⁴⁰² ve Akçay vd.¹⁴⁰³ Macaristan'ın 2009 sonrası büyüme modelini ihracat itişli merkantilist büyüme modeli olarak değerlendirmiştir. Bu tespitte hemfikir olsak da 2017-2020 arasında net ihracatın büyüme katkısının negatif olması, bu yıllar arasında zayıf ihracat itişli büyüme modeline dair izleri göstermektedir. İlerleyen başlıklarda, siyasal ve iktisadi altyapısını tartıştığımız bu büyüme modeli dönüşümünün iktisat ve maliye politikalarının özeti sunulmuştur.

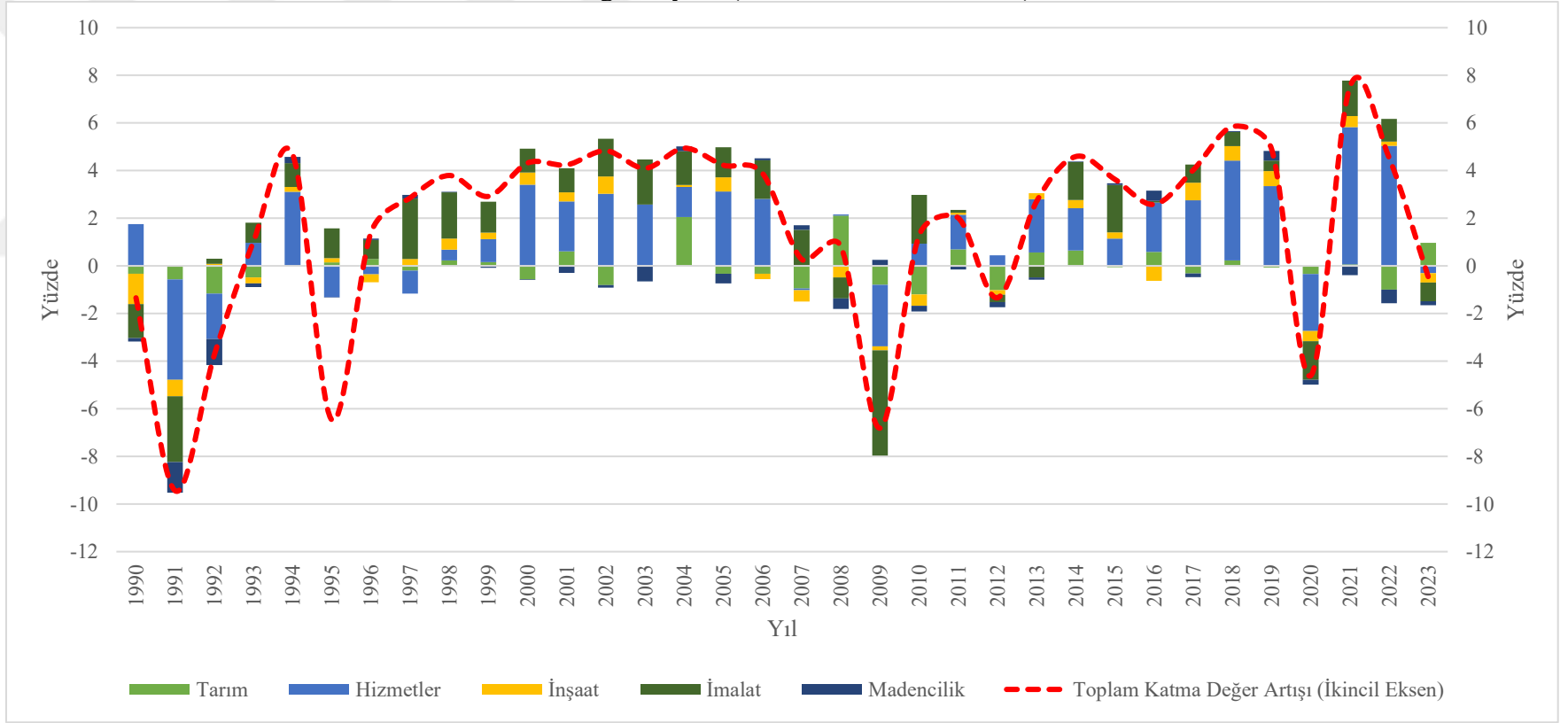
a. Sanayide Seçici Korumacılık

Macaristan, kapitalizme eklemlenme sürecinden Büyük Durgunluğa kadar olan dönemde, yukarıda tartıştığımız üzere, ÇUŞ'lar ve DYY'lerde seçicilik politikası gütmemiştir. Ulusal üretimin tahribine yol açan bu politikalara yönelik tepkilerin Büyük Durgunlukla birlikte somutlaşması ve Fidesz'in seçimleri kazanması, yeni bir korumacılık politikasının doğuşuyla neticelenmiştir. Macaristan'ın büyüme modelindeki dönüşümün belirleyicilerinden sanayileşme politikasını anlamlandırmak için ilk adım, toplam katma değer üretimindeki sektörel katkıların ayrıştırılmasıdır.

¹⁴⁰² Julia Kühnast, "Growth Regimes of Populist Governments: a Comparative Study on Hungary and Poland", **European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention**, C. 21, S. 1, 2024, s. 138, doi:10.4337/ejeep.2023.0104.

¹⁴⁰³ Ümit Akçay, Eckhard Hein, Benjamin Jungmann, "Financialisation and Macroeconomic Regimes in Emerging Capitalist Countries Before and After the Great Recession", **International Journal of Political Economy**, C. 51, S. 2, 2022, s. 83, doi:10.1080/08911916.2022.2078009.

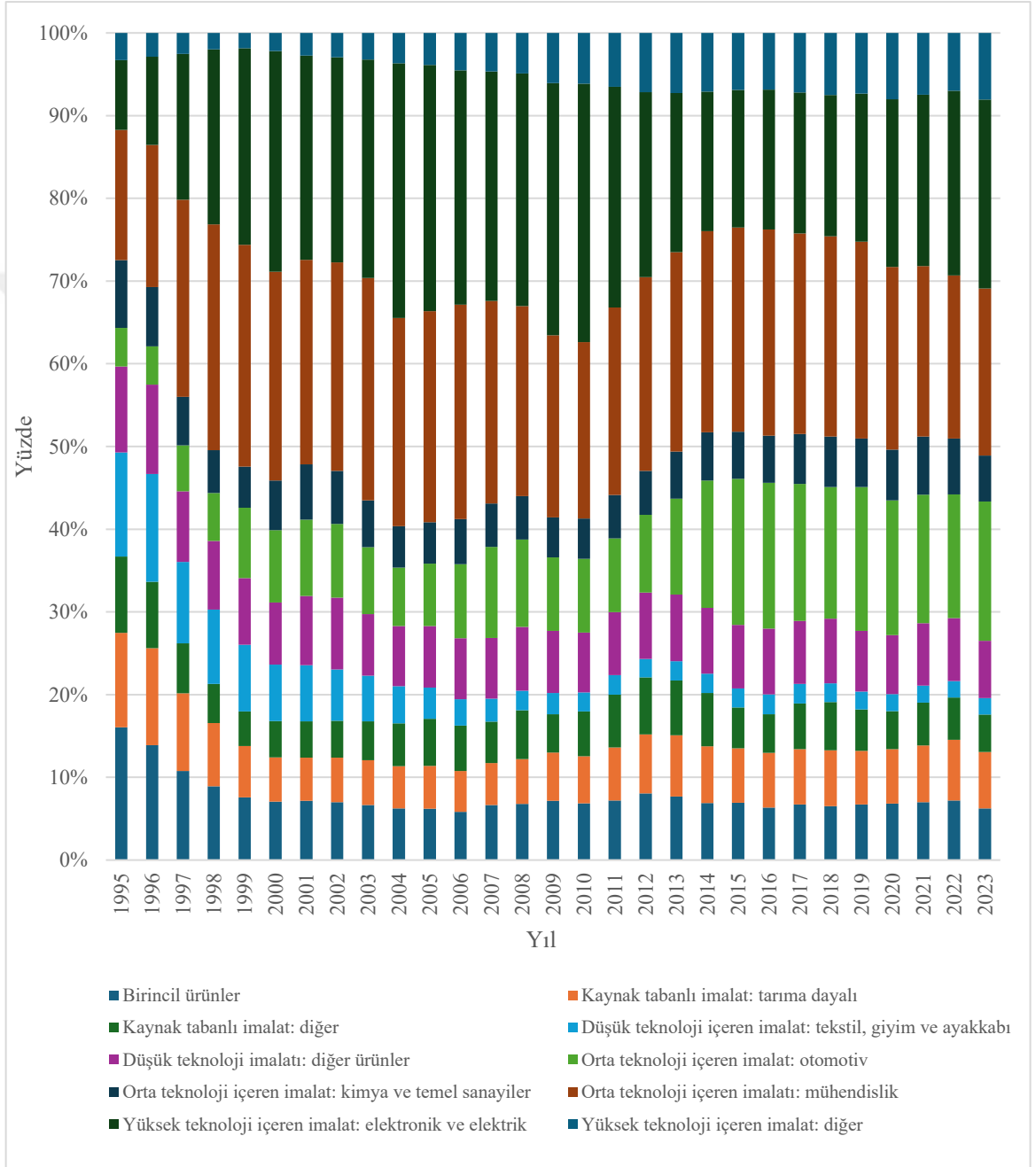
Grafik 4. Katma Değer Payları (Macaristan, 1990 – 2023)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yıllık katma değer katkılarının ayrıştırılmasını gösteren Grafik 4'e göre 1990-2023 yılları arasında katma değer başat belirleyicisinin hizmetler sektörü olduğu görülmektedir. Buna karşın, 2010 yılından sonra uygulanan korumacı politikaların akabinde imalat sektörünün payında ılımlı bir artış yaşanmıştır.

Grafik 5. Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (1995 – 2023, Macaristan)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 5, Macaristan'da mal ihracatının ürünlere göre ayrıştırılmış halini göstermektedir. Bu grafiğe göre özellikle 2010 yılından sonra yüksek teknoloji içeren imalatın, orta teknoloji içeren otomotiv imalatının toplam mal ihracatı içerisindeki

payının arttığı, düşük teknoloji içeren imalat ürünlerinin payının ise gerilediği gözlenmektedir. Bu olgu, imalat sektörünün artan katma değer payına koşutluk göstermektedir.

Korumacı politikalar bazı alt sektörleri öncelemiş olsa da sanayi ve hizmetler sektörünün bütününe yayılmamaktadır¹⁴⁰⁴. Fidesz, DYY'lere dönük teşviklerini kesmemiş, ancak DYY'ler içerisinde ayrışmaya gitmiştir. Bu seçicilik altında imalata dönük DYY'ler teşvik edilirken finansa dönük DYY'ler ise istenmeyen olarak nitelenmiştir¹⁴⁰⁵. Macaristan'ın uyguladığı müdahalecilik biçimi, sistemik müdahalelerle yaşanan bir kopuştan ziyade dönemsel şartlara uygun doğaçlama müdahaleler demeti olarak değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle, illiberalizmle eşanlı olarak, neoliberal unsurlardan beslenen güçlü bir rekabet devleti inşa edilmektedir. 2017'de kurumlar vergisi AB'deki en düşük oran olan %9'a indirilmiş, ÇUŞ'lara büyük sübvansiyonlar ve vergi muafiyetleri sunulmuştur¹⁴⁰⁶. Bu politikalar, iş dünyasının yerli ve yabancılar olmak üzere ikili bir tasnifle ayrışmasını da doğurmuştur. Yerli iş insanları arasında ise, özellikle medya ve bankacılık sektöründeki yabancı çıkışından faydalanan, Orbán rejimi ile birlikte varlığa gelmiş olan Fidesz yanlısı bir kesim bulunmaktadır. Ancak Orbán hükümeti altında kurulan siyasi koalisyon, yabancı şirketlerin ihracat sektöründeki gücüne meydan okumaktan ziyade, her iki kesimden gelen talepleri karşılamaktadır. Kamu ihale politikaları ve özel vergiler yalnızca yerli girişimcilere hizmet ederken, hükümetin yeni düşük kurumlar vergisi rejimi, yatırım teşvikleri ve işgücü piyasası politikaları her iki iş çevresi için de faydalı olmaktadır¹⁴⁰⁷.

Yukarıda özetlediğimi üzere, Büyük Durgunluk, siyasi istikrarsızlığa ve kısmi bir rejim değişikliğine neden olmuş, iktisadi milliyetçik söylemleri yükselmiştir. Bu kriz ve siyasi çalkantılara rağmen, Macaristan'da DYY'ler için uygulanan teşvikler beslenmiş ve teşmil edilmiştir. 2008 yılında Macaristan'daki yabancı iştirakler ihracatın yaklaşık %80'ini oluşturmuş ve bu rakam krizden bu yana pek değişmemiştir. Macaristan'ın ihracatı, elektronik, ulaşım ekipmanları ve makinelerin başı çektiği

¹⁴⁰⁴ Tóth, "Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary", s. 243.

¹⁴⁰⁵ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 91.

¹⁴⁰⁶ Lendvai-Bainton, Szelewa, "Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland", s. 564.

¹⁴⁰⁷ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 92.

birkaç sektörde yoğunlaşmıştır. Macaristan'ın stratejik sektörleri, finansman ihtiyaçlarını kârların ve ana şirketlerinin yeniden yatırımı yoluyla sağladıklarından ötürü eylemlerini finanse etmek için bankalara bağımlı değildir¹⁴⁰⁸. Ayrıca yukarıda değindiğimiz KOBİ'lere yaptığı vurgunun yanında, hükümetin başta Alman şirketleri olmak üzere¹⁴⁰⁹ Coca Cola veya Deutsche Telekom gibi büyük ÇUŞ'larla imzaladığı stratejik ortaklıklar da bulunmaktadır. Bu anlaşmalar önemli miktarda vergi iadeleri veya yatırım sübvansiyonları karşılığında uzun vadeli iş birlikleriyle karşılıklı bağlılığı resmileştirmiştir. Bu politika, yabancı yatırımcılarla 'stratejik ortaklıklar' adı verilen ve yatırım, istihdam ve eğitimi teşvik etmeyi ve yerli tedarikçilerle daha güçlü bağlar kurmayı amaçlayarak süregelmıştır¹⁴¹⁰. Sübvansiyonların boyutu çoğunlukla bilinmemektedir, ancak bunların kamuya açık hale geldiği nadir durumlarda, vergi indirimleri veya sübvansiyonlar toplam yatırım maliyetlerinin %15 ile %25'i arasında tutarlara denk gelmektedir. Bu uygulama genellikle kârları, pazarları güvence altına alan ya da yeni girişleri engelleyen diğer koruyucu önlemlerle, hatta bazen her üçüyle de tamamlanmaktadır¹⁴¹¹.

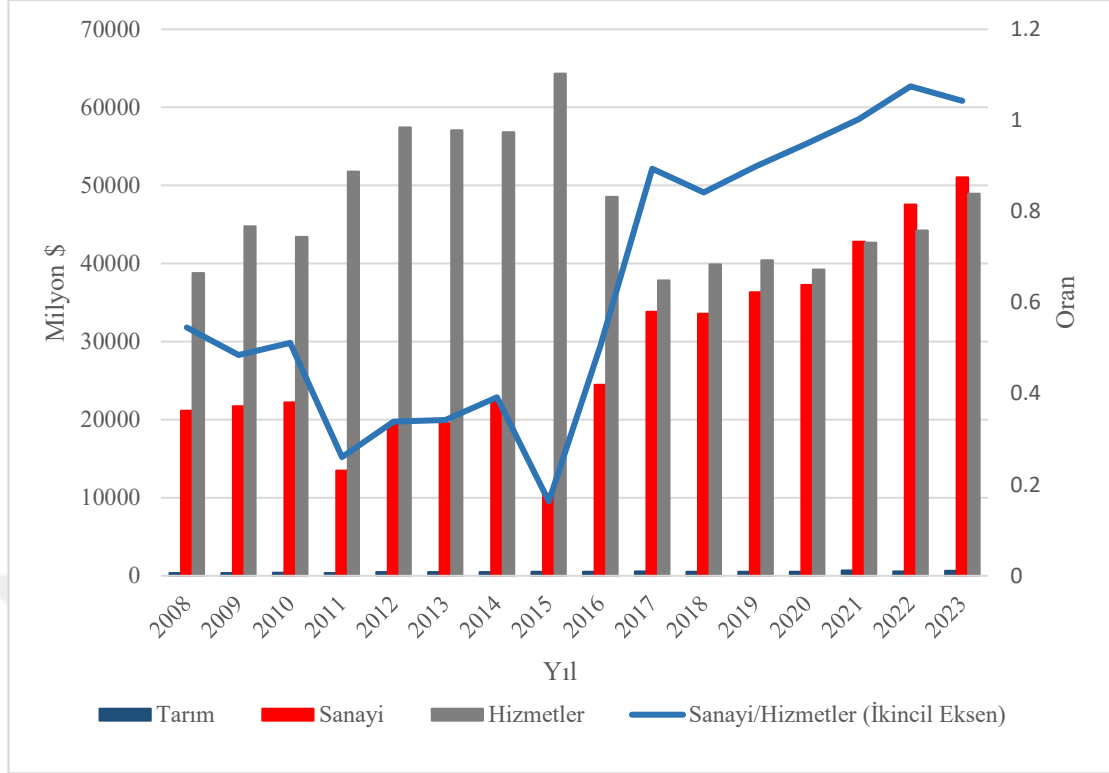
¹⁴⁰⁸ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", ss. 883-84.

¹⁴⁰⁹ Bohle, Regan, "The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*", s. 76.

¹⁴¹⁰ a.g.e., s. 92.

¹⁴¹¹ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 5.

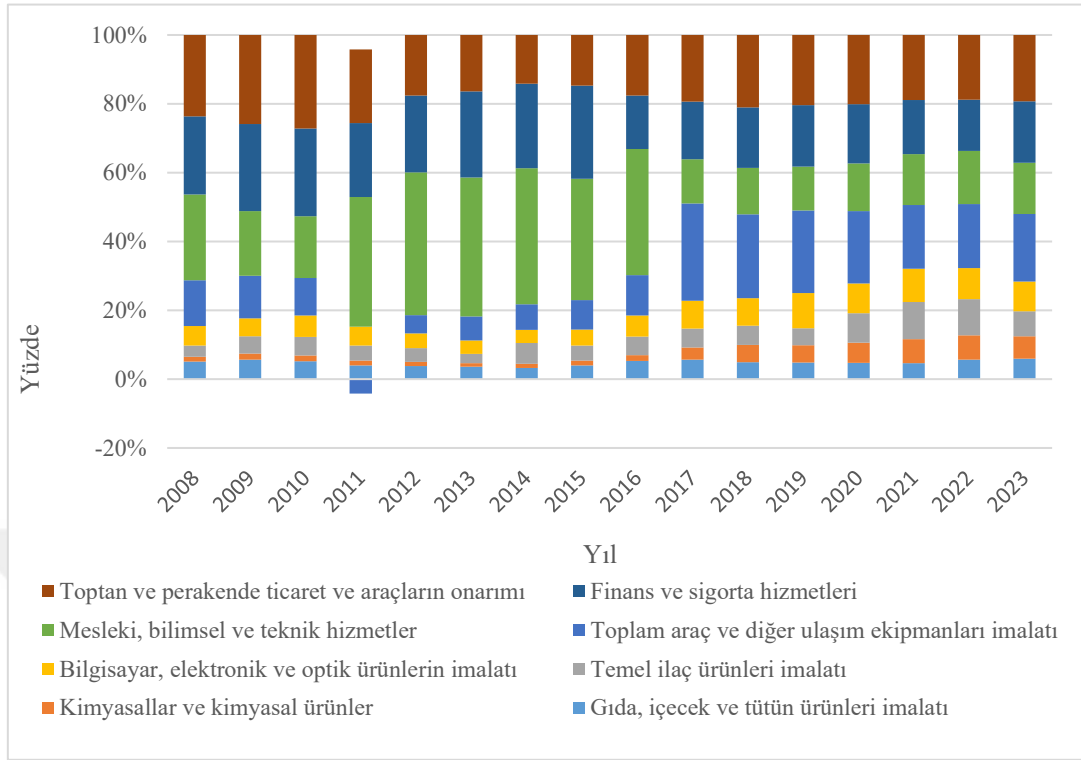
Grafik 6. DYY’lerin Sektörel Dağılımı (2008 – 2023, Macaristan)

Kaynak: MNB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 6, DYY’leri sektörel biçimde ayrıştırarak, finansal milliyetçilik politikalarına dair açıklamaları somutlaştırmaktadır. 2010 sonrasında sanayi sektörünün payının arttığı ve bu olguya koşut olarak sanayiye sektördeki DYY’lerin hizmetler sektörüne oranının da yükseldiği gözlenmektedir.

Grafik 7. DYY’lerin Sektörel Alt Birleşenleri (2008 – 2023, Macaristan)

Kaynak: MNB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 7, DYY’lerin sektörel alt birleşenlerini serimlemektedir. Bu grafiğe göre imalat sektörünün alt birleşenlerinin payındaki artış, hizmetler sektörünün en büyük payını oluşturan finans ve sigortacılık faaliyetlerindeki azalmaya koşut olarak gerçekleşmiştir. Hükümetin hedefi doğrultusunda, mali baskılar bankacılık sektöründeki yabancı yatırımları azaltırken, Macaristan’ın genel olarak DYY’ler için bir güzergâh olma olgusu değişmemiş ve özellikle DYY’lerin imalat sektörüne yönelmesi sağlanmıştır. Macaristan’da DYY’lerin finans yerine imalat sektörüne yönelmesi, yukarıda tartıştığımız üzere kredi genişlemesine dayalı yurt içi talep itişli büyüme modelinden ihracat itişli merkantilist büyüme modeline geçişle koşut bir olgudur¹⁴¹². Hükümet 2010 yılından bu yana Audi, Coca-Cola, Daimler, General Electric, Microsoft, Richter, Sanofi, Synergon, Samsung ve Suzuki gibi ÇUŞ’larla bir dizi yüksek profilli ‘stratejik iş birliği anlaşması’ imzalamış ve Temmuz 2016’da Alman otomobil devi Mercedes, güneydoğudaki Kecskemét şehrinde yeni bir üretim fabrikası kurmak için 1 milyar Euro yatırım yapma niyetini açıklamıştır¹⁴¹³. Bu

¹⁴¹² Ban, Bohle, “Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe”, s. 892.

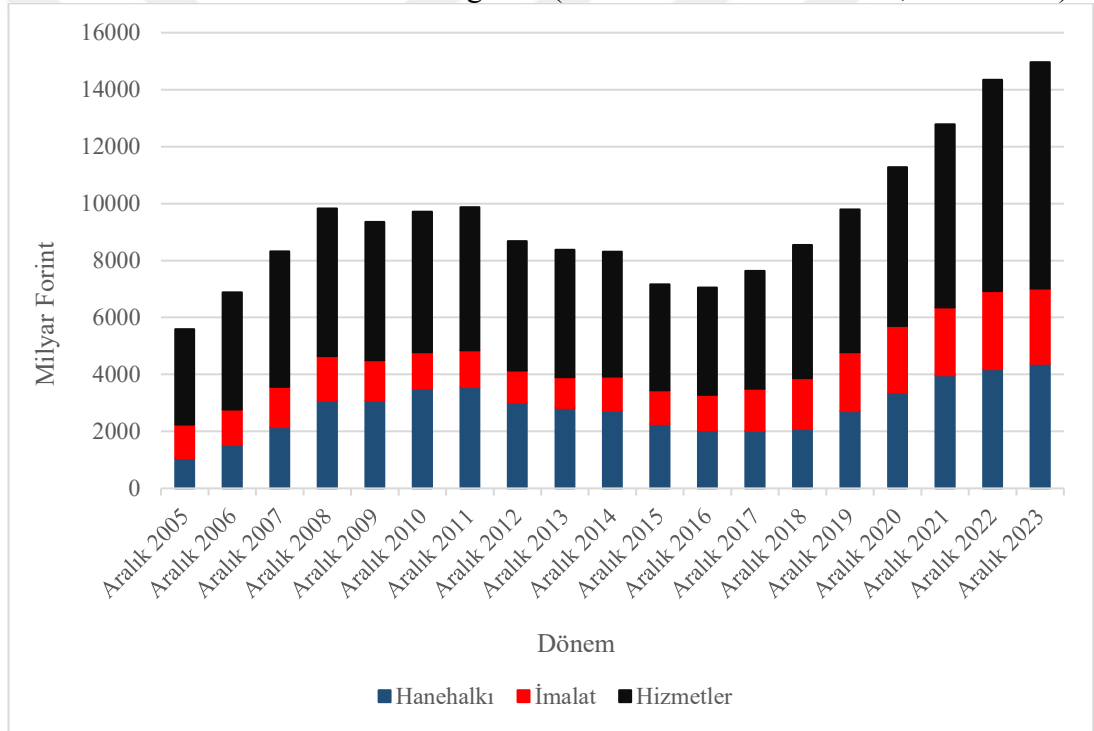
¹⁴¹³ Magyar, *Post-Communist Mafia State The Case of Hungary*, s. 172; Fabry, *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*, s. 141.

gelişmeleri takiben 2018 yılında Alman üst düzey otomobil üreticisi BMW, Macaristan'da yeni bir fabrika kurmak için 1 milyar Euro yatırım yapma sözü vermiştir¹⁴¹⁴. Bu olgular, Grafik 6'da 2010'lu yıllarda belirgin bir biçimde arttığı gözlenen toplam araç ve diğer ulaşım ekipmanları imalatının gerekçesini teşkil etmektedir.

b. Bağımlı Finansallaşmadan Kaçınma

Macaristan'ın Büyük Durgunluk sonrasında uygulamaya koyduğu finansal milliyetçilik politikaları, finansın devlet ve toplum içindeki kurucu varlığını bastırmayı ve bağımlı finansallaşmadan kaçınmayı savlamıştır. Bu olguya koşut olarak ekonomi yeniden siyasetin gündemine taşınırken hanehalklarının finansal ürünleri kullanımı da kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Grafik 8. Kredilerin Sektörel Dağılımı (Aralık 2013 – Aralık 2023, Macaristan)

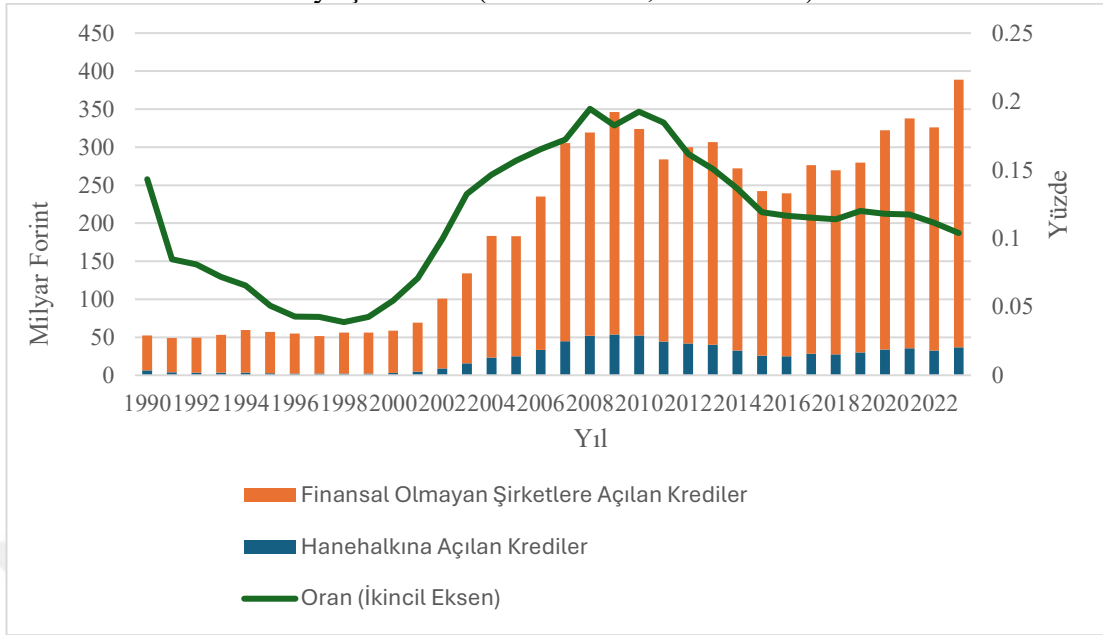

Kaynak: MNB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 8 kredilerin sektörel dağılımını incelemektedir. Grafik 8'e göre kredilerden en önemli payı hizmetler sektörünün aldığı görülürken, imalat sektörünün payının yıllar içerisinde kademeli olarak arttığı gözlenmektedir. Hanehalkı kredilerinin payı ise tedrici bir azalmanın ardından 2017 sonrasında artışa geçmiştir.

¹⁴¹⁴ Reuters, "BMW to Build 1 billion Euro Car Factory in Hungary", **Reuters**, (31.07.2018).

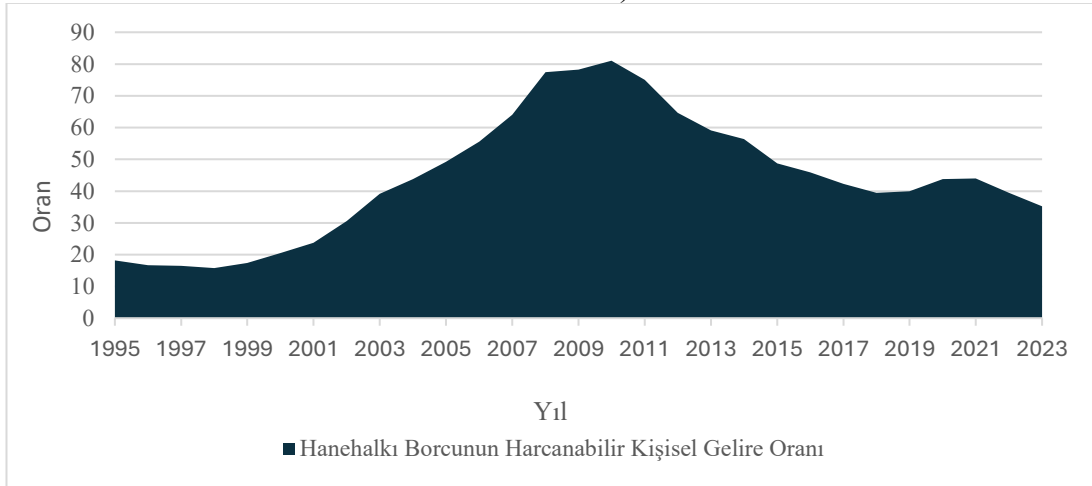
Grafik 9. Kredilerin Finansal Olmayan Şirketler ve Hanehalkı Arasında Ayrıştırılması (1990 – 2023, Macaristan)

Kaynak: FRED verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 9, kredilerin finansal olmayan şirketler ve hanehalkına olan dağılımını incelemektedir. Bu grafiğe göre, 1999 yılı sonrasında yükselişe geçen hanehalkına açılan kredilerin payı, 2010 sonrasında kademeli olarak azalmıştır. Azalma sürecine koşut olarak hanehalkına açılan kredilerin finansal olmayan şirketlere açılan kredilere oranı düşmüştür.

Grafik 10. Hanehalkı Borcunun Harcanabilir Kişisel Gelire Oranı (1995 – 2023, Macaristan)

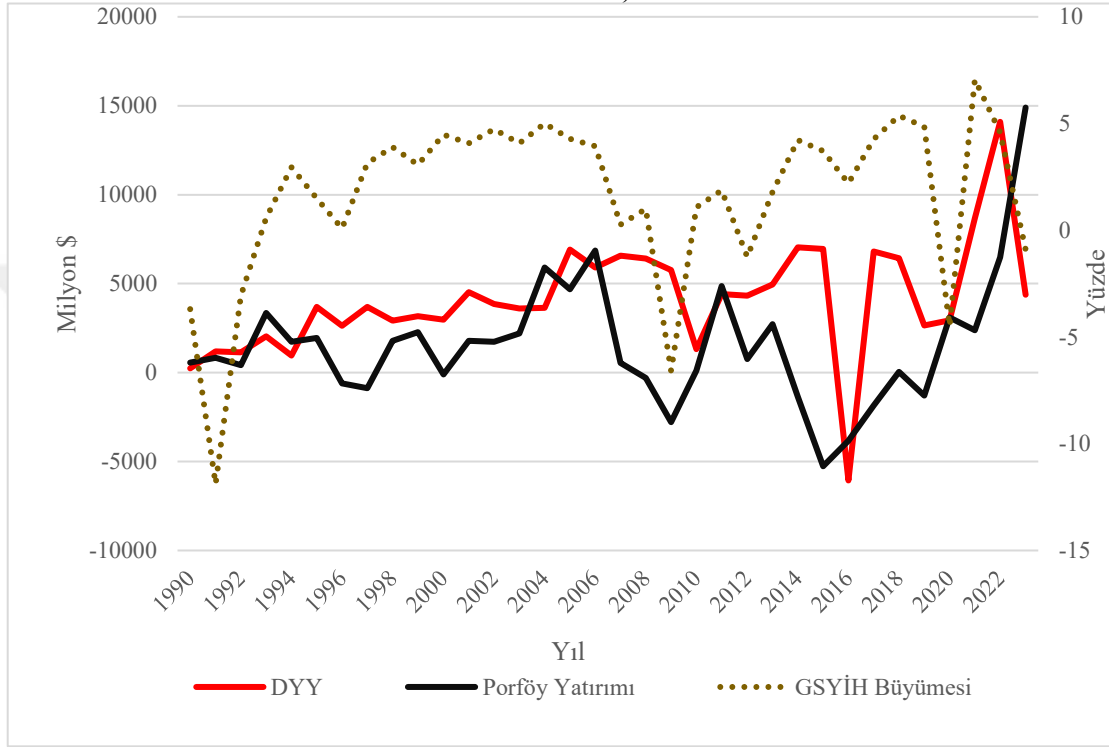

Kaynak: FRED verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 10, hanehalkı borcunun harcanabilir kişisel gelire oranını göstermektedir. Bu grafiğe göre finansal milliyetçilik politikalarının ardından hanehalkı borcunun harcanabilir kişisel gelire oranında düzenli bir düşüş yaşandığı

gözlenmektedir. Kredi göstergelerine ilişkin üç grafik birlikte değerlendirildiğinde; Macaristan’da şirketlere açılan kredilerin hanehalkına açılan kredilerden daha yüksek olması, sektörel olarak imalata yönlendirilen kredilerin payının artması ve hanehalkı borçluluğunun harcanabilir kişisel gelire oranında düşüş yaşanması, finansal milliyetçilik politikalarının başarılı olduğuna işaret etmektedir.

Grafik 11. DYY’ler, Portföy Yatırımları ve İktisadi Büyüme (1990 – 2023, Macaristan)

Kaynak: UNCTAD ve MNB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 11, 1990-2023 yılları arasında Macaristan’da DYY’ler ve portföy yatırımlarının iktisadi büyüme ile olan ilişkisini göstermektedir. Bu grafiğe göre, 2009 yılı istisna tutulduğunda, Macaristan’ın iktisadi büyümesinin, portföy yatırımlarındaki ani dalgalanmalara duyarlılığının yüksek olmadığı görülmektedir. Örneğin 2015 yılında portföy yatırımlarında ani bir çıkış yaşanmasına karşın Macaristan reel olarak büyümüştür. Bu olgu, bizce finansal milliyetçilik politikalarıyla ilişkilidir. Finansal milliyetçilik bir ekonomiyi kapitalizmin iniş çıkışlarından korumak için bazı çabalar gerektirse de Macaristan deneyimi bu stratejinin küresel ekonominin bütününden ne geri çekilmeyi ne de ona direnmeyi gerektirdiğini göstermektedir¹⁴¹⁵. Aksine, bu yönelimi, Büyük Durgunluğun ardından finansallaşmadan kaçınma yöntemi olarak

¹⁴¹⁵ Johnson, Barnes, “Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience”, s. 562.

değerlendirmek mümkündür¹⁴¹⁶. Orbán hükümeti ithal ikameci sanayileşme peşinde koşmamış ya da sermaye hesaplarını kapatmamıştır. Bunun yerine, önem verdiği reel yatırımları istediği zaman finanse edebilme kabiliyetini korumaya ve artırmaya izin veren finansal egemenliğini sağlamlaştırmaya çalışmıştır¹⁴¹⁷. Bankacılıkta kamu sektörünün payının artması ise, finansal aracılığın ulusal kurumlarda tutularak politika alanını genişletmenin bir yordamı olarak değerlendirilmiştir¹⁴¹⁸.

6. Genel Değerlendirme

Macaristan'da, NEM ile beraber başlayan 'piyasa ekonomisine' geçiş süreci, 1989 yılında somutlaşmıştır. Macaristan Halk Cumhuriyeti'nden Macaristan Cumhuriyeti'ne geçiş olarak kristalleşen bu dönüşüm, demokrasi ve piyasa reformlarını da beraberinde getirmiş ve Macaristan, uzun yıllar boyunca neoliberal iktisat politikaları için bir 'deneme tahtası' ve uluslararası kuruluşların mazharına tabi bir 'örnek ülke' konumunda olmuştur. Bu dönemde Macaristan'da sosyalist dönemden gelen ekonomik ve bürokratik elitler, neoliberal iktisat politikasına rıza üreten iktisatçılar, uluslararası yatırımcılar ve sosyalist-liberal koalisyon hükümetlerinin piyasa yanlısı kesimlerini de kapsayan güçlü bir büyüme koalisyonunun şekillendiği söylenebilir. Bu koalisyonun içinde ayrıca, daha fazla devlet müdahalesi, piyasa koruması ve fiyat kontrolleri talep eden çalışanlar ile KOBİ temsilcileri yer almaktadır. Diğer kanatta ise serpilme aşamasında olan ulusal burjuvazi ve genellikle orta gelirli, daha vasıflı toplumsal kesimler bulunmakta; bu kesimler anaakım Avrupa muhafazakâr geleneğiyle uyumlu bir politika hattını destekleme eğilimindedir.

Bu dönemde, bu büyüme koalisyonunun talepleri doğrultusunda ve hanehalkının rızasını da temin etmek savıyla, önemli nispette kredi genişlemesi yaşanmıştır. Büyüme birleşenlerinin payı ve sektörel finansal dengeler incelendiğinde, Macaristan'ın 1990 – 2009 arasındaki dönemeci 'kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modeli' olarak belirlenmiştir. Büyük Durgunlukla beraber neoliberal iktisat politikalarının tahribatına ve büyüme modeline karşı tepkiler, büyüme koalisyonunun sarsılmasıyla neticelenmiştir.

¹⁴¹⁶ Ban, Bohle, "Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe", s. 875.

¹⁴¹⁷ Johnson, Barnes, "Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience", s. 562.

¹⁴¹⁸ Csaba, "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", s. 5.

Krizden çıkış, Fidesz iktidarı ve yeni bir büyüme koalisyonu ile neticelenmiştir. Kriz sonrası dönemde Macaristan’da uygulanan ekonomi politikalarının amaçları, KOBİ’lere daha düşük maliyetli ve kolay erişilebilir kredi olanakları sağlayarak yeni bir burjuvazi yaratmak, bankacılık sektöründe yerli mülkiyet oranını yükselterek hükümetin bu sektör üzerindeki etkisini artırmak, hanhalklarının borç yükünü azaltmak ve bütçe gelirlerini arttırmak olmuştur. Bu noktada, bir grup ‘geleneksel olmayan iktisatçı’ ve iş dünyası temsilcisiyle birlikte, krizden çıkışın ardından anaakım iktisat politikalarına dönmek yerine daha müdahaleci, milliyetçi ve ÇUŞ’lara karşı yerli sermayeyi güçlendirmeye dayalı bir strateji geliştirilerek yeni bir büyüme koalisyonu oluşturmak savlanmıştır. Bu koalisyon, finansal milliyetçilik ve merkez bankasının yeniden politikleştirilmesi olarak kavramsallaştırılabilecek bir politika hattına yerleşmiştir. Bu çerçevede MKIK, özellikle KOBİ’lere yönelik politika önerileriyle büyüme koalisyonunun merkezinde konumlanan önemli bir aktör haline geldi.

Finansal milliyetçiliği şekillendiren temel adımlar arasında yabancı sermayeli bankaların ve yabancı para birimlerinin ekonomi üzerindeki etkisini azaltarak parasal egemenliğin güçlendirilmesi; para politikası üzerinde siyasi kontrolü artırmak amacıyla merkez bankası özerkliğinin sınırlandırılması; IMF finansmanı ve politika önerilerinin reddedilmesi; AB ve IMF’ye karşı mali özerkliği güçlendirmek için yabancı sermaye üzerindeki vergiler yoluyla bütçenin dengelenmesi ve DYY’lerde sektörel seçicilik politikaları öne çıkmıştır.

Buna paralel olarak Viktor Orbán hükümetleri, büyük yerli sermaye temsilcileriyle yakın bir iş birliği geliştirmiştir. Yabancı karşıtı vergiler, düz vergi uygulaması, KOBİ’lere sağlanan vergi indirimleri ve iktidara yakın şirketlere sunulan vergi avantajları bu dönemin öne çıkan politika araçları olmuştur. Çalışma ilişkilerinde esnekliği artırmayı hedefleyen hükümet, grev haklarını sınırlayan ve emek piyasasını sermaye lehine yeniden düzenleyen kapsamlı bir yeni İş Kanunu yürürlüğe koymuştur. Bununla birlikte, bütçe kanununun oluşturulmasında Bütçe Konseyi’ne tanınan güçlü konum, bütçenin demokratik denetimden uzaklaşması ve seçilmiş organların yetkisinin sınırlandırılması gibi anti-demokratik riskleri de beraberinde getirmiştir.

Bu süreçte, Orbán hükümetlerinin yabancı sermayeye ‘düşman’ bir tavır takındığını söylemek yanıltıcı olacaktır. Macaristan’da Fidesz hükümetleriyle birlikte oluşan büyüme koalisyonu içinde yabancı sermayedarlar bulunmakta ve yabancı

sermaye için başta düşük maliyetli ve vasıflı emek temini olmak üzere gerekli şartlar yaratılmaktadır. Ancak yabancı sermaye üzerinde sektörel bir seçim yapılmakta ve yabancı yatırımcıların hizmetler sektörü yerine sanayi sektörüne eklemlenmesi için vergi ve teşvik politikaları uygulanmaktadır. Bu anlamda ‘güçlü bir rekabet devleti’ inşa edilmek istenmiş ve bunun siyasal kanalları oluşturulmuştur. Bu olguya, emek piyasasını neoliberal unsurlar etrafında pekiştiren emek rejimi uygulamalarının yanında kurumlar vergisinin %9 ile AB ülkeleri içinde en düşük seviyede olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda oluşan yeni büyüme koalisyonunun talepleri, büyüme modelinin Büyük Durgunluk sonrasındaki dönüşümünü açıklamaktadır. Nitekim bu koalisyonun talepleri çerçevesinde uygulanan siyasalarla Macaristan, 2010 sonrasında ihracat itişli merkantilist büyüme modeline geçmiştir

Hanehalkının refahını olumsuz etkileyen bu modele toplumsal rıza, göçmenlik, cinsiyet, etnisite gibi birçok unsurda ötekileştirmeyi bir pratik haline getiren siyasetle mümkün olmuştur. Orbán’ın ‘otoriter neoliberal’ olarak niteleyeceğimiz siyaseti, bir yandan ‘ötekiden korkutma’ stratejisi ile rıza üretirken aynı zamanda yürütmeyi güçlendirmekte ve emek üzerindeki disiplin düzeneklerini teşmil etmektedir. Otoriter neoliberal dönüşümün önemli bir toplumsal tepki olmadan sağlanmasının nedeni ise, bizce Washington ve Post Washington Konsensüsü uyarınca örgütlenen kamu düzeninin iktisat ve siyaseti ayrıştırması ve örgütlü emeği tasfiye etmesinde aranmalıdır.

B. BREZİLYA

Brezilya’ya kapitalizmin yerleşmesi, her zaman belirli bir devlet stratejisiyle bağlantılı olmuştur. Bunun kısmen planlanmış ve uygulanmış bir süreç olduğu ve hiçbir şekilde serbest pazarın doğal bir gücünün sonucu olmadığı söylenebilir. Böylece, Brezilya’da kapitalizmin, küresel sermayenin birikim dinamiklerine göre inşa edildiği, yapılandırılmasında devletin eylemlerini somutlaştıran iç yapıların kasıtlı tercihinin etkili olduğu ve bu yapıların uluslararası sermayeyle ittifakı teşvik ettiği söylenebilir¹⁴¹⁹. Bu yerleşme sürecine, devlet yönetiminde söz sahibi olan iki farklı hizibin önerdiği politikalar dönemsel olarak etkin olmuştur. Bunlardan ilki, serbest piyasanın tam manasıyla teşekkül etmesinin Brezilya’nın iktisadi kalkınmasını

¹⁴¹⁹ Rubens R. Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, çev. John Kolodziejewski, Boston: Brill, 2018, s. 115.

sağlayacağını söylerken ikinci hizip Brezilya'nın sanayileşmesini stratejik öncelik olarak benimsemektedir¹⁴²⁰.

Bu iki hizbe bölünmenin nedeni, Brezilya'nın üretim yapısına dayanmaktadır. Brezilya, dünyanın en büyük kahve, şeker kamışı ve portakal üreticisidir. Ayrıca sığır eti ve soya üretiminde öne çıkmak için 'rakipleri' olan ABD ve Arjantin ile rekabet etmektedir. Brezilya maden kaynakları ve çıkarımı açısından da en önemli ülkeler arasında yer almakta ve demir cevheri, alüminyum ve çeşitli çelik rafinerileri açısından üst sıralarda bulunmaktadır. Ham petrol çıkarma, özellikle açık denizlerdeki büyük petrol yataklarının keşfedilmesi ve Brezilya'nın modern madencilik teknikleriyle işletilmesi nedeniyle gelecek vaat etmektedir¹⁴²¹. Bu üretim yapısı, Brezilya'nın politik iktisadının birincil ürünlerin üretim ve ihracı ile ithal ikamecilik arasındaki hizipleşmesinin nedenini anlatmaktadır. Dolayısıyla toprak reformuna dair tartışma ve talepler, Brezilya'da uzun yıllar boyunca gündemde olmuş ve büyük toprak sahiplerinin siyasal gücü sayesinde bu talepler bastırılmıştır¹⁴²². Ayrıca Brezilya, 1822'de bağımsızlığını kazandığından bu yana 1930'a kadar süren oligarşik bir devletin hâkim olduğu ilkel ihracat odaklı; 1930 ile 1980 arasında kalkınma odaklı bir devletin ve çok çeşitli siyasi rejimlerin hâkim olduğu ithal ikameci sanayileşme ve on yıllık bir geçiş döneminin ardından siyasi demokrasi ile birlikte neoliberalizm olmak üzere üç farklı birikim stratejisi yaşamıştır¹⁴²³. İlerleyen başlıklar altında, Brezilya'nın politik iktisadını belirleyen ikili hizbin ve üçlü birikim rejiminin tarihsel seyri incelenecektir. Bu tarihsel zemin altında, çalışmamızın amacına uygun olarak Brezilya'nın politik iktisadı çerçevesinde, 1990 sonrasında iktisadi büyüme modelinin nasıl şekillendiği, 1990 öncesi tarihsel izlekle birlikte izleyen başlıklarda tartışılacaktır.

1. 1990 Öncesi Dönem: Bağımsızlık, Popülizm ve Otoriterlik

a. Bağımsızlık

Brezilya'nın dünya ekonomisine eklemlenme süreci, Portekiz'in bir sömürgesi olması dolayısıyla gerçekleşmiştir. Brezilya'nın şeker, kakao, kahve, muz gibi tarım

¹⁴²⁰ Amado Luiz Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", **The Political System of Brazil**, ed. Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, ss. 15-16.

¹⁴²¹ Martin Coy, "Socio-economic and Regional Conditions in Brazil", **The Political System of Brazil**, ed. Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, ss. 49-50.

¹⁴²² Gabriel Ondetti, "Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present", **One Hundred Years of Social Protection The Changing Social Question in Brazil, India, China, and South Africa**, ed. Lutz Leisering, Cham: Palgrave Macmillan, 2021, ss. 344-45.

¹⁴²³ Alfredo Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", **Latin American Perspectives**, C. 47, S. 1, 2020, s. 12, doi:10.1177/0094582X19881968.

ürünlerinin üretimine dayalı plantasyon tarımı ile vücut bulan üretimi, ülkenin Atlantik’e kıyısı olan bölgelerinde yoğunlaşmış ve geri kalan toprak parçaları sömürge faaliyetlerinin büyük ölçüde dışında kalmıştır. 18. yy. itibariyle altın ve elmas madenlerinin keşfi, sömürgeciliğin başat gelir kaynağı olmuş, bu keşifler beraberinde göç, nüfus artışı ve modernleşme getirmiş ve ülkenin merkezi kuzeydoğudaki kıyı bölgelerinden güneye doğru kaymıştır¹⁴²⁴. Bu dönemde birincil ürünlerin ihracı ve Avrupa’dan mamul malların ithalatına dayalı olan ekonomi, beraberinde toprak sahiplerinin yanında bir ticaret sermayesinin doğumuyla da neticelenmiştir¹⁴²⁵. Özellikle kahve ihracatı dolayısıyla zenginleşen toprak sahiplerinin çıkarları, birçok ülkede kaldırılan köleliğin Brezilya’da devam etmesine neden olmuştur¹⁴²⁶. Büyük Buhran’ın etkisiyle Brezilya’nın birçok Latin Amerika ülkesiyle birlikte konkordato ilan etmesi, iktisadi bağımsızlık, ithal ikamesi, devlet müdahalesi, milli sanayi burjuvazisi, orta sınıflarla eşgüdüm içinde bir kentli işçi sınıfı gibi iktisadi ve toplumsal politikaları destekleyen entelektüel akımların Brezilya’da da filizlenmesine kapı aralamış ve Brezilya, Yapısalcılık ve Bağımlılık Okulu’nun düşüncelerinde önemli bir yer tutmuştur¹⁴²⁷.

İngiltere’nin bağımsızlığını kazanmış ülkelere yönelik pazarların serbestisi yönündeki baskısı, 19.yy’ın başlarında tüm Amerika kıtasında hissedilmiştir. Bu baskı, 1810 yılında Brezilya ile İngiltere arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla somutlaşmış ve Brezilya, İngiltere’nin uluslararası ticaretteki taleplerine tabi olmuştur¹⁴²⁸. Genelde Latin Amerika kıtasının, özelde ise Brezilya’nın ekonomi politikası için belirleyici bir diğer unsur ise, ismini dönemin ABD başkanı olan James Monroe’dan alan Monroe Doktrini’dir. 1823 yılında ilan edilen bu doktrine göre, ABD, Latin Amerika topraklarından koruyucu olarak sorumludur ve Avrupalı sömürgecilerin bu kıtaya girişine artık izin vermeyecektir. Bu konum ve amaç, ABD’nin Latin Amerika’ya dilediği zaman müdahale edebileceği bir tarihsel zemin

¹⁴²⁴ Gözde Somel, “Latin Amerika’da Sömürgecilik ve Mirası”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 37-44.

¹⁴²⁵ Aylin Topal, “Latin Amerika’da Bağımlılıktan Neoliberal Yeni Kalkınmacılığa Kriz Dinamikleri”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 76.

¹⁴²⁶ Karabekir Akkoyunlu, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 281.

¹⁴²⁷ Topal, “Latin Amerika’da Bağımlılıktan Neoliberal Yeni Kalkınmacılığa Kriz Dinamikleri”, ss. 77-78.

¹⁴²⁸ Cervo, “A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model”, s. 16.

yaratmıştır¹⁴²⁹. 1840'larla beraber Brezilya'da sanayileşmeye dair entelektüel tartışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bu anlamda Brezilya'nın Avrupa ülkeleri, İngiltere ve ABD gibi 'fabrikalaşarak' kapitalizme eklemleme arzusu, devlet politikalarına da sirayet etmiştir. Ancak İngiltere'nin baskıları ve vasıflı emek gücünün yokluğu gibi nedenlerle bu 'ilk sanayileşme dalgası'nın imlediği politikalar uzun erimli olamamış ve 1900'lü yıllara gelindiğinde Brezilya'nın uluslararası ticarete birincil malları ihraç ve imalat mallarını ithal eden konumu perçinlenmiştir¹⁴³⁰.

Brezilya, 1822 yılında bir koloni olmaktan çıkıp bir imparatorluk haline gelmiş ve bu süreç, 19.yy'da Latin Amerika'nın çoğu ülkesinde yaşanan çatışmalara kıyasla nispeten daha az çatışmalı geçmiştir. 1822'den 1889'a kadar ülkeyi meşru bir monarşi yönetmiş ve bu yönetim güçlü bir siyasi istikrar sağlamıştır¹⁴³¹. ABD'deki federalizmi emsal alarak 1880 yılında Cumhuriyetçi Manifesto yayınlanmış, 1891 yılında ise federal cumhuriyet yönetimine geçilmiştir. ABD Anayasası'ndan esinlenen bu sistemin özelliği, belediyelere ve eski illere daha fazla özerklik tanınmasıdır. Bu tarihten günümüze kadar süren zaman diliminde bu iller eyalet olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu yönetimin, ABD'de federe devletlerin özerkliğinin korunmasının aksine, merkezi yönetimin elinde temerküz eden siyasal güçle şekillenmiştir¹⁴³².

Brezilya'da saltanat, 1899 yılında kaldırılmıştır. Bu dönüşümde, ordu, liberal burjuvazi ve köleliğin kaldırılmasına tepki duyan toprak sahiplerinin talepleri etkili olmuştur. 1930 yılına kadar olan Birinci Cumhuriyet'te iktidar, kahve üreticileri ve çiftçilerin hâkim olduğu tarım oligarklarının içinden doğmuştur¹⁴³³. Tarım sektörü, 1930'lara kadar ekonominin itici gücü olmaya devam etmiştir. Tarım sektörünün hakimiyeti, 1889'da monarşiden cumhuriyete geçişle daha da güçlenmiştir. Bir başka ifadeyle, cumhuriyetin kurulması, ekonomik düzeyde strateji değişikliği anlamına

¹⁴²⁹ Esra Akgemci, "Mondroe Doktrini'nin İzinde: Latin Amerika'da ABD Mühadaleciliğinin Tarihsel Gelişimi", **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 54.

¹⁴³⁰ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", ss. 19-20.

¹⁴³¹ Francisco Vidal Luna, Herbert S. Klein, **Brazil Since 1980**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 7.

¹⁴³² Enrique Ricardo Lewandowski, "Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition", **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, s. 30; Arim Soares Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", **The Political System of Brazil**, ed. Dana de la Fontaine, Thomas Stehnen, Berlin: Springer-Verlag, 2016, s. 29.

¹⁴³³ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", s. 282.

gelmemiştir. Ancak elit kesimde bir değişiklik olmuş, eski imparatorluk aristokrasisi, yerini kahve ticaretiyle zenginleşenlere bırakmıştır¹⁴³⁴. Brezilya'nın 1900'lerin başından demokrasiye geçişe kadar olan siyasal düzeni, üç başlı bir hükümet etme tekniği ile beslenmiştir. Bunlar sırasıyla ilk üçte birlik dönemi *coronelismo*, yani yerel toprak sahibi patronlar tarafından yönetilme; ikinci üçte birlik dönemi *populismo*, yani kentli kitlelerin belirli sosyal faydalar elde ederken dikkatlice kontrol edilmesi ve son üçte birlik dönemi ise *autoritarismo*, yani ideolojik olarak motive olmuş subaylar tarafından yönetilme ile ilişkilendirilmektedir¹⁴³⁵. İlerleyen başlıklarda, bu dönemler tartışılacak ve neoliberalizmin serpilme sürecinin temelleri incelenecektir.

b. Popülizm

(1). Vargas Dönemi (1930-1945)

Brezilya'da 1891-1930 yılları arasındaki dönemde, federe devletler ve federal devlet arasında bazı alanlarda federe devletin çıkarlarını da gözeten yapı, 1930 sonrasında merkezileşmedeki güçlü artış eğilimine evrilmiş ve federal devlet düzeyinde yoğunlaşmış bir merkezi otorite tesis edilmiştir.¹⁴³⁶ 1930 yılındaki askeri darbe, Getúlio Vargas'ın diktatörlüğü ile neticelenmiştir. Vargas, yerel meclisleri kapatıp eyalet valilerini görevden aldıktan sonra, 1930 ile 1935 yılları arasında geçici başkan olarak görev yapmıştır. 1937 yılında ise Vargas komünizm tehdidi ve iç savaş riskini öne sürerek yaptığı anayasal değişikliklerle gücü tamamıyla eline geçirmiş, serbest seçimleri durdurmuş ve bu egemenlik, 1937-1945 yılları arasında sürmüştür¹⁴³⁷. Sanayileşme gayesi, askeri darbenin altında yatan nedenlerden birisi olmuştur. Nitekim Vargas dönemi boyunca sanayileşme hem kamusal eylemlerin birincil gayesi olmuş hem de devlet ve toplum arasındaki bağın belirleyicisi konumuna yerleşmiştir¹⁴³⁸.

Vargas, oligarşinin ve kahve ticaretiyle serpilen kesimlerin gücünü bastırmayı savlamış ve bu gayeyle modernleşme, merkezileşme ve sanayileşmeye dönük

¹⁴³⁴ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", s. 20; Özge Kemahlioğlu, "Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği", **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgeçici, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 142.

¹⁴³⁵ Richard Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, s. 7.

¹⁴³⁶ Lewandowski, "Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition", ss. 30-31.

¹⁴³⁷ Kemahlioğlu, "Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği", s. 142; Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 32; Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 9.

¹⁴³⁸ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", s. 20.

politikalar uygulamıştır¹⁴³⁹. Vargas dönemine kadar Brezilya’da sanayileşmenin uluslararası iktisadi şartların ‘kahve ekonomisi’nden kaynaklı gelir yaratımına izin verdiği ölçüde, plansız ve kendiliğinden bir gelişim sergilediğini söylemek mümkündür. 1930 darbesi ile bu yapının yıkıldığı ve kahve ekonomisine olan bağlılığın tasfiye edilerek otonom bir sanayileşme sürecine geçmenin amaçlandığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle, 1930’lu yıllardan itibaren Brezilya, devlet müdahalesi yordamıyla endüstriyel modernleşmeye dair adımları atmaya başlamış ve ekonominin başat gücünü tarımdan sanayiye evirmeyi savlayan politikaları uygulamaya yönelmiştir. Vargas dönemiyle birlikte devlet yapısı kurumsal bir kimlik kazanmış; yönetme ve üretim süreçlerine doğrudan müdahale yetileri güçlenen ulus devletin, kalkınma odaklı planlama kapasitesi teşmil edilmiştir¹⁴⁴⁰. Bu dönüşüme uygun olarak hazırlanan anayasa, Brezilya’nın sosyo-politik örgütlenmesinin reformunu kurumsallaştırmış, bir önceki dönemin hâkim sınıfı olan kırsal oligarşiyi dışlamasa da orduyu, kentli orta sınıfı ve sanayicileri iktidar mücadelesine dahil etmiştir¹⁴⁴¹. Dolayısıyla, sanayiciler, teknokratlar, askeri yetkililer ve yeni ortaya çıkan bölgesel elitler gibi yeni çıkar grupları, iktidar bloğuna katılmaya başlamıştır¹⁴⁴².

(2). Vargas Dönemi Politikalarının Devamlılığı (1946-1964)

1945 yılında Vargas döneminin bitişinin akabinde 1946-1964 yılları arasında devlet başkanları, rekabetçi seçimler neticesinde göreve gelmiştir¹⁴⁴³. Vargas döneminin bitişinde, özellikle askeri elitten gelen huzursuzlukların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca seçimleri bir kere askıya alan Vargas’ın, bir kere daha bunu yapabileceği endişesi askeri elitlerin yanında Vargas’a muhalif sivil kesimlere de sirayet etmiş ve yapmayı taahhüt ettiği seçimlerden çok kısa bir süre önce Vargas, askeri darbeye görevden el çektirilmiştir. Ancak 1951 yılında başkanlığa aday olan Vargas, bu seçimi kazanmış ve ordu ile kendisine muhalif kesimlerin baskıları sonucunda hayatına son verdiği 1954 yılına kadar görevde kalmıştır¹⁴⁴⁴.

¹⁴³⁹ Akkoyunlu, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, s. 282; Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 9.

¹⁴⁴⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, ss. 121-22.

¹⁴⁴¹ Do Bem, “Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy”, s. 30.

¹⁴⁴² Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 9.

¹⁴⁴³ Kemahlıoğlu, “Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği”, s. 142.

¹⁴⁴⁴ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, ss. 11-13.

1946 Anayasası sadece devlete ve yerel özerkliğe saygıyı kutsallaştırmakla kalmamış, aynı zamanda farklı güçler arasında makul bir denge kurmuş, siyasi partileri harekete geçirmiş ve cumhuriyetin tüm makamları için doğrudan seçimler yapılmasını sağlamıştır¹⁴⁴⁵. Bir başka ifadeyle 1946 Anayasası ile beraber parti çoğulculuğunun ve doğrudan seçimlerin ortaya çıkmasına fırsat verilmiş; güçler ayrılığı tesis edilmiş ve Vargas döneminde askıya alınmış olan eyaletlerin özerkliği ve bireysel haklar yeniden kurumsallaşmıştır¹⁴⁴⁶.

Brezilya'da örgütlü emek, yirminci yüzyılın ilk üçte birlik döneminde önemini giderek artırmaya başlamıştır. Sanayileşme, işçiler ve patronlar arasında çatışma tohumlarını da beraberinde getirmiştir¹⁴⁴⁷. Ancak popülizm, bu çatışmayı, işçi sınıfını devlet içerisinde ve tahakkümünde örgütleyerek ve işçi sınıfını iktidar mücadelesine eklemlenmekten alı koyarak kontrol etmeyi amaçlamaktadır¹⁴⁴⁸. Bu çatışma, normal izleğin dışında geliştiğinden ve emek hareketinin örgütlülüğünün zayıf olmasından ötürü ve geleneksel ve modern yaşam tarzlarının sanayileşen kentlerde bir aradalığından doğan eşitsizlikleri dengelemek için, Vargas döneminde başlayan popülizmin sürdüğü görülmektedir¹⁴⁴⁹.

(a). İthal İkameciliğin Devamlılığı

Brezilya, dönemin konjoktürel krizini aşmak için, Vargas yönetiminde ithal ikameciliğin kıta içerisinde öne çıkan başarılı bir uygulamasını yaşamıştır¹⁴⁵⁰. Bu anlamda 1945 yılında Vargas'ın siyasal egemenliğinin ilk dönemi noktalanmış olsa da iktisat politikalarında hem düzenleme hem de üretken sektöre doğrudan yatırım açısından aktif bir devlet müdahalesinin sürmesi; Vargas'ın izlerinin 1900'lü yılların ikinci yarısının bütününe sirayet ettiğini göstermektedir¹⁴⁵¹.

Vargas ve dönemin takip eden yöneticilerinin sanayileşmeyi birincil hedef olarak gördüğünü ve bu nedenle ithal ikameciliğin bir tercih ya da amaç değil bir sonuç olduğunu vurgulamak mümkündür¹⁴⁵². 1930-1980 yılları arasında Brezilya'nın

¹⁴⁴⁵ Lewandowski, "Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition", s. 31.

¹⁴⁴⁶ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 32.

¹⁴⁴⁷ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 10.

¹⁴⁴⁸ Yalman, "Neoliberal Hegemony ve Siyasal İktisat: Latin Amerika Dersleri", s. 460.

¹⁴⁴⁹ Ateş, "Teoriyle Pratik Arasında Latin Amerika'da Popülizm", s. 157.

¹⁴⁵⁰ Topal, "Latin Amerika'da Bağımlılıktan Neoliberal Yeni Kalkınmacılığa Kriz Dinamikleri", s. 80; Peter R. Kingstone, Aldo F. Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", **Leftist Governments in Latin America Successes and Shortcomings**, ed. Kurt Weyland, Raúl L. Madrid, Wendy Hunter, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 102.

¹⁴⁵¹ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 9.

¹⁴⁵² Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", s. 21.

ortalama büyüme oranı %6,3 seviyesindedir¹⁴⁵³. Yukarıda vurgulandığı üzere, Vargas'ın 'Yeni Düzen' ile beraber bu dönemde sendikalar, popülist rejimin tahakkümü altına alınarak devlet güdümünde kurumlar haline gelmiştir¹⁴⁵⁴.

Bu dönemim ekonomi-politiğini belirginleştiren bir diğer unsur ise, sosyal grupların sınıfsal çıkarlarını temsil eden bir örgütlenme kurabilecek yapıda olmamalarıdır. Sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının bireysel çıkarlarından çıkarak sınıfsal bir çıkar savunusu yapamadığı ortamda, devlet, bu ilişkilerin bütününe muhasara etmiştir¹⁴⁵⁵. 1942 yılında Vargas rejimi Brezilya İş Kanunu'nu kabul etmiş ve bu kanun uyarınca sendikalar ancak Çalışma Bakanlığı tarafından yetkilendirildikten sonra yasal kabul edilir olmuştur. Dolayısıyla sendikaların tanınması, işçilerin müzakere ettiği şirketlere değil, hükümete bağlı hale gelmiştir. Çalışma Bakanı ayrıca sendika liderlerini görevden almaya ve sendikaları kapatmaya yetkilidir. Son olarak, hükümet Çalışma Mahkemeleri aracılığıyla grevleri yasadışı ilan edebilecektir¹⁴⁵⁶. Bu dönem içinde sosyal güvenlik, tıbbi bakım, daha kısa çalışma saatleri, yüksek asgari ücret ve çocuk işçiliğinin yasaklanması işçilere sağlanan bazı faydalar olmuştur. Alt orta sınıf da yaşlılık aylığı, tıbbi yardım ve iş güvencesi elde etmiştir. Ancak bu uygulamalar, toplumun tamamını içerecek biçimde yaygınlaşmamıştır. İthal ikameci sanayileşme şehirlerde istihdam ve sanayiciler için kâr sağlamış, ancak toprağın azınlık tarafından kontrol edilmesini tehdit etmemiştir. Ayrıca bu dönemde sanayinin gelişimi, yabancı yatırımlara dayansa dahi, milliyetçiliğin ereğine ulaşmak olarak değerlendirilmiştir¹⁴⁵⁷.

Vargas'ın ikinci dönemi içerisinde, üretim veya altyapı alanlarında büyük kamu projeleri ve özel projeler için finansal kaynakları harekete geçiren temel bir kurum olan Ulusal Ekonomik Kalkınma Bankası, petrol çıkarma tekelini elinde tutan ve Brezilya'yı kendi kendine yeten bir petrol üreticisi haline getiren Petrobras ve büyük elektrik sektörü yatırım projelerinden sorumlu holding şirketi Electrobras kurulmuştur¹⁴⁵⁸. Ayrıca, bir toplumsal iş bölümü altında, dayanıklı tüketim mallarının

¹⁴⁵³ Alfredo Saad-Filho, "Latin Amerika'da Neoliberalizmin Ekonomi Politikası", **Neoliberalizm Muhafif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, 2020, s. 363.

¹⁴⁵⁴ Ergun Aydınoglu, **Brezilya İşçi Partisi Deneyimi**, İstanbul: Belge Yayınları, 1991, s. 9.

¹⁴⁵⁵ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 31.

¹⁴⁵⁶ Emir Sader, Ken Silverstein, **Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil**, London and New York: Verso, 1991, s. 37.

¹⁴⁵⁷ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 11.

¹⁴⁵⁸ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 13.

üretimini ÇUŞ'lar tarafından, dayanıksız tüketim malları ile sermaye mallarının üretimini ise yerli üreticiler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir¹⁴⁵⁹. Bu anlamda Brezilya'nın 1980'lerin sonuna kadar sürecektir 'kapalı ekonomi' anlayışının, ticaret ve uluslararası finansal akımları kapsadığını söylemek mümkündür. Sanayi sektörü göz önüne alındığında Brezilya ekonomisinin uzun süredir açık bir ekonomi olduğu söylenebilir. Bu anlamda Brezilya'nın sanayileşmesinde yabancı yatırımların önemli bir payı olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle 1950'lerin ikinci yarısında başlatılan yabancı sermaye çekme politikası sürekli bir hal almıştır.¹⁴⁶⁰ Yabancı şirketler, güçlü bir iç odaklılık gösteren sanayileşme sürecinde ikincil konumda yer tutmuştur. Fabrikaları ülke geneline yaymak için imalat sanayi, yabancı şirketleri ve teknolojileri Brezilya'ya çekmiş ve böylece üretim faaliyetlerini bölgelere yaymıştır. Ancak temel sanayinin gelişimi, zamanla serpilen büyük ulusal şirketlerin ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur. Bu şirketler, merkezi devletin korumacılığından yararlanmış ve uluslararası rekabet sistemi koşullarında faaliyet gösteren işletmelerden beklenen üretkenlik konusunda endişelenmeden iç pazara odaklanabilmiştir¹⁴⁶¹.

(b). Ordunun Güçlenen Konumu

Popülizm döneminde devlet, gelecekte oluşabilecek sonuçları düşünmeksizin ordunun gücünü arttırmaya yönelmiştir. Bu durum neticesinde askeriye darbeye kadar süregiden dönem, asker ve sivil siyaset arasında sürekli bir gerilimin varlığıyla şekillenmiştir. Özellikle işçi sınıfından doğan taleplerin karşılanmasında sivil siyasetin işçi sınıfına yaklaştığı her durumda, ordu sivil siyasetin karşısında konumlanmıştır¹⁴⁶². Juscelino Kubitschek'in (1956–60) başkanlık döneminde, Amaçlar Planı (*The Targets Plan*) ile yabancı sermayenin ülkeye girişinde yeni bir aşamaya geçilmiş, yabancı sermayenin düzensiz girişleri, bir düzen içine eklenerek, uluslararası sermayenin ulusal üretime katkısı planlamayla birleşmiştir. Vargas döneminde kristalleşen ulus devletin sermaye birikimi için kurucu ve özel sektörü besleyici konumunun yanında bu dönemde yabancı sermaye de eklenmiş, zamanla yabancı sermaye devletle birlikte en etkin konuma yerleşmiştir. Bu dönemde başlayan ve bütün ithal ikameci

¹⁴⁵⁹ Saad-Filho, "Latin Amerika'da Neoliberalizmin Ekonomi Politikası", ss. 362-63.

¹⁴⁶⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 117.

¹⁴⁶¹ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", s. 21.

¹⁴⁶² Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 14.

döneme sirayet eden yerli sermaye, yabancı sermaye ve devlet arasındaki eşgüdüm şöyle özetlenebilir:

“İthal ikameci sanayileşme döneminde, yerli sermaye dayanaklı olmayan tüketim malları ve sermaye malları üretmeye yönelirken, ÇUŞ’lar dayanaklı tüketim malları üretmiştir. KİT’ler altyapı ve temel mal ve hizmetleri (çelik, elektrik, telekomünikasyon, su ve sanitasyon, petrol çıkarma ve rafineri, hava, karayolu, demiryolu ve liman bağlantıları vb.) temin etmiştir. Son olarak, devlet bankaları, özellikle ekonomik çeşitlendirme ve endüstriyel kalkınma için uzun vadeli kredi sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır¹⁴⁶³. ”

Bu noktada bu yapı devlet tarafından desteklenmiş ve Brezilya’ya gelen yabancı sermaye, üretken sermaye biçiminde olmuştur¹⁴⁶⁴. Bunun yanında enerji, ulaşım, tarım, sanayi ve eğitim üzerinde kamu yatırımları yoğunlaşmıştır¹⁴⁶⁵.

1960-1964 yılları arasında, Joao Goulart’ın tarım alanlarına dair reformcu politikaları, yüksek enflasyon ve artan kutuplaşma ortamıyla birleşmiştir¹⁴⁶⁶. Ayrıca bu döneme, ödemeler bilançosundaki dengesizlik, büyüme döneminin sonucu olarak ortaya çıkan dış borçluluk ve bu borcun geri ödemesindeki güçlükler eşlik etmiştir¹⁴⁶⁷. Bunun yanında, Goulart’ın göreve gelmesiyle beraber, Goulart aleyhinde propaganda ve komplo teorilerinin, ABD destekli bir sivil toplum kuruluşu olan Brezilya Demokratik Eylem Enstitüsü (*Instituto Brasileiro de Ação Democrática, Brazilian Institute for Democratic Action, IBAD*) öncülüğünde örgütlendiği ve IBAD’a bu faaliyetler için mali kaynak aktarıldığı dönemin ABD Büyükelçisi tarafından ilerleyen yıllarda doğrulanmıştır¹⁴⁶⁸. Ordunun talebi, işçilere verilen hakların, mücadeleyle kazanılmış haklar olarak değil, otoritenin izni ölçüğünde tanınan ‘lütuflar’ olarak görülmesi ve işçilerin belirli sınırların ötesine geçmesi durumunda onlara güç kullanarak karşı çıkmanın meşru olmasıdır¹⁴⁶⁹. Orduların Latin Amerika ülkelerinde bağımsızlık mücadelesinin öncüsü olmaktan aldığı güçlü konumu, kendisini Brezilya örneğinde de göstermektedir. Nitekim ordu, Brezilya’da da baskın sınıflarla eşgüdüm

¹⁴⁶³ Lecio Morais, Alfredo Saad-Filho, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, *Historical Materialism*, C. 13, S. 1, 2005, s. 12, doi:10.1163/1569206053620924.

¹⁴⁶⁴ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, ss. 125-27.

¹⁴⁶⁵ Cervo, “A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model”, s. 21.

¹⁴⁶⁶ Kemahlioğlu, “Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği”, s. 142.

¹⁴⁶⁷ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 131.

¹⁴⁶⁸ Lilia Moritz Schwarcz, *Brazilian Authoritarianism Past and Present*, çev. Eric M. B. Becker, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2022, s. 95.

¹⁴⁶⁹ Graham, “Dilemmas for Democracy in Brazil”, s. 14.

kurmuş ve kendisini ulusal çıkarların koruyucu gücü olarak resmetmiştir¹⁴⁷⁰. Brezilya'nın Soğuk Savaş'ta ABD yanında konum alması neticesinde ordunun emekçi kesimlere olan bu karşıtlığı güçlenmiştir. Ordunun emekçilerin taleplerine yönelen sivil siyaseti Sovyet müttefiki olarak kabul etmesinden ötürü ordu ve sivil siyaset arasındaki mesafe artmıştır¹⁴⁷¹. Askeri zümre, ithal ikameciliğe karşı sol reformizme yönelmeye meyilli görünen sivil siyaseti de ulusal çıkarlara karşı bir tehlike olarak görmektedir¹⁴⁷². 1960 yılından itibaren iktisadi büyüme de yavaşlamış ve 1962 yılında %1,5, 1963 yılında %2,4'e gerilemiştir¹⁴⁷³. Bu siyasal ve iktisadi ortam neticesinde 1 Nisan 1964 yılında ordu yönetime el koymuş ve yirmi yıl kesintisiz sürecek olan askeri dikta yönetimi başlamıştır.

c. Otoriterlik (1964-1990)

Darbe geleneksel siyasal güçleri tali bir konuma taşımış olsa da bu güçlerin etkileri tam olarak silinmemiştir¹⁴⁷⁴. Askeri darbe, Goulart'un toprak reformuna yönelmesine karşı, başta toprak sahipleri ve finans çevreleri olmak üzere, ABD ve sanayi burjuvazisinin de desteğini almıştır¹⁴⁷⁵. Bunun yanında darbeyi yapan askeri elitler, evvela darbenin çöküşü ve yolsuzluğu önlemek üzere gerçekleştirildiğini söylemiş, amaçlarının bir devrim değil, Goulart'ı devirmek vasıtasıyla ülkeyi korumak olduğunu vurgulamıştır¹⁴⁷⁶. Ancak askeri darbenin ardındaki temel neden, toprak reformunun büyük toprak sahiplerinin egemen konumunu tehdit etmesi olarak görülmüştür. Darbe sonrasında iktidara gelen otoriter ve muhafazakâr yönetimler, toprak reformunu gündemden çıkarmış; bunun yerine, yoksul ailelere ülkenin farklı bölgelerinde henüz tarıma açılmamış arazilerden pay vererek yeni tarımsal iç sömürgeleştirme politikalarını hayata geçirmiştir¹⁴⁷⁷.

¹⁴⁷⁰ Akgemci, "Mondroe Doktrini'nin İzinde: Latin Amerika'da ABD Mühadaleciliğinin Tarihsel Gelişimi", s. 61.

¹⁴⁷¹ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 14.

¹⁴⁷² Serdal Bahçe, "Latin Amerika'da Neoliberalizm: Bağımlılığın Gelişmesi ve Gelişmenin Bağımlılığı", **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 94.

¹⁴⁷³ Benedict f. Clements, J. Scott McClain, "The Political Economy of Export Promotion in Brazil", **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, s. 63.

¹⁴⁷⁴ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 16.

¹⁴⁷⁵ Alfredo Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", **Latin Amerika'yı Anlamak Neoliberalizm, Direniş ve Sol**, ed. Aylin Topal, İstanbul: Yordam Kitap, 2007, s. 125.

¹⁴⁷⁶ Schwarcz, *Brazilian Authoritarianism Past and Present*, s. 93.

¹⁴⁷⁷ Zander Navarro, "The Rise and Fall of Land Reform in Brazil A Tale in Three Acts", **Politica Agricola**, C. 25, S. 3, 2016, ss. 39-42; Ondetti, "Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present", s. 359.

Ordu, askeri müdahalenin ardından anayasanın demokratik hükümlerini kaldırmış¹⁴⁷⁸, Kongre'nin desteği ve sınırlı bir katılımı ile ülkeyi yönetmeye çalışmış¹⁴⁷⁹ ve bu amaçla 1964 yılında anayasanın önemli bir kısmı değiştirilerek merkezileşme önemli düzeyde artmıştır¹⁴⁸⁰. 1967 Anayasası, asker üyelerin ağırlıkta olduğu bir kurucu kongre tarafından yapılmıştır¹⁴⁸¹.

(1). Ordu İçindeki Hizipleşmeler

Askeri darbe, ordunun oligarklar ve onların destekçisi olan orta ve üst orta sınıflarla uzlaşısının bir eseridir¹⁴⁸². Nitekim darbenin kurumsallaşması, burjuvazinin bazı kesimleri, büyük toprak sahipleri ve ÇUŞ'lar tarafından desteklenmiştir¹⁴⁸³. Bu uzlaş, devlet içinde bir hizip olan ordunun kuruculuğuyla gerçekleşmiş ve bu koalisyon içerisindeki uzlaşının sürmesi için devlet planlaması zorunlu hale gelmiştir. Ayrıca, vergi gelirlerinin ağırlıklı kısmının merkezi hükümetin elinde toplandığını söylemek mümkündür¹⁴⁸⁴. Yabancı sermayeye düşmanca bir tutum takınılmadığı ve sanayi sektöründeki DYY'ler için cezbedici bir ortamın yaratılmak istendiğini de eklemek gerekir¹⁴⁸⁵. Genel olarak Brezilya'nın askeri diktatörlük rejiminde,

“...silahlı kuvvetler başrolü üstlenmiş ve hükümetin temel destek tabanını oluşturan ekonomik çıkarlarla bağlantılı teknokratlarla ittifak kurmuştur. Sosyal çatışmaları ve siyasi çelişkileri yabancı bir virüsün — “komünist yıkıcılık” — sonucu olarak gören ulusal güvenlik ideolojisi, diktatörlüğün tüm eylemlerine nüfuz etmiştir¹⁴⁸⁶.”

Ekonominin, siyasal – kurumsal yapıların ve siyasi parti sisteminin ciddi krizler yaşadığı bir dönemde gerçekleşen darbe, halk kesimlerinin, sendika hareketlerinin ve çiftçilerin toplumsal hareketliliğini bastırma işlevi görmüştür. Bu politikaya koşut olarak anayasada, yürütme organına büyük yetkiler verilirken, aynı zamanda yeni anayasa grev hakkını kısıtlamış, merkeziyetçiliği teşvik etmiş, askeri

¹⁴⁷⁸ Do Bem, “Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy”, s. 32.

¹⁴⁷⁹ Kemahlıoğlu, “Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği”, s. 142.

¹⁴⁸⁰ Lewandowski, “Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition”, s. 31.

¹⁴⁸¹ Oya Yeğen, “Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Latin Amerika’da Anayasalar ve Anayasa Yapım Süreçleri”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 122.

¹⁴⁸² Akgemci, “Mondroe Doktrini’nin İzinde: Latin Amerika’da ABD Mühadaleciliğinin Tarihsel Gelişimi”, s. 62.

¹⁴⁸³ Do Bem, “Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy”, s. 33.

¹⁴⁸⁴ Lewandowski, “Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition”, s. 32.

¹⁴⁸⁵ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 117.

¹⁴⁸⁶ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 29.

adalet sistemini genişletmiş, ‘ulusal güvenliğe’ karşı işlenen suçlar için idam cezasını getirmiş ve sansür ve sürgün düzenlemelerinin önünü açmıştır.¹⁴⁸⁷. Nitekim 1968 yılında ordu, artan muhalefetin baskılarından soyutlanmak için kongreyi kapatmış, bir süre sonra tekrar kongre seçimleri vasıtasıyla sınırlı katılıma izin vermiştir.¹⁴⁸⁸.

Askeri yönetim, içinde farklı hizipler barındırıyor olsa da ABD ile stratejik ortaklık ve emek sömürüsüne dayalı kapitalist kalkınma izleğini takip etmek konusunda bütünlük göstermekte; işçi sınıfını ise bu bütünlüğe karşı bir tehlike olarak kabul etmektedir.¹⁴⁸⁹. Bunun yanında ordu, federal yürütme organının hakimiyetinde güçlü bir merkezi devlet kurmuş ve merkezi hükümetin diğer organlarının yanı sıra eyaletlerin ve belediyelerin yetkilerini sınırlamıştır. Aynı zamanda, askeri yönetim, seçimleri sürdürmeye ve Kongre'nin işleyişini devam ettirmeye azmetse de Kongre'nin yetkileri büyük ölçüde azaltılmıştır. Bunun yanında, siyasi haklarının lağvedilmesi dolayısıyla çok sayıda sol ve merkezde konumlanan politikacının Kongre'den ihraç edilmesi yoluna da gidilmiştir.¹⁴⁹⁰. Netice itibarıyla 1964 darbesi, milli burjuvazinin, işçi ve köylülerin artan taleplerine karşı askeri yönetimi var etmiştir.¹⁴⁹¹. Bir başka ifadeyle, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak ve sermaye birikimine direnecek unsur olarak görünen işçi sınıfını baskı altında tutmak, bu askeri darbenin ABD ile olan stratejik eşgüdümünün temelini oluşturmaktadır.¹⁴⁹².

Askeri yönetim içindeki hizipleşme, temelde liberaller ve baskı yanlıları olmak üzere iki ana grubun varlığına dayanmaktadır. Liberaller, askeri yönetimin bir gün geri çekilmek zorunda olduğuna kani olan gruptur. Bu grup, ülke çıkarlarını gözetmediklerini düşündükleri politikacıların askeri yönetim neticesinde siyaseten meşruluklarını kaybedeceklerine ve daha sağlam temelli bir demokrasinin yerleşeceğine inanmaktadır. Baskı yanlıları ise Brezilya'nın toplumsal patlamadan ancak güç kullanımı yoluyla uzak kalabileceklerine inanmaktadır.¹⁴⁹³. İlk grup için baskı, sansür ve işkence sadece son çare olarak kullanılacak aşırı yöntemlerdir, ancak ikinci grup, bu uygulamaları solu yok etmek için gerekli başat araçlar olarak kabul

¹⁴⁸⁷ Do Bem, “Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy”, s. 33.

¹⁴⁸⁸ Kemahlıoğlu, “Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği”, s. 142.

¹⁴⁸⁹ Graham, “Dilemmas for Democracy in Brazil”, s. 17.

¹⁴⁹⁰ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 17.

¹⁴⁹¹ Topal, “Latin Amerika’da Bağımlılıktan Neoliberal Yeni Kalkınmacılığa Kriz Dinamikleri”, s. 80.

¹⁴⁹² Akgemci, “Mondroe Doktrini’nin İzinde: Latin Amerika’da ABD Mühadaleciliğinin Tarihsel Gelişimi”, s. 62.

¹⁴⁹³ Graham, “Dilemmas for Democracy in Brazil”, s. 17.

etmiştir¹⁴⁹⁴. Baskı yanlıları, hükümete verilen, Brezilya'nın 'otantik' demokratik düzenini güvence altına almak ve 'Brezilya halkına aykırı ideolojilerle' mücadele etmek görevine koşut biçimde politikalar uygulanmasını arzulamaktadır¹⁴⁹⁵. Bu hizibin desteklediği siyasaların liberallerin önde olduğu dönemlerde dahi uygulandığı ve özellikle Emílio Garrastazú Médici döneminde (1969-1974) en sert uygulamaların gerçekleştiğini söylemek mümkündür¹⁴⁹⁶.

(2). Mucize Yılları

Askeri yönetim döneminde ithal ikame politikasının kademeli olarak tasfiye edildiği görülmektedir. Askeri rejime iktisadi politikalar konusunda danışmanlık yapan teknokratlar, serbest piyasanın Brezilya ekonomisi için olumlu faydalar getireceği ve ihracatı arttırmanın yegâne iktisadi amaç olması gerektiği kanısındadır. Korumacılığın kısıtlı seviyelerde tutulduğu bu iktisat politikası altında, maliye politikası uygulamalarında ortodoks kemer sıkma önlemlerinden de kaçınılmış ve enflasyon baskısı yaratılmaksızın iktisadi büyüme sağlanmıştır. Bu dönemde ihracat payı da düzenli olarak artmıştır. Bu artışta, uygulanan sürünen (*crawling peg*) döviz kuru rejiminin etkisi büyüktür¹⁴⁹⁷. 1968 ve 1973 yılları arası, Brezilya ekonomik mucizesinin en görkemli yılları olmuş, ancak siyasal baskılar bu ekonomik iyileşmelere koşut biçimde artmıştır. Bu dönemde yaşanan iktisadi büyümenin temellerini Sawaya¹⁴⁹⁸ şöyle özetlemektedir:

"1966 yılında gerçekleştirilen finansal sistem reformu, orta ve üst sınıfların borçlanma imkânlarını artırmış, gelir dağılımının yoğunlaşma yapısı, bu sınıfların tüketimini kolaylaştırmıştır. Altyapı ve temel sanayiye yönelik devletin üretken yatırımları, yurt dışından kaynak temin etmek için olanaklar yaratılması ve düşük faiz oranlarıyla uzun vadeli kaynakların kullanıma sunulmasını sağlayan uluslararası kredi piyasasındaki değişikliklerin iç faktörlerin likidite ve uluslararası ekonomideki büyümenin yeniden başlamasıyla birleşmesi, yeni büyüme döngüsünün tonunu belirlemiştir."

Medici'nin başkanlığı döneminde ortalama yıllık büyüme oranı %11 seviyelerini yakalamış, 1950'li yıllardan sonra enflasyon en düşük seviyeye inmiştir. Ayrıca bu dönemde, 1960-1970 yılları arasında Brezilya'da gelir dağılımında yaşanan bozulma açığa çıkmıştır. Bütün bunlara karşın bu dönemin karanlık tarafı, yukarıda

¹⁴⁹⁴ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 18.

¹⁴⁹⁵ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 33.

¹⁴⁹⁶ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 17.

¹⁴⁹⁷ Clements, McClain, "The Political Economy of Export Promotion in Brazil", ss. 63-66.

¹⁴⁹⁸ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 137.

vurgulandığı üzere uygulanan baskı rejimidir¹⁴⁹⁹. Gelir dağılımındaki düzelme ve krediye kolay erişim, yabancı sermayenin üretimi gerçekleştirdiği dayanıklı tüketim mallarının kullanımını arttırmış, kamu yatırımları hızlanmış ve finansal reformlar inşaat sektörünün serpilmesini sağlamıştır. Kamu yatırımları ağırlıklı olarak elektrik, petrol ve petrokimya, demiryolları, telekomünikasyon ve çelik üretimi alanlarına yoğunlaşmıştır. Bütün bu şartlar istihdamın artmasıyla da birleşmiş ve bir büyüme döngüsü yakalanmıştır¹⁵⁰⁰. Bunun yanında, bu iktisadi büyümenin elde edilmesi, özellikle Amazon bölgesinde yaşanan sömürgeleştirme pahasına olmuş ve sömürgeleştirme politikası, önemli toplumsal sorunlara da neden olmuştur¹⁵⁰¹. ‘Mucize dönemi’ olarak nitelenen bu yıllar içerisinde, devletin yerli ve yabancı sermaye arasında dengeleyici bir konumda yer aldığını söylemek mümkündür. Buna karşın, özellikle yabancı para cinsinden borçlanma olanağına sahip ÇUŞ’ların üretim içindeki payının daha baskın bir konuma geldiği görülmektedir¹⁵⁰². Askeri darbenin ardından toprak reformu engellenmiş ve Brezilya’da kahve ticaretinin doğurduğu kârlılıktan beslenen büyük toprak sahiplerinin çıkarları korunmuştur¹⁵⁰³. Bu olguya koşut olarak bu dönemde tarımda makineleşme, yeni tarım teknolojilerinin ülkeye ithali ve tarıma dönük vergi indirimleri ve kamusal teşviklerle birlikte büyük topraklarda tarım ve hayvancılık için elverişli şartlar oluşarak tarımsal üretimde önemli nispette artış sağlanmıştır. Yoksul kesimlerin toprak mülkiyetinden dışlandığı ve toprak mülkiyetinde yoğunlaşmanın arttığı bu süreç, büyük toprak sahipleri ve askeri elitler arasında bir koalisyon olarak nitelenmiş ve bu dönemde geçimlik üretim yapan birçok ailenin yerinden edildiği gözlenmiştir¹⁵⁰⁴.

¹⁴⁹⁹ Werner Baer, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 41-42.

¹⁵⁰⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, ss. 137, 140.

¹⁵⁰¹ Neil E. Schlecht, “Colonization and Conflict: Frontier Expansion in the Brazilian Amazon”, **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, s. 95; Sungur Savran, “Brezilya’da Lula Faciası”, **Praksis**, C. Kış-Bahar, S. 14, 2006, s. 126.

¹⁵⁰² Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 136.

¹⁵⁰³ Navarro, “The Rise and Fall of Land Reform in Brazil A Tale in Three Acts”, s. 39.

¹⁵⁰⁴ Sérgio Sauer, George Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers’ Party Governments”, **Journal of Agrarian Change**, C. 17, S. 2, 2017, s. 399, doi:10.1111/joac.12206; Sérgio Sauer, Sergio Pereira Leite, “Agrarian Structure, Foreign Investment in Land, and Land Prices in Brazil”, **The Journal of Peasant Studies**, C. 39, S. 3-4, 2012, ss. 875-76, doi:10.1080/03066150.2012.686492.

(3). I. Petrol Şoku ve Mucize Yıllarına Geri Dönüş Çabaları

1973 petrol krizi, askeri yönetimin iktisadi alandaki başarılarıyla beraber sağladığı toplumsal meşruiyeti sarsmıştır. Askeri diktanın oluşabilecek toplumsal tepkilere karşı en önemli dengeleyici olarak gördüğü enflasyonun düşük seviyelerde tutulabilmesi, petrol şokuyla beraber sürdürülememiş, beraberinde dış borçluluk seviyelerinde artış yaşanmış ve büyüme oranları düşmüştür¹⁵⁰⁵. Özellikle ithalata olan bağımlılık, 1974 yılı itibarıyla Brezilya'nın cari işlemler açığı vermesiyle neticelenmiştir. İktisadi büyümeden feragat ederek petrol fiyatlarının yol açtığı cari açığı azaltmak ya da cari açık pahasına iktisadi büyümeyi sürdürmek arasında bir seçim yapmak durumunda kalan Brezilya yönetimi, ikinci yolu takip etmiştir. Bu iktisat politikası tercihi, beraberinde dış borçluluğun artışı getirmiştir¹⁵⁰⁶. İktisadi göstergelerin kötüleşmesiyle rejimin meşruiyetini yitirme sürecinin başlamasının ardından 1974 yılındaki kongre seçimleri, askeri yönetimin desteklediği partinin büyük bir hezimet yaşamasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, askeri kanat içerisinde aşamalı olarak siyasal liberalleşmeye geçilmesini savunan kanadın baskın çıkmasıyla neticelenmiş ve ordu, siyasal konumunda kısmi tavizler vermeye başlamıştır¹⁵⁰⁷.

Medici'den sonra göreve gelen General Geisel hükümeti, planlı bir iktisat politikası izlemiş ve ithal ikameciliği kısmi de olsa geri getirmiştir¹⁵⁰⁸. Geisel başkanlığındaki yönetim (1974–1979), yavaş, kademeli ve sözde 'güvenli' bir liberalleşme süreci izlemiştir¹⁵⁰⁹. Bu politikaların izlenmesinin nedeni, Brezilya ekonomisinin içine girdiği yapısal darboğazı aşmaktır. Darboğazlar, kabaca sermaye malları ve ara mallarda ithal ikamesinin neden olduğu dış bağımlılık ile temel girdi ve altyapı (enerji, ulaştırma, telekomünikasyon) ihtiyaçlarının teminindeki eksiklikler olarak açıklanabilir¹⁵¹⁰. Bu eksiklikleri aşmak için açıklanan II. Ulusal Kalkınma Planı'nın (1975-79) önerdiği iktisat politikalarının temel sacayağı KİT'ler olmuştur. Bu planla beraber gelen politikalar, KİT'leri sanayileşmenin merkezine yerleştirmiş ve özellikle enerji sektöründe önemli yatırımlar yapılmıştır¹⁵¹¹. Özel sektör ise güçlü

¹⁵⁰⁵ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 126.

¹⁵⁰⁶ Baer, "Brazil's Rocky Economic Road to Democracy", ss. 41-42.

¹⁵⁰⁷ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 126; Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 21.

¹⁵⁰⁸ Clements, McClain, "The Political Economy of Export Promotion in Brazil", s. 79.

¹⁵⁰⁹ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 36.

¹⁵¹⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 144.

¹⁵¹¹ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", s. 22.

kamu desteğiyle sermaye mallarının üretimine yönelmiş, ayrıca yabancı yatırımcıları ulusal kalkınma izleği içine katma gayesi devam etmiştir. Bu politikalar, petrol krizinin etkisine karşı güçlü bir çevrim karşıtı politika izlemek ve makul bir büyüme oranı, istihdam düzeyi ve tüketim seviyesini korumak, ithal ikamesi ve ihracat ürünlerinin çeşitlendirmesi vasıtasıyla ihracatı destekleyerek ekonominin yapısını değiştirmek ve uluslararası kredi kuruluşlarını büyük ödemeler dengesi açığını finanse etmeye teşvik etmek amaçlarına yönelmiştir. Bu politikalar neticesinde mucize yıllarının büyüme hadleri sürdürülemez de %7 oranında bir büyüme oranı yakalanmıştır. Nitekim ithal ikameci sanayileşmeye geri dönüşün temelinde, petrol kriziyle beraber döviz kurundaki yükselişler sonucunda düşen ithalatın neden olduğu refah kaybını telafi etmek vardır. Ancak bu politikaların bedeli, artan dış borç stoğu olmuştur. Gerekli petrolü temin etmek için ödenen dövizin artması ve yeni ihracat ürünleri için gerekli üretimi temin etmek amacıyla ara malların ithaline duyulan ihtiyaç dış borç stoğundaki artışın nedenidir¹⁵¹².

İthal ikameci sanayileşme politikalarının ülkenin modernleşmesi, kentsel alanlarda istihdamın artması, işgücü gelirin yükselmesi ve özellikle kamu politikalarının sürekliliği açısından başarılı olduğunu ancak para biriminin istikrarsızlığı, aşırı korumacılık, işletmelerin alıştığı düşük verimlilik ve çözülmemiş sosyal eşitsizlikler açısından başarısız olduğunu söylemek mümkündür¹⁵¹³. Genel olarak Brezilya’da başarılı bir deneyim olarak değerlendirilen ithal ikamecilik, döviz kılığının yol açtığı ödemeler dengesi sorunlarından dolayı artık iktisadi büyümeyi sağlayamaz olmuştur¹⁵¹⁴. Dış borç artışının bir diğer sebebi ise maliyet enflasyonunun tırmanmasıdır. 1974 yılında %35 seviyelerinde olan enflasyon oranı, 1979 yılında %100’ü aşmış, 1983 yılında %200’e erişmiştir¹⁵¹⁵. Netice itibariyle Geisel’in açılım sürecini başlatmak ve ülkenin dağılım sorunlarına ilişkin düzeltici önlemler almak için hazırladığı siyasi program, büyümenin sürdürülmesi ve sektörel çatışmaların önlenmesi için önemli bir rol oynamıştır. Bu programın sonucuysa, hızla artan dış borç

¹⁵¹² Baer, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, s. 44; Clements, McClain, “The Political Economy of Export Promotion in Brazil”, s. 69; Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 144.

¹⁵¹³ Cerro, “A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model”, s. 21.

¹⁵¹⁴ Alfredo Saad-Filho, “Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar”, **Küreselleşmeye Güney’den Tepkiler**, ed. Ceyhun Gürkan, Özlem Taştan, Oktar Türel, Ankara: Dipnot, 2006, s. 144.

¹⁵¹⁵ Luiz Bresser Pereira, “Brazil’s Inflation and the Cruzado Plan, 1985-1988”, **Inflation: Are We Next? Hyperinflation and Solutions in Argentina, Brazil, and Israel**, ed. Palk Pamela S., Boulder & London: Lynne Rienner Publishers, 1990, s. 57.

ve enflasyonun yeniden canlanması pahasına büyümenin sürdürülmesi olmuştur¹⁵¹⁶. Yaşanan dış borç artışı ise, bu borcun itfa edilebilmesi için gerekli döviz ihtiyacından dolayı, ihracatı arttırmayı zaruri kılmıştır¹⁵¹⁷.

(4). İkinci Petrol Şoku ve İthal İkameciliğin Sonu

İkinci petrol şoku ve uluslararası borç krizi, makroekonomik göstergelerin daha kötüye gitmesine neden olmuş ve bu durum, rejimin toplumsal tabanını oluşturan kentli orta-üst sınıflar ile toprak sahiplerinden oluşan büyüme koalisyonunun sona ermesiyle neticelenmiştir¹⁵¹⁸. Göreve başlamasının hemen ardından bu iktisadi şartlarla karşılaşan General Figueiredo, devam eden iktisadi sorunların yanında değişken faiz oranlarıyla yapılan sözleşmelerin dış borç stoğunu arttırmasıyla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca uluslararası kuruluşlar, ihracat için verilen mali teşviklerin ve kredilerin kademeli olarak kaldırılmasını istemektedir. Bu olgu, ihracat rekabetçiliğini korumak amacıyla sık aralıklarla uygulanan küçük ölçekli devalüasyonları kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu uygulamaların sonucunda büyük bir devalüasyonun yapılması zorunlu bir unsur olmuş ve bu devalüasyon, beraberinde enflasyon baskısını tetiklemiştir¹⁵¹⁹. Dış borçlanma, petrol krizleri ve yükselen uluslararası faiz oranları, ödemeler dengesi krizini tetiklemiştir. Bu kriz, ihracatı artırmak için ulusal para biriminin büyük ölçüde devalüe edilmesiyle çözülmeye çalışılmış, bu politika ise enflasyon oranlarını yüksek seviyelere çıkarmıştır. Ayrıca daraltıcı bir para politikası izlenmiş ve bu politika, bir yandan iç faiz oranlarının yükselmesiyle kamu borcunu artırırken, diğer yandan ödemeler dengesini ve dış borç ödemelerini finanse edebilmek için yabancı para rezervlerini arttırmaya katkıda bulunmuştur¹⁵²⁰.

Bu dönemde iç borç stoğundaki artış ise, KİT'ler döviz cinsinden borçlanmak amacıyla kullanıldığından, dış borç artışının bir yan etkisi olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim KİT'lerin borçluluğu, hükümeti kamu sektörü açığını finanse etmek için kısa vadeli tahviller ihraç etmeye zorlamış ve böylece spekülative finansal sarmalın oluşmasına etki etmiştir¹⁵²¹. Bir başka ifadeyle, II. Kalkınma Planı ile Brezilya'nın sanayileşme sürecinin başat öznesi olan KİT'lerin döviz cinsinden borçları, bu planın

¹⁵¹⁶ Baer, "Brazil's Rocky Economic Road to Democracy", s. 46.

¹⁵¹⁷ Clements, McClain, "The Political Economy of Export Promotion in Brazil", s. 62.

¹⁵¹⁸ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 127.

¹⁵¹⁹ Baer, "Brazil's Rocky Economic Road to Democracy", ss. 47-48.

¹⁵²⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 150.

¹⁵²¹ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 31.

tasfiyesine yol açmıştır.¹⁵²² Bu şartlar altında Figueiredo hükümeti ortodoks politikaları uygulamak durumunda kalmış ve IMF programı uygulamak yerine kendi programıyla bu politikaları uygulamayı yeğlemiştir. Brezilya'nın gönüllü programı ülkenin yaşadığı iktisadi sorunlara çözüm bulamamış ve 1982 yılında yaşanan Meksika krizinin etkisi Brezilya'ya da yayılmış, kuruyan dış kredi imkânları, Brezilya'nın dış borç bulmasını güçleştirmiştir. Bu şartlar altında Brezilya, 1982 yılında IMF'ye başvurmak durumunda kalmış ve IMF gözetiminde kemer sıkma tedbirlerini uygulamaya geçirmiştir. IMF, özellikle 1982 yılından itibaren Brezilya'nın ticaret politikasının temel belirleyicilerinden olmuştur. IMF denetimindeki programın temel özellikleri reel döviz kurunun yükseltilmesi, özel tüketim, yatırım ve kamu harcamalarını azaltmanın yollarını bularak iç talebin azaltılması ve vergi oranlarının artırılmasıdır. Bu program neticesinde 1980 ile 1983 yılları arasında reel döviz kuru %40 düşmüş, para arzı enflasyondan önemli ölçüde daha düşük oranlarda artmış, vergi tahsilatı artmış ve harcamalar kesildiğinden kamu açığı azalmış, reel ücretler düşmüştür. Programın maliyeti düşük gelir grubundaki yurttaşlar tarafından karşılanmış ve bu nedenle program, Brezilya'da gelir dağılımını bozucu bir etki yapmıştır. 1984 yılında GSYİH büyüme oranı tekrar pozitif dönmüş ve ekonomi toparlanma yoluna girmiştir¹⁵²³.

(5). Geçiş Döneminin İktisat Politikaları

İkinci petrol şokunun ardından ithal ikameciliğin başarısız yönleri daha fazla görünür olmuş ve yaşanan bu kriz ortamı, ordunun liberalleşme sürecini yürütemediği görüşünü savunanların elini güçlendirmiştir. Böylece 1985 yılında, askeri yönetimin liberal kanadının baskıları neticesinde, meclis içinden sivil bir devlet başkanının seçilmesi sağlanmıştır. Bu durumun, askeri rejimin elitleriyle girilen bir müzakere süreci sonucunda sivil bir yönetime geçilmesinin eseri olduğu unutulmamalıdır. Askeri dikta, bir toplumsal hareket neticesinde yıkılmamış, buna karşın bu rejimin elitleri, toplumsal hareketler ve iktisadi zorluklar neticesinde zayıflayarak, müzakere ile iktidarı devretmiştir¹⁵²⁴.

Tancredo Neves 1985 yılında seçmenler heyeti (*electoral college*) tarafından başkan seçilmiştir. Neves, toprak sahiplerinin içinden çıkmış olmasına karşın,

¹⁵²² Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 149.

¹⁵²³ Clements, McClain, "The Political Economy of Export Promotion in Brazil", s. 74; Baer, "Brazil's Rocky Economic Road to Democracy", ss. 50-51.

¹⁵²⁴ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, ss. 30-31.

askerlerle de arasını iyi tutmuştur. Ancak başkanlık makamına oturamadan, göreve başlama töreninden bir gün önce hayatını kaybeden Neves yerine, yine benzer bir denge siyaseti yürütmeye mahir olan başkan yardımcısı José Sarney devlet başkanı olmuştur. Sarney'in Neves'ten ilham alarak yürütmeye çalıştığı denge siyaseti ve başkanlıktaki gücünü sağlamlaştırma isteği, kısmen askeri selefleri tarafından üstlenilen devasa dış borçlar ve kısmen de bütçe açıkları nedeniyle derinleşen ekonomik krizler tarafından engellenmiştir¹⁵²⁵. Genellikle bir geçiş hükümeti olarak değerlendirilen Sarney hükümetini, demokratik yollarla göreve gelmiş bir hükümet olarak değil, Brezilya'daki demokratik olmayan hükümetler döngüsünün son emsali olarak betimleyen yorumcular da mevcuttur. Bu yorumcular, Sarney hükümetinin sivil statüsüne rağmen, ordunun siyasi ayrıcalıklarını korumuş ve sadece vesayet altında bir demokrasi kurmuş olmasını, bu nitelendirmelerine gerekçe olarak göstermektedir¹⁵²⁶. Ancak önümüzdeki hakikat, Geisel döneminde başlayan ve Figueiredo döneminde devam eden uzun demokratikleşme sürecinin Sarney döneminde tamamlandığıdır. Nitekim Sarney göreve başlar başlamaz, başta yeni anayasa olmak üzere demokratikleşmeye dair adımları atmaya başlamıştır¹⁵²⁷.

(a). Cruzado ve Cruzado II Planı

1980'lerin ikinci yarısında hükümet, toplam talebi kırmak ve enflasyon baskısını kırmak amacıyla kamu harcamalarını azaltarak ve kamu yatırımlarını kısarak daraltıcı maliye politikası izleme yoluna gitmiştir. Bu durum, KİT'ler ve özel sektör arasındaki mal temini ilişkilerinden ötürü bütün bir ekonomiye yayılmıştır¹⁵²⁸. 1984 ve 1985 yıllarında gerçekleşen ekonomik toparlanma, 1985 yılının sonlarında yaşanan kuraklığın etkisiyle durmuştur. %300 oranını aşan enflasyonun tüketimin kısılmasına dayalı ortodoks politikalarla çözümlenemeyeceğini düşünen Sarney yönetimi, talep fazlası olmamasına rağmen etkin fiyatlandırma gerçekleşmediğinden ötürü piyasa mekanizmasının işlerliğini yitirdiği tahlilinde bulunan bir heterodoks şok politikası uygulama yoluna gitmiştir¹⁵²⁹. Bu yolla sistemin bütününe hızlı ve beklenmedik bir şok verilmesi amaçlanmış ve ortodoks tüketim yönetimi politikasının aksine

¹⁵²⁵ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 18; Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 27.

¹⁵²⁶ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas", s. 37.

¹⁵²⁷ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 27.

¹⁵²⁸ Baer, "Brazil's Rocky Economic Road to Democracy", s. 50.

¹⁵²⁹ Luiz Bresser Pereira, "Inertial Inflation and the Cruzado Plan", *World Development*, C. 15, S. 8, 1987, ss. 1035-37, doi:10.1016/0305-750X(87)90170-7.

heterodoks fiyat denetimini öneren bu plan; bu nedenle kamusal tartışmaya açılmamıştır¹⁵³⁰.

Nitekim planı sabahın erken saatlerinde televizyonda yaptığı konuşma aracılığıyla kamuya duyuran Başkan Sarney, bu planın ‘enflasyona karşı verilen bir ölüm kalım savaşı’ olduğunu söylemiştir. Ücret, fiyat ve faiz artışlarının dondurulması yoluna gidilen Cruzado Planı ile Brezilya’nın yaşadığı enflasyon ataleti sürecinin sonlandırılması amaçlanmıştır¹⁵³¹. Enflasyon ataleti, enflasyonun sebebinin yanında sürekliliğine de eğilen ve temelde yapısalci yaklaşımdan türetilen bir teoridir¹⁵³². Enflasyon ataleti teorisi, enflasyonun beklentilere bağlı olduğu kadar dağılım mücadelesiyle de ilişik olduğunu söylemektedir. Netice itibariyle 1980 ve 1983 yılları arasında durgunlukla mücadele için uygulanan politikaların, cari açık ve bütçe açığını dengelemesine karşın enflasyondaki yükselişi kıramaması, Monetarist teoriye güveni sarsmış ve enflasyonun bastırılması için yeni arayışların ortaya çıkması neticesinde Cruzado Planı hayata geçmiştir¹⁵³³.

Cruzado planının uygulanmasının bir diğer nedeniyse, demokrasiye geçiş sürecinin aşama katetmesi ve doğrudan seçilmiş yetkililerin önceki rejime göre daha fazla nüfuz kazanması neticesinde siyasi nedenlerle kemer sıkma politikalarının uygulanmasının giderek zorlaşmasıdır. Nitekim 1985 yılının Mart ayında göreve gelen hükümetin, görevi devraldığında karşılaştığı aylık enflasyon oranı %11’dir. Kısa vadede başarı sağlayan fiyat dondurma politikaları, uygulamadaki esneklikler ve bazı fiyatların serbest bırakılması nedeniyle görece fiyat dengesini bozmuştur. Bu durum, orta vadede piyasada ürün kıtlığına yol açarken; kamu fiyatlarının baskılanması ise bütçe üzerinde ağır bir mali yük oluşturarak bütçe açıklarını derinleştirmiştir. Ayrıca fiyat dondurma uygulaması neticesinde yurt içi tüketim artmış, bu durum ithalatı arttırarak ödemeler dengesi ve rezervlerin azalması sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada, planın gerekli siyasal desteği görmemesi, fiyatlar dondurulurken ücretlerin belirli endeksle arttırılmasının talep artışına neden olması ve planda gerçekçi olmayan bir biçimde sıfır enflasyon beklentisinin sunulmasının temel başarısızlık nedenleri olduğunu söylemek mümkündür. Bu sorunları aşmak için 1986 yılında Cruzado II

¹⁵³⁰ Peter Flynn, “Brazil: The Politics of the Cruzado Plan”, *Third World Quarterly*, C. 8, S. 4, 1986, ss. 1151-52, doi:10.1080/01436598608419945.

¹⁵³¹ Baer, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, ss. 53-54; Flynn, “Brazil: The Politics of the Cruzado Plan”, s. 1157.

¹⁵³² Pereira, “Inertial Inflation and the Cruzado Plan”, s. 1039.

¹⁵³³ Bresser Pereira, “Brazil’s Inflation and the Cruzado Plan, 1985-1988”, s. 60.

olarak adlandırılan planla, orta sınıfın tüketim ürünlerinde fiyat artışları yapılmış ve tüketimi kısıacak vergi politikaları uygulanmıştır. Buna karşın planın başarısızlığı neticesinde 1986 yılında %65 oranına gerileyen enflasyon 1987 yılında %415 oranına yükselmiş ve bu duruma haciz ve iflaslar eşlik etmiştir¹⁵³⁴.

(b). Bresser Planı

1987 yılıyla beraber kısmi olarak vergi temelli ortodoks politikalar uygulamaya konulmuş ve dolaylı vergiler arttırılmış, para arzı kısılmış, faiz oranı enflasyon haddinin üzerine çıkarılmıştır¹⁵³⁵. Bu politikalar ise enflasyon beklentilerinde bozulmayla neticelenmiş ve enflasyon haddini düşürememiştir. Ardından yeni ekonomi yönetimiyle uygulanan Bresser Planı, daha esnek bir iktisat politikası uygulamayı savlamış, enflasyonu sıfır düzeyine indirmek yerine enflasyon artışını tetikleyen unsurları bastırmaya yönelmiştir. Bu anlamda Bresser Planı uzun vadeli değil, kısa vadede karşılaşılan sorunu aşmaya dönük, aciliyet içeren bir plandır. Bresser Planı'nın içinde barındırdığı ortodoks nüvelere karşın heterodoks bir program olduğunu, ancak Cruzado planından farklı nitelikler taşıdığını eklemek gerekmektedir. Bresser Planı, fiyat seviyelerinin dondurulmasına eşlik eden devalüasyon uygulamasını hayata geçirmiştir. Temelde tüketimi baskılamayı ve reel devalüasyonlar dolayısıyla ödemeler bilançosunu dengeye getirmeyi amaçlayan bu plan neticesinde enflasyon hızı düşürülemedi ve iktisadi durgunluk enflasyona eşlik eder hale gelmiştir. Devalüasyon uygulaması neticesinde ödemeler dengesinde ticaret fazlası verildiği gözlenirse de bu politikanın ithalatı maliyetli hale getirdiği de gözlenmiştir. Akabinde 1988 yılında uygulanan kamu açıklarını kapatmaya dönük politikalar da başarılı olamamıştır¹⁵³⁶.

Planın oluşturucusu ve yöneticisi olan Maliye Bakanı Luiz Carlos Bresser-Pereira, planın başarısız olmasının nedenlerini şöyle açıklamıştır¹⁵³⁷:

“Bresser Planı, görece fiyatlarda çok derin bir dengesizliğin yaşandığı bir dönemde hazırlanan acil bir plan olduğu için başarısız oldu. Bu durumda, basit bir dönüştürme tablosu yüksek enflasyonun atalet birleşenini tatmin edici bir şekilde etkisiz hale getiremiyordu. Ayrıca, hükümeti gerekli mali düzenlemeleri yapmaya ikna

¹⁵³⁴ Baer, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, ss. 55-56; Bresser Pereira, “Brazil’s Inflation and the Cruzado Plan, 1985-1988”, ss. 61-62.

¹⁵³⁵ Baer, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, s. 57.

¹⁵³⁶ Clements, McClain, “The Political Economy of Export Promotion in Brazil”, ss. 76-77; Baer, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, ss. 57-59; Bresser Pereira, “Brazil’s Inflation and the Cruzado Plan, 1985-1988”, ss. 63-66.

¹⁵³⁷ Luiz Carlos Bresser-Pereira, **The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence**, Boulder & London: Lynne Rienner Publishers, 2017, ss. 269-70.

edemedim. Bundan sonra, ekibim ve ben, endeksli para birimi fikrini ikinci bir plana uygulamayı düşündük ve bu plan 1988'in başında kabul edildi. Gerekli düzenlemeler için siyasi destek bulunmaması nedeniyle, bu plan uygulanmadan istifa etmeye karar verdim.”

Başarısız olmuş bu girişimlerden ötürü 1980’li yıllar, literatürde ‘Brezilya’nın kayıp on yılı’ olarak nitelenmektedir¹⁵³⁸.

(6). 1988 Anayasası ve Demokrasiye Geçiş

Bu iktisadi ortam neticesinde artan sendikal hareketler, genel grevler ve kitlesel katılımın sağlandığı barışçıl gösteriler neticesinde demokrasiye geçiş zorunlu bir hal almış¹⁵³⁹ ve 1988 yılında kabul edilen yeni anayasa ile demokrasiye geçiş amaçlanmıştır¹⁵⁴⁰. 1988 Anayasası, halkçı, özgürlükçü ve kalkınmacı özellikler taşımakta ve bu anlamda Brezilya’da ilk kez gerçekleştirilen bir denemeyi imlemektedir. Bu nedenle 1988 Anayasası, Brezilya’nın ilk demokratik anayasası olarak kabul edilmektedir¹⁵⁴¹. Yeni anayasa, ademi merkezileşme ve demokratikleşme yönünde iyileştirmeler taşıyor olsa da federal devletin güçlü konumunu korumuştur. Bu olgu, yeni anayasanın federal devlete ekonomik ve sosyal kalkınma amacıyla ulusal ve bölgesel planlar geliştirme ve uygulama yetkisi vermesinde açıkça görülmektedir¹⁵⁴². Bu bağlamda 1988 Anayasası, hükümetlere ‘işlevlerini yerine getirmeyen’ arazileri kamulaştırmak hakkı vererek toprak reformuna kapı aralamış, buna karşın büyük toprak sahiplerinin direncini dengelemek için ise ‘üretken toprakların’ kamulaştırılamayacağını hükme bağlamıştır¹⁵⁴³. Ayrıca 1988 Anayasası, odak noktasını devletten topluma yöneltmiş ve böylece siyaset ile yasalar arasında yeni ilişkiler kurulması ve halk egemenliğinin önem kazandığı ‘karmaşık vatandaşlık’ kavramının ortaya çıkması mümkün hale gelmiştir¹⁵⁴⁴.

Askerler yönetimden çekilmiş olsa da güçlerini korumaya dönük kimi hükümler anayasada bulunmaktadır. Nitekim silahlı kuvvetlerin, hükümetin herhangi bir kolu tarafından ‘kanun ve düzeni’ korumak savıyla çağrıldıkları sürece ülkenin iç

¹⁵³⁸ a.g.e., s. 221.

¹⁵³⁹ Akkoyunlu, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, s. 282.

¹⁵⁴⁰ Yeğen, “Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Latin Amerika’da Anayasalar ve Anayasa Yapım Süreçleri”, s. 117.

¹⁵⁴¹ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 250.

¹⁵⁴² Lewandowski, “Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition”, s. 33.

¹⁵⁴³ Ondetti, “Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present”, s. 366.

¹⁵⁴⁴ Do Bem, “Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy”, s. 34.

işlerine müdahale etme hakkı saklı tutulmuştur¹⁵⁴⁵. Bunun yanında, baskı rejimi döneminde muhaliflere karşı hukuksuz eylemlerde bulunan askeri rejim yetkililerine af güvencesi verilmiştir. Askerlere verilen kimi tavizler, Brezilya'nın 1974'ten beri başlattığı kademeli liberalleşme sürecinin bir gerekliliği olarak görülmüştür. Bu bağlamda, demokratikleşme için, bir iç kuvvet olan orduyla müzakere gerekmiş ve bu müzakereler, bir otoriter rejimden çıkmanın radikal bir dönüşüm yerine kademeli tasfiyeyle olası olabileceğiyle ilişkilendirilmiştir¹⁵⁴⁶.

Yeni anayasa ile reel faiz haddinin en fazla %12 oranında olacağı anayasal hükme bağlanmıştır¹⁵⁴⁷. Bunun yanında, özgür, adil ve şefkatli bir toplum inşa etmek; yoksulluğu ve dışlamayı ortadan kaldırmak ve sosyal ve bölgesel eşitsizlikleri azaltmak; kökeni, ırkı, cinsiyeti, rengi, yaşı veya başka herhangi bir ayrımcılık biçimine bakılmaksızın tüm yurttaşların refahını teşvik etmek gibi sadece şekli eşitliği değil maddi eşitliği de gözeten maddeler yeni anayasada yer almıştır¹⁵⁴⁸. Bütçeleme sürecine bakıldığında, anayasanın cumhurbaşkanına tanıdığı geniş yetkilerin bütçelemeye de var olduğu görülmektedir. Başkan bütçeyi hazırlamakta, meclisin onayına sunmakta, ancak meclisin önerdiği değişiklikleri reddetme hakkı başkanda saklı kalmaktadır. Bu anlamda meclis, bütçelemeye oldukça sınırlı haklara sahiptir. Başkanın sahip olduğu bir diğer güç ise, meclisin onayladığı bütçeyi aşan harcamalar yapabilmektir. Bu anlamda 1988 Anayasası'nın, yürütmenin hazırladığı bütçeler üzerindeki denetimi, makro iktisadi politikaların, dolayısıyla bütçenin, seçmenlerdeki etkisine bağladığı görülmektedir¹⁵⁴⁹.

Uygulanan denge siyaseti sayesinde bu anayasa, 1989 yılında askerlerin ve toprak sahiplerinin rızasıyla yürürlüğe girmiştir. Bu anayasanın hükümleri çerçevesinde Brezilya'da 1989 yılının sonlarında yapılan doğrudan devlet başkanlığı seçimi Fernando Collor de Mello'nun kıl payı zaferiyle sonuçlanmıştır¹⁵⁵⁰. 1988 Anayasası, ilk halinde, hükümet etme biçimini somutlaştırmamıştır. Ancak 1993

¹⁵⁴⁵ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 32.

¹⁵⁴⁶ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", ss. 34-35.

¹⁵⁴⁷ Baer, "Brazil's Rocky Economic Road to Democracy", s. 59.

¹⁵⁴⁸ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 34.

¹⁵⁴⁹ Lee Alston vd., "Presidential Power, Fiscal Responsibility Laws, and the Allocation of Spending: The Case of Brazil", **Who Decides the Budget? The Political Economy Analysis of the Budget Process in Latin America**, ed. Mark Hallerberg, Carlos Scartascini, Ernesto Stein, New York: Inter-American Development Bank, 2009, ss. 62-63.

¹⁵⁵⁰ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 18.

yılında yapılan referandumla monarşi yerine cumhuriyet, parlamenter sistem yerine ise başkanlık sistemi kabul edilmiştir¹⁵⁵¹.

(7). İşçi Partisi ve Lula'nın Siyasal Aktör Olarak Ortaya Çıkışı

Askeri diktatörlük döneminde Brezilya'nın toplumsal yapısı incelendiğinde, toprak sahibi ve köylü arasındaki ilişkilerin giderek önemini kaybettiğini, üretici ve emekçi arasındaki ilişkilerin ise başat konuma geldiğini görmek mümkündür. Brezilya'da imalat ve inşaat sektöründe çalışan işgücü 1960 yılında 2,7 milyon iken 1980 yılında 10,1 milyona ulaşmıştır¹⁵⁵². Bu dönemin iktisat politikaları incelendiğinde, en başta popülist politikalara tepki duyarak darbe yapan ordunun, son döneminde siyasal meşruiyetini sağlayabilmek için bu popülist politikalara yöneldiği görülmektedir¹⁵⁵³. Bunun yanında, bu dönemde Brezilya'nın artan nüfusu ve sermaye yoğun sanayileşmenin bu rakamları emememesi, bir yedek işgücü ordusunun doğmasıyla neticelenmiştir. 1930'lardan beri yürürlükte olan resmi işçi sendikaları işçi sınıfının tamamını kapsamamaktadır. Bu nedenle düzen dışında hareket etmeye çalışan ve ekonomik programa karşı artan memnuniyetsizlikten beslenen Luís Ignacio da Silva (Lula), 1978 ve 1979'da biri başarılı, diğeri başarısız iki yasadışı grevde metal işçilerine liderlik etmiştir¹⁵⁵⁴. Hızlı ekonomik büyüme, aşırı gelir eşitsizliği ve São Paulo'da son derece gelişmiş endüstrilerin kent merkezine sirayeti, radikal sendikacılığın ortaya çıkmasının temelini oluşturmuştur. 1970'lerin ortalarında, rejimin siyasi liberalleşmesi ve diktatörlüğe karşı çıkmaya hazır yeni nesil sendika militanlarının bir araya gelmesiyle, işçi sınıfı sahneye çıkmıştır¹⁵⁵⁵. Özellikle São Paulo'nun ABCD isimli endüstri bölgesinde, işçi sınıfı içerisinde görece yüksek ücretlere sahip olan metal ve otomobil işçilerinin grevlerine önderlik edenlerden birisi olması, 70'li yılların refah ortamında apolitik bir sendikal aktivist olarak tanınan Lula'nın tanınırlığını arttırmış, işçiler içindeki bu kesimin eylemleri ise, işçi hareketinin sürükleyicisi olmuştur. Nitekim bu grevler vasıtasıyla 1978 yılında yarım milyon, 1979 yılında 3 milyon kişinin bu mücadeleye eklemlendiği vurgulanmaktadır¹⁵⁵⁶. 1978 Grevi hükümeti tamamen hazırlıksız yakalamış ve ordu

¹⁵⁵¹ Yeğen, “Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Latin Amerika’da Anayasalar ve Anayasa Yapım Süreçleri”, s. 122.

¹⁵⁵² Graham, “Dilemmas for Democracy in Brazil”, s. 19.

¹⁵⁵³ Kemahlıoğlu, “Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği”, s. 142.

¹⁵⁵⁴ Graham, “Dilemmas for Democracy in Brazil”, s. 19.

¹⁵⁵⁵ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 38.

¹⁵⁵⁶ Aydınöğlu, *Brezilya İşçi Partisi Deneyimi*, s. 9; Savran, “Brezilya’da Lula Faciası”, s. 125; Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 35.

eylemi bastırmayı başaramamıştır. 1979 Grevi ise, 1978'in etkileriyle işçilerin kazandığı özgüvenden beslenerek daha da kitleselleşmiş; hükümet tarafından yasa dışı ilan edilmiş ve ordunun sert müdahalesiyle bastırılmıştır. Buna karşın bu önlemler Lula'nın tanınırlığının ve işçilerin militanlığının artışına engel olamamıştır¹⁵⁵⁷.

Daha sonra askeri diktatörlükten önce de yürürlükte olan korporatist kontrollerden kurtulmayı talep eden bir sendikalar federasyonu kuran Lula, işçi haklarının ancak siyasi yapıların değiştirilmesiyle elde edilebileceğini kabul ederek 1980 yılında İşçi Partisi'ni (*Partido dos Trabalhadores, Workers' Party, PT*) kurmuştur. PT, São Paulo'da yoğunlaşan grevlerin bir sonucu olarak doğmuş ve programında sosyalist bir parti olduğunu beyan etmiştir. Başlangıçta seçimleri kazanmayı değil, halkın önüne güçlü bir alternatif koymayı amaçlayan PT, yerleşik çıkarlar için gerçek bir tehdit olarak kabul edilecek kadar başarılı olmuştur¹⁵⁵⁸. Nitekim bu hedefe paralel biçimde, PT'nin 1982 ve 1986 seçimlerinde aldığı oylar, %3,5 ve %6,5 gibi mütevazı seviyelerde kalmıştır. PT'nin oylarının São Paulo gibi işçilerin yoğunlaştığı merkezlerde %10 seviyelerini gördüğünü eklemek gerekmektedir¹⁵⁵⁹.

PT'nin kuruluşunun ardından, “*patronsuz parti,*” “*üretiyorsak yönetebiliriz,*” “*işçiler işçilere oy verin,*” gibi sloganlar, partinin hedeflerine ve tabanına dair oldukça önemli izler sunmaktadır¹⁵⁶⁰. Ayrıca PT, daha evvel değindiğimiz sendikaların bütünüyle devlete bağlı olmasına neden olan korporatist niteliğini gerçek anlamda sendikacılık ile ikame etmeyi de başarmıştır¹⁵⁶¹. Bütün bu toplumsal hareketler, ordunun kendisini “*olgunlaşmamış ulusun paternalist yöneticisi,*” olarak sunma konumunu kökünden sarsmış ve demokrasiye geçişi zorunlu kılmıştır¹⁵⁶². Otoriter askeri rejimden çıkış, beraberinde bu rejimin sonucu olan yüksek enflasyon, iç ve dış borç, bütçe açıkları ve baskıcı yönetimin doğurduğu toplumsal sorunları aşmak için bir program sunmayı zorunlu hale getirmiştir. Demokrasiye geçiş tartışmalarının temelinde bu sorunları aşmak bulunmaktadır. Bu noktada geçiş dönemi tartışmalarının yeni bir anayasa hazırlamak, toprak reformu için ekonomik politikalar uygulamak ve gelir dağılımındaki bozukluğu düzeltmek, dış borç sorunlarını çözmek, otoriterliğin

¹⁵⁵⁷ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, ss. 42-44.

¹⁵⁵⁸ Savran, “Brezilya’da Lula Faciası”, s. 123; Graham, “Dilemmas for Democracy in Brazil”, s. 19.

¹⁵⁵⁹ Aydınoglu, *Brezilya İşçi Partisi Deneyimi*, s. 12.

¹⁵⁶⁰ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 103.

¹⁵⁶¹ Savran, “Brezilya’da Lula Faciası”, s. 127.

¹⁵⁶² Saad-Filho, “Brezilya’da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası”, s. 128.

yasal araçlarını ortadan kaldırmak, seçim sürecine ilişkin yeni kurallar oluşturmak ve siyasi partileri ve seçim yasasını düzenlemek üzerine yoğunlaştığı görülmektedir¹⁵⁶³. PT ise bu dönemde demokrasiye geçişi talep eden Tüm İşçiler Federasyonu, Topraksız Tarım İşçileri Hareketi (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra, Landless Workers' Movement, MST*) gibi kesimlerin sözcülüğünü üstlenmiştir¹⁵⁶⁴. PT'nin bir diğer özgün yanı ise, topraksız köylüler ve kentler içindeki yoksullar, siyahiler, kadınlar ve çevreciler gibi kesimlere ulaşarak, bu kesimlerin işçi sınıfıyla beraber hareket edebilmesini sağlamak olmuştur¹⁵⁶⁵. Netice itibarıyla sosyal demokrat geleneğin var olmadığı, korporatist popülizmin hâkim olduğu bir emek rejimi ile sosyalist hareketlerin gücünün sınırlı olduğu bir ülke olan Brezilya'da, kitleselleşen bir sol partinin varlığı PT'nin önemini göstermektedir¹⁵⁶⁶.

PT'nin doğuşu, yukarıda değindiğimiz üzere, Brezilya'nın kademeli olarak anayasal demokrasiye geçişinin kurumsallaştığı döneme denk gelmektedir. PT'nin kitlesel muhalefet konumunu almasına koşut olarak, baskı döneminin çift partili sistemi dönüşüme uğramış ve çok partili bir sisteme geçiş sağlanmıştır. Bu dönemde, otoriterlik döneminde baskın olan siyasi partilerin temsilcileri, Sosyal Demokrat Parti çatısında birleşmişlerdir¹⁵⁶⁷.

2. Brezilya'da Neoliberalizmin Yükselişi (1990 – 2002)

Askeri yönetimin ilk yıllarında, ortalama büyüme oranının %10 seviyelerine yükselmesine, artan sanayileşme ve tarımda verimliliğin artışı da eşlik etmiştir¹⁵⁶⁸. Vargas döneminde başlayan ve daha sonra askeri rejimde devam eden iktisadi büyüme, büyük oranda KİT'lerin varlığından neşet etmiştir. Siyasi destek kazanmak için patronaj tekniklerini kullanma eğilimi, bazı istisnalar dışında bu şirketler genellikle şişkin ve verimsiz hale gelmiştir¹⁵⁶⁹. Ek olarak, KİT'lerin ittiği büyük yatırım projeleri, orta sınıf ve vasıflı emekçilerin reel gelirlerinde artışla ve tüketim düzeyinin yükselmesiyle neticelenmiştir. Buna karşın bu kesimin dışında kalan emekçilerin

¹⁵⁶³ Vilmar Faria, Maria Helena Guimarães Castro, "Social Policy and Democratic Consolidation in Brazil", *The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition*, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 122-23.

¹⁵⁶⁴ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 129.

¹⁵⁶⁵ Savran, "Brezilya'da Lula Faciası", ss. 125-26.

¹⁵⁶⁶ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 104.

¹⁵⁶⁷ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 37.

¹⁵⁶⁸ Kemahlıoğlu, "Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği", s. 143.

¹⁵⁶⁹ Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 20.

durumunda benzer bir iyileşme yaşanmamış ve eşitsizlikler artmıştır¹⁵⁷⁰. Askeri rejim boyunca gelir ve refah giderek kısıtlı bir kesim elinde temerküz etmiş, yolsuzluklar artmış ve sosyal refaha yönelik hizmetler gerilemiştir¹⁵⁷¹. Bu şartlarda askeri rejimin düştüğü çaresiz durum, seçimler daha yaygın hale geldikçe daha da görünür hale gelmiştir. Ayrıca, Brezilya ekonomisi hızla büyürken, yeni sermaye grupları, toprağa dayalı eski servetten tamamen ayrı biçimde büyüme ve zenginleşme için önemli fırsatlar bulmaya başlamışlardır. Bu kişiler, Brezilya'nın artık hükümetin desteği olmadan dünya ekonomisine katılabilecek kadar güçlü olduğunu savunarak, daha serbest bir ekonomi talep etmişlerdir. Bu durum, siyasetçileri, ekonomik girişimlere devlet desteğinin devam etmesinin getireceği seçmen desteğini, hükümet ile iş dünyası arasındaki bağın koparılmasının daha büyük bir büyüme getireceği olasılığıyla karşılaştırmak zorunluluğuyla yüzleştirmiştir¹⁵⁷². Netice itibarıyla ABD, IMF, DB ve Latin Amerikalı seçkin zümrenin ithal ikameci sanayileşmenin artık iktisadi büyüme yaratamadığı konusundaki kabulü, Brezilya'ya da sirayet etmiş, iktisadi krizle birleşen bu durum neoliberal politikaların yerleşmesiyle sonuçlanmıştır¹⁵⁷³.

Demokrasiye geri dönüşle beraber siyasal tartışmalar, parlamento merkezine yerleşmiştir. PT'nin taleplerini seslendirmesinin aracısı olan kitle gösterileri, yasal zemine yerleşmiş ve seçimlerin siyasal söz söyleme alanı olarak anayasal bir meşruiyet taşımasının ardından sönümlenmiştir. Demokrasiye geçiş, geniş toplum kesimlerinin demokrasiye dair siyasal taleplerini sağlamış olsa da bu başarı iktisadi alana teşmil edilememiştir¹⁵⁷⁴. Bunun yanında, demokrasiye geçiş süreci içerisinde özellikle yeni anayasa tartışmalarında, eğitim, sağlık, altyapı, barınma, sosyal güvenlik gibi halkın çoğunluğunu etkileyen sosyal politika alanları tartışma dışında kalmıştır¹⁵⁷⁵. Bu süreç içerisinde PT ve Lula'nın toplumdan gördüğü teveccühün süreli olarak arttığını söylemek mümkündür. Nitekim 1989 seçimlerinde Lula, ikinci tura kalmayı başarmış ve ikinci turda sol bloğun adayı olarak %37 oy almıştır. Lula'nın gördüğü teveccühün başat sebebi, toplumun sorunlarıyla doğrudan temas eden vaatler sunmasıdır. İşçi sınıfını kollayan iktisadi tedbirler, toprak reformu, askerin siyasal hayattan

¹⁵⁷⁰ Kemahlıoğlu, "Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği", s. 143.

¹⁵⁷¹ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 133.

¹⁵⁷² Graham, "Dilemmas for Democracy in Brazil", s. 20.

¹⁵⁷³ Saad-Filho, "Latin Amerika'da Neoliberalizmin Ekonomi Politikası", s. 365.

¹⁵⁷⁴ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 133.

¹⁵⁷⁵ Faria, Guimarães Castro, "Social Policy and Democratic Consolidation in Brazil", s. 122.

soyutlanması, dış borçların reddedilmesi bu politika önerileri arasındadır¹⁵⁷⁶. Vaatler, işçi sınıfının hareketliliğine öncülük etmesi ve seçimlerde gördüğü teveccüh, PT'yi dünya solunu etkileyen bir yapı konumuna getirmiştir¹⁵⁷⁷. Bu talebin toplumda karşılık bulması şaşırtıcı değildir. Zira askeri diktatörlüğün bitmesine karşın, askerlerin siyaset üzerindeki baskısı sürmeye devam etmiştir. Sarney'in sivil hükümetinde asker kökenli 5 bakan bulunmaktadır. Bunun yanında, askerlerin görev aldıkları mevki sayısı azalmış olsa da nükleer enerji ve araştırma programları, Amazon ile ilgili planlamalar gibi stratejik ve kritik unsurların askerlerce yönetildiği, KİT'lerin yönetimlerinde de askerlerin bulunduğu görülmektedir¹⁵⁷⁸. İlerleyen alt başlıklarda, Brezilya'da neoliberalizmin yerleşme süreçleri, ithal ikameciliğe yöneltilen eleştiriler ve iktisat politikaları bağlamında incelenecektir.

a. İthal İkameciliğin Eleştirisi ve Tasfiyesi

Brezilya'da neoliberal politikalar, demokrasiye geçiş sürecinde güçlenen sol akımların etkisiyle, bölge ülkelerine nazaran daha geç yerleşmiştir¹⁵⁷⁹. Ancak 1980'li yılların oldukça kötü iktisadi göstergeleri, birçok araştırmacının ithal ikameci sanayileşme modelinin eksikliklerinin yeni bir modelle ikame edilmesi gerektiği konusunda uzlaşmalarıyla neticelenmiştir. İthal ikameci sanayileşmenin sınırlarına dayandığını söyleyen bu görüşler, belli başlı dört alanın yetersizliğini vurgulamaktadır. Bunlar¹⁵⁸⁰;

- Tasarrufları uzun vadeli yatırım projelerine yönlendirmek istemeyen veya bunu yapamayan finans sektörünün verimsizliği;
- Yabancı tasarruflar, yatırımlar, teknoloji ve pazarlara erişimin yetersizliği;
- Ulusal inovasyon sisteminin zayıflığı, aşırı çeşitlilik, imalat üretiminde ölçek eksikliği ve korumacılık sonucu yabancı rekabetin olmaması nedeniyle devam eden endüstriyel geri kalmışlık;
- İktisadi popülizm, dağılım çatışmaları ve ücret ve fiyatların yaygın endekslenmesi nedeniyle ortaya çıkan mali kriz ve hiperenflasyon eğilimidir.

¹⁵⁷⁶ Aydınoglu, *Brezilya İşçi Partisi Deneyimi*, ss. 13-14.

¹⁵⁷⁷ Savran, "Brezilya'da Lula Faciası", s. 124.

¹⁵⁷⁸ Sader, Silverstein, *Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil*, s. 31.

¹⁵⁷⁹ Rogerio Studart, Barbara Stallings, **Finance for Development: Latin America in Comparative Perspective**, Washington, DC: Brookings Institution Press, 2006, s. 222; Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 15.

¹⁵⁸⁰ Alfredo Saad-Filho, Lecio Morais, **Brazil Neoliberalism Versus Democracy**, London: Pluto Press, 2018, ss. 57-58; Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 15.

Bunun yanında, Brezilya’da müdahaleci olmasına karşın kurumsal yapılanmasını tamamlayamayan devletin çatışan çıkarları uzlaştırmadaki yetersizliğini de eklemek gerekmektedir¹⁵⁸¹. Bu eksikliklerin giderilmesi, yukarıda tartıştığımız üzere, politika yapıcılarının yeni bir birikim modeline geçilmesi tercihiyle neticelenmiştir. Bu noktada, Brezilya ekonomisinin uluslararasılaşmasının Brezilya tarihinin baskın belirleyicisi olduğu ve bu sürecin Vargas döneminden itibaren başlayan ve 90’larla birlikte karşı dinamikleri bastırarak en olgun aşamasına eriştiğini vurgulamak gerekmektedir¹⁵⁸². Ayrıca bu politikaların ilk döneminin yaşandığı 90’lı yıllarda, ulusal sanayileşme projesinin devamlılığının tehlikeye girmiş ve sanayisizleşme süreci başlamıştır¹⁵⁸³. Sanayisizleşmeyle beraber birincil ürünlerin ihracına geri dönülmesi ve ithal ikamecilikten vazgeçilmesi, literatürde ‘birincilleştirme’ olarak da anılmaktadır¹⁵⁸⁴. Bu olgu, tarım sektöründe önemli bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Brezilya’da tarımsal yapı, büyük ölçüde geçimlik üretime yönelmiş ve yoksullukla mücadele eden aile çiftçiliği, endüstriyel ölçekte üretim yapan işveren egemen (patronaj temelli) tarım şirketleri ve büyük toprak sahiplerinden oluşmaktadır. Yeniden demokratikleşme sürecinin ardından, ihracattan elde ettikleri ekonomik güç sayesinde bu işveren egemen şirketler diğer iki kesim üzerinde belirleyici hale gelmiş; buna paralel olarak büyük toprak sahiplerinin etkisi azalmış, geçimlik üretim yapan küçük çiftçilerin yoksulluğu ise derinleşmiştir¹⁵⁸⁵. İthal ikameci dönemde maliye politikaları belirleyici konumdayken, para ve döviz kuru politikaları maliye politikalarına uyum sağlamıştır. Neoliberal geçişin ardından, maliye politikası giderek daraltıcı hale gelirken, para politikası daha etkili bir rol üstlenmiş ve bu rol ekseriyetle para biriminin aşırı değerlendirilmesiyle desteklenmiştir¹⁵⁸⁶. Özet olarak, bütün bir neoliberal döneme yayılan para politikası, realin aşırı değerlendirilmesi, imalat sektörünün azalan payı, cari hesap açıklarının artması ve ekonominin yeniden birincil sektörlere yönelmesinin teşvik edilmesi, bunların

¹⁵⁸¹ Saad-Filho, “Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar”, s. 145.

¹⁵⁸² Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 118.

¹⁵⁸³ Cervo, “A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model”, s. 22.

¹⁵⁸⁴ Coy, “Socio-economic and Regional Conditions in Brazil”, s. 50.

¹⁵⁸⁵ Fabiano Escher, “Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate”, *Agrarian South: Journal of Political Economy*, C. 9, S. 2, 2020, ss. 152-57, doi:10.1177/2277976020928832.

¹⁵⁸⁶ Alston vd., “Presidential Power, Fiscal Responsibility Laws, and the Allocation of Spending: The Case of Brazil”, s. 15.

gerçekleşmesi içinse düzenli yabancı sermaye girişinin sağlanması amacına yönelmiştir¹⁵⁸⁷.

Bu başlıklara ek olarak, neoliberalizmin tahkim sürecinin, Brezilya'nın siyasi kültürünün tarihi mirası olan patrimonyalizm, yolsuzluk ve kayırmacılık gibi unsurları canlandırıp derinleştirerek özel mülkiyetin temerküzünü ve devlet aygıtının yozlaşmasını teşvik ettiği konusunda genel bir fikir birliği vardır¹⁵⁸⁸. Bu tarihsel eğilimin en olgun aşaması olan neoliberal politikalara uygun şekilde harcama kesintileri, kapsamlı özelleştirme, ticaret, finans ve sermaye akışlarının serbestleştirilmesi ve maliye, vergi ve sosyal güvenlik sistemlerinde reformlar yoluyla devletin geri çekilmesi, diğer Güney ülkelerine benzer şekilde, Brezilya'nın da uyguladığı siyasalar olmuştur¹⁵⁸⁹.

Bu noktada, devletin, müdahale araçlarıyla beraber ekonomiden çekilmesinin, Brezilya'da 80'lerden gelen başta dış borçluluk ve kamu açıkları olmak üzere ekonomideki sorunların çözümüne vasıta olacağına dair yaygın inanca Brezilya'nın politika yapıcılarının da eklenmiş olduğunu görmek mümkündür¹⁵⁹⁰. Ancak bu görüşler, ithal ikameci sanayileşme modelinin krize girmesinin, sadece onun eksik yanlarından neşet ettiğini vurgulamakta, dolayısıyla, uluslararası şartların neden olduğu kriz dinamiklerini, içsel nedenlerle eşleştirmekte ve bir yanlış teşhise düşmektedir¹⁵⁹¹. Bu durum, uygulanan politikaların da etkin sonuçlar verememesiyle neticelenmektedir. Sarney yönetiminin 1988 yılında döviz kuru ve uluslararası sermaye akışları üzerindeki kontrolleri gevşetmesi, 1992 yılında devam eden yeni reformlarla birleşmiştir. Yurt içi finansal sistem reformdan geçirilmiş ve ülke, 1994 yılında büyük ölçüde tamamlanacak olan tek taraflı bir ithalat serbestleştirme sürecine başlamıştır. Ortalama gümrük vergileri 1987 yılında %58 iken, 1993 yılında %14'e, 2004 yılında ise %11'e düşürülmüştür. Gümrük vergileri dışındaki engeller de büyük ölçüde kaldırılmıştır. Bu süreçte para biriminin devalüasyonu, yerli üreticilere geçici destek veya anti-damping önlemleri alınmadığı için ülkenin ithalat faturası keskin bir artış göstermiştir. Son olarak Brezilya, 1994 yılında Brady Planı ile dış borcunun

¹⁵⁸⁷ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 14.

¹⁵⁸⁸ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 38.

¹⁵⁸⁹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 58.

¹⁵⁹⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 154.

¹⁵⁹¹ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 15.

yeniden müzakeresini tamamlamıştır¹⁵⁹². Bu politikalarla beraber Brezilya'nın, ödemeler dengesi krizini aşmak için ihracatı arttırmak ve dış borçları kamusallaştırmak yoluna gittiği görülmektedir. Bu politikalar, aşağıda detaylandıracağımız üzere, 1990'lı yılların ortalarına dek uzayacak olan yüksek enflasyon ve durgunluğu beraberinde getirmiştir¹⁵⁹³.

Tablo 10. Temel Ekonomik Göstergeler (1990 – 1993, Brezilya)

	1990	1991	1992	1993
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	-4.35	1.03	-0.54	4.92
<i>DYY (Milyon\$)</i>	999	1102	2061	1291
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-29.60	-27.20	-44.20	-58.10
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	4.70	6.89	7.09	6.03
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	-12.03	6.95	24.66	1.15
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	-8.63	0.66	13.20	7.72
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-0.99	-0.42	1.86	0.01
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	69.17	67.37	64.85	69.72
<i>Reel Asgari Ücret (2015=100)</i>	67.12	63.64	68.79	75.86
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	26.42	30.39	33.87	33.69
<i>Enflasyon</i>	2947.73	432.79	951.96	1927.38
<i>Faiz Oranı</i>	1247.11	541.58	1586.54	5.571,91
<i>Döviz Kuru (\$ – R\$)</i>	0.00002	0.00015	0.00164	0.03

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

1989 seçimlerinde Fernando Collor'un neoliberal politikaları savunan vaatlerle yürüttüğü seçim kampanyası neticesinde Collor, Lula'yı az bir farkla geçerek başkanlık seçimlerini kazanmıştır. Askeri rejimden sonra doğrudan oylama ile seçilen ilk cumhurbaşkanı olan Collor'un hükümeti döneminde (1990-1992), Brezilya iktisat politikalarını esnekleştirerek dünya pazarının işleyiş ilkeleriyle etkili bir şekilde uyum sağlamayı savlamıştır¹⁵⁹⁴. Collor ayrıca Brezilya'da birinci bölümde incelediğimiz 'Washington Uzlaşısı' olarak bilinen, uluslararası rekabete pazarın açılması, yabancı

¹⁵⁹² Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 59.

¹⁵⁹³ Saad-Filho, "Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar", s. 145.

¹⁵⁹⁴ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 38.

yatırımların teşvik edilmesi ve nihayetinde KİT’lerin özelleştirilmesi ve mal ve hizmet üretiminde devlet tekellerinin tasfiyesi politikalarının ilk adımını atmıştır¹⁵⁹⁵. Collor, çevrim karşıtı bir para politikası uygulayarak enflasyonu kontrol altına almayı ve yabancı sermayeyi cezbedecek uygun bir ortamı yaratabilmeyi amaçlamıştır. Bunun yanında yerli ve yabancı sermayeye uygulanan politikaları farklılaştıran uygulamalar kaldırılmış, yabancı sermayeye yeraltı kaynaklarını arama izni verilmiş, devletin kıyı rotalarındaki nakliye tekeli kaldırılmış, finansal kurumlara sosyal güvenlik sistemine katılma izni verilmiş, özelleştirme uygulamaları hızlandırılmış, emek piyasasının esnekleştirilmesi amacına dönük politikalar uygulanmış, petrol arama üzerindeki devlet tekeli gevşetilmiş, askeri rejim döneminde başlayan özelleştirme uygulamalarına devam edilmiştir¹⁵⁹⁶. Collor’un finansal ve ticari serbestleşme politikaları, finansal serbestleşmeye Brezilya’nın tam manasıyla hazır olmaması ve ticaret serbestleşmesi için ise sanayileşmeye ayrılan kaynakların gelir getirecek ihraç ürünlerine aktarılmasına neden olması nedeniyle, fazlasıyla erken politikalar olması dolayısıyla eleştirilmiştir¹⁵⁹⁷. Nitekim yoğun finansal akımlara karşın, 90’lı yıllar boyunca özel finansal kuruluşlar aracılığıyla kredi dağıtımının gelişmemesi ve sınırlı olan kredi olanaklarına erişimin kamu bankaları dolayımıyla olması, finansallaşmanın reel alana tahvil edilemediğinin bir göstergesidir¹⁵⁹⁸.

Collor’un başkanlığı, başta yolsuzluk ve kamu kaynaklarının yanlış kullanımı olmak üzere çeşitli sorunlarla sarsılmış ve Collor 1992 yılında kongre tarafından görevden uzaklaştırılmıştır¹⁵⁹⁹. Collor yönetimiyle başlayan ve ardından bir süreklilik arz ederek devam eden bu politika demeti neticesinde Brezilya’nın, devlet, yerli sermaye ve yabancı sermaye üçgenindeki iş bölümünü çözdüğü ve yabancı sermayenin diğer iki birleşene galebe çaldığı bir döneme girdiğini söylemek mümkündür¹⁶⁰⁰. Bu noktada bir diğer ayrım ise, ithalat ve finansal akımların serbestisi, hükümetin enflasyon hedeflemesine fazlaca odaklanması ve kamu iç borçluluğu ile faiz ödemelerindeki artışlar neticesinde, finansal sermayenin, yatırımların

¹⁵⁹⁵ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 31; Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, s. 103.

¹⁵⁹⁶ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 59.

¹⁵⁹⁷ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 260.

¹⁵⁹⁸ Studart, Stallings, *Finance for Development: Latin America in Comparative Perspective*, s. 223.

¹⁵⁹⁹ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 31.

¹⁶⁰⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 162; Morais, Saad-Filho, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, ss. 11-12.

yönlendirilmesi, kaynak dağılımının ve iktisat politikalarının belirlenmesi konusunda devletin konumunu ikame etmesidir¹⁶⁰¹. Collor yönetimi içerisinde kümelenen büyüme koalisyonu, en başta sanayi girişimcilerinin de desteğini almış, ancak akabinde ortodoks politikaların kendi sektörlerindeki üretimi baskıladığından çıkarları hilafına olduğu çıkarımıyla sanayiciler bu koalisyondan ayrılmıştır. Bu büyüme koalisyonunun rantçı kapitalistler, tekel veya tekele yakın bir şekilde faaliyet gösteren büyük kamu hizmetleri şirketlerinin hissedarları, tarım sektörünün temsilcileri ve finans sektörünün yöneticilerinden oluştuğu ve finans sektörünün gücünün giderek arttığını söylemek mümkündür¹⁶⁰². Bir başka ifadeyle, Brezilya’da yaşanan, finansal sektörün reel sektöre baskın gelmesidir. Bu politikaların küresel faiz oranlarının düşüklüğü, ABD dolarının devalüe edilmesi uluslararası sermaye akımlarının hareketliliğinin de katkısıyla kısmi ölçüde başarılı olduğunu söylemek mümkündür. 1992 yılında, iç siyasi istikrarsızlık ve yüksek enflasyona rağmen, 1970’lerden bu yana ilk kez sermaye girişleri yeniden başlamıştır¹⁶⁰³.

b. Real Planı

Brezilya’da enflasyon, 1994 ortasına kadar kademeli olarak artmış, ardından hiperenflasyon baş göstermiştir. İktisadi büyümeye bağlı yapısal ve tarihsel bir sorun olarak görünen enflasyon, yeni birikim rejimi için önemli bir tehdit unsurudur¹⁶⁰⁴. Bu nedenle enflasyonu kontrol edebilmek gayesiyle Real Planı uygulamaya sokulmuştur. Evvela Real Planı’nın enflasyon ataletine dayalı olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu olguda, Collor’un uyguladığı iktisat politikalarının enflasyon sorununu çözememesinin ortodoks politikalara olan güveni sarması, bu nedenle yeni planın heterodoks ve ortodoks politikaların bir karışımını ihtiva etmesi gerekliliğine olan inancın artmasının etkisi vardır. Nitekim 1990 ve 1991 yıllarında bütçe açığı düşmesine ve para arzındaki artış kontrol edilmesine karşın enflasyon düşürülememiş ve ortodoks Monetarist yaklaşıma olan inanç zayıflamıştır¹⁶⁰⁵.

Bu eleştirel yaklaşım ve içinde barındırdığı kısmi heterodoks nüvelere karşın Real Planı, enflasyonun mali açıklar tarafından kaynaklandığını söylemekte ve

¹⁶⁰¹ Saad-Filho, “Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar”, s. 148.

¹⁶⁰² Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 264.

¹⁶⁰³ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, ss. 59-60.

¹⁶⁰⁴ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 31.

¹⁶⁰⁵ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, ss. 268-70.

endeksleme nedeniyle devam ettiğini varsaymaktadır. Real Planı'nın amacı, yüksek enflasyonu düşürmek ve ithal ikameci sanayileşmenin kalıntılarını tasfiye etmektir. Bu anlamda bu planın Monetarist düşünceye uygun bir teşhis koyduğunu söylemek mümkündür. Enflasyon ataletinin sebebi, mali açıkların monetizasyonu olarak tasnif edilmiştir. Real Planı, ancak uluslararası sermaye akımlarının düzenli olarak ülkeye girişi ile sürdürülebilecek politikalar içermektedir¹⁶⁰⁶. Buna koşut olarak Real Planı, yüksek likiditeli sermaye piyasaları ve para biriminin istikrarını sağlamak için yüksek faiz oranları, döviz rezervleri ve sürekli kaynak girişi gerektirmektedir¹⁶⁰⁷. Ayrıca, başta Cruzado Planı olmak üzere geçmiş deneyimlerin başarısızlığından neşet eden toplumsal hafıza düşünüldüğünde, fiyat dondurması uygulamalarının imkânsız olduğunun kabul edildiği de eklenmelidir¹⁶⁰⁸.

Real Planı'nın içerdiği politika demeti, ithalat serbestisi, aşırı değerli döviz kuru, uluslararası sermaye akımlarının liberalleşmesi ve yerel finansal liberalleşme, yüksek faiz oranı, kamu açıklarını bertaraf edecek mali reformlar, indekslemeyi kaldırma olarak yedi başlıkta sınıflandırılabilir¹⁶⁰⁹. Üretken ve finansal sermayenin hareketine tam özgürlük tanıyan politikalar, sosyal grupların ve yerli elitlerin geniş desteğini almış ve bu politikalar bir 'ulusal strateji' olarak kabul görmüştür. Aynı zamanda bu politikaların, uygulanmasını kimi durumlarda baskıyla dayatmış olan uluslararası kuruluşlar ve yatırımcıların da teveccühünü kazandığını söylemek mümkündür¹⁶¹⁰.

Özetle, Real Planı enflasyonu düşürmek ve neoliberal reformları sürdürmek için güvenli bir strateji sunmuştur. İthalat serbestleştirilmiş ve yapay olarak ucuzlatılmış, yüksek faiz oranları, dış krediler, özelleştirmeler ve ÇUŞ'ların yerli firmaları devralması, artan dış açığı finanse etmek için döviz getirisi sağlamıştır. Vargas döneminden beri varlığını sürdüren ithal ikameciliğin başat kurumlarından biri olan Ulusal Çelik Şirketi gibi önemli devlet şirketlerinin özelleştirilmesi, ithal ikameciliğin tasfiyesi için sembolik niteliktedir. Enflasyon düşerken, tüketiciler ucuz

¹⁶⁰⁶ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 60.

¹⁶⁰⁷ Saad-Filho, "Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar", s. 149; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 61.

¹⁶⁰⁸ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 269.

¹⁶⁰⁹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, ss. 62-63; Cornel Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", **Review of International Political Economy**, C. 20, S. 2, 2013, s. 308, doi:10.1080/09692290.2012.660183.

¹⁶¹⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 155.

kredi imkânları ile tüketim ürünlerine erişmiş ve bunları taksitlendirebilmişlerdir. Düşük enflasyon, artan talep, hızlı GSYİH büyümesi ve düşen işsizlik, yoksullar için önemli kısa vadeli kazançlar sağlamıştır¹⁶¹¹. Bunun yanında, Real planının dolarizasyonun önüne de geçtiğini söylemek mümkündür¹⁶¹².

Bu iktisadi ortamın sonucu, 1993 yılında Maliye Bakanı olan ve 1950'lerin ardından en başarılı istikrar programı olarak nitelenen Real Planı'nın oluşturucusu olarak nam salan Fernando Henrique Cardoso, 1994 seçimlerinde, ilk turda %54 oy alarak başkan seçilmiştir. Brezilya Sosyal Demokrat Partisi'nin (*Partido da Social Democracia Brasileira, Brazilian Social Democracy Party, PSDB*) adayı olan Cardoso'nun seçimlere merkez sağı temsil eden Liberal Cephe Partisi ile ittifak içinde girdiğini eklemek gerekmektedir¹⁶¹³. Collor'un görevden alınmasının ardından göreve gelen Itamar Franco (1992–1995) ise, göreve gelmesini akabinde karşılaştığı iktisadi kriz ve yolsuzlukların etkilerinden ve bu nedenlerle doğan 'yüzleri boyalı' olarak nitelenen protestolardan ötürü adaylık şansını yitirmiştir¹⁶¹⁴.

Cardoso'nun görüşleri incelendiğinde görülen ise, onun evvela devletin 'kalkıncı devlet' fikrinin eskide kaldığını ve yerine istikrarı gözetmekle yükümlü 'bekçi devlet'in ikame edilmesi gerektiğine dair inancıdır. Ayrıca, ticari ve finansal serbestleşmeyi savunan Cardoso, fırsatlar arayışında dünyada serbestçe dolaşan, 'uluslararası' ve 'ülke temelli olmayan' büyük sermayeyi Brezilya ekonomisine çekmeye aracı olacak politikalar uygulamak gerektiğini savunmakta, böylece Brezilya ekonomisine gelişmiş dünyaya entegre olması ve çevre ülkesi konumundan kurtulması için gerekli koşulların sağlanacağını savlamaktadır¹⁶¹⁵. Bu amaçla, piyasa ekonomisinin tam olarak uygulanması ve devlet müdahalesinin azaltılmasını hedeflenmiştir. Bu nedenle, petrol, elektrik, telekomünikasyon ve kıyı taşımacılığı alanlarındaki devlet tekelleri kaldırılmıştır. Ayrıca Cardoso, geniş kapsamlı bir sosyal güvenlik ve kamu yönetimi reform programı uygulamaya çalışmıştır. Bunlar ciddi

¹⁶¹¹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 64; Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 31; Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 103.

¹⁶¹² Pedro Luiz Barros Silva, José Carlos de Souza Braga, Vera Lúcia Cabral Costa, "Lula's Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil", **Leftist Governments in Latin America Successes and Shortcomings**, ed. Kurt Weyland, Raúl L. Madrid, Wendy Hunter, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 127.

¹⁶¹³ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, ss. 31-32.

¹⁶¹⁴ Do Bem, "Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy", s. 38.

¹⁶¹⁵ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 160.

tartışma konuları haline gelmiş ve PT'nin muhalefeti nedeniyle bu reformların bir kısmı uygulanamamıştır¹⁶¹⁶. 1995 Kamu Yönetimi Reformu ise bu dönemde yürürlüğe girmiştir¹⁶¹⁷.

c. Real Planı'nın İşlevini Kaybetmesi

Real Planı'nın ardından işveren ve işçi örgütleri, siyasi temsilcilere ekonomik açılım sürecini yavaşlatmaları için baskı uygulamıştır. Bu baskılar neticesinde, liberalleşme süreci ülkenin sanayi tesislerinin uyum kapasitesine göre ayarlanabilmiştir. Ayrıca bu dönemde, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yeni gelişmeler bağlamında teknolojik ilerlemenin yaşandığını ve sistemik verimlilik düzeyinin arttığını söylemek mümkündür¹⁶¹⁸. Yarattığı görece başarıya karşın Real Planı, Tablo 11'de görüldüğü üzere, üç büyük kısır döngü doğurmuştur. Öncelikle bu program, cari açık sorunu yaratmış ve Brezilya'nın 1960'lardan bugüne sabırla inşa ettiği ticaret fazlası erimiştir. Cari açık ise, Brezilya'yı bu açığı finanse etmek için yabancı sermaye girişlerine mecbur bırakmıştır. Ticaretin serbestleştirilmesi ile istikrarlı ve aşırı değerli döviz kurunun birleşimi Brezilya ekonomisinin rekabet gücünün kaybedilmesine ve sanayisizleşme sürecinin başlamasına yol açmış ve bu durum, muazzam ticaret açıklarına dönüşmüştür¹⁶¹⁹. İkincisi, yabancı sermaye girişinin parasal tabanı arttırmasıdır. Parasal tabanın artışı kamu borcunun artmasıyla neticelenmiştir. Devlet tahvillerinin satışı ile parasal tabanı daraltma ihtiyacı ise ancak yüksek faiz ortamında mümkün olabilmektedir. Bunun yanında, kısa vadeli olarak uygulanması gerekli aşırı değerli döviz kurunun uzun vadeye yayılması, döviz kurunun istikrarını sağlamak için yüksek faizi gerekli kılmıştır. Bu durum, yüksek faiz oranını kalıcı hale getirmiştir. Üçüncüsü ise, yüksek faiz oranları yatırımları ve GSYİH büyümesini olumsuz etkilemesi olgusunun vergi gelirlerini sınırlaması ve mali dengeyi artan bir açıkla karşı karşıya bırakmasıdır. Ayrıca, ülkeye yabancı fonların artan girişinin dış borçluluğu arttırdığını da eklemek gerekmektedir. Bu finansal akımların kısa dönemli ve spekülasyon hareketleri ise önemli bir kırılganlık sebebi olmuştur. Bu koşullar altında devlet bütçesini finanse etmek için hükümet defalarca hadlerini artırmak ve kamu harcamalarını kısmak zorunda kalmıştır¹⁶²⁰.

¹⁶¹⁶ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 32.

¹⁶¹⁷ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 272.

¹⁶¹⁸ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", s. 23.

¹⁶¹⁹ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 16.

¹⁶²⁰ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 64; Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s.

Tablo 11. Temel Ekonomik Göstergeler (1994 – 2002, Brezilya)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	5.85	4.22	2.21	3.39	0.34	0.47	4.39	1.39	3.05
<i>DYY (Milyon\$)</i>	2150	4405	10792	18993	28856	28578	32779	22457	16590
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-43.80	-7.30	-6.53	-6.82	-8.71	-6.42	-4.27	-3.47	-4.15
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	6.58	7.09	8.04	9.00	10.15	11.13	10.89	10.65	10.64
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	-4.60	-17.36	-0.42	11.02	4.91	5.71	12.86	9.23	6.48
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	12.94	6.80	2.67	10.99	-3.50	-6.61	14.80	5.75	3.69
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-0.22	-2.36	-2.73	-3.64	-4.05	-4.47	-4.05	-4.44	-1.85
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	75.02	76.40	77.72	80.74	79.10	78.59	83.80	85.13	87.50
<i>Reel Asgari Ücret (2015=100)</i>	67.54	76.44	79.73	81.76	85.05	85.83	88.77	96.84	99.31
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	27.97	20.88	21.36	22.51	28.00	40.88	37.00	41.07	45.50
<i>Enflasyon</i>	2075.89	66.01	15.76	6.93	3.20	4.86	7.04	6.84	8.45
<i>Faiz Oranı</i>	1205.79	54.14	27.41	24.78	29.18	25.82	17.58	17.47	19.09
<i>Döviz Kuru (\$ – R\$)</i>	0.64	0.92	1.01	1.08	1.16	1.81	1.83	2.35	2.92

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Real Planı'nın çözülmesinde küresel finansal sistemdeki dengesizlikler oldukça etkili olmuştur. Nitekim bu politikaların başarısı, ancak uluslararası şartların uygunluğuna bağlı olarak dış finansman sağlanmasıyla olasıdır¹⁶²¹. 1994 yılında finansal akımlardaki durgunluk ve ABD'nin faiz arttırması, 1994 sonunda Meksika Krizi, 1997 yılında Doğu Asya Krizi ve 1998 Rusya Krizi, Brezilya'nın ödemeler dengesindeki açığı dengeleyebilmek için gerekli döviz miktarının karşılanmasını zora sokmuş, bu durumda ülke düzenli faiz arttırmalarına gitmek zorunda kalmıştır. Faiz artışları ise kamu açıklarına sebep olmuş, bu durum belirli bir faiz dışı fazla vermeyi ve özelleştirmelerin arttırılmasını getirmiştir. Bunun yanında, sermaye çıkışlarını

162; Saad-Filho, "Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar", s. 148; Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, ss. 272-76.

¹⁶²¹ Saad-Filho, "Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar", s. 150.

engellemek için ABD dolarına endeksli menkul kıymet satışı yapılmış ve böylece finansal yatırımcıların zararlarının kamu bütçesinden tazmin edileceği taahhüt edilmiş, finansal yatırımların riski toplumsallaştırılmıştır¹⁶²². Son olarak, tarım sektörüne yönelik destek ödeneklerinin kısılması ve ithalat kotalarının kaldırılması, reel gelirlerin %30 oranında düşmesine ve tarım ürünleri ithalinin önemli nispette artmasına neden olmuştur¹⁶²³.

Real Planı'nın uygulamaya konulduğu ilk dönemde yarattığı refah, 1998 yılında daha kötü koşullarda Cardoso'nun seçilmesine tesir etmiştir. Nitekim Cardoso, yine aynı ittifak ile girdiği seçimleri, %53 oy alarak ilk turda kazanmıştır¹⁶²⁴. 1998 yılının sonlarından itibaren ise, özellikle faiz artışlarına rağmen rezervlerde yaşanan düşüşle birlikte, faiz artışlarının yol açtığı rezervleri koruma mekanizmasının işlerliğini yitirdiği görülmüştür. Bu durum, döviz kuru çapasının da artık sürdürülemeyeceği anlamına gelmektedir¹⁶²⁵. Bu süreçte Brezilya'da kamu borçluluğu artmış ve borçların ortalama vadesi 3 aya kadar düşmüştür. Brezilya, destek için IMF'ye başvurmuştur. IMF desteğine rağmen finansal çıkışlardan kaynaklı kur atağına karşı koyamayan Brezilya Merkez Bankası (BCB), taahhüt ettiği döviz kuru seviyesini koruyamayacak duruma gelmiş ve 1999 yılında reali dalgalanmaya bırakmıştır¹⁶²⁶. Sonuç itibarıyla 1998 yılında büyüme sıfır olmuş (bkz. Tablo 11) ve işsizlik tekrar artmaya başlamıştır. Ancak alınan birçok önlem ve IMF ile yapılan anlaşmaya rağmen, istikrarsızlık ve rezerv kaybı devam etmiştir. Kriz artık Brezilya krizi olarak adlandırılmaya başlamış ve bu durum, hükümetin aşırı değerli realden vazgeçememesinin bir sonu olarak değerlendirilmiştir. Bu şartlar altında Real Planı'na olan güven kaybolmuştur. Kısa bir süre evvel yeniden seçilmiş olan Cardoso'nun hükümeti, bu krizle beraber halkın nezdindeki meşruiyetini kademeli olarak yitirmiş, dört senelik görev süresini ise çeşitli sendelemeler altında sürdürmüştür¹⁶²⁷.

¹⁶²² Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 65; Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 15.

¹⁶²³ Sauer, Mészáros, "The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments", s. 400.

¹⁶²⁴ Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, s. 34.

¹⁶²⁵ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 272.

¹⁶²⁶ Studart, Stallings, *Finance for Development: Latin America in Comparative Perspective*, s. 228.

¹⁶²⁷ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 66.

d. Gelişmekte Olan Ülkelerin Krizleri ve Brezilya Krizi

Brezilya ekonomisinin 90'larda geçirdiği kurumsal ve düzenleyici reformlar, finansal sermayenin, iç krediler, kamu borcu ve yabancı sermaye dolayısıyla ekonomiye müdahil olmasını kolaylaştırmıştır¹⁶²⁸. Brezilya'nın 1998 Krizini benzer ülkelerdeki krizlerden ayıştıran nokta, bu krizin finansal yatırımcılar tarafından öngörülebilir bir kriz olmasıdır. Bu durum spekülörlere önemli kazançlar sağlamıştır. Örneğin, 1999 yılının Ocak ayında birçok finansal kurumun kârı, önceki yılın tamamında bildirdikleri kazançlardan daha yüksektir. Yukarıda değindiğimiz toplumsallaştırılan riskler de düşünüldüğünde, Brezilya'nın finansal yatırımcıları kollamaya matuf, ters bir refah devleti uygulaması içerisinde olduğunu söylemek mümkündür¹⁶²⁹. Nitekim 1999 yılında devlet, kur ve ödemeler dengesi krizinin GSYİH'nın %5,6'sına yaklaşan maliyetini karşılamış ve kamu borçluluğu artmıştır¹⁶³⁰.

Bu şartlar altında, 1999 yılında Cardoso yönetimi, yeni bir program açıklamak zorunda kalmıştır. Yeni politikalar, düşük enflasyonu güvence altına almayı, kamu borçluluğunu istikrara kavuşturmak ve bütçe üzerindeki maliyetini sınırlamak için faiz oranlarını düşürmeyi ve cari işlemler açığını azaltmayı savlamıştır. Yeni politika çerçevesi, enflasyon hedeflemesi rejimini ve merkez bankasının operasyonel bağımsızlığını, dalgalı kur ile serbest sermaye akışını ve faiz oranlarını ayarlama değişkeni olarak kullanan kalıcı daraltıcı maliye politikasını içermektedir. Bu noktada, hali hazırda yüksek faiz ve aşırı değerli kur sarmalındaki ekonominin, enflasyon hedeflemesi rejiminin gerektirdiği yüksek faiz oranlarının olumsuz etkilerine maruz kalmış olması, enflasyon hedeflemesi rejimine zamansız bir geçiş olarak nitelendirilmiştir.¹⁶³¹ Ayrıca, maliye politikasının kalkınma amacına dönük yanları tali konuma itilmiş ve asli amacı faiz dışı fazla vermek olmuştur¹⁶³². Bu anlamda yeni politika demetinin Real Planı'nın neoliberal politikalara yönelişini daha muhkem hale getirdiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Ayrıca, başta özelleştirmeler olmak üzere

¹⁶²⁸ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 13.

¹⁶²⁹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 67; Luna, Klein, *Brazil Since 1980*, ss. 70-71.

¹⁶³⁰ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 15.

¹⁶³¹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 67; Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 291.

¹⁶³² Saad-Filho, "Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar", s. 150.

bütün bu mali ve parasal reformların, Brezilya'nın 1940'lardan itibaren inşa ettiği devletin müdahale edebilme yetisini ortadan kaldırdığını iddia eden düşünürler mevcuttur¹⁶³³. Bir başka ifadeyle, devletin sermaye birikim sürecini yönlendirebilme yetisi madun hale gelmiştir¹⁶³⁴.

Sonuç olarak Cardoso yönetimi altında Brezilya, küreselleşme sürecine rekabetçi değil, bağımlı bir eklemlenme süreci yaşamıştır. Brezilya'nın yeni, piyasa odaklı kalkınma stratejisi, finansallaşma döneminde ekonomide finansal sistemin hakimiyetini beraberinde getiren küresel çevredeki modeller gibi, dalgalanmalara ve istikrarsızlığa maruz kalmaktadır¹⁶³⁵. Bu strateji, Bress-Perreria'nın belirttiği üzere, yabancı tasarruflarla iktisadi büyüme ve değerli döviz kurunun yol açtığı popülizm ile birleşen uluslararası sermayenin baskın sosyal blok olduğu bir koalisyonu getirmiştir¹⁶³⁶. Nitekim bu politikaların Brezilya'yı istikrarlı bir iktisadi görünüme kavuşturamadığını, aşağıdaki alıntıdan görmek mümkündür:

“Enflasyon hedefleri 1999 ve 2000 yıllarında gerçekleştirildi, ancak realin devalüasyonu enflasyon balonunu tetiklediği için enflasyon daha sonra yükseldi. Bu balon ortadan kaldırılana kadar faiz oranları önemli ölçüde düşürülemedi, bu da politika değişikliğinden elde edilebilecek potansiyel kazançları geciktirdi. Son olarak, ticaret dengesi ve cari hesap da beklenenden daha yavaş iyileşti; ticaret dengesi ancak 2001 yılında, cari hesap ise ertesi yıl fazla vermeye başladı. İhracat artışı ödemeler dengesi için çok ihtiyaç duyulan bir rahatlama sağlasa da bu kazançlar esas olarak küresel emtia patlamasının başlangıcından kaynaklanıyordu. Brezilya'da önemli bir rekabet gücü artışı yaşanmadı¹⁶³⁷.”

Bu noktada, 1990'lı yıllarda DYY'lerin seyrine değinmek de elzemdir. Nitekim bu seyir, Amaçlar Planı ve mucize yıllarından önemli bir kopuşu temsil etmektedir. İlk büyüme döngüsünde yeni üretim tesislerine yapılan DYY'ler öne çıkarken, ikinci döngüde ise ülkede kurulu şirketlerin modernizasyonu için yabancı para birimiyle finansman ön plana çıkmaktadır. 1990'larda DYY'ler, sınır ötesi birleşme ve satın almalarda yoğunlaşmıştır. Bu anlamda DYY'lerin büyük kısmı, yeni üretim

¹⁶³³ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 117; Morais, Saad-Filho, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, s. 13.

¹⁶³⁴ Saad-Filho, “Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar”, s. 150.

¹⁶³⁵ Silva, Braga, Costa, “Lula's Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil”, s. 126.

¹⁶³⁶ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 273.

¹⁶³⁷ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 67.

kapasitesinin inşasına değil, mevcut varlıkların satın alınmasına yönelmiştir¹⁶³⁸. Nitekim 1998 devalüasyonundan başlamak üzere 2000'li yılların ilk döneminde DYY'ler azalmıştır. Bu düşüşte özelleştirmelerin azalmasının da etkisi vardır¹⁶³⁹. 1990'larda uygulanan iktisat politikalarının sonucu, Brezilya'nın ekonomik yapısında ÇUŞ'ların artan öneminin yanı sıra, ulusal özel finansal sistemin, devlet tahvillerini yönetme gücünü koruması ve arttırması olmuştur. Kamu borcu yoluyla finansal kâr elde eden bankalar, yine bu vasıtaıyla kâr elde eden eski üretken girişimciler ve finansal olmayan şirketlerden oluşan rantçılar, büyük ulusötesi sermaye ile birlikte baskın sosyal bloğa eklenmiştir. Ayrıca, Çin'den gelen talep neticesinde, neoliberal dönemde önemi azalan sanayi, tarım ve madencilik sektörleri de büyüme koalisyonuna eklenmiştir¹⁶⁴⁰. Baskın sosyal blok içerisinde kurucu unsurlar, bankalar ve ÇUŞ'lardır. Koalisyon içerisindeki diğer kesimler, bu kurucu unsurların politikalarına eklenmişlerdir.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta ise, 2000 yılında yürürlüğe konulan Mali Sorumluluk Yasası'dır (*Fiscal Responsibility Law*). Ülkedeki ekonomik modelin zorunlu kıldığı yüksek faiz hadlerinden ötürü kamu borçluluğunda yaşanan artışlar neticesinde Mali Sorumluluk Yasası federe devletler ve yerel yönetimler de dahil olmak üzere kamu yönetiminin tüm kademelerine sıkı mali kısıtlamalar getirmiştir. Bu yasayla sektörünün borçlanması, kredi işlemlerine ve kamu hesaplarının raporlanmasına ilişkin bütçe ve mali kuralları ayrıntılı olarak belirlenmiş, federal hükümetin yerel yönetimlere finansman sağlaması yasaklanmıştır¹⁶⁴¹. Örneğin, yasa federal, eyalet ve belediye yönetimlerine, mevcut borçlarını ödeyebilecek kadar büyük birincil fazla içeren yıllık bütçe kanunlarını kabul etmelerini zorunlu kılmaktadır. Her iki aylık dönemde bu hedeflere ulaşamaması otomatik harcama kesintilerini tetiklemektedir. Bu kesintiler, hizmet sunumu ödemelerini kapsarken borç ödemeleri kesintilerden arı tutulmaktadır. Bu durum, kamuya borç verenler için vergi gelirlerine ayrıcalıklı bir erişimi imlemektedir¹⁶⁴². Bu politikanın uygulamaya sokulması ile

¹⁶³⁸ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 164.

¹⁶³⁹ UNCTAD, **World Investment Report 2003 - FDI Policies for Development: National and International Perspectives**, New York and Geneva: United Nations, 2003, ss. 19, 54.

¹⁶⁴⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 169.

¹⁶⁴¹ Alston vd., "Presidential Power, Fiscal Responsibility Laws, and the Allocation of Spending: The Case of Brazil", ss. 77-79.

¹⁶⁴² Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 14.

birlikte, Saad-Filho'nun¹⁶⁴³ neoliberal makro iktisadın 'üç ayaklı politika'sı olarak tanımladığı, enflasyon hedefi ve merkez bankasının operasyonel bağımsızlığı, büyük ölçüde düzenlenmemiş uluslararası sermaye akışları ile dalgalı döviz kurları, daraltıcı para ve maliye politikalarını kapsayan politikaların son köşesi de tamamlanmıştır.

Cardoso yönetimi, 1995 yılında eyaletler düzeyinde başlamış olan ve çocukların okula devam etmesi kaidesiyle, çocuğun annesine okul masraflarını karşılamak için destek verilmesini savlayan Bolsa Escola programını ülkenin tamamını kapsayacak şekilde genişletmiştir¹⁶⁴⁴. Bu program Lula'nın Bolsa Familia programının temelini teşkil etmiştir¹⁶⁴⁵. Ayrıca 1995 sonrasında endüstriyel tarıma dönük teşvikler yoğunlaşmış ve endüstriyel tarım şirketlerinin büyüme koalisyonu içindeki konumu güçlenmiştir. Nitekim bu dönemde endüstriyel tarımın büyüme hızı imalat sanayiinin büyüme hızını aşmıştır. Bu olguyla birlikte Brezilya kırsalında toplumsal hareketlerde ve özellikle MST'nin örgütlediği toprak işgallerinde önemli artış yaşandığı gözlenmiştir. Bu talepler karşısında işgal edilen topraklar kamulaştırılarak halka dağıtılmış, Tarımsal Kalkınma ve Aile Çiftçiliği Bakanlığı (MDA) kurulmuş ve bu bakanlığın gücü, PT iktidarları boyunca artmıştır¹⁶⁴⁶.

3. İşçi Partisi İktidarı (2003 – 2016)

1990'lı yılların sonunda, Latin Amerika ülkelerinde sosyalistlerin iktidara geldiği 'pembe dalga' olarak nitelenen bir döneme girilmiş ve bölgenin siyasal yapısına uygun biçimde Brezilya'da da PT iktidara gelmiştir. Pembe dalga, iki kutuptan oluşmaktadır. Bunlardan ilki, Hugo Chavez'in Venezuela'daki iktidarında vücut bulan ve çatışmacı olarak nitelenen koyu pembe dalga iken bir diğeri Brezilya'da PT'nin iktidara gelişinde vücut bulan ve uzlaşmacı niteliğiyle tanınan açık pembe dalgadır¹⁶⁴⁷. PT, evvela liberal bir demokraside var olan sivil ve siyasal hakların varlığı, serbest seçimler ve ordunun siyasete tabi olması gibi burjuva demokrasilerinde var olan nitelikleri aşarak nüfusun kahir ekseriyetinin erişebileceği ve bu çoğunlukla etki eden iktisadi iyileşmeyi sağlayacak bir iktidar vaat etmiştir¹⁶⁴⁸. İktidar olduktan

¹⁶⁴³ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 10.

¹⁶⁴⁴ Alain De Janvry vd., "Brazil's Bolsa Escola Program: The Role of Local Governance in Decentralized Implementation", SP Discussion Paper, Washington, DC: World Bank Group, t.y., s. 6.

¹⁶⁴⁵ Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 116.

¹⁶⁴⁶ Sauer, Mészáros, "The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments", s. 400; Ondetti, "Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present", s. 364.

¹⁶⁴⁷ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", s. 283.

¹⁶⁴⁸ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", ss. 131-32.

sonra ise PT, özel mülkiyet ve kâr mantığını hiçbir zaman sorgulamamış, bunun yerine eşitsizliği azaltmaya çalışmakla yetinmiştir¹⁶⁴⁹.

a. Brezilya Halkına Mektup ve Baskın Sosyal Blokla Uzlaş

PT ve Lula'nın 2002 seçim kampanyası, Lula'nın kaybettiği üç seçim (1989, 1994, 1998) akıllarda olduğu için kampanyanın her bir detayı ciddi bir çalışmayla planlanmıştır¹⁶⁵⁰. Bu kampanya, Cardoso ve onun neoliberal politikalarını eleştirmek temelinde kurulmuş ve bu politikaların neden olduğu hayal kırıklıklarına hitap etmeyi savlamıştır. Dikkatli bir dil kullanılmasına karşın bu propaganda, Lula'nın iktidara gelmesiyle ülkenin neoliberal politikalardan saparak sola kayacağına dair beklentiler yaratmıştır¹⁶⁵¹. Lula, kampanya sürecinde Cardoso ve müttefiklerinin yolsuzluk, liyakatsizlik ve çıkarıcı siyasal uygulamalarla belirginleşen geçmişinden ari kalmış bir görünüm çizmeyi başarmıştır¹⁶⁵².

Seçilme ihtimalinin doğurduğu endişeler neticesinde Lula, PT'ye mesafeli bir konumda bulunan anaakım medya, büyük ve orta ölçekli kapitalistler, finansçılar, ihracatçılar, tüccarlar, medya, büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu ve yerel siyasi liderler, onların entelektüel ve siyasi vekilleri ile başta ordu olmak üzere en üst düzey memurlarla¹⁶⁵³ uzlaşma yolu aramış ve aşamalı bir reformist çizgi izlemiştir. Lula'ya mesafeli olan gruplara, seçim döneminde, Cardoso hükümeti döneminde başlayan ve mali disiplini ve özelleştirmeyi önceleyen IMF programını sürdürmeyi taahhüt etmiştir¹⁶⁵⁴. Ancak bu vaatlerin, 80li yılların PT çizgisinden oldukça farklılaştığını söylemek gerekmektedir. Zira bu dönemde PT'nin radikal demokrasi temelinde Brezilya'nın yeniden örgütlenmesi, toprak ve vergi reformu, sermaye birikiminden ve tekelleşmeden olumsuz etkilenen toplumsal gruplar için sosyal destekler, dış borçların reddi, IMF ile ilişkilerin dondurulması temelinde politika önerileri sunduğu görülmektedir¹⁶⁵⁵. Lula, seçimlerde Cardoso'nun partisinden José Serra ile yarışmıştır. İlginç bir şekilde Serra da seçim kampanyasında Cardoso döneminin politikalarına muhalefet etmiştir. Nitekim ülkenin yüksek işsizliği, yavaşlayan büyümesi, durgun

¹⁶⁴⁹ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 297.

¹⁶⁵⁰ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 83.

¹⁶⁵¹ Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 95.

¹⁶⁵² Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 16.

¹⁶⁵³ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 7.

¹⁶⁵⁴ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", s. 283.

¹⁶⁵⁵ Savran, "Brezilya'da Lula Faciası", s. 128.

reel ücretleri, kamu borçluluğu ve tekrar başlayan enflasyon korkusuna eklenen bir dizi yolsuzluk iddiası ve Cardoso'nun özelleştirme politikalarının sorumlu tutulduğu enerji krizi, Lula'nın seçim başarısına etki etmiştir¹⁶⁵⁶.

Lula'nın bu taahhüdü, üzerinde durulması gereken bir durumdur. Lula'nın seçilme ihtimali, baskın sosyal bloğun yürüttüğü radikal dönüşümün karşıtı bir seçim olarak okunmuştur. Bu nedenle Lula, seçilmesi sonrasında hükümetini oldukça zor şartlarda bırakacak olan iktisadi şartların da etkisiyle, bu blok ile uzlaşmaya itilmiştir. Nitekim büyük özel bankalar, eski girişimcilerin seçkinleri ve nakit parası olan büyük ulusal şirketler veya ÇUŞ'lar, kendilerine gelir sağlayan ve finansal kârlarını garantileyen faiz oranlarını veya kamu borcunu düşürme girişimlerine kolayca karşı çıkma gücüne sahiptir¹⁶⁵⁷. Seçimlerin olacağı 2002 yılının başında, birçok finansal kuruluş, Cardoso'nun başkanlığının son günü olacak olan 31 Aralık'tan sonra satışa çıkacak olan devlet tahvillerini satın almayacaklarını ilan etmiş ve göreve gelecek olan hükümetin iktisat politikalarına dair endişelerini bu yolla göstermiştir. Bu durum, iç borcun GSYİH'nin %44'üne denk geldiği bir iktisadi ortamda, faiz oranlarının ve dolarizasyonun artmasına neden olmuştur. Bu olaylara paralel olarak uluslararası piyasalarda Brezilya'nın bono ve dış borç senetlerinin değeri düşmeye başlamıştır. 2002 yılında yurt dışına 9,1 milyar dolar transfer edilmiş ve bu durum, 1 doların değeri Mart ayında 2,32 realden Temmuz ayında 3,42 real ve Ekim ayında 3,80 reale düşürmüştür Ülkenin net uluslararası rezervleri Mart ayında 28,8 milyar dolara, Aralık ayında sadece 16,3 milyar dolara gerilemiştir¹⁶⁵⁸.

Para biriminin devalüasyonu ve seçimlerden sonra borsa araçlarının 'politika belirsizliği' konusunda yüksek sesle dile getirdikleri şikayetler, Brezilya tahvillerinin ve yabancı borç senetlerinin yurtdışında notunun düşürülmesine yol açmıştır. Bu da yabancı bankaların kısa vadeli kredileri ve ticari kredi limitlerini geri çekmesine neden olmuştur. Ülkenin ticari kredi limitlerinin yarısı birkaç hafta içinde kaybedilmiş ve Brezilya'nın ödemeler dengesi çöküşün eşiğine gelmiştir. Gelişen kriz ortamında anaakım medya, Lula'yı kastederek bütün başkan adaylarının Cardoso'nun politikalarına sadık kalacaklarını açıkça belirtmeleri yönünde baskı yapmıştır. Ayrıca

¹⁶⁵⁶ Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 104.

¹⁶⁵⁷ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 170.

¹⁶⁵⁸ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", ss. 8-9; Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 139.

yine medya, çeşitli referanslarla Lula karşısında oyları bütünleştirebilecek bir adayın, uluslararası kuruluşlardan Cardoso'nun gördüğü destek gibi bir destek alacağını söylemiştir. Lula, bütün bu yaşananlara karşı 22 Haziran 2002 tarihinde 'Brezilya Halkına Mektup'u yayınlamıştır. Bu mektupla Lula, sosyal adalete dönük ve neoliberal politikalara muhalif söylemini korumuş olsa da Cardoso döneminde yapılan sözleşmelere riayet ederek iç ve dış borç servisini sekteye uğratmayacağını söylemiş ve böylece IMF programını uygulamayı sürdüreceğini taahhüt etmiştir. Bu mektupla birlikte Lula'nın iktidar yürüyüşü hızlanmış, PT ise merkez sağa açılmıştır. Ancak bu mektup ile PT'nin, tarihsel talepleriyle çelişen bir siyasal noktada konumlanır duruma geldiğini de vurgulamak gerekmektedir¹⁶⁵⁹.

Bu anlamda Lula yönetiminin, 2003 – 2010 yılları arasında baskın sosyal blok ile çatışmayı değil uzlaşmayı ve onlara döviz ve faiz oranları gibi ilgili değişkenlere müdahale etmeyeceğine dair güvence vermeyi amaçladığı görülmektedir¹⁶⁶⁰. Lula, siyasetin uzlaşma sanatı olduğunun ve çoğunluğu elde etmek için karşılıklı tavizlerin gerekli olduğunun bilincindedir. Dahası, burjuvazinin desteği olmadan seçilmenin mümkün, ancak onun desteği olmadan yönetmenin ise olanaksız olduğuna kanaat getirmiştir. Bu nedenle, 2002 seçim kampanyasının ünlü mektubu, önerilerinin tonunu ve içeriğini değiştirmiş, PT'nin koalisyonuna burjuvazinin birleşenlerini de eklelemiştir¹⁶⁶¹.

Bu mektupla gelen politika değişikliğine karşı, PT'nin güç aldığı kesimler, *“metal ve banka işçileri, alt kademe memurlar, öğretmenler ve ekonominin formel sektörlerinde istihdam edilen örgütlü işçi sınıfının diğer kesimleri gibi toplumsal gruplar*¹⁶⁶²”dır. Ayrıca yukarıdaki alıntıda vurgulanan örgütlü ve sendikalı işçilerle birlikte kayıt dışı istihdam edilenler, metropollerin çeperlerine yerleşmiş vasıfsız emekçiler de Lula'yı desteklemektedir¹⁶⁶³. Brezilya'nın tarım kesiminde önemli bir yer tutan ve büyük toprak sahipleri ile patronaj temelli endüstriyel tarım şirketlerinin

¹⁶⁵⁹ Saad-Filho, “Brezilya’da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası”, ss. 139-40; Morais, Saad-Filho, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, s. 10; Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, ss. 297-98; Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, ss. 93-95.

¹⁶⁶⁰ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 171.

¹⁶⁶¹ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, ss. 297-98.

¹⁶⁶² Saad-Filho, “Brezilya’da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası”, s. 132.

¹⁶⁶³ Morais, Saad-Filho, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, s. 5.

egemenliğinden zarar gören çiftçiler de Lula'yı destekleyen kesimler arasında olmuştur¹⁶⁶⁴. Nitekim PT'nin destekleyicisi olan bu kesimler, neoliberal politikalardan olumsuz etkilenen kesimler olmuştur. PT'nin bir diğer destekçisi ise, ticaret serbestisi ile beraber, ithalatla ve ÇUŞ'larla rekabet etmek zorunda kalan geleneksel sanayi elitinin oluşturduğu kapitalistlerdir. Bu kesimler, Lula'nın iktidara gelmesinin, ÇUŞ'ların baskın konuma gelmesi ile ucuz ithalatın verdiği zararlardan kaynaklanan sorunlarıyla birlikte Brezilya'nın girdiği iktisadi ve toplumsal krize çözüm getirebileceğini düşünmüşlerdir. Bu kesimlerin beklentileri ulusal ölçekli ve genişlemeci bir politikadır. Lula'nın gayesiyse, bu beklentilere yakın biçimde, sanayicilerin kârlarının ve reel ücretlerin birlikte arttığı yeni bir yapı kurabilmektir. Bu gayeyle Lula, iktidarı süresince sanayici kesimi büyüme koalisyonuna eklemek için çaba sarf etmiştir. Son olarak, neoliberal dönüşümün konumlarını sarstığı büyük toprak sahipleri, merkez sağa yakın oligarklar ve Brezilya'nın yoksul çeperlerinin etkili siyasetçileri de kaybettikleri konumlarını tekrar kazanabilmek amacıyla Lula'yı destekleyen koalisyonu eklemişlerdir¹⁶⁶⁵.

Lula'yı destekleyen bu geniş koalisyon, birbirinden oldukça farklı çıkarlara sahip olan kesimlerin, iktisadi büyüme talebinde ortaklaştığını göstermektedir. Bu durum, Lula'nın toplumsal tabanını oluşturan 'kaybedenler koalisyonunun' kısa vadeli ve sınırlı ortak hedefler etrafında birleştiğini göstermekte ve bu koalisyonun kırılğan temelini serimlemektedir¹⁶⁶⁶. Nitekim bu koalisyon, temelde neoliberal politikaların kendileri üzerindeki maliyetini azaltmak veya bu maliyeti başka kesimlere aktarmak manasıyla oluşmuştur. Örneğin geçimlik üretim yapan çiftçiler kırsal kalkınma projelerinden hatırı sayılır miktarda destek görmüş ve çiftçi örgütleri devlet bürokrasisinde önemli koltuklar elde etmiştir¹⁶⁶⁷. Ayrıca, bu koalisyonun, belirtilen hedeflere nasıl erişileceğine dair bir programı bulunmamaktadır. Bir başka ifadeyle kaybedenler koalisyonu, yalnızca iktisadi ve toplumsal konumlarının görece olarak

¹⁶⁶⁴ Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", s. 159.

¹⁶⁶⁵ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 293; Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", ss. 5-6; Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 141; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, ss. 81-83.

¹⁶⁶⁶ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 143; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 81.

¹⁶⁶⁷ Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", s. 159.

iyileşmesi ile siyasi etkilerinin artması temelindeki, kısa vadeli gayelerle bütünleşen, bu nedenle baskın sosyal grup statüsüne yerleşemeyen bir etkileşimi imlemektedir¹⁶⁶⁸.

b. Seçim Sonrası Politikalar

Mektubun amacı, Brezilya halkını ikna etmekten ziyade yerli burjuvazi ve uluslararası yatırımcıları ikna etmektir. Lula'nın mektupta belirttiği gibi, Cardoso'nun oluşturduğu uluslararası güven ve büyüme politikasının finansal istikrar ve uluslararası rekabet şartlarına uyumlu kalması ile beraber, Lula yönetimi, Hugo Chávez yönetimindeki Venezuela'da olduğu gibi, dünya pazarından kopuk bir 'sol – popülist' devlet projesi oluşturmakla suçlanmamıştır¹⁶⁶⁹. Bu taahhüde uygun biçimde PT, bu kesimlerin güvenini sağlamak gayesiyle, yönetiminin ilk yıllarında faiz dışı fazlayı arttırmış, faiz oranlarını yükseltmiş, BCB Başkanlığına ise finans sermayesi ile ilişkileri iyi olan, bir ABD bankasında (*Bank of Boston*) genel müdürlük yapmış ve Cardoso'nun PDSB'sine üye olan Henrique Meirelles'i¹⁶⁷⁰, Hazine Bakanlığı'na ise belediye başkanlığı dönemindeki özelleştirme uygulamalarıyla tanınan Riberão Preto'yu atamıştır. Bu siyasalara koşut biçimde Lula, bu dönemde muhalefetteyken karşı durduğu emeklilik yaşını arttıran, kamu emeklilerinin ödemelerini düşüren ve bireysel emekliliği teşvik eden emeklilik reformunu hayata geçirmiş, IMF'ye olan borcun ödemelerini sürdürmüştür¹⁶⁷¹. Bir diğer önemli politika ise, Tarım, Hayvancılık Tarım Kalkınma ve Aile Çiftçiliği Bakanlığı'na (MAPA) Brezilya Tarım İşletmeleri Birliği'nin başkanı Roberto Rodrigues'in atanması olmuştur. Böylece Lula, aşağıda 'kırsal blok' olarak niteleyeceğimiz endüstriyel tarım şirketlerinin ve büyük toprak sahiplerinin PT iktidarına desteğinin sağlanması savlanmıştır¹⁶⁷². Lula, endüstriyel tarım alanında faaliyet gösteren şirketleri ülkenin 'kahramanları' olarak betimlemiş ve ihracata dönük bu şirketlere yönelik vergi istisnalarını devam ettirmiş, kredi olanaklarını genişletmiştir. Bu süreçte milli parklar ağaç kesimine, tarım arazileri imara açılmış ve ekilebilir araziler üzerinde endüstriyel tarım şirketlerinin baskın konumu sürmüştür¹⁶⁷³. Bu anlamda Lula, geçmiş dönemlerin sermaye birikimi

¹⁶⁶⁸ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", ss. 4-5.

¹⁶⁶⁹ Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, "Introduction", **The Political System of Brazil**, ed. Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, s. 2.

¹⁶⁷⁰ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 87.

¹⁶⁷¹ Savran, "Brezilya'da Lula Faciası", s. 128; Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 304.

¹⁶⁷² Sauer, Mészáros, "The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments", s. 403.

¹⁶⁷³ Brenda Baletti, "Saving the Amazon? Sustainable Soy and the New Extractivism", **Environment and Planning A: Economy and Space**, C. 46, S. 1, 2014, ss. 10-11, doi:10.1068/a45241.

sürecinde açtığı safhayı genişleterek sürdüren ve sağlamlaştıran bir yönetim sunmuştur¹⁶⁷⁴.

Lula, göreve geldiğinde geçmiş hükümetlerin politikalarının sonuçlarını ‘lanetli bir miras’ olarak nitelemiştir. Ancak Cardoso’nun son döneminde değer kaybetmiş olan döviz kuru, Lula hükümetine döviz kurunun değerlendirilmesi yoluyla döviz kuru popülizmi uygulama ve reel ücretlerin artması olanağını sunmuştur¹⁶⁷⁵. Bir başka ifadeyle Lula, selefinin uyguladığı maliyetli politikaların yol açtığı görece istikrardan faydalanmış ve bu politikaları sürdürmüştür¹⁶⁷⁶. Bu şartlarda enflasyon hedeflemesine sadık kalınmış, merkez bankası bağımsızlığını güvence altına alan anayasal reform yapılmış¹⁶⁷⁷ ve enflasyonun merkez bankasınca gözetilen yegâne makro iktisadi değişken olması, yüksek faiz oranının devamını getirmiştir¹⁶⁷⁸.

Lula yönetimi, önceki dönemlerde başlayan finansal serbestleşme politikalarını güçlendirerek, yabancı yatırımcıların yerel pazarlara erişimindeki kısıtlamaları esnekletirmiş ve gerçek ve tüzel kişilerin ABD dolarına çevirebilecekleri yerli para birimi miktarına ilişkin tüm sınırlamaları kaldırmıştır¹⁶⁷⁹. Faiz oranları hükümetin enflasyon hedeflerine ulaşmak için talep kontrolü, döviz kuru istikrarı ve ödemeler dengesini finanse etmek için yabancı sermayeyi çekmek ve kamu menkul kıymetlerine yeterli talep yaratarak devletin ödeme gücünü korumak hedefleri doğrultusunda belirlenmiştir¹⁶⁸⁰. Hem büyük uluslararası üretim sermayesini hem de giderek sadece sermaye malları, parçalar ve birleşenler ithalatçısı haline gelen yerli sermayeyi yatıştırmak için merkez bankası, değerli ulusal para politikasını sürdürmüştür. Bu durum, yurt içindeki sanayileşme için olumsuz şartlar yaratmıştır. Ticaretin serbestleştirilmesi ve para biriminin değer kazanması, oligopoller için bir fiyat kontrol mekanizması görevi görürken, enflasyonist baskıları da en aza indirmiştir. Tarım ve maden ürünleri ihracatçıları, küresel spekülasyon fiyatların yüksek olması nedeniyle

¹⁶⁷⁴ Silva, Braga, Costa, “Lula’s Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil”, s. 124.

¹⁶⁷⁵ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 298.

¹⁶⁷⁶ Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, s. 94.

¹⁶⁷⁷ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 87.

¹⁶⁷⁸ Ban, “Brazil’s Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, s. 304; Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, s. 108.

¹⁶⁷⁹ Annina Kaltenbrunner, “International Financialization and Depreciation: The Brazilian Real in the International Financial Crisis”, **Competition & Change**, C. 14, S. 3-4, 2010, s. 302, doi:10.1179/102452910X12837703615454.

¹⁶⁸⁰ Morais, Saad-Filho, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, s. 15.

değerli döviz kurunu kolaylıkla kaldırabilmişlerdir¹⁶⁸¹. Bunun yanında, serbest ticaret, karşılıklı uluslararası antlaşmalarla teşmil edilmiş, böylece OECD ülkelerine olan bağımlılığın azaltılması savlanmıştır¹⁶⁸².

Tablo 12. Temel Ekonomik Göstergeler (2003 – 2006, Brezilya)

	2003	2004	2005	2006
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	1.14	5.76	3.20	3.96
<i>DYY (Milyon\$)</i>	10144	18146	15066	18822
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-5.40	-2.96	-3.36	-4.87
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	11.17	10.07	10.55	9.69
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	11.02	14.47	9.64	4.84
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	21.12	32.07	22.60	16.07
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	0.39	1.34	1.31	0.97
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	87.78	95.12	97.79	100.39
<i>Reel Asgari Ücret (2015=100)</i>	100.00	103.72	110.94	126.54
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	42.26	32.97	21.13	17.54
<i>Enflasyon</i>	14.71	6.60	6.87	4.18
<i>Faiz Oranı</i>	23.24	16.25	19.13	15.27
<i>Döviz Kuru (\$ – R\$)</i>	3.08	2.93	2.44	2.18

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 12, Lula'nın birinci döneminin iktisadi göstergelerinin bir özetini sunmaktadır. Bu göstergelere göre, Lula'nın ilk döneminde önemli bir iktisadi büyüme yaşanırken bütçe dengesi ılımlı seviyelerde tutulmuş, işsizlik oranları kademeli olarak düşmüş, cari denge fazla vermiş ve enflasyon oranı düşmüştür. Netice itibariyle Lula, Cardoso döneminden miras alınan, realin kontrollü dalgalanması, yüksek faiz oranları ve mali açıklara dayalı politikayı devam ettirmiştir¹⁶⁸³. Küresel finansın gelişmesine koşut olarak bu yüksek faiz politikası, büyük şirketlerin parasal kârlarını arttırmasının aracısı olmuştur¹⁶⁸⁴. Bütün bu göstergeler ışığında, Lula'nın iktisat politikalarının,

¹⁶⁸¹ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 171.

¹⁶⁸² Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", ss. 308, 312.

¹⁶⁸³ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 15.

¹⁶⁸⁴ Silva, Braga, Costa, "Lula's Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil", s. 128.

PT'nin tarihsel temelini oluşturan neoliberal politikalardan keskin kopuş amacını gerçekleştiremediğini vurgulamak gerekmektedir. Bunun temel nedeni, PT liderliğinin, neoliberal politikalardan kopuşun mali kriz, ödemeler dengesi ve döviz kuru krizini tetikleyeceğinden duyduğu endişedir. Bu endişe dolayısıyla Lula, özellikle ilk döneminde, neoliberal retoriğin taşıyıcısı olan hükümetlere nazaran daha sadık bir biçimde bu iktisat politikalarını takip etmiştir¹⁶⁸⁵.

Lula'nın ilk döneminin maliye politikası uygulamaları da ortodoks reçeteyi aşmamıştır. Bu manada Lula, Cardoso döneminde başlayan, maliye politikasının amacının kalkınmadan birincil fazla vermeye yönelmiş amacını sürdürmüştür. Esasen, maliye politikası vergi gelirlerinin kamu menkul kıymet sahiplerine aktarılmasını desteklemiş ve iktisat politikalarının yol açtığı kimi olumsuz etkileri azaltan telafi edici sosyal programları finanse etmiştir. Bu nedenle Lula, Cardoso tarafından getirilen mali kısıtlamaları, onu destekleyen 'kaybedenler koalisyonu'na taleplerinin hilafına olmasına karşın, yoğunlaştırmak zorunda kalmıştır¹⁶⁸⁶.

c. Üçüncü Yol ve 'Lulismo'

Yukarıda sıraladığımız eleştirilere karşın, Lula'nın üçüncü yol olarak nitelenen neoliberal alternatifin Latin Amerika veçhesi olarak değerlendirmemek gerekmektedir¹⁶⁸⁷. Lula döneminde Brezilya'da tarım reformu gibi temel yapısal sorunlar, yıllarca süren durgunluğun ardından yeniden siyasi gündeme alınmış, çevre sorunları artık büyüme odaklı politikanın yan etkisi olarak görmezden gelinmemiş ve son olarak, tüm düzeylerde vatandaş katılımı artırılmış, böylece toplumun alt tabakasındaki kesimlerin söz hakkı güçlendirilmiştir. Bu bağlamda, vatandaşlık kavramı, yani sivil hakların kullanılması, Lula döneminin temel siyasi sloganlarından biri haline gelmiş ve devletin sosyal yardım politikaları yüksek öncelik kazanmıştır¹⁶⁸⁸.

Evvela Lula'nın seçilmesiyle beraber devlet ve toplum arasındaki ayrımın kapandığı, birçok yurttaşın kendisini devletin bünyesine eklemlenmiş hissettiği belirtilmiştir¹⁶⁸⁹. Brezilya'da Lula iktidarı, bir kimlik politikası bütününe indirgenmemiş ve toplumun alt kesimleri için oldukça önemli kazanımlarla

¹⁶⁸⁵ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 132.

¹⁶⁸⁶ Morais, Saad-Filho, "Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?", s. 16.

¹⁶⁸⁷ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", s. 283.

¹⁶⁸⁸ Coy, "Socio-economic and Regional Conditions in Brazil", s. 52.

¹⁶⁸⁹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 90.

neticelenmiştir. ‘Lulismo’ olarak da nitelenen iktisat politikaları, gelir dağılımını yeniden düzenlemeye önem vermiştir. En önemli yeniden dağıtım önlemi, Lula yönetiminin sekiz yılı boyunca reel asgari ücrette gerçekleştirdiği %52’lik büyük artış olmuştur. GSYİH içindeki sosyal harcamaların payının artması da eşitsizliğin azaltılmasına katkıda bulunmuştur¹⁶⁹⁰. Ayrıca Lula, Cardoso döneminde başlatılan sosyal harcamaların kapsamını arttırmış ve yararlanan kitleyi genişletmiştir¹⁶⁹¹. Fome Zero (*Sıfır Açlık*) destekleri ve Bolsa Familia (*Aile Yardımı*) ödemeleri sosyal harcamalarda önemli yer tutmaktadır. Yoksulluğu siyasal değil idari bir sorun olarak kabul eden Post Washington Uzlaşısı temelinde uygulanan¹⁶⁹² bu gelir transferlerinin toplam değeri, 2002 ile 2008 yılları arasında GSYİH’nin %6,9’undan %8,6’sına yükselerek, kriz dönemlerinde harcanabilir gelir için otomatik ve aşamalı bir dengeleyici oluşturmuştur¹⁶⁹³. Bu olgu, Kingstone ve Ponce¹⁶⁹⁴ tarafından ılımlı bir artış olarak değerlendirilmiş ve bu programın düşük gelirli ailelerin satın alma gücünü artıran, düşük maliyetli ve yüksek görünürlükteki bir program olduğu, ancak Brezilya’nın eşitsizliklere neden olan toplumsal ve iktisadi yapısında temel bir dönüşüm sağlamadığı vurgulanmıştır. Anderson¹⁶⁹⁵ ise bu çabaların, neoliberal birikim rejiminin derinleşmesini önlediği ve bu rejim içerisinde en yoksullar lehine kazanımlar yarattığını söylemektedir.

Ayrıca kanuni değişikliklerle çalışma kanunlarında yapılan işçi lehine iyileştirmeler, kadınlar, Afro-Amerikalılar ve yerli halkların haklarının kanuni güvence altına alınması da eşitsizliğin önlenmesi için geliştirilmiş politiklardır. 2008 yılında, ülke genelinde yaklaşık 13 milyon aile, Bolsa Família programı aracılığıyla gelir transferleri ve diğer parasal yardımlardan yararlanmıştır. Bu yardımların önemli oranının yoksul Kuzey bölgelerine aktarıldığını da eklemek gerekmektedir¹⁶⁹⁶. Nitekim bu süreçte tarımda yaşanan dönüşümle, büyük toprak sahiplerine karşı

¹⁶⁹⁰ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 300; Ban, “Brazil’s Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, s. 316.

¹⁶⁹¹ Silva, Braga, Costa, “Lula’s Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil”, s. 124.

¹⁶⁹² Özden, Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, s. 94.

¹⁶⁹³ Nelson Barbosa, “Latin America: Counter-Cyclical Policy in Brazil: 2008-09”, **Journal of Globalization and Development**, C. 1, S. 1, 2010, s. 2, doi:10.2202/1948-1837.1052.

¹⁶⁹⁴ Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, s. 112.

¹⁶⁹⁵ Perry Anderson, “Bolsonaro’s Brazil”, **London Review of Books**, (2019), <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v41/n03/perry-anderson/bolsonaro-s-brazil>.

¹⁶⁹⁶ Akkoyunlu, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, ss. 283-84; Coy, “Socio-economic and Regional Conditions in Brazil”, s. 52.

finansal sermaye ve sanayi sermayesiyle bütünleşmiş bir endüstriyel tarım sermayesi serpilmiştir. İhracatın ulusal öncelik olarak görülmesinden güç alan bu grup, büyük toprak sahipleriyle de birleşerek, literatürde ‘kırsal blok’ (*ruralist bloc*) olarak adlandırılan yapıyı kurmuş ve Temsilciler Meclisi ile Senato’da nüfusun üzerinde bir temsil karşılığı elde etmiştir¹⁶⁹⁷. PSDB ve PT hükümetleri boyunca, kırsal bloğun teşkil ettiği endüstriyel tarım kesimi büyüme koalisyonu içerisinde önemli bir yer teşkil etmiş ve talepleri bu iki iktidar kesimi tarafından karşılanmıştır. Nitekim PT, göreve gelmeden evvel en önemli vaatleri arasında saydığı toprak reformunu yapamamış, bu olguya koşut olarak özellikle 2010 yılından sonra ise topraksız köylülerin toprak işgalleri azalmış ve tarım arazilerinin ve yerlilere ayrılan toprakların korunmasına dair yasal güvenceler kademeli olarak yitirilmiştir. Demokrasiye geçiş sonrasında dağıtılan toprak oranı incelendiğinde, toplam dağıtılan toprak oranında Cardoso döneminin payının %42,1, Lula döneminin payının %37 ve Rosseff döneminin payının %3,8 olduğu görülmektedir¹⁶⁹⁸. Bu noktada, MAPA ve MDA kırsal blok ile kırsal nüfusun talepleri arasında birer ‘aracı kurum’ işlevi görmüştür. Kırsal nüfusun elde ettiği kısmi kazanımlara karşın MAPA, toprak reformu taleplerini bastırmış ve kırsalda bu talep üzerine oluşan başta MST olmak üzere toplumsal hareketlerin gücünü zayıflatmıştır. Buna karşın MDA, geçimlik üretim yapan çiftçilere önemli maddi destekler sunarken PT iktidarı bütün olarak toprak reformu taleplerini baskıladığı ölçüde kırsal blok ile uzlaşmıştır¹⁶⁹⁹. Bu programlara yönelik eleştiriler, kaynakların büyük ölçüde teknolojik yenilemeyi önceleyen ve sınırlı sayıdaki geçimlik üretici aileyi geleneksel tarım piyasalarına bağımlı hale getiren kırsal kredi programlarında yoğunlaşmasına ve üretime dönük desteklere karşın, çiftçi ailelerin hâlen sosyal yardımlara bağımlı kalmasına yöneliktir¹⁷⁰⁰. Bolsa Familia ödemelerinin kırsal kesimdeki yoksulluğu hedef alması, PT döneminde toprak reformuna dönük

¹⁶⁹⁷ Escher, “Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate”, s. 157.

¹⁶⁹⁸ Ondetti, “Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present”, s. 365.

¹⁶⁹⁹ Sauer, Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers’ Party Governments”, s. 398; OECD, **Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2025 Making the Most of the Trade and Environment Nexus in Agriculture**, Paris: OECD Publishing, 2025, s. 191; Escher, “Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate”, s. 145; Paulo Niederle vd., “Narrative Disputes over Family-Farming Public Policies in Brazil: Conservative Attacks and Restricted Countermovements”, **Latin American Research Review**, C. 54, S. 3, 2019, s. 716, doi:10.25222/larr.366.

¹⁷⁰⁰ Niederle vd., “Narrative Disputes over Family-Farming Public Policies in Brazil: Conservative Attacks and Restricted Countermovements”, s. 707.

taleplerin azalmasının bir diğer sebebi olarak değerlendirilmiştir¹⁷⁰¹. Bu noktada PT liderliği, PT'nin geleneksel sol tabanını tatmin edebilmek için MDA'nın kadrolarını PT içerisinden belirlerken MAPA'nın kadrolarını kırsal bloğa yakın çevrelerce oluşturmuştur¹⁷⁰². Literatürde Cardoso ve Lula dönemlerinde temel hatlarıyla süren tarım sektörüne dönük bu politikalar yeni çıkarımcılık (*neoe-xtractivism*) olarak tanımlanmıştır¹⁷⁰³.

Demokratik yaşama geçildikten sonra, ülkenin tarihsel olarak var olan eşitsizliğine karşı en önemli kazanımlar Lula yönetimi döneminde yaşanmıştır. Bütün bu nedenlerle Lula yönetiminin, yeni kalkınmacılığın normatif önerilerini pozitif gerçekliğe tahvil eden neoliberal sosyal kalkınmacılık örneği sunduğu söylenmiştir¹⁷⁰⁴. Buna karşın Kingstone ve Ponce¹⁷⁰⁵ Lula'nın ortaya koyduğu refah programının yetersiz ve uyguladığı pragmatizmin gölgesinde kalmış olduğunu söylemiş ve uygulamaya sosyal güvenlik ve emeklilik reformunu Lula'nın PT'nin sol görüşlü tabanına “*en büyük ihaneti*,” olarak değerlendirmiştir. Lula'nın ilk dönemine dair bu politikalarla beraber bütüncül bir incelemeye yapıldığında, hem neoliberal makro iktisat politikalarının üç ayağından vazgeçilmediği hem de bu politikaların yol açtığı toplumsal sorunlara karşı politikalar geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle Saad-Filho¹⁷⁰⁶, Lula'nın ilk dönemini “*kapsayıcı neoliberalizm*” olarak kavramsallaştırmaktadır:

“Brezilya'daki kapsayıcı neoliberalizm, küresel ekonomik refah, emtia süper döngüsünün başlangıcı ve bol sermaye girişi ile desteklenmiştir. Bu durum, ödemeler dengesi ve mali kısıtlamaları gevşetmiş, toplam talebi ve istihdamı artırmış ve bir büyüme dinamiği yaratmıştır. Aynı zamanda, hükümet sosyal programlarını genişletmiş ve istihdamın kayıt altına alınmasını teşvik etmiştir. Bu, milyonlarca işçiyi korurken, vergi ve sosyal güvenlik katkı paylarının gelirini artırmış, kamu harcamaları ve GSYİH büyümesi hızlanırken, enflasyon düşmüş ve hükümet sıkı mali hedeflerini gerçekleştirmiştir.”

Lula yönetimi, yabancı sermayenin bankacılık sektöründeki pazar payını sınırlandırmayı savlamış ve 2001 ile 2006 yılları arasında yabancı sermayenin varlığı neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Brezilya'da birikim rejiminin yeniden yapılanması,

¹⁷⁰¹ Ondetti, “Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present”, s. 365.

¹⁷⁰² Sauer, Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments”, s. 404.

¹⁷⁰³ Baletti, “Saving the Amazon? Sustainable Soy and the New Extractivism”, s. 6.

¹⁷⁰⁴ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 301.

¹⁷⁰⁵ Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, s. 104.

¹⁷⁰⁶ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 17.

uluslararasılaşma ve özelleştirmelere karşın, finansal kuruluşların ekseriyetle kamu bankası veya yerli özel bankalar olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca, finans sektörünün işleyişini piyasanın belirlemesine izin vermek yerine, devlet Brezilya'ya ait bankaların uluslararası rekabet gücünü artırmak amacıyla özel sektörün konsolidasyonunu sübvans e etmiştir.¹⁷⁰⁷ Ayrıca, stratejik olarak değerlendirilen sektörlerdeki özelleştirme uygulamaları, yabancı sermaye ile özelleştirmeyi kısıtlayan Brezilya Ulusal Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Bankası (BNDES) tarafından yönetilmiştir¹⁷⁰⁸. Son olarak, Lula yönetimi 1990'lı yıllarda kurumsallaş an Brezilya Mikro ve Küçük İşletmeler Destek Servisi'ni (SEBRAE) teknoloji hizmetlerine erişim, finans ve eğitim hizmetleri alanlarında KOBİ'lere destek sağlamak savıyla aktif biçimde kullanmıştır¹⁷⁰⁹.

Yerel yönetimlerdeki başarılar, PT'yi halkın nezdinde yolsuzluğa bulaşmamış bir siyasi parti konumuna taşımış ve Lula'nın seçim başarılarının temelini oluşturmuştur. PT'nin sahip olduğu belediyelerde gerçekleştirilen 'katılımcı bütçe uygulaması', PT'yi üçüncü yolculardan ayırmak için yeterli bir uygulamadır. Katılımcı bütçe uygulamasının PT yönetimindeki şehirlere yayılması, geleneksel bütçe uygulamalarına karşı güçlü bir demokratik alternatif sunmuş, mahalle seviyesinden eyalet seviyesine kadar halkın siyasal süreçlere katılması için yeni bir yol açmıştır¹⁷¹⁰. Lula döneminin bir diğer belirleyeni ise, dış politikada yaşanan dönüşümdür. Brezilya yöneticileri, uluslararası toplantılarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eşitsizlikleri dillendirmiştir. Buna paralel olarak Lula'nın Brezilyalı yatırımcıları başka ülkelerde yatırım yapmak üzere teşvik ettiği de görülmüştür¹⁷¹¹. Bu bağlamda özellikle Latin Amerika'da Brezilya'nın yeni bir siyasal konum elde etmek gayesinde olduğu söylenebilir.

Lula ilk dönemi olan 2002 yılında %61 oyla seçilmiş olsa da parlamentoda çoğunluk elde edemediği için birçok küçük partiye taviz vermek durumunda kalmıştır. 2006 yılında tekrar başkan seçilmiş ve bu seçimin ardından geçen dönem taviz vermemeyi tercih ettiği ana muhalefet partisi Brezilya Demokratik Hareketi'yle

¹⁷⁰⁷ Studart, Stallings, *Finance for Development: Latin America in Comparative Perspective*, ss. 233-34; Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 309.

¹⁷⁰⁸ Studart, Stallings, *Finance for Development: Latin America in Comparative Perspective*, s. 247.

¹⁷⁰⁹ Ana Arroio, "Local Productive Systems and SME Development in Brazil", **The Promise of Small and Medium Enterprises**, ed. Ana Arroio, Mario Scerri, London and New York: Routledge, 2014, s. 42; Gilmar Masiero, **Brazilian Socio-Economic Dynamics Contexts and Contemporary Realities**, Cham: Springer, 2025, s. 85.

¹⁷¹⁰ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", ss. 136-37.

¹⁷¹¹ Cervo, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", ss. 23-24.

(PMDB) çeşitli uzlaşılara gitmiştir¹⁷¹². Ancak bu siyasal başarılar, beraberinde PT içerisinde yozlaşmayı da getirmiştir¹⁷¹³. Bunların başında, 2003 ve 2005 yıllarını kapsayan ve milletvekillerine hükümetin yasa tasarılarına destek vermek için para ödendiğini iddia eden ‘mensalão’ skandalı gelmektedir¹⁷¹⁴. Bu skandal, seçmen kitlesi ve üyelerine karşı dürüstlük ve demokratik ideallere bağlılık iddiasında bulunan partinin imajında derin kırılmalara yol açsa da Lula, karizması ve yüksek popülaritesi sayesinde iktidarda kalmayı başarmıştır¹⁷¹⁵.

Lulismo’nun önemli bir birleşeni olan sosyal destek ödemelerinin yolsuzluk soruşturmaları zamanında arttığı, buna paralel olarak ise Lula’nın tanınırlığının ve kabul görme oranının yükseldiği görülmüş ve Lula, kaybettiği seçimlerde hitap edemediği, 2002 seçimlerinde ise kısmi olarak erişebildiği seçmen grubuna, 2006 seçimlerinde ulaşmıştır¹⁷¹⁶. Dolayısıyla, Lula’nın ilk dönem politikalarının tatmin ettiği yerli burjuvazi, Bolsa Familia ödemelerinden faydalanan kadınlar, asgari ücretliler Lula’ya olan desteğini daha güçlü şekilde sürdürmüştür. Lula’nın ilk döneminde seçilmesine vesile olan ‘kaybedenler koalisyonu’, yerini Lula döneminin iktisadi büyümesinden faydalanan ‘kazananlar koalisyonu’na bırakmıştır. Ayrıca, eğitilmiş orta sınıfların Lula’ya olan desteğini kademeli olarak çektiği görülmektedir¹⁷¹⁷.

Lula’nın seçim başarısı, PT’ye tahvil edilememiş, PT, 2006 seçimlerinde 2002 seçimlerinde kazandığı sandalyeden daha az sandalyeye erişmiştir. Bu durum, toplumun yolsuzluk soruşturmalarının maliyetini Lula’ya değil PT’ye yüklediği anlamına gelmektedir. Ayrıca, ikinci dönemde Lula’nın partisinden uzaklaştığı ve ‘yoksulların temsilcisi’ olarak kendi kişiliğini beslemeyi gaye edindiği görülmektedir¹⁷¹⁸. Yolsuzluk iddialarına geniş bir çerçeveden bakıldığında karşımıza, Brezilya’nın siyasal yönetim sisteminin zorunlu kıldığı ittifak mekanizmaları çıkmaktadır. Lula, seçilebilmek ve seçildiğinde yönetebilmek için PT dışında, sağdan

¹⁷¹² Akkoyunlu, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, s. 284.

¹⁷¹³ Saad-Filho, “Brezilya’da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası”, s. 130.

¹⁷¹⁴ Adalmar Antonio Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Henrique Morrone, “Back in Power: Prospects and Limits of Lula’s Government”, *Investigación Económica*, C. 82, S. 324, 2023, s. 4, doi:10.2307/48720202.

¹⁷¹⁵ De La Fontaine, Stehnen, “Introduction”, ss. 2-3.

¹⁷¹⁶ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 305.

¹⁷¹⁷ Saad-Filho, Moraes, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, ss. 90-91.

¹⁷¹⁸ Patrick Heller, “The Age of Reaction: Retrenchment Populism in India and Brazil”, *International Sociology*, C. 35, S. 6, 2020, s. 601, doi:10.1177/0268580920949979.

gelen kesimlerle, özellikle merkez sağdan PMDB ile, ittifak yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Ancak bu ittifaklar, PT'nin yönetici kadrolarınca hoş karşılanmamıştır. Lula, hem ittifaka gittiği kesimlerin hem de kendi partisinin taleplerini dengeleyebilmek için, bakanlık sayılarını arttırmış, bürokraside bu yapılara koltuk vermek durumunda kalmıştır. Çeşitli patronaj ilişkileriyle sonuçlanan bu olgu, yolsuzlukları da beraberinde getirmiştir¹⁷¹⁹.

Son olarak, Lula döneminde toplumsal hareketler ve sendikaların durumuna bakmak gerekmektedir. PT, iktidarı boyunca sendikaların ve genel olarak sosyal hareketlerin muhalefet gücü zayıflamış ve sendikalar, PT hükümetinin bir uzantısı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca PT, belirli hükümet politikalarına karşı çıkan işçi sınıfı kesimlerinin hareketliliğini engellemek ve bastırmak için sendikaları engel olarak kullanmıştır¹⁷²⁰. Ayrıca Lula döneminde, sendika yöneticileri devlet bürokrasisi ile sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. PT hükümeti, tarihsel temeline bulunan sendika bürokrasisinin, sosyal hareketlerin liderlerinin ve entelektüel orta sınıfın çıkarlarını incelemiş ve bu durum, Lulismo'ya aktif rıza için zemin hazırlamıştır. Ayrıca, emeklilik fonları ve kamu bankalarının yönetim kurullarında yer alan üst düzey sendika bürokrasisi, çıkarlarını finansal sermayenin çıkarlarıyla birleştirmiştir¹⁷²¹. Bunun yanında, önemli bakanlık ve bürokrasi pozisyonlarına, çoğu eski sendika lideri olan PT'liler ve koalisyon partilerinin üyeleri atanmış ve bu durum, yolsuzlukların önünü açmıştır¹⁷²².

d. Lula'nın İkinci Dönemi

Lula yönetimi, 2003-2005 yılları arasındaki acil iktisadi sorunlarla mücadele etmiştir. Bu dönemde iktisadi büyüme yavaşlamış, istihdam oranı arttırılamamış ve toplumsal göstergeler iyileştirilememiştir. Bu iki yıllık dönemin ardından sorunlar kısmi olarak hafıfledikten sonra Lula, iktisadi büyümeyi yeniden sağlamak, gelir dağılımını iyileştirmek ve yoksulluğu azaltmak için politikalar uygulamaya çalışmış ve mevcut iktidar yapısındaki boşlukları doldurmaya savlammıştır. 2005 yılından sonra başlayan ve ağırlıklı olarak Lula'nın ikinci dönemini kapsayan politikaların, toplumsal amaçlar ve ülkeyi yeniden büyüme yoluna sokma açısından en azından 2010 yılına

¹⁷¹⁹ Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 121.

¹⁷²⁰ Juan Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", **Historical Materialism**, C. 27, S. 2, 2019, s. 70, doi:10.1163/1569206X-00001869.

¹⁷²¹ Ruy Braga, Fábio Luis Barbosa dos Santos, "The Political Economy of Lulism and Its Aftermath", **Latin American Perspectives**, çev. Patricia Fierro, C. 47, S. 1, 2020, s. 174, doi:10.1177/0094582X19887806.

¹⁷²² Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", s. 76.

kadar başarılı olduğunu söylemek mümkündür¹⁷²³. İktidarın ilk iki yılının aşılması ve baskın gruplara güven aşılanmasının ardından Lula yönetiminin, merkez sol ve yeni kalkıncı bir izleğe yerleştiği gözlenmektedir¹⁷²⁴. Nitekim Lula, 2006 ile beraber ekonomi yönetimi kadrolarını değiştirmiş, Maliye Bakanlığı, Stratejik İlişkiler Ofisi, Uygulamalı Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü ve BNDES'e heterodoks ekonomistler ve ulusalcı diplomatlar atamıştır. Ancak BCB başkanı değiştirilmemiş, böylece merkez bankası bağımsızlığına sadık kalmıştır¹⁷²⁵. Bu durum, Lula'nın neoliberal politikalarla yeni kalkıncı politikaları eklemleme gayesi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 13. Temel Ekonomik Göstergeler (2007 – 2010, Brezilya)

	2007	2008	2009	2010
İktisadi Büyüme (%)	6.07	5.09	-0.13	7.53
DYY (Milyon\$)	34585	45058	25949	77687
Bütçe Dengesi (% GSYİH)	-2.66	-2.39	-4.23	-3.55
İşsizlik Oranı (%)	9.28	8.27	9.42	8.42
İhracat (%Yıllık Değişim)	6.18	0.41	-9.25	11.72
Mal İhracı (% Yıllık Değişim)	16.16	22.49	-22.46	32.05
Cari Denge (%GSYİH)	-0.20	-2.10	-1.76	-3.93
Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)	106.37	109.64	101.82	112.23
Reel Asgari Ücret (2015=100)	134.18	138.31	148.30	156.18
Dış Borç Stoğu (%GSYİH)	17.07	15.51	16.87	15.95
Enflasyon	3.64	5.68	4.89	5.04
Faiz Oranı	11.98	12.38	10.01	9.82
Döviz Kuru (\$ – R\$)	1.95	1.83	2.00	1.76

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Lula yönetimi, 2000'li yılların küresel likidite bolluğu ile birlikte, miras aldığı iç sıkıntıların aşılması, Brezilya ekonomisinin yüksek büyüme rakamlarına erişmesi

¹⁷²³ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 171.

¹⁷²⁴ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 298.

¹⁷²⁵ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 95; Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 18.

ve istihdamın artması neticesinde siyasal meşruiyetini arttırmıştır¹⁷²⁶. PT bu dönemde tarihsel geçmişiyle çelişen yolsuzluk iddialarıyla karşı karşıya kalmış olsa da¹⁷²⁷ yüksek büyüme ortamı bu iddiaların toplumsal huzursuzluğa neden olmamasına yol açmıştır. Ayrıca PT, yüksek büyüme ortamında farklı sınıfların uzlaşısının yaratılmasını sağlamıştır¹⁷²⁸. Ayrıca PT, sosyal programlar aracılığıyla kapsamlı bir gelir dağılımı politikası ve asgari ücreti arttırmaya yönelik bilinçli bir politika uygulamıştır. Kredilerin genişlemesi de tüketimin artmasına katkıda bulunmuştur. Uygulamaya konulan sosyal politikalarla beraber elde edilen ekonomik büyüme, toplumun ortalama reel gelirini artırmış ve işsizliği önemli ölçüde azaltmıştır¹⁷²⁹. Tablo 13'ten görüleceği üzere, iktisadi büyüme 2010'da %7,5 ile zirveye ulaşmış ve 2003'ten bu yana yıllık ortalama %4'lük bir artış göstermiştir. Bunun sonucunda vergi gelirlerinde artış sağlanmış, enflasyon oranı ise yıllık %5 civarında sabit kalmıştır. Hükümet, bütçe açığını da ılımlı seviyelerde tutmayı başarmıştır. Ancak bütün bu politikaların, 'döviz kuru popülizmine' dayandığı ve Brezilya'nın bağımlılık dinamiklerini değiştirmedeğini tekrar hatırlatmak elzemdir. Emtia fiyatlarındaki yükseliş ve buna bağlı olarak ihracattaki artışlarla birlikte, önceki yönetimin yüksek cari açıkları cari fazlaya dönüşmüştür. Buna karşın kısa süre sonra, 2007 yılında, döviz kurundaki değer kazanımının devam etmesi nedeniyle cari hesap tekrar açık vermeye başlamıştır. İhracattaki artış, iç kamu borcuna karşılık rezerv biriktirme politikasıyla birleştiğinde, hükümetin dış borç stoğunun azaltmasına yardım etmiştir. Sonuç olarak, uluslararası rezervlerdeki artış, yatırımcılara ve kamuya daha fazla güvenilirlik sunmuştur. Ancak bu olgu, cari hesap fazlasının birikmesinden çok, dış borcun iç borçla değiştirilmesinden kaynaklanmasından ötürü sadece göreceli bir güvence olmuştur. Ayrıca, iç kamu borcunun artmaya devam etmesine neden olan bu politika, kamu maliyesi için de bir maliyet unsurudur¹⁷³⁰.

Cardoso döneminde başlayan ve Lula döneminde süreklilik kazanan politikalar, fiyat istikrarı ve döviz kurunun makul bir seviyede kalmasını sağlayarak kriz ihtimalini azaltsa da özellikle sosyal refah konusunda tabana yayılan neticeler

¹⁷²⁶ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 80.

¹⁷²⁷ Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 102.

¹⁷²⁸ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", s. 285.

¹⁷²⁹ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 172.

¹⁷³⁰ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 302.

doğurmamıştır¹⁷³¹. Bu politikaların tabana yayılamamasına ve içinde barındırdığı kriz dinamiğine karşın sağlanan makro iktisadi istikrar, hükümetin politika alanını arttırmış ve toplumsal desteğini muhkemleştirmiştir¹⁷³². Vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, ikinci dönemde Lula'nın, kendisinden sonra gelen yönetimin politikalarına da sirayet edecek heterodoks nüveler taşıyan siyasalar uyguladığıdır. Ancak bu durum, ortodoksluktan tam kopuşu betimlememektedir¹⁷³³.

Lulismo'nun iktisat politikalarının bir diğer belirleyicisi ise, devletin ekonomide artan konumu ve kamu politikaları aracılığıyla finansal sermayeye alternatif ve ulusal önceliklere sadık bir sermayedar grubu yaratmak arzusudur. Nitekim, devlet petrol şirketi Petrobas, inşaat şirketleriyle çeşitli ortaklıklara girmiştir. Ayrıca BNDES ve MAPA, çeşitli patronaj ilişkilerine dayalı ve kamuoyunun denetiminden uzak bir biçimde büyük miktarlarda kredi dağıtımını gerçekleştirmiştir¹⁷³⁴. Ulusal şampiyonlar olarak nitelenen ve inşaat, imalat, madencilik, petrol, gıda ve endüstriyel tarım sektörlerinde kümelenen şirketler, bu kredi olanaklarından faydalanmıştır¹⁷³⁵. Bu strateji ile uluslararası rekabet gücü yüksek sektörlerde, özellikle endüstriyel tarım ve inşaat sektörlerinde sermaye yoğunlaşmasının artması, uluslararasılaşma stratejisiyle de birleşmiş ve ülkenin dış politikadaki bölgesel hedefleriyle de paralel bir şekilde ilerlemiştir¹⁷³⁶. Gıda şirketi JBS ve demir üretim şirketi Gerdau, BNDES kredileri vasıtasıyla çok uluslaşma stratejisi izleyerek farklı ülkelerde yatırımlarını arttırmışlardır. Ancak bu yatırımlar neticesinde, BNDES kredilerinin tahsisinde umulan ülke içinde üretkenlik ve rekabetçilik artışı sağlaması, ürünlerde fiyat düşüşü ve ürünlere daha fazla erişim kolaylığı yaratması gibi amaçlara erişilememiştir¹⁷³⁷. Ulusal şampiyonların uzun vadeli BNDES kredilerini, sermaye maliyetlerini düşürmek veya arbitraj işlemlerinde

¹⁷³¹ Saad-Filho, "Brezilya'da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası", s. 123.

¹⁷³² De La Fontaine, Stehnen, "Introduction", s. 2.

¹⁷³³ Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 303; Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 18.

¹⁷³⁴ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü", s. 285; Silva, Braga, Costa, "Lula's Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil", s. 128; Sauer, Mészáros, "The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments", s. 402.

¹⁷³⁵ Barış Alp Özden, "Lula'nın İlimli Solundan Bolsonaro'nun Aşırı Sağına Brezilya", **Toplum ve Bilim**, S. 155, 2021, s. 13.

¹⁷³⁶ Braga, Barbosa dos Santos, "The Political Economy of Lulism and Its Aftermath", s. 171; Sauer, Mészáros, "The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments", s. 401.

¹⁷³⁷ Jawdat Abu-El-Haj, "Commentary: Brazilian Left Bonapartism and the Rise of Finance Capital: A Critique of the Internal-Bourgeoisie Thesis", **Latin American Perspectives**, C. 43, S. 2, 2016, ss. 212-13, doi:10.1177/0094582X16632028.

faiz oranlarını manipüle ederek kâr elde etmek için kullandıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır¹⁷³⁸.

Latin Amerika'nın en büyük elektrik şirketi Electrobas ve hava sahası şirketi Embraer gibi KİT'lerle devlet, piyasaya olan müdahalesini sürdürmüştür. Kısmi olarak özelleştirilen madencilik şirketi Vale'nin önemli bir payı ise, kamu bankaları ve devletle ilişkili emeklilik fonları tarafından kontrol edilmektedir¹⁷³⁹. Ayrıca Lula yönetimi, 2006 yılından sonra, özellikle altyapı alanında yatırım harcamalarını arttırmıştır. 2007 yılında bu girişim, Lula'nın Büyüme Hızlandırma Programı (PAC) adıyla resmi bir programa dönüşmüştür. Bu program, sadece federal bütçeyi değil, KİT'lerin bütçesini de kapsamaktadır. PAC ayrıca, altyapıya özel yatırımları teşvik etmek için bir dizi vergi indirimi, mali teşvik ve kredi imkânlarını da içermektedir¹⁷⁴⁰. Bu süreçte PAC, kamu yatırımlarında güçlü bir artışa yol açarken topraksız kalan köylülerin şehirlerde istihdamına da yol açmıştır¹⁷⁴¹.

Bu noktada, Brezilya'da Lula yönetimini “*sol-Bonopartizm*,” olarak niteleyen Abu-El-Haj'ye¹⁷⁴² göre, Brezilya'nın başkana büyük yetkiler tanıyan siyasi sisteminin önemli bir özelliği, büyük kamu kaynaklarının dağılımı dolayısıyla burjuvazi üzerinde yönlendirici olabilme ve herhangi bir burjuvazi kesiminin hegemon konuma yerleşmesini engelleme yetisidir. Bu yetinin temel belirleyicisi, başkanın kişilik ve karizmasında belirginleşen farklı kesimlerle kurduğu şahsi ilişkiler ve çatışan çıkarları uzlaştırabilme gücüdür. Özellikle Lula yönetiminin ikinci döneminde, devletin BNDES aracılığıyla müdahalelerini, yeni kalkınmacılıktan farklı bir biçimde, sosyal kalkınmacılık olarak nitelenen kavramla açıklayan düşünürler de mevcuttur¹⁷⁴³. Ban¹⁷⁴⁴ ise bu dönüşümün hem neoliberal Washington Uzlaşısı'nın politiklardan kopuşu temsil etmediği hem de kalkınmacı politikaları ihtiva ettiğini söyleyerek, Lula yönetiminin politikalarını “*liberal yeni kalkınmacılık*,” olarak isimlendirmektedir. Lula'nın bu politikaları, benzer ülkelerle kıyaslandığında, “*pragmatik ve ılımlı*,”

¹⁷³⁸ Braga, Barbosa dos Santos, “The Political Economy of Lulism and Its Aftermath”, s. 172.

¹⁷³⁹ Ban, “Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, s. 314.

¹⁷⁴⁰ Barbosa, “Latin America: Counter-Cyclical Policy in Brazil: 2008-09”, s. 3.

¹⁷⁴¹ Sauer, Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments”, s. 407.

¹⁷⁴² Abu-El-Haj, “Commentary: Brazilian Left Bonapartism and the Rise of Finance Capital: A Critique of the Internal-Bourgeoisie Thesis”, s. 210.

¹⁷⁴³ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 299.

¹⁷⁴⁴ Ban, “Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, s. 299.

olarak tanımlanabilir¹⁷⁴⁵. Bizce bu konudaki en güçlü değerlendirmeyi, “*kalkınmacı neoliberalizm*,” kavramını kullanan Saad-Filho ve Morais¹⁷⁴⁶ ile Saad-Filho¹⁷⁴⁷ yapmaktadır. Bu kavram, ortodoks neoliberal politikalardan önemli bir ayrılık olmaksızın, devletin kısmi müdahaleleri ile bu politikaların açıklarını telafi etmek olarak betimlenebilir. Yukarıda tartıştığımız PAC, BNDES ve diğer kamu kuruluşları dolayısıyla piyasaya müdahale, bağımsız diplomasi, GSYİH birleşenlerinin uluslararasılaşması ve ihracatın büyümeye önemli bir destek sunmamasına karşın dış borç servisindeki payının artması, yüksek ihracat, krediye erişim olanaklarının artması ve sosyal harcamalar Lula’nın uyguladığı kalkınmacı neoliberal politikalar¹⁷⁴⁸. Bu politikaların uygulanmasında, küresel krize kadar ödemeler dengesi kısıtlamasının gevşemesi ve Lula’nın toplum nezdinde gördüğü güçlü teveccüh etkili olmuştur. Kalkınmacı neoliberalizm, GSYİH büyümesi, devlet ve özel teşebbüslerin genişlemesi, gelir dağılımının yeniden düzenlenmesi ve yoksulluğun azaltılması gibi alanlarda olumlu sonuçlar elde etmiştir¹⁷⁴⁹. Kalkınmacı neoliberalizm içerisinde, kalkınmacılığın ya da neoliberalizmin hangisinin baskın geldiğine ise dönemin siyasal dengeleri karar vermiştir¹⁷⁵⁰.

Buna rağmen, Lula yönetiminin Brezilya’nın ekonomi politikasındaki sanayisizleşme ve uluslararası rekabetçiliğin düşüş dinamiğini değiştirmedikçe eklemek gerekmektedir¹⁷⁵¹. Bir başka ifadeyle, Collor ve Cardoso döneminden miras kalan ve finansı başat konumda tutan büyüme koalisyonu, Lula döneminde de devam etmiştir¹⁷⁵². PT iktidarı döneminde Brezilya’nın küresel ekonomiye olan bağımlılık dinamiği artmış ve ülke küresel ekonominin dalgalanmalarından etkilenmeye daha açık hale gelmiştir. Nitekim PT yönetiminin iktisadi gücü, iktidar bloğu içinde yapılan döviz ve faiz oranları seviyesine dair uzlaşmanın sınırlamalarına tabi olmuştur. Bu sınırlama, kendisini sanayi sektörünün performansının üretim ve istihdam üzerindeki etkisiyle göstermektedir. Bu sektör, büyüme döngüsünden en az yararlanan sektör

¹⁷⁴⁵ Kingstone, Ponce, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, s. 95.

¹⁷⁴⁶ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 96.

¹⁷⁴⁷ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 10.

¹⁷⁴⁸ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, ss. 96-99.

¹⁷⁴⁹ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 18.

¹⁷⁵⁰ Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, “Back in Power: Prospects and Limits of Lula’s Government”, s. 11.

¹⁷⁵¹ Abu-El-Haj, “Commentary: Brazilian Left Bonapartism and the Rise of Finance Capital: A Critique of the Internal-Bourgeoisie Thesis”, s. 213.

¹⁷⁵² Silva, Braga, Costa, “Lula’s Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil”, s. 127.

olmuş ve 1990'ların neoliberal politika dalgasından bu yana Brezilya'da 'monte edilecek' parça ve birleşenlerin ithalatçısı haline gelmiştir. Nitekim 2002 ile 2013 yılları arasında ithalat endeksi beş kat artarak %100'den %500'e çıkarken, sanayi üretim endeksi %24 artarak %100'den %124'e yükselmiştir. Sanayi ithalatındaki artış, uluslararası emtia fiyatları yüksek seyretmesinden ötürü ticaret dengesini etkilememiştir. Böylece yeni bir büyüme döngüsü sürdürülmüş, ancak iktidar yapısının dayandığı ekonomik temeller, özellikle rantçılar ve yabancı spekülâtif sermaye lehine servetin yeniden dağıtılması ve yüksek döviz kurları yoluyla ithalata bağımlı sanayi sektörünün karlılığının korunması değişmemiştir¹⁷⁵³. Lula yönetimi bu izleneyi değiştirmek ve imalat sanayisini desteklemek gayesiyle, BNDES aracılığıyla kredi kanallarını açmıştır. Ayrıca, KİT'leri ulusal sahipliğin öncülüğünde modernleştirerek küresel ekonomiye eklemek için çeşitli vergi ve teşvik programlarını uygulamaya koymuştur¹⁷⁵⁴. Ancak başta değerli döviz kuru olmak üzere makro iktisadi politikalar bu teşviklere eşlik edemediği için bu teşvikler başarılı olamamıştır¹⁷⁵⁵.

e. Brezilya'da Büyük Durgunluğun Etkileri

Küreselleşmeye ve küreselleşmenin salık verdiği iktisadi politikalara sıkı biçimde eklenmesine karşın Brezilya, 2008 Büyük Durgunluğundan görece olarak etkilenmeden çıkmıştır¹⁷⁵⁶. Kriz sürecinde döviz kurunun istikrarlı seyrettiği, dış borçluluğun önemli bir sorun yaratmadığı ve DYY akışının devam ettiği görülmüştür. 2010 yılında ise GSYİH büyüme oranı belirgin biçimde artmıştır¹⁷⁵⁷. Bunun önemli nedenlerinden birisi, Çin ile olan ticaret ortaklığıdır. Nitekim Çin, Lula döneminde AB ve ABD'yi aşarak Brezilya'nın birinci ticaret ortağı olmuştur¹⁷⁵⁸. Ancak Çin'in Brezilya'dan yaptığı ithalatın demir cevheri, sığır eti, tavuk, soya ve portakal suyu gibi sanayileşme gerektirmeyen, düşük katma değerli ürünlere dayanması; buna karşılık Brezilya'nın Çin'e ihracatının imalat ürünlerinden oluşması, ülkenin olası bir kriz eğilimini de beraberinde getirmektedir¹⁷⁵⁹. Bu süreçte Brezilya'nın 'tarımsal ihracata dayalı bir süper güç' olması hedeflenmiş ve bu hedefle birlikte MAPA'nın hükümet

¹⁷⁵³ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 172; Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 111.

¹⁷⁵⁴ Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 310.

¹⁷⁵⁵ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 307.

¹⁷⁵⁶ Kingstone, Ponce, "From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil", s. 94.

¹⁷⁵⁷ Coy, "Socio-economic and Regional Conditions in Brazil", s. 50.

¹⁷⁵⁸ De La Fontaine, Stehnen, "Introduction", s. 2.

¹⁷⁵⁹ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 175; De La Fontaine, Stehnen, "Introduction", s. 2.

içindeki ve kırsal bloğun büyüme koalisyonu içindeki gücü artmıştır¹⁷⁶⁰. Nitekim Çin ile olan bu ticaret ilişkisinin Brezilya’da altyapı yatırımları ve imalat sanayiinin gelişimini baskıladığı görülmekte¹⁷⁶¹, kırsal bloğun gücünü perçinlediği ölçüde kırsaldaki toprak sahipliğine ve endüstriyel tarıma dayalı eşitsizlikleri arttırdığı tespit edilmektedir¹⁷⁶². Ayrıca, Büyük Durgunluk sonrasında tarım ürünlerinin fiyatlarında yaşanan artışla birlikte Brezilya’da tarım arazilerine yönelen DYY’ler artmış ve bu olgu, kırsaldaki eşitsizlikleri perçinlemiştir¹⁷⁶³.

Lula yönetimi, 2008 krizine çevrim karşıtı önlemlerle yanıt vermeyi savlamıştır. Bu amaçla öncelikle BNDES kredileri ve maliye politikası araçları kullanılmıştır. Hükümet, özel bankaların kredi vermekten kaçındığı iktisadi ortamda, başta BNDES olmak üzere kamu bankaları vasıtasıyla reel sektöre kredi imkânlarını arttırmıştır. Ayrıca, uygulanan çevrim karşıtı politikalara ek olarak, başta ulusal varlık fonu olmak üzere, bütçede görülmesi halinde bütçe açığına neden olacak çeşitli bütçe dışı araçlar da kriz yönetimi için kullanılmıştır¹⁷⁶⁴. Uygulanan çevrim karşıtı maliye politikaları arasında düşük gelirli kesimlerin vergi hadlerini azaltmak, Bolsa Família programının kapsamını genişletmek, otomotiv sektörünün vergi yükünü azaltmak, ‘Benim Evim, Benim Hayatım’ adlı büyük sübvansiyonlu halk konutları programını başlatmak ve birincil fazla hedefini düşürmek vardır¹⁷⁶⁵.

Ekonomi yönetimi, arz yanlı iktisat görüşünün salık verdiği zenginler üzerindeki vergi yükünü azaltma politikası yerine, düşük gelir grupları için yeni ve daha düşük vergi oranları getirerek gelir vergisini daha kademeli bir yapıya büründürmüştür¹⁷⁶⁶. Benzer şekilde, yerel üreticiler üzerindeki tüketim vergileri indirilmiştir. BCB ise ortodoks para politikalarını uygulamaya devam etmiş ve birçok ülke faiz indirimi yoluna giderken Brezilya yüksek faiz – yüksek kur politikasını uygulamayı sürdürmüştür. Bu durum, 2009 yılında sanayi üretiminde keskin bir

¹⁷⁶⁰ Sauer, Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers’ Party Governments”, s. 401.

¹⁷⁶¹ Peter Kingstone, “Brazil’s Reliance on Commodity Exports Threatens its Medium- and Long-term Growth Prospects”, **Americas Quarterly**, (19.07.2012), <https://www.americasquarterly.org/fulltextarticle/brazils-reliance-on-commodity-exports-threatens-its-medium-and-long-term-growth-prospects/>.

¹⁷⁶² Sauer, Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers’ Party Governments”, s. 402.

¹⁷⁶³ Sauer, Leite, “Agrarian Structure, Foreign Investment in Land, and Land Prices in Brazil”, s. 874.

¹⁷⁶⁴ Ban, “Brazil’s Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, ss. 306-8.

¹⁷⁶⁵ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 309.

¹⁷⁶⁶ Ban, “Brazil’s Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, s. 319.

düşüşe neden olmuştur¹⁷⁶⁷. Konut alımını teşvik için uygulanan program, altyapı harcamalarını arttırmak ve düşük gelirli makul fiyatla ev sahibi yapmayı amaçlamıştır. Sanayi üretim vergisinin düşürülmesi ise durgunluğun yarattığı istihdam kayıplarını önlemeyi savlamıştır¹⁷⁶⁸.

Maliye Bakanlığı, BNDES'in 100 milyar real tutarında sermayelendirilmesini teşvik ederek, ihracatın finansmanı için ayrılan fonları artırarak ve resmi bankalardan verilen kredilerin genişletilmesini sağlayarak klasik para politikası araçlarını ikame etmeye çalışmış ve başarılı olmuştur. 2008 yılında, sermaye girişlerini kontrol etmeye cesaret ederek, bu girişlerin %2'si oranında Finansal İşlem Vergisi koyulmuştur. Bu vergi, daha sonra yumuşatılsa ve değiştirilse dahi realin değerlenmesini bastırmıştır¹⁷⁶⁹. 2009 ve 2011 sonlarında uygulanan genişletici para politikası uygulamalarına gidilmiş, ancak indirim enflasyon hedefleriyle uyumlu olacak kadar 'makul' seviyede kalmıştır. Ekonomi istikrar kazandıktan sonra, BCB faiz artışlarına geri dönmüştür¹⁷⁷⁰.

Kamu sektörü ve Petrobras yatırımları 2009 yılında GSYİH'nin %2,6'sına ulaşırken, Benim Evim Benim Hayatım kampanyasında sunulan destek GSYİH'nin %1,2'sine ulaşmıştır. GSYİH'nin %0,3'üne denk gelen vergi iadesi uygulanmıştır. Devlet bankaları, özel kurumların kredi daralmasını telafi etmek için kredi kanallarını açmıştır. Sadece BNDES kredileri 2009 yılında GSYİH'nin %3,3'ü oranında artmış, BCB ise faiz oranlarını düşürmüş, ihracat kredisi sağlamak ve döviz kurunu istikrara kavuşturmak için 72 milyar dolar ayırmış ve finansal kurumlara GSYİH'nin %3,3'ü oranında ek kaynak aktarmıştır¹⁷⁷¹.

Bir diğer önlem ise, maliye politikasının altın kuralında yapılan değişikliktir. Cardoso döneminde belirlenen mali kurala Lula'nın ilk döneminde riayet edilmiştir. Bu kurala göre, federal hükümet kamu yatırımları öncesi ve sonrasını hesaba katarak tüm kamu sektörü için birincil fazla hedefi belirlemektedir. Bu hedefin mantığı, birincil fazlanın kamu borcunun GSYİH'ye oranının istikrarlı bir seviyede kalmasını sağlamak ve aynı zamanda hedefin sadece kamu yatırımlarını artırmak için düşürülmesine izin vermektir. 2008 krizi ve bununla başa çıkmak için gerekli olan

¹⁷⁶⁷ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 309.

¹⁷⁶⁸ Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 306.

¹⁷⁶⁹ Bresser-Pereira, *The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence*, s. 310.

¹⁷⁷⁰ Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 304.

¹⁷⁷¹ Saad-Filho, Moraes, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 98.

çevrim karşıtı önlemler, bu kuralın gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Yavaşlayan büyüme nedeniyle vergi gelirlerinde yaşanan kayıp, vergi indirimleri ve hükümet programlarının sürdürülmesi nedeniyle artan harcamalar, ancak 2009 ve 2010 için belirlenen mali hedeflerin revize edilmesi ile karşılanabilmiştir. 2009 yılı için yapılan revizyon, kamu yatırımları öncesi birincil fazla hedefinin GSYİH'nin %3,3'ünden %2,5'ine, kamu yatırımları sonrası ise GSYİH'nin %2,8'inden %1,6'sına indirilmesini içermektedir. 2010 yılı revizyonu sadece kamu yatırımları sonrası rakamları kapsamıştır, yani yatırım öncesi birincil denge hedefi %3,3 olarak korunurken, yatırım sonrası birincil denge hedefi GSYİH'nin %2,8'inden %2,6'sına indirilmiştir¹⁷⁷². Ancak bu genişletici maliye politikalarının açık bütçe politikalarına evrilmediği ve bu politikaların kamu borcunu arttırmasından kaçınıldığını da eklemek gerekmektedir¹⁷⁷³.

Lula dönemi, Brezilya'nın siyasi tarihi açısından özgün bir dönemdir. Nitekim Lula görevden ayrıldığı zaman, Lula'nın görev onayı %83 ve %87 arasında, oldukça yüksek oranlara çıkmıştır¹⁷⁷⁴. Bunun yanında, Brezilya Lula döneminde mucize yıllarının ardından ilk kez üst orta gelirli bir ülke konumuna yerleşmiştir. Bu olumlu göstergelere karşın, bu dönemin bitişinde Brezilya'nın hala aşırı sosyo-ekonomik eşitsizliklerle boğuştuğunu ve bu eşitsizliklerin sosyal dışlanma ve yaygın siyasi ilgisizlik gibi şekillerde kendini gösterdiğini eklemek gerekmektedir. Bir başka ifadeyle Lula yönetimi, iktisadi birikim rejiminin kısıtlarını ve bu kısıtların doğurduğu toplumsal eşitsizlikleri azaltabilecek ve sonunda ortadan kaldırabilecek dinamik bir kalkınma süreci yaratamamıştır¹⁷⁷⁵.

f. Rousseff'in Başkanlığa Gelişi

2010 senesinde Lula'nın 8 senelik görev süresinin bitişiyile birlikte, PT'nin adayı Dilma Rousseff başkan seçilmiştir. Askeri yönetim döneminde Marksist bir gerilla grubunun üyesi olan ve 1970-73 yılları arasında askeri hükümet tarafından hapsedilip işkence gören¹⁷⁷⁶ Rousseff, Lula'dan daha radikal bir siyasi geçmişe sahiptir. Buna karşın onun adaylığı, büyüme koalisyonu içerisinde Lula'nın aday

¹⁷⁷² Barbosa, "Latin America: Counter-Cyclical Policy in Brazil: 2008-09", s. 7.

¹⁷⁷³ Ban, "Brazil's Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?", s. 305.

¹⁷⁷⁴ The Economist, "Big Plans, Not Much Money", **The Economist**, (07.01.2023), C. 446, s. 30; Talita Tanscheit, Pedro Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", **Revista de Ciencia Política**, C. 43, S. 2, 2023, s. 173, doi:10.4067/S0718-090X2023005000111.

¹⁷⁷⁵ Silva, Braga, Costa, "Lula's Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil", s. 125.

¹⁷⁷⁶ Pedro A. G. Dos Santo, Farida Jalalzai, **Women's Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff**, Philadelphia: Temple University Press, 2021, s. 17.

olduğu dönemde gördüğümüz bir korku doğurmamıştır. Lula yönetiminin önemli bir parçası olarak, önce Enerji ve Madencilik Bakanı, ardından Cumhurbaşkanı Başdanışmanı olarak görev yapmış ve Lula tarafından kendisinin halefi olarak işaret edilmiş olan Rousseff, bu dönemde büyüme koalisyonunun güvenini sağlamıştır. Başdanışmanlık döneminde Rousseff, yeni keşfedilen tuz tabakası öncesi petrol yataklarının arama sözleşmeleriyle ilgilenmiş, sanayi politikalarının yönlendirilmesinde önemli konumda olmuştur. Bunun yanında, Lula döneminin iyimser iktisadi ortamı ve küresel kriz döneminde yaşanan büyüme, PT'nin mecliste sağladığı hâkim pozisyonla birleşince, Rousseff hükümeti için iyimser bir hava hâkim olmuştur. İronik biçimde, Rousseff'in adaylığının doğurduğu tek endişe, Brezilya'nın ilk kadın liderinin, bu mevkinin gerekli kıldığı liderlik vasıflarını sağlayıp sağlayamayacağı olmuştur¹⁷⁷⁷. Netice itibariye işçi sınıfından gelen ilk cumhurbaşkanının ardından göreve başlayan ilk kadın cumhurbaşkanı, PT için önemli bir simgesel kazanım olmuştur.¹⁷⁷⁸.

Rousseff, ikinci turda oyların %56'sını alırken, PSDB adayı José Serra %44 oy almıştır. Rousseff, São Paulo eyaleti hariç, kuzey ve kuzeydoğudaki yoksul eyaletlerde ve güneydoğunun çoğunda seçimleri kazanmıştır. Her eyalette oyları yoksul bölgelerde ve eğitim seviyesi düşük seçmenler arasında yoğunlaşmıştır. Rakibi São Paulo'da ve güney ve orta-batıdaki 'tarım endüstrisi kemeri' olarak adlandırılan zengin eyaletlerden ve ülke genelinde yüksek gelirli ve eğitilmiş seçmenlerden teveccüh görmüştür¹⁷⁷⁹.

g. Faiz Düşürme Deneyi

Rousseff yönetimi, neoliberal kalkınmacılık politikalarını genişleterek sürdürmeyi savlamıştır. Bu amaçla yönetim, para, döviz kuru ve sanayi politikaları yoluyla özel yatırımı desteklemeyi amaçlayan Yeni Ekonomik Matris (NEMA) isimli bir programı uygulamaya koymuştur¹⁷⁸⁰. Bu programla, özellikle, realin uzun süredir aşırı değerlendirildiği ve bunun genel olarak ekonomik büyüme, özel olarak da imalat sanayisi üzerinde olumsuz etkileri olduğu kabul edilmiştir. Bu politikalara koşut olarak Rousseff yönetimi, üretimi kolaylaştıracak ve üretim maliyetlerini düşürecek altyapı

¹⁷⁷⁷ De La Fontaine, Stehnen, "Introduction", s. 3; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, ss. 106-7.

¹⁷⁷⁸ Dos Santo, Jalalzai, *Women's Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 19.

¹⁷⁷⁹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 107.

¹⁷⁸⁰ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 19.

yatırımlarını arttırmayı ve temel malların üretimini üstlenmeyi amaçlamıştır¹⁷⁸¹. Bu politikalara ve 2010 senesinde yakalanan %7,2’lik büyüme oranına karşın, Rousseff’in politikaları, büyüme koalisyonu içerisindeki baskın grup tarafından eleştirilere konu olmuştur. Özel bankacılık sektörünün iktisatçıları, önceki büyüme politikalarından zaten memnun olmadıkları için, hükümetin popülist politikaları nedeniyle doğal olmayan düşük işsizlik, üretkenliğin üzerinde ücret artışları ve potansiyel GSYİH’nin üzerinde büyüme nedeniyle enflasyon olduğunu iddia ederek eleştirilerini yoğunlaştırmışlardır¹⁷⁸². Rousseff, Lula döneminin BCB başkanı Meirelles’i görevden almış ve yerine kendi iktisadi önceliklerine yakın bir isim olan Alexandre Tombini’yi atamıştır. Bu atamayla, hazırlanmakta olan politika değişikliklerine merkez bankası da eklenmiştir¹⁷⁸³.

Tablo 14. Temel Ekonomik Göstergeler (2011 – 2014, Brezilya)

	2011	2012	2013	2014
İktisadi Büyüme (%)	3.97	1.92	3.00	0.50
DYY (Milyon\$)	97422	82060	59089	63846
Bütçe Dengesi (% GSYİH)	-2.74	-2.35	-3.42	-6.28
İşsizlik Oranı (%)	7.58	7.25	7.07	6.76
İhracat (%Yıllık Değişim)	4.81	0.71	1.83	-1.57
Mal İhracı (% Yıllık Değişim)	26.56	-5.41	-3.09	-5.00
Cari Denge (%GSYİH)	-3.19	-3.76	-3.57	-4.50
Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)	112.69	110.10	112.39	109.00
Reel Asgari Ücret (2015=100)	156.32	169.49	173.66	174.90
Dış Borç Stoğu (%GSYİH)	15.46	17.88	19.57	22.68
Enflasyon	6.64	5.40	6.20	6.33
Faiz Oranı	11.67	8.54	8.19	10.86
Döviz Kuru (\$ – R\$)	1.67	1.95	2.16	2.35

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁷⁸¹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 106.

¹⁷⁸² Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 172.

¹⁷⁸³ André Singer, “The Failure of Dilma Rousseff’s Developmentalist Experiment: A Class Analysis”, *Latin American Perspectives*, çev. Sean Purdy, C. 47, S. 1, 2020, s. 155, doi:10.1177/0094582X19877187; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 108.

Rouseff yönetimi, ülkenin iktisadi sorunlarının çözümünün üretim maliyetlerini düşürmek, verimliliği artırmak ve özel yatırımları ve krediye dayalı tüketimi teşvik etmek için faiz oranlarının düşürülmesi, reel paranın devalüasyonu, enerji ve ulaşım maliyetlerinin azaltılması olduğunu düşünmektedir. Bu gayeyle uygulamaya konulan NEMA, önemli bir iş insanları derneği olan São Paulo Eyaleti Sanayi Federasyonu'nun (FIESP) taleplerine uygun olarak hazırlanmıştır¹⁷⁸⁴. Nitekim 2012 yılındaki politika kırılmasının ardından FIESP Başkan Yardımcısı ve çelik girişimcisi Benjamin Steinbruch, “*Sonunda Brezilya medeni çıkarlar çağına girdi,*” ifadesini kullanmıştır¹⁷⁸⁵. NEMA, finansal sermayenin ‘kısa vadede kâr elde etmek’ güdüsüyle ters düşmüş ve aşağıda detaylandıracağımız üzere Rouseff, baskın sosyal grubun desteğini yitirmiştir¹⁷⁸⁶. Bu noktada, Lula ve Rouseff yönetimlerinin, rantiyer sınıf olarak kabul ettikleri finansal sermayeyi dengelemek güdüsüyle sanayicileri beslediği ve onların desteğini aldığını vurgulamak gerekmektedir¹⁷⁸⁷. Eklenmesi gereken bir diğer nokta ise Rouseff’in kırsal bloğun rızasını kazanmak için Brezilya Tarım ve Hayvancılık Konfederasyonu’nun eski başkanı Kátia Abreu’yu MAPA’nın başına getirmesidir. Böylece, sanayicilerin yanında kırsal bloğun desteğinin sağlanması savlanmıştır¹⁷⁸⁸.

Rouseff yönetiminin ilk yılında, 16 milyar dolarlık Bresil Maior Planı’nın kabul edilmesiyle sanayi politikası derinleştirilmiştir. Bu planın hedefi, Çin’in yoğun rekabeti ve yüksek döviz kuru nedeniyle rekabet gücü zayıflayan tekstil ve ayakkabı gibi düşük teknolojlili ancak istihdam oranı yüksek sektörleri desteklemektir. Sanayi politikasının dağılımla ilgili endişeleri de içerebileceğinin bir başka işareti, 2011 sonlarında yerli içerik oranı %65’in altında olan ithal otomobillere %30 vergi getirilmesidir. İthal ikameciliği anımsatan bu önlem, istihdam oranı yüksek bir sektörü korumayı amaçlamış ve yabancı üreticileri Brezilya’nın korunan pazarına fabrikalar kurmaya teşvik etmiştir¹⁷⁸⁹. BCB ise, 2011 yılından başlayarak faiz indirimi sürecine

¹⁷⁸⁴ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 19; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 108.

¹⁷⁸⁵ Singer, “The Failure of Dilma Rouseff’s Developmentalist Experiment: A Class Analysis”, s. 155.

¹⁷⁸⁶ Carlos Eduardo Santos Pinho, “Welfare State and Epistemic Communities of Fiscal Austerity in Brazil: from Lula da Silva to Jair Bolsonaro (2003–2020)”, *Sociedade e Estado*, C. 36, S. 1, 2021, s. 197, doi:10.1590/s0102-6992-202136010010.

¹⁷⁸⁷ Peter Evans, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, *International Sociology*, C. 35, S. 6, 2020, s. 682, doi:10.1177/0268580920934264.

¹⁷⁸⁸ Sauer, Mészáros, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers’ Party Governments”, s. 403.

¹⁷⁸⁹ Ban, “Brazil’s Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, s. 312.

girmiş ve 2013 yılına gelindiğinde politika faizi %12,4'ten %7,16 seviyesine gelmiştir. Para politikasındaki değişiklik, spekülâtif yabancı sermaye girişini azaltmak, para biriminin değerini ve kredi maliyetlerini düşürmek amacıyla, spekülasyonu teşvik etmek yerine özel yatırım ve tüketimi teşvik etmeyi amaçlamıştır. Bu politikalar, Hazine bonolarının satışı yoluyla BNDES'in sermayelendirmesi ile desteklenmiş ve bu sayede banka, yerli firmalara sağladığı sübvansiyonlu kredi hacmini önemli ölçüde artırmıştır¹⁷⁹⁰. Bu politikanın yaratacağı enflasyonist baskının sermaye üzerinde yaratacağı etkinin farkında olan Rousseff hükümeti, bu baskının farkında olduğunu göstermek ve maliye politikasının güvenilirliğini sağlamak için 2011 yılında kamu harcamalarında kesinti yapılacağını duyurmuştur. Bu kesintiler, esas olarak önceki hükümetin başlattığı altyapı projelerine odaklanan PAC'ı olumsuz etkilemiştir. Ayrıca faiz oranlarındaki indirim, düşen kâr hadlerinden ötürü hükümetin arzu ettiği bir yatırım döngüsü ve iktisadi büyüme yaratamamış, 2010 yılında %7,5 olan büyüme oranı 2011 yılında %2,7'ye düşmüştür¹⁷⁹¹.

Büyümenin 2011 sonrasında yaşanan yavaşlamaya çözüm arayışındaki hükümet, BNDES aracılığıyla özel sektöre verdiği kredileri arttırmış, ancak bu politikayı uygularken enflasyon baskısını azaltmak gayesiyle kamu harcamalarını kısmak ve ertelemek yoluna gitmiştir. Ancak bu politikalarla da istenen sonuca erişilememiştir. Bu durumun temel nedeni, 2011 yılının, 2008 krizinin ardından başlatılan miktarsal genişlemenin Avrupa borç kriziyle tetiklenen ikinci dalgasına denk gelmesidir. Bu süreçte artan yabancı sermaye girişleri cari fazlaya yol açmış, bunun sonucunda da kurdaki değerlenme baskılanmıştır. Söz konusu gelişmelere karşı uygulamaya konulan kısmi sermaye kontrollerinin ise geç kaldığı görülmektedir¹⁷⁹². Nominal değer kaybının enflasyona yansımaları, enflasyon oranını merkez bankasının hedef aralığının az da olsa üzerine çıkarmıştır. Ancak hükümetin daraltıcı maliye politikası ve özel sektör yatırımlarındaki durgunluk, GSYİH büyüme hızını düşürmüş ve büyüme 2012'de %1,9 ve 2013'te %3,0 seviyesinde olmuştur¹⁷⁹³.

¹⁷⁹⁰ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 108.

¹⁷⁹¹ Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 14; Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 173; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 109; Singer, "The Failure of Dilma Rousseff's Developmentalist Experiment: A Class Analysis", s. 216.

¹⁷⁹² Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 109; Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 19.

¹⁷⁹³ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 110.

2013 yılında, düşen faiz oranı ve artan istihdamın talep artışı kanalıyla enflasyonu arttıracığına dair görece yersiz bir endişenin finansal sermayeye yakın medya tarafından sürekli olarak dillendirilmesi, bir panik havası doğurmuştur. Bu baskılar altında BCB, heterodoks politikalara yaklaşan uygulamaları terk etmiş, evvela kredilerde kısıtlamaya gitmiş, ardından faiz artışına geri dönmüştür. Bu durum, hükümetin üç ayaklı makro iktisat politikasını yeniden benimsemesi olarak değerlendirilmiştir¹⁷⁹⁴. Bu politikaların amacı, enflasyonu kontrol altında tutmak amacından bir sapma olmadığına dair güveni piyasaya sunmaktır. Bu politika, kısa vadede enflasyonu baskılamayı başarmış, ancak 2015 yılında döviz kurundaki düşüşün etkisiyle enflasyon artışa geçmiştir¹⁷⁹⁵. Netice itibarıyla, uluslararası krizin Brezilya üzerindeki etkilerinin belirginleştiği kısa bir dönemde Rousseff yönetimi faiz oranlarını düşürmeye yönelmiş; fakat bu yaklaşımın finans kesimlerinde yarattığı huzursuzluk ve sonrasında tetiklenen iktisadi kriz nedeniyle bu politika terk edilmiştir¹⁷⁹⁶.

BCB'nin politika değişikliği hükümetçe olumlu karşılanmamış ve hükümet, genişletici maliye politikası uygulamalarına geri dönmüştür. Maliye politikasını para politikasına karşı bir araç olarak kullanan hükümet, sosyal yardım ödemeleri arttırılmış ve BNDES dolayısıyla açılan kredilerin miktarı yükseltilmiştir. Ancak BCB ve hükümet arasında ortaya serilen bu politika uyumsuzluğu, yabancı sermaye ve Brezilya elitleri nezdindeki güveni sarsmış ve finansal yatırımcılar, hükümeti neoliberal düşüncenin başat politika aracı olan bağımsız para politikasının kutsal alanına müdahil olmakla suçlamışlardır¹⁷⁹⁷.

2011'de ortaya çıkan küresel durgunluğun ikinci dalgasıyla mücadele etmeye yönelmiş bu politikalar, PT'nin dayandığı büyüme koalisyonunun dağılmasına giden yolu açmıştır. Öncelikle PT'nin toplumsal tabanını oluşturan sınıfların tepkileri açığa çıkmış, artan vergi yükü ve pahalılaşan hayatın etkilerinden yakınan orta sınıfların başını çektiği gösterilerden bütün ülke etkilenmiştir. Bu gösteriler, gençlerin São Paulo'daki ulaşım zammına olan tepkileriyle başlamış, diğer büyük şehirlere de uzamıştır. Protestolarda açığa çıkan tepkiler, yolsuzluklar, Olimpiyatlar ve Dünya Kupası gibi projelere yönelen devasa bütçelerden neşet etmiş olsa da bu gösterilerin

¹⁷⁹⁴ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 19.

¹⁷⁹⁵ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 110.

¹⁷⁹⁶ Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", s. 69.

¹⁷⁹⁷ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 20; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 110.

ulaşım, sağlık, altyapı gibi hizmetlerin aksaması, yolsuzluk, eşitsizlik gibi sorunların birikmiş etkisinin dışa yansımaları olduğunu söylemek mümkündür¹⁷⁹⁸. Bu şartlar altında Rousseff hşkşmeti, iktidar bloğunu yatıştırdıktan sonra ekonomiyi bşyşme yoluna sokabileceğini şngşrmşştşr. Merkez bankası başkanını değiştirilmiş ve şzel bankaları daha dşşşk oranlarda yatırım kredisi vermeye zorlamak için devlet tahvillerinin faiz oranlarını dşşşrme politikası başlatılmıştır. Dşşşk faiz ve kur politikasının bşyşme koalisyonunu huzursuz ettiğini ve bşyşme koalisyonunun hşkşmeti bu politikalardan geri çevirmeye çalışmak için yoğun baskı yaptıklarını söylemek mümkündür¹⁷⁹⁹.

Bu dşnemde, şzellikle dşnya kupası için yapılan harcamaları karşılamak gayesiyle, bazı havaalanlarında şzelleştirme uygulamasına gidilmiřtir¹⁸⁰⁰. Ayrıca para politikasında yaşanan başarısız uygulamaları ikame edebilmek için hşkşmet, Eletrobrás'ın ve federe elektrik dağıtım şirketlerinin uyguladığı elektrik tarifelerini yenileyerek şretim maliyetlerini dşşşrmeyi savlamıştır. Bu politika meclise geldiğinde, Eletrobrás'ın etrafında birleşen kesimlerin daha cřzi indirim talebiyle birleşen lobi faaliyetleri ile karşılaşılmış, yerli burjuvazi ise hşkşmete destek sunmuştur. Ancak bu politikanın hayata geçmesi, yerli burjuvazi ve hşkşmetin son siyasa başarısı olmuřtur¹⁸⁰¹. Bu baskılar neticesinde faiz oranları arttırılmış ve devalşasyon frenlenmiştir. Ekonomi dşşşk bşyşme sarmalına girmiş, yatırımlar sabit kalmış ve kamu harcamalarındaki kesintiler durumu daha da křtřleřtirmiřtir¹⁸⁰². Singer'e¹⁸⁰³ gře bu noktada hşkşmetin taleplerine kulak verdiği başta FIESP olmak şzere sanayicilerin hşkşmetten çektikleri destek, kriz dşneminden çıkış için uygulanan NEMA temelli heterodoks politikaların sonunu getirmiştir.

Buna karşın genel bir değerlendirme yapıldığında, Rousseff'in temel olarak Lula yşnetiminin işleyişini sşrdşrmeyi başardığı ve ilk dşneminin sonuna kadar PT

¹⁷⁹⁸ Akkoyunlu, "Sessiz Devrimin Gşrşltşlş Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yşkselişi ve Dşşşşş", s. 285; Andrę Duarte, **Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil**, New York and London: Routledge, 2023, s. 68; Dos Santo, Jalalzai, *Women's Empowerment and Disempowerment in Brazil: The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 28; Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 5.

¹⁷⁹⁹ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 173.

¹⁸⁰⁰ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 111.

¹⁸⁰¹ a.g.e., s. 112.

¹⁸⁰² Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 174.

¹⁸⁰³ Singer, "The Failure of Dilma Rousseff's Developmentalist Experiment: A Class Analysis", s. 152.

kadrolarıyla özdeşleşmiş büyük yolsuzluk skandallarından uzak durabildiği söylenebilir¹⁸⁰⁴. Ayrıca bu dönem içerisinde, Rousseff'in kendi siyasal söylem ve kimliğini inşa edebildiği görülmektedir¹⁸⁰⁵.

h. 2014 Seçimleri ve Seçim Sonrası İktisat Politikaları

2014 yılında “mensalão 2” olarak adlandırılan yolsuzluk suçlamaları PT'nin önde gelen isimlerinin hapse girmesine neden olmuştur. Bu durum PT'ye ağır bir darbe vurmuş ve parlamento ile yürütme organı arasındaki etkileşimin zayıflamasıyla neticelenmiştir. Böylece, iktidar bloğu içerisinde teknokratlarının gücü perçinlenmiştir. 2014 yılında ekonomi, yirmi yıllık bir dönemin ardından tekrar resesyona girmiştir¹⁸⁰⁶. Bu kriz, ülkenin gördüğü en büyük yolsuzluk soruşturması olarak anılan Araba Yıkama (*Lava Jato*) soruşturmasıyla birleşmiştir. Bütün bunlara karşın yeniden PT'nin başkan adayı olan Rousseff, 2014 seçimlerini yolsuzlukla mücadele edeceği ve sosyal harcamaları arttıracığı vaadiyle kazanmıştır¹⁸⁰⁷. Ayrıca, seçim propagandasında Rousseff'in oldukça güçlü ve evvelen emsaline rastlanmayan bir sol söylemle ilerlediği görülmüştür. Rousseff, Lula'nın ikinci döneminde kurduğu ve kendisinin 2010 seçimlerinde kazanmasına yardımcı olmuş olan ‘kazananlar ittifakı’ yerine örgütlü işçiler, örgütlenmemiş yoksullar, sol partiler, sosyalist hareketler ile STK'ları içeren daha dar bir ‘ilericiler ittifakı’ kurmuştur. Kampanya sırasında PT, PSDB'nin sert neoliberal ekonomi politikaları uygulayacağını, işçi haklarını ortadan kaldıracağını ve PT yönetimlerinin sosyal ve ekonomik kazanımlarını tersine çevireceğini iddia etmiştir. 2010 seçimlerinin propaganda sürecinde ‘Brezilyalıların annesi’ olarak öne çıkarılan Rousseff, 2014 seçimlerindeyse ‘Brezilyalıların savaşçısı’ konumuna taşınmıştır. Bu süreçte Rousseff, daha hızlı büyüme ve ücretler, istihdam ve sosyal haklarda sürekli iyileşmeler vaat etmiştir. Kampanyasının radikal tonu, burjuvaziye ve orta sınıfı neredeyse tamamen kendinden uzaklaştırmıştır¹⁸⁰⁸.

Buna karşın seçim sonuçlarında yaşanan iktisadi krizin etkisini görmek mümkündür. Rousseff ilk turda gerekli mutlak çoğunluğu elde edememiş ve ikinci turu

¹⁸⁰⁴ De La Fontaine, Stehnen, “Introduction”, s. 3.

¹⁸⁰⁵ Dos Santo, Jalalzai, *Women's Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 28.

¹⁸⁰⁶ Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 173.

¹⁸⁰⁷ Akkoyunlu, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi'nin Yükselişi ve Düşüşü”, s. 285.

¹⁸⁰⁸ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 118; Dos Santo, Jalalzai, *Women's Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 27.

çok az bir farkla kazanmıştır. Rousseff %51,34 oy alırken, PSDB'nin desteklediği en büyük muhalefet bloğunun adayı Aécio Neves %48,36 oy almıştır. Bunun yanında, Temsilciler Meclisi sağ partilerin çoğunluk olduğu bir biçimde teşekkül etmiştir. Rousseff'in ana desteği ülkenin kuzey ve kuzeydoğusundaki yoksul bölgelerden gelmiştir, ancak ülkenin güneydoğusundaki São Paulo ve Rio de Janeiro çevresindeki iş dünyası ve orta sınıf kesimlerinin desteğini kazanamamıştır¹⁸⁰⁹. PT'nin oyları, Rousseff'in girdiği 2010 ve 2014 seçimlerinde kademeli olarak azalmıştır. Bu durum, yukarıda özetlediğimiz gelişmeler neticesinde, neoliberalizm ve kalkınmacılığı harmanlayan büyüme modelinin tıkanmasıyla ilişiktir¹⁸¹⁰.

Rousseff döneminde sanayisizleşme dinamiklerinin daha yoğun biçimde açığa çıktığını söylemek mümkündür. Bu durum, imalat sanayinin GSYİH içindeki düşen payıyla tespit edilmektedir. Bu düşüşün nedeni birincil sektörün büyümesi ve sanayi ve hizmet sektörlerindeki düşük teknolojik yenilik düzeyidir. Endüstriyel stratejinin ve yeni bir dış ticaret politikasının olmaması, sanayi sektörü için iki büyük engel olarak algılanmaktadır¹⁸¹¹. Nitekim 2014 seçimlerinden evvel ülkenin eşliğinde olduğu teknolojik durgunluk etkilerini göstermeye başlamış ve 2015 yılında büyüme oranları negatife dönmüştür¹⁸¹².

“Bugün, Brezilya'nın küresel ekonomi ile ilişkisi, 1950'lerdeki sanayileşme sürecinden önceki gibi, giderek artan bir şekilde birincil ürün ihracatçısı olarak şekillenmektedir. Aradaki fark, Brezilya'nın artık düşük katma değerli emtia ihracatçısı ve imalat ürünleri ithalatçısı olarak yeni bir sanayi gücü olan Çin'e bağımlı hale gelmiş olmasıdır. Devletten (kamu borcu şeklinde) özellikle finansal zenginlikleri ele geçirme yapısına dayanan iç güç bloğu, küresel kapitalizme olan mevcut bağımlılık biçimine karşı çıkan her türlü hareketi engellemektedir. Bu olgu, tarihsel olarak neoliberalizmin himayesi altında gücünü perçinleyen iktidar bloğunu oluşturan Brezilya elitlerinin küresel sermaye mantığı içinde hareket ettiklerini göstermektedir. Güç yapısına daha radikal bir şok olmadan dayatılan mantığı altüst etme girişimleri etkisiz kalmaktadır¹⁸¹³. ”

Uluslararası emtia ticaretinin ve özellikle Brezilya'nın ana ticaret ortağı olarak Çin'in rolünün büyümesi, bankalar, tarım işletmeleri, madencilik ve petrol çıkarma

¹⁸⁰⁹ De La Fontaine, Stehnen, “Introduction”, s. 3; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 115.

¹⁸¹⁰ Ömer Turan, Gülay Uğur Göksel, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, *Demokrasi Kavramı, Kurum, Süreç*, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 479.

¹⁸¹¹ Cerro, “A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model”, s. 25.

¹⁸¹² Sawaya, *Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil*, s. 174.

¹⁸¹³ a.g.e., s. 175.

endüstrisi için artan kârlarla Bolsa Família programı, konut programları, asgari ücrette reel artış ve düşük ücretli işçiler ve emekliler için kredi genişlemesi gibi sosyal politikalar bir arada sürdürülebilirmiştir¹⁸¹⁴.

Uluslararası ticaretin daralması, Brezilya'nın büyüme modelinin kriz altında olduğunu imlemektedir. Nitekim Rousseff, ikinci döneminde bu kriz durumunu aşmayı savlamıştır. Seçimin akabinde, kamu açıklarını kapatmaya ve mali disiplini sağlamaya dönük politikalar geliştirmeyi ve böylece sahip olduğu politika alanını arttırmayı amaçlamıştır¹⁸¹⁵. 2014 yılının sonunda Rousseff, kemer sıkma politikalarını savunan finans piyasası, büyük sanayi, tekelci medya, muhafazakâr kitle iletişim araçları ve ortodoks iktisatçılardan oluşan, Teixeira ve Pinho'nun "*egemen düşünce çevreleri*"¹⁸¹⁶, Pinho'nun ise "*mali kemer sıkma politikası benimsemiş bir epistemik topluluk*"¹⁸¹⁷ olarak betimlediği grubun baskısını kırmak için ve rızasını alabilmek güdüsüyle 2006'dan beri maliye bakanlığı görevini yürüten Guido Mantega'nı görevden almış ve finans sermayesine yakın bir isim olan ve Brezilya'nın en büyük ikinci özel bankasında yöneticilik yapmış olan Joaquim Levy'yi yeni maliye bakanı olarak atamıştır. Bu noktada, birinci bölümde tartıştığımız üzere, finansal sermayenin siyasi gücünün, bariz ekonomik etkisinin çok ötesine uzandığını, 'ekonomik liberalizm ilkelerini' doğal bir olgu olarak kabul edildiğini hatırlatmak gerekmektedir. Böylece, Rousseff, Planlama Bakanı olarak atanan Nelson Barbosa ile birlikte mali disiplin ve mali fazla hedeflerine ulaşabilmeyi ummaktadır. Rousseff'in, Bolsa Familia gibi sosyal programlar için olumsuz sonuçlar doğurabilecek faiz dışı fazla hedefini uygulamaya koyarken; güvenilir isimlerden oluşan yeni bir hükümet kurarak, PT elitlerini sarsan yolsuzluk skandalına ışık tutarak ve sermayeyi tatmin edecek bir vergi iadesi programı devreye sokarak, hem büyüme koalisyonu içindeki çelişkili çıkarları dengelemeyi hem de ülkede daha barışçıl bir toplumsal ortam tesis etmeyi amaçladığı söylenebilir¹⁸¹⁸. Bu politikaların, seçim döneminde yeni hükümetin yoksullar ve

¹⁸¹⁴ Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", s. 70.

¹⁸¹⁵ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 20.

¹⁸¹⁶ Sonia Maria Fleury Teixeira, Carlos Eduardo Santos Pinho, "Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil", *Revista Katálysis*, C. 21, S. 1, 2018, ss. 30, 34, doi:10.1590/1982-02592018v21n1p14.

¹⁸¹⁷ Pinho, "Welfare State and Epistemic Communities of Fiscal Austerity in Brazil: from Lula da Silva to Jair Bolsonaro (2003-2020)", ss. 197-98.

¹⁸¹⁸ De La Fontaine, Stehnken, "Introduction", s. 4; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 113; Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", s. 94.

işçilerin yanında sıkı sıkıya konumlanacağı söylemine aksi uygulamalar olması, PT destekçilerini hayal kırıklığına uğratmıştır¹⁸¹⁹.

Güveni yeniden kazanma yönündeki tüm girişimlere rağmen, Rousseff yönetimi bu hedefe ulaşamamıştır. Sermaye, Rousseff yönetiminin müdahaleci, ‘popülist’, uzlaşmaz ve iş dünyasıyla düşmanca bir ilişki içinde olduğuna ikna olmuştur¹⁸²⁰. Faiz oranlarının yükselmesi, realin yeniden değerlendirilmesi ve ekonomik daralma, imalat sanayinde ağır kayıplara yol açmış ve neredeyse tüm iş dünyasını muhalefeti desteklemeye itmiştir¹⁸²¹. Netice itibarıyla PT’nin başarısının siyasal ve iktisadi yapısını oluşturan neoliberalizmin kalkınmacı varyantı ve yönetimi destekleyen siyasal ittifaklar sürdürülemez konuma gelmiştir. Uluslararasılaşmış ve temelde finansal sermayeye dayanan burjuvazinin hiçbir zaman tam manasıyla teşekkül edememiş desteği, faiz oranlarının düşürülmesiyle beraber tam manasıyla yitirilmiştir. Bunun yanında, Rousseff’e desteğiyle bilinen yerli sanayi burjuvazisi de iktisadi durgunlukla beraber desteğini geri çekmiştir. Maliye Bakanı Levy, ortodoks bir uyum politikası uygulayarak ekonomiyi istikrara kavuşturmak ve sermaye ile köprüler kurmak ile ekonomik durgunluk ve hükümetin geniş kapsamlı vergi indirimleri nedeniyle azalan mali gelirler nedeniyle artık karşılanması zor hale gelen sosyal yardımları, hak taleplerini ve programları sürdürmek gibi iki çatışan amacı yerine getirememiştir. Bu süreçte hükümetin girişimleri, PDSB’nin çoğunluğu elde ettiği mecliste engellenmiş, muhalif kesimler güçlenmiş ve Rousseff hükümetinin seçmen tabanı dağılmıştır¹⁸²².

Hükümet, kötüleşen ekonomik durum, yolsuzluk skandalları, neoliberalizmin teşmili ve işçi sınıfının çalışma saatlerinin kısaltılması, taşeronluğun sınırlandırılması ve emekli maaşlarının iyileştirilmesinden oluşan temel taleplerini karşılayamaması nedeniyle örgütlü işçileri kendinden uzaklaştırmıştır. Rousseff’in desteği kayıt dışı işçiler arasında daha güçlü olsa da benzer nedenlerle o kesim de kendisinden uzaklaşmıştır¹⁸²³. Bu politik ve siyasal tıkanma, PT iktidarını ayakta tutan 1988 Anayasası’nın temelinde bulunan, yürütmenin başkanda temerküz eden gücünün, ademi merkezîyetçi ve parçalanmış bir yasama organıyla eşgüdümlü hareketini,

¹⁸¹⁹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 119.

¹⁸²⁰ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 20.

¹⁸²¹ Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 114.

¹⁸²² Leonardo Avritzer, “The Rousseff Impeachment and the Crisis of Democracy in Brazil”, **Critical Policy Studies**, C. 11, S. 3, 2017, s. 353, doi:10.1080/19460171.2017.1363066; Saad-Filho, Morais, *Brazil Neoliberalism Versus Democracy*, s. 119.

¹⁸²³ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, ss. 20-21.

dolayısıyla başkanların çeşitli partilerden yasama desteği sağlamalarını ve bu desteği sağlamak için çeşitli kurumsal araçları kullanmalarını zorunlu kılan ‘koalisyonel başkanlık’¹⁸²⁴ sisteminin işlerliğini bozmuş ve Rousseff’in görevden azline gidecek süreci başlatmıştır¹⁸²⁵.

i. Görevden Azil Süreci

2014 seçimlerinin ardından kaybeden aday Neves, Rousseff’in seçimlere hile karıştırdığını iddia etmiş ve seçim sonuçlarını tanımadığını söylemiştir¹⁸²⁶. Akabinde, 2015 yılında Temsilciler Meclisi Başkanlığına Rousseff’in ittifak partisinden olmasına karşın onunla mesafeli olduğu bilinen ve PT’nin adayına karşı yarışan Eduardo Cunha seçilmiş ve Cunha, Rousseff için görevden azil soruşturmasını başlatmıştır¹⁸²⁷. Muhaliflerin bu süreçte yürütülen yolsuzluk soruşturmalarını da öne çıkardığı görülmektedir. Nitekim 2015’te PT içerisinden kimi siyasetçiler ve PT’ye yakın iş insanları, Araba Yıkama soruşturması neticesinde tutuklanmıştır. 2015 yılından itibaren Brezilya’da, Rousseff’in görevden azlini talep eden gösteriler başlamıştır. Gösterilere neden olan ekonomik krizin etkileri ilk olarak, önceki yıllara göre daha fazla vergiye tabi tutulan yüksek gelirli kesimler ve küçük işletmeler tarafından hissedilmiştir. Göstericilerin çoğunluğunu oluşturan, küçük burjuvazinin önemli bir bölümünü temsil eden bu orta sınıf, PT hükümetleri döneminde işçi sınıfının düşük gelirli kesiminin tüketim gücünün artmasını, kendilerinin ödediği bir bedel olarak görmüştür¹⁸²⁸. Bu gösteriler öncelikle sosyalist partilerin tabanı tarafından başlatılmış, daha sonra PT’ye muhalif olduğu bilinen orta sınıflar gösterilere destek vermiş ve gösteriler partizan olmayan, toplumsal ve ideolojik bir konuma yerleşmeyen bir harekete dönüşmüş, en sonunda ise sağ partilerin milliyetçilik, cinsiyetçilik ve neoliberal politikalar talebini dillendiren bir yapıya bürünmüş ve Brezilya’da güçlü bir hafızaya sahip olan anti-komünist düşüncenin tekrar canlanmasıyla neticelenmiştir¹⁸²⁹.

¹⁸²⁴ Teixeira, Pinho, “Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil”, s. 35; Jeffery R. Webber, “A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro”, **Historical Materialism**, C. 28, S. 1, 2020, s. 5, doi:10.1163/1569206X-12342801; Gabriela Mordecki, Nastasia Barceló, “From Right to Left: Economy and Politics in Brazil”, **Latin American Policy**, C. 15, S. 1, 2024, s. 173, doi:10.1111/lamp.12334.

¹⁸²⁵ Dos Santo, Jalalzai, *Women’s Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 1; Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, “Back in Power: Prospects and Limits of Lula’s Government”, s. 5.

¹⁸²⁶ Turan, Uğur Göksel, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, s. 479.

¹⁸²⁷ Dos Santo, Jalalzai, *Women’s Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 35; Avritzer, “The Rousseff Impeachment and the Crisis of Democracy in Brazil”, s. 354.

¹⁸²⁸ Grigera vd., “The Long Brazilian Crisis: A Forum”, s. 80.

¹⁸²⁹ Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro’s Brazil*, s. 71; Dos Santo, Jalalzai, *Women’s Empowerment and Disempowerment in Brazil :*

Bu gösterilerde, yukarıda değindiğimiz ‘egemen düşünce çevrelerinin’ etkisi büyük olmuştur¹⁸³⁰. En nihayetinde Rousseff, 2014 seçimlerinden evvel uyguladığı genişletici politikalarla iktisadi göstergeleri ve toplumun algısını saptırdığı iddiasıyla, 17 Nisan 2016'da Temsilciler Meclisi'nde 367'ye karşı 137 oyla görevden alma oylamasını kaybetmiş ve geçici olarak istifa etmek zorunda kalmış, 31 Ağustos'ta Senato'da 61'e karşı 20 oyla kaybetmiş ve görevinden alınmıştır¹⁸³¹.

Görevden azlin nedeni, Ulusal Hazine'den kamu bankalarına nakit aktarımlarını geciktirerek, Bolsa Família, maaş yardımı programı, işsizlik sigortası ve Benim Evim Benim Hayatım gibi sosyal programların bütçe dengesindeki görünürlüğünü ertelemek ve bu nedenle Mali Sorumluluk Yasası'na aykırı hareket etmek olarak sunulmuştur. Bu olgu, maliye literatürüne mali çevirme (*fiscal pedaling*) ya da vergi çevirmesi (*tax pedaling*) olarak geçmiştir¹⁸³². Ancak bu neden, Brezilya siyasi tarihi düşünüldüğünde oldukça küçük ve anlamsız bir bahane olarak değerlendirilmiştir¹⁸³³.

4. İşçi Partisi İktidarının Sonu ve Otoriter Neoliberalizm (2017 – 2023)

Rousseff bu kararı bir meclis darbesi olarak betimlemiş ve bu darbenin ‘anayasal yetkiler kullanılarak gerçekleştirilen, demokratik ilkelere uygun olduğu’ anlatisıyla mecliste örgütlenmiş post modern bir darbe’ olduğunu öne sürmüştür¹⁸³⁴. Rousseff’in destekçileri, darbe söylemini benimsemiş ve sürecin resmi bir kurumsal süreçle gerçekleşmiş olmasına rağmen, süreci çevreleyen gerekçelerin ve hukuki argümanların meşru olmadığı savını benimsemişlerdir. Daha da önemlisi, onlara göre Temsilciler Meclisi, bir yıl önce Rousseff’i ikinci bir dönem için seçen halkın iradesini hiçe saymıştır¹⁸³⁵.

The Rise and Fall of President Dilma Rousseff, s. 39; Turan, Uğur Göksel, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, s. 480.

¹⁸³⁰ Pinho, “Welfare State and Epistemic Communities of Fiscal Austerity in Brazil: from Lula da Silva to Jair Bolsonaro (2003-2020)”, s. 196.

¹⁸³¹ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 21.

¹⁸³² Teixeira, Pinho, “Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil”, s. 30; Braga, Barbosa dos Santos, “The Political Economy of Lulism and Its Aftermath”, s. 181.

¹⁸³³ Evans, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, s. 480.

¹⁸³⁴ Turan, Uğur Göksel, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, ss. 479-80; Teixeira, Pinho, “Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil”, ss. 30-31.

¹⁸³⁵ Dos Santo, Jalalzai, *Women’s Empowerment and Disempowerment in Brazil : The Rise and Fall of President Dilma Rousseff*, s. 41.

a. Michel Temer Dönemi (2016-2018)

Rousseff'in görevden azil sürecinin öncüsü olan PMDB'nin temsilciler meclisindeki grubu, bu azlin ardından Brezilya'nın 1988 sonrası yürürlüğe girmiş demokratik düzenini ve PT'nin 2003 sonrası uyguladığı sosyal programları tehdit eden yasal değişiklikler yapmıştır¹⁸³⁶. Rousseff'ten sonra göreve, Rousseff'in başkan yardımcısı Michel Temer gelmiştir. Temer'in göreve gelişi, Rousseff yönetiminden rahatsız olan kesimleri mutlu etmiştir. Nitekim The Economist dergisi, Temer'in başkanlığının "*Brezilya için taze bir başlangıç,*" olabileceğini söylemiş, ondan en başta kamu maliyesi reformlarını yaparak kamu borçluluğu sorununu çözmesinin beklendiğini söylemiştir¹⁸³⁷.

Temer yönetimi, Rousseff'in görevden azlinde etkili olan elit kesimin, yasama organının çoğunluğunun, PT haricindeki siyasi partilerin, yargının, diğer devlet kurumlarının ve medyanın desteğini almış ve bu destek sayesinde halk nezdinde bir karşılığı olmasa dahi yönetimini sürdürmeyi başarmıştır. Temer döneminde anayasal denetim zayıflamış, olağanüstü yönetim tarzı perçinlenmiş, ordu siyaset sahnesine geri gelmiştir. Son olarak, bu dönemde Lula döneminin sosyal refah harcamalarının tasfiyesine girişilmiştir. Nitekim PT dönemindeki bütün sosyal refah harcamalarının Temer döneminde azaldığı görülmektedir¹⁸³⁸. Temer, başkanlığa gelişinin akabinde insan hakları bakanlığını, kadın hakları özel sekreterliğini, ırk eşitliği özel sekreterliğini, sosyal korumaya dair sekreterlikleri kaldırmış, sosyal destek ödemeleri olmak üzere kamu harcamalarını kısıtlayan tedbirleri yürürlüğe koymayı savlamış ve asgari ücret endeksleme kuralını değiştirmek istemiştir¹⁸³⁹. Ayrıca Temer, kırsal bloğun talepleri doğrultusunda geçimlik üretim yapanlara dönük destekler sunan MDA'nın kaldırılması ve kırsal bloğa dönük kredi desteği sunan MAPA'nın gücünün artması, endüstriyel tarım şirketlerinin kamu borçlarının yeniden müzakere edilmesi ve affedilmesi, yeni tarım kimyasallarının onaylanması ve düzenlenmesi için kuralların esnetilmesi, fiili olarak üretim yapılan arazilere af çıkarılması ve arazi

¹⁸³⁶ Avritzer, "The Rousseff Impeachment and the Crisis of Democracy in Brazil", s. 353.

¹⁸³⁷ The Economist, "A Chance for a Fresh Start; Brazil's New President", **The Economist**, (03.09.2016).

¹⁸³⁸ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 21; Teixeira, Pinho, "Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil", s. 37.

¹⁸³⁹ Avritzer, "The Rousseff Impeachment and the Crisis of Democracy in Brazil", ss. 353-56; Carolina Milhorce, "Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses", **Review of Policy Research**, C. 39, S. 6, 2022, s. 757, doi:10.1111/ropr.12502; Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 5.

piyasasının DYY'lere açılacak biçimde kurlsızlaşması, yerlilere ait toprakların korunması sınırlarının ve çevre lisanslama kısıtlamalarının gevşetilmesi gibi politikaları da uygulamaya koymuştur¹⁸⁴⁰. Bu noktada, kırsal bloğun 'geçimlik üretim yapan ailelerin verimsiz üretimin tarımda endüstrileşmenin önüne geçtiğine' dair önermelerinin karşılık bulduğu görülmektedir¹⁸⁴¹. Halk arasında büyük tepki toplayan bu politikalara, sosyal mücadelenin bastırılması ve suç sayılması, sendikal örgütlenmeye ve grev hakkına yönelik kısıtlamalar ve sansür yasası eşlik etmiştir¹⁸⁴². Mali uyum tedbirleri, kamu harcamalarında kesintiler ve sosyal koruma ağının zayıflaması uygulamaları, kendisini destekleyen yapıların teşvik ve baskısıyla hayata geçiren Temer döneminde, kırılgan Brezilya demokrasisinin sosyal dokusunu zayıflamıştır¹⁸⁴³. PT'nin hukuki 'darbe' süreci altında zayıflaması, bölünmesi ve seçimlere odaklı bir siyaset izlemesi ise Temer'in muhalefetin güçsüz olduğu bir dönemde yönetimde bulunması anlamına gelmiştir¹⁸⁴⁴.

Bu süreçte Lula döneminde önemi artan Petrobas'ın konumunun zayıflamış, petrol arama hakkı onun hilafına ÇUŞ'lara verilmiş ve Petrobas kısmi olarak özelleştirilmiştir. Bunun yanında, Lula döneminde sürekli olarak önemi artan KİT'lerin hem piyasaya müdahale etmede aracı konumları tasfiye edilmiş hem de birçoğu özelleştirilmiştir¹⁸⁴⁵. Ardından 'Yeni Mali Rejim' isimli anayasa değişikliğiyle iç boş faiz ödemeleri hariç ve eğitim ve sağlık harcamaları dahil olmak üzere kamu harcamaları 20 yıl süreyle yeni bir harcama eklememek üzere dondurulmuştur, emek piyasasını serbestleştiren reform uygulamaya sokulmuş ve emeklilik ile sosyal güvenlik sisteminde sermaye yanlısı bir reform hazırlıkları tamamlanmıştır ancak bu reform, 2019'da Bolsonaro'nun seçilmesiyle beraber yasalaşabilecektir. Bahsi geçen anayasa değişikliği ile gelen 'Harcama Tavanı' uygulaması, kamu harcamalarının ancak enflasyon oranında artacağı anlamına gelmektedir. Bu durum, reel bir harcama artışına izin vermemekte ve yeni bir harcama, ancak başka bir harcamanın kısılmasıyla mümkün olabilmektedir. Emeklilik ve emek piyasası reformları ise, yine sermaye

¹⁸⁴⁰ Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", s. 160; Sauer, Mészáros, "The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers' Party Governments", s. 403; Niederle vd., "Narrative Disputes over Family-Farming Public Policies in Brazil: Conservative Attacks and Restricted Countermovements", ss. 713-15.

¹⁸⁴¹ Ondetti, "Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present", ss. 343-44.

¹⁸⁴² Braga, Barbosa dos Santos, "The Political Economy of Lulism and Its Aftermath", s. 182.

¹⁸⁴³ Teixeira, Pinho, "Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil", s. 31.

¹⁸⁴⁴ Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", s. 93.

¹⁸⁴⁵ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 22.

yanlısı bir politika olarak belirlemekte ve emeklilik yaşını arttırırken çalışanları ekseriyetle geçici ve sözleşmeli statüye alarak işverenler karşısındaki haklarını kısıtlamaktadır. Ayrıca bu reformla beraber sendikaların toplu sözleşme süreçlerine katılımı kısıtlanmıştır. Sözleşmelerin birey ve şirket arasında yapılması öngörülmüş ve böylece sosyal güvenlik hakları olmaksızın güvencesiz biçimde istihdam edilen işçilerin sayısı artmıştır¹⁸⁴⁶. Son olarak bu dönemde iktisadi daralma sürekli hale gelerek durgunluğa dönüşmüştür¹⁸⁴⁷. Uygulanan politikalar, Temer'in başkanlığa gelmesini sağlayan kesimler için umut verici gelişmeler olmuştur. The Economist dergisi, bu politikaları “*Brezilya'nın uzun vadeli refahı için en büyük tehditlerden birini teşkil eden yüksek kamu borcunun artışını sınırlamaya yardımcı olacak önlemler*”¹⁸⁴⁸,” olarak değerlendirmiştir. Ancak Temer dönemiyle beraber, Lulismo'nun burjuvazinin kâr elde etmek temelinde somutlaşan talepleriyle Brezilya halkının talepleri arasındaki uzlaştırıcı çizginin, burjuvazi lehine tasfiye edildiği görülmektedir¹⁸⁴⁹.

¹⁸⁴⁶ Pinho, “Welfare State and Epistemic Communities of Fiscal Austerity in Brazil: from Lula da Silva to Jair Bolsonaro (2003-2020)”, s. 208; Rodrigo Zeidan, Fabio Giambiagi, “The Real Cost of Brazil President Michel Temer’s Pension Reform Failure”, **Americas Quarterly**, (27.02.2018), <https://www.americasquarterly.org/article/the-real-cost-of-brazil-president-michel-temers-pension-reform-failure/>; Teixeira, Pinho, “Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil”, s. 36; Milhorange, “Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses”, s. 757; Fernando Ferrari Filho, Fábio Henrique Bittes Terra, “The Political Economy of Bolsonaro’s Government (2019-2022) and Lula da Silva’s Third Term (2023-2026)”, **Investigación Económica**, C. 82, S. 324, 2023, ss. 30-31, doi:10.22201/fe.01851667p.2023.324.84246.

¹⁸⁴⁷ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 22.

¹⁸⁴⁸ The Economist, “An Accidental, Consequential President; Brazil”, **The Economist**, (11.03.2017).

¹⁸⁴⁹ Braga, Barbosa dos Santos, “The Political Economy of Lulism and Its Aftermath”, s. 183.

Tablo 15. Temel Ekonomik Göstergeler (2015 – 2018, Brezilya)

	2015	2016	2017	2018
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	-3.55	-3.28	1.32	1.78
<i>DYY (Milyon\$)</i>	49961	53700	66585	59824
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-9.28	-7.99	-7.97	-6.99
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	8.54	11.58	12.79	12.33
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	6.82	0.86	4.91	4.05
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	-15.45	-3.88	19.75	7.86
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-3.52	-1.70	-1.22	-2.81
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	100.00	93.57	95.93	96.86
<i>Reel Asgari Ücret (2015=100)</i>	174.19	177.85	183.87	182.00
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	30.19	30.24	26.31	29.10
<i>Enflasyon</i>	9.03	8.74	3.45	3.66
<i>Faiz Oranı</i>	13.38	14.08	10.06	6.48
<i>Döviz Kuru (\$ – R\$)</i>	3.33	3.49	3.19	3.65

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 15'ten görüleceği üzere, istikrarlı bir iktisadi büyümenin sağlanamaması, işsizlik oranlarındaki artış, sanayi verimliliğinde yaşanan düşüş, bütçe açığını kapatmak ve enflasyonu düşürmeye odaklı politikaların olumsuz etkisi olmuş ve bu olguya koşut olarak 2017 yılının Ağustos ayında ise, Temer'in görev onayı %5'e kadar düşmüştür. Özellikle Araba Yıkama soruşturmasında isminin geçmesi ve 26 Haziran'da hakkında farklı bir yolsuzluk soruşturması açılması, Temer'in görev süresini tamamlayabilme ihtimalini zora sokmuştur. Temer, temsilciler meclisini görevden azlin reddi için ikna etmiş olsa da halkı ikna edememiştir¹⁸⁵⁰. Bu olguya koşut olarak, Temer döneminde, PT'nin artık yönetmek yetisini kaybettiğini öne süren yolsuzluğa bulaşmış bürokrat ve siyasetçiler devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur¹⁸⁵¹.

¹⁸⁵⁰ The Economist, "How Brazil's Michel Temer is Clinging on to Power: The Economist Explains", **The Economist (Online)**, (11.08.2017), <https://www.proquest.com/magazines/how-brazil-s-michel-temer-is-clinging-on-power/docview/1931701386/se-2?accountid=10699>; Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*, s. 72.

¹⁸⁵¹ Braga, Barbosa dos Santos, "The Political Economy of Lulism and Its Aftermath", s. 183.

b. Bolsonaro Dönemi ve Otoriter Neoliberalizm (2019-2022)

2018’de ise, PT karşısında konumlanan yargı organlarının gücü kullanılarak yeterli kanıt bulunamamasına rağmen yolsuzluk suçlaması ile hapis cezasına hükmedilerek Lula’nın adaylığının önüne geçilmiştir¹⁸⁵². PT bu karara yeterince karşı çıkamamış ve bu durum, Bolsonaro’nun seçimi kazanmasını kolaylaştırmıştır¹⁸⁵³. Hem görevden azil hem de Lula’nın adaylığının seçim kurulu tarafından engellenmesinde kristalleşen ‘çifte darbe’ye PT’nin ve solun karşı çıkamamasının nedeni, çoğu toplumsal hareketin PT yönetimleri tarafından uzun zamandır ele geçirilmiş ya da PT’nin seçimleri kazanmak ve yerleşik kurallara göre yönetmek için gösterdiği çabaların bir parçası olarak dağıtılmış olması, partinin ise korku, utanç ve kafa karışıklığıyla güçsüzleşmesi ve aşırı solun küçük ve dağınık bir yapı içinde kalmış olmasıdır¹⁸⁵⁴. PT taraftarlarının bu tutumda olmasının bir nedeni, yukarıda değindiğimiz üzere PT’nin 90’larla beraber tüm gayesini seçim kazanmakta toplamış olmasının tabanda yarattığı siyasetçisizliktir. Bir diğer neden ise, Brezilya’nın siyasal sisteminin Temsilciler Meclisi içerisinde ittifakları zorunlu kılmasının, geleneksel sağ partilere dağıtılan koltukların neden olduğu yolsuzluklarla beraber, PT içinde de yolsuzluğa bulaşmış bir kitlenin varlığının PT tabanınca zorunlu kabulü olmuştur¹⁸⁵⁵. Ayrıca, sol temelli bir siyasal parti olmasına karşın, sağ partilerle girdiği ittifaklar ve bütün çabalara karşın kopamadığı üç ayaklı makro iktisat politikası, PT destekçileri nezdinde siyasete karşı apati ve apolitikleşme eğilimine neden olmuştur. Nitekim PT, 2016 yılındaki yerel seçimlerde seçmenlerini sandığa taşıyamamış ve aşağıda göreceğimiz üzere 2018 genel seçimlerini kaybetmiştir. Bu durum, PT’nin artık kitleleri politize edemediği, bunun aksine siyasete yabancılaştırdığı anlamına gelmektedir¹⁸⁵⁶.

(1). 2018 Seçimleri ve Bolsonaro’nun Göreve Gelişi

Dilma’nın görevden alınmasıyla beraber gelen artan işsizlik, aşırı yoksulluk, kamu hizmetleri krizi, Temer yönetiminin kemer sıkma önlemlerinin halktaki karşılığının düşmesi, Temer’i destekleyen egemen sınıfın geleneksel siyasi partilerinin

¹⁸⁵² Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro’s Brazil*, s. 70.

¹⁸⁵³ Turan, Uğur Göksel, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, s. 480; Grigera vd., “The Long Brazilian Crisis: A Forum”, s. 105.

¹⁸⁵⁴ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 21.

¹⁸⁵⁵ Evans, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, s. 681.

¹⁸⁵⁶ Braga, Barbosa dos Santos, “The Political Economy of Lulism and Its Aftermath”, s. 183.

2018 seçimleri için güçlü bir seçim alternatifi oluşturmaya imkân vermemiştir¹⁸⁵⁷. Toplum Lula'nın adaylığını istemiş ancak Lula'nın aday olamamasının doğurduğu anaakım siyasetin meşruiyet krizi, seçmenleri sistem dışı bir alternatif olan Bolsonaro'ya yöneltmiştir¹⁸⁵⁸. 2018 seçimleri, görevdeki Başkan Michel Temer'in yeniden seçime aday olmaması ve açıkça bir halef adayı sunmaması nedeniyle hükümet ile muhalefet arasında bir rekabetin olmamasıyla şekillenmiştir. Böylece, seçmenler görevdeki cumhurbaşkanını iyi veya kötü performansından dolayı cezalandıramadıkları veya ödüllendiremedikleri için sosyo-ekonomik sorunlar anaakım siyasi partiler üzerine yüklenmiştir¹⁸⁵⁹. Nitekim 90'ların ortalarından beri Brezilya'yı yöneten iki büyük siyasi güç olan PT ve PSDB Araba Yıkama soruşturmaları ile halktaki karşılıklarını yitirmiş ve böylece yeni bir aşırı sağ liderliğin önü açılmıştır¹⁸⁶⁰. Evans¹⁸⁶¹, anaakım siyasete olan bu güvensizliğin, neoliberal iktisat politikalarının olumsuz etkilerinin doğurduğu sorunlara olan tepkilerle birleşerek neo-faşist bir siyasetçinin iktidara gelmesine neden olmasını Polanyi'ye atıfla 'çifte hareketin' negatif döngüsünün bir örneği olarak tanımlamıştır.

Jair Bolsonaro 1988 yılında yüzbaşı rütbesindeyken itaatsizlik sebebiyle ordudan emekli olmuş, aynı yıl Rio de Janeiro belediye meclisine seçilmiştir. İlk seçim başarısını, ordunun alt kademelerinde maaş artışı talep eden bir hareketin lideri olarak kazandığı popülerliğe borçludur. Ardından 1990 yılında Temsilciler Meclisi'ne seçilmiş, düşük profilli bir vekil olarak altı seçim dönemi boyunca görevini sürdürmüştür¹⁸⁶². Bolsonaro'nun, askeri rejim döneminde uygulanan kalkınma politikalarına taraftar bir siyasetçi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Bolsonaro, 2016 yılında kendisini aday olarak duyuran Sosyal Hristiyan Partisi'nin piyasayı önceleyen

¹⁸⁵⁷ Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 5.

¹⁸⁵⁸ Grigera vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", s. 110.

¹⁸⁵⁹ Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", s. 168.

¹⁸⁶⁰ Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*, s. 72.

¹⁸⁶¹ Evans, "Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil", s. 675.

¹⁸⁶² João Feres Júnior, Juliana Gagliardi, "Populism and the Media in Brazil: The Case of Jair Bolsonaro", *The Politics of Authenticity and Populist Discourses Media and Education in Brazil, India and Ukraine*, ed. Christoph Kohl vd., Cham: Palgrave Macmillan, 2021, s. 89; Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", s. 31.

düşünceleriyle uzlaşmamış ve bu partiden ayrılarak daha evvel önemli bir siyasal geçmiş ve başarısı olmayan Sosyal Liberal Parti'ye (PSL) üye olmuştur¹⁸⁶³.

Bolsonaro, seçim sürecinde kendisinin Brezilya'nın demokrasiye geçiş sürecinden itibaren siyasal olarak dışlanmış bir konumda mevzilendiğini öne sürerek bütün anaakım siyasal yapıların yolsuzluk suçlamalarından eşit düzeyde sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Sosyal hareketleri ve solu yozlaşmış, komünist ve tanrıtanımaz olarak suçlayarak şiddetli bir biçimde 'kaybolan' kültürel değerlerin geri getirilmesini savunmuş ve böylece muhafazakâr ahlaki değerlere yaslanmıştır. Propagandasını yurttaşlık haklarından öte gelen refah devleti ödemelerinin geri alınması ile bürokrasinin ve yozlaşmış devletin tasfiyesini içeren neoliberal bir ekonomi programı gibi temalara dayandırmıştır¹⁸⁶⁴. Bunun yanında, PT'nin adayı Fernando Haddad'ın, Lula'nın adaylığının engellenmesinden sonra hızlıca aday olarak belirlenmesi ve kampanyasında 'Haddad Lula'dır' söylemini benimsemesi, PT iktidarının bütün olumsuz yükünü Haddad'ın üzerine yüklemiş, Haddad'ın ise Lula'nın 'kuklası' olarak görülmesine neden olmuştur¹⁸⁶⁵.

Bolsonaro, seçim sürecinde ağırlıklı olarak sosyal medyadan¹⁸⁶⁶ yürüttüğü seçim propagandasını, azınlık hakları ile cinsiyet ve ırk eşitliğine karşıtlık ve demokrasinin sınırlandırılması gibi aşırı sağcı bir söylemle temellendirmiştir. Feminizm, yerlilik, çevrecilik ve her türlü solculuk karşısında Bolsonaro, Brezilya'da anti-komünizmden beslenen tabanı yeniden bütünleştirmiştir¹⁸⁶⁷. Yerli halklar, geleneksel topluluklar, çiftçi aileler gibi sosyal yardımlardan faydalananlar ise, ulusun 'düşmanları', 'kayırmacı' politikaların nesneleri ve kamu kaynaklarının tüketicileri olarak gösterilmiştir¹⁸⁶⁸. Bolsonaro, PT'nin politikalarının kendi çıkarlarına aykırı olduğunu düşünen herkese hitap etmeyi amaçlamış ve böylece yeni bir sınıflar koalisyonu oluşturmak istemiştir. Bu gayeyle 'Brezilya her şeyden üstün, Tanrı herkesten üstün' sloganını kullanmıştır¹⁸⁶⁹. Yüksek vergiler ve vasıfsız işçilere ödenen

¹⁸⁶³ Turan, Uğur Göksel, "Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya", s. 481.

¹⁸⁶⁴ Saad-Filho, "Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)", s. 22.

¹⁸⁶⁵ The Economist, "A Revolution at the Ballot Box", **The Economist**, (13.10.2018), C. 429, s. 44.

¹⁸⁶⁶ Niels Søndergaard, "Between Markets and Barracks: The Economic Policy Narrative of Brazilian Authoritarianism", **Latin American Perspectives**, C. 50, S. 1, 2023, s. 69, doi:10.1177/0094582X231154226.

¹⁸⁶⁷ Heller, "The Age of Reaction: Retrenchment Populism in India and Brazil", s. 599; Júnior, Gagliardi, "Populism and the Media in Brazil: The Case of Jair Bolsonaro", s. 89.

¹⁸⁶⁸ Milhorance, "Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses", s. 758.

¹⁸⁶⁹ Tulio Ferreira, James N. Green, "Introduction: Brazil under Bolsonaro", **Latin American Perspectives**, C. 50, S. 1, 2023, s. 4, doi:10.1177/0094582X231157700.

yüksek ücretler nedeniyle göreceli ekonomik konumları zayıflayan, okulları ve mahalleleri çoğunluğu siyahi alt sınıflara açılan geleneksel orta sınıf profesyoneller ve küçük işletmeciler, evanjelik kiliselerle bağlantılı olanlar başta olmak üzere, kentsel yoksul kesim, artan ücretler ve krediye daha kolay erişim sayesinde 2000'li yıllarda yaşam standartlarında artış yaşanan yeni orta sınıf, endüstriyel tarım sektörü ve büyük toprak sahiplerinden oluşan kırsal blok ve piyasa yanlısı öznel bu koalisyonun toplumsal tabanını oluşturmuştur¹⁸⁷⁰. Bolsonaro, PT'nin kuzeydoğudaki kalesi dışındaki tüm eyaletleri, ülkedeki tüm büyük şehirleri kazanmış, ülkenin en yoksul kesimi hariç tutulursa tüm sosyal sınıfları, sadece 18-24 yaş grubunda kadınların oylarının dışında tüm yaş ve cinsiyet gruplarının oylarının çoğunluğunu almıştır¹⁸⁷¹. Bolsonaro'nun seçim kazanmasıyla somutlaşan bu heterojen taban, 'et, incil ve kurşun koalisyonu' olarak kavramsallaştırılmıştır¹⁸⁷².

Bolsonaro'nun seçim döneminde sıklıkla vurguladığı 'İyi Vatandaş' modeliyle, Brezilya'da, neoliberal politikaların kaybedenlerinin, kendileri dışındaki toplumsal kesimleri suçlamaya yönelttiği, aynı zamanda bu 'siyasal kin'i, geleneksel siyasal temsil ve söz söyleme biçimlerinin kısıtlılığından ötürü, aşırı sağın ırkçılık ve mezhepçiliği ile bütünleşerek dışarı vurmasının yolunu açtığı görülmektedir¹⁸⁷³. Bolsonaro'yu bir siyasal kinle destekleyen kitleler ise, bütün farklılıklarını, kurdukları ötekinin karşısında, ahlak konusunda neo-muhafazakâr, ekonomi konusunda şiddetle neoliberal ve siyasi alanda otoriter olmakla kristalize edilen 'iyi vatandaşlık' olgusu altında birleştirmişlerdir¹⁸⁷⁴. 'İyi Brezilya vatandaşı' kavramının varlığına dayanan savlar, sosyal yardımların alıcılarını hedef alarak, eşitsizliği azaltma politikalarının lağvedilmesini meşrulaştırmak için kullanılmıştır¹⁸⁷⁵. Rousseff'in azlinden sonra artan şiddet olayları, Brezilya'nın toplumsal yapısının önemli bir sorunu haline gelmiştir.

¹⁸⁷⁰ Heller, "The Age of Reaction: Retrenchment Populism in India and Brazil", s. 599; Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", s. 170; Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", s. 145.

¹⁸⁷¹ Anderson, "Bolsonaro's Brazil".

¹⁸⁷² Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", s. 172.

¹⁸⁷³ Alfredo Saad-Filho, Marco Boffo, "The Corruption of Democracy: Corruption Scandals, Class Alliances, and Political Authoritarianism in Brazil", **Geoforum**, C. 124, 2021, s. 304, doi:10.1016/j.geoforum.2020.02.003.

¹⁸⁷⁴ Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*, s. 75.

¹⁸⁷⁵ Milhorance, "Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses", s. 758.

2017 yılında 64.000 Brezilyalı katledilmiştir. Başta yerli halk olmak üzere azınlıklar, şiddet olaylarından en çok etkilenen kesimdir¹⁸⁷⁶.

Otoriter neoliberalizmin temel önermelerinin öne çıktığı bu seçim sürecinde Bolsonaro, demokratik merkezde hizalanmış bir ‘Brezilyalı Macron’ arayan baskın sosyal grubun, finans piyasalarının, ilk tercihi olmamıştır. Başta finans sermayesi ve uluslararasılaşmış yerli sermaye olmak üzere baskın sosyal blok, PDSB’nin adayı Geraldo Alckmin ve PMDB’nin adayı ve Lula döneminin merkez bankası başkanı Henrique Meirelles’i desteklemiştir¹⁸⁷⁷. Ancak ilk turda merkez sağda bulunan ve finans elitinin açık desteğini almış adayların aldıkları cüzi oy oranları nedeniyle, finansal elit ikinci turda Haddad karşısında Bolsonaro’yu desteklemiştir¹⁸⁷⁸ ve Bolsonaro, 2018 seçimlerinde ilk turda %46, ikinci turda %55 oy olarak seçilmiştir¹⁸⁷⁹. Bu dönemin önemli bir siyasal belirleyicisi, bürokrasi kadrolarına atanan askerler dolayısıyla siyasetin militarize olmasıdır¹⁸⁸⁰. Bolsonaro’nun emekli bir subay olması nedeniyle kazanılan askeri güçlerin desteği, hükümetin istikrarı için önemli bir güç olmuştur¹⁸⁸¹. Bolsonaro’nun seçimi, uluslararası kamuoyunda, kullandığı ırkçı – ayrıştırıcı dil ve otoriter yaklaşımları nedeniyle ‘demokratik seçimlerle yönetim organına gelen ve geldiği yolu tasfiye eden’ liderlerden birisi olma endişesiyle izlenmiştir¹⁸⁸².

(2). Pandemi Öncesi İktisat ve Maliye Politikaları

Bolsonaro’nun iktisat politikaları, Chicago Üniversitesi’nden doktoralı ve Pichonet döneminde Şili’deki bir üniversitede çalışmış olan, bankacı ve kısmi zamanlı akademisyen Paulo Guedes tarafından yönetilmiştir¹⁸⁸³. Bolsonaro, seçimden bir sene evvel, 2017 yılında Guedes’in Maliye Bakanı olacağını açıklamış ve böylece finans piyasalarının güvenini perçinlemeyi savlamıştır¹⁸⁸⁴. Bu amaç karşılık bulmuş ve Guedes ile beraber finans sermayesi ile büyük yerli sermaye, Bolsonaro’nun Petrobras

¹⁸⁷⁶ The Economist, “A Revolution at the Ballot Box”, s. 42.

¹⁸⁷⁷ Webber, “A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro”, s. 5.

¹⁸⁷⁸ Evans, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, s. 684.

¹⁸⁷⁹ Webber, “A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro”, s. 4; Søndergaard, “Between Markets and Barracks: The Economic Policy Narrative of Brazilian Authoritarianism”, s. 73.

¹⁸⁸⁰ Turan, Uğur Göksel, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, s. 758.

¹⁸⁸¹ Milhorance, “Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses”, s. 758.

¹⁸⁸² Ferreira, Green, “Introduction: Brazil under Bolsonaro”, s. 4.

¹⁸⁸³ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 22.

¹⁸⁸⁴ Evans, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, s. 684.

gibi son devlet şirketlerinin gerekli reformlarını ve özelleştirilmesini sağlayacağına, seçilmesinin akabinde borsanın yükseleceğine ve devalüasyon riskinin düşeceğine ikna olmuştur¹⁸⁸⁵. The Economist dergisindeki dönem yazıları incelendiğinde, derginin Bolsonaro'nun otoriter eğilimlerine karşı endişe taşıdığı, ancak başta emeklilik reformu olmak üzere iktisat politikalarını iyimserlikle karşıladığı görülmektedir¹⁸⁸⁶. Financial Times ise, seçimin ardından Bolsonaro'yu “*eski donanma komutanı*,” olarak betimlemiş, onun Brezilya'nın aşırı büyümüş devlet yapısını onarabilecek birisi olduğunu söylemiş, ekonomi bilgisi olmadığını söyleyerek Guedes'e ekonomiyi teslim etmesinden yatırımcıların memnun olduğunu vurgulamıştır¹⁸⁸⁷.

Bolsonaro'nun neoliberal iktisat politikaları izleyeceğinin ‘teminatı’ olan Guedes, devletin ekonomideki payını küçültmek, kemer sıkma ve serbest rekabeti temel amaçlar olarak belirlemiştir¹⁸⁸⁸. Guedes evvela önceki dönemlerde gündeme gelen ve bireysel emekliliği önceleyen emeklilik reformunu yasalaştırmayı önceliği haline getirmiştir. Diğer iktisadi gayeleri ise, havaalanları ve Petrobras'ın bazı bölümleri ile başlayarak özelleştirilmesi ve dolaylı vergileri arttıracak bir vergi reformu olmuştur¹⁸⁸⁹. Ancak Petrobras'ın özelleştirilmesi gerçekleşmemiştir. Guedes'in hazırladığı bir diğer tasarı ise ‘Ekonomik Özgürlük Yasası’ olarak adlandırılmıştır. Bu yasa, Brezilya'da iş faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli bürokrasinin azaltılmasını öngörmüştür. Yasa tasarısının amacı, Brezilya'da işyeri açmak ve kapatmak için uyulması gereken düzenleme miktarını ve işlem maliyetlerini düşürmektir¹⁸⁹⁰.

Bolsonaro döneminde uygulanmış bir diğer ilginç politika ise, yükseköğretim kurumlarına ayrılan ödeneklerin %30 oranında kısılmasıdır. Temer döneminde başlayan ve Bolsonaro döneminde ağırlaşarak devam eden bu politikalar, zaten Brezilya'nın belitsel bir özelliği olan eşitsizliklerin artışına neden olmuş ve bu durum,

¹⁸⁸⁵ Webber, “A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro”, s. 6.

¹⁸⁸⁶ The Economist, “Containing Jair Bolsonaro”, **The Economist**, (27.10.2018).

¹⁸⁸⁷ Financial Times, “Brazil Elects Bolsonaro in a Political Sea-change: Investors Hope Rightwinger Will be a Catalyst for Economic Reform”, **Financial Times**, (30.10.2018).

¹⁸⁸⁸ Filho, Terra, “The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)”, s. 31.

¹⁸⁸⁹ Saad-Filho, “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, s. 22.

¹⁸⁹⁰ Filho, Terra, “The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)”, s. 32.

COVID-19 pandemisinde daha açık bir biçimde ortaya çıkmıştır¹⁸⁹¹. Guedes'in iktisat politikaları, ekonomik eylemlerini yönlendiren tutarlı bir çizgi ya da hedef bulunmadığı için 'dağınık'; ayrıca uygulamalarının büyük ölçüde Bolsonaro'nun popülaritesini ve seçim şansını artırmaya yönelik taleplerine yanıt niteliği taşıması nedeniyle 'tepkisel' olarak değerlendirilmiştir¹⁸⁹². Bolsonaro'nun baskıcı ve antidemokratik politikalarla birlikte serbest piyasaya olan sadakatten vazgeçmemesi ise Bolsonaro yönetiminin otoriter neoliberalizmin bir örneğini sunduğunu göstermektedir¹⁸⁹³.

2020 yılının başına gelindiğinde, Bolsonaro'nun emeklilik yaşını arttıran ve emeklilik ödemelerini azaltan reformu yasalaştırmış olması, ulusal ve uluslararası sermayenin takdirini kazanmasına yol açmıştır. Bu reformla beraber sağlanan güvenle birlikte faizler, 33 yılın en düşük seviyesine inmiştir (bkz. Tablo 16). Bunları olumlu göstergeler olarak değerlendiren The Economist dergisi, bu görece başarıların sağlanmasında en önemli payın Guedes'e ait olduğunu söylemiş ve Guedes'in devletin ekonomi içerisinde kamu harcamaları, vergiler ve KİT'ler dolayısıyla tuttuğu yoğunluğu Brezilya'nın yoksulluğunun temel nedeni olarak değerlendiren fikrini paylaştığını vurgulamıştır. Bu noktada otoriter ve dışlayıcı söylemlerine rağmen Guedes'in iktisat politikalarını benimsemesinin Bolsonaro için bir dengeleyici işlevi gördüğü ve Bolsonaro'ya sermaye kesiminden yönelen teveccühün artmasını sağladığı görülmektedir¹⁸⁹⁴.

Bolsonaro döneminin en çok eleştirilen politikalarından birisi, Amazon'un ormansızlaştırılarak ranta açılması olmuştur. Bu durum, iklim değişikliğine dair uygulanan ve Brezilya'nın da kabul ettiği uluslararası politikalara karşı bir uygulama olmuştur. Bolsonaro, Temer döneminde başlatılan çevre mevzuatını esnetme ve çeşitli yasal boşlukları kararnameler aracılığıyla aşma politikasını daha ileriye taşımıştır¹⁸⁹⁵. Böylece yerli halkların yaşadığı toprakların sınırları esnetilmiştir. Ayrıca, Ulusal Gıda ve Beslenme Güvenliği Konseyi'ni (*National Council of Food and Nutritional*

¹⁸⁹¹ Alfredo Saad-Filho, **The Age of Crisis Neoliberalism, the Collapse of Democracy, and the Pandemic**, Cham: Palgrave Macmillan, 2021, s. 137.

¹⁸⁹² Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", s. 29.

¹⁸⁹³ Søndergaard, "Between Markets and Barracks: The Economic Policy Narrative of Brazilian Authoritarianism", s. 65; Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", s. 145.

¹⁸⁹⁴ The Economist, "A Year of Governing Dangerously", **The Economist**, (04.01.2020).

¹⁸⁹⁵ Eder Johnson de Area Leão Pereira vd., "Brazilian Policy and Agribusiness Damage the Amazon Rainforest", **Land Use Policy**, C. 92, 2020, s. 104491, doi:10.1016/j.landusepol.2020.104491.

Security, CONSEA) feshedilmiş ve sivil toplum, akademi ve hükümet arasında sağlık, sürdürülebilirlik, insan hakları ve gıda ile ilgili konularda kurulan eşgüdüm yok edilmiş,¹⁸⁹⁶ yoksul köylülere toprak dağıtımı durdurulmuştur¹⁸⁹⁷. Endüstriyel tarım şirketlerinin ve madencilik odaklı sermaye gruplarının talepleri doğrultusunda uygulanan bu politikaların, yerli halka zarar verdiği ve Amazon'un doğal dokusunu bozduğu bilinmektedir. 2018 yılının Ağustos ayı ile 2019 yılının Temmuz ayı arasında, önceki 12 aylık dönemin aynı aylarına göre ormansızlaşma %34,4 oranıyla son yılların en büyük artışını yaşamıştır¹⁸⁹⁸. Bütün bir Bolsonaro dönemi düşünüldüğündeyse, ağaç kesim hızının %60 oranında arttığı ve devletin yasadışı ağaç kesimi, madencilik ve arazi gaspına göz yumduğu vurgulanmıştır¹⁸⁹⁹. Ormansızlaşmanın yanında diğer olumsuz etkiler ise orman yangınları, tarım kimyasalları kirliliği ve arazi anlaşmazlıkları olmuştur¹⁹⁰⁰. Farklı devletler ve uluslararası kuruluşlarca da şiddetle eleştirilen bu politikanın gerekçesi, yerli halkların bu toprakları 'verimsiz kullandığı' iddiası ile 'iktisadi kalkınma yoluna' dahil etme isteği olarak sunulmuştur. Ayrıca Bolsonaro, iklim değişikliği ve ormanların korunmasına dair bütçedeki ödenekleri büyük ölçüde kısmıştır. Çevre kanunlarını esnekleştirme ve ormansızlaşma süreci, Bolsonaro'nun görevden ayrılmasına kadar sürmüştür¹⁹⁰¹. Bu dönemde kolluk güçlerinin çevreci hareketler ve yerli halklara karşı silah kullanmak dahil bütün yetkilerini kullandığı ve madencilik ve endüstriyel tarım sektörlerinin toprak işgallerine karşı sessiz kaldığı görülmektedir¹⁹⁰². Sonuç olarak, Bolsonaro hükümeti, sosyal katılım, insan ve azınlık hakları, eğitim, dışişleri ve çevre alanlarında kamu politikalarını bozarak ciddi bütçe kesintileri yapmıştır¹⁹⁰³.

¹⁸⁹⁶ Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", ss. 160-61.

¹⁸⁹⁷ Ondetti, "Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present", s. 374.

¹⁸⁹⁸ Mauro Guilherme Maidana Capelari vd., "Radical Reorganization of Environmental Policy: Contemporaneous Evidence from Brazil", *Latin American Perspectives*, C. 50, S. 1, 2023, s. 124, doi:10.1177/0094582X221148714.

¹⁸⁹⁹ The Economist, "Big Plans, Not Much Money", s. 30.

¹⁹⁰⁰ Milhorange, "Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses", s. 760.

¹⁹⁰¹ Pereira vd., "Brazilian Policy and Agribusiness Damage the Amazon Rainforest", s. 104491; Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", s. 172.

¹⁹⁰² Juliana Ennes, "Land Conflicts in Brazil Break Record Under Bolsonaro", *Mongabay*, (02.06.2021), <https://news.mongabay.com/2021/06/land-conflicts-in-brazil-break-record-in-2020-under-bolsonaro/>.

¹⁹⁰³ Pinho, "Welfare State and Epistemic Communities of Fiscal Austerity in Brazil: from Lula da Silva to Jair Bolsonaro (2003-2020)", s. 209.

(3). COVID-19 Pandemisi

Brezilya'da pandemi, halihazırda devam etmekte olan iki son derece zorlu duruma rast gelmiştir. Bunlardan ilki, demokratikleşme sürecinin gerilemesi ve ikincisi, genel olarak halkın eşitsizliğinin ve yaşam koşullarının kötüleşmesidir¹⁹⁰⁴. Bolsonaro, COVID-19 pandemisi döneminde, pandeminin gerektirdiği önlemleri uygulamaya koymamıştır. Bolsonaro, pandemi döneminde üç kere kendi önlemsizlik politikalarına karşı çıkan sağlık bakanlarını değiştirmiş ve birçok kez bölgelerinde kapanma tedbirleri almaya yönelmiş federe yöneticiler ve belediye başkanlarına karşı açıktan cephe almıştır. Pandemiyle eşgüdümlü bir mücadele yerine pandeminin olası etkileri bizatihi başkan tarafından küçümsenmiştir. Bu durum, Brezilya'da pandemi kaynaklı ölümlerin çok yüksek rakamlara ulaşmasına neden olmuş, önlem alınması durumunda engellenebilecek can kayıpları yaşanmıştır¹⁹⁰⁵. Pandemi ülkeye, İtalya kayak tatilinden dönen varlıklı turistler dolayısıyla taşınmış, ancak hayatını kaybeden ilk hasta bu turistlerden hastalığı alan bir işçi olmuştur. Ardından tüm ülkeye yayılan hastalık, önce São Paulo ve Rio de Janeiro gibi varlıklı kentlerin çevresine, daha sonra ise yoksul Kuzey ve Kuzeydoğu bölgelerine ulaşmıştır. Bu bölgelerde yoksulların kötü konut, sağlık ve beslenme koşulları nedeniyle pandeminin etkisi katlanarak artmıştır. Nitekim hem zengin hem de yoksul bölgelerde hastalık özellikle o bölgelerin yoksul kesimleri arasında yayılmış; en yüksek ölüm oranları ise yoksulluğuyla bilinen bölgelerde görülmüştür.¹⁹⁰⁶

Bunun yanında, Bolsonaro yönetimi, pandemi döneminde resmi ölüm verilerini saptırmış, kitlesel bulaşma yoluyla bağışıklık stratejisi uygulayarak 'maliyetli' yöntemlerden sakınmış, aşı için gelen tekliflere yanıt vermemiştir¹⁹⁰⁷. Toplumun büyük kesimi hastalığı geçirdikten sonra pandeminin biteceğine inanan ve virüsün yayılmasına yönelik kurumsal strateji izleyen hükümet¹⁹⁰⁸, pandemiden en çok etkilenecek kesimin yaşlılar olacağını düşünmüştür. Nitekim Bolsonaro'nun hayata geçirmek istediği emeklilik reformunun hazırlayıcılarından olan bir Maliye Bakanlığı

¹⁹⁰⁴ Adriana Cattai Pismel, Ana Claudia Chaves Teixeira, "Public Manifestos: Brazilian Civil Society Alliances and Resistances in the Face of the Covid-19 Crisis", *Latin American Perspectives*, C. 52, S. 1, 2025, s. 13, doi:10.1177/0094582X241310466.

¹⁹⁰⁵ Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*, ss. 14-15.

¹⁹⁰⁶ Saad-Filho, *The Age of Crisis Neoliberalism, the Collapse of Democracy, and the Pandemic*, ss. 138-39.

¹⁹⁰⁷ Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*, ss. 18-20.

¹⁹⁰⁸ Pismel, Chaves Teixeira, "Public Manifestos: Brazilian Civil Society Alliances and Resistances in the Face of the Covid-19 Crisis", s. 14.

yetkilisi, pandemi kaynaklı ölümlerin en çok yaşlı kesimlerde kümeleneceğini söylemiş ve bunun emeklilik sisteminden ayrılan kaynakları azaltacağı için olumlu bir gelişme olabileceğini vurgulamıştır¹⁹⁰⁹.

Merkezi hükümet, pandemide ‘İstihdamı ve Geliri Sürdürme’ ve ‘Acil Yardım’ adlı iki programı hayata geçirmiştir. 2020 yılında sosyal yardımlar için ayrılan toplam bütçenin %13’ünü kullanmamıştır. İlk program, kayıtlı işgücü ve şirketlere yönelirken ikinci programın ağırlıklı olarak kayıtsız istihdama ve gelir sahibi olmayanlara yöneldiği ve kişi başına 105 dolarlık ve 5 aylık bir ödeme yapıldığı görülmektedir¹⁹¹⁰.

Bolsonaro’ya benzer biçimde Guedes de pandeminin ilk iki ayında mali önlemler almamak gerektiğini öne sürmüştür. Ancak ilerleyen dönemlerde pandeminin etkilerinin açığa çıkması, merkezi hükümetin pandemi karşısındaki kayıtsızlığını bitirmiştir. Zira bu kayıtsızlık, Temsilciler Meclisi’nde muhalefete neden olmuş, Anayasa Mahkemesi merkezi hükümet aleyhine kararlar verirken yerel yönetimler merkezi hükümetin kayıtsızlığını dengeleyici politikalar uygulamaya yönelmiştir¹⁹¹¹. Devletin pandemi karşısında bilinçli olarak müdahalesiz kalması, sivil toplumun bu eksikliği gidermek için harekete geçmesiyle neticelenmiş, temel gıda ürünlerinin dağıtımında ve çeşitli dayanışma eylemlerinde toplumsal hareketler devreye girmiştir. Bu durum, Bolsonaro dönemindeki otoriterleşme eğilimine karşı toplumsal hareketlerin serpilmesi eğilimini güçlendirmiştir¹⁹¹².

Bolsonaro ve Guedes’in mali sürdürülebilirliği önceleyen tutumlarının değişmesi neticesinde, doğrudan gelir desteği, federe devletler ve belediyelere salgın ödeneklerinin çıkarılması, şirketlere doğrudan destek ve teminat sunulması ve Sağlık Bakanlığı’nın bütçe ödeneklerinin arttırılması yoluna gidilmiştir¹⁹¹³. Bu değişimle beraber ortaya çıkan iki politika, asgari koruma sağlayan birinci Acil Yardım önerisinde ve ücret ödemesi yapılmaksızın sözleşmelerin askıya alınmasına izin veren

¹⁹⁰⁹ Brendan Cole, “Brazil Government Aide Says COVID-19’s Toll on Elderly Will Reduce Pension Deficit As Country’s Outbreak Escalates”, **Newsweek**, (27.05.2020), <https://www.newsweek.com/brazil-government-aide-says-covid-19s-toll-elderly-will-reduce-pension-deficit-countrys-1506830>.

¹⁹¹⁰ Maria Clara Oliveira, Sergio Simoni Junior, “Income Protection for Vulnerable Groups During the Pandemic in Brazil and Chile: The Relevance of Policy Trajectories and Governance Arrangements”, **Latin American Perspectives**, C. 52, S. 1, 2025, s. 40, doi:10.1177/0094582X241308856.

¹⁹¹¹ Filho, Terra, “The Political Economy of Bolsonaro’s Government (2019-2022) and Lula da Silva’s Third Term (2023-2026)”, s. 35.

¹⁹¹² Pismel, Chaves Teixeira, “Public Manifestos: Brazilian Civil Society Alliances and Resistances in the Face of the Covid-19 Crisis”, s. 27.

¹⁹¹³ Filho, Terra, “The Political Economy of Bolsonaro’s Government (2019-2022) and Lula da Silva’s Third Term (2023-2026)”, ss. 34-35.

İstihdamı ve Geliri Sürdürme paketinin ilk biçiminde açıkça ifade edilmiştir. Meclisteki muhalefet, bu iki paketin daha kapsayıcı bir hale gelmesine ve Bolsonaro'nun bu paketlerin son halini onaylamasına kapı açmıştır. Çalışanlara yardım yapılmaksızın sözleşmelerin askıya alınmasına izin verilmesi, güçlü bir direnişe yol açmış ve sonunda bu öneriden vazgeçilmiştir. Ayrıca kapsamı 5 ayla sınırlı tutulmuş olan Acil Yardım ödemelerinin de süresi 3 ay daha ancak alınan miktarın yarısını almak üzere uzatılmıştır. Bu durum, Bolsonaro hükümetinin mali dengeyi önceleyen tutumuna karşı başta sendikalar olmak üzere toplumsal muhalefetin karşı duruşunun başarılı olduğunu göstermektedir¹⁹¹⁴. Ancak eklenmesi gereken bir diğer nokta ise, Bolsonaro'nun devlet bütçesini, pandemide yurttaşların ölümüne neden olmasından ötürü kendisine yönelen görevden azil taleplerine karşı bir dengeleyici olarak kullanmasıdır. Brezilya'nın bütçe sürecinde var olan ve 'gizli bütçe' olarak da bilinen bu uygulama ile milletvekilleri ve senatörlere tahsis edilen ödenekler, pandemi döneminde arttırılmıştır. Bolsonaro, kendisine sadık kalınması şartıyla, kimi ödeneklere erişmeye müsait bazı bürokratik koltukları dağıtarak ve kendisini destekleyenlere seçim bölgelerine bu ödenekleri tahsis ederek bu ödeneklerin ihtiyacı olan bütün yurttaşlara eşit biçimde ulaşmasına engel olmuştur¹⁹¹⁵. Bu süreç, Temer döneminde gelen harcama tavanı uygulamasından ötürü bir anayasa değişikliğini zaruri kılmıştır. Bu değişiklik, acil gelir yardımı için gerekli harcamalar, harcama tavanı mali kuralına dahil edilmeyecek ve federal hükümetin birincil dengesinde dikkate alınmayacaktır. Bu değişiklik, Guedes'in ikincil konuma itilmesini de beraberinde getirmiştir¹⁹¹⁶.

Bütün bu tedbirlere karşın Brezilya, salgın döneminde vatandaşlarını yeterince koruyamayan bir ülke olmuştur. Brezilya'da pandemi nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı 700.000'in üzerine çıkmıştır. 2020 yılında Brezilya hükümeti, salgınla mücadele için harcanacak toplam bütçeyi 604,7 milyar real (yaklaşık 110 milyar dolar) olarak belirlemiş, ancak bu bütçeden en az 80 milyar real (yaklaşık 14,5 milyar dolar) harcanmamıştır. Bolsonaro, yoksulların çalışarak geçimlerini sağlamaları gerektiğini vurgulamış, salgın nedeniyle ölümlerin ise onların 'iyi

¹⁹¹⁴ Oliveira, Junior, "Income Protection for Vulnerable Groups During the Pandemic in Brazil and Chile: The Relevance of Policy Trajectories and Governance Arrangements", s. 45; Mordecki, Barceló, "From Right to Left: Economy and Politics in Brazil", s. 171.

¹⁹¹⁵ Mordecki, Barceló, "From Right to Left: Economy and Politics in Brazil", ss. 173-74; Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", s. 171.

¹⁹¹⁶ Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", ss. 35-36.

vatandaş'lık şartlarını sağlamanın bir gerekli sebebi olan 'sağlıklı olmak' niteliğini kapsamadığından olduğunu vurgulamıştır. Pandeminin iktisadi etkilerini azaltmak görevi işçilerin omuzlarına yüklenmiştir. Birçok KOBİ kredi alamamışken finans piyasası (bankalar ve finansal araçlar) yüksek miktarda devlet yardımına erişmiştir¹⁹¹⁷. Nitekim 2014 yılında 85 milyondan fazla kişiye erişen Bolsa Familia ödemeleri, 2020 yılının sonunda 75 milyondan az kişiye ulaşır olmuştur¹⁹¹⁸.

(4). Pandemi Sonrası Politikalar

Pandeminin sonlarına doğru, Bolsonaro'nun görev onayı %20'ler seviyesine gerilemiştir. Düşen görev onayını tekrar sağlayabilmek gayesiyle Bolsonaro, Bolsa Familia programını kendi hazırladığı programla ikame etmek istemiş ve Auxílio Brasil isimli bir programı, Bolsa Familia yerine devreye sokmuştur¹⁹¹⁹. The Economist dergisi¹⁹²⁰, bu değişikliği, 'görev onayı düşen başkanın yerini korumak için yaptığı alışlageldik bir eylem' olarak değerlendirmiştir. Benzer bir görüşü dile getiren Financial Times, ayrıca yapılan bu değişikliğin, seçim döneminde 'tembel insanların' yararlandığını söyleyerek eleştirdiği Bolsa Familia'ya yönelik tutumuyla çeliştiğini belirtmiştir. Bu değişiklik ile Bolsonaro, Acil Yardım ödeneği alan ülkenin en yoksul kesimi nezdinde konumunu sağlamlaştırmak istemiştir. Maliye Bakanı Guedes ise, bu değişikliğe karşı çıkmıştır. Auxílio Brasil, yurttaşlara aylık 400 reallik bir destek sunmuş 2022 yılının Aralık ayında, 21,6 milyon aile bu yardımı almıştır¹⁹²¹. Nitekim 2022 seçim propagandasında Bolsonaro, Auxílio Brasil'in, yurttaşlara Bolsa Familia'dan daha fazla sosyal yardım sunduğunu söylemiştir¹⁹²². Bolsonaro, 2021 yılında, anayasa değişikliğine giderek harcama tavanını belirleyen mali kuraldaki enflasyonun zaman dilimini yenilemiştir. Bunun sebebi, artan enflasyonun etkilerini bütçeye yansıtmak ve yüksek enflasyonu hesaplamaya dahil ederek daha çok harcama yapma olanağına kavuşmaktır¹⁹²³.

¹⁹¹⁷ Duarte, *Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*, ss. 20-21.

¹⁹¹⁸ Oliveira, Junior, "Income Protection for Vulnerable Groups During the Pandemic in Brazil and Chile: The Relevance of Policy Trajectories and Governance Arrangements", s. 39.

¹⁹¹⁹ Laura Trajber Waisbich, "Mobilising International Embeddedness to Resist Radical Policy Change and Dismantling: the Case of Brazil Under Jair Bolsonaro (2019–2022)", *Policy Sciences*, C. 57, S. 1, 2024, s. 160, doi:10.1007/s11077-023-09519-0; Oliveira, Junior, "Income Protection for Vulnerable Groups During the Pandemic in Brazil and Chile: The Relevance of Policy Trajectories and Governance Arrangements", s. 45.

¹⁹²⁰ The Economist, "President Anti-vaxxer", *The Economist*, (23.11.2021).

¹⁹²¹ Mordecki, Barceló, "From Right to Left: Economy and Politics in Brazil", s. 171.

¹⁹²² The Economist, "A Tense Final Week", *The Economist*, (29.10.2022).

¹⁹²³ Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", s. 37.

Tablo 16. Temel Ekonomik Göstergeler (2019 – 2023, Brezilya)

	2019	2020	2021	2022	2023
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	1.22	-3.28	4.76	3.02	3.24
<i>DYY (Milyon\$)</i>	65386	28322	50651	73352	65867
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-4.86	-11.64	-2.63	-3.97	-7.71
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	11.94	13.70	13.16	9.23	7.95
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	-2.56	-2.29	4.38	5.74	8.92
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	-4.64	-5.40	34.25	18.99	1.66
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-3.47	-1.69	-2.42	-2.16	-1.27
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	95.81	91.54	95.14	94.48	94.60
<i>Reel Asgari Ücret (2015=100)</i>	183.50	185.38	179.24	180.35	187.70
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	30.36	37.21	34.21	29.69	27.71
<i>Enflasyon</i>	3.73	3.21	8.30	9.28	4.59
<i>Faiz Oranı</i>	5.94	2.77	4.44	12.44	13.20
<i>Döviz Kuru (\$ – R\$)</i>	3.95	5.16	5.40	5.16	4.99

Kaynak: BCB, DB, Ipeadata, OECD ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 16, bu dönemin temel ekonomik göstergelerini serimlemektedir. Pandemi dönemini takiben işsizlik oranının yükseldiği, bütçe açığının arttığı, sanayi verimliliğinin düştüğü görülmektedir. Pandemi döneminde negatife dönen iktisadi büyüme ise pandemi sonrasında toparlanmıştır.

Bolsonaro'nun otoriterleşme eğilimleri, Brezilya'da 1985'ten beri yerleşmeye çalışan demokratik kurumlarla bir çatışma içine girmesiyle neticelenmiştir. Bu çatışma sürecinde mutlak bir galip çıkmamıştır ve Bolsonaro, arzuladığı rejimi kurumsallaştıramamıştır. COVID-19 ile birlikte ekonominin girdiği durgunluk, Guedes'in programının sürdürülememesiyle neticelenmiştir. Bolsonaro, kamu harcamalarını düşürmeye odaklanmış tedbirleri uygulamayı reddetmiş, bunun akabinde Guedes ile beraber görevlendirilen ve 'rüya ekonomi takımı' olarak nitelenen 10 isimden 6'sı görevi bırakmıştır¹⁹²⁴. Bolsonaro'nun otoriterleşme eğilimlerinin, devlet bürokrasisinde yer yer dirençle karşılaşmıştır. Bu direnç Bolsonaro tarafından kırılmış olsa da Brezilya'nın 'uluslararası gömülülüğü'nün ulusal bürokrasi tarafından

¹⁹²⁴ The Economist, "The Captain and His Country", **The Economist**, (05.06.2021).

ortaya konulan direnci perçinlediği görülmektedir¹⁹²⁵. Ekibinin dağılmasına karşın Guedes, 2022 yılında, 2017 yılından beri mali fazla veren Eletrobas'ın özelleştirmesini gerçekleştirmiştir. Devlet bütçesine yük olmamasına karşın gerçekleşen bu özelleştirme, Guedes'in ideolojik nedenlerle yaptığı bir eylem olarak değerlendirilmiştir¹⁹²⁶. 2022'nin bir diğer politikası ise, artan enerji fiyatlarına karşı eyaletlerin yakıt ve enerjiye uyguladığı vergilerde yapılan indirim olmuştur. Bu vergi indiriminin yapıldığı anayasa değişikliğinde, Auxílio Brasil ödemelerine ek olarak, taksi ve kamyon şoförleri maddi yardım desteği almış, yaşlı Brezilyalılar toplu taşıma araçlarını ücretsiz kullanma hakkı kazanmış ve yoksul ailelere mutfak gazı kuponu tahsis edilmiştir. Bütün bu politikaların pandeminin ilk yılındaki kayıtsızlık neticesinde artan eşitsizlikleri bastırmak ve eşitsizliklerin etkilerini seçmen nezdinde unutturmak için uygulandığını hatırlatmak gerekmektedir¹⁹²⁷.

c. 2022 Seçimleri ve Lula'nın Dönüşü

2022 yılında yapılan seçimler, oldukça kutuplaşmış bir ortamda gerçekleşmiştir¹⁹²⁸. Araba Yıkama soruşturmasında Adalet Bakanı'nın savcıyı yönlendirmesinin açığa çıkması ve bu soruşturmanın toplum nezdindeki inandırıcılığının olabildiğince azalmasıyla, 2021 yılında Anayasa Mahkemesi, 2019 yılında serbest bırakılan Lula hakkındaki soruşturmanın usulsüzlüğüne ve Lula'nın seçimlerde aday olmasının önünde bir engel bulunmadığına hükmetmiştir. Seçmenlerin ise seçim sürecinde en büyük önceliği ekonomik sorunlar olmuş ve bir anlamda Lula'nın 2003 ve 2010 yılları arasındaki dönemiyle Bolsonaro'nun 2019 ve 2022 yılları arasındaki dönemi seçmen nezdinde kıyasa tabi tutulmuştur. Lula'nın bu seçimlerdeki başat tabanını, önceki seçimlerden farklı olarak asgari ücretin iki katından fazla kazanan orta sınıflar oluşturmuştur. Lula, seçimi kazanmak gayesiyle, geçmiş dönemlerinde olduğu gibi, merkez ve merkez sağ partileri kapsayan geniş bir koalisyon kurmuştur. Bu koalisyonun kurulmasında, Bolsonaro'nun merkez sağ ve 'egemen düşünce çevreleri' ile yaşadığı kopuş etkili olmuş ve Lula, rakibinin aleyhine olan bu çatlağı kullanmıştır. Bolsonaro ise, endüstriyel tarım sektörü, evanjelist kiliseler ve ordunun desteğini almıştır. Lula, başkan yardımcısı olarak 2006 ve 2018

¹⁹²⁵ Trajber Waisbich, "Mobilising International Embeddedness to Resist Radical Policy Change and Dismantling: the Case of Brazil Under Jair Bolsonaro (2019–2022)", s. 161.

¹⁹²⁶ Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", s. 33.

¹⁹²⁷ a.g.e., s. 39.

¹⁹²⁸ Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", s. 168.

seçimlerinde PSDB'nin adayı olan Geraldo Alckmin'i belirlemiş ve seçimlerin ardından bakanlıkların sayısını 37'ye çıkararak bu geniş koalisyonun üyelerine destekleri karşılığında ülke yönetiminden pay vermiştir¹⁹²⁹. İlk turda Lula %48,4, Bolsonaro ise %43,2 oy almıştır. İkinci turda ise Bolsonaro'nun farkı azaltması (%49,1), Lula'nın (%50,9) 1,8 puan gibi Brezilya demokrasisinin gördüğü en küçük farkla seçilmesi, özellikle gençlerden oluşan Bolsonaro destekçilerinin seçimlere hile karıştırıldığına ikna olmasıyla neticelenmiştir. Bu nedenle Bolsonaro taraftarları, seçim sonuçlarını tanımak istememiş ve Temsilciler Meclisi, Başkanlık Sarayı ve Anayasa Mahkemesi binalarına saldırarak seçimleri tanımamaya yeltenmiştir¹⁹³⁰. Bolsonaro'nun yenilgisine rağmen PSL Temsilciler Meclisi'nin en büyük partisi olmayı başarmıştır. Bolsonaro yanlısı adaylar, São Paulo, Rio de Janeiro ve Minas Gerais gibi önemli eyalet seçimlerini kazanmıştır. Bu durum, iktisadi büyümenin sağlanamaması durumunda, 'Bolsonarismo'nun önümüzdeki yıllarda da siyasi bir güç olarak varlığını sürdürme ihtimalinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir¹⁹³¹.

Lula'nın yeniden göreve geldiği 2023 yılında, ülke kutuplaşmayı azaltmak, 2015-16 krizinde ve COVID-19 döneminde artan eşitsizlikleri bastırmak, ekonomik büyümeyi tekrar sağlamak ve enflasyonu dizginlemek, ormansızlaşmaya karşı politikalar üretmek gibi birçok soruna karşı yeni politikalara ihtiyaç duymaktadır¹⁹³². Lula, Maliye Bakanlığı'na 2018 yılında PT'nin başkan adayısı olan Fernando Haddad'ı getirmiştir. Bu atama, uluslararası piyasalarca da memnuniyetle karşılanmış ve Lula'ya dair finans piyasalarının endişelerini bastırarak realin değer kaybı durmuştur. Göreve başlamasının hemen ardından Lula, kararnamelerle selefi tarafından tasfiye edilen çevre kurumlarının yeniden yapılandırılması, koruma altındaki alanlarda kaçak madencilik faaliyetlerinin yasallaştırılmasına yönelik planın iptal edilmesi ve Norveç ve Almanya'nın çevre denetimi ve sürdürülebilir kalkınma projelerine finansal destek sağladığı Amazon Fonu'nun yeniden faaliyete geçirilmesi uygulamalarını

¹⁹²⁹ Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 6; The Economist, "Big Plans, Not Much Money", s. 31; Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", s. 27; Tanscheit, Barbosa, "A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022", ss. 169-74.

¹⁹³⁰ The Economist, "Big Plans, Not Much Money", s. 30; The Economist, "A Power Struggle", **The Economist**, (27.05.2023), C. 447, s. 42.

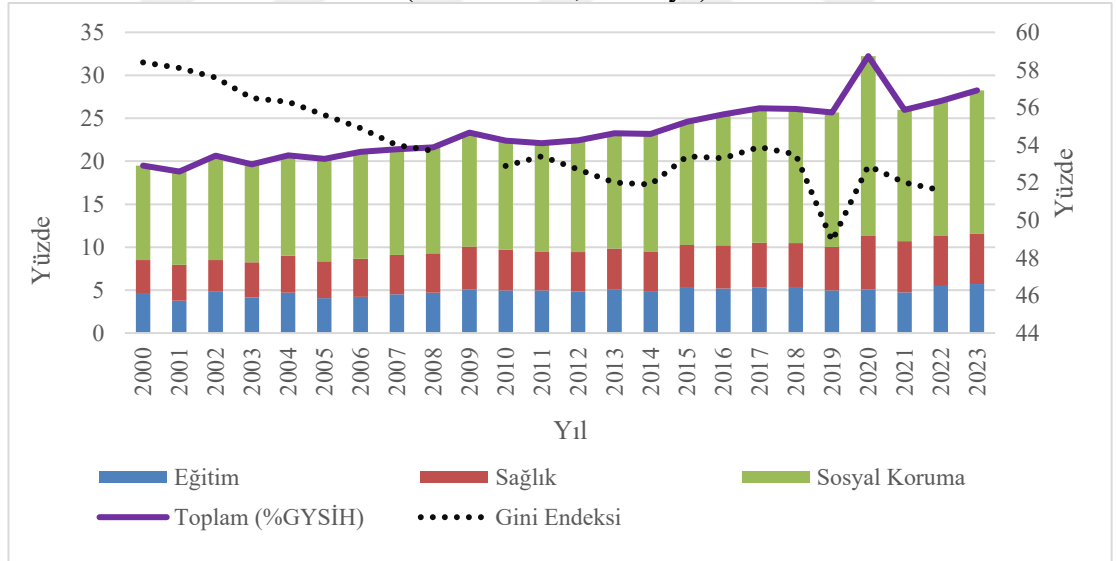
¹⁹³¹ Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 6.

¹⁹³² Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", ss. 27-28.

başlatmıştır¹⁹³³. İlk birkaç ayda ise Bolsonaro'nun programını tersine çevirmeye dönük çabalarını sürdürerek 10 KİT'in özelleştirilmesini engellemiş, Bolsonaro'nun başlattığı halkın silah almasını kolaylaştıran uygulamaları durdurmuş ve ismi değiştirilen Bolsa Familia bu isimle geri getirmiş, 2022 Aralık ayında 600 reale çıkan ödemeleri devam ettirmiş ve tüketim vergilerinde kapsamlı bir reforma gidilmiştir¹⁹³⁴.

2023 yılında yapılan vergi reformuyla, katma değer vergilendirilmesine dayanan federal düzeyde 3 ve federe düzeyde 2 farklı tüketim vergisi, federal ve federe düzeyde ayrı ayrı alınan birer vergide birleştirilmiştir. Bu 'tarihsel' reformla birlikte karmaşık olan vergi yapısı sadeleştirilmiştir. Bu reform, vergi adaletsizliğini gideren ve yatırım ortamını iyileştiren bir uygulama olarak değerlendirilmiştir¹⁹³⁵. Ayrıca Lula'nın en önemli gayesi, harcama tavanlarını hafifletecek değişiklikler yapmak için Temsilciler Meclisi'nde yaptığı girişimler olmuştur. Nitekim Lula, seçim dönemindeki reel ücretlerin iyileştirilmesi, çocuk başına nakit destek gibi uygulamalar için mali alana ihtiyaç duymaktadır. Bunun yanında, Bolsonaro döneminin mirasıyla 2023 itibarıyla kamu yatırımları tarihsel olarak oldukça düşük seviyelere yerleşmiştir¹⁹³⁶.

Grafik 12. Sosyal Refah Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı ve Gini Katsayısı (2000 – 2023, Brezilya)

Kaynak: Brezilya Maliye Bakanlığı, CEPALSTAT ve DB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁹³³ The Economist, "Big Plans, Not Much Money", s. 31.

¹⁹³⁴ The Economist, "Bringing Back Brazil", **The Economist**, (02.03.2024), C. 450, s. 37; Mordecki, Barceló, "From Right to Left: Economy and Politics in Brazil", s. 171.

¹⁹³⁵ Diego Bonomo, "Brazil's Historic Tax Reform: A Primer", **Covington**, (18.12.2023), <https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2023/12/brazils-historic-tax-reform-a-primer>.

¹⁹³⁶ Filho, Terra, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", ss. 45-46.

Grafik 12, Brezilya’da sosyal refah harcamalarının genel görünümünü sunmaktadır. Bu grafiğe göre, Lula’nın görev döneminde sosyal refah harcamalarının arttığı, aynı zamanda Gini endeksinin gerilediği gözlenmektedir.

Lula’nın mali kuralda yaptığı değişiklikle, yıllık birincil bütçe fazlası hedefine dayalı bir ‘mali çapa’ oluşturulmuştur. Bu uygulama, 2023 yılında GSYİH’nin %0,5’i oranında bir açıkla başlayacak ve 2026 yılında GSYİH’nin %1,0’ı oranında bir fazlaya ulaşana kadar her yıl 0,5 puanlık artışlar gerçekleştirmeyi savlamaktadır. Bu, ülkenin maliye politikasını yıllık birincil bütçe fazlası senaryosuna geri döndürmeyi öngörmektedir. Bu hedefler, 29 Aralık 2023 tarihinde yasalaşan 2024 yılı bütçe yetki yasasında belirtilmiştir. Ancak yasa, harcama artışını gelir artışının %70’i oranında sabitlemiştir. Yıllık hedef gerçekleştirilemezse, bu oran %50’ye düşürülecek, ancak asla sifıra inmeyecektir. Harcama artışı, gelir artışının %0,6’sı ile %2,5’i arasında bir ‘alt sınır’ ve ‘üst sınır’ ile çapalanmaktadır. Uygulamada bu mekanizma federal hükümetin hedefi gerçekleştirememesi durumunda ve iş çevrimlerine bakılmaksızın harcama yapmasına olanak tanımaktadır. Kamu harcamalarındaki kısıtları aşan bu reform, vergi reformuyla beraber düşünüldüğünde, Lula’nın maliye politikasında harcama kısılmasından ziyade gelir artışına önem verdiği görülmektedir. Nitekim bu politikaya uygun olarak offshore yatırım fonlarına vergi konulmuş, ithal araçlara uygulanan gümrük vergilerini artırılmış ve akaryakıt vergileri yeniden yürürlüğe girmiştir¹⁹³⁷.

Lula’nın göreve gelişinin ardından önemli bir dönüşüm de KOBİ’lerde yaşanmıştır. Brezilya’nın KOBİ’ler için uyguladığı strateji, geleneksel kredi kanallarıyla destek yerine alternatif finansman olanakları sunmak olmuştur. İlk görev yıllarında BNDES ve SEBRAE’yi etkin bir biçimde kullanan Lula, 2023 yılında KOBİ’lere desteği benimseyen Girişimcilik ve KOBİ Bakanlığı’nı ihdas etmiş ve SEBRAE bünyesinde KOBİ’lere dönük planlama çalışmalarını başlatmıştır¹⁹³⁸.

5. Büyüme Modelinin Belirlenmesi

Brezilya’nın büyüme modelinin temelleri, yukarıda anlattığımız ve 1990’lı yılların başında Collor ve Cardoso hükümetlerinin başlattığı, değerli döviz kuru,

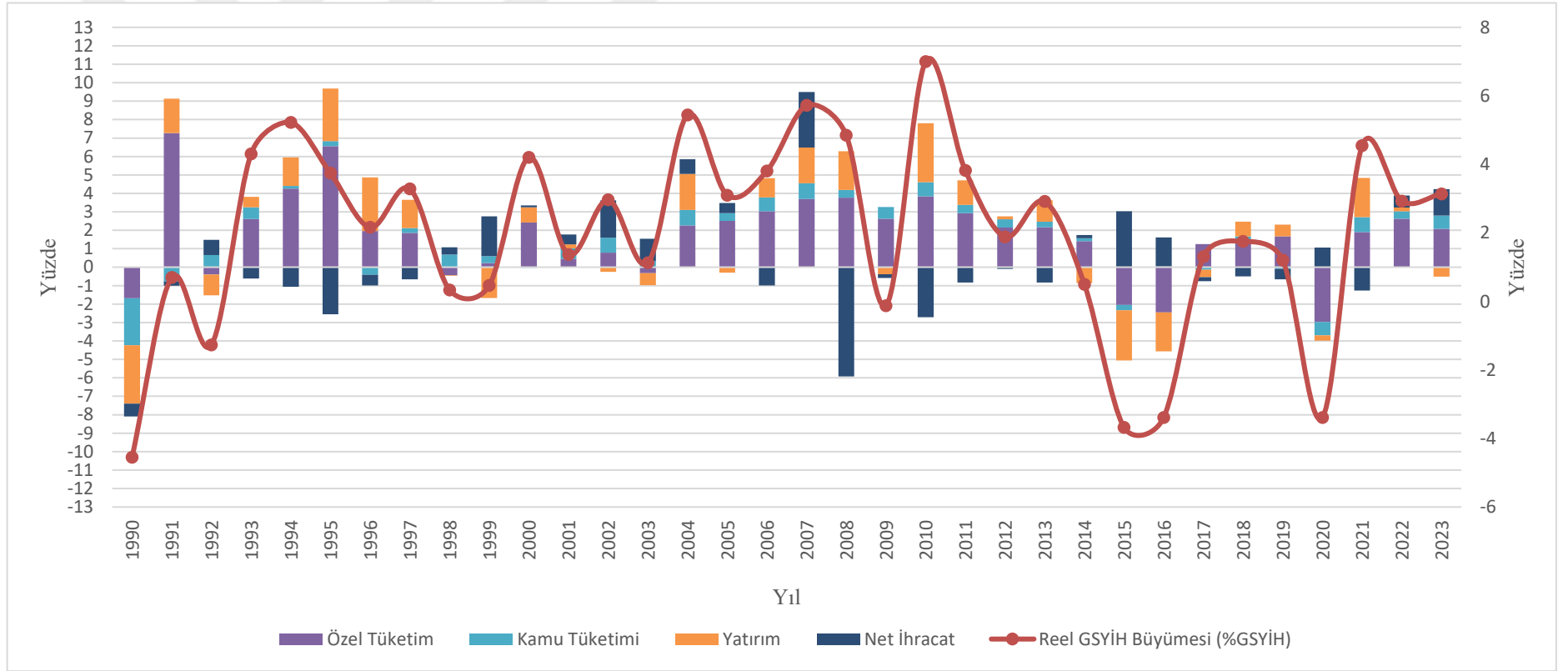
¹⁹³⁷ Diego Bono, “Brazil’s Weakening Fiscal Framework and its Impact on Businesses”, **Covington**, (01.07.2024), <https://www.globalpolicywatch.com/2024/07/brazils-weakening-fiscal-framework-and-its-impact-on-businesses/>; The Economist, “Lula Points to a Spending Binge”, **The Economist**, (20.07.2024), C. 452, s. 38.

¹⁹³⁸ OECD, **Financing SMEs and Entrepreneurs 2024 AN OECD Scoreboard**, Paris: OECD Publishing, 2024, s. 118; Masiero, *Brazilian Socio-Economic Dynamics Contexts and Contemporary Realities*, s. 85.

yüksek faiz oranları ve sermaye girişini önceleyen dönüşümle atılmıştır. PT iktidarı boyunca bu modelin teşmil edildiği görülmektedir. Lula döneminde ve Rousseff'in ilk yıllarında, emtialara yönelen dış talep ve ülkeye yönelen sermaye akımları dolayısıyla hem işçi sınıfı hem de sermayenin bazı birleşenlerini aynı büyüme koalisyonu içerisinde mezcetmiştir. Bu koalisyon, sadece yukarıda değindiğimiz 'egemen düşünce çevrelerini' değil, PT'nin eklemlenmesi dolayısıyla toplumsal hareketleri de kapsamış, ancak 2010'lu yıllarda işlerliğini yitirmiştir.

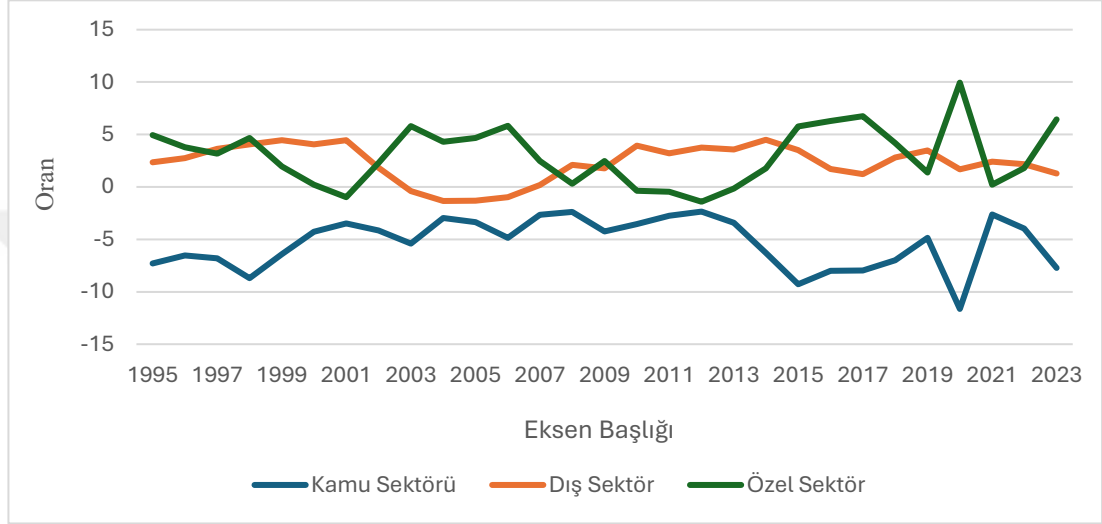
Grafik 13. Büyüme Birleşenlerinin Payı (1990 – 2023, Brezilya)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 13, Brezilya'nın GSYİH büyümesine büyüme birleşenlerinin katkılarını göstermektedir. Bu grafiğe göre Brezilya'nın büyümesinin itici gücünün özel tüketim olduğu görülmekte ve bu trend, 1990-2023 yılları arasında sürmektedir. Bu olguya koşut olarak, büyüme modelinin içeriğine karar verecek olan belirleyici, net ihracatın katkısı ile birlikte sektörel finansal dengeler olacaktır. Gayri safi sabit sermaye oluşumunun ve ihracatın payının ise istikrarlı bir yükseliş göstermediği görülmektedir.

Grafik 14. Sektörel Finansal Denge (1995 – 2023, Brezilya)

Kaynak: IMF verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 14, Brezilya'nın sektörel finansal dengesini sunmaktadır. Bu grafiğe göre 1995-2023 yılları arasında kamu sektörünün finansal dengesinin negatif seyrettiği görülmektedir. Ancak bu negatif döngü, 1999 dönemecinin ardından ılımlı bir seviyeye gerilemiş, 2009 krizinin akabinde ise tekrar bozulma sürecine girmiştir. Bu olguya koşut olarak dış sektörün ve özel sektörün fazla verdiği görülmektedir. Yukarıda değindiğimiz üzere iç talebin büyüme katkısının pozitif olduğu ve net ihracatın katkısının negatif olduğu 1990-2002 arası dönemde Brezilya'nın yurt içi talebe dayalı bir büyüme modeline sahip olduğu tespiti yapılabilir. 2002-2010 yılları arasında net ihracatın katkısının pozitif evrilmesine koşut olarak kamu açıklarının azalması ve dış sektör dengesinin negatife evrilmesi, bu yıllar arasında zayıf ihracat itişli büyüme modelinin uygulandığını göstermektedir. 2010 sonrasında ise kamu sektörünün açık, özel sektörün fazla vermesine net ihracatın büyüme katkısındaki düşüş eşlik etmiş ve Brezilya tekrar yurt içi talep itişli büyüme modeline geçmiştir.

Bulgularımız, Akçay vd.'nin Brezilya'nın 2000 – 2008 arasını zayıf ihracat itişli, 2009 – 2019 arasını ise yurt içi talep itişli büyüme modeli olarak niteledikleri

bulgularına uygundur¹⁹³⁹. Buna karşın, Campana vd.¹⁹⁴⁰ Brezilya’da 2000-2010 arasında yurt içi talep itişli, 2011 – 2019 arasında ise zayıf ihracat itişli büyüme modelinin varlığını tespit etmiş ve bu dönüşümün ihracattaki artıştan değil kamu tüketim harcamalarındaki düşüşten kaynaklandığını vurgulamıştır. Bizce 2001 – 2010 arası dönemin yurt içi talep itişli büyüme modeli olarak değerlendirilmesi, net ihracatın büyümeye katkısını ihmal etmektedir. Ayrıca 2010 sonrasında yaşanan kamu tüketim harcamalarındaki düşüş bizim bulgularımızda da yer alsa da bu düşüşe kamunun sektörel dengesinde yaşanan bozulma ve özel sektörün finansal dengesinde yaşanan iyileşme eşlik etmektedir. Bu nedenle bizce bu dönemin yurt içi talep itişli büyüme modeli olarak tasnifi daha uygundur. Son olarak, yukarıda tartıştığımız siyasi süreçlerde gördüğümüz üzere, öncelikle 1998 Krizi ile beraber gelen Cardoso’nun zayıflaması ve Lula’nın göreve gelişi, yurt içi tüketime dayalı büyüme modelinin krizine denk gelirken, Büyük Durgunluk sonrasında somutlaşacak olan zayıf ihracat itişli büyüme modelinin krizi Rousseff’in görevden azli süreciyle denk gelmektedir¹⁹⁴¹.

Aşağıda tartıştığımız üzere Brezilya’nın iç talebini sürdürmek için kredi genişlemesi süreci yaşanmış ve hanehalkının borçluluğu artmıştır. Buna karşın özel sektörün finansal dengesinin pozitif seyretmesi, kredi genişlemesi itişli iş talebe dönük büyüme modeline geçiş yapılmadığını serimlemektedir. Bu doğrultuda, alt başlıklarda büyüme modelinin belirleyicisi olarak sınıflandırdığımız sanayisizleşme ve bağımlı finansallaşma dinamikleri açıklanmıştır.

a. Sanayisizleşme

Singer’e¹⁹⁴² göre Brezilya’da sosyal bloklar, finansal sermayeyi ve geleneksel orta sınıfı temsil eden rantçılar ile işçi sınıfının örgütlü kesimleriyle bağlantılı sanayi girişimcilerinin temsil ettiği üretkenlerden oluşmaktadır. Seçmenlerin desteği sayesinde bu iki kesimin kabulünü alan PT hükümetleri, güç dengelerine göre çatışmaları arabuluculukla çözmüş, bu iki koalisyon arasında zaman zaman birini

¹⁹³⁹ Akçay, Hein, Jungmann, “Financialisation and Macroeconomic Regimes in Emerging Capitalist Countries Before and After the Great Recession”, s. 85.

¹⁹⁴⁰ Juan Manuel Campana vd., “Demand and Growth Regimes of the BRICs Countries – The National Income and Financial Accounting Decomposition Approach and an Autonomous Demand-led Growth Perspective”, *European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention*, C. 21, S. 1, 2024, ss. 17-41, doi:doi.org/10.4337/ejeep.2023.0100.

¹⁹⁴¹ Morgan, Doering, Gomes, “Extending Varieties of Capitalism to Emerging Economies: What can We Learn from Brazil?”, s. 549; Schedelik vd., “Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field”, s. 520.

¹⁹⁴² Singer, “The Failure of Dilma Rousseff’s Developmentalist Experiment: A Class Analysis”, s. 157.

diğerine önceleyen seçimler yapmıştır. Bu uzlaşının yarattığı büyüme modeli 2011'den sonra tıkanmaya girmiş ve yukarıda tartışılan süreçlerle Rousseff yönetimi, üretken sermayeyi yanına alarak ve sanayisizleşme dinamiklerinin üstesinden gelerek bu krizi aşmak istemiştir. Ancak, Rousseff'e destek veren burjuvazinin bu desteği çekerek muhalefet eden kesimlere yaklaşması, büyüme modelini değiştirme ve yeni bir yola girebilme çabasını sonuçsuz bırakmıştır. PT iktidarının, işçiler ve sanayicileri çıkar ortaklığında birleştirmek ve finansal sermayenin baskın sosyal grup statüsüne alternatif oluşturmak çabasına ve bu çabaya dönük uyguladığı iktisat politikalarına karşın, finans sermayesine alternatif olarak yaratmak istedikleri "*milli burjuvazinin*," finans sermayesi yanında konumlanması, Lulismo'nun büyüme koalisyonu hedefinin başarısız olduğunu göstermektedir¹⁹⁴³. Bir başka ifadeyle, 2008 krizinden sonra başlamak üzere kâr payının ve ticaret hadlerinin düşmesi nedeniyle kârlılığın azalması, Lula tarafından kurulan siyasi koalisyonun dağılmasında belirleyici bir rol oynamış ve 2016'da yumuşak darbe olasılığını ortaya çıkarmıştır¹⁹⁴⁴. Evans'a¹⁹⁴⁵ göre sermaye fraksiyonlarının çatışan çıkarlarından faydalanma güdüsü, sanayi sermayesinin kârının büyük bir kısmının finansal getirilere bağlılığından ötürü başarısız olmuştur.

Brezilya sanayisinin imalat sektöründeki düşük yatırım oranına ilişkin yapısal sınırlar varlığını sürdürmektedir. PT iktidarı döneminde yatırım oranı düşük seviyelerde kalmıştır ve GSYİH'nin %21'ini aşmamıştır. Üretim sektörünü etkileyen yapısal darboğazlar devam etmiş ve aşırı değer kazanmış para biriminin etkisiyle özellikle dayanıklı malların ithalatında görülen hızlı artışla geçici olarak telafi edilen verimlilikteki düşüş, bu durumu daha da kötüleştirmiştir¹⁹⁴⁶.

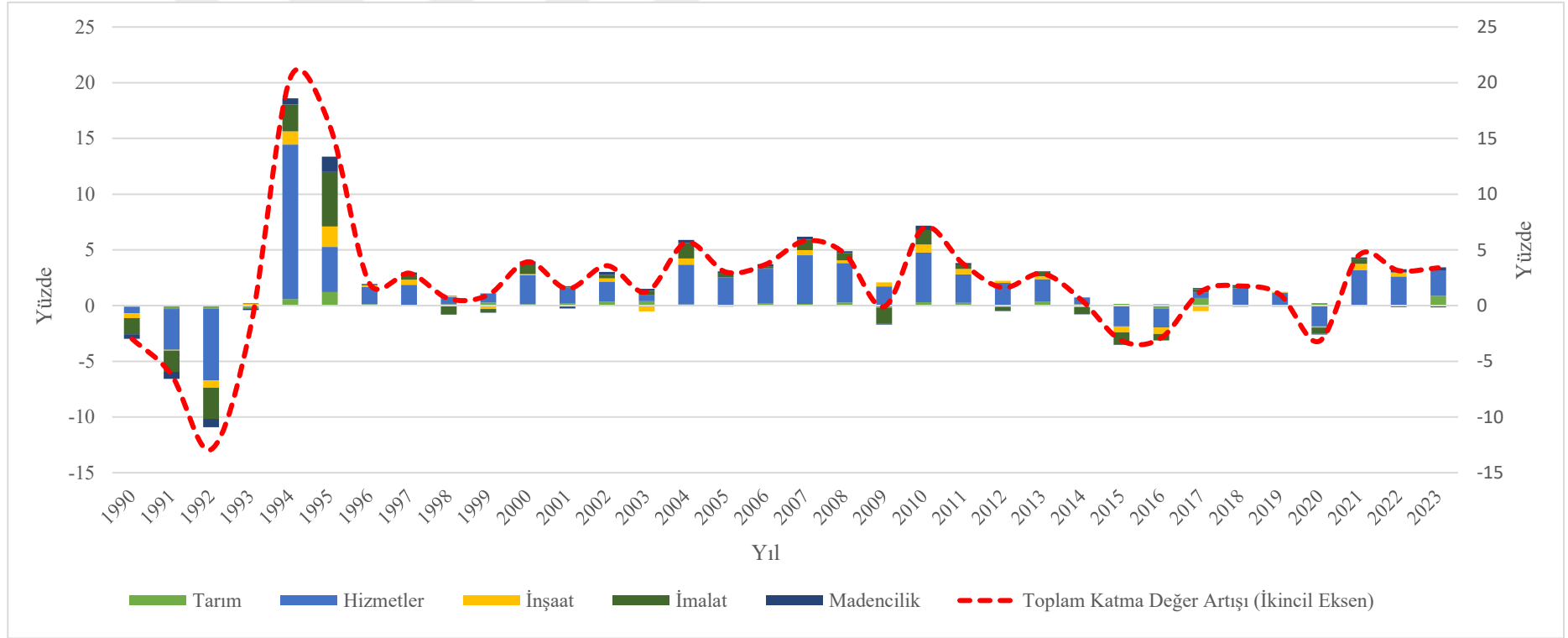
¹⁹⁴³ Özden, "Lula'nın İlimli Solundan Bolsonaro'nun Aşırı Sağına Brezilya", s. 25.

¹⁹⁴⁴ Marquetti, Alessandro Donadio Miebach, Morrone, "Back in Power: Prospects and Limits of Lula's Government", s. 6.

¹⁹⁴⁵ Evans, "Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil", s. 682.

¹⁹⁴⁶ Lena Lavinias, "How Social Developmentalism Reframed Social Policy in Brazil", **New Political Economy**, C. 22, S. 6, 2017, s. 631, doi:10.1080/13563467.2017.1297392.

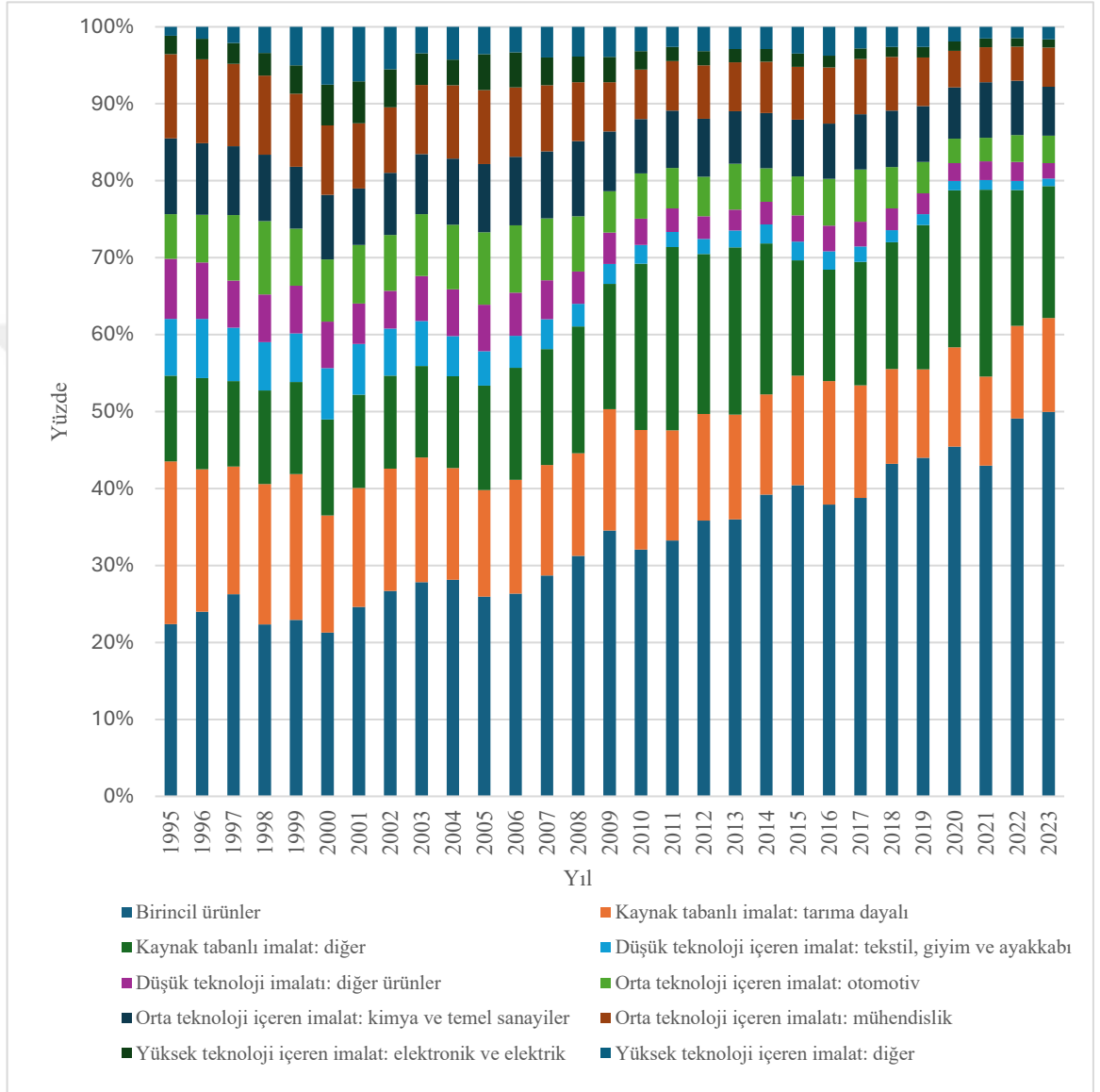
Grafik 15. Katma Değer Payları (1990 – 2023, Brezilya)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 15, Brezilya'nın katma değer üretimini birleşenlerine ayırmaktadır. Bu ayrışma içerisinde, 1990-2023 yılları arasında imalat sanayinin düşen payına koşut olarak hizmetler sektörünün payının arttığı gözlenmektedir.

Grafik 16. Mal İhracının Sektörel Dağılımı (1995 – 2023, Brezilya)

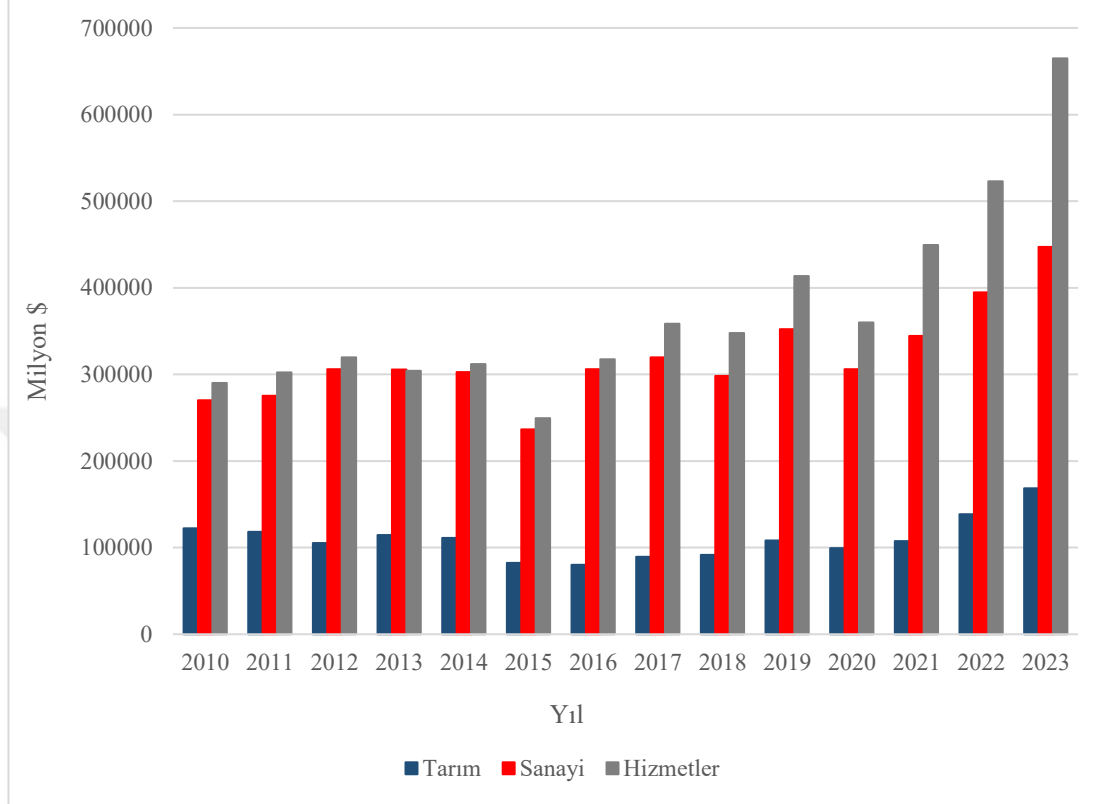

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 16, Brezilya'nın mal ihracının sektörel dağılımını göstermektedir. Bu grafiğe göre Brezilya'da 2000'li yıllar boyunca imalat sanayini payının gerilediği ve bu olguya koşut olarak birincil ürünlerin ihracının arttığı görülmektedir. İmalat içerisinde payı artan tek kalem madencilığe dayalı kaynak tabanlı imalat olmuştur. Böylece, yukarıda tartıştığımız Çin'e birincil ürünlerin ihracı ve Çin'den imalat ürünlerinin ithali olgusu kristalleşmektedir. Bu olgu, büyüme modelinin doğal ve

tarımsal kaynakların yoğun bir şekilde sömürülmesine dayanan yapısını göstermektedir¹⁹⁴⁷. Ayrıca, tarım sektörünün ihracat katkısının olmaması durumunda Brezilya'nın önemli bir cari açık sorunu ile karşılaşacağı ortaya çıkmaktadır¹⁹⁴⁸.

Grafik 17. DYY'lerin Sektörel Dağılımı (2010 – 2023, Brezilya)

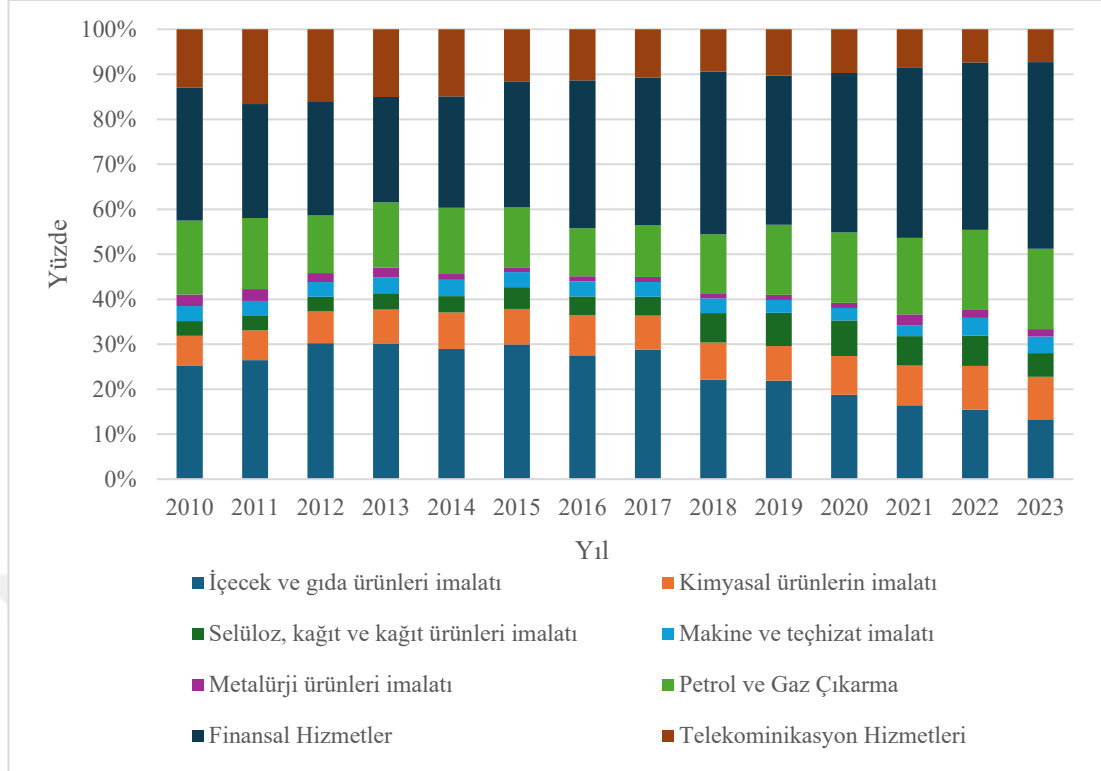
Kaynak: BCB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Brezilya'nın büyüme modelinin sanayisizleşme sürecinin bir diğer belirleyeni, DYY'lerin sektörel dağılımından izlenebilir. Grafik 17, tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe DYY'lerin dağılımını göstermektedir. Bu grafiğe göre DYY'lerin itici gücünün hizmetler sektörü olduğu, sanayinin payının ise azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Tarım sektörü ise üçüncül konumdadır.

¹⁹⁴⁷ Baletti, "Saving the Amazon? Sustainable Soy and the New Extractivism", s. 6.

¹⁹⁴⁸ Navarro, "The Rise and Fall of Land Reform in Brazil A Tale in Three Acts", s. 37.

Grafik 18. DYY’lerin Sektörel Alt Birleşenleri (2010 – 2023, Brezilya)

Kaynak: BCB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 18 DYY’lerin alt birleşenlerini incelemektedir. Bu grafiğe göre DYY’lerin itici gücünün hizmetler olduğu doğrulanmakta, ayrıca petrol ve gaz çıkarma faaliyetlerinin bütün sanayi faaliyetlerine baskın çıkmasından ötürü, Grafik 16’da sanayinin önünde olan tarımın, alt birleşenlerde sanayiye geçtiği tespit edilmektedir.

b. Bağımlı Finansallaşma Dinamikleri

Yukarıda, Brezilya’nın büyüme modelinin yüksek faiz oranlarına olan bağımlılığı geniş bir biçimde anlatılmıştır. Bu noktada evvela, finansal hizmetler sektörünün önemli bir büyüme sağladığı görülmektedir. Brezilya’nın artan uluslararası finansallaşmasının bir tezahürü, Brezilya para biriminin uluslararası hale gelmesi ve küresel olarak işlem gören bir portföy varlığına dönüşmesidir. Bu süreç uluslararası finansal krizin ilk aşamasında, uluslararası yatırımcıların uluslararası finansal piyasalarda artan belirsizlik ve düşen kârlılığın ardından yüksek getirili ve likiditesi yüksek varlıklar aramasıyla yoğunlaşmıştır. Brezilya varlıkları, uluslararası finansal ticarete konu olan bir varlık sınıfı ve uluslararası portföylerin standart bir parçası olmuştur. Birkaç uzman kuruluşun yatırım hedefi olmanın ötesine geçen Brezilya varlıkları, finansallaşmış uluslararası piyasalara tamamen entegre olmuş ticaret araçları haline gelmiştir. Dolayısıyla, yüksek reel faiz oranı ve döviz kurunun değer

kazanma eğiliminin birleşiminin uluslararası yatırımcılara sağladığı kâr olanakları sayesinde real, faiz arbitrajı için en çok tercih edilen para birimlerinden biri olmuştur¹⁹⁴⁹. Bu yatırımcıların kısa vadeli güdülere sahip olması ve herhangi bir belirsizlik ihtimaline karşı ülkeyi hızlıca terk edebilme özelliği, Brezilya ekonomisi için önemli bir risk unsurudur.

Finansallaşmanın bir diğer başat özelliği ise başta dolar olmak üzere uluslararası para hiyerarşisinin üst basamaklarındaki para birimlerinde rezerv biriktirme sorunudur. Döviz alımlarından kaynaklanan parasal genişlemeyi ve olası enflasyonist baskıları kontrol altına almak için Bre BCB zilya Merkez Bankası kapsamlı parasal sterilizasyon operasyonları gerçekleştirmiştir. BCB, rezervlerindeki fazlalığının ulusal ekonomideki etkilerini dengelemek için kamu borç senetlerini yurt içi bankacılık sistemine sunarak büyük miktarda repo anlaşmaları yapmıştır¹⁹⁵⁰. Kredi ve mevduat arasındaki faiz oranı farkı (*interest rate spread*) ve reel kredi faiz oranının yüksekliği, GSYİH'nın yaklaşık %6'sının her yıl tahvil sahiplerine aktarılmasına neden olmaktadır. Bu durum, kamu borcu ve şirketlerin borçluluğunun yarattığı 'Brezilya tarzı finansallaşmanın ayırt edici özelliği'ni oluşturmaktadır. Bu getiriler son derece yoğunlaşmıştır. Finansal sermayeye sağlanan yoğun ekonomik getirilerin farkında olmak, iki açık sonuç doğurmaktadır. İlk olarak, finansal elitler, varlıklar ve getiriler üzerindeki mevcut tahakkümümü sürdürmeyi temel siyasal hedef olarak belirlemişlerdir. İkincisi, bu güç, elitlerin bu çıkarlarını gerçekleştirmek için ekonomi politikasının yapısı üzerinde güçlü bir etki kullanmalarını sağlamaktadır¹⁹⁵¹. Bu noktada, büyüme modelinin yeniden dağılım gayeli bir noktaya erişebilmesi için, siyasetin, finansal sermayenin taviz ve rızasını alacak bir program sunabilmesi gerekmektedir. Bu olguyu somutlaştırmak için Evans¹⁹⁵² şöyle demektedir:

“Sürekli hareketlilik çabaları temel önemdedir, ancak finans sermayesinin çıkarları ekonomi politikasını hakimiyetinde tutmaya devam ettiği sürece, sermayenin çıkarları sosyal korumanın genişlemesinin önündeki temel yapısal engel olmaya devam edecektir. Finans sermayesinin aracı eylemlerinin somut ayrıntıları belirsizliğini koruyabilir; ancak mantığı açıktır. Finans sermayesinin sosyal artıdan aldığı aşırı payını korumaya yönelik çıkarı

¹⁹⁴⁹ Kaltenbrunner, “International Financialization and Depreciation: The Brazilian Real in the International Financial Crisis”, ss. 308-9.

¹⁹⁵⁰ Kaltenbrunner, Paineira, “Subordinated Financial Integration and Financialisation in Emerging Capitalist Economies: The Brazilian Experience”, s. 298.

¹⁹⁵¹ Evans, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, s. 681.

¹⁹⁵² a.g.e., s. 685.

yadsınamaz. Finansal sermayenin bu çıkarlarını gerçekleştirmek için ekonomik, siyasi ve kültürel gücü kullanma yeteneği de aynı derecede açıktır.”

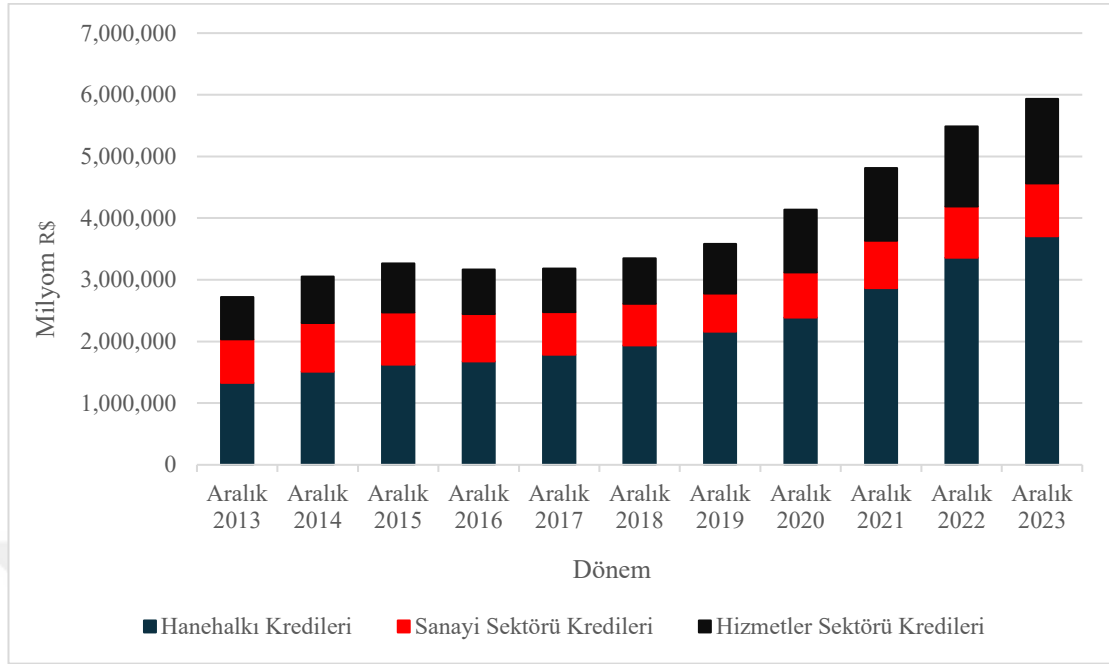
Bu nedenle Lula döneminin başarısı, finansal sermayenin kârlılığını koruyarak da olsa büyüme modelini toplum için yeniden dağılımı imkânlı kılacak bir eşiğe taşımış olmasıdır. Ayrıca finansallaşmanın reel sektörün ötesine giderek, sağlık sigortaları ve emeklilik fonları gibi menkul kıymetleştirme araçlarıyla sosyal politikaya da uzandığı görülmektedir. Bu anlamda, baskın sosyal bloğun faiz geliri sağlayan sermayeye (*interest bearing capital*) dayandığı tespit edilmektedir¹⁹⁵³. Finansallaşmanın, Brezilya’da reel yatırımları dışlamanın yanında, maddi olmayan duran varlıkları da dışladığı tespit edilmiştir¹⁹⁵⁴. Ayrıca, kredi aracılığıyla tüketimin artışının, yurttaşların kitlesel tüketim pazarına ve finans sektörüne dahlini arttırması hem sosyal alanda hem de üretim alanında belirgin iyileşme olmaksızın gerçekleşmiştir. Tüketim, yüksek maliyetli borçlanma, hane halkı borçluluk düzeylerinin artması ve sosyal yardımların ipotek altına alınmasıyla sürdürülürken, kamunun sosyal hizmetleri kötüleşmiş ve sağlık, eğitim ve diğer hizmetlerin metalaşması yaygınlaşmıştır¹⁹⁵⁵.

¹⁹⁵³ Lavinas, “How Social Developmentalism Reframed Social Policy in Brazil”, s. 632.

¹⁹⁵⁴ Halima Jibril, Annina Kaltenbrunner, Effie Kesidou, “Financialisation and Intangible Assets in Emerging Market Economies: Evidence from Brazil”, **Cambridge Journal of Economics**, C. 49, S. 2, 2025, s. 298, doi:10.1093/cje/beaf003.

¹⁹⁵⁵ Lavinas, “How Social Developmentalism Reframed Social Policy in Brazil”, s. 640.

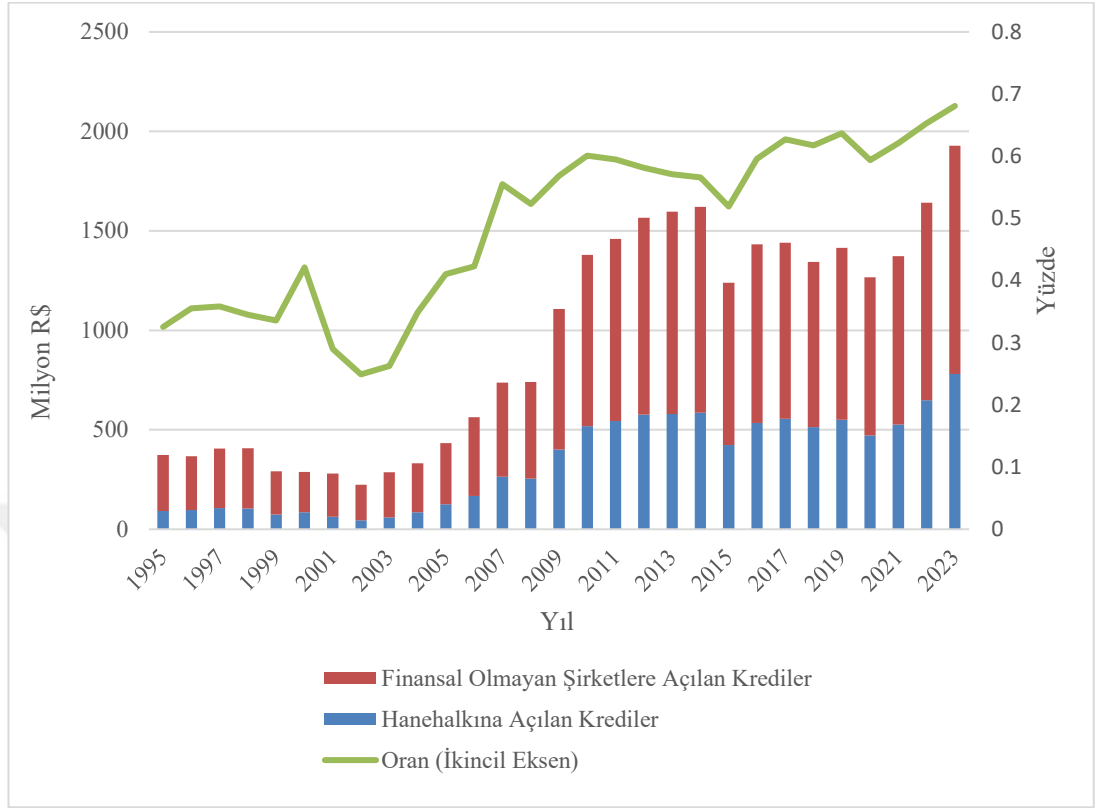
Grafik 19. Kredilerin Sektörel Dağılımı (Aralık 2013 – Aralık 2023, Brezilya)

Kaynak: BCB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 19, Brezilya’da 2013-2023 arasında Brezilya’da kredilerin sektörel dağılımını incelemektedir. Bu bulgulara göre hane halkına verilen kredilerin en yüksek paya sahip olduğu, hizmetler sektörünün kullandığı kredilerinse sanayi sektörünü aştığı görülmektedir.

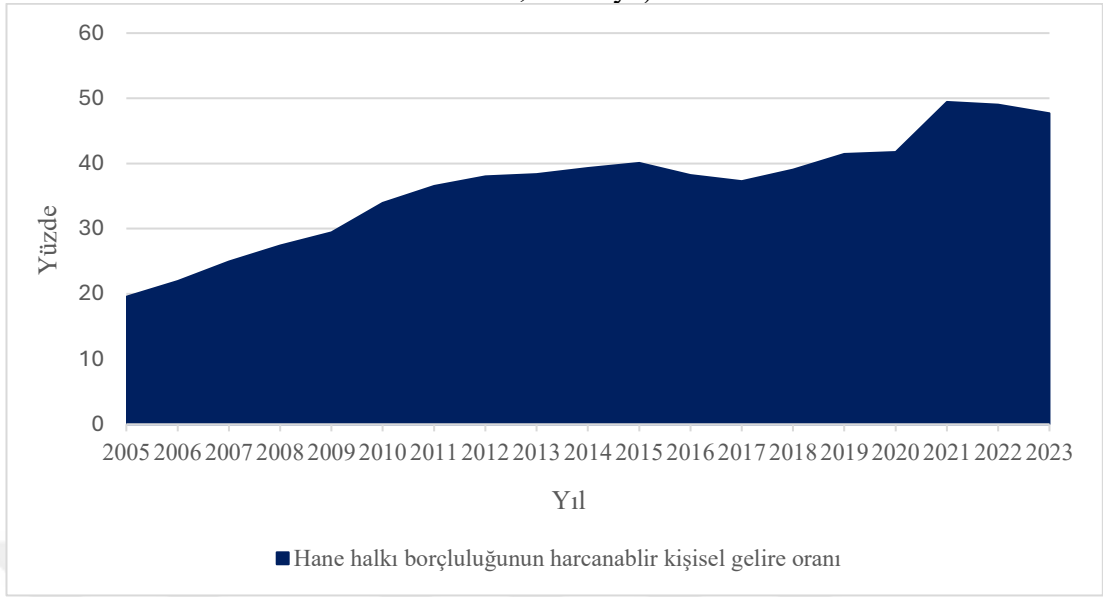
Grafik 20. Kredilerin Şirketler ve Hanehalkı Arasında Ayrıştırılması (1995 – 2023, Brezilya)

Kaynak: FRED verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 20, Brezilya'da hane halkına açılan ve finansal olmayan özel şirketlere açılan kredileri karşılaştırmaktadır. Bu grafikte, 1995-2000 yılları arasında finansal olmayan özel şirketlere açılan kredilerin gerisinde kalan hanehalkı kredilerinin, 2000'li yılların başından itibaren finansal olmayan özel şirketlere açılan kredileri aştığı gözlenmektedir.

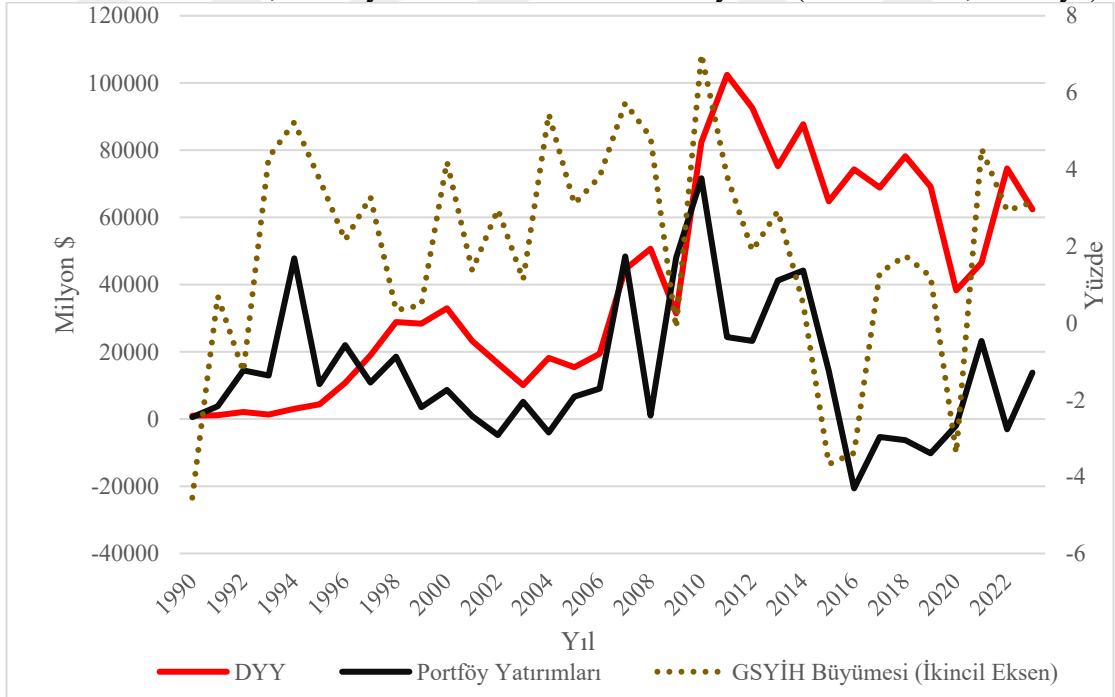
Grafik 21. Hanehalkı Borçluluğunun Harcanabilir Kişisel Gelire Oranı (2005 – 2023, Brezilya)

Kaynak: BCB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 21, Brezilya’da 2005-2023 yılları arasında hane halkı borçluluğunun harcanabilir kişisel gelire oranını göstermektedir. 2005 yılında %19,56 olan bu oran, 2023 yılında %47,69’a çıkarak iki kattan fazla artış göstermiştir.

Grafik 22. DYY’ler, Portföy Yatırımları ve İktisadi Büyüme (1990 – 2023, Brezilya)

Kaynak: CEPALSTAT verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Son olarak, finansallaşmanın önemli bir belirleyeni olan ve yukarıda anlatıldığı üzere ani giriş çıkışlarla ülkenin ödemeler dengesi krizine girmesine neden olan portföy yatırımları incelenmelidir. Grafik 22’de, Brezilya’da portföy yatırımlarının,

real planı akabinde istikrarlı bir düzene kavuştuğu, Lula döneminde sağlanan geniş uzlaşıyla bu istikrarın korunduğu, ancak 2014 sonrasındaki siyasal sorunlarla beraber oldukça dengesiz bir yapıya geldiği görülmektedir. Bu siyasal istikrarsızlık ve büyüme koalisyonundaki aşınmanın, DYY'leri de kırılgan bir yapıya kavuşturduğunu eklemek gerekmektedir.

6. Genel Değerlendirme

Brezilya'da kalkınma stratejileri tarihsel olarak iki temel çizgi etrafında şekillenmiştir. Bunlardan ilki, serbest piyasa mekanizmasının tam anlamıyla işler hale gelmesinin ülkenin iktisadi kalkınmasını sağlayacağı görüşünü savunurken ikinci çizgi ise sanayileşmeyi stratejik bir öncelik olarak benimsemektir. PT bu iktisadi tartışma zemininde özgün bir siyasal proje geliştirmiş; topraksız köylüler, kent yoksulları, siyahiler, kadınlar ve çevreciler gibi toplumsal kesimlere ulaşarak bu kesimlerin örgütlü işçi sınıfıyla birlikte hareket edebilmesini sağlamıştır.

Brezilya ekonomisinin hızlı büyüdüğü 'mucize yıllarında' yeni sermaye fraksiyonları, geleneksel toprağa dayalı servetten bağımsız biçimde sermaye birikim olanakları elde etmeye başlamıştır. Bu yeni kesimler, devlet desteğine ihtiyaç duyulmaksızın küresel ekonomiye entegre olunabileceğini savunmuş ve daha serbest bir ekonomi talep etmiştir. Collor yönetimiyle başlayan ve ardından bir süreklilik arz eden neoliberal politikalar neticesinde, Brezilya'nın devlet – yerli sermaye – yabancı sermaye üçgenindeki iş bölümü çözülmüş ve yabancı sermaye baskın hale gelmiştir. Bu dönemin büyüme koalisyonu, rantçı kapitalistlerden, büyük kamu hizmeti şirketlerinin hissedarlarından, tarım sektörünün temsilcilerinden ve finans sektörünün yöneticilerinden oluşmuştur. Finans sermayesi bu süreçte giderek daha baskın bir toplumsal güç konumuna gelmiştir.

Cardoso döneminde üretken ve finansal sermayenin hareketine tam serbestlik tanıyan politikalar, sosyal grupların ve yerli elitlerin desteğini almış; bu politikalar bir 'ulusal strateji' olarak benimsenmiştir. Brezilya'nın yeni kalkınma modeli, finansallaşmanın derinleştiği küresel konjonktürde, dalgalanmalara ve istikrarsızlıklara açık bir yapı yaratmıştır. Kamu borcu üzerinden finansal kâr elde eden bankalar, eski üretken sermaye kesimleri ve finansal olmayan şirketlerden oluşan rantçılar, ÇUŞ'lar, finansal sermaye birleşerek baskın sosyal blok ve büyüme koalisyonunun parçası haline gelmiştir. Bu dönemde enflasyon hedeflemesi, merkez

bankası bağımsızlığı, dalgalı kur rejimi ve daraltıcı para–maliye politikaları temel iktisat politikası çerçevesini oluşturmuştur.

1998 Krizi'yle birlikte iktisadi büyümenin zayıflaması, bu büyüme koalisyonunun toplumdan gelen tepkilerle sarsılması sonucunu doğurmuştur. Bu tepkiler, uzun süredir neoliberal politikaların 'kaybedenlerinin' sözcülüğünü yapmış PT'nin yükselişiyle neticelenmiştir. PT'nin yükselişinde ise örgütlü işçi sınıfının formel kesimleri — metal ve banka işçileri, alt kademe memurlar, öğretmenler gibi — belirleyici bir toplumsal destek tabanı oluşturmuştur. Bu kesimlere, kayıt dışı çalışan vasıfsız emekçiler de eklenmiş, böylece neoliberal dönüşümden olumsuz etkilenen 'kaybedenler koalisyonu' PT'nin toplumsal dayanağı haline gelmiştir. PT'nin diğer önemli destekçisi, ithalat serbestisi ve ÇUŞ'ların rekabet baskısı altında kalan geleneksel sanayi burjuvazisi olmuştur. Bu kesimler, Lula'nın iktidara gelmesini, küresel rekabetin yol açtığı krizlere çözüm olarak görmüştür. Lula, bu beklentilere paralel biçimde reel ücretler ile sanayici kârlarının birlikte yükselebileceği bir ekonomik yapı kurmayı hedeflemiş ve sanayicilerin büyüme koalisyonu içindeki konumunu güçlendirmek için aktif çaba göstermiştir. Neoliberal dönüşüm sürecinde konumları zayıflayan büyük toprak sahipleri, merkez sağa yakın oligarklar ve Brezilya'nın yoksul çevre bölgelerinin siyasal temsilcileri de bu koalisyona eklemlenmiştir. Böylece Collor ve Cardoso (1990 – 2002) dönemlerinde uygulanmış olan 'yurt içi talebe dayalı büyüme modeli' Lula döneminde 'zayıf ihracat itişli büyüme modeli'yle ikame edilmiştir. Bu süreçte net ihracatın katkısının pozitiften evrilmesine koşut olarak kamu açıklarının azalması ve dış sektör dengesinin negatife evrilmesi etkili olmuştur.

Bu noktada Lula'nın güçlü bir toplumsal tabanın desteğini alması ve sistem karşıtı bir geçmişinin varlığı, baskın sosyal blokta endişelere neden olmuştur. Lula, bu endişeleri teskin etmek savıyla 'Brezilya Halkına Mektup'u yayınlamış ve önceki dönem iktisat politikalarını sürdüreceğini taahhüt etmiştir. Nitekim Lula'nın başta finansal sermaye olmak üzere baskın sosyal blok ile bir anlaşmazlık içine düşmediği görülmektedir.

Lula döneminde sosyal destek ödemelerinin — özellikle Bolsa Família programı — artması ve uluslararası sermaye akımlarıyla beraber iktisadi büyümenin sağlanması, Lula'nın popülerliğini yükseltmiş, 2006 seçimlerinde, 2002'de ulaşamadığı seçmen kesimlerine de erişmesini sağlamıştır. Böylece neoliberal

politikalarından olumsuz etkilenenlerin oluşturduğu ‘kaybedenler koalisyonu’, büyümeden pay alan ‘kazananlar koalisyonu’na dönüşmüştür. Bu süreçte eğitimli orta sınıfın desteği ise kademeli olarak azalmıştır.

Lula döneminde sendikalar ve toplumsal hareketler önemli bir dönüşüm geçirmiştir. PT iktidarı boyunca sendikaların bağımsız muhalefet gücü zayıflamış, sendikalar hükümetin siyasal projesine eklenmiş ve emek hareketinin siyasal özerkliği daralmıştır. Lulismo, bir yandan burjuvazinin kâr odaklı talepleri ile halk sınıflarının beklentileri arasında uzlaştırıcı bir çizgi kurmayı hedeflemiş; diğer yandan finansal sermayenin hegemonik konumuna alternatif bir ‘milli burjuvazi’ yaratma iddiası taşımıştır. Bu dönemde, elverişli uluslararası finansal şartlar ekseninde ‘ulusal şampiyonlar’ olarak tanımlanan inşaat, imalat, madencilik, petrol, gıda ve agro-sanayi sektörleri kredi genişlemesinden önemli ölçüde yararlanmıştır. Böylece Collor ve Cardoso dönemlerinde şekillenen finans merkezli büyüme koalisyonu, içermelerle birlikte Lula döneminde teşmil edilmiştir.

Büyük Durgunlukla birlikte kâr oranlarının ve ticaret hadlerinin düşmesi, büyüme koalisyonunun çözülmesinde belirleyici bir rol oynamış; bu çözülme, 2016’daki ‘yumuşak darbe’ olasılığını güçlendiren siyasal zemini hazırlamıştır. Böylece Brezilya’da ‘kapsayıcı neoliberalizm’ olarak nitelendirilebilecek Lulismo dönemi, finansal sermaye ve geleneksel orta sınıfları temsil eden rantçılarla işçi sınıfının örgütlü kesimlerini ve üretken sanayi sermayesini bir arada tutma kapasitesini yitirmiştir. Lula’dan sonra göreve gelen Rousseff, Büyük Durgunluğun da etkisiyle FIESP öncülüğünde yeni bir büyüme koalisyonu kurmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda düşük faiz politikasını benimsemiştir. Ancak bu adım, 1990’lardan itibaren güç kazanan ve Lula döneminde konumunu koruyan finans sermayesinin ve büyük ulusal şirketlerin sert muhalefetiyle karşılaşmış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tekstil ve ayakkabı gibi düşük teknoloji fakat yüksek istihdam kapasitesine sahip sektörleri destekleme çabaları da bu güç dengesi nedeniyle sınırlı kalmıştır. Başarısız büyüme koalisyonu denemesi, 2014 sonrasında artan toplumsal huzursuzluklarla birleşmiş ve FIESP de Rousseff’e olan desteğini geri çekmiştir. Bu noktada güçlendirilmesi savlanan ‘milli burjuvazinin’ finans sermayesiyle aynı hizaya gelmesi, bu hedefin başarısızlığını göstermektedir. Bu noktada, Rousseff’in yaşadığı siyasal bunalım, ‘zayıf ihracat itişli büyüme modeli’nin krize girmesiyle açıklanabilir. Nitekim bu süreç, yurt içi talep itişli büyüme modeline geri dönüşü de beraberinde getirmiştir.

Rousseff'in ardından göreve gelen Temer yönetimiyle 'teknokratik restorasyon' deneyi de bu büyüme modelinin tadiline yol açmamıştır. Temer yönetimi, kamu harcamalarını anayasal hükümlere bağlayacak değişiklikler yapması, tarımda kırsal bloğun taleplerini uygulaması ve emeklilik ve sosyal güvenlik reformlarıyla birlikte neoliberal iktisat politikalarının sürekliliğini sağlamış ve ekonominin siyasetten arındırılması sürecini perçinlemiştir. Ülkenin ihracat itişli merkantilist modele evrilecek bir sanayi altyapısının bulunmaması ve uluslararası finansal şartların kredi genişlemesi kanalıyla büyümeye el vermiyor olması baskın sosyal bloğu tatmin edecek bir büyüme koalisyonunu yaratılamamasıyla neticelenerek siyasal otoriterleşmeye kapı aralamıştır. Nitekim Brezilya'da da anaakım siyasal özneler olan güvenin sarsılması ve PT'nin sınıf siyasetini sönümlendirmesi ötekileştirme dolayısıyla siyaset yapan ve neoliberal iktisat politikalarına bağlı olan Bolsonaro'nun göreve gelmesinin yolunu açmış ve Bolsonaro, Temer döneminin teknokratik restorasyonunun altyapısından faydalanarak emeklilik, sosyal güvenlik reformu, kamu harcamalarının baskılanması gibi politikaları yürürlüğe koymuştur.

Ancak Brezilya'da otoriter neoliberalizmin kalıcı olmadığı görülmektedir. Nitekim bu model, baskın sosyal bloğun rızasını sağlayamamıştır. En başta Bolsonaro'nun iktidarını 'yeni bir sayfa' olarak gören finansal sermaye, büyük ulusal sermaye ve kırsal blok, umdukları iktisat politikalarının gerçekleşmediğini gördükten sonra, COVID-19 pandemisinin de etkisiyle, Bolsonaro'ya olan desteğini çekmiştir. Bu olguya koşut olarak başta yargı bürokrasisi olmak üzere iktidar bloğunun da Bolsonaro'ya yekûn bir destek sunmadığı görülmektedir. Nitekim bu kesimler artık baskın sosyal blok için tanıdık ve öngörülebilir bir siyasal özne olan Lula'nın göreve gelişini desteklemiştir. Ancak Lula ve Bolsonaro'nun arasındaki çok az oy farkı, Lula'nın seçmen tabanında yaşanan dönüşüm ve Bolsonaro'nun siyasal geleneğinin başka bir isimle devam etme olasılığı, Post Washington Uzlaşısı uyarınca örgütlenmiş toplumsal yapının siyaseti ekonomiden ayırıştırmasının otoriterleşmeye açtığı zeminin bir delilidir. Bu kurumsal yapılanmanın yarattığı apolitikliğin otoriterleşme karşısındaki dirençsizliği, kendisini CONSEA'nın feshinde de göstermiştir. Kırsal bloğun talepleri uyarınca alınan fesih kararına karşı CONSEA'nın çıkarlarını gözettiği ileri sürülen aile çiftliklerinden yapısal bir direnç unsurunun oluşmaması, toprak

dağılımındaki eşitsizlikler ve kırsal bloğun hâkim gücüne karşı CONSEA'nın etkisiz kalmasının bir sonucudur¹⁹⁵⁶.

Nitekim Brezilya'da 1988 Anayasası bütçe üzerinde yasamanın denetimini büyük ölçüde kısıtlarken, Cardoso döneminde yasalaşmış olan Mali Sorumluluk Yasası, kamu harcamalarını yasal ve anayasal sınırlara tabi tutarak yine demokratik talepleri iktisadi süreçlerden ayıştırmıştır. Benzer harcama dönük yasal değişikliklerin Temer döneminde de yapıldığı görülmektedir ve Bolsonaro, göreve gelmesi akabinde kamu harcamalarını kısıtlayan bu yönetimi güçlendirmiştir. Lula ise, 2023'te tekrar göreve gelmesinin akabinde kamu harcamalarına dair kısıtlar getiren yasayı değiştirerek iktisadi yeniden siyasetin gündemine açmaya azmetmiştir. Bu noktada Brezilya'da Lula yönetimini, otoriter neoliberalizme 'sistem içi' bir karşı saldırı olarak da değerlendirmek olasıdır. Bu yönetimin kalıcılığında, bizce, ekonomiyi tekrar sınıf siyasetinin gündemine açabilmek yetisi etkili olacaktır.

C. TÜRKİYE

Türkiye'nin iktisat politikaları, 1960'lı yıllara dek serbesti ve ithal ikamecilik arasındaki gerilimler tarafından şekillenmiştir. Nitekim 1930'lu yıllar ithal ikameciliğin erken bir altyapısını oluşturacak olan KİT'lerin kurulmasıyla, 1950'li yıllar ise tek parti yönetiminden çok partili hayata geçişle birlikte özel girişimciliğin yükselmesiyle belirginleşmektedir. 1950 sonrasında kurucu bir özelliği olan serbest seçimlere dayalı demokrasi, askeri müdahalelerle kesintilere uğramış ve askeri darbeler iktisat politikalarının dönüşümünü de belirlemiştir. Bu bağlamda 1960 darbesi planlı kalkınma, 1980 darbesi ise neoliberal dönüşümü şekillendirmiştir

1960 sonrasında egemen olan ithal ikameciliğin uluslararası etmenlerle beraber sınırlarına dayanması, 1980 sonrasında ticaretin, sermaye hareketlerinin ve emek piyasasının serbestleşmesine dayalı yapısal bir iktisadi dönüşümle neticelenmiştir. Bu dönüşüm sürecinde Türkiye küresel finansal sisteme ikincil – bağımlı (*subordinate*) bir konumda eklenmiş ve uluslararası sermaye akımları ülkenin iktisadi göstergelerinin başat belirleyeni olmuştur. Bu dönüşüme makro iktisadi göstergelerde artan kırılganlıklar ve iktisadi krizler arasındaki zamansal dönemlerin azalması eşlik etmiştir. İlerleyen başlıklarda 1990 sonrasında uygulanan büyüme modelleri ve

¹⁹⁵⁶ Escher, "Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate", s. 161.

büyüme koalisyonlarının siyasal ve sınıfsal dönüşümleri, 1990 öncesinin tarihsel birikimi eşliğinde tartışılacaktır.

1. 1980 Öncesi Dönem

a. Osmanlı Devleti'nin Kapitalizme Eklemlenmesi

Osmanlı Devleti'nin son 200 yılı, dünya ekonomisinde kapitalist birikim rejiminin yerleşmesi ve teşmilinin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Osmanlı, evvela merkantilizm, ardından sanayileşme yolunu izleyen gelişmiş dünyanın izleğine bu sırayla eklemlenememiştir.¹⁹⁵⁷ Osmanlı'nın sanayileşmenin dışında kalma süreci, iç ve dış belirleyenlerle birlikte tartışılmıştır. Bu süreçte iç etkenleri önceleyen iktisat tarihçileri, sermaye birikiminin noksanlığı, teknolojik eksiklikler, nitelikli işgücü eksikliği ve devletin kurumsal kapasitesinin yetersizliği gibi sebeplere değinmektedir. Dış nedenleri önceleyenler ise, temelde sanayileşmenin başlangıç aşamalarında olan kesimlerin, kapitalizme eklemlenme sürecindeki serbest dış ticaret zorunluluğu neticesinde baskılandığını vurgulamaktadır¹⁹⁵⁸.

1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan önce İngiltere'ye hammadde ve gıda ürünleri ihracına, İngiltere'den ise başta tüketim malları olmak üzere sınai ürünler ithaline dayanan ticaret rejimi, bu antlaşmayla birlikte kurumsal ve yapısal olarak tam anlamıyla yerleşmiştir. Bu antlaşma ve akabinde Avrupa ülkeleriyle imzalanan aynı amaçlı antlaşmalar, siyasal sebeplerle evvelden verilen kapitülasyonlarla birleşmiş ve yabancılar, Osmanlı vatandaşlarına nazaran başta vergiler olmak üzere birçok konuda yasal üstünlüğe erişmiştir¹⁹⁵⁹. Bu yapısal dönüşümün bir doğal sonucu, yabancılar doğrudan vergi uygulanamaması, sanayiye geliştirmeye yönelik kamusal teşvik politikalarının hayata geçirilememesi ve imalatın gelişmesinin baskılanması olmuştur. Nitekim başta dokumacılık olmak üzere imalat ürünleri, ucuz ithal ürünleri karşısında tutunamamış ve yerli üretim gerilemiştir¹⁹⁶⁰.

Dış ticaret yapısındaki bu dönüşüm Osmanlı'yı, İngiltere'nin 1846 yılında 'Tahıl Yasaları'nı kaldırmasıyla oluşan konjonktürün de etkisiyle İngiltere'nin

¹⁹⁵⁷ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 6. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 14.

¹⁹⁵⁸ Fikret Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, 2. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 236.

¹⁹⁵⁹ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, 2. Baskı İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, ss. 73-76; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 15-20.

¹⁹⁶⁰ Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 236; Oya Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünyası*, 2. Baskı İstanbul: Yordam Kitap, 2007, s. 88.

özellikle hububat ürünlerini temin ettiği ülkelerden birisi haline getirmiştir. Ayrıca, Osmanlı'nın özellikle tüketim mallarının ihraççısı konumuna gelmesi, ithalatın ihracattan daha hızlı artması neticesinde yükselen dış ticaret açıklarını doğurmuştur. Dış ticaret açığının karşılanması çabasının doğal sonucu ise dış borçluluk olmuştur¹⁹⁶¹. Ülkelerindeki düşük faizlere karşı Osmanlı'nın yüksek bir faizden borçlanması, borç verenler için Osmanlı borç senetlerini kâr elde etmenin oldukça risksiz bir aracısı kılmıştır¹⁹⁶². Dış borçluluğun şartlarının ağırlaşmasıyla birlikte borçlanma sadece faiz ödemelerini gerçekleştirmek için bir araç haline gelerek en nihayetinde moratoryum ilanı ile sonuçlanmıştır¹⁹⁶³. 1881 yılında, Osmanlı dış borçlarının alıcılarını korumak savıyla Duyun-u Umumiye İdaresi (DUI) kurulmuştur ve kamu gelirlerinin bir kısmını yönetme yetkisi bu kuruma devredilmiştir. Zaman içinde iktisat politikalarını yönlendirme gücüne de erişen DUI, Osmanlı maliyesini ikame eden bir kuruluş konumuna yerleşmiş ve kamu gelirlerinin %30-35'lik kısmının hâkimi olmuş, tarımda üretilen artığın faiz ödemeleri dolayısıyla para sermayeye aktarılmasının aracısı konumuna gelmiştir¹⁹⁶⁴. Bu dönemin belirleyici bir başka kurumu, senyoraj hakkını elinde bulunduran Osmanlı Bankası'dır. Bu durum, Osmanlı'nın para basarak yeni satın alma gücü yaratımından mahrum kalması ve bu amaçla vergiler ve borçlanmaya başvurması sonucunu doğurmuştur¹⁹⁶⁵.

Bu dönemin bir diğer belirleyicisi ise, DYY'lerdir. DYY'ler, ticaret sermayesinin gereksinimleri uyarınca eylemlilik göstermiş ve demiryolları ile limanların inşasını gerçekleştirmiştir. Demiryolları ve limanların yapımıyla beraber ticaret hacmi artmış, özellikle temel tüketim mallarının ithali, tarım ürünlerinin piyasaya açılması ve vergi gelirlerinin artışı kolaylaşmıştır¹⁹⁶⁶. Osmanlı'nın kapitalizme eklemlenmesi, yabancı ve gayri müslim ticaret ve para sermayesi dolayısıyla olmuş, bir sanayi burjuvazi oluşamamıştır¹⁹⁶⁷.

¹⁹⁶¹ Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, ss. 79-81; Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadî Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 237.

¹⁹⁶² Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 6. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s. 25.

¹⁹⁶³ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 20.

¹⁹⁶⁴ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 19. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 55-56; Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 35.

¹⁹⁶⁵ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 20.

¹⁹⁶⁶ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 60-61; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 29.

¹⁹⁶⁷ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 63; Fuat Ercan, "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi", **Praksis**, S. 5, 2002, s. 57.

Bu noktada Osmanlı'da, aşağıda tartışacağımız 'milli iktisat' düşüncesini tetikleyen unsur, sermayenin ilkel birikiminin ırksallaşma temelinde gelişen dinamiğidir. Osmanlı'da erken sermaye birikiminden yarar gören ticaret burjuvazisinin yurt dışına açılan kısmını gayri müslim Osmanlılar oluşturmuş ve Müslüman kesim bu alanın dışında kalmıştır. Özellikle dış ticarete etkinlik gösteren bu kesimler, Osmanlı'nın yabancı devletlere verdiği siyasal tavizlerden, yabancı devlet pasaportu taşımaları dolayısıyla istifade etmiştir¹⁹⁶⁸. Müslüman ticaret burjuvazisi ise ülke içi ticarete baskın konumdadır. Devletten vergi toplama yetkisi sayesinde zenginleşerek toprak sahibi olan ve bu iktisadi güçlerini tefecilik ve ticaretle sermayeye eviren bu sınıf, orta ve büyük ölçekli çiftçilerle beraber siyasal kadroların ve bürokrasinin desteğini alarak, savaş yıllarındaki fiyat artışlarından kaynaklanan yüksek kârlar elde etmiştir¹⁹⁶⁹. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, kapitalist birikim rejimine yarı sömürge bir çevre ülkesi olarak eklenmiştir¹⁹⁷⁰.

b. Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişin Düşünsel ve Sınıfsal Altyapısı

Osmanlı'dan cumhuriyete geçişin taşıyıcısı, Osmanlı'nın bir sanayi burjuvazisi yaratmamış olması ve var olan ticaret burjuvazisinin kısıtları nedeniyle, küçük burjuva aydınları olmuştur¹⁹⁷¹. Bu noktada, bu kesimin özellikle Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye'de eğitim görmüş askeri ve sivil bürokratlardan neşet ettiğini söylemek mümkündür. Osmanlı'da askeri gereksinimlerle başlayan ve sonrasında süreklilik kazanan Batılılaşma ve modernleşme ihtiyacının kurumları, burjuvazinin yokluğunda değişimi talep eden bir entelektüel yapının oluşmasına vesile olmuştur¹⁹⁷². 19.yy'ın sonlarında kurulmuş olan bu okullarda yetişmiş ve köken olarak imparatorluğun muhtelif bölgelerinden gelen bürokratlar, yeni oluşan bir 'aydın sınıfı'nı

¹⁹⁶⁸ Cem Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", **Toplumsal Yapı Türkiye'de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s. 87; Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015**, 23. Baskı Ankara: İmge Kitabevi, 2018, s. 26; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 25; Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, çev. Fikret Adaman, 10. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 66.

¹⁹⁶⁹ Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", ss. 87-88; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 39-40; Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 94.

¹⁹⁷⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 21; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 35; Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, s. 72; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 53; Şevket Pamuk, **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi**, 4. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 196.

¹⁹⁷¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 26.

¹⁹⁷² Murat Belge, **Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 540, 557.

simgelemiştir¹⁹⁷³. Bu sınıfın yerleşmesini incelemek, Türkiye’de iktisadi düşünceyi anlamak için önemlidir.

Yeni Osmanlılar, bu sınıfın oluşmasının ilk basamağı olarak değerlendirilebilir. Oldukça az sayıdaki bu aydınlar, eğitilmiş olmalarının kendilerine ülke yönetiminde söz sahibi olmak hakkı verdiğini düşünmektedir¹⁹⁷⁴. Yeni Osmanlıların amacı, evvela ‘devleti içine girdiği çıkmazdan kurtarmak’ta somutlaşmış, bu amacı fiile dönüştürecek yolu ise özgürlük ile anayasal ve meşruti demokraside görmüşlerdir. Yeni Osmanlılar, devletin bekasına yönelik tehdidin Tanzimat olduğunu düşünmüş, Tanzimat’la birlikte bürokrasideki yozlaşmayı ve Batı karşısında devletin düştüğü aciz durumu düzeltmeyi savlamışlardır¹⁹⁷⁵. Yeni Osmanlıların düşünceleri, 1876 Anayasası’nda karşılık bulmuş, bunun yanında Batı’nın Osmanlı toplumundan ileride olduğu ve Batı’nın ülkedeki azınlıklarla girdiği iktisadi ilişkilerin iktisadi emperyalizmin bir aracı olduğu olduğunu kabulleriyle iz bırakmıştır¹⁹⁷⁶. Bu iz, 1890’larda Yeni Osmanlıların ardılı olarak gelişecek bir hareket olan Jön Türklere sirayet etmiştir. Jön Türklerin yukarıda değindiğimiz batıdan etkilenen kurumlarda eğitim görmeleri, Yeni Osmanlılara nazaran farklı bir zihin dünyası ve ‘tarih bilinci’ne sahip olmalarıyla neticelenmiştir. Bu noktada Jön Türklerin temel gündemlerinin, öncülleri gibi ‘devletin bekası, ıslahı ve kurtuluşu’nun yanında, milletin kimliğinin de kristalize edilmesi olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır¹⁹⁷⁷. Bu temel üzerinde, kadrolarını Jön Türklerin oluşturduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), evvela Askeri Tıbbiye’de kurulacak ve daha sonra diğer eğitim kurumları ve bürokrasi içerisinde örgütlenecektir. İTC’nin temel siyasal hedeflerini, mutlaki monarşi karşıtlığı ve iktisadi bağımsızlık arzusu olarak belirtmek olanaklıdır¹⁹⁷⁸. Son olarak Jön Türklerin, özellikle onların başat temsilcisi olan Harbiyelilerin, meritokratik bir gelenekten değil, aksine, Osmanlı’nın eğitim seferberliği dolayısıyla, alt ve orta alt sınıflardan ve

¹⁹⁷³ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 68.

¹⁹⁷⁴ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, s. 574.

¹⁹⁷⁵ Tanıl Bora, **Cereyanlar**, 2. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 32; Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 1 Cumhuriyet Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, ed. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Gültekin, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 47; Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 36. Baskı İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2024, s. 287; Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 25. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 86.

¹⁹⁷⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 300; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 87.

¹⁹⁷⁷ Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, ss. 50-53; Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 68.

¹⁹⁷⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 97; Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, ss. 71-72; Şerif Mardin, **Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908**, 5. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 26.

imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen, ekseriyetle taşralı kesimler olduğunu eklemek gerekmektedir¹⁹⁷⁹.

İTC'nin liberal iktisat görüşünü benimsediği ve kapitalist bir rejim kurgulamak istediği konusunda bir tartışma yoktur. Ancak Fırka içerisinde, liberal iktisadın farklı hizipleri temsil edilmektedir. Dolayısıyla serbestleşme yanlısı Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey gibi isimlerin yanında, 'milli iktisat' düşüncesini savunanlar da bulunmaktadır. Mehmet Cavit Bey etrafında kümelenen İTC'nin siyasal ve ekonomik anlamda liberal kanadı, 1908'in getirdiği özgürlük ortamında yayılacak taban bulamamış ve İTC içerisinde de etkisini yitirmiştir¹⁹⁸⁰.

Yabancı sermayenin etkisinin azaltılması ve gayri müslim sermayenin 'Müslüman Türk' bir sermayedar sınıfıyla ikame edilmesi olarak tanımlanabilecek ve İttihatçılıkla özdeşleşmiş¹⁹⁸¹ bir düşünce olan milli iktisat düşüncesinin yükselişi, milliyetçilikteki yükselişle eşanlı olarak gelişmiştir. Milli iktisat düşüncesi, iktisadi bir savaş alanı olarak kabul etmekte, 'millet ve devletin' kurtuluşunun iktisadi güçle sağlanacağını vurgulamaktadır¹⁹⁸². Türk milliyetçiliği içinde İttihatçılıktan Kemalizm'e uzanacak olan bu siyasa, 'bir sınıf olarak' sermayenin karşısında konumlanmamış, ancak sermayedarların kimliğinde taraf olmuş ve Türk-Müslüman bir sermayeyi yeğlemiştir¹⁹⁸³. Milli iktisat savunucuları, evvela bu uğurda devletin toplumu yukarıdan değiştirmedeki sürekli konumunu kabul etmekte¹⁹⁸⁴ ve 'asli unsurun' elinde olmayan ekonomiyi istikrara kavuşturmak için milli burjuvazinin varlığını, "*devletin bekasına dair milli bir dava,*" olarak nitelemektedir¹⁹⁸⁵. Ayrıca bu süreklilik, girişimci sınıfın siyasal ilişkiler dolayımıyla oluştuğunu ve girişimcilerin bürokratlar ve siyasetçilere "*girişimcilik faaliyetleri yoluyla devlete hizmet edecek istek ve kabiliyette,*" olduğunu kanıtlaması gerekliliğini de içinde taşımaktadır¹⁹⁸⁶. Bu anlamda Osmanlı'da ve cumhuriyetin ilk yıllarında iş bölümü ve sınıf mücadelesinin

¹⁹⁷⁹ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, ss. 578-79.

¹⁹⁸⁰ F. Hasan Arol, "Mehmet Cavit Bey", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, Mustafa Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 48-49; Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, 9. Baskı İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013, s. 75; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 27-28.

¹⁹⁸¹ Seven Ağır, "Milli İktisattan Önce Milli İktisat: Osmanlı Merkantilizmi?", **Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi**, ed. Seven Ağır, Alp Yücel Kaya, Ankara: İmge Kitabevi, 2023, s. 22.

¹⁹⁸² Bora, *Cereyanlar*, ss. 49-50.

¹⁹⁸³ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, s. 604.

¹⁹⁸⁴ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 99.

¹⁹⁸⁵ Bora, *Cereyanlar*, s. 51.

¹⁹⁸⁶ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 81.

etnik ve dini aidiyetler üzerinde vücut bulduğunu, devletin ise bu çatışmada evvela Müslüman, ardından Türk kimliğini taşıyanları asli unsur olarak belirleyerek desteklediğini eklemek gerekmektedir¹⁹⁸⁷. Bu noktada yine altını çizmemiz gereken husus, Jön Türklerin korumacı bir ulusal ekonomi talebini, var olan bir sanayi burjuvazisinin temsilcisi olarak dillendirmediği, aksine, bu burjuvaziyi var etmek için bu taleplerin sözcülüğüne soyunduğudur. Nitekim Jön Türkler, devlet iktidarını ele geçirmeyi, devleti kurtarma amacının yanı sıra milli burjuvazinin oluşumunu sağlamak için stratejik bir araç olarak değerlendirmiştir¹⁹⁸⁸. İTC'nin I. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde kapitülasyonları kaldırması, yabancılara verilen hukuki ayrıcalıkları sonlandırması, sanayiye teşviki savlayan bir kanun çıkarması, gümrük vergilerini arttırması ve sanayi ve bankacılık alanında anonim şirketler kurması bu amacın dışavurumudur¹⁹⁸⁹.

Cumhuriyetin kurucu kadrolarını içinden çıkaran İTC'nin, bürokrasi içerisinde orduya büyük önem verildiği görülmektedir. Ordu, anayasal meşrutiye ve özgürlüklerin koruyucusu olarak nitelenmiş, millet ve devletin mevcudiyeti ve bekasının ordunun sorumluluğu altında bulunduğu vurgulanmıştır¹⁹⁹⁰. Ordunun siyasete dahil, İTC iktidar olduğunda, cemiyet içinde oldukça tartışılan bir konu olmuştur¹⁹⁹¹. Buradan miras kalan 'modern' ordunun siyasete ve sivil bürokrasiyle müdahalesi, cumhuriyet döneminde de izine sıkça rastlayacağımız bir konudur. Nitekim cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal'in İttihatçılığın olumsuz bir tecrübesi olarak nitelediği ordunun siyasete dahilini engellemek için, kurucu kadroları siyaset ve askerlik arasında bir seçim yapmak durumunda bıraktığı bilinmektedir¹⁹⁹². Yine Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, ordunun rejimin koruyucusu olma konumunu geçici görmüş ve Batılı normlara uygun bir demokrasinin kurumsallaşmasıyla birlikte bu konunun tasfiye olacağını ummuştur¹⁹⁹³.

c. Tek Parti Döneminin Ekonomi Politikası

Cumhuriyetin kurucu kadroları olan Kemalist kadrolar, İttihatçılar içerisinde çıkmıştır. Nitekim Kemalist devrimin, İttihatçıların düşün dünyasını da taşıdığı ve

¹⁹⁸⁷ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 97; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 215.

¹⁹⁸⁸ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 73; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 219.

¹⁹⁸⁹ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 42-43; Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, s. 174; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 82; Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 70.

¹⁹⁹⁰ Bora, *Cereyanlar*, s. 58.

¹⁹⁹¹ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, ss. 78-79.

¹⁹⁹² Bora, *Cereyanlar*, s. 170.

¹⁹⁹³ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, s. 611.

onların yürürlüğe koyduğu uygulamaları genişlettiği ve aştığı görülmektedir¹⁹⁹⁴. Gerçekten de Kurtuluş Savaşı'nın kadrolarının çoğu İttihatçı gelenekten doğmuş olsa dahi¹⁹⁹⁵, İttihatçılar ve Kemalistler ayrışmasındaki başat nokta, İttihatçıların aksine, Kemalistlerin laik-milliyetçi bir zihinden hareketle, devleti kurtarmayı saltanat ve hilafeti kurtarmakla özdeşleştirmemesidir¹⁹⁹⁶. Ayrıca, İttihatçılığın toplum nezdindeki kötü mirasından dolayı Mustafa Kemal, bilinçli bir şekilde kendisini İttihatçılıktan soyutlamaya azmetmiştir¹⁹⁹⁷.

İktisadi alanda ise cumhuriyeti kuran kadroların amacı, siyasal bağımsızlığı iktisadi bağımsızlığa da tahvil edebilmek olmuştur. Bu anlamda, cumhuriyetin ilanından sekiz ay önce toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal, yerli kaynaklarla sanayileşme hususunun üzerinde durmuştur. Lozan Antlaşması'nda kapitülasyonlar kaldırılmış olsa da gümrük vergilerinin, ihracat ve ithalatta serbestiye aykırı düşecek korumacı uygulamaların yasaklanması ve dış borçlara dair kısıtlar, sermaye birikimi ve vasıflı işgücü eksikliğiyle birleşerek, sanayileşmeyi önceleyen bir iktisat politikası uygulamayı engellemiştir. Dolayısıyla yerli sanayiye besleyecek iktisat programlarının uygulanamaması, cumhuriyet yönetimini yabancı sermayeden 'milli kaygıları gözeterek' istifade etmeye yöneltmiştir. Böylece yabancı sermayenin ülkeye girişine açık, yerli ve yabancı sermayeyi teşvik edici, iktisadi eylemlerin 'milli' birleşenler eline geçmesinin zeminini hazırlayan bir iktisat politikası tercih edilmiştir. Yabancı sermaye, ayrıca, gayri müslim ticaret ve finans sermayesinin tasfiyesinden doğan boşluğu da ikame etmiştir. Bu dönemin iktisat ve maliye politikalarındaki temel gelişmeleri aşar vergisinin kaldırılması, ticari kredi temini savıyla Türkiye İş Bankası ve sanayi kredisi temini savıyla Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurumsallaştırılması, reji idaresinin devrinin akabinde demiryolları ve limanların kamusallaştırılması ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur¹⁹⁹⁸.

Aşar'ın kaldırılması, İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçilerin temel talebi olmuştur. Ancak Aşar vergisinden gelen gelirlerden vazgeçmek, kamu harcamalarının

¹⁹⁹⁴ Erik-Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce 2. Cilt Kemalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 48.

¹⁹⁹⁵ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, s. 590.

¹⁹⁹⁶ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 111.

¹⁹⁹⁷ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, s. 592.

¹⁹⁹⁸ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 48; Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadi Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 238; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 120; Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, s. 179; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 37; Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", s. 89.

ve sanayileşmenin maliyetini kırsal alandan alarak kentlere taşımıştır. Bunun yanında, bütçe gelirlerinin yaklaşık 1/5'ine denk gelen Aşar Vergisi'nden vazgeçilmesiyle, 1929 yılında başlayacak dış borç ödemelerine hazırlık, sanayiye teşvik ve kamulaştırma gibi giderler için de kaynak ihtiyacı oluşmuştur. Bu nedenle bu dönemde, ekseriyeti dolaylı olmak üzere kentli yurttaşların tüketimi üzerine tarh olunan birçok yeni vergi uygulamasına gidildiği görülmektedir. Ancak Aşar'ın kaldırılmasının, politika yapıcıların umduğu şekilde bir üretim ve tasarruf artışı ile sermaye birikimi yaratmadığını eklemek gerekmektedir¹⁹⁹⁹. Tek parti yönetiminin, yeni cumhuriyetin elitlerinden gelen baskılar ve büyük toprak sahipleriyle kurduğu sıkı ilişkiler nedeniyle kapsamlı bir toprak reformuna gitmediği; buna karşılık, Ermeni ve Rumlardan kalan topraklara büyük toprak sahiplerince büyük ölçüde el konulmasının ardından, bu toprakların bakiyesinin Osmanlı'nın kaybettiği coğrafyalardan göç eden Müslüman Türk halk arasında paylaştırıldığı görülmektedir²⁰⁰⁰.

Cumhuriyetin ilk yıllarının belirleyici sınıfı, bürokratlar olmuştur. Gayri müslim ticaret burjuvazisinin tasfiyesi süreci, bürokratları dengeleyecek sınıfın kalmamasına işarettir²⁰⁰¹. Milli burjuvazi yetiştirmenin önemli ayaklarından birisi, devlet tekellerinin ayrıcalıklı şirket veya bireylerce işletilmesinden doğan özel şirketlerle 'kapıkulu aristokrasisinin' yerini alan Halk Fırkası yöneticileri ve bürokrasi arasındaki 'yakın' ilişkidir. Lozan'ın korumacı vergi ve tarife politikalarını engellerken devlet tekellerinin yüksek fiyat uygulamasına izin vermesi, dönemin serbestleşmeyi önceleyen iktisadi mantığı ile birleşince, devlet tekelleri yerli ve yabancı sermayedarlara devredilmiş, siyasi kadrolar ve bürokratlar ise bu şirketlerin hissedarı konumuna gelmiş ve bu tekeller oldukça yüksek kâr hadlerine erişmiştir²⁰⁰². Oluşan ticaret burjuvazisinin ise bürokrasinin tahakkümünde olduğu ve çıkarlarını savunan bir yapıda olmadığı görülmektedir²⁰⁰³. Bürokrasiden ithalat tarifeleri gibi konularda bilgi alan bu kesim, tarifeler uygulamaya koyulmadan evvel tarife koyulacak malları

¹⁹⁹⁹ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 52; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 58; İzzettin Önder, "Aşarın Kaldırılması", *Mülkiye Dergisi*, C. 43, S. 2, 2019, s. 502.

²⁰⁰⁰ Burak Gürel, Bermal Küçük, Sercan Taş, "Land Occupation as a Form of Peasant Struggle in Turkey, 1965–1980", *New Perspectives on Turkey*, C. 67, 2022, s. 10, doi:10.1017/npt.2022.3; Burak Gürel, "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", *Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıf Mücadeleri*, ed. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, Tonak, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, ss. 318-19.

²⁰⁰¹ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 103; Işık Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, London and New York: Routledge, 2015, s. 60.

²⁰⁰² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 42; Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", s. 89.

²⁰⁰³ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 107.

stoklayarak büyük zenginlikler elde etmiştir. Ancak bu durum, ticaret dengesinin bozulmasına ve kamu borçlarının artmasına neden olmuştur²⁰⁰⁴.

1929 yılının ve Büyük Buhran'ın, Türkiye ekonomisi için de belirleyici olduğu görülmektedir. Bu yılda Lozan ile gelen gümrük tarifeleri üzerindeki sınırlamalar nihayete ermiş, Osmanlı'dan devralınan dış borçların ödemeleri başlamış, gümrük vergilerinin geleceği endişesinin ve tarımdaki mevsimsel şartların etkisiyle artan ithalat döviz talebini yükselterek TL'nin değer kaybına, ithalatçılar ve ticaretle uğraşanlarda iflaslara neden olmuş ve Türkiye moratoryum ilan etmiştir. Bu iktisadi şartlar neticesinde yöneticilerin serbest piyasaya olan güveni sarsılmış ve yeni bir politikaya geçişin yolu açılmıştır. Öncelikle döviz işlemlerini kontrol etmek araçlarından yoksun devleti bu araçlarla donatabilmek gayesiyle Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) kurumsallaşmış ve Türk Lirasının Kıymetini Koruma Kanunu yasalaşmıştır²⁰⁰⁵. Bu tedbirlerle beraber dövize olan talep ve dış ticaret açığı bastırılabilse dahi ekonomi yönetiminin iç piyasaya müdahale etmekteki gönülsüzlüğü, sanayideki yetersizliklere eklemlenmiş ve enflasyon sorunu baş göstermiştir. Bu durum, halkta ciddi hoşnutsuzluklara yol açmıştır²⁰⁰⁶. Büyük Buhran, Türkiye'de dış ticaretteki zorluklar, ithalatın keskin biçimde azalması ve bütçe gelirlerinin aşınması sonucunu doğurmuştur. Kriz, özellikle tarım kesimini oldukça olumsuz etkilemiş ve kırsalda reel gelirler düşmüştür. Kriz dönemine denk gelen çok partili hayata geçiş denemesi, nüfusun çoğunluğunu oluşturan çiftçilerin muhalefet partisi Serbest Fırka'ya artan teveccühünü doğurmuştur. Gündümlü bir muhalefet ve muvazaa iddialarına karşın Serbest Fırka'nın yükselişinin doğurduğu endişeler neticesinde Serbest Fırka'yı kapatan Kemalist idare, yeni bir iktisat programının uygulanması zaruretinin farkına varmış ve sanayileşmeyi önceleyen yeni bir iktisat siyasasına, devletçiliğe geçilmiştir²⁰⁰⁷.

1930 ve 1931 yılları, iktisat politikalarının dönüşümünün ilk izlerinin yanında bürokrasinin tam anlamıyla hâkim sınıf konumuna erişmesi ve ticaret burjuvazisinin

²⁰⁰⁴ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 15. Basım İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015, s. 119.

²⁰⁰⁵ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 52; Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. Baskı Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 59; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 123-25; Buğra, *Devlet ve İşadamları*, ss. 147-49.

²⁰⁰⁶ Korkut Boratav, **Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye**, 3. Baskı İstanbul: Yordam Kitap, 2013, ss. 359-61.

²⁰⁰⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 120; Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, ss. 286-87; Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 60.

kriz neticesinde güçsüzlüğünün açığa çıkmasıyla neticelenmiştir. 1932 yılından sonra, krizle mücadele için getirilen tedbirler kalıcı hale gelmiş, burjuvazi ve bürokrasi arasında yeni bir denge oluşmuş ve Türkiye'nin üretim ve sabit sermaye yatırımlarının en önemli öznesi devlet olmuştur²⁰⁰⁸. Ayrıca devletçilik, sistematik bir teorik altyapının varlığında geliştirilen politikalardan ziyade, günlük ve pratik çıkarlar ve ihtiyaçlara yanıt olarak ilerlemiştir²⁰⁰⁹. Devletçilikle kurulan büyüme koalisyonu, işçiler ve köylülerin gelirlerinin düşmesi pahasına, bürokrasi ve sanayi burjuvazisiyle kurulan yakın ilişkiler ve sanayideki sermaye birikiminin sağlanması amacına yönelmiştir²⁰¹⁰. Nitekim bu yıllarda tarım üzerindeki vergi yükünden dolayı köyden kente önemli bir göç yaşanmış ve bu göç, sanayi için ucuz işgücü imkânı yaratmıştır²⁰¹¹.

Devletçi politikalar, evvela un, şeker ve pamuğun ithal ikamesini gerçekleştirerek temel tüketim mallarının ülke içinde üretilmesini savlamıştır. Sanayi ve madencilikteki kamu yatırımları hızlanmış ve birçok KİT kurumsallaşmıştır. Bu dönemde korumacılığın ülkeyi uluslararası krizden uzak tutmakta, devletçiliğin ise artı değeri sanayiye teyellemekte işlevsel olduğu tespit edilmiştir²⁰¹². Bürokrasi için bir diğer belirleyen ise, korporatist düşüncelerden emsalle, Türkiye'nin sınıflardan oluşmadığı ve toplumsal hayatın iş bölümü temelinde, ülke menfaati uyarınca ayrıştığına dair inançtır²⁰¹³. Korporatist eğilimlerin en açık göstergesi, 1936'da yasalaşan İş Kanunu'dur. Bu kanun uyarınca, sınıf çatışmasına dayanan liberal devlet yerine uzlaşa ve bütünlüğe dayalı milli devletin tercih edildiği, böylece bir 'denge' kurulmak istendiği söylenmiştir. Bu 'denge'nin en önemli çıktısı yasaklanan grevler ve düşen reel ücretlerdir. Köylüden elde edilen vergiler ve ürünlerin ucuza alınıp ihraç edilmesinin yanında, reel ücretlerdeki düşüş de sanayideki sermaye birikimine kaynak olmuştur²⁰¹⁴. Böylece cumhuriyetin değerleri ve bekasında uzlaşmış sınıfsız bir

²⁰⁰⁸ Boratav, *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, s. 363; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 124.

²⁰⁰⁹ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 139.

²⁰¹⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 137.

²⁰¹¹ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 99.

²⁰¹² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 74, 78; Boratav, *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, ss. 375-76.

²⁰¹³ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 126; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 60.

²⁰¹⁴ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 101; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 133-34; Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", s. 92.

toplum yaratılmak istenmiştir. Bu yeknesak toplumun yöneticisi ise, siyasal yönlendirmenin belirlediği toplumsal dönüşümde uzlaşmış olan bürokrasidir²⁰¹⁵.

1940 yılı itibariyle, Boratav'a²⁰¹⁶ göre Türkiye'de devletçilik fiilen nihayete ermiştir. 1940-1945 yılları arasındaki devlet müdahalesi, devletçiliğin değil, olağanüstü savaş ekonomisinin bir sonucudur. 1946 yılı itibariyle ise devletçilikten 'arınma' süreci başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sürecinde bütçede savunma harcamalarının artışı, sanayi yatırımlarının kısılması pahasına gerçekleşmiştir. Bunun yanında savaş yıllarında ithalatın azalması, erkek nüfusun önemli bir kısmının zorunlu askerliği ile birleşmiştir²⁰¹⁷.

Devletçilik yıllarında sanayi burjuvazisinin kamu desteğini almakta ticaret burjuvazisinin önüne geçtiği, kârlılığını ve birikimini arttırdığı, reel ücretlerin %40'a varan seviyelerde azaldığı görülmektedir. Bu olguya koşut olarak, iktisadi artığı hakimiyeti altında tutan devlet bürokrasisi ile sanayi burjuvazisi arasındaki yakın ilişkilerin de arttığı, bürokratların şirket kurucusu veya yönetim kurulu üyesi olduğu görülmektedir²⁰¹⁸. Bu dönemde KİT'ler, sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu temel girdilerin üretimini sağlamış ve İş Bankası, sanayi sermayesini gözetten bir kredi politikası izlemiştir²⁰¹⁹.

Savaş yıllarında yaşanan iktisadi daralma, beraberinde ürün kıtlıklarından doğan karaborsa ve enflasyon sorununu doğurmuştur. Bu dönemde, bazı tüccarlar ve büyük çiftçiler oldukça yüksek kazançlar elde ederken siyasetçiler ve bürokratların bir kısmı da nüfuzları dolayısıyla bu kazançlara 'ortak' olmuştur²⁰²⁰. Bu dönemde köylülerin ürünlerine değerinin altında bir fiyatla el konulması ve iktidarla yakın ilişkisi olan büyük toprak sahiplerinin bu tedbirlere 'takılmaması' kırsaldan CHP'ye karşı yükselen tepkilerin artmasına neden olmuştur²⁰²¹. Hükümet, bu sorunların üstesinden gelebilmek güdüsüyle olağanüstü maliye politikası araçları olarak değerlendirilebilecek Toprak Mahsulleri Vergisi ve Varlık Vergisi uygulamalarına yönelmiş ve savaş şartlarında dış ticaret aracılığıyla aşırı zenginleşmenin önüne geçebilmek savıyla Petrol Ofisi, Ticaret Ofisi ve İaşe Teşkilatı gibi düzenleyici

²⁰¹⁵ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 126.

²⁰¹⁶ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, ss. 137-38.

²⁰¹⁷ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 89.

²⁰¹⁸ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 134-36.

²⁰¹⁹ Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", s. 92; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 135-36.

²⁰²⁰ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 289.

²⁰²¹ Gürel, "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", ss. 320-21.

kurumlar oluşturulmuştur. Böylece dış ticaretin bir bölümü devlet şirketleri tarafından yapılır hale gelmiştir²⁰²². Savaş yıllarında karaborsacılıktan yüksek kârlar elde eden ticaret burjuvazisine karşı bürokratlar ve sanayi burjuvazisinin bir uzlaşısı içinde olduğu da görülmüştür. Kıtlik koşullarının yarattığı toplumsal tepkilerin hükümete yönelme ihtimalini gören siyasal elit, bu tepkiyi millî burjuvazi yaratma hedefinin bir aracı hâline getirmiştir. Bu doğrultuda, savaş döneminde ticaret burjuvazisinin genel olarak zenginleşmiş olmasına karşın, büyük ölçüde gayrimüslim ticaret burjuvazisini hedef alan Varlık Vergisi uygulamasına gidilmiş; söz konusu uygulama, ilkel birikim sürecinde sermayenin ırksallaşmasına dair çarpıcı bir örnek teşkil etmiştir²⁰²³. Varlık vergisi uygulamasından zarar gören gayri müslim ticaret sermayesinin yerini alan kesim ise, siyasete yakın sermayedarlar ve bürokratlar olmuştur²⁰²⁴. Hacı Ömer Sabancı'nın bir Rus Musevi'sinden almak istediği fabrikanın yanına aynı sektörde faaliyet gösteren bir fabrika açması ve Varlık Vergisi döneminin şartlarından faydalanarak bu fabrikayı satın alması, Varlık Vergisi ve milli burjuvazi yaratma hedefinin bir örneğidir²⁰²⁵.

d. Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı

Savaş sonrasında Varlık Vergisi uygulamasının psikolojik etkileri, bürokrasi ve sermayedarlar arasında büyük bir kırılmaya yol açmıştır. Keyder²⁰²⁶, bu durumu tek parti iktidarının bitişinin temellerini attığını vurgulamaktadır. Benzer bir endişenin Toprak Mahsulleri Vergisi ve 1937'den beri çeşitli vesilelerle tartışılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu nedeniyle büyük çiftçilerde de olduğu görülmektedir²⁰²⁷. Bu tepkilerin yanında, özellikle tarım ve ticaret burjuvazisinin siyasal temsil ve Batı ile bütünleşme ihtiyacı taşıdığı görülmektedir²⁰²⁸.

Savaşın akabinde uluslararası dengelerin yeniden şekillenmesi de Türkiye'nin 1946 sonrası dönemine tesir etmiştir. Evvela Türkiye, 1945 yılında kurulan Birleşmiş Milletler'in kurucu ülkeleri arasında olmuştur. Bunun doğal sonucu,

²⁰²² Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 51-52; Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)*, s. 310.

²⁰²³ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 143-44; Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", s. 93; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 61.

²⁰²⁴ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 290.

²⁰²⁵ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, ss. 123-24.

²⁰²⁶ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 145.

²⁰²⁷ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 349; Buğra, *Devlet ve İşadamları*, ss. 163-68.

²⁰²⁸ Ateş Uslu, "Hür Dünya'nın Saflarında", **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 351.

demokratikleşmeye dönük adımların atılmasıdır²⁰²⁹. Ardından savaşın iktisadi etkilerini telafi etmek savıyla Amerika'nın Avrupa'ya dair geliştirdiği kalkınma programına Türkiye de 1947 yılında eklenmiş ve aynı yıl IMF ve DB'ye, 1952 yılında NATO'ya üye olmuştur. Bu bağlamda 1946-50 yılları arasında ülkeye gelen Amerikan fonlarındaki yükselişe ithalattaki ve tarım makinesi ithalatındaki yükseliş eşlik etmiştir. Bu olguya koşut olarak Türkiye'nin tarım ürünleri ihracında uzmanlaşması öngörülmüştür²⁰³⁰. Ayrıca Türkiye, kurucu kadroların Osmanlı'daki seleflerinden bugüne arzuladıkları çok partili hayata geçmiştir. Nitekim Eroğul²⁰³¹, İsmet İnönü'nün, Atatürk'ün bir arzusu olan çok partili hayatı gerçekleştirebilme isteğinden söz etmektedir. Çok partili hayata geçişe tesir eden unsurlar arasında uluslararası şartlar da bulunmaktadır. Keyder'e²⁰³² göre Kemalist idare, savaş döneminde uygulanan başta Varlık Vergisi olmak üzere olağanüstü tedbirlerin uluslararası kuruluşlar nezdinde doğurduğu endişeyi bastırmak için çok partili hayata geçmeyi tercih etmiştir. Ahmad²⁰³³ ise dış etmenlerin önemini yadsınamakla birlikte, askeri ve sivil bürokratlar, toprak sahipleri ve ticaret ve sanayi burjuvazisi arasındaki siyasal uzlaşmadan doğan büyüme koalisyonunun işlevini artık yitirdiğini söylemekte, burjuvazinin bürokrasinin 'keyfi ve öngörülemeyen' politikalarına artık tevazu gösterememesinin, demokratikleşmeyi zorunlu kıldığını vurgulamaktadır. Şenses de²⁰³⁴ demokratikleşme sürecine dair yaptığı değerlendirmede, devletçi iktisat politikalarına karşı artık belirli bir olgunluk aşamasına gelmiş olan burjuvazinin tepkisinin, siyasal bir muhalefet için gerekli zemini oluşturduğunun altını çizmektedir. Ancak çok partili hayata geçişin, devletin yönlendirdiği kırsal seferberlik olasılıklarını zayıflattığını eklemek gerekmektedir²⁰³⁵.

1946 yılında cumhuriyet tarihinin en önemli muhalefet hareketlerinden birisi olarak değerlendirilebilecek olan Demokrat Parti (DP) kurumsallaşmış; başta toprak sahipleri ve savaş yıllarındaki devlet denetimlerine muhatap olan ticaret burjuvazisi olmak üzere geniş bir kitlenin desteğini almış ve bürokrasiyi dışarıda tutarak bu

²⁰²⁹ Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, s. 614.

²⁰³⁰ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 104; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 66.

²⁰³¹ Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 73.

²⁰³² Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 146.

²⁰³³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, ss. 133-34.

²⁰³⁴ Fikret Şenses, "1950'li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?", **Modernizmin Yansımalar: 50'li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Efil Yayınevi: Ankara, 2021, s. 18.

²⁰³⁵ Burak Gürel, Kadir Selamet, "The Rise and Fall of Community Development in Rural Turkey, 1960–1980", **Journal of Agrarian Change**, C. 25, S. 1, 2025, s. e12604, doi:10.1111/joac.12604.

kesimleri önceleyen bir büyüme koalisyonu kurmayı savlamıştır²⁰³⁶. Ayrıca DP, CHP'nin zorunlu çalışma ve vergilendirme gibi politikalarından huzursuz köylülere de hitap etmeyi başarmıştır²⁰³⁷. 1946 yılındaki seçimlerde DP, çok kısa bir hazırlık dönemi ve seçimlerdeki hile iddialarına karşı iktidar partisinin DP'den beklemediği bir başarı göstermiş ve 65 vekil ile mecliste temsil edilmiştir. DP'nin bu başarısına karşı 1946-1950 yılları arasında CHP, tek parti döneminin 'küçük burjuva radikalizmi'ne dayalı politikalarını telafi etmeye yönelmiştir. Bu politikalar da yetersiz kalmış ve 1950 seçimlerinde DP, müdahaleciliğe karşı piyasa serbestisini, katı laikliğe karşı ise din özgürlüğünü savunduğu siyasal programıyla tek başına iktidar gelmiştir²⁰³⁸. Bir 'burjuva muhalefet hareketi' olarak DP, CHP'nin bürokratik kadrolarla özdeşleşmiş korporatist birlik düzenine karşı, 1923-1950 arasında kesintisiz iktidarda kalan, savaş yıllarının baskısıyla özdeşleşen CHP'den, dolayısıyla 'devletten arınma'yı vaat etmiş ve böylece popülist bir harekete evrilerek halka erişmiştir²⁰³⁹. Bu süreçte DP, kırsaldaki yoksulluğu ve 'jandarma'nın baskıcı yanını sıkça dile getirerek kendisini bir kurtuluş yolu olarak öne çıkarmıştır²⁰⁴⁰. 1950 seçimlerinde DP, seçim kanununun yarattığı temsil sorununun da etkisiyle %52,68 oy ve 416 vekil elde ederek tek başına iktidara gelirken CHP, seçim zaferinden oldukça emin girdiği seçimlerde %39,45 oyla ancak 69 vekille mecliste temsil edilmiştir²⁰⁴¹.

1946 yılında başlayan iktisadi dönüşüm, ithalatın serbestleşmesiyle dış açıkların ve dış borçların ülke ekonomisinin temel özelliği olmasına neden olmuştur. Bu anlamda CHP'nin son dönemi ile DP'nin ilk dönemindeki iktisat politikalarında bir kırılma değil paralellik olduğu görülmektedir²⁰⁴². DP hükümetlerinin ilk yıllarında ABD'den gelen yardımların ülkeye akışı sürmüştür. Tarımda ihraççı olmanın gerekli koşulu olan karayolları ağı oluşturulmuş, yoğun traktör ithali ve tarımda makineleşme sayesinde tarım sektöründe artan verimlilik, tarımsal istihdamın düşüşünü ve kırdan kente plansız bir göçü başlatmıştır. Bu göçün nedeni incelendiğinde karşımıza

²⁰³⁶ Özgür Orhangazi, **Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri**, Ankara: İmge Kitabevi, 2020, s. 67; Gökhan Atılğan, "Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında", **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 389.

²⁰³⁷ Gürel, Selamet, "The Rise and Fall of Community Development in Rural Turkey, 1960–1980", s. e12604.

²⁰³⁸ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 108; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 147; Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 350.

²⁰³⁹ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 148.

²⁰⁴⁰ Gürel, "Türkiye'de Kırdan Sınıfl Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", s. 322.

²⁰⁴¹ Uslu, "Hür Dünya'nın Saflarında", s. 373.

²⁰⁴² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 104-5.

1950'lerle beraber yaşanan kırsal nüfus artışının, tarımsal üretimin artan nüfusu beslemekte yetersiz kalmasıyla sonuçlanması ile karayolu ağının genişlemesi ve tarımda makineleşmenin etkisi çıkmaktadır. Bu durum, düzensiz kentleşme ve gecekondulaşmayla birlikte göç edenlerin mülksüzleşmesi, yarı proleterleşmesi veya proleterleşmesini doğurmuş ve geçimlik üretimi oldukça düşük noktalara getirmiştir. Ayrıca bu dönemde karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ve uluslararası kuruluşların tavsiyeleri ışığında tarım ihraççısı bir ülke olmak amacı, sanayiye tali konuma itmiştir²⁰⁴³. Böylece gelişen dış pazara dönük kalkınma anlayışına koşut olarak tarım, madencilik, alt yapı yatırımları ve inşaatla öncelik verilmiştir. Ulaşımda önceliğin demiryollarından karayollarına verilmesi de bu dönemin sembol gelişmelerindendir²⁰⁴⁴. Tarımda makineleşmeden en çok yarar gören sınıfın, ekilen arazilerdeki payı diğer sınıflara nispeten daha fazla artan ve toprakları işleyen kiracı çiftçileri yerinden etme olanağına kavuşan büyük toprak sahipleri olduğu gözlenmiştir²⁰⁴⁵.

1946-1953 yılları arasında yaşanan ve en büyük payı tarım sektörünün aldığı büyüme, 1954 yılı itibarıyla durmuştur. 1954 yılında Türkiye'nin ihraç ürünlerine olan talep daralmış ve Türkiye, elverişsiz iklim koşullarının tarım hasılatını azaltmasıyla ABD'den buğday ithal etmek durumunda kalmıştır. Kredi daralmasından neşet eden dış kaynak sınırlılığı ve tarım ürünlerinin uluslararası fiyatlarındaki düşüş ile birleşen bu durum, ithalat sınırlamalarının uygulanmasına neden olmuştur. Tüketim malı ithalinde yaşanan daralma ise, doğal olarak tüketim mallarının ithal ikamesine gidilmesine yol açmıştır. Kırdan kente göçün yarattığı sosyal güvenceden yoksun emek gücü bolluğu da sanayicilerin ucuz işgücünden faydalanmasını sağlamıştır. Bütün bu şartlar, devletin ekonomideki payını azaltmak ve KİT'leri özelleştirmek vaadiyle iktidara gelen DP'nin, siyasal programını somut şartlar ışığında değiştirdiğini imlemektedir²⁰⁴⁶. Bir başka ifadeyle, dönemin Başbakan'ı Adnan Menderes'in halk

²⁰⁴³ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 69-72; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 68-69; Burak Gürel, "Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950–1980", *Journal of Agrarian Change*, C. 11, S. 2, 2011, s. 202, doi:10.1111/j.1471-0366.2010.00299.x; Alp Yücel Kaya, "1950'lerde Türkiye Kırsalında Ne Oldu?", *Modernizmin Yansımalar: 50'li Yıllarda Türkiye*, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Efil Yayınevi: Ankara, 2021, ss. 172-73; Gürel, "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", s. 324.

²⁰⁴⁴ Uslu, "Hür Dünya'nın Saflarında", s. 345.

²⁰⁴⁵ Gürel, Küçük, Taş, "Land Occupation as a Form of Peasant Struggle in Turkey, 1965–1980", ss. 5, 11-12.

²⁰⁴⁶ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 119-20; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 70; Atılğan, "Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında", s. 395.

nezdinde gördüğü teveccühü yitirmemek isteği, onu her zaman iktisadi büyümeyi önceleyen politikalara yöneltmiş ve bu uğurda 1954 yılından sonra Menderes, tarım kredileri, fiyat destekleme ve kontrol, kamu yatırımlarının arttırılması ve sanayinin iç pazara dönük üretim yapması için korumacı dış ticaret politikalarını uygulamaya koymuştur²⁰⁴⁷. Buğra²⁰⁴⁸, DP'nin parti programı ve uygulamaları arasında, daha sonra gelecek benzer eğilimli partilerde de ortaya çıkmış bu farkı “*Türk liberalizminin paradoksu,*” olarak betimlemektedir. Nitekim bu yıllar arasında, özellikle Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın (TSKB) kredileriyle sanayi burjuvazisinin serpildiği ve özellikle Çukurova bölgesinde ilkel birikimden oldukça faydalanan sanayicilerin olduğu tespit edilmiştir²⁰⁴⁹. Türkiye'nin önemli holdinglerinden Eczacıbaşı'nın kurucusu Nejat Eczacıbaşı, TSKB'nin yönetiminde olan liseden bir öğretmeni sayesinde, krediye başvuran iki diğer girişimcinin önüne geçerek TKSB'den kredi almış ve ilaç üreten fabrikasını kurmuştur²⁰⁵⁰. Bu örnek, Türkiye'de bürokrasi ve siyasetle kurulan yakın ilişkilerin girişimcinin önünü nasıl ‘açtığına’ dair sürekliliği anlatmaktadır.

DP iktidarının uyguladığı ‘plansız’ kalkınma deneyi, başta enflasyon sorunu ve dış borç ödemelerinin gerçekleşmemesiyle krize girmiştir. 1958 yılında DP, dış borç ödemelerinin ertelendiği ve yeni kredilerin açıldığı bir istikrar programını kabul etmek zorunda kalmış ve Türk Lirası (TL) dolar karşısında fiili bir devalüasyona tabi tutulmuştur. Bu krediler, DP'nin uygulanan dış ticaret politikasının kısmi olarak serbestleşmesi, fiyat kontrollerini kaldırması, KİT ürünlerinin fiyat artışı ve bütçe açıklarının azaltılması, devlet bütçesinde denk bütçe esaslarına riayet göstermesini kabul etmesi karşılığında açılacaktır²⁰⁵¹.

Bu dönemde milli burjuvazi yaratımında devamlılık gayesinin bir eseri olarak nitelenebilecek olan 6-7 Eylül pogromu yaşanmıştır. 6-7 Eylül pogromunun bir önceki dönemden farkı ise, ilkel birikimin ırksallaştırma dinamiğinin, CHP iktidarı döneminde yalnızca bürokratlara ve onlarla yakın ilişki içinde olan burjuvaziye açık olmasına karşın DP döneminde 6-7 Eylül ile bu kapının bütün ‘mille’te’ açılmasıdır²⁰⁵².

²⁰⁴⁷ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 167.

²⁰⁴⁸ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 175.

²⁰⁴⁹ Şenses, “1950’li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?”, s. 25; Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, ss. 169-73.

²⁰⁵⁰ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 130.

²⁰⁵¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 122-23; Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 74.

²⁰⁵² Özatalay, “Türkiye’de Sernaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, s. 95.

Ayrıca, Türkiye’de faaliyette bulunan büyük işletmelerin ekseriyeti DP döneminde kurumsallaşmıştır²⁰⁵³.

DP, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nden izler taşıdığı görülen Milli Teminat Andı’nda, yargı bağımsızlığı, akademik özgürlükler ve basın özgürlüğü, sosyal adalete dönük reformlar, grev hakkının tanınması ve farklı toplumsal kesimlerin demokratik örgütlülük ve katılımına izin veren bir siyasal programla 1950 yılında iktidara gelmiştir²⁰⁵⁴. Ancak 1954 seçimleriyle gelen ezici üstünlükle birlikte DP liderliğinin, başta parti içi muhalefet olmak üzere bütün muhaliflere karşı tahammülsüzlüğünün yükseldiği gözlenmiştir. 1957’de DP’nin güç kaybedip CHP’nin yükselişe geçmesi de bu gidişi durdurmamıştır. Bu durumun, bir muhalif lidere destek veren Kırşehir’in ilçe yapılması, CHP ve muhalif basını denetlemek üzere olağanüstü yetkilerle donatılmış ve DP vekillerinden oluşan Tahkikat Komisyonu’nun kurulması gibi birçok örneği sunulabilir. Bu anlamda DP’nin, kendisini iktidara getiren özgürlükçü siyasal programdan vazgeçtiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Nitekim bu durum, DP’ye CHP karşıtlığından destek vermiş aydınların partiden uzaklaşmasıyla neticelenmiştir. Bunun yanında, ordunun İsmet Paşa ve CHP ile olan yakınlığından dolayı, DP liderliğinin iktidarda kendisini hiçbir zaman ‘rahat ve güvende’ hissetmediğini de söylemek gerekmektedir. Tahkikat Komisyonu’na karşı kurumsal ve toplumsal muhalefetten gelen tepkilerin özellikle öğrenci hareketinin gösterileriyle sokağa taşması, Tahkikat Komisyonu’nun görevinin son bulmasıyla neticelense de oldukça geç kalan bu tedbir, iktisadi çöküşün siyasal baskılarla da birleşmesiyle şehirli kesimlerde meşruiyet bulan 27 Mayıs’ta ordunun yönetime el koymasına engel olamamıştır²⁰⁵⁵.

e. Planlı Kalkınma Dönemi

1960 darbesine giden süreçte, DP’nin geleneksel tabanını oluşturan şehir ve köylerdeki küçük burjuvazi, küçük sermaye ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarının, sanayi burjuvazisinin çıkarlarıyla çatışması etkili olmuştur. Tarım ve ticaret burjuvazisinin geleneksel cumhuriyet elitlerini dışlamasına dayalı bir hegemonya projesi olan DP’nin²⁰⁵⁶ yaşanan iktisadi ve siyasal sorunlara çözüm bulamaması,

²⁰⁵³ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 177.

²⁰⁵⁴ Şenses, “1950’li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?”, s. 21; Uslu, “‘Hür Dünya’nın Saflarında”, s. 372; Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, ss. 64-67.

²⁰⁵⁵ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, ss. 135-42; Şenses, “1950’li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?”, ss. 22-23; Atılğan, “Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”, ss. 450-51; Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, ss. 229-36.

²⁰⁵⁶ Atılğan, “Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”, s. 495.

Keyder'in ifadesiyle,²⁰⁵⁷ “*sanayi burjuvazisinin uluslararası bağlantılarıyla birlikte gelişmesi birikim sürecinin artık devlet tarafından düzenlenmesini,*” gerektirmiştir. 27 Mayıs’la birlikte DP döneminde kamu kaynaklarından en çok yararlanan kesim olan büyük toprak sahipleri büyüme koalisyonundan dışlanmıştır²⁰⁵⁸. Bürokrasinin ve aydınların sanayi burjuvazisiyle oluşturduğu, uluslararası şartların doğurduğu ‘planlamacı’ konjonktüre de uygun koalisyon, merkezi planlama ile belirlenen iktisat politikalarının sanayi burjuvazisi ve işçilere sağladığı kazanımlarla yaklaşık yirmi sene istikrarlı bir biçimde sürmüştür²⁰⁵⁹. Bu anlamda bu dönemde, ilkel birikimin yerini genişletilmiş yeniden üretime dayalı birikime bıraktığını söylemek mümkündür²⁰⁶⁰. 27 Mayıs akabinde yürürlüğe konulan 1961 Anayasası, başta yurttaşlık haklarını ve kuvvetler ayrılığını tanımış, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ve üniversitelere özerklik vermiş, Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi’ni (AYM) ve aşağıda daha ayrıntılı olarak tartıştığımız Devlet Planlama Teşkilatı’nı (DPT) kurumsallaştırmıştır²⁰⁶¹. Bu süreçle birlikte, genişletilmiş yeniden üretimi mümkün kılacak sendikalaşma, sosyal güvenlik, toplu sözleşme, grev hakkı gibi kazanımların “*yeni birikim modelinin ihtiyaçları uyarınca,*” işçilere tanındığını eklemek gerekmektedir²⁰⁶². Ayrıca, bu dönemde başta gençlik olmak üzere toplumsal kesimlerin siyasete katılımının arttığı görülmektedir²⁰⁶³.

Menderes’e merkezi planlama için bastıran yabancı kuruluşlarla, ekonominin günlük ve gelişigüzel idaresinden hoşnutsuz olan sanayi burjuvazisinin uzlaşısı da 27 Mayıs darbesinin iktisadi zeminini oluşturmuştur²⁰⁶⁴. Nitekim askerlerin yönetimden çekilmesinin ardından göreve gelen DP’nin devamı niteliğindeki merkez sağ Adalet Partisi (AP), başlangıçta eleştirel bir tutumla yaklaşıp dahi sonrasında bürokratik elitlerle merkezi planlamaya dair uzlaşmaya eklenmiştir²⁰⁶⁵. Bu dönemin iktisat

²⁰⁵⁷ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 177.

²⁰⁵⁸ Gürel, “Türkiye’de Kırdı Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi”, s. 324.

²⁰⁵⁹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 178.

²⁰⁶⁰ Özatalay, “Türkiye’de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, ss. 98-99.

²⁰⁶¹ İlhan Tekeli, “1960’larda Türkiye’de Planlama Düşüncesi’nin Yeniden Canlanışını Modernite Projesinin İçinde Okumaya Çalışmak”, **Modernizmin Yansımaları: 60’lı Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Kitabevi, 2013, s. 35.

²⁰⁶² Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 184.

²⁰⁶³ Gökhan Atılğan, “Sanayi Kapitalizminin Şafağında”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 518.

²⁰⁶⁴ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 179.

²⁰⁶⁵ Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 78; Fikret Şenses, “Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970’li Yıllarda Türkiye Deneyimi”, **Modernizmin Yansımaları: 70’li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Kitabevi, 2014, s. 48.

politikalarının ayırt edici özelliği, başta döviz ve kredi olmak üzere kıt iktisadi kaynakların siyasal ve bürokratik kontrol altında tahsisi ve iç pazara yönelik üretimin taleple buluşması için gerekli geliri sağlayacak talep yönlü politikaların uygulanması vaadi olmuştur²⁰⁶⁶. Böylece iç pazarın genişlemesi ve işçi sınıfının siyasal süreçlere eklemlenmesi olası hale gelmiştir²⁰⁶⁷.

1961 Anayasası ve parlamenter rejimle kurumsallaşan yeni birikim modelinin aracı kurumu, anayasal statü elde etmiş olan DPT olmuştur. DPT, kamu sektörü için emredici, özel sektör için ise yol gösterici planların hazırlayıcısı, krediler ve döviz erişimin onay merciidir²⁰⁶⁸. DPT, ‘küçük burjuva radikalizmi’ çerçevesinde; bürokrat ve aydınların devlet ve toplumu önceleyen tutumunu siyasetçilerin kısa vadeli çıkarlarından ayıran ve bu yönüyle DPT’ye siyasal alan karşısında yüksek bir özerklik tanıyan bir zihniyet temelinde kurumsallaşmıştır²⁰⁶⁹.

Askerler, bürokrasi ve CHP yönetimi içindeki bir hizip, sanayileşme için milli gelire katkısına göre oldukça düşük nispette vergilendirilen tarım sektörünün daha yoğun vergilendirilmesini ve büyük toprak sahiplerinin elindeki ekim yapılmayan toprakların köylülere satışıyla kısmi bir toprak reformunu salık veren sert bir planlama arzu ederken, 1962 yılında bu talepleri İnönü tarafından reddedilmiş ve 1965 yılında iktidara gelen AP yönetimi, planlamayı özel sektöre yön değil destek veren ılımlı bir konuma taşımıştır. AP Genel Başkanı Süleyman Demirel’in seçim kampanyasında ‘plan değil pilav’ sloganı ve DPT Müsteşarlığına daha sonra ismini sıklıkla anacağımız serbest piyasa yanlısı Turgut Özal’ı getirmesi bu dönüşümün sembolü olmuştur²⁰⁷⁰. Nitekim Pamuk²⁰⁷¹, DPT’nin kuruluş aşamasındaki uzun vadeli amaçlardan kısa sürede uzaklaştığını ve “*günlük siyasete ve siyasal baskılara açık, özel sektörün kısa vadeli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir destek kuruluşu,*”na evrildiğini öne sürmektedir. Benzer tespiti Buğra da yapmakta ve sanayi burjuvazisinin taleplerinin

²⁰⁶⁶ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 181.

²⁰⁶⁷ Ebru Deniz Ozan, “İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 662.

²⁰⁶⁸ Şevket Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 235; Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 183.

²⁰⁶⁹ İlhan Tekeli, “1970’ler Türkiye’de Modernleşme ve Planlama”, **Modernizmin Yansımaları: 70’li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Kitabevi, 2014, s. 133.

²⁰⁷⁰ Tekeli, “1960’larda Türkiye’de Planlama Düşüncesi”nin Yeniden Canlanışını Modernite Projesinin İçinde Okumaya Çalışmak”, s. 49; Gürel, Selamet, “The Rise and Fall of Community Development in Rural Turkey, 1960–1980”, s. e12604; Ümit Akçay, **Kapitalizmi Planlamak Türkiye’de Planlama ve DPT’nin Dönüşümü**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007, ss. 88-90.

²⁰⁷¹ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 236.

planlama anlayışındaki dönüşümü şekillendirdiğini söylemektedir²⁰⁷². Akçay da²⁰⁷³ AP'nin iktidara gelişinin akabinde hükümet ve DPT arasındaki çatışmalar sonucu kademeli olarak DPT'nin gücünün törpülendiğini ve yasal değişiklikler akabinde makro ölçekte plan yapmak yerine mikro ölçekli proje ve teşviklerle hemhal olan bir konuma geldiğini vurgulamaktadır.

Korumacı, iç pazara eğilimli ve ithal ikamesine dayalı bu yeni birikim rejiminde öncelikle kentli ve taşralı burjuvazinin talebini karşılamak güdüsüyle dayanıklı tüketim mallarının ithal ikamesinin gerçekleşmesi savlanmıştır. Bu sürece eşanlı olarak, KİT'ler aracılığıyla bu sanayilere temel ara malları üretiminin ithal ikamesi sağlanmıştır. Ancak ara malların ithal ikamesinde sağlanan başarının yatırım mallarının ithal ikamesinde gerçekleşmemesi sonucunda, üretim için sürekli ithal yatırım malı gereksinimi ve üretimin ithalata bağımlılığı sorunu doğmuştur²⁰⁷⁴. Dolayısıyla, özel sektörün devlet tarafından korunduğu, ithal ara ve yatırım mallarıyla veya KİT'lerin piyasa değerinin altında sunduğu ara malların montajına dayalı ithal ikamecilik, üretimin devamı için dövize gereksinim duyduğundan dış borç sorunu yaratmıştır. Ayrıca, bu sanayileşmenin ihracat olanağı sunmadığını da eklemek gerekmektedir²⁰⁷⁵. Nitekim hedefi iç pazar olan bu ürünler, nitelik anlamında Batı'daki emsallerinin oldukça gerisindedir²⁰⁷⁶. Bütün bu özellikler, Türkiye'de ithal ikamecilik neticesinde üretilen ürünlerin rekabet yetisinin olmadığını göstermektedir. Bu nedenle, Doğan Avcıoğlu'nun Türkiye sanayisine dair Jeep montajcısı Nejat Verdi'den aktardığı²⁰⁷⁷ 'özel şartlar altında gelişen ancak açık havaya, dış pazarlara çıkınca büyümesi duran' bir 'sera bitkisi' benzetmesi isabetli görünmektedir.

Pamuk'un²⁰⁷⁸ ithal ikamesi yapılacak dayanıklı tüketim mallarının belirlenmesine dair yaptığı "*Yeni bir mal üretmek isteyen firmalar biraz çaba ile Ankara'dan gerekli onayları alabiliyor, o malın ithalatını yasaklatarak iç piyasada ayrıcalıklı bir konuma yükseliyorlardı,*" tespiti kanımızca ithal ikameciliğin özel

²⁰⁷² Buğra, *Devlet ve İşadamları*, ss. 195-96.

²⁰⁷³ Akçay, *Kapitalizmi Planlamak Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü*, ss. 123, 127.

²⁰⁷⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 132-35; Sinan Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", *İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*, ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinc Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 309; Hüseyin Özel, "Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi", *Türkiye'nin 70'li Yılları*, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 112.

²⁰⁷⁵ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünyası*, s. 112.

²⁰⁷⁶ Atılğan, "Sanayi Kapitalizminin Şafağında", s. 520.

²⁰⁷⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, İstanbul: Kırmızı Kedi, 2013, s. 580.

²⁰⁷⁸ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 237.

sektöre sağladığı ‘kolay’ sermaye birikimi sürecine dair çıkarımlara kapı açmaktadır. Ayrıca, Buğra’nın²⁰⁷⁹ şirketlerin birbiriyle girdiği “...rekabette mücadelenin piyasada değil, Ankara’daki hükümet ve bakanlık binalarında,” verildiğine dair tespiti, siyasal ve bürokratik ilişkilerin bu birikimi kolaylaştırmadaki işlevini açıklamaktadır. Bunun yanında, TL’nin değerinin piyasanın çok üzerinde tutulması da ithal ikameciliğin ekonomi politığının önemli birleşenlerindedir. Döviz erişimin siyasal ve bürokratik kanallarca belirlendiği bu yapıda, döviz erişebilen sanayi burjuvazisi yurt dışından satın aldığı girdilerle yurt içinde üretim yaparak büyük kârlar elde etmiştir²⁰⁸⁰. Döviz dair yaptığımız vurguyla birlikte, Doğan Avcıoğlu’nun²⁰⁸¹ ithal ikameciliğe dair yaptığı değerlendirmeyi hatırlamakta fayda vardır:

“Özel sanayi, dünya piyasasının tamamen dışında, suni kalp ile yaşayan bir varlığa benzemekte ve ancak enflasyonist bir ortamda teneffüs edebilmektedir. Devlet, kapitalist sınıfa, "Buyurunuz size dış rekabetten tamamen korunmuş tatlı bir pazar. İşte bol kredi ve dolar dokuz liradan ucuz döviz. Devlet teşebbüslerinde yetiştirilen yönetici ve teknisyenler hizmetinizde. Yabancı firmalar 'anahtar teslimi' fabrika yapmak için hazır. Neyin nasıl üretileceğini düşünmeyin, yabancı firmalarla iş birliği yaparak bunu gerçekleştirirsiniz. Gerekirse karma ortaklıklarla ben de sizin elinizden tutarım. Hiçbir riziko yok. Mamullerinizin yüksek fiyatla satışından emin olabilirsiniz. Satış sıkıntısı olursa, para basar ve mamullerinize talebi desteklerim" demiştir.”

Bu alıntıda vurgulanan kamuda yetişmiş personelin özel sektörde istihdamına gösterilecek örneklerden birisi, DPT Müsteşarlığı görevine yukarıda değindiğimiz Turgut Özal’dır²⁰⁸².

İthal ikameci sanayileşme, özellikle döviz geliri elde eden tarım ihracatçıların gelirlerinin, sanayi burjuvazisi ve onunla beraber serpilmesi umulan örgütlü işçi sınıfı lehine baskılandığını da imlemektedir²⁰⁸³. Buna karşın tarım kesimi, siyasi kadrolar üzerinde sahip olduğu güç sayesinde bu süreçte göz ardı edilmemiş ve çıkarlarını koruyabilmiştir²⁰⁸⁴. Tarımın ithal ikamecilikten dışlanmamış olması, bu birikim rejiminin sonuna gelindiğinde ülkenin krizden çıkışını kolaylaştıracak bir unsur olacaktır²⁰⁸⁵. Ayrıca, bu sanayi burjuvazisi için tamamlayıcı ürün üreten

²⁰⁷⁹ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 126.

²⁰⁸⁰ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 209.

²⁰⁸¹ Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, ss. 582-83.

²⁰⁸² Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 127.

²⁰⁸³ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 211.

²⁰⁸⁴ Şenses, “Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970’li Yıllarda Türkiye Deneyimi”, s. 50.

²⁰⁸⁵ Ozan, “İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı”, s. 661.

şirketlerdeki işçilerin, örgütsüz olduğu veya güçlü örgütlere sahip olmadığı, dolayısıyla yoğun emek sömürüsüne maruz kaldığını eklemek gerekmektedir²⁰⁸⁶. Bu olguya koşut olarak, 1970’li yıllarda, sanayileşme ‘uğruna’ sosyal adalete dair tartışmaların bürokrasi ve siyasal elitin gündeminden çıktığı görülmektedir²⁰⁸⁷.

Eklenmesi gereken bir diğer nokta ise, ordu ve sanayi burjuvazisinin yakın ilişkileridir. Ordu mensuplarına Emekli Sandığı’na ek bir sosyal güvenlik sistemi sağlayan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), yatırım ve vergi alanlarında büyük muafiyetler elde etmiş ve birçok sanayi şirketine ortak olarak Türkiye’nin önemli kapitalist kurumlarından birisi haline gelmiştir²⁰⁸⁸. Örneğin Fiat otomobillerin Türkiye imalatını gerçekleştiren Koç Grubu’nun bu girişimdeki ortağı OYAK’tır²⁰⁸⁹.

Bu dönemde milli burjuva yetiştirme hedefinin gerçekleşmiş ve 1950’lerde ithal ikameciliğin ön şartını oluşturan sermaye birikimini sağlamış olan büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi yeni sanayi burjuvazisini oluşturmuş, KİT’lerde mesleki eğitimini tanımlamış mühendisler de bu tabakaya eklenmiştir²⁰⁹⁰. Devletin sermayedarlara desteğinin yüksek seviyeye eriştiği ithal ikameci dönem, sermaye fraksiyonları arasındaki çatışmaların yoğunlaşmasına neden olmuştur. Sermayenin en önemli örgütü olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), bu çatışmanın açığa çıktığı yer olmuştur. TOBB, geleneksel olarak DP – AP çizgisinin kontrolü altında bir kuruluş olmuştur. Ancak TOBB seçimlerini daha sonra Millî Görüş hareketinin lideri olacak Necmettin Erbakan’ın kazanması, ithal ikameciliğe dönük teşviklerin büyük sermayeye daha fazla yönelmesine Anadolu’daki KOBİ’lerden gelen bir tepki olarak değerlendirilmiştir²⁰⁹¹. İstanbul sermayesi ise 1971 yılında TOBB’dan ayrılarak kapsayıcılıktan uzak bir elitist – kapitalist kuruluş olan Türk Sanayiciler ve İş Adamları Derneği’ni (TÜSİAD) kurmuştur²⁰⁹².

Sanayileşme hızının ve sanayi üretiminin döviz miktarına bağlı olması ise döviz temininin sağlanamamasının ardından birikim rejiminin krize girmesine ve

²⁰⁸⁶ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 213.

²⁰⁸⁷ Şenses, “Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970’li Yıllarda Türkiye Deneyimi”, s. 49.

²⁰⁸⁸ Atılğan, “Sanayi Kapitalizminin Şafağında”, s. 523.

²⁰⁸⁹ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 122.

²⁰⁹⁰ Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 80.

²⁰⁹¹ Ahmet Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 72; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, ss. 62-63.

²⁰⁹² Esra Çeviker Gürakar, **Kayıрма Ekonomisi**, 2. Baskı Ankara: İletişim Yayınları, 2018, s. 43.

büyüme koalisyonunun dağılmasına neden olmuştur²⁰⁹³. Sanayileşmenin iç pazara dönüklüğü ve ihracat dolayısıyla döviz elde edilememesi, dış borçluluk, tarım ihracı ve Türkiye’den göç eden işçilerin ülkeye aktardığı, kimi yıllar ihracat gelirlerini de aşan işçi dövizlerini üretim için gerekli ithalatın tedarikçisi durumuna taşımıştır²⁰⁹⁴. Türkiye’nin işgücü ihraç ederken dış borç ve DYY’ler dolayısıyla sermaye ithal eden konumu²⁰⁹⁵, ülkenin dış ticaretinde alıcı konumunda olan ülkelerin petrol şoklarından kaynaklı stagflasyon krizine girmesiyle işlemez hale gelmiştir. Bu kriz hem Türkiye’den bu ülkelere olan işçi göçüne olumsuz tesiriyle döviz gelirlerini azaltmış hem de ihracattan kaynaklı döviz kanallarının tıkanmasıyla neticelenmiştir²⁰⁹⁶. Son olarak, iç pazarda tüketimin devamlılığını sağlayan ve klasik popülizmi andıran reel ücretlerin yüksekliği, bu iktisadi ortamı sağlayan uluslararası kurumların kriziyle beraber sürdürülemez olmuştur²⁰⁹⁷.

Bu dönemde kırsaldaki dönüşüm incelendiğinde, darbenin ardından büyük toprak sahiplerine karşı alınan mesafeli tutumun tarımda makineleşme eksenindeki dönüşümü durdurmadığı görülmektedir. Bu durum, 1950’lerle başlayan tarımdaki yapısal dönüşümde sürekliliğin varlığını imlemektedir²⁰⁹⁸. 1960’lardan itibaren tarımda makineleşmeyle birlikte ekilebilecek tarım arazilerinin sınıra erişmesinin tarımda insan gücüne olan ihtiyacı azalttığı görülmektedir²⁰⁹⁹. Kırsal bölgelerdeki geçim olanaklarının sınırlılığı, az topraklı ve topraksız köylüleri kentlere göçe zorlamıştır²¹⁰⁰. Bu süreç, ithal ikameci sanayileşme ve diğer sektörler için ucuz işgücü arzını genişletirken, göç eden nüfusun kıra dönerek geçimlik üretimi sürdürme olanağı ortadan kalkmış; ücretler, köyden sağlanan tamamlayıcı gelirlerle desteklenemez hale gelmiştir²¹⁰¹. Bu noktada, yukarıda değinilen reel ücret artışlarının önemli bir belirleyeni; kırdan kente göçle birlikte geniş bir nüfusun işgücüne eklemlenmesi ve 1961 Anayasası’nın sunduğu olanaklar sayesinde örgütlü işçi sınıfının mücadelesinin

²⁰⁹³ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 201.

²⁰⁹⁴ Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 93; Şenses, “Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970’li Yıllarda Türkiye Deneyimi”, s. 51.

²⁰⁹⁵ Ebru Deniz Ozan, **Gülme Sırası Bizde 12 Eylül’e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet**, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s. 53.

²⁰⁹⁶ Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada İligi Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 243.

²⁰⁹⁷ Özel, “Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi”, s. 209.

²⁰⁹⁸ Gürel, “Türkiye’de Kırdan Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi”, ss. 324-25.

²⁰⁹⁹ Gürel, “Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950–1980”, s. 204.

²¹⁰⁰ Gürel, “Türkiye’de Kırdan Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi”, s. 326.

²¹⁰¹ Gürel, “Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950–1980”, ss. 212, 216.

güçlenmesidir²¹⁰². Ayrıca, göç etmeyenler için ise tarımsal desteklerin bu dönemde sürekli olarak arttığı gözlenmektedir²¹⁰³.

1970 yılından itibaren Türkiye'nin bir siyasal istikrarsızlık sürecine girdiği görülmektedir. Bu süreçte 1971 yılında askerler yönetime bir muhtıra vererek hükümeti düşürmüş, akabinde gelen teknokrat ağırlıklı hükümet ve koalisyon hükümetleri, ithal ikameci sanayileşmeyi uzun vadeli hedeflerle uyandıracak bir dönüşüm sağlayamamıştır²¹⁰⁴. Bu dönüşümün sağlanamamasında, rekabetçi olmayan şartlarda iç talepten yüksek kâr hadleri elde eden ulusal burjuvazinin, üretkenliğin artması, DPT'nin yatırım stratejilerinin yenilenmesi ve ihracata yönelik bir üretime yönelmesi taleplerine karşı gösterdiği direnç etkili olmuştur²¹⁰⁵. Girdi fiyatlarında petrol şoklarından kaynaklı artış enflasyonu tetiklerken işçi dövizlerinin azalmasıyla döviz ihtiyacı kısa vadeli dış borçlulukla karşılanmıştır. 1970'lerin ikinci yarısıyla birlikte ithal ikamesinde seçicilik tamamen kaybolmuş ve sanayi burjuvazisinin istekleri doğrultusunda neredeyse bütün mallar ithal ikamesine açılabilir hale gelmiştir. Kıbrıs ambargosunun da borçlanma olanaklarını kısıtladığı bir ortamda kısa vadeli dış borçluluk oldukça yüksek seviyelere çıkmıştır. Petrol ihraççısı ülkelerin Avrupa bankalarında biriktirdiği petro-dolarlara dayalı ve kur garantisi verilen Döviz Çevrilebilir Mevduatlardan (DÇM)²¹⁰⁶ kaynaklı dış borç ödemeleri 1978 yılında yapılamaz duruma gelmiş ve bu durum ithalat bağımlılığına rağmen istikrarlı bir şekilde devam eden birikim rejimini krize sokmuştur²¹⁰⁷. Bunun yanında, DÇM'lerle birlikte seçim ekonomisi uygulamaları, KİT'lerin fiyatlama politikaları ve tarımsal destekleme alımlarının da devlet bütçesini zora soktuğunu eklemek gerekmektedir²¹⁰⁸. Türkiye, bütün kredi başvurularının reddedilmesi neticesinde IMF'ye müracaat etmiş ancak IMF'nin ortodoks istikrar politikası talepleri, sanayileşmeyi önceleyen politikalarla çatışmış ve Bülent Ecevit önderliğindeki sosyal demokrat hükümet, IMF'nin taleplerini 'siyasi intihar' olarak niteleyerek reddetmiştir. Yurt dışındaki

²¹⁰² a.g.e., ss. 214-15.

²¹⁰³ Gürel, "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", s. 344.

²¹⁰⁴ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 242.

²¹⁰⁵ Ümit Akçay, "Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, C. 26, S. 6, 2024, s. 976, doi:10.1080/19448953.2024.2311489.

²¹⁰⁶ Şenses, "Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970'li Yıllarda Türkiye Deneyimi", s. 52.

²¹⁰⁷ Ozan, "İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı", s. 662; Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", s. 310.

²¹⁰⁸ A. Kemal Çelebi, *Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları*, Manisa: Emek Matbaası, 1998, s. 134; Özel, "Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi", s. 213.

bütün kredi başvuruları, IMF'nin istikrar programına tabi olunması zorunluluğunu öne sürerken, döviz noksanlığından dolayı ithalatın tıkanması karaborsacılığın artmasına neden olmuştur. Ülkenin girdiği döviz darboğazı, bir önceki ve bir sonraki hükümetin Başbakanı Demirel'in "*Ülke 70 cente muhtaçtır*," sözlerini doğrular mahiyettedir²¹⁰⁹. Türkiye, aslında her zaman 70 cente muhtaç haldedir, ancak sorun, dövize muhtaçlık değil döviz temindir²¹¹⁰. Bu dönemde yapılan ara seçimlerde seçmen desteğini yitiren Ecevit hükümeti istifa etmiş ve göreve gelen hükümet, neoliberal iktisat politikalarına geçiş yapmıştır²¹¹¹. Bu dönem bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yukarıda değindiğimiz bütün eleştirel nüvelere karşın, sanayide özel sektörün önemli bir kurumsal gelişim aşaması geçirdiğini söylemek mümkündür²¹¹².

2. Türkiye'de Neoliberalizmin Yükselişi (1980 – 2002)

12 Mart ve 12 Eylül askeri darbeleri arasındaki yaklaşık on yıllık sürede, Türkiye azınlık ve koalisyon hükümetlerinden oluşan on bir farklı hükümet tarafından yönetilmiştir²¹¹³. İktisadi krizle birleşen siyasal istikrarsızlık, sokağa taşan şiddet olayları siyasal cinayetlerle birleşmiştir. Bu toplumsal kriz ortamının yanında, uluslararası Bretton Woods düzeninin çöküşüyle beraber birinci bölümde tartıştığımız neoliberal siyasa dönüşümü, Türkiye'ye de tesir etmiş ve iç ile dış kriz dinamikleri çakışmıştır²¹¹⁴. Tıkanan sermaye birikimi rejimine eklenen siyasal istikrarsızlık bir yeniden yapılanmayı zorunlu kılmış²¹¹⁵ ve böylece planlamaya dayalı ve sanayileşme öncelikli iktisat politikalarının sonuna gelinmiştir²¹¹⁶. Nitekim bu dönemin iktisadi politikalarıyla serpilten ve güçlenen sanayi burjuvazisi de yaşanan siyasal istikrarsızlığın sivil hükümetlerce durdurulamamasından rahatsızlığını sıkça dile getirmiştir. TÜSİAD'ın Ecevit hükümetinin görevden ayrılma sürecinde etkin bir konumda bulunduğu bilinmektedir²¹¹⁷ Türkiye İşveren Sendikaları

²¹⁰⁹ Birol Kovancılar, "Türkiye Cumhuriyeti Askeri Darbeler ve Ekonomik Krizler Tarihi: Ekonomi Politik Analiz", **Cumhuriyet Dönemi Devlet Maliyesi**, ed. A. Kemal Çelebi, Birol Kovancılar, Mustafa Mıynat, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024, s. 74.

²¹¹⁰ Koray R. Yılmaz, "Seksenli Yıllarda Türkiye Ekonomisi", **Türkiye'nin 80'li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 287.

²¹¹¹ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 86-91; Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, ss. 243-44; Şenses, "Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970'li Yıllarda Türkiye Deneyimi", s. 53; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 157.

²¹¹² Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 191.

²¹¹³ Tekeli, "1970'ler Türkiye'sinde Modernleşme ve Planlama", s. 111.

²¹¹⁴ Yılmaz, "Seksenli Yıllarda Türkiye Ekonomisi", s. 286.

²¹¹⁵ Ozan, "İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı", s. 659.

²¹¹⁶ Şenses, "Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970'li Yıllarda Türkiye Deneyimi", s. 43.

²¹¹⁷ Buğra, *Devlet ve İşadamları*, s. 205; Akçay, "Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade", s. 976.

Konfederasyonu'nun (TİSK) ise sınıf ayrılıklarını daha keskin bir biçimde temsil ettiği görülmektedir. TİSK, Ecevit hükümetini krizin derinleşmesinden sorumlu tutarken, grevleri yaşanan 'sosyal felaketlerin' kurucu nedeni olarak görmektedir²¹¹⁸. Bu noktada, sermayenin Ecevit hükümetinin devrilmesi için yekvücut olduğu saptanmıştır²¹¹⁹.

a. 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Darbesi

İthal ikameciliğin sonuna gelmesiyle yaşanan krizin ardından Türkiye, devlet yönetimi ve iktisadi ilişkilerde önemli bir dönüşüm içeren yeni bir programı, uluslararası kuruluşların gözetim ve tavsiyesiyle uygulamaya koymuştur²¹²⁰. Sermayedarlar, 24 Ocak kararlarına giden yolda, bir bütün olarak enflasyonun yükselmesinin ücret artışlarından kaynaklı olduğunu düşünmektedir²¹²¹. Bu durum, ithal ikamecilik için iç pazarda sürekli olması gereken talebe dair yukarıda değindiğimiz uzlaşının sona erdiğini göstermektedir. 24 Ocak kararları, ithal ikameciliğin zorunlu unsuru olan iç pazardaki yüksek satın alma gücünün baskılanması için gelirler politikası uygulamasıyla ve üretimin dış pazarlara yönelmesiyle ihracata dayalı sanayileşmeye geçilmesinin altyapısını sunmaktadır. Sabit döviz kuru uygulamasının terk edilmesi de bu dönüşümün belirleyici unsurlarındandır²¹²².

24 Ocak kararlarının hazırlayıcısı, Demirel'in Başbakanlık Müsteşarlığı ve DPT Müsteşar Vekilliği görevine getirdiği, 1967-71 yılları arasında DPT Müsteşarı, 1971-73 yılları arasında DB'de danışman, 1973-75 yılları arasında ise Sabancı Holding'te üst düzey yönetici olarak çalışmış ve 1976 yılında Madeni Eşya İşverenler Sendikası'na başkanlık etmiş olması dolayısıyla sermayenin güvenini temin etmiş olan Turgut Özal'dır. Özal, daha sonra alacağı görevlerle de bu dönüşümün yürütücüsü olacaktır²¹²³.

²¹¹⁸ Ozan, *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet*, s. 77.

²¹¹⁹ Korkut Boratav, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 2. Baskı Ankara: İmge Kitabevi, 2005, s. 72.

²¹²⁰ Fırat Demir, "A Failure Story: Politics and Financial Liberalization in Turkey, Revisiting the Revolving Door Hypothesis", **World Development**, C. 32, S. 5, 2004, s. 852, doi:10.1016/j.worlddev.2003.11.007.

²¹²¹ Ozan, *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet*, s. 73.

²¹²² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 165; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 77.

²¹²³ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 162-63; Tanıl Bora, "Turgut Özal", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin, Mustafa Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 589; Nuray Ertürk-Keskin, "Seksenli Yıllarda Kamu Yönetimi", **Türkiye'nin 80'li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 940.

24 Ocak kararları, başlangıçta “*ne pahasına olursa olsun döviz kazanmak,*” amacıyla hazırlanmış ve akabinde, ülkenin siyasal ve toplumsal yapısı bu amaç üzerine kurumsallaşmıştır²¹²⁴. Türkiye'nin en acil sorunu olan dış açıkların finansmanına bulunduğu çözüm, neoliberal dönüşüme koşut olarak, ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesidir. Bir başka ifadeyle, cari açığın finansman kanallarına dış borçlanma ve DYY'ler yanında portföy yatırımları da eklenmiştir. Bu modelin sürdürülmesi için yukarıda değindiğimiz iç talebin baskılanmasının yanında, dış borç servisi de aksatılmamalıdır²¹²⁵. Yabancı sermaye, ülkeye yatırım yapmak için bürokrasinin azaltılmasını talep etmektedir. Bu talep, sanayi burjuvazisinin istekleriyle de uyumaktadır. Nitekim TİSK Yönetim Kurulu üyesi Ali Koçman, “*Çin Seddini dahi aşan,*” yabancı sermayenin Türkiye bürokrasisini aşamadığından yakınmaktadır²¹²⁶. Bu noktada, ekonomik krizin, örgütlü emeğin talepleriyle sermaye birikiminin devamlılığını eşanlı şekilde sürdüren modelin tıkanmasına yol açmasıyla, sanayi burjuvazisinden gelen taleplerin, ‘sınıf mücadelesinin siyasetin gündeminden çıkmasını sağlayacak otoriter bir yeniden yapılanma, ithal ikameciliği tasfiye edecek yeni bir birikim stratejisi ve devlet bürokrasisinin yeniden yapılandırılmasına yoğunlaştığı’ görülmektedir²¹²⁷. Sanayi burjuvazisi, bu taleplere yanıt vereceği beklentisiyle 12 Eylül darbesini desteklemekte de yeknesaklık göstermiştir²¹²⁸. Bu bağlamda sendikaları etkisizleştirirken birlikler, odalar ve gönüllü derneklerin işlevini kısıtlayan 12 Eylül darbesiyle birlikte TÜSİAD, hükümet politikalarında daha fazla söz sahibi olan bir kuruluşa dönüşmüştür²¹²⁹.

24 Ocak kararları ile gelen yapısal uyum programının normalde nispi artı değeri arttırarak döviz elde etmeyi savlaması beklenirken, bu kararlar reel devalüasyonlar ve mali desteklerle ihracatın arttırılması, KİT ürünlerinin fiyatlarının yükseltilmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi, fiyat denetimlerinin kaldırılması, döviz piyasalarının, faiz hadlerinin, sermaye girişlerinin ve ticaretin serbestisi, sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi ve reel ücretlerin düşürülmesi gibi ögeler taşıyan bir programa dönüşmüştür. Dolayısıyla bu programı uygulamayı savlayan bir hükümetin,

²¹²⁴ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 101-2.

²¹²⁵ Sönmez, “Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma”, s. 320.

²¹²⁶ Ozan, *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet*, s. 89.

²¹²⁷ Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 73.

²¹²⁸ Boratav, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, s. 72.

²¹²⁹ Çeviker Gürakar, *Kayıрма Ekonomisi*, ss. 42-43; Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 976.

seçmen desteğini kaybetmeyi göze alabilmesi gereklidir. Dönemin Türkiye'sinin politikleşmiş toplumsal yapısı göz önüne alındığında, demokratik siyasal süreçler altında bu dönüşümün gerçekleşmesinin olası olmadığı görülecektir. Bu nedenle birikim rejimindeki dönüşüm, 12 Eylül askeri darbesiyle beraber engelsiz bir zemine yerleşmiş ve askeri cunta diktatörlüğü, Türkiye kapitalizminin girdiği krizi aşmak için yeni bir birikim rejiminin oluşmasında siyasal, toplumsal ve ideolojik şartların 'inkışafını' sağlamıştır²¹³⁰. Böylece iktisadi liberalleşme, kamu gücünün hoyratça kullanıldığı baskıcı bir dönemde gerçekleşmiştir²¹³¹. 12 Eylül askeri darbesinin ardından TİSK Başkanı Halit Narin'in "20 yıl işçiler güldü biz ağladık, artık gülme sırası bizde," sözleri²¹³², darbe sonrasında uygulanma olanağı bulan 24 Ocak kararlarının sınıfsal yapısını anlatmaktadır. Nitekim askeri yönetim, uyguladığı bütün baskıcı militarist tedbirlere karşın, dış politika ve 24 Ocak kararlarına müdahil olmamıştır²¹³³. Sendikal faaliyetlerin askıya alınması, grevlerin yasaklanması, ücretlerin belirlenme sürecinin toplu sözleşmeden Yüksek Hakem Kurulu'na aktarılması, örgütlü toplum üzerinde kitlesel gözaltı ve tutuklamalar bu sözlerin temelini oluşturan bazı siyasal tedbirlerdir²¹³⁴. Bu bağlamda, sabit ücretliler ve çiftçilerin 1980 – 1983 arasının 'kaybedenleri' olarak öne çıktığı gözlenmektedir²¹³⁵.

b. Demokrasiye Dönüş ve Özal Dönemi (1983 – 1989)

12 Eylül'ün akabinde darbeyi gerçekleştirmiş olan cuntanın üyeleri, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve dört kuvvet komutanı (kara, hava, deniz ve jandarma) Milli Güvenlik Konseyi'ni kurmuş ve bu konsey, seçimlerin yapılacağı 1983 yılına kadar ülkeyi yönetmiştir. Konsey'in 21 Eylül'de kurduğu hükümette, 24 Ocak kararlarının devamlılığının sağlanması amacıyla Başbakanlık Müsteşarı Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olmuş ve ekonomi yönetimindeki atamaları yönlendirmiştir²¹³⁶. Bu kararda sermayedarların devamlılık arzusunun etkili olduğunu

²¹³⁰ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 164; Kovancılar, "Türkiye Cumhuriyeti Askeri Darbeler ve Ekonomik Krizler Tarihi: Ekonomi Politik Analiz", s. 83; Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 107-9; Yılmaz, "Seksenli Yıllarda Türkiye Ekonomisi", ss. 289-90; Cenk Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, ed. Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 779.

²¹³¹ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 173.

²¹³² Ozan, *Gülme Sırası Bizde 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet*, s. 20.

²¹³³ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, ss. 216-17.

²¹³⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 166.

²¹³⁵ Ziya Öniş, "Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy", *Studies In Comparative International Development*, C. 27, S. 2, 1992, s. 13, doi:10.1007/BF02687108.

²¹³⁶ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, ss. 214-17.

söylemek mümkündür. Nitekim Vehbi Koç, darbe akabinde Evren'e yazdığı mektupta "Özal'a sahip çıkılması," talebinde bulunmuştur²¹³⁷. 12 Eylül cuntasının, yasama ve yargı organlarının yürütmeye karşı durabilme gücünü siyasal istikrarsızlığın nedeni olarak teşhisi, 1982 yılında yürürlüğe giren yeni anayasada yürütmeyi güçlendirmek ve siyasal sorumluluğu olmayan cumhurbaşkanını yoğun yetkilerle donatmak sonucunu doğurmuştur. Cunta lideri Evren, yeni anayasanın yürürlüğe girmesi akabinde 7 yıl süreyle cumhurbaşkanlığı görevine getirilmiştir. Bunun yanında, başbakanlık da 1961 Anayasası'ndan farklı olarak bir eşgüdüm kurumundan ziyade icracı bir liderlik kuruma dönüşmüştür. Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'na Adalet Bakanı'nın başkanlık etmesi, Cumhurbaşkanı'nın yargı kurumlarındaki atamalarda başat konumda olması yürütmeyi yargı organı karşısında güçlü kılmış, Mecliste temsil için %10 seçim barajının yasalaşması, yasama organında merkez partilerin tahakkümünü arttırmıştır²¹³⁸. Yürütmenin üzerindeki yasama ve yargı denetiminin zayıflatılmasını 'dengelemek' güdüsüyle cunta idaresi, rejimin teminatı olarak değerlendirdikleri 'ordu'nun gücünü perçinlemiştir. Geniş yetkilerle donatılan cumhurbaşkanlığına cunta lideri Evren'in getirilmesinin yanında, Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) asker üyeler çoğunluk olmuş ve MGK'nın siyasal tercihlere müdahale etmesinin yasal zemini oluşturulmuştur²¹³⁹. Son olarak, 1982 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması konusunda yürütmeye geniş ve keyfi bir alan tanınmış, basın özgürlüğü ve sendikal hak ve özgürlükler kısıtlanmış, üniversitelerin özerkliği merkezi bir kurum olan Yükseköğretim Kurulu dolayısıyla kısıtlanmıştır²¹⁴⁰.

Bu yıllarda iktisat politikalarındaki dönüşümün başat unsurlarından birisi finansal serbestleşme olmuştur. Finansal serbestleşmeyle birlikte sermayedarların yatırım olanaklarındaki çeşitlilik artmış, böylece döviz, tahvil ve emlağa yapılan yatırımlar, üretken yatırımların önüne geçmiştir²¹⁴¹. Bu politikanın topluma yansımalarından birisi bankerler skandalı olmuştur. Bankerler skandalı, 24 Ocak kararları ile başlayan finansal serbestleşme politikalarıyla, vadeli mevduat ve kredi

²¹³⁷ Murat Arslan, "Turgut Özal", **Türkiye'nin 80'li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 544.

²¹³⁸ Ertürk-Keskin, "Seksenli Yıllarda Kamu Yönetimi", ss. 942-43; Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 783; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, ss. 220-21.

²¹³⁹ Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 785.

²¹⁴⁰ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 3. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 322.

²¹⁴¹ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılğanlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 78.

faizlerinin serbest bırakılmasının bir sonucu olarak gelişmiştir. Bankaların ‘Centilmenlik Anlaşması’ olarak bilinen belirli bir faiz oranına sadık olma taahhüdü karşılık bulmamış ve denetimsizlikle birlikte bankerler ve küçük bankalar, daha yüksek faiz vermek yarışına girmiştir²¹⁴². Ancak topladıkları mevduatlardan başta inşaat sektörü olmak üzere çeşitli sektörlerle açtıkları krediler, yüksek faizden kaynaklı düşük talep ortamında geri ödenememiştir. Ponzi finansman biçiminin bir izdüşümü olarak işleyen bankerlik sistemi, 1981 krizinde ilk kırılma belirtilerini göstermiş; 1982’deki büyük krizle birlikte ise tamamen çökmüştür²¹⁴³. Hükümetin ekonomi politikalarının yegâne sorumlusu olan Özal, orta sınıftan birçok ailenin ve küçük tasarruf sahiplerinin dolandırılmasıyla neticelenen ve itibarını sarsan bankerler skandalının patlak verdiği 1982 yılında bu görevinden ayrılmıştır²¹⁴⁴. Bankerler skandalının önemli bir etkisi, geleneksel bankacılık sektörüne güvenin azalması dolayısıyla yeni bir yöntem olarak ‘faizsiz bankacılığın’ yükselmesine yol açması olmuştur²¹⁴⁵.

Ardından Özal 1983 yılında Anavatan Partisi’ni (ANAP) kurmuş ve ANAP çatısı altında, Türkiye siyasal hayatında egemen olmuş dört ana siyasal düşünce olan liberalizm, milliyetçilik, muhafazakârlık ve sosyal demokrasiyi aynı çatı altında birleştireceğini iddia ederek darbe sonrası dönemde anaakım siyaseti kapsamayı savlamıştır²¹⁴⁶. 1983 yılında yapılan seçimlerde ANAP, sanayi burjuvazisi ve Anadolu’nun küçük ticaret sermayesinden aldığı desteği halk desteğiyle de teşmil ederek tek başına iktidara gelmiştir²¹⁴⁷. 1987 seçimlerinde ANAP, seçim barajı ve yasasının temsiliyette yol açtığı adaletsizliğin de etkisiyle, %36,3 oyla yine tek başına iktidar olmuş, 1989 yılında ise Özal cumhurbaşkanı seçilmiştir. Dolayısıyla Özal, 1980 darbesini takip eden 10 yılda, kısa bir kesinti haricinde kurulan hükümetlerin bütününde görev almıştır. Ancak askeri hükümet döneminde üstlendiği teknokratik görev, 1983 seçimlerinin ardından siyasal bir sorumluluğa evrilmiştir²¹⁴⁸. Özal’ın 80

²¹⁴² Zişan Ataman Çelik, “Bankerler: Yaptılar Ama Nasıl?”, **Türkiye’nin 80’li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 312.

²¹⁴³ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 167-68; Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 113; Ataman Çelik, “Bankerler: Yaptılar Ama Nasıl?”, ss. 316-19.

²¹⁴⁴ Bora, “Turgut Özal”, s. 589; Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, ss. 224-25.

²¹⁴⁵ Evren Hoşgör, “Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present”, **Middle Eastern Studies**, C. 47, S. 2, 2011, s. 346, doi:10.1080/00263206.2011.534336.

²¹⁴⁶ Arslan, “Turgut Özal”, ss. 545-545; Mehmet Ö. Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, **Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe**, ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 52.

²¹⁴⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 324.

²¹⁴⁸ Bora, “Turgut Özal”, s. 596; Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, s. 53.

sonrasındaki konumu düşünülduğünde, onu askerlerle iş birliği içinde olmak ve yerleşik siyasal yapıları yıkmakla suçlayan muhaliflerine karşın, taraftarları onun başbakan yardımcılığı döneminde görev yaparken yaşadığı zorlukları ve ANAP'ın kurumsallaşması sürecinde konseyin çıkardığı engelleri öne çıkarmaktadır²¹⁴⁹. Bu noktada, cuntanın siyasal, toplumsal ve iktisadi yeniden yapılandırma amacının, Özal'ın politikalarıyla uyuştuğunu, askeri yönetim ve anaakım siyasal öznelerle getirilen siyaset yasaklarının Özal'ın iktisadi politikaları için alan sağladığını söylemek mümkündür²¹⁵⁰.

c. Yeni Milli Öncelik: İhracat

Özal hükümetleri, 24 Ocak kararlarına sadık bir yönetim sergilemiştir. 1983-87 yıllarında burjuvazinin de Özal hükümetlerini bütünsel halde desteklediği görülmektedir²¹⁵¹. Bu anlamda özellikle Hazine'den KİT'lere aktarılan yatırım kaynakları kısılmış, yatırımcı konumunu sürdüren KİT'ler ise iç ve dış borçlanma yoluna gitmiştir. Bunun yanında, reel devalüasyonlar, ithalat kotalarının tasfiye edilmesi, gümrük tarifelerinin esnetilmesi ve döviz kontrollerinin kademeli olarak kaldırılması gerçekleşmiştir²¹⁵². Ayrıca bu dönemde, haberleşme, ulaştırma ve enerjiye dair altyapı yatırımlarında bir yenileme hamlesi başlamış ve bu hamle, bankalardan yüksek faizle borçlanma dolayısıyla sürdürülmüş, turizm önemli bir endüstri haline gelmiştir²¹⁵³. Bu yıllar arasında, ihracata yönelik bir üretim yapısına geçilmiştir. Bu olgunun yerleşmesinde iç talebin reel ücretlerin baskılanması sayesinde kısılması ve ihracat yapma kuvvesine sahip dokuma, demir çelik, tekstil ve gıda gibi emek yoğun sektörlere ihracat teşvikleri sunulması etkili olmuştur. Son olarak, alışlageldik istikrar programlarının aksine, bu program, Türkiye'nin ithalatını düşürmemiştir. Bu noktada ihracatın ithalata bağımlılık dinamiğinin bu dönemde açığa çıktığını söylemek mümkündür²¹⁵⁴.

Türkiye, 24 Ocak kararlarının ardından ihracatta önemli bir artış sağlamıştır. 1979 yılında GSYİH'nin %2,3'üne denk gelen ihracat, 1990 yılında GSYİH'nin

²¹⁴⁹ Bora, "Turgut Özal", ss. 589-90.

²¹⁵⁰ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 273.

²¹⁵¹ Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, s. 72.

²¹⁵² Serdal Bahçe vd., "Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey", **Financialisation and the Financial and Economic Crises Country Studies**, ed. Eckhard Hein, Daniel Detzer, Nina Dodig, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing, 2016, s. 276; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 172-73.

²¹⁵³ Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", ss. 752-53; Bora, "Turgut Özal", s. 597.

²¹⁵⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 176-77; Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 752; Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 128.

%8,6'sına erişmiştir²¹⁵⁵. İhracat artışının ekonomideki ithal bağımlılığını azaltmamış olması, ilerleyen dönemlerde ihracatın sürdürülmesinin dış kaynak girişine bağlı olmasına kapı açmıştır²¹⁵⁶. Bunun yanında, ihracat artışının sektörel dinamikleri incelendiğinde, bu artışın daha evvel iç tüketime yönelen üretimin, ücret baskılanmaları sonucu dışa yönelmesinden neşet ettiği, dolayısıyla imalat sanayiinde bu artışı sürekli kılacak bir sanayi altyapı yatırım hamlesinin var olmadığı ve yeni yatırımların hizmetler sektörüne aktığı görülmektedir²¹⁵⁷. Dolayısıyla, kapasite kullanımının artmasından kaynaklanan ihracat yükselişi, orta ve yüksek katma değerli üretime yönelecek yatırımlarla desteklenememiştir. Bu noktada, ihracata dönük bu 'seferberlik'ten en büyük faydayı görenlerin ithal ikameci dönemde sermaye birikimini arttırmış olan büyük holdingler olduğu görülmektedir²¹⁵⁸. Bunun yanında, ihracat önceleyen politikalar, 'Anadolu Kaplanları', 'Yeşil Sermaye' olarak bilinen, bizim 'Anadolu Sermayesi' kavramını kullanacağımız yeni bir sermaye grubunun serpilmesinin tohumlarını atmıştır. Hoşgör, bu yeni sermaye grubunun özelliklerini şöyle betimlemektedir:

*"Yükselen sektörlerde (tekstil, inşaat ve ilgili faaliyetler ile hizmet sektörleri) faaliyet gösteren bu şirketler, iç Anadolu'daki yeni sanayi büyüme merkezlerinde yer alıyordu, ancak güçlü doğrudan (ve dolaylı) ulusötesi bağlantılara sahipti. Bu firmalar, emek yoğun sektörlerde yoğunlaşmış ve çoğunlukla yerli ve yabancı sermayelerin alt yüklenici üreticileri olarak çalışıyordu. Türkiye ve yurtdışında toptan ve perakende satış zincirlerine sahip olan bu firmaların ihraç edilen imalat mallarındaki payı 1980'de %31 iken 1994'te %48'e yükseldi. Ancak bu şirketlerin yaygınlaşması tesadüfi değildi, kamu bankalarından sağlanan kredi olanakları, kamu ihalelerinde ve/veya organize sanayi bölgelerinin inşasında sağlanan ayrıcalıklı muamele gibi aktif devlet teşvikleriyle yakından bağlantılıydı"*²¹⁵⁹.

Dolayısıyla, ihracatın perçinlenmesi, Denizli, Gaziantep, Konya, Kayseri gibi Anadolu'nun iç kesimlerindeki esnek üretim ve enformel sektörü kapsayan KOBİ'lerin güçlenmesiyle neticelenmiştir²¹⁶⁰. Bunun yanında, baskın sosyal bloğun

²¹⁵⁵ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 268.

²¹⁵⁶ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 178.

²¹⁵⁷ Erinç Yeldan, "1990'lar: Türkiye'nin Kayıp On Yılı", **Modernizmin Yansımaları: 90'lı Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Yayınevi, 2017, s. 43; Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 754; Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünyası*, s. 128.

²¹⁵⁸ Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 77; Dilek Yankaya, **Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli**, çev. Melike Işık Durmaz, 3. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 77.

²¹⁵⁹ Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", ss. 42-43.

²¹⁶⁰ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, ss. 77-78.

genişlemesiyle sonuçlanan bu sektörel dinamiklerin, yeni bir ‘kazananlar koalisyonu’nun oluşmasıyla nihayetlendiği görülmektedir²¹⁶¹.

İhracatın bir ‘milli öncelik’ olarak desteklenmesi ve devamlılığı için uygulanan kamu siyasaları, başta ‘hayali ihracat olgusu’ olmak üzere birçok yeni rant alanı yaratmıştır²¹⁶². Kredi ve ihale dağıtımı, fon uygulamaları, teşvikli sektörlerle sağlanan vergi ve sübvansiyonlar, devlet eliyle şirket kurtarma işlemleri, belediyelerin imar izinleri²¹⁶³, birinci bölümde tartıştığımız neoliberal müdahale biçimlerine koşut uygulamalardır. Ayrıca, açılan yeni ‘rant’ alanları ve kamu yönetimindeki zihniyet dönüşümüyle beraber bürokrasi ve burjuvazi ilişkileri, bir yaşam biçimi haline gelen ‘köşeyi dönme’ felsefesinin somutlaşmasının alanı olmuştur. Bu dönüşümde, ihdas edilen yeni kurumların, yeni personel rejiminin ve kendisine yakın, önceden bürokraside birlikte çalıştığı ya da IMF, DB, Amerikan üniversitelerinden getirdiği, kamuoyunda ‘Özal’ın prensleri’ olarak bilinen ekibiyle Özal’ın meclis ve bürokrasiyi tali konuma iterek başbakanlık kurumunun güçlenmiş yetkilerini bir ‘iç kabine’ gibi kullanmasının, bu teknokratları belirleyici kamu kurumlarının, kamu bankalarının ve KİT’lerin yöneticiliğine taşımalarının etkili olduğu görülmektedir²¹⁶⁴. Nitekim Özal, başbakanlığı döneminde aldığı kararlarda ve yaptığı reformlarda, geleneksel bürokrasi kanallarını aşarak kanun hükmünde kararnameler (KHK) dolayısıyla hareket etmiştir²¹⁶⁵. Bu olgu, klientalizmin yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiş ve siyasal merciler ile iş insanları arasında iltimas ilişkilerinin norm haline gelmesinin yolu açılmıştır²¹⁶⁶. Bu noktada eklenmesi gereken bir kurumsal dönüşüm ise, önceki dönemde DPT’nin baskın konumunun, ihracatın öncelik haline gelmesiyle Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı’na geçmesi olmuştur. Başbakanlığa bağlı olan ve başbakanlık içindeki teknokrat elitlerin yönettiği bu ‘çok yetkili’ kurum, vergi indirimleri ve kredi

²¹⁶¹ Ümit Sönmez, “The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies”, *New Political Economy*, C. 16, S. 1, 2011, s. 108, doi:10.1080/13563460903452587.

²¹⁶² Efe Can Gürcan, Berk Mete, *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2017, s. 71.

²¹⁶³ Boratav, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, ss. 95-96.

²¹⁶⁴ Ertürk-Keskin, “Seksenli Yıllarda Kamu Yönetimi”, ss. 947-48; Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 74; Boratav, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, s. 97; Sönmez, “The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies”, ss. 107-8; Kovancılar, “Türkiye Cumhuriyeti Askeri Darbeler ve Ekonomik Krizler Tarihi: Ekonomi Politik Analiz”, s. 81; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 74.

²¹⁶⁵ Arslan, “Turgut Özal”, s. 546.

²¹⁶⁶ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 85.

tahsisleri gibi ihracat teşvikleri dolayısıyla rant yaratma eyleminin yeni merkezi olmuş; IMF ve DB ile gerçekleştirilen iletişimin sağlayıcısı konumuna gelmiştir²¹⁶⁷. Bu bağlamda 1982 Anayasası ile devletin ‘geri çekilmesi’ değil yeniden kurumsallaşmasının yaşandığı ve bu kurumsallaşmanın merkezileştirilmiş yürütme gücünün belirleyiciliği temelinde şekillendiği görülmektedir. Böylece yürütme erkinin en güçlü temsilcisi olan Başbakan, yasama ve bürokrasi karşısındaki gücünü perçinlemiştir²¹⁶⁸.

KİT’lere dair Özal’ın stratejisi incelendiğindeyse, KİT’lerin doğrudan özelleştirilmesi yerine, fiyatlarının düzenli olarak arttırılması ve kâr amacı güden kurumlar olarak yeniden kurumsallaştırılmasına önem verildiği görülmektedir. 1987 yılında Exim Bank’a dönüşecek Devlet Yatırım Bankası’ndan yapılan bütçe transferleri ve tahsis edilen krediler dolayısıyla KİT’lerin devlet bütçesindeki payı düşürülmek istenmiştir. KİT’ler, ticari bankacılık sektöründen ve yurt dışından hazine garantisiyle doğrudan borç almaya başlamış ve fiyat artışlarını tüketicilere yansıtmıştır. İhracat şirketleri ise ihracat sübvansiyonları ile fiyat artışlarının etkisini telafi edebilmiştir²¹⁶⁹.

İç talebi kısmak için reel ücretlerin baskılanması ise gelir dağılımında bozulmayla neticelenmiş, emek ve tarım gelirleri, ihracat artışına dönük politikalardan olumsuz etkilenmiştir²¹⁷⁰. Bunun yanında, 1980 sonrasında tarımda sanayileşmenin arttığı, dolayısıyla tarımsal üretimin tarım tekelleri tarafından yapılarak sözleşmeli çiftçilik yapısının serpiildiği görülmektedir²¹⁷¹. Sendikaların zayıflaması ve tahakküm altında tutulmasıyla serbest piyasa, 1980 öncesi emeğin kazanımlarını baskılayanın aracısı haline gelmiş ve sendikalar, 1980 öncesi kitlesel gücünü yitirmiştir²¹⁷². Bu olgu, iktisat politikalarının emek ve sermaye arasında izlediği makro politikalarla tutarlı bir sonuçtur²¹⁷³. Özal, bu bozulmayı telafi edecek sosyal refah tedbirlerinden uzak

²¹⁶⁷ Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 78; Sönmez, “The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies”, s. 107; Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 977.

²¹⁶⁸ Öniş, “Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy”, s. 16.

²¹⁶⁹ Sönmez, “The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies”, s. 110.

²¹⁷⁰ Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 273.

²¹⁷¹ Gürel, “Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi”, s. 337.

²¹⁷² Galip L. Yalman, **Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 316; Gürçan, Mete, *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, s. 95.

²¹⁷³ Boratav, *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, s. 42.

durmuştur. Bu anlamda, Özal'ın 1983 seçimlerine giderken ilgi gören 'orta direk' söyleminin icraatta karşılık bulamadığı görülmektedir²¹⁷⁴. Bu noktada, gelir dağılımındaki adaletsizliği düzeltmeye dönük politikalar, klasik popülizmde olduğu üzere ücret artışları dolayısıyla değil, fak-fuk fon, ücretliye vergi iadesi, ANAP kontrolüne geçmiş belediyelerin sosyal yardımları gibi yeniden üretim alanına dönük desteklere yönlendirilmiştir. Bu süreci Boratav "*yoz popülizm*"²¹⁷⁵ ve "*çarpık popülizm*"²¹⁷⁶ olarak kavramsallaştırmaktadır.

Bu dönemde kamu maliyesinde arz yanlı iktisadın düşünceleri uyarınca bir dönüşüm yaşanmış ve sermaye üzerindeki vergiler esnekleşerek etkisizleştirilmiştir²¹⁷⁷. Kurumlar vergisinde ihracatı teşvik savıyla istisna ve muafiyet uygulamaları yasalaşmış, üniter ve artan oranlı gelir vergisi, parçalı ve azalan oranlıya yaklaşan bir yapıya bürünmüş, gelir vergisinde servet beyannamesi kaldırılmış ve katma değer vergisi uygulaması yasalaşmıştır²¹⁷⁸. İhracatın teşvikine dönük bu aktif kamu müdahaleleri, neoliberal dönüşüm için oldukça önemli bir gösterge olan 'mali disiplin'in sağlanamamasıyla neticelenmiş ve mali disiplini sağlanmış göstermek savıyla, meclis denetiminden ari ve Özal'ın 'alternatif bürokrasi'si tarafından yönetilen 'bütçe dışı fon' uygulamaları yaygınlaşmıştır²¹⁷⁹. Bu politikaların ANAP'ı oluşturan 'liberal ve İslamcı' hizipler arasındaki çatışmayı görünür kıldığı ve ilk hizbin ekonomi yönetimindeki başat konumunun, 1980'lerin ikinci yarısında ikinci hizbin 'devletin ihtiyari politika gücünü kullanarak seçim sandığına tesir etme' yönündeki talepleriyle sarsıldığı gözlenmektedir²¹⁸⁰.

1989 yılı, toplumsal hareketliliğin arttığı bir yıl olmuş ve kamu işçilerinin örgütlü olduğu Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) öncülüğünde 'Bahar Eylemleri' başlamış, bu eylemleri 1990 yılında maden işçilerinin eylemleriyle sürdürmüştür²¹⁸¹. Bu hareketlilik, reel ücretlerde kayda değer bir artışın yanında ANAP iktidarının sonunu getirecek süreci başlatmış ve 1989 yerel seçimlerinde

²¹⁷⁴ Bora, "Turgut Özal", s. 597.

²¹⁷⁵ Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, s. 120.

²¹⁷⁶ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 170.

²¹⁷⁷ Yeldan, "1990'lar: Türkiye'nin Kayıp On Yılı", s. 41.

²¹⁷⁸ Çelebi, *Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları*, s. 139; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 170.

²¹⁷⁹ Sönmez, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies", s. 111.

²¹⁸⁰ Öniş, "Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy", ss. 13-14.

²¹⁸¹ Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 801.

ANAP'ın yenilgisi, burjuvazinin belli kesimlerinde ANAP yerine geçecek yeni bir koalisyon arayışını başlatmıştır²¹⁸². Özal, referandum ve yerel seçimlerde yaşadığı ardışık kayıplar neticesinde toplumsal tabanının aşındığını fark etmiş ve görev süresi dolan Evren yerine cumhurbaşkanlığına aday olarak meclis çoğunluğunun etkisiyle cumhurbaşkanı seçilmiştir. 12 Eylül yasaklarının son bulmasıyla tekrar siyasete dönen eski siyasal öznelerin de içinde bulunduğu muhalefet bloğu, yerel seçimleri delil göstererek Özal'ın meclisteki çoğunluğunu 'hak edilmemiş' bir güç olarak nitelemiş ve meclisteki seçimi boykot etmiştir. Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle beraber, büyük ölçüde Özal'ın şahsiyeti üzerine var olan ANAP erime sürecine girmiştir²¹⁸³.

1989 yılının iktisat politikaları için belirleyici yanı ise, sermaye hareketlerinin tam serbestisinin sağlanmasıdır. 1980 sonrasında serbestleşmenin kurumsal altyapısı olmaksızın hızlanması, 1988 yılının sonlarında ödemeler dengesi krizine neden olmuş, bu olguya bütçe açıkları da eklenmiştir²¹⁸⁴. Bu durgunluğu aşmak için 1989 yılının Ağustos ayında alınan Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı kararla TL'nin yabancı para birimleri karşısında tam konvertibl hale getirilmiştir²¹⁸⁵. Bu kararla özel sektörün yurtdışından borçlanması ve yurtdışı yerleşiklerin tasarruflarını Türkiye'ye taşıması olanaklı hale gelmiştir. Böylece kur-faiz arbitrajından faydalanmak güdüsündeki kısa vadeli sermayenin ülkeye girişinin önü açılmış ve bu sermayenin devlet iç borçlanma senetlerine (DİBS) aktarılmasının yasal düzenlemeleri yapılmıştır. Ancak finansal serbesti ve konvertibilite kararlarının devlet bütçesinde mali disiplin sağlanmadan ve enflasyon dizginlenmeden alınması, bankacılık sektörünün yurtdışından borçlanmasıyla birleşince, iç borçlanmanın bu kaynaklardan temin edilmesinin önünü açmıştır²¹⁸⁶.

²¹⁸² Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, s. 81; M. Görkem Doğan, "Örgütlü İşçi Sınıfının Sindirilmesi", **"Yeni Türkiye"ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 265; Akçay, "Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade", s. 978.

²¹⁸³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 327.

²¹⁸⁴ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 82; Mustafa Mıynat, **Liberalizasyon Sürecinde İstikrar Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi**, Ankara: Odak, 2004, ss. 250-51.

²¹⁸⁵ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 139.

²¹⁸⁶ Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", ss. 323-24; Yılmaz Akyüz, Korkut Boratav, "The Making of the Turkish Financial Crisis", **World Development**, C. 31, S. 9, 2003, s. 1551, doi:10.1016/S0305-750X(03)00108-6.

c. Kayıp Yıllar (1990 – 2002)

Özal'ın kısıtlı bir teknokrat çevreyle iktisadi kararları merkezileştirmesi, neoliberal kurumsal dönüşümün noksansız bir biçimde yerleşmesini doğurmamış ve bu uygulamalar 'geçici' nitelikte sınırlı kalmıştır²¹⁸⁷. 1990 ve 2002 yılları arasında Türkiye, birçok siyasal partinin mecliste temsil edildiği ve toplumsal taleplere kulak verilmesi gereken bir dönemden geçmiştir. Bu olgu neticesinde neoliberal kurumsal dönüşüm ertelenmiştir. İstikrarsız koalisyon hükümetleri neticesinde toplumun anaakım siyasete olan güveni aşamalı olarak aşınmıştır²¹⁸⁸. 1990 ve 2002 yılları arasındaki dönemin iktisadi belirleyenleri, kamu borçlanmasındaki dönüşümden kaynaklanan irili ufaklı krizler ve bu krizlere kamunun ortodoks istikrar programları çerçevesinde verdiği yanıtlar olmuştur. Ayrıca, bu dönemde üretken sermayenin giderek artan biçimde, başta kamu tahvilleri olmak üzere faiz getirisi sağlayan finansal araçlara yöneldiği görülmektedir²¹⁸⁹. 1991 ve 2001 yıllarında kişi başına düşen milli gelirin aynı seviyede olması ise, bu dönemin 'kayıp yıllar' olarak değerlendirilmesine neden olmuştur²¹⁹⁰. İlerleyen başlıklarda, bu yılların siyasal ve iktisadi dönemeçleri incelenmiştir.

(1). Koalisyon Hükümetleri ve İslamcı Hareketin Yükselişi

Özal'ın cumhurbaşkanlığına gelmesinin ardından yapılan ilk genel seçimde, eski siyasal öznelerin tekrar ülke yönetimine geldiği görülmektedir. Bu noktada, üç anaakım siyasi partinin destekçilerini belirginleştirmekte fayda vardır. ANAP'ın başat destekçisi, TÜSİAD'ta temsil edilen büyük holdinglerdir. Demirel'in liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP), KOBİ'lerin temsil TOBB'tan destek almaktadır. CHP'nin ardılı olan Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ise kentli devlet memurları ve kamu işçilerinin çıkarlarını savunmaktadır²¹⁹¹. Özal'ın son dönemlerindeyse, Özal'ın kendisine yakın sermaye yaratma güdüsü ve sermaye gruplarıyla şahsiyete dayalı kurduğu ilişkiler, onun politikalarından önemli nispette faydalanmış olan TÜSİAD sermayesinin ANAP'tan uzaklaşmasıyla neticelenmiş ve TÜSİAD içinde kimi gruplar

²¹⁸⁷ Sönmez, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies", s. 108.

²¹⁸⁸ Pınar Bedirhanoglu, "Social Constitution of the AKP's Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?", **Turkey's New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, s. 28.

²¹⁸⁹ K. Ali Akkemik, Şükrü Özen, "Macroeconomic and Institutional Determinants of Financialisation of Non-financial Firms: Case Study of Turkey", **Socio-Economic Review**, C. 12, S. 1, 2014, s. 71, doi:10.1093/ser/mwt006.

²¹⁹⁰ Özden, Bekmen, "Rebelling against Neoliberal Populist Regimes", s. 90.

²¹⁹¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 342.

Demirel'in DYP'sine destek vermeye yönelmiştir²¹⁹². TÜSİAD ve TOBB arasındaki çekişmenin 90'lı yıllara yayılacağını ve merkez sağdan gelen siyasetçilerin söylemsel olarak TOBB'un yanında konumlanacağını eklemek gerekmektedir²¹⁹³. 1991 seçimleri, DYP ve SHP'nin koalisyonu ile neticelenmiştir. Böylece 12 Eylül ve ANAP yıllarının sürekliliği, ANAP dönemi yolsuzluklarının eleştirisi ve iktisadi sorunların aşılmasına dayalı cömert vaatlerin kazandığı, DYP ve SHP'de bütünleşen popülist bir 'karşı saldırı' ile son bulmuştur²¹⁹⁴. Özal dönemi politikalarının yarattığı 'kaybedenlerin koalisyonunun'²¹⁹⁵ taleplerine yanıt vereceğine dönük vaatle somutlaşan DYP-SHP hükümeti, demokratikleşme konusunda, içerisinde emeğe dair düzenlemeleri de barındıran birçok reform yapmıştır²¹⁹⁶. Bu karşı saldırının uzun erimli olduğunu söylemek olanaksızdır. Zira DYP-SHP hükümeti ve onu takip eden koalisyon hükümetlerinin, 1994, 1999 ve 2001 dönemeçlerinde baskın sosyal bloğun taleplerini yerine getirdiği görülmektedir.

Bu yıllar arasında, siyasette dini referansların da etkin hale geldiği görülmektedir. Refah Partisi'nin (RP) yükselişinde somutlaşan bu olgunun temelinde, anaakım siyasetin çözüm üretme noksanlığını – yönetememe krizini gören kitlelerin, solun darbe akabinde ezildiği, sonrasında da bölünüp yozlaştığı bir siyasal süreçte, İslam'ın eşitsizlik ve sömürüye yönelttiği eleştirilere teveccüh göstermesi bulunmaktadır²¹⁹⁷. Bir başka ifadeyle RP, 80 sonrası dönüşümün yarattığı yeni servet dağılımından 'dışlananların' tepkisinin dışı vurumudur²¹⁹⁸. Nitekim RP, 1987 yılındaki yerel seçimlerinde %7,2, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile girdiği 1991 genel seçimlerinde %17,2, 1994 yerel seçimlerinde %19 oy almıştır. Böylece meclise giren Millî Görüş hareketi, katı ideolojik hedefler yerine bir kitle partisi olmak yolunu tutmuş ve sistemden hoşnutsuzluğu olan kitleleri kapsamaya başlamıştır. Tek başına girdiği 1994 yerel seçimlerinde aldığı oy oranı ve İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediyeleri'nin yanında 6 büyükşehir belediyesini kazanmış olması, RP'nin yükselen siyasal gücünü göstermektedir. Bu belediyeler, yaptıkları sosyal yardımlarla neoliberal

²¹⁹² Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 79.

²¹⁹³ Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 65.

²¹⁹⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 189; Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 805.

²¹⁹⁵ Sönmez, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies", s. 112.

²¹⁹⁶ Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", s. 56.

²¹⁹⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 260; Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", ss. 821-22.

²¹⁹⁸ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 74.

iktisat politikalarınca ‘unutulmuş’ kitlelerin teveccühünü kazanarak RP’nin vaat ettiği ‘adil düzene’ dair olumlu bir referans noktası olmuşlardır. 1995 genel seçimlerindeyse %21,38 oy alan RP, birinci parti olmuş ve ‘bin yıl süreceği’ iddia edilen, sivil toplumun psikolojik harp teknikleriyle irticayla mücadeleye ‘eklemlendiği’ ve TÜSİAD ve TİSK’le beraber sendikaların da ordunun yanında konumlandığı 28 Şubat ‘post modern’ darbesiyle son bulacak bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Neoliberal iktisat politikalarının yükünü taşıyan kentli mavi yakalı emekçiler ve yoksul köylüler, seçim süreçlerinde ‘adil düzen’ vaat eden RP’nin toplumsal tabanının önemli bir kısmını temsil etmektedir. Adil düzen tasavvuruyla sistemi ‘köle düzeni’ olarak tanımlayarak ‘ezilmişler’e hitap eden RP, aynı zamanda girişimciliğe de yüz çevirmemiş ve özellikle Özal döneminin ihracatı artırma politikalarıyla serpilmeye yüz tutmuş Anadolu Sermayesi ve Müstakil İş Adamları Derneği (MÜSİAD) içerisinde temsil edilen KOBİ’lerle yakın ilişkiler içerisine girmiş, iktidara geldikten sonra ise KOBİ’lere geniş teşviklere hükümet programında yer vermiştir²¹⁹⁹. Bu olgu, Türkiye’de sermaye gruplarına dair yapılan korporatist ve çoğulcu kuruluşlar (odalar ve dernekler), KOBİ’ler ve büyük işletmeler, ihracata yönelik ve ithalata yönelik şirketler, İstanbul sermayesi ve Türkiye’nin geri kalanı gibi tasniflerin yanına seküler ve İslamcı sermaye ayrımının da yerleşmesine neden olmuştur²²⁰⁰.

Nitekim MÜSİAD, TÜSİAD’ın aksine, ekseriyetle 1980 sonrasında kurulan, Anadolu’da konumlanmış, 1980 sonrasının tekstil ve inşaat gibi yükselen sektörlerinin yanında kimya ve madencilik, gıda, mobilya, ormancılık, makine ve yedek parçalar, otomotiv sektörünün yardımcı/aksesuar ürünleri, elektronik ve tüketim ürünlerinin üretiminde yer tutan, 50’den az işçi çalıştıran şirketlerin sahiplerinden oluşmaktadır. Bunun yanında MÜSİAD üyeleri, İslam’ı bir kişisel değer olarak görmekten ziyade düzenleyici norm olarak gören ve böylece iktisadi çıkarlarını ‘aştığı’ öne sürülen bir değerler manzumesi altında birleşebilen bir yapı oluşturmuştur²²⁰¹:

“...kuruculara göre milli değerlerden ve muhafazakâr İslami kimlikten uzaklaşan TÜSİAD’ın karşısında milli ve manevi değerlerin

²¹⁹⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 355; Deniz Parlak, “Dinsel Tahakküm, Tarihsel Arkaplan ve Toplumsal Yapı”, **Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 512-13; Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, ss. 56-57; Saraçoğlu, “Tank Paletiyle Neoliberalizm”, s. 820; Bora, *Cereyanlar*, ss. 476-77; Suavi Aydın, Yücel Taşkın, **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, 6. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 431-35; Çeviker Gürakar, *Kayıрма Ekonomisi*, s. 43; Ayşe Buğra, Osman Savaşkan, **Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası**, çev. Bülent Doğan, 3. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 114.

²²⁰⁰ Özel, *State–Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 66.

²²⁰¹ Hoşgör, “Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present”, s. 348.

temsilcisi olarak MÜSİAD yer alıyordu. MÜSİAD'ın kimliğinin simgesel ifadesi, işlevler arasındaki çatışmayı sosyo-kültürel bir karşılık olarak yorumluyordu. Artık rekabet KOBİ'lerle büyük şirketler arasında olduğu kadar Anadolu sermayesiyle İstanbul sermayesi arasında, halkla seçkinler arasında ve dolayısıyla İslami değerlerle Batılışmacı modernleşme arasındaydı. Yerleşik laik burjuvazi ile yeni İslami burjuvazi arasındaki bu sosyo-kültürel ve siyasal çekişme, yeni İslami burjuvazinin klientalist ilişkilerdeki TÜSİAD'ın sahip olduğu üstün konuma meydan okuduğu bir işadamlar rekabeti biçiminde kendini ifade ediyordu²²⁰². ”

Bu noktada MÜSİAD'ın, evvelden İstanbul sermayesi olarak anılan ‘küçük ve elitist’ bir zümreye ait olan imtiyazları milletin bütününe açabilmek savıyla, bu imtiyazların asıl sahibinin ‘millet’ olarak niteledikleri ‘kendileri’ olduğunu düşündüklerini görmekteyiz. Bu bağlamda MÜSİAD, kısıtlı bir elit zümrenin tahakkümünü kırarak ‘ekonomiyi demokratikleştirmek’ amacını taşıdığını öne sürmektedir²²⁰³. Özdemir’e²²⁰⁴ göre MÜSİAD, cumhuriyetin ‘milli burjuvazi yaratmak’ güdüsünün zamanla Müslüman olmaktan laik olmaya evrilmesiyle ortaya çıkan boşluğun bir sonucudur. MÜSİAD kurucuları, TOBB’u somut bir eylemde bulunmamak ve siyasi partilerin çekişme alanı olmak, TÜSİAD’ı ise elitist ve kapalı bir yapı olmakla eleştirmekte ve kendilerinin ‘bir boşluğu’ dolduracaklarını öne sürmektedir²²⁰⁵. Bu anlamda MÜSİAD üyeleri, kendilerini sermaye birikimine dair bencil dürtüleriyle öne çıkan *homo economicus*tan ayrıştırarak, MÜSİAD metinlerinde de yer tutmuş *homo İslamicus* kavramını kullanmaktadır²²⁰⁶. Üretime odaklı ve ‘ahlaklı, erdemli’ işlere yönelen girişimciyi tanımlayan *homo İslamicus*, spekülasyon, kumar, istifçilik ve yıkıcı rekabetten uzak durmayı; adil sözleşme ilişkilerinde karşı tarafın hakkını gözetmeyi; bireysel zenginliği meşru görmekle birlikte bu zenginliği bireysel haz için değil toplumsal fayda için kullanmayı ilke edinmiştir. Bu yönüyle, ihtiyaçlarının peşinden giderken toplumsal dengeyi koruma gereksinimini benimseyen *homo İslamicus*, kendi çıkarlarını gözetmesi bakımından Protestan etiğini andırmasına karşın toplumsal çıkarı öncelemesi ölçüsünde ‘İslami Kalvinist’ bir özneyi temsil

²²⁰² Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, ss. 104-5.

²²⁰³ Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 67.

²²⁰⁴ Şennur Özdemir, “MÜSİAD ve Hak-İş’i Birlikte Anlamak Sınıflı Bir ‘İslâmî Ekonomi’ mi?”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 6 İslamcılık**, ed. Yasin Aktay, Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 838.

²²⁰⁵ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 99.

²²⁰⁶ Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), “Homo İslamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı”, İstanbul: MÜSİAD, 1994.

etmektedir²²⁰⁷. Bu noktada MÜSİAD için toplumun ortak çıkarı ve ülkenin zenginliğine dair en önemli eylemin, istihdam ve kalkınmaya katkıları nedeniyle ihracat olduğu, böylece MÜSİAD'ın ihracatı 'vatanperverliğin' bir sembolü olarak betimlediği görülmektedir²²⁰⁸.

Homo İslamicus'un egemen olduğu toplumda devlet müdahalesine ihtiyaç görülmemektedir. Toplumsal ilişkilerin temelinde bulunan 'ahlâk' anlayışı dolayısıyla 'adil ve serbest' rekabete dayalı iktisadi düzen sağlanacak, böylece özgürlükleri baskılamak işlevi görecektir devlet müdahalesine gerek kalmayacaktır²²⁰⁹. Bu ekonomi tasavvurunda emek ve sermaye arasındaki ilişkiler de İslam'ın diğerkamlik esasları altında, işçi ve işverenin birbirini gözetmesiyle şekillenecektir. Dolayısıyla, işçilere dair özel yasal düzenlemelere, Batı uygarlığının bir dayatması olarak nitelenen sendikalara, 'kapitalist', 'burjuvazi' gibi Batı'dan ithal kavramların kullanımına gerek yoktur. Zira İslam'a göre toplum, sınıflardan değil 'tabaka'lardan oluşmaktadır. Grevler ise, düzeni bozacak eylemler olarak görülmektedir²²¹⁰.

Bu noktada, Balaban'ın yeni bir girişimci sınıf olarak nitelediği, sermayenin teknokrasi dolayısıyla erişemediği emekçilere erişimi sağlayan ve artı değer bir bölümüne 'mutlak rant' olarak el koyan 'faburjuvazi'²²¹¹ kavramına temas etmenin yararlı olduğunu düşünüyoruz. Balaban'a göre²²¹², 1980 sonrasında serpilen ve proleterya ile burjuvazi arasında bir sınıf olan faburjuvazi, 1980 öncesinde şehre göç etmiş ve 1980 sonrasındaki kente göç dalgasıyla dükkân, atölye ya da fabrikasında çalıştırabilecek emekçi kitlesine erişmiş, bu kitlesi üzerinde İslami değerlerden oluşan bir kozmolojiyle tahakküm kurmuştur. Faburjuvazi, en büyük zaferini 1994 yerel seçimlerinde RP'nin siyasal karolarıyla emekçiler arasında gördüğü 'aracılık' işleviyle kazanmış ve İstanbul'un yoksul semtleri ile Anadolu illerinde siyasetin belirleyici gücü haline gelmiştir²²¹³. Bu bağlamda Balaban'ın faburjuvazi kavramının MÜSİAD üyelerinin önemli bir kısmını temsil ettiği görülmektedir.

²²⁰⁷ Timur Kuran, "Islamic Economics and the Islamic Subeconomy", *The Journal of Economic Perspectives*, C. 9, S. 4, 1995, s. 159; Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", s. 348; Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 193; Özdemir, "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak Sınıflı Bir 'İslâmî Ekonomi' mi?", ss. 856-58.

²²⁰⁸ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, ss. 202-5.

²²⁰⁹ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 193.

²²¹⁰ Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", s. 350; Özdemir, "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak Sınıflı Bir 'İslâmî Ekonomi' mi?", ss. 842, 848.

²²¹¹ Utku Balaban, "Faburjuvazi ve İktidar Yakın Türkiye Tarihinde Sınıf ve Siyasal İslam", *Praksis*, S. 32, 2013, ss. 35-36, 38.

²²¹² a.g.e., ss. 47, 50.

²²¹³ a.g.e., ss. 48, 50.

28 Şubat müdahalesi, irticaya destek verdiği iddiasıyla MÜSİAD'a üye kimi sermayedarların tutuklanması ve 100 şirketin kara listeye alınması ile neticelenmiştir. TÜSİAD'ın müdahaleye desteği ise bir bütünlük halinde olmamış, özellikle yeni kurumsallaşmış ve devletle ilişkisi sınırlı TÜSİAD sermayesinin, 'ekonomiyi siyasetten arındırma' amacını aşındırması nedeniyle müdahaleye mesafeli olduğu gözlenmiştir²²¹⁴. Buna karşın TÜSİAD'ın yerleşik kadrosu, bu müdahale sürecinde MÜSİAD üyelerini yolsuzluk, kara para aklama gibi eylemlerle suçlamıştır. Bunun yanında askeri bürokrasi, MÜSİAD üyelerinin savunma sanayi ihalelerine girmesini yasaklayarak açıkça TÜSİAD'tan yana tavır almıştır²²¹⁵. TOBB'un ise 28 Şubat müdahalesine destek verdiği görülmüştür²²¹⁶.

1991 ile 2002 yılları arasında, muhtelif zamanlarda bütün anaakım siyasi partilerin eklemlendiği çeşitli hükümetler kurulmuş olsa dahi hükümetlerde bir süreklilik sağlanamamıştır. Ayrıca, Zürcher'in²²¹⁷ "*yüzer gezer oy sahipleri*" olarak nitelediği seçmenler, CHP'nin eski lideri Ecevit'in kurduğu Demokratik Sol Parti (DSP), RP, MHP gibi farklı ideolojilerdeki siyasi partilere oy vermiştir. 11 koalisyon hükümetinin kurulduğu bu dönemde, anaakım siyasi partilerin liderleri arasında kişisel rekabetin ve hizipleşmelerin yoğun biçimde yaşandığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı olan Özal ve Demirel, kendi partilerine müdahil olmaya çalışmış. DSP lideri Ecevit ve SHP'nin ardından kurulacak olan CHP lideri Deniz Baykal arasında sürekli bir gerginlik varlığını sürdürmüş, merkez sağın iki başat partisi ANAP ve DYP'nin liderleri Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller arasındaki kişisel husumet de kurulan hükümetlerin sürekli olamamasına tesir etmiştir. Bu dönemde, RP'ye karşı yukarıda değindiğimiz post modern darbeye somutlaşacak, başını ordunun çektiği ve iş dünyası ile bürokrasinin desteklediği, 'siyasetten dışlama' pratiğinin yaşandığı ve bu dışlama pratiğinin parti kapatma ve siyasi yasaklarla teşmil edildiği görülmektedir²²¹⁸.

(2). 1994 Krizi ve 5 Nisan Kararları

1989 yılında sermaye hareketlerinin tam serbestisine gidilmesinin sürükleyici nedeni, artan bütçe açıklarını finanse edebilmek ve böylece ihracata dayalı büyüme

²²¹⁴ Yıldız Atasoy, "The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today", **Socialist Register 2008: Reactions to Imperialism and Neoliberalism**, ed. Leo Panitch, Colin Leys, C. 44, 2009, s. 125.

²²¹⁵ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 119.

²²¹⁶ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 222.

²²¹⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 355.

²²¹⁸ Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, ss. 439-40; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 358; Akçay, "Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade", s. 978.

stratejisinin aksayan yanlarını telafi etmektir. Özal yönetimi, bu sorunları aşmak için vergi tabanını genişletecek ve varlıklı kesimleri de vergilendirecek yeni bir vergi rejimine geçmek yerine sermaye hareketlerinin serbestisine yönelmiştir²²¹⁹. İthal ikameci dönemde ve 1980'lerin sonuna kadar TCMB kaynaklarıyla finanse edilen bütçe açıkları, 1989 sonrasında iç borçlanma dolayısıyla giderilir olmuştur²²²⁰. Bu dönemde kamu dış borçluluğunda da benzer bir dönüşüm yaşanmıştır. Döviz piyasalarındaki serbestleşmenin akabinde özel sektörün ülkeye döviz getirme olanaklarındaki artış, kamunun dış borçluluğunu azaltırken, döviz cinsinden borçlanma bankalara havale edilmiştir. Bankalar, düşük faizle borçlanarak ülkeye getirdikleri döviz kaynaklarını, yüksek faizle TL cinsinden kamuya borç vermiş ve bütçe açıkları bu iç borçlanma kanalıyla finanse edilmiştir²²²¹. Bu dönemde iç borç ödemelerini gerçekleştirebilmek için bankalardan borçlanan kamunun faiz ödemeleri önemli düzeyde artmıştır (bkz. Tablo 17). Özellikle TÜSİAD sermayesinin bu dönüşümden önemli ölçüde yararlandığı ve birçok TÜSİAD üye grupların bankacılık sektörüne yöneldiği görülmektedir²²²².

Sermaye hareketlerinin tam serbestisine geçişle hükümet, ülkeye yönelen DYY'leri arttırmayı savlamıştır. Ancak 1990'lı yıllar incelendiğinde, sermaye girişlerinin DYY'lerden ziyade portföy yatırımları ve kısa vadeli krediler dolayısıyla yaşandığı görülmektedir. Bu olgu, Türkiye ekonomisini kısa vadeli sermaye akımlarının anlık davranışlarına oldukça duyarlı bir yapıya büründürmüştür²²²³. Ayrıca, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, IMF'nin etkin müdahaleleriyle şekillenen bu dönemde sabit sermayeye ayrılacak kaynak ve iç talep eksikliği nedeniyle gayrisafi yatırımların GSYİH içindeki payı giderek azalmıştır²²²⁴.

²²¹⁹ Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 80.

²²²⁰ Ahmet Haşim Köse, A. Erinc Yeldan, "Turkish Economy in the 1990s: An Assessment of Fiscal Policies, Labor Markets and Foreign Trade", **New Perspectives on Turkey**, C. 18, 1998, s. 60, doi:10.1017/S0896634600002880.

²²²¹ Demir, "A Failure Story: Politics and Financial Liberalization in Turkey, Revisiting the Revolving Door Hypothesis", s. 854.

²²²² Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 81.

²²²³ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 82-83; Yeldan, "1990'lar: Türkiye'nin Kayıp On Yılı", s. 40.

²²²⁴ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 315.

Tablo 17. Temel Ekonomik Göstergeler (1990 – 1996, Türkiye)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	9.3	0.9	6	8	-5.5	7.2	7
<i>DYY (Milyon\$)</i>	684	810	844	636	608	885	722
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-5.52	-7.45	-7.9	-7.65	-4.61	-3.74	-6.52
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	7.7	6.9	6.8	6.6	7.6	8.5	8.9
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	2.55	3.72	11.00	7.69	15.18	7.98	21.96
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	11.48	4.9	8.25	4.26	18.01	19.29	7.62
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-1.26	0.12	-0.44	-2.59	1.46	-1	-0.97
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	31.5	32.4	33.6	35.8	33.5	36.3	38.5
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	68.74	83.93	78.33	85.96	57.67	50.97	56.46
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	18.19	18.45	19.02	21.19	21.84	22.52	21.97
<i>Enflasyon</i>	60.4	71.1	66	71.1	125.5	76	79.8
<i>Faiz Oranı</i>	62.7	59.9	67.8	69.9	92.1	106.3	74.3
<i>Döviz Kuru (\$ – TL)</i>	0.003	0.004	0.007	0.01	0.03	0.05	0.08

Kaynak: SBB, TÜİK, TMCB EVDS ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 17’den görüleceği üzere, 1990’ların başında tüketim harcamalarındaki canlanma iktisadi büyümeyle neticelenmiştir. Ancak tüketim artışı cari açığa yükselişle neticelenirken bütçe açığı ve kamu borçluluğunda da benzer bir yörünge hâkim olmuştur²²²⁵. Bu dönemde, kamu kesimi borçlanma gereksiniminin yukarıda değindiğimiz üzere iç borçlanma dolayısıyla finanse edilmesi, faiz oranlarının yükselmesiyle neticelenmiştir²²²⁶.

1993 yılında Çiller hükümeti, yaklaşan seçimleri de göz önüne alarak faiz oranlarını düşürmeye çalışmıştır. Faiz oranında yaşanan düşüş, dövize yönelim ve TL’nin değer kaybıyla neticelen, enflasyon ise %125,5 oranına ulaşmıştır (bkz. Tablo 17). Döviz kurunu koruma çabası, TCMB rezervlerinde erime ve hızlı bir sermaye çıkışına yol açmış ve sermaye hareketlerinin tam serbestisinin ardından yaşanan ilk döviz krizi vuku bulmuştur. Bu krizi takip eden 5 Nisan kararları, sıkı para politikası ve ücret baskılamasıyla iç talebin düşürülmesi, yüksek faiz uygulamasıyla ise iç ve dış borçlanma olanağının kolaylaştırılmasına dayanmaktadır²²²⁷. Ayrıca, bu kararlarla 24 Ocak’ın ardından gerçekleştirilemeyen özelleştirmeleri hayata geçirmek

²²²⁵ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 85.

²²²⁶ Çelebi, *Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları*, s. 148.

²²²⁷ Yeldan, “1990’lar: Türkiye’nin Kayıp On Yılı”, s. 49.

amaçlanmıştır²²²⁸. Bunun yanında, bu kararlarla TL %140'ın üzerinde devalüe edilmiş, KİT fiyatları %100 oranında, hazine bonolarının faiz oranı %204 arttırılmış, yüksek enflasyon devam ederken reel ücretlerin payı düşmüş (bkz. Tablo 17), faiz ödemelerinin payı GSYİH'nin %6,1'ine yükselmiş ve bu durum, önemli bir bölüşüm sorunu yaratmıştır²²²⁹. Sonuç olarak, 1994 Krizi, finansal piyasaların genç ve sığ olduğu bir yapıda, sermaye hareketlerinde denetimsiz bir serbestinin maliyetinin ne kadar ağır olduğunu göstermiştir²²³⁰.

5 Nisan kararlarının, sol bir siyasal gelenekten gelen SHP'nin de içinde bulunduğu bir koalisyon hükümetince hayata geçirilmesi ise, siyaset kurumunun baskın sosyal bloğun talep ettiği iktisat politikalarında 'birleşmesinin' bir örneğidir²²³¹. 5 Nisan kararlarına giden süreçte billurlaştırılması gereken bir diğer olgu ise özelleştirme tartışmaları ve kamu maliyesindeki bazı uygulamalardır. Özelleştirme tartışmaları, öncelikle KİT'leri modernize etmek ve KİT'lere teknolojik yenilikleri eklemleyebilmek gayesiyle başlatılmıştır. Ancak artan bütçe açıkları, KİT'lerin bu bütçe açıklarını karşılayabilmek savıyla özelleştirilmesi neticesini doğurmuştur²²³². 1994 krizi içerisinde, bir seneye sınırlı kalan Net Aktif Vergisi ve Ekonomik Denge Vergisi uygulamasına gidilmiştir. Bir servet vergisi niteliğindeki bu uygulama, kamu kesimi borçlanma gereksiniminin dengelenmesi konusunda verimli bir vergi olmuş ve doğrudan vergi gelirlerinin %21'ini oluşturmuştur²²³³. 5 Nisan kararları ile bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu kısa vadeli istikrar tedbirleri ve devalüasyonun uzun vadeli bir yapısal dönüşüme tahvil edilmediği ve neoliberal politikaların 'aksak' bir ilerleme altında sürdüğü görülmektedir²²³⁴.

²²²⁸ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 86; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 200; Çelebi, *Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları*, ss. 150-51; Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 247.

²²²⁹ Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünyası*, s. 139; Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 248.

²²³⁰ Yeldan, "1990'lar: Türkiye'nin Kayıp On Yılı", s. 48.

²²³¹ Saraçoğlu, "Tank Paletiyle Neoliberalizm", s. 810.

²²³² Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 195; Serkan Cura, "Cumhuriyetin Ekonomik İstikrar Sorunu", *Cumhuriyet Dönemi Devlet Maliyesi*, ed. A. Kemal Çelebi, Birol Kovancılar, Mustafa Mıynat, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024, ss. 220-21.

²²³³ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 196; Mıynat, *Liberalizasyon Sürecinde İstikrar Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi*, s. 258.

²²³⁴ Sönmez, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies", s. 113.

(3). 2001 Krizi

1991'den sonra gelen koalisyon hükümetleri, popülist uygulamaları zorunlu kılmış ve bu uygulamalar sınıfsal yapıda emek lehine dengelenmelerle neticelenmiştir. Koalisyonları bölüşüm ilişkilerinde 'aksak popülist' uygulamalara sürükleyen bu yapı, burjuvazide bölüşümü siyasetin dışına taşıyacak bir düzenleme talebi doğurmuştur. 1998 yılında dış kredi ihtiyacı olmaksızın ve sermayedarlara güven vermek savıyla IMF'yle yapılan 18 aylık Yakın İzleme Anlaşması bu durumun bir eseri olarak değerlendirilebilir²²³⁵.

1998 yılının ardından IMF'yle yapılan anlaşmaların temel savı, kamu maliyesindeki sorunları aşmak olmuştur. Bu güdüyle faiz dışı bütçe fazlası vermek temel amaç olmuş ve faiz dışı fazla hedefi için kamu harcamalarının baskılanmıştır²²³⁶. 1997 yılındaki Doğu Asya krizini sermaye çıkışları yaşamaksızın atlatan Türkiye, 1998 yılında Rusya'da yaşanan iktisadi krizden etkilenmiş ve ülkeden önemli miktarda sermaye çıkışı yaşanmıştır. Bu durum neticesinde faizler yükselmiş ve GSYİH %3,4 seviyelerinde daralmıştır (bkz. Tablo 18)²²³⁷. Bu süreçte, Türkiye'nin en önemli kırılganlığı, bankaların özel kesime yatırım ve üretim desteği için kredi sağlamak yerine kamuya borç vermesidir. Bankaların döviz cinsinde yurt dışından borçlanması, kamuya yüksek faizle kredi açılmasını yol açmış ve kamu borçluluğu artmıştır²²³⁸.

1999 yılında, Rusya krizinin etkisi sürerken Marmara depremi de yaşanmış ve başta mali dengeler olmak üzere makro iktisadi göstergelerin kötüye gidişi sürmüştür²²³⁹. Bu şartlar altında enflasyonu, reel faiz haddini ve kamu borcunu dizginlemek gayesiyle IMF'yle yeni bir stand-by antlaşması imzalamıştır²²⁴⁰. Anti enflasyonist, dış borç servisine önem veren, daraltıcı maliye politikası ve buna uygun gelirler politikası uygulamalarını içeren bu anlaşma uyarınca IMF, Latin Amerika ülkelerinde büyük bir başarısızlıkla neticelenmiş olan para kuruluna benzer bir döviz kuru rejimi uygulanmasını ve TL'nin değerinin 18 ay sonra kademeli olarak

²²³⁵ Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", s. 350; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 218.

²²³⁶ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 218-19.

²²³⁷ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 282.

²²³⁸ Tülay Arın, "Türkiye'de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması", *İktisat Üzerine Yazılar 1- Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar - Korkut Boratav'a Armağan*, ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erineç Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 595.

²²³⁹ Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada ligi Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 248.

²²⁴⁰ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 87.

düşürülmesini – döviz fiyatının ucuzlamasını salık vermiştir²²⁴¹. Türkiye’yi olası krize karşı korumaktan ziyade krize girmesine neden olacak olan bu anlayışla döviz fiyatındaki artış, beklenen enflasyonun altında tutulmuştur. TL’nin aşırı değerlenmesi enflasyon karşısında bir ‘çıpa’ olarak görülmüş, TL emisyonunun arttırılması ise döviz rezervlerindeki artışa bağlanmıştır²²⁴². Ayrıca bu program, kamu maliyesinde de önemli daraltıcı tedbirleri beraberinde getirmiş, faiz dışı fazla hedefi, emsal ülkelerde rastlanmayan bir şekilde GSYİH’nin %6,5’ine yükseltilmiştir²²⁴³. Çıpanın uygulanmasında faiz haddinin önemli bir dengeleyici olduğunu eklemek gerekmektedir. Sermaye akımlarının cari açığı finanse edemediği durumda, TCMB faiz haddini yükselterek sermaye akımlarını ülkeye çekmeyi ve iç talebi ve ithalatı baskılamayı amaçlayan bir politika uygulayacaktır²²⁴⁴.

Tablo 18. Temel Ekonomik Göstergeler (1997 – 2002, Türkiye)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	7.5	3.1	-3.4	6.6	-6	6.4
<i>DYY (Milyon\$)</i>	805	940	783	982	3352	1082
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-5.83	-7.15	-11.64	-8.68	-11.8	-9.74
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	8.5	8.2	8	6.5	8.4	10.3
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	19.12	12.00	-10.39	18.80	4.93	8.14
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	12.97	2.36	-1.09	4.47	12.81	15.08
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-1.01	0.72	-0.36	-3.62	1.86	-0.26
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	41.9	42.7	41.3	43.8	40.3	43.8
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	64.27	61.05	57.50	58.79	51.41	52.75
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	21.74	24.08	26.65	28.66	29.12	31.74
<i>Enflasyon</i>	99.1	69.7	68.8	39	68.5	29.7
<i>Faiz Oranı</i>	77.9	79	69.9	199	59	44
<i>Döviz Kuru (\$ – TL)</i>	0.15	0.26	0.42	0.63	1.23	1.52

Kaynak: SBB, TÜİK, TMCB EVDS ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 18’den görüleceği üzere 1999 yılında önemli bir küçülme yaşayan Türkiye, bu anlaşmanın daraltıcı etkileri ve TL’nin bu program neticesinde aşırı

²²⁴¹ Sönmez, “Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma”, s. 352; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 218; Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 139; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 89.

²²⁴² Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 319.

²²⁴³ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 88.

²²⁴⁴ Akyüz, Boratav, “The Making of the Turkish Financial Crisis”, ss. 1553-54.

değerlenmesiyle birlikte, dolarizasyonun hızlandığı, kısa vadeli dış borçlanmanın ve ithalatın hızlı bir şekilde arttığı ancak ihracatta tıkanmaların yaşandığı ve cari açığın tırmandığı bir sürece girmiştir²²⁴⁵. Buna karşın reel faizlerde yaşanan düşüş, enflasyonun gerilemesi ve verilen faiz dışı fazlayla kamu borcunun finansmanında bir sorunla karşılaşılması programın olumlu göstergeleridir²²⁴⁶. Ancak toplam ihracattaki artış, kısa vadeli dış borcun artışının altında kalmış ve döviz rezervlerinin düşük seviyede olması, döviz kuru rejiminin sürdürülebilirliğine olan güveni sarsmıştır. Rezerv artışı olmadan TL arzını arttıramama durumu, piyasada likidite sorununa neden olmuş ve faizleri arttırmıştır. Bu şartlar altında 2000 yılının Kasım ayında yaşanan sıcak para çıkışı neticesinde faizler %2000 seviyelerine yükselmiştir. IMF'nin ek rezerv kolaylığı kapsamında yeni bir kredi vermesi ve DB'nin destek kredisiyle bastırılan bu kriz, artan kamu borçluluğu, TL'nin değerlenmesi ve yüksek enflasyon ortamında yine sürdürülebilirlik sorgusunu başlatmıştır. 19 Şubat 2001'de cumhurbaşkanı ve başbakan arasındaki siyasal gerilim neticesinde döviz rejimine güven sarsılmış, borsanın keskin düşüşü ve gecelik faiz oranının %7500 seviyelerini aşması neticesinde döviz kuru dalgalanmaya bırakılarak devalüasyona gidilmiştir. 2001 krizi neticesinde üretimdeki düşüşle birlikte çok sayıda şirket iflas etmiş ve işsizlik oranı yükselmiştir. Krizin, sadece yoksul sınıflara değil, orta ve orta üst sınıflara da tesir ettiği görülmektedir²²⁴⁷.

(4). Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı

1980 yılından 2001 krizine kadar olan dönemde, Türkiye'de birikim rejimi değişmesine karşın, bu değişim Türkiye'nin kurumsal yapısında bir dönüşüm yaratmamış ve yeni birikim rejimi, eski birikimin kurumsal yapıları içerisinde yönetilmiştir. Eski kurumsal yapılardan gelen engeller, örneğini en açık biçimde Özal yönetiminde gördüğümüz 'alternatif bürokratik oluşumlar'la ikame edilmeye çalışılmıştır. Bu alternatif ikame çabalarının yürümediği 2001 iktisadi kriziyle birlikte tamamen açığa çıkmış ve uluslararası kuruluşların tavsiye ve denetimleri ışığında hayata geçen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) ile Türkiye'de

²²⁴⁵ Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", s. 352.

²²⁴⁶ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 320.

²²⁴⁷ Mıynat, *Liberalizasyon Sürecinde İstikrar Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi*, s. 267; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 90; Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", ss. 353-55; Akyüz, Boratav, "The Making of the Turkish Financial Crisis", s. 1556; Sönmez, "Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma", s. 249.

neoliberalizmin kurumsal yapısı perçinlenmiştir²²⁴⁸. Bu programın yasalaşması ve uygulanmasında, siyaset, bürokrasi, sermaye, uluslararası kuruluşlar ve toplumun önemli bir kesimi arasında geniş bir uzlaşa sağlandığını söylemek mümkündür²²⁴⁹. Bu uzlaşa sürecinde, bu dönüşümü Devlet Bakanı olarak yöneten isim olan Kemal Derviş ve Derviş'in ekibi oldukça etkili olmuştur²²⁵⁰. Derviş, ekonomik krizin bütün olarak toplumu derin bir umutsuzluğa sürüklediği ve toplumsal krize evrildiği bir ortamda, özellikle yerel ve uluslararası sermayenin Türkiye ekonomisinin yeniden yapılandırılması taleplerini karşılamak üzere, 1973 – 1976 yılları arasında danışmanlığını yaptığı Başbakan Ecevit'in davetiyle, DB'deki görevini bırakarak Türkiye'ye gelmiştir. Ülkeye dönüşünden sonra medyadan gördüğü destekle 'ülke ekonomisinin kurtarıcısı' olarak öne çıkarılan Derviş, böylece topluma 'kaçınılmaz iktisat politikalarını uygulayan siyaset üstü bir teknokrat'tan öte bir 'mit' olarak sunulmuş ve siyasetteki en etkin özne olmuştur. Meclisteki muhalefet partileri ve rejimin 'denetçisi' ordu da Derviş'in uygulamalarına destek vermiştir²²⁵¹. Üç partili koalisyonun 'dördüncü ortağı' ve 'ekonominin çarı' nitelermeleriyle konumunu perçinleyen Derviş, içerisinde merkez bankası bağımsızlığı, özelleştirmeler, Kamu İhale Kanunu (KİK), yabancı yatırımcılara uluslararası tahkime başvurma hakkı, tütün ve şekerde ithalatın önünün açılması, tütün ve elektrikte devlet tekellerinin kaldırılması, bağımsız düzenleyici kurulların oluşturulması gibi birçok alanı kapsamına alan '15 günde 15 yasa' ile yukarıda değindiğimiz kurumsal dönüşümün en önemli adımını atmıştır²²⁵². Netice itibariyle, Derviş önderliğinde, IMF'in gözetimindeki uyum programlarının 'en son aşaması' olan GEGP, sadece bir iktisadi

²²⁴⁸ Sönmez, *Piyasanın İdaresi Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi*, ss. 227-28.

²²⁴⁹ Ziya Öniş, "Beyond the 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase of Neoliberal Restructuring in Turkey", *Review of International Political Economy*, C. 16, S. 3, 2009, s. 410, doi:10.1080/09692290802408642; Sönmez, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies", s. 114.

²²⁵⁰ Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 114.

²²⁵¹ Yücel Demirer, Özgür Orhangazi, "Kemal Derviş Mit(leştirilmes)ini Tersinden Okumak", *Praksis*, S. 9, 2003, ss. 344-48.

²²⁵² Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 327-32; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 97-98; Demirer, Orhangazi, "Kemal Derviş Mit(leştirilmes)ini Tersinden Okumak", s. 352; Köymen, *Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya*, s. 139.

uyum programı değil, aynı zamanda krizin ardından baskın sosyal bloğun hegemonyasını pekiştirmek işlevini görmüştür²²⁵³.

Yaşanan dönüşüm neticesinde Türkiye ekonomisi ‘Post Washington Uzlaşısı’nın öngördüğü ‘düzenleyici devlet’ veya ‘düzenleyici neoliberalizm’ normlarına uygun olarak kurumsallaşmıştır²²⁵⁴. Böylece, Derviş’in belitsel bir önerme olarak vurguladığı ‘ekonomiyi siyasetten arındırma zarureti’ savı somutlaşmıştır²²⁵⁵. Bunun yanında, bağımsız düzenleyici kurumların ihdası, yabancı yatırımcıların ülkeye girişini kolaylaştırmak ve özelleştirme süreçlerini hızlandırmak amaçlarını da içinde barındırmaktadır. Bu anlamda, 24 Ocak kararlarının tamamlayıcısı niteliğinde olan GEGP ile kurumsal yapının özellikle uluslararası finansal kurumların talepleri doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür²²⁵⁶. TCMB’nin bağımsızlığını arttırmaya dönük dair yasal değişiklikler yapılarak, merkez bankasının tek hedefi enflasyonla mücadele etmek olarak belirlenmiştir. Bu dönüşümün temel amacı yüksek enflasyona önemli ölçüde katkıda bulunan bir etmen olarak görülen TCMB ile Hazine arasındaki mali bağları koparmaktır²²⁵⁷. 2001 krizini tetikleyen bankacılık sektörünü düzenlemek amacıyla, Eylül 2000’de kurumsallaşan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK), ülkenin ekonomi gündeminde en çok yer tutan kurum olmuştur. 2001 krizinin ardından BDDK’nın yetkileri artırılmış ve BDDK, uluslararası normlar çerçevesinde denetim yapma yetisine kavuşmuştur. Bu düzenlemeler neticesinde bankacılık da dahil olmak üzere finans kesimi daha güvenli bir yapıya erişmiştir²²⁵⁸.

²²⁵³ Galip L. Yalman, “Crises as Driving Forces of Neoliberal ‘Trasformismo’: The Contours of the Turkish Political Economy since the 2000s”, **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, London: Palgrave Macmillan, 2016, s. 256.

²²⁵⁴ Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada ligi Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, s. 249; Öniş, “Beyond the 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase of Neo-liberal Restructuring in Turkey”, s. 412; Ziya Öniş, “Power, Interests and Coalitions: the Political Economy of Mass Privatisation in Turkey”, **Third World Quarterly**, C. 32, S. 4, 2011, s. 722, doi:10.1080/01436597.2011.567004; Sönmez, “The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies”, s. 102; Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 982; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 118.

²²⁵⁵ Ümit Akçay, **Para, Banka, Devlet Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009, s. 228; Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 978.

²²⁵⁶ Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 124; Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 55.

²²⁵⁷ Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 979.

²²⁵⁸ Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada ligi Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*, ss. 249-50; Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal*

Kriz döneminin bir diğer belirleyeni, krizin bankacılık sektörüne olan etkisinin bu sektör lehine toplumsallaştırılmasıdır. Bu amaçla kurumsallaşan Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF), krizden etkilenen bankaların risklerinin kamusallaştırılmasının ve bu bankaların kamusal garanti altına alınan mevduatlarının devlet bütçesi dolayısıyla karşılanması aracı kurumu olmuştur²²⁵⁹. TMSF aracılığıyla bankaların alacaklarının tasfiyesi ve banka sahiplerinin özel varlıklarına el konulmasından sonra ortaya çıkan yükümlülükler Hazine'ye devredilmiştir²²⁶⁰.

Bu programın bir diğer etkisi ise tarımda yaşanan dönüşüm olmuştur. ANAP döneminde tarıma dönük desteklerin azalması, ANAP'ın 1987 sonrasında başlayan gerilemesiyle tekrar yükselişe geçmiş ve koalisyon hükümetleri döneminde kriz devrelerinde kısılan, seçim dönemlerindeyse artan bir seyir izlemiştir²²⁶¹. Ancak 1999 ve 2001 krizleri, bu direnci baskılayan ve tarımın yapısını büyük ölçüde dönüştüren sonuçlar doğurmuştur. GEGP ile birlikte Toprak Mahsulleri Ofisi, TEKEL, Çaykur, Fiskobirlik, Tarım Satış ve Kredi Kooperatifleri, Şeker Fabrikaları gibi destekleyici kurumların yasal düzenlemelerle özelleştirilmesi veya finansal destekten mahrum bırakılarak etkisizleştirilmesi ve tarım destek programından ziyade 'tarımda üretimin dönüşmesini telafi etmeyi amaçlayan bir işsizlik ödeneği' ve sosyal destek sistemi olarak nitelenebilecek mülkiyete ve dönüme göre ödemeye dayalı Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ile ikame edilmesi, rekabet edemeyen çiftçilerin yerini tarımsal üretim şirketlerinin almasıyla neticelenmiştir²²⁶². Dolayısıyla DGD ile tütün ve şeker üretiminin yerini başka ürünlerin alması sürecinde çiftçilerin desteklenmesi amaçlanmıştır. Ancak DGD'den faydalanması öngörülen yaklaşık 1 milyondan fazla hanenin kısa sürede farklı ürünlerin üretimine yoğunlaşabilmesi olanak dışıdır. Ayrıca

İktidarın Dönüşümü, s. 337; Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 286; Thomas Marois, "The Transformation of the State Financial Apparatus in Turkey since 2001", **The Political Economy of Financial Transformation in Turkey**, ed. Galip L. Yalman, Thomas Marois, Ali Rıza Güngen, New York: Routledge, 2019, ss. 110-11; Cura, "Cumhuriyetin Ekonomik İstikrar Sorunu", s. 223.

²²⁵⁹ Nilgün Erdem, "Bağımlılığın Yeni Biçimleri Olarak Neoliberal Politikalar: Türkiye Örneği", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 65, S. 2, 2010, ss. 132-33, doi:10.1501/SBFder_0000002166; Mıynat, *Liberalizasyon Sürecinde İstikrar Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi*, s. 265.

²²⁶⁰ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 334; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılanklıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 96.

²²⁶¹ Gürel, "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", ss. 344-48.

²²⁶² Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılanklıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 165-66; Ekin Değirmenci, "Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma", **Praksis**, C. 43, 2017, s. 775; Gürel, "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", s. 348; Deniz Pelek, Gözde Orhan, **Tarım Sorununa Bugünden Bakmak: Güncel Tartışmalar, Yeni Perspektifler**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 216-17.

DGD'den küçük çiftçilerin faydalanamadığı gözlenmiş ve bu olgu, kırdan kente yoğun bir göçü tetiklemiştir²²⁶³. Böylece üretim ve kamusal destek arasındaki bağ kopmuştur. Ayrıca, bu dönüşüm neticesinde bireylerin ihtiyaçlarına göre değil ekonomik ihtiyaçların öncelikli olduğu 'yağlı tohum'lara yönelik üretime geçilmiştir. Netice itibarıyla Türkiye, tarımda net ithalatçı konuma gelirken tarım sektöründe çalışan nüfus keskin bir düşüş yaşamıştır²²⁶⁴. Bu dönüşüme koşut olarak tarımsal destek ödeneklerine keskin bir düşüş yaşanmıştır²²⁶⁵.

3. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı (2002 – 2023)

Türkiye, 2002 yılında yapılan seçimleri takiben, 12 senelik aranın ardından tekrar mecliste çoğunluğu elde etmiş bir partinin tek başına iktidara gelmesine şahitlik etmiştir. Bu dönemde, GEGP ile birlikte perçinlenen dönüşüm güçlenerek devam etmiştir. İlerleyen başlıklarda bu dönüşümün birleşenleri tartışılacaktır.

a. 3 Kasım 2002 Seçimleri

İslamcı hareketin 12 Eylül sonrasındaki başat partisi RP, 28 Şubat müdahalesinin ardından 1998 yılında AYM tarafından kapatılmıştır. Bu hareketin ardından Fazilet Partisi (FP) de 2001 yılında RP'nin devamı olmaktan ötürü kapatılmıştır. Bu baskı ortamı altında, Millî Görüş içerisinde 'yenilikçiler' isimli kanat, 2000 yılındaki kongrede Erbakan destekli Recai Kutan karşısında aday çıkararak siyaset sahnesine belirgin bir çıkış yapmıştır. Yenilikçiler, hareketi katı İslamcı çizgiden geniş tabanlı merkez sağ bir yapıya evirerek hayatta kalılabileceği ve iktidara gelinebileceğini savunur olmuştur. Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün önderliğini yaptığı bu yenilikçi kanat, 2001 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurmuştur²²⁶⁶. AKP, AB reformların savunması, serbest piyasa ilkelerine sadık kalma vaadi ölçeğinde anaakım medyadaki merkez sağ öznelerden, ABD'yle iyi ilişkiler kurma vaadi ekseninde de ordu içindeki 'ılımlı' laik, Amerikan yanlısı ve görece daha az otoriter kanattan olumlu tepkiler almıştır²²⁶⁷.

²²⁶³ Gürel, "Türkiye'de Kırdan Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", s. 349.

²²⁶⁴ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılma Noktaları ve Kriz Dinamikleri*, ss. 165-66; Değirmenci, "Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma", s. 775; Pelek, Orhan, *Tarım Sorununa Bugünden Bakmak: Güncel Tartışmalar, Yeni Perspektifler*, ss. 216-17.

²²⁶⁵ Burak Gürel, Bernal Küçük, Sercan Taş, "The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, C. 46, S. 3, 2019, s. 464, doi:10.1080/03066150.2018.1552264.

²²⁶⁶ Kovancılar, "Türkiye Cumhuriyeti Askeri Darbeler ve Ekonomik Krizler Tarihi: Ekonomi Politik Analiz", s. 87; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 364; Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 463; Bora, *Cereyanlar*, s. 477.

²²⁶⁷ Cihan Tuğal, "Fight or Acquiesce? Religion and Political Process in Turkey's and Egypt's Neoliberalizations", *Development and Change*, C. 43, S. 1, 2012, s. 34, doi:10.1111/j.1467-7660.2012.01762.x.

Yenilikçi kanat, 28 Şubat sürecinin baskılarıyla RP'den uzaklaşmış olan Anadolu Sermayesi'nin devlet bürokrasisiyle sorunları gidermeye meyilli, uluslararası sermayeyle barışık ve iktidara gelmekten öte iktidarda kalabilen bir siyasal hareket arayışına da yanıt vermiştir. Siyasal İslamcılık yerine ise yerel ve evrensel değerleri uzlaştırmayı savlayan ve batı ülkelerindeki Hristiyan demokratları andıran 'muhafazakâr demokrat' bir hareket olduğunu vurgulayan AKP, seküler toplumsal mühendisliğe karşı evvela kendisini, sonra da ülkeyi dönüştürmeye azmetmiştir²²⁶⁸. Bu savda, MÜSİAD'ın kendisini 'yeşil sermaye' olmakla yaftalayan orduya karşı "Sermayenin rengi ve inancı yoktur," söylemine geçiş yapması önemli bir eşiktir²²⁶⁹. Nitekim MÜSİAD, ordunun tavrından duyduğu endişe nedeniyle FP ile ilişki içine girmemiştir²²⁷⁰. Bir başka ifadeyle, RP'den 'muhafazakâr bir ANAP' çıkarmak isteyen Anadolu Sermayesi'nin çabaları, Erbakan'ın ideolojik kısıtlarına çarpmıştır. FP içerisinde yenilikçi hareket özelinde başlayan ve sonrasında AKP'nin kurumsallaşmasında vücut bulan bu itiraz, istikrara önem veren Anadolu Sermayesi'nin çıkarlarıyla bütünleşmeyi amaçlamaktadır²²⁷¹. "İslamcılığın, egemen yapının her düzeyinde az çok başarılı bir şekilde seküler neoliberalizm tarafından özümsemesi"²²⁷², olarak nitelenen İslamcı hareketteki bu dönüşüm ve Millî Görüş içindeki gelenekçi – yenilikçi ayrılığı, Anadolu Sermayesi'ne de sirayet etmiş ve muhafazakâr ANAP arayışındaki MÜSİAD'tan ayrılan Millî Görüş'ün lideri Erbakan'a bağlı ve 'gelenekçiler'e yakın sermayedarlar, Anadolu Aslanları İş İnsanları Derneği'ni (ASKON) kurmuştur²²⁷³. ASKON'un Erbakan ve Millî Görüş'e olan sadakati, AKP iktidarı ile ilişkilerinin mesafeli olmasıyla neticelenmiştir²²⁷⁴.

²²⁶⁸ İlhan Uzgel, "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü", **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, ed. İlhan Uzgel, Bülent Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, ss. 18-20; Bilge Yabancı, "Populism as the Problem Child of Democracy: the AKP's Enduring Appeal and the Use of Meso-Level Actors", **Southeast European and Black Sea Studies**, C. 16, S. 4, 2016, ss. 598-99, doi:10.1080/14683857.2016.1242204; Altınörs, Akçay, "Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey", s. 1030; Akçay, "Türkiye'de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz", s. 55.

²²⁶⁹ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 199.

²²⁷⁰ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 121.

²²⁷¹ Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 462; Tuğal, "Fight or Acquiesce? Religion and Political Process in Turkey's and Egypt's Neoliberalizations", s. 33; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 70.

²²⁷² Cihan Tuğal, **Passive Revolution : Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism**, Stanford: Stanford University Press, 2009, s. 51.

²²⁷³ Çeviker Gürakar, *Kayıрма Ekonomisi*, s. 45.

²²⁷⁴ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 184.

Bu dönemin belirleyicilerinden birisi de Demirel'den boşalan cumhurbaşkanlığı koltuğuna, 2001 yılında dönemin AYM Başkanı Ahmet Necdet Sezer'in seçilmiş olmasıdır. AYM Başkanlığı döneminde düşünce özgürlüğüne dair talepleriyle 1982 Anayasası'nı eleştiren Sezer, parlamenter bir sistemde temsili olması gereken cumhurbaşkanının yetkilerinin yoğunluğundan da yakınmıştır. Sezer, görev süresinin ilk döneminde Başbakan Ecevit ile çekişme yaşamıştır. Ardından, Millî Görüş geleneğinden gelen AKP'nin iktidara gelişinin doğurduğu 'İslami esaslara göre işleyen bir yönetimin kurulması' endişesi karşısında, katı bir laiklik savunucusu olan Sezer'in bu tutumu, onun AKP karşısında konumlanmasıyla neticelenmiş ve Sezer, görev süresi boyunca, 12 Eylül Anayasası'nın verdiği ve evvelden değişmesi gerektiğini söylediği cumhurbaşkanına tanınan yetkileri olabildiğince yoğun biçimde kullanmıştır²²⁷⁵.

3 Kasım 2002 yılında yapılan erken genel seçimlerde, Erdoğan önderliğindeki AKP, %34,28, Baykal önderliğindeki CHP ise %19,38 oy almıştır. Geriye kalan bütün partilerin %10 seçim barajından dolayı meclis dışında kaldığı görülmektedir. AKP ve CHP, yüksek seçim barajı sayesinde, mecliste aldıkları oydan daha yüksek bir temsil şansı bulmuşlardır. Nitekim AKP, %34 oyla meclisin %66'sına, CHP ise %19 oyla %33'üne hâkim olmuş, sandığa giden seçmenlerin %45'inin iradesi meclise yansımamıştır²²⁷⁶. 1990'lı yıllar boyunca koalisyon hükümetlerine eklenmiş siyasi öznelerin neredeyse hepsi tasfiye edilmiş ve siyaset kurumuna olan inancın yıkılması, yaşam şartlarındaki memnuniyetsizlikle birleşerek toplumu sistemin dışından gelen bir harekete oy vermeye yöneltmiştir. Toplum, İslamcılarının siyasetten dışlanma sürecine, hizipleşmelere ve IMF programlarına eklenmiş CHP dışındaki bütün siyasal partileri meclis dışında bırakmıştır. Bunun yanında, GEGP'nin mimarı Derviş'in, ana muhalefet partisi olan CHP'de seçime girmesi, bu programın halk nezdinde mahkûm edildiğinin bir diğer göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Derviş'in CHP'ye katılması, GEGP'nin sürdürülmesine muhalefet edilmeyeceğinin taahhüdüdür. RP'nin ardılı olan ve 90'ların sorumluluğunu değil mağduriyetini taşıyan iki partiden FP %2,5 oyla baraj altı kalıp marjinalleşirken, AKP ve onun karizmatik lideri Erdoğan tek başına iktidara gelmiştir. AB'ye tam üyeliğin doğuracağı değişime dair inancın da etkisiyle AKP, sadece geleneksel tabanını oluşturan Millî Görüş'ten değil, DYP,

²²⁷⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, ss. 365, 378; Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 456.

²²⁷⁶ Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, ss. 464-65.

ANAP, DSP, CHP ve MHP gibi bütün anaakım siyasi partilerin tabanından oy almıştır²²⁷⁷.

“Siyasal katılımın ve sosyal dayanışmanın ANAP ve DYP tarafından temsil edilen Türk merkez sağ siyasetindeki erozyonu, 1990'lardan itibaren yeniden Türkiye siyasetinin gündemine oturdu. İkisi de Boğaz kapitalizminin, yüksek devlet kültürünün ve kozmopolit elitlerin birer temsilcisi olarak görülen Tansu Çiller ve Mesut Yılmaz'ın temsil edemediği bir değerler kümesini temsil etmeye çalıştı. AKP, neoliberalizme teslim olduğu ölçüde siyasal tutarlılıkları iflas eden ve seçmen tabanları eriyen Mesut Yılmaz'ın ANAP'ı ve Tansu Çiller'in DYP'si karşısında, özellikle üst-orta sınıf sağ metropoliten seçkinciliğinin ve milliyetçi sağın taşradaki eşraf temsilcilerine dayanan siyasetinin dışında bir sosyal liderlik alternatifi yaratmaya çalıştı. Merkez sağın, zamanla sığlaşan ve daralan klientalist dağıtım ağlarının ötesine geçebilecek ve böylece orta-alt sınıf kitlelerin popülist beklentilerini ve yeniden bölüşüm taleplerini karşılayabilecek bir siyaset oluşturmaya çalıştı. Dolayısıyla 1990'lann sonunda Türkiye, bir yandan orta-alt sınıfların aciliyet kazanan bölüşüm talepleriyle, diğer çalışan yeni bir elit hareketinin buluşmasına tanıklık etti²²⁷⁸.”

Bu noktada AKP'nin 'muhafazakâr demokrat' ve 'adil düzen' birleşiminde somutlaşan yolsuzluk, yoksulluk ve yasaklarla mücadele söyleminin, 70'lerin popülizminin bitişiyle yeni bir toplumsal refah söylemi yaratamayan merkez sol ve 90'larda temsil yetisini kaybeden merkez sağın boşluğunu, bir merkez sağ parti olarak doldurmak istediği görülmektedir. AKP'nin yükselişinin 90'lar boyunca ülkeyi yönetmiş merkez sağ ve merkez sol partilere bir tepki olarak doğması, bu yükselişin doğrudan neoliberal politikalara karşıt bir baskın strateji ve blok yaratacağı anlamına gelmemektedir²²⁷⁹. Nitekim Atasoy'a²²⁸⁰ göre AKP, üçüncü yol fikrine İslami değerlerle birlikte eklenmiş bir neoliberal harekettir.

b. Ordu ve Yargı Kısıtında İktidar

AKP'nin parti programı, demokratikleşme, laikliğin özgürlükçü yorumlanması, hukuk devleti, ifade, din ve vicdan özgürlüğü, fırsat eşitliğinin yaratımı gibi hedefleri içererek AB üyeliğini temel hedef olarak sunmuştur²²⁸¹. Buna karşın

²²⁷⁷ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 239; Uzgel, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, s. 18; Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, s. 58; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 376; Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 460; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 97; Tansel, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, s. 201.

²²⁷⁸ Fethi Açikel, “Kutsal Mazlumluk”tan “Makyavelist Despotizm”e AKP Otoriterliğinin Psikopatolojisi, 2. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 36-37.

²²⁷⁹ Yalman, “Crises as Driving Forces of Neoliberal ‘Trasformismo’: The Contours of the Turkish Political Economy since the 2000s”, s. 257.

²²⁸⁰ Atasoy, “The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today”, s. 121.

²²⁸¹ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 127.

AKP, iktidarının ilk yıllarında, başta ordu olmak üzere, 28 Şubat darbesinin taşıyıcı kurumlarının varlığında, iktidarda olmasına karşın kendisini güvende hissetmemiştir. Bu şartlar altında AB'yi ve uygulamayı sürdürdüğü IMF programını ordu karşısında bir dengeleyici olarak gören hükümet²²⁸², AB'nin istekleri uyarınca 2002 – 2006 yılları arasında siyasal ve yargısal süreçleri kapsayan önemli reformlar yapmıştır²²⁸³. Bu yakınlaşma, devlet bürokrasisi içindeki “devletçi ve milliyetçi”²²⁸⁴ olarak nitelenen, özünde sağ veya sol gelenekten gelinmesine bakılmaksızın laikliği ve milliyetçiliği önceleyen bir Kemalist çizgide uzlaşmış kesimlerle AKP arasında bir mücadele başlamasına neden olmuştur. Nitekim bu süreçte, 90'lı yıllarda 12 Eylül rejimine muhalefet etmiş sol-Kemalist eğilimlilerle geleneksel olarak merkez sağa destek vermiş sağ-Kemalist eğilimlilerin, laiklik ve Kürtlerin talepleriyle de kesişen AB reformlarının Sevr Antlaşmasının tekrarı olacağı ve ‘bölünme’ sonucunu doğuracağı düşüncesinde bütünleşmesinden doğan bir muhalefet zemini oluşmuş, bu zeminde askeri darbeye kadar uzanabileceği hissedilen örgütlenmeler gelişmiştir²²⁸⁵.

2007 yılında Sezer'in görev süresinin sonuna yaklaşıırken AKP ile ordu ve bürokrasinin mücadelesi daha da keskinleşmiştir. Sezer yerine AKP'nin liderlerinden Gül'ün cumhurbaşkanlığını engellemek için ordu, Genelkurmay Başkanı imzasıyla hükümete bir e-muhtıra vermiş, yargı ise Gül'ün 357 oyla seçildiği meclis seçimlerini ‘zorlama’ bir kararla iptal etmiştir. Erdoğan'ın ‘demokrasiye karşı kurşun’ ve ‘yargı darbesi’ olarak nitelediği bu süreç akabinde erken seçime gitmeye karar veren AKP, 2007 seçimlerinde oylarını %46,5'e çıkararak yeniden tek başına iktidar olmuştur²²⁸⁶.

Fiili olarak ordu ve AKP'nin karşı karşıya geldiği 2007 seçimlerinde halkın AKP'yi tercih etmiş olmasının ardından, bürokrasiden gelen bir diğer refleks, yargıdan gelen ‘laikliğe aykırı eylemlerin odağı’ olmasından ötürü açılan AKP'yi kapatma davası olmuştur. Bu dava, kapatmayla neticelenmemiştir²²⁸⁷. AKP'nin kapatma davasına yanıtı, Ergenekon Davası olmuştur. Ardından Balyoz Davası'yla genişleyecek olan bu süreçte, AKP'nin, uzun yıllardır bürokraside gizli bir şekilde

²²⁸² Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 55.

²²⁸³ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 377.

²²⁸⁴ Cenk Saraçoğlu, Melih Yeşilbağ, **Minare ile İnşaat Gögesinde**, ed. Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 923.

²²⁸⁵ Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, ss. 474-75.

²²⁸⁶ Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, s. 59; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 925; Berk Esen, “Post-Kemalizmin Vesayet Eleştirisi: AKP Rejiminin Resmi Tezi”, **Post-Post- Kemalizm Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar**, ed. İlker Aytürk, Berk Esen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 384; Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, ss. 477-78.

²²⁸⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 379.

kadrolaşmış Gülen Örgütü'nün kadrolarının da manipülasyonu, ordunun tarihsel olarak var olan askeri darbelere meyli üzerinden toplumsal meşruiyeti de sağlayarak, kendisine mesafeli olduğu bilinen ordunun yapısını değiştirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu dava süreçlerinde, askeri vesayetin tasfiyesi iddiasıyla, darbeci eğilimler taşımayan birçok subayın da ordudan uzaklaştırıldığı ve iddia makamının mahkemeye sunduğu delilleri önemli kısmının sahte olduğunun belgelendiği bilinmektedir. Bu davalarla ordunun gücü törpülenirken, 12 Eylül 2010 referandumuyla yargıdan gelen karşı unsurlar bastırılmış ve böylece yönetici blok içindeki güçler dengesi önemli ölçüde değişerek ordu ve yargıdaki önemli kadrolar önce Gülen Örgütü, ardından AKP'ye yakın kişilerin hakimiyetine girmiştir²²⁸⁸. 12 Eylül 2010 Referandumu'nun ardından, ülkede on yıllık dönemlerde yaşanması bir gelenek haline gelmiş darbelere karşıtlıkta uzlaşmış ve 'Yetmez Ama Evet' sloganıyla zirveye erişmiş AKP ve "*Post Kemalist eleştirel vesayet tezi*"ni²²⁸⁹ benimseyen İkinci Cumhuriyetçi ve sol-liberal kesimler arasındaki koalisyon, AKP'nin meşruiyet üretme ve demokratikleşme yolculuğunun yerini otoriterleşme eğilimlerinin almasıyla sona ermiştir²²⁹⁰.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, 2011 yılında %49,8 oyla alınan ezici seçim zaferiyle beraber, AKP'nin ordu ve yargı bürokrasisi ve Kemalist duyarlılıklar ekseninde biçimlenen toplumsal muhalefet ile olan mücadelesinden galip çıktığını vurgulamak mümkündür²²⁹¹. Bu mücadelenin kazanılmasının akabinde bürokrasi, yargı ve ordunun saflarından Kemalist ve laik kesimi tasfiye eden AKP'nin anti-Kemalist ve demokrat dünya görüşü, Türk-İslam sentezi geleneği ile yer değiştirmiştir²²⁹². Bu dönüşümün ardından Erdoğan'ın 'biz ve onlar' kutuplaşmasını, koalisyon hükümetleri, vesayet, yoksulluk ve yolsuzluğun hâkim olduğu bir dönem olarak tanımlanan 'eski Türkiye' ile tek parti hükümetleri, gelişmiş demokrasi,

²²⁸⁸ Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", s. 60; Bora, *Cereyanlar*, s. 479; Esen, "Post-Kemalizmin Vesayet Eleştirisi: AKP Rejiminin Resmi Tezi", s. 385; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 931.

²²⁸⁹ Esen, "Post-Kemalizmin Vesayet Eleştirisi: AKP Rejiminin Resmi Tezi", s. 356.

²²⁹⁰ Yalman, "Crises as Driving Forces of Neoliberal 'Trasformismo': The Contours of the Turkish Political Economy since the 2000s", s. 246; Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", s. 61.

²²⁹¹ Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 875.

²²⁹² Yabancı, "Populism as the Problem Child of Democracy: the AKP's Enduring Appeal and the Use of Meso-Level Actors", s. 599.

zenginlik ve hesap verebilirliğin egemen olduğu altın çağ olarak resmedilen ‘yeni Türkiye’ arasında keskin bir karşıtlık çizerek inşa ettiği görülmektedir²²⁹³.

2011 seçimlerinin akabinde, AKP hükümeti ve Gülen Örgütü’nün bürokrasiye sızmış kadroları arasındaki çatışma daha yoğun biçimde açığa çıkmıştır. Özellikle 2012 yılında Millî İstihbarat Teşkilâtı Müsteşarı Hakan Fidan’ın savcılık tarafından ifadeye çağırılması ve Gülen Örgütü’nün en önemli güç kaynağını oluşturan dershanelerin kapatılması, bu krizin açığa çıkmasına neden olmuştur²²⁹⁴. 2013 yılının Mayıs ve Haziran aylarına ise, Türkiye tarihinde emsali görülmemiş olan Gezi Eylemleri damga vurmuştur. Eylemler, Gezi Parkı’na alışveriş merkezi yapılması karşı parkta nöbet tutan küçük gruplara yapılan polis müdahalesiyle yoğunlaşmıştır. Kentsel ve kamusal alanların piyasalaşma ve ticarileşmesine karşı çevreci bir hareket olarak ortaya çıkan, sonrasında yapılan müdahaleye tepkiyle yoğunlaşan ve nihayetinde bütün yurda yayılarak AKP’nin yaşam tarzına yönelik müdahalelerine karşı kitlesel bir harekete dönüşen Gezi Eylemleri, ‘yeni orta sınıf’ olarak nitelenen eğitilmiş ve işverenine karşı nispi özerkliği bulunan kesimlerin tepkilerinin açığa çıktığı bir hareket olarak somutlaşmıştır²²⁹⁵. Bunun yanında, eylemlere alt orta sınıf ve mavi yakalıların da katılım gösterdiği tespit edilmiş, hatta itici gücün yeni orta sınıftan ziyade bu sınıflar olduğu vurgulanmıştır²²⁹⁶. İktidarın bu eylemlere karşı tutumu, eylemleri ‘iç ve dış mihrakların hükümeti devirmeye yönelik bir komplosu’ olarak nitelemek ve kutuplaştırma siyaseti izlemek olmuştur. Kutuplaştırma, Gezi eşiğinin ardından AKP’nin siyasal süreçlerde sıklıkla başvuracağı bir yöntem olacaktır. Ayrıca eylemlerin ardından AKP’nin iktidarı sürecinde savunuculuğunu yaparak yükseldiği ‘hak ve özgürlükler’ savunusundan uzaklaşarak otoriterleşme sürecinin başlama dönemeci olmuştur²²⁹⁷.

²²⁹³ Antonino Castaldo, “Populism and competitive authoritarianism in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, C. 18, S. 4, 2018, s. 478, doi:10.1080/14683857.2018.1550948.

²²⁹⁴ Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, s. 62; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 246.

²²⁹⁵ Çağlar Keyder, “Yeni Orta Sınıf”, *Bilim Akademisi*, 2013, ss. 1-4, <https://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2013/09/Yeni-Orta-Sinif.pdf>; Yıldırım Şentürk, “Türkiye’de Kaygan Bir Sınıfsal Konumlanış: Yeni Orta Sınıflar”, *Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim*, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s. 380; Özden, Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, s. 89.

²²⁹⁶ Erdem Yörük, Murat Yüksel, “Class and Politics in Turkey’s Gezi Protests”, *New Left Review*, C. 86, 2014, ss. 121-22.

²²⁹⁷ Bora, *Cereyanlar*, ss. 500-501; Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, s. 62; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, ss. 945-50; Aydın, Taşkın, *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 469.

Devlet kadrolarında yargı yordamıyla yapılan güç mücadelesinin bir diğer yansıması ise 17-25 Aralık yolsuzluk ve rüşvet soruşturmalarıdır. Gülen Örgütü'ne üye polis ve savcılarca, hükümet üyeleri ve onların yakınlarına yönelen, en sonunda ise Erdoğan ve ailesine ulaşması muhtemel bu soruşturmalar, hukuksuz telefon dinlemeleriyle beslenmiştir. Erdoğan, bu süreci 'yargı darbesi' olarak nitelemiş ve Gülen Örgütü'nü 'paralel devlet' olarak tanımlamıştır. Gülen Örgütü ve AKP arasındaki gizli mücadelenin tam manasıyla açığa çıkmasına neden olan bu soruşturmalar, 2002 yılından bugüne var olan iktidar bloğunun yıkılmasıyla neticelenmiştir²²⁹⁸.

Bütün yaşananlara rağmen 2014 yılında Erdoğan, yerel seçimlerden güçlenerek çıkmış ve aynı yıl Türkiye tarihinde ilk kez cumhurbaşkanının halk oylamasıyla seçildiği seçimi ilk turda %51,8 oyla kazanmıştır. Erdoğan, cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra, Özal'ın cumhurbaşkanlığı dönemine benzer bir şekilde, 12 Eylül anayasasının cumhurbaşkanına tanıdığı yetkileri tamamıyla kullanarak partisine ve siyasete müdahil olmuştur²²⁹⁹. Bu anlamda, bu seçimlerle beraber ülkenin fiili bir başkanlık sistemine geçtiğini söylemek mümkündür.

c. Fiili Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi

Yukarıda anlattığımız süreçle beraber, 2014 yılının sonuna gelindiğinde, AKP'nin Tuğal'ın *"bir yanda İslam, demokrasi ve serbest piyasa, diğer yanda sekülerizm, otoriterlik ve devletçilik"*²³⁰⁰ olarak nitelediği siyaset terazisinin artık işlemediği görülmektedir. Muhafazakâr demokratlıktan otoriterliğe evrilme olarak tartışılan bu olgunun en büyük kanıtı, 7 Haziran 2015 seçimlerinde AKP'nin oyları %40,9 seviyesine gerilemesi ve AKP'nin girdiği seçimlerde ilk kez mecliste tek başına iktidara gelecek çoğunluğu kaybetmesidir. Bu seçimlerin ardından iki büyük anaakım parti olan AKP lideri Ahmet Davutoğlu ve CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu arasında koalisyon görüşmeleri başlamıştır. Ancak bu koalisyon görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 7 Haziran seçimlerinin ardından iktidarın önceki 'demokrat' söyleminden 'güvenlik' odaklı söyleme geçtiği görülmektedir. Meclisten bir hükümet

²²⁹⁸ Bora, *Cereyanlar*, s. 509; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 953; Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", s. 62; Esen, "Post-Kemalizmin Vesayet Eleştirisi: AKP Rejiminin Resmi Tezi", s. 386; Açikel, *"Kutsal Mazlumluk"tan "Makyavelist Despotizm"e AKP Otoriterliğinin Psikopatolojisi*, s. 22.

²²⁹⁹ Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", s. 62; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 954.

²³⁰⁰ Tuğal, "Fight or Acquiesce? Religion and Political Process in Turkey's and Egypt's Neoliberalizations", s. 41.

çıkamaması neticesinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, teamüllere aykırı biçimde meclisteki ikinci parti olan CHP'ye hükümet kurma görevi vermemiş ve anayasal yetkisini kullanarak seçimlerin yenilenmesine hükmetmiştir. 1 Kasım'da yapılacak 'yeni' seçimlere giden süreçte 'terör' kaygısını arttıran birçok olay yaşanmıştır. Bu seçimlerde AKP %49,5 oy alarak tek başına iktidara gelmiştir²³⁰¹.

1 Kasım seçimlerinden kısa bir süre sonra, Başbakan Davutoğlu ve Cumhurbaşkanı Erdoğan arasındaki çatışma açığa çıkmıştır. 12 Eylül Anayasası'nın cumhurbaşkanına verdiği yetkileri kullanarak fiili bir başkanlık rejimi ihdas eden Erdoğan'a karşı fazla direnemeyen Davutoğlu, 2016 yılının Mayıs ayında görevinden ayrılmış ve Erdoğan'a daha yakın bir isim olan Binali Yıldırım, AKP Genel Başkanlığı ve Başbakanlık göreve gelmiştir²³⁰². Bu noktada, Erdoğan'ın 'tarafsız ve yetkisiz değil icracı cumhurbaşkanlığı' uygulamasını benimsediği görülmektedir²³⁰³. Ancak 2016'nın en hayati olayı Başbakan değişikliği değildir. 15 Temmuz 2016'da AKP'nin Kemalist askeri bürokrasi ile girdiği mücadeleden fırsat devşirerek orduda kadrolaşmış olan Gülen Örgütü mensupları, bir darbe girişiminde bulunmuş ve bu darbe girişimi bastırılmıştır. MGK kararıyla 20 Temmuz 2016 tarihi itibarıyla Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olarak nitelenen²³⁰⁴ ve 2017 tarihli Yargıtay kararlarıyla²³⁰⁵ silahlı terör örgütü niteliği hükmen sabit olan FETÖ mensuplarınca gerçekleştirilen başarısız darbe girişiminin ardından kısa süre sonra Olağanüstü Hal (OHAL) ilan edilmiş ve OHAL süresince KHK'lar ile yönetme şekli ile 'fiili başkanlık' sistemi yerleşmiştir. Ardından MHP'nin 'fiili durumu resmiyete uydurmak' talebiyle 2017 yılında Türkiye, parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçişin oylandığı bir anayasa referandumuna gitmiştir. Muhalefet partilerinin 'otoriterliğin teşmil edileceği' gerekçesiyle karşı durduğu, iktidar bloğunun ise 'koalisyon hükümetlerinin önleneyeceği ve hızlı karar alma imkânının doğacağı' savıyla desteklediği bu anayasa değişikliği

²³⁰¹ Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", s. 63; Menderes Çınar, "Arızaları ve Açılımları ile Türkiye Demokrasi Tarihi", **Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç**, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 508; Berk Esen, Şebnem Gümüşçü, Hakan Yavuzylmaz, **Türkiye'nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s. 177; Ziya Öniş, "Turkey's Two Elections: The AKP Comes Back", **Journal of Democracy**, C. 27, S. 2, 2016, s. 141, doi:10.1353/jod.2016.0021; Tansel, "Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress", s. 197.

²³⁰² Alkan, "Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri", ss. 63-64; Çınar, "Arızaları ve Açılımları ile Türkiye Demokrasi Tarihi", s. 509.

²³⁰³ Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye'nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, s. 182.

²³⁰⁴ Milli Güvenlik Kurulu, "20 Temmuz 2016 Tarihli Toplantı", (08.09.2025), <https://www.mgk.gov.tr/index.php/20-temmuz-2016-tarihli-toplanti>.

²³⁰⁵ İzzet Özgenç, **Suç Örgütleri**, Ankara: Seçkin, 2023, s. 118.

önerisi, OHAL şartlarında ve oldukça kutuplaşmış bir siyasal ortamda yapılması, mühürsüz oyların geçerli sayılması gibi çeşitli tartışmalar altında %51,4 ‘evet’ oyu ile kabul edilmiştir²³⁰⁶.

2017 referandumuyla kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi (CHS), kuvvetler ayrılığını ve meclis ile yargının yürütme üzerindeki denge-denetleme mekanizmalarının işlevlerini zayıflatmıştır. Cumhurbaşkanlığı ve meclis seçimlerinin aynı gün yapılması, meclise erken seçim kararı alma hakkı ve cumhurbaşkanına meclisi fesih yetkisinin tanınması gibi unsurlar, CHS’yi, işlerliği olan ‘yegâne’ başkanlık sistemi olan ABD ile farklılaştırmaktadır. Nitekim Türkiye’de siyasal parti genel başkanlarının partisi üzerinde mutlak egemenliği olduğu ve milletvekillerini büyük nispette ‘doğrudan’ belirlediği akılda tutulduğunda, meclisin fiili olarak işlevsiz bir hale geleceği görülmektedir. Bu noktada, 1982 Anayasası’nın parlamenter sistemi yürütme lehine tadil ettiği yapı, CHS ile perçinlenmiştir²³⁰⁷. Bu tespiti doğrulayacak bir olgu, 2017 değişikliğiyle yasama organının bütçeyi denetleme hakkının yürütme lehine kısıtlanmış olmasıdır. Anayasa’nın 161. maddesinin 4. fıkrası, “*Bütçe kanununun süresinde yürürlüğe konulamaması halinde, geçici bütçe kanunu çıkarılır. Geçici bütçe kanununun da çıkarılamaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirme oranına göre artırılarak uygulanır*”²³⁰⁸, ” şeklinde değiştirilmiştir. Böylece meclisin bütçeyi onaylamaması ve geçici bütçe kanununun da çıkarılamaması durumunda, yürütme organını temsil eden cumhurbaşkanına bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirme oranında arttırılarak kullanılabilmesi imkânı verilmiştir. Bu hükümle meclisin bütçeyi onaylamamak dolayısıyla yürütmeyi denetleyebilme olanağı kısıtlanmıştır²³⁰⁹. Bunun yanında, CHS ile birlikte, KHK’lar ‘Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri’ ile ikame edilmiş ve bu olgu, başta ekonomi yönetimi olmak üzere bütün kurumlar üzerinde Cumhurbaşkanı’nın,

²³⁰⁶ Alkan, “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeleri”, s. 64; Çınar, “Arızaları ve Açılımları ile Türkiye Demokrasi Tarihi”, s. 509; Yavuz Çilliler, “Revisiting the Authoritarian Pattern in Turkey: Transition to Presidential System”, *Southeast European and Black Sea Studies*, C. 21, S. 4, 2021, s. 531, doi:10.1080/14683857.2021.1993625; Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye’nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, ss. 182-83, 186.

²³⁰⁷ Hasret Dikici Bilgin, “Hükümet Sistemleri ve Demokrasi”, *Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç*, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 244-46; Çilliler, “Revisiting the Authoritarian Pattern in Turkey: Transition to Presidential System”, ss. 537-39.

²³⁰⁸ “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, C. 2709 § (1982), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.

²³⁰⁹ Hatice Çoban, “Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ve Bütçe Hakkı”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 9, S. 18, 2020, s. 647.

dolayısıyla yürütmenin gücünü perçinlemiştir²³¹⁰. Bu dönüşüm, beraberinde siyasallaşmış, kişiselleşmiş ve merkezileşmiş bir ekonomi yönetimi olgusunu doğurmuştur²³¹¹. Netice itibariyle ‘neo-patrimonyal bir başkanlık sistemi’²³¹² olarak nitelenen CHS, Erdoğan’ın ‘bürokratik oligarşinin millet iradesi üzerinde kurduğu elitist vesayet’ olarak nitelediği bürokrasi, yargı ve güçler ayrılığı gibi liberal demokratik kurumsal yapıların²³¹³ tasfiyesinin son aşamasıdır.

CHS ile ilk seçim 24 Haziran 2018 yılında yapılmış, parçalı muhalefet bloğu, Erdoğan karşısında tatmin edici bir birliktelik oluşturamayarak seçimleri kaybetmiş ve Erdoğan ilk turda yeniden cumhurbaşkanı seçilmiştir²³¹⁴. Bu seçimlerle birlikte CHS’yle gelen güçlü yetkilere erişen Erdoğan’ın denge ve denetim mekanizmalarından yoksun bir iktidar yapısına eriştiğini görmek mümkündür²³¹⁵. Aşağıda iktisadi altyapısını tartıştığımız 2019 yerel seçimlerinde ise AKP ağır bir kayba uğramış ve Erdoğan iktidarını doğurmuş olan İstanbul ve Ankara gibi büyükşehir belediyelerini kaybetmiştir. İstanbul’da Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimleri ‘usulsüzlük’ iddialarıyla iptal edilmiştir. Bu seçim iptali, Yüksek Seçim Kurulu’nun siyasetin tesiri altında olduğunun bir delili olarak değerlendirilmiştir²³¹⁶. 23 Haziran’da tekrarlanan seçimleri ise muhalefetin adayı Ekrem İmamoğlu iptal edilen seçimleri oylarını önemli nispette arttırarak yeniden kazanmıştır²³¹⁷.

Muhalefet bloğu 2023 genel seçimlerine yerel seçimler ve ekonomik krizden aldıkları güçle ‘çatı aday’ formülü altında gitmiş ve CHP lideri Kılıçdaroğlu’nun ortak adaylığıyla, parlamenter sisteme dönüş ekseninde bir restorasyon programı ortaya

²³¹⁰ Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 140.

²³¹¹ Pınar Bedirhanoglu, “Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticization versus Repoliticisation Dichotomy”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 24, S. 1, 2022, s. 105, doi:10.1080/19448953.2021.1992183.

²³¹² Ali Burak Güven, “Towards a New Political Economy of Turkish Capitalism: Three Worlds”, **Turkish Studies**, C. 24, S. 1, 2023, s. 178, doi:10.1080/14683849.2022.2103409.

²³¹³ Yabancı, “Populism as the Problem Child of Democracy: the AKP’s Enduring Appeal and the Use of Meso-Level Actors”, s. 600.

²³¹⁴ Çınar, “Arızaları ve Açılımları ile Türkiye Demokrasi Tarihi”, s. 509; Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye’nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, s. 188.

²³¹⁵ Altınörs, Akçay, “Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey”, s. 1030; Bedirhanoglu, “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?”, s. 23.

²³¹⁶ Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye’nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, s. 194.

²³¹⁷ Hakan Yavuzylmaz, “When Local Becomes General: Turkey’s 31 March 2019 Elections and its Implications for Dynamics of Polarization and Sustainability of Competitive Authoritarianism”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 23, S. 4, 2021, s. 623, doi:10.1080/19448953.2021.1888600.

koymuştur²³¹⁸. Bu seçim sürecinde, aşağıda tartıştığımız üzere, muhalefet bloğu, ekonomik gidişatın ve 6 Şubat depreminin iktidarı ‘hiçbir siyasal propaganda olmaksızın’ dahi seçimlerde mutlak mağlubiyete götürdüğüne ikna bir biçimde, başta merkez bankası bağımsızlığı olmak üzere anaakım iktisadın önerileri ekseninde bir kurumsal reform önermek dışında iktisadi sorunları siyaset sahnesine taşımayı başaramamıştır. Nitekim Erdoğan önderliğindeki Cumhuriyet İttifakı, meclis çoğunluğunu elde etmekte zorlanmamış, cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Erdoğan ilk turda %49,5, ikinci turda ise %52,18 oyla yeniden cumhurbaşkanı seçilmiştir²³¹⁹.

d. Otoriter Neoliberalizm

Anaakım siyaset bilimi literatürü, AKP iktidarının demokratikleşme ve otoriterlik dönemleri olarak ‘birbirinden tamamen ayrı’ ikili tasnifle serimlemektedir. Bu tasnif, genel olarak 2002-2013 arasını demokratikleşme ve 2013 sonrasını otoriterleşme olarak nitelemektedir²³²⁰. Öniş ve Keyman²³²¹, başarısız ve yetersiz koalisyonların ardından AKP’nin 2003 yılında göreve gelişini “*Türkiye nihayet ekonomik reformlara güçlü bir şekilde inanan, IMF çerçevesini temel olarak saygı duyan ve tam üyelik isteyen tek partili bir hükümet seçti,*” diyerek umutla karşılamıştır. Öniş²³²² 2002-2007 yılları arasında yaşanan demokratikleşme ve iktisadi büyümeyi ‘altın çağ’ retoriğiyle açıklamakta, 2007-2011 arasını geçiş dönemi olarak nitelemekte ve 2011 sonrasında Kemalist bürokrasinin tasfiyesinin ardından gelen güç merkezileşmesini başta hukukun üstünlüğü olmak üzere birçok alanda yaşanan demokratik gerilemeler (*democratic backsliding*) ile ilişkilendirmektedir. Bermeo’ya²³²³ göre Türkiye’de yaşanan, mevcut demokrasiyi sürdüren siyasi kurumların devlet güdümüyle zayıflatılması veya ortadan kaldırılması olarak betimlenen demokratik gerileme sürecidir. Yürütmenin gücünün perçinlenmesi²³²⁴ (*executive aggrandizement*) demokratik gerilemenin kurucu unsurudur. Benzer

²³¹⁸ Çınar, “Arızaları ve Açılımları ile Türkiye Demokrasi Tarihi”, s. 512.

²³¹⁹ Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye’nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, s. 199.

²³²⁰ Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 973; Tansel, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, s. 205.

²³²¹ Ziya Öniş, E. Fuat Keyman, “Turkey at the Polls: A New Path Emerges”, *Journal of Democracy*, C. 14, S. 2, 2003, s. 105, doi:10.1353/jod.2003.0042.

²³²² Öniş, “Turkey’s Two Elections: The AKP Comes Back”, ss. 142-43.

²³²³ Nancy Bermeo, “On Democratic Backsliding”, *Journal of Democracy*, C. 27, S. 1, 2016, s. 5, doi:10.1353/jod.2016.0012.

²³²⁴ a.g.e., s. 11.

biçimde Acemoğlu²³²⁵ bu kopuşu, Erdoğan'ın hukukun üstünlüğünü görmezden gelerek ve kapsayıcı ekonomik ve siyasi kurumları bastırarak iktidarı tekelleştirme arzusuna atıfla açıklamakta, bu kırılmanın iktisadi alanda önemli sorunlar yaratacağını vurgulamaktadır. Nitekim Türkiye'nin siyasal dönüşümü, anaakım siyaset bilimi literatüründe, 'demokratik kurumların var olduğu ancak yürütme erkinin devlet gücünü elinde tutması nedeniyle bu kurumların iktidardaki parti lehine muhalefet partilerinin iktidara gelişinin önünde engeller yarattığı' bir rejim tipi olan 'rekabetçi otoriterlik' olarak nitelenmektedir²³²⁶. Esen ve Gümüşçü, bu çerçevede altında Türkiye'deki rekabetçi otoriter rejimin belirleyenlerini adil olmayan seçimler, eşit olmayan rekabet koşulları (siyasallaşmış devlet kurumları, eşit olmayan medya erişimi, eşit olmayan kaynak erişimi) ve sivil özgürlüklerin ihlali (medya, ifade özgürlüğü, muhalefetin bastırılması ve toplantı özgürlüğü) olarak sıralamıştır²³²⁷. Anaakım literatür, yukarıda özetlediğimiz 7 Haziran-1 Kasım arası süreç ve 15 Temmuz darbe girişimiyle, Türkiye'de rekabetçi otoriter rejimin yerleşmesinin perçinlendiğini öne sürmektedir²³²⁸.

AKP dönemini demokratikleşme ve otoriterleşme ikilemiyle tartışan bu literatüre karşı, otoriterleşmeyi bir sürekliliğe yayılan şekilde, iktisat politikalarıyla ilişkili bir biçimde anlatan bir eleştirel literatür de mevcuttur²³²⁹. Bu literatüre göre 2002-2011 arasını 'iyi AKP', 2011'den sonrasını ise 'kötü AKP' olarak niteleyen çalışmalar, 12 Eylül'den gelen süreklilikleri ve özellikle emeğin bir toplumsal sınıf olarak siyasal süreçlerde bastırılan konumunu görmezden gelmektedir²³³⁰. Dolayısıyla, iktisat ve siyaseti birbirinden ayırıştıran ve 2011'e kadar olan süreci 'kural temelli liberal demokrasi', 2011'den sonrasını ise ahabap çavuş kapitalizmi ile ilişkilendiren çalışmalar, otoriterleşmenin altyapısını oluşturan iktisadi dönüşümü ve

²³²⁵ Daron Acemoğlu, "To Go Forward, Turkey", **Bloomberg**, (30.08.2018), <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-08-30/to-go-forward-turkey-must-look-back?embedded-checkout=true>.

²³²⁶ Steven Levitsky, Lucan A. Way, **Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War (Problems of International Politics)**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 5.

²³²⁷ Berk Esen, Sebnem Gümüşçü, "Rising Competitive Authoritarianism in Turkey", **Third World Quarterly**, C. 37, S. 9, 2016, ss. 1586-93, doi:10.1080/01436597.2015.1135732.

²³²⁸ Öniş, "Turkey's Two Elections: The AKP Comes Back", ss. 141-54; Esen, Gümüşçü, "Rising Competitive Authoritarianism in Turkey", ss. 1581-1606; Castaldo, "Populism and competitive authoritarianism in Turkey", ss. 467-87; Koray Çalışkan, "Toward a new political regime in Turkey: From competitive toward full authoritarianism", **New Perspectives on Turkey**, C. 58, 2018, ss. 5-33, doi:10.1017/npt.2018.10; Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye'nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*.

²³²⁹ Güven, "Towards a New Political Economy of Turkish Capitalism: Three Worlds", s. 179.

²³³⁰ Mehmet Erman Erol, "State and Labour under AKP Rule in Turkey: An Appraisal", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 21, S. 6, 2019, s. 664, doi:10.1080/19448953.2018.1506296.

ülkenin politik ekonomisindeki sürekliliği görmezden gelen tarih dışı bir analiz kapsamı sunmaktadır²³³¹. Bu bağlamda otoriter neoliberalizm tartışmasının en güçlü yanı, Türkiye’nin politik ekonomisine dair bütüncül bir tarihsel analiz sunuyor olmasıdır²³³².

Yukarıda özetlediğimiz üzere, 12 Eylül akabinde sermayedarların bütünlük halinde darbeye ve akabinde gelen ANAP yönetimine destek vermesi, otoriterleşmedeki sürekliliğin ilk basamağını oluşturmaktadır. Bu dönem, yürütmenin gücünün arttırılması, demokratik katılımın azalması, demokrasinin değersizleşmesi ve ekonomi ile siyasetin birbirinden ayrışmasının kurumsallaşmasıyla neticelenmiştir²³³³. 1990’lı yıllar, içerisinde bu dönüşüme karşı duruşları barındırmış olsa da süreklileşen IMF politikaları bu karşı duruşu bastırma işlevi görmüştür²³³⁴. Buna karşın, bu yıllar arasında, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayacak ve bu birikim için rıza üretimini temin edecek bir ‘merkez’ öznenin eksikliği açığa çıkmaktadır²³³⁵. Bu noktada, 90’lı yıllar boyunca kesintiye uğrayan otoriter neoliberalizmin inşa süreci, AKP iktidarıyla beraber bu kesintiyi aşmıştır²³³⁶. AKP iktidarı ise, aşağıda tartıştığımız üzere burjuvazinin farklı kesimlerini iktisadi büyüme uzlaşısı altında birleştirmesi ve baskılanan çıkar gruplarının bu uzlaşi için rızasını sağlaması ölçeğinde, bu sürekliliğin devamını sağlamıştır. Bu noktada, demokratik reform olarak nitelenen ‘ekonominin siyasetten ayrıştırılması’ süreci, birinci bölümde tartıştığımız demokratikleşmeyi değil otoriterleşmeyi beslemektedir²³³⁷. Türkiye’de de yaşanan bu süreklilik altında AKP’nin sivilleşme ve demokratikleşme savı, otoriter devlet yapısındaki yönetim kadrolarına ‘Kemalist-devletçi elitler’ yerine ‘milletin’ ikame edilmesiyle sınırlı

²³³¹ Altınörs, Akçay, “Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey”, s. 1033; Tansel, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, ss. 198-99.

²³³² Güven, “Towards a New Political Economy of Turkish Capitalism: Three Worlds”, s. 180.

²³³³ İsmet Akça, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 33; Barış Alp Özden, İsmet Akça, Ahmet Bekmen, “Antinomies of Authoritarian Neoliberalism in Turkey: The Justice and Development Party Era”, **States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order**, ed. Cemal Burak Tansel, London and New York: Rowman & Littlefield, 2017, s. 190.

²³³⁴ Akça, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, ss. 39-40.

²³³⁵ Özden, Akça, Bekmen, “Antinomies of Authoritarian Neoliberalism in Turkey: The Justice and Development Party Era”, s. 191.

²³³⁶ Akçay, “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, s. 973.

²³³⁷ Altınörs, Akçay, “Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey”, s. 1033.

kalmıştır²³³⁸. Bu noktada, AKP iktidarının, iktidara gelmesinden bu yana otoriter eğilimler taşıdığı ve bu eğilimlerin yoğunluğunun, güç merkezileşmesi için demokratikleşmeye ihtiyaç duyulan ve güç merkezileşmesinin sağlandığı dönemler arasında değiştiği görülmektedir²³³⁹. ‘Demokratikleşme ve otoriterleşme’ tasnifine eleştirel yaklaşan literatür, AKP’nin 12 Eylül ile birlikte yerleşen otoriter neoliberal devlet yapısını tasfiye etmemesi ve çoğulculuk yerine çoğunlukçuluğu yeğleyerek siyasal süreçlere toplumsal katılımı sağlamaması nedeniyle ‘sürekli bir otoriterliğin’ temsilcisi olduğunu vurgulamaktadır. Otoriter neoliberalizmin sunduğu kurumsal yapı, yalnızca seçimlere dayalı ‘asgari (*minimalist*) demokrasi’ anlayışı ile beslenmektedir. Bu eleştirel okumaya göre, AKP’nin yürütmeyi güçlendiren uygulamaları, otoriter neoliberalizme rıza üretememesinin yarattığı boşluğu telafi etmek için geliştirilen bir stratejidir²³⁴⁰.

Türkiye’de otoriter neoliberalizm, 2002-2013 yılları arasının aşağıda değerlendirdiğimiz kurumsal reformlarla birlikte güçlenmiştir. Örgütlü emeğin gücünün kırılması, bağımsız merkez bankası ve düzenleyici denetleyici kurumların iktisadi kararları yönlendirmesi, finansallaşma gibi etmenler dolayısıyla ekonominin popülist müdahalelerden soyutlanarak ‘apolitikleşmesi’, otoriter neoliberalizmin pekişmesini sağlayan olgulardır²³⁴¹. AKP’yi çeşitli dönemlere ayırarak iktisat ve siyaseti birbirinden ayrı tutmaya meyilli çalışmalar, bu iktisat siyasalarının 2013 sonrası otoriterleşmenin temelini oluşturduğunu, dolayısıyla iktisat ve siyasetin birbirinden ayrıştırılamaz olduğunu görmezden gelmektedir²³⁴². Bir başka ifadeyle, AKP’nin ilk yılları, siyasetten arındırılmış devlet yapısının kurulmasının ardından, neoliberal politikaların otoriter niteliğinin teşmil edildiği bir dönemi temsil etmektedir. Bu otoriterlik biçimi, esas olarak karar alma süreçlerinden geniş halk kitlelerini dışlaması ve siyasi alanları büyük sermayedarların etkisi dışında her türlü toplumsal

²³³⁸ Akça, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, ss. 49-50.

²³³⁹ Fikret Adaman, Bengi Akbulut, “Erdoğan’s Three-Pillared Neoliberalism: Authoritarianism, Populism and Developmentalism”, **Geoforum**, C. 124, 2021, s. 281, doi:10.1016/j.geoforum.2019.12.013.

²³⁴⁰ Özden, Akça, Bekmen, “Antinomies of Authoritarian Neoliberalism in Turkey: The Justice and Development Party Era”, s. 192; Tansel, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, s. 200.

²³⁴¹ Ümit Akçay, “Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey”, **Contemporary Politics**, C. 27, S. 1, 2021, s. 81, doi:10.1080/13569775.2020.1845920; Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 136.

²³⁴² Tansel, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, s. 207.

etkiden keskin bir şekilde izole etmesiyle biçimlenmiştir. Demokratikleşme olarak nitelenen dönemde emeğin pazarlık gücünün azaltılması, bu otoriter neoliberal devletin inşa çabasının bir başka boyutu olmuştur²³⁴³. 2003 2013 sonrasında, devlet içindeki güç mücadeleleri nedeniyle siyasal rejimin krizi ve iktisat politikalarının alışlageldik biçimde sürdürülememesi nedenleriyle birikim rejiminin krizi, otoriter neoliberalizmin mevcut haliyle işlemez hale gelmiştir. Nitekim bu ikili krizi aşmak savıyla, otoriterleşme derinleşmiş ve yürütmeyi güçlendiren CHS'ye geçilmiştir²³⁴⁴. 2013 sonrasında iktisadi kararların teknokrasi yerine yeniden 'siyasetin etkisine' açılarak politikleştirildiği, baskın sosyal blok içerisindeki farklı sosyal grupların iktisat politikası tercihlerinde karar alma süreçlerine tesir ettiği, ortodoks olmayan alternatif iktisat politikalarına başvurulduğu görülmektedir²³⁴⁵. Bu süreç, devlet yönetiminde artan otoriterleşme ile eşanlı biçimde ilerlemiştir. Sonraki bölümde, AKP iktidarının iki döneminin ekonomi politik belirleyenleri tartışılmıştır.

4. Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarının Ekonomi Polisiği

AKP'nin iktidara geldiği yıl olan 2002, dünya ekonomisinin ardışık krizlerden çıkarak bir genişleme dönemine girdiği ve çevre ülkelere sermaye akışlarının başladığı yıldır. Bu olguya koşut olarak, AKP, Ecevit hükümetinden kalan GEGP'yi sürdürmüş ve 2005 yılında IMF'yle yeni bir stand-by anlaşması yapmıştır. Bu süreçte, DSP - MHP-ANAP koalisyonunun acı reçetesini üstlendiği ekonomi programının meyvelerinden AKP hükümetinin faydalandığı, tek başına iktidar olmanın verdiği gücün ise bu programın uygulanmasına elverişli bir zemin oluşturduğunu söylemek mümkündür²³⁴⁶.

AKP'nin iktisat politikaları, anaakım iktisadi düşünceye mensup düşünürler tarafından ikili bir tasnif altında tartışılmakta ve bir dönem 'başarılı' olarak değerlendirilirken takip eden dönem 'başarısız' olarak nitelenmektedir. Örneğin, Acemoğlu ve Üçer²³⁴⁷, 2002 – 2007 dönemini, AB reformlarının ittiği 'kurumsal başarı yılları' olarak tasnif etmekte ve AB reformlarından uzaklaşma ve tek parti iktidarının

²³⁴³ Akçay, "Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade", s. 980; Akçay, "Türkiye'de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz", s. 63.

²³⁴⁴ Altınörs, Akçay, "Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey", s. 1031.

²³⁴⁵ Akçay, "Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey", s. 81.

²³⁴⁶ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 241; Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 475.

²³⁴⁷ Daron Acemoğlu, Murat Üçer, "The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002-2015: Political Dynamics, the European Union and the Institutional Slide", National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass: National Bureau of Economic Research, 2015, ss. 2-3.

güçlenmesinin yol açtığı denetimsizlik neticesinde 2007 yılının ardından iktisadi büyümenin ivmesini kaybettiğini söylemektedir. Akkaya ve Gürkaynak²³⁴⁸ da benzer bir dönemsel tasnifi izlemekte ve devlet bütçesindeki açıkları azaltma, bankacılık sektöründe kurumsal düzenlemeleri perçinleme ve bağımsız para politikasıyla enflasyonu dizginleme başarısını gösteren GEGP’yi takip edecek bir programın uygulanamamasını, 2007 sonrasının ‘başarısız’lığına neden olduğunu öne sermektedir.

Türkiye’nin iktisadi büyümesini kurumsal reformlarla ilişkilendiren ve AKP iktidarının ikinci döneminde yavaşlayan ve sonrasında son bulan bu kurumsal reformlarla kötüleşen iktisadi göstergeleri ilişkilendiren düşünceler, kanımızca neoliberal dönüşümdeki sürekliliği ihmal eden bir kuramsal hataya sahiptir. Nitekim AKP’nin, özellikle ikinci döneminden itibaren meclis süreçlerini tasfiye ederek KHK’lar ve torba yasalar dolayısıyla ülkeyi yönetmeye başlamasına karşın iktisadi büyümenin sürmesi²³⁴⁹, bu anaakım iktisat anlatısına tezat arz etmektedir.

Bizce AKP iktidarının iktisat politikalarının dönemsel tasnifinde, eleştirel politik iktisat literatürü, anaakım literatüre hâkim olan ‘başarılı ve başarısız’ dönemler incelemesindeki eksikliği aşmakta ve süreklilikleri serimlemektedir. Ercan ve Oğuz²³⁵⁰, AKP iktidarının iktisat politikalarını üçlü bir dönemselleştirme ile irdelemiş ve 2002-2010 arasını görece artı değer üretiminin artırılması ve devletin ekonomik aygıtlarının yeniden yapılandırılması yoluyla uluslararasılaşmayı amaçlayan politikaların benimsenmesi, 2010-2018 arasını görece artı değer üretimini artırmada başarısızlık ve kriz dinamiklerini ertelemek için yeni mali kaynaklar yaratmak amacıyla devletin otoriter dönüşümünün devamı ve 2018 sonrasını ise erteleme mekanizmalarının krizi olarak tasnif etmiştir. Bu dönemselleştirme, özellikle AKP iktidarının sermaye fraksiyonlarıyla olan ilişkilerini serimlemek için oldukça faydalıdır. Nitekim, aşağıda tartıştığımız üzere, 2010-2018 yılları arasında büyüme koalisyonu içerisindeki güç dengeleri TUSİAD aleyhine ve MÜSİAD lehine dönüşmüştür. Bu olgu, görece artı değer üretimindeki başarısızlık ile doğrudan ilişkilidir.

²³⁴⁸ Yıldız Akkaya, Refet Gürkaynak, “Cari Açık, Bütçe Dengesi, Finansal İstikrar ve Para Politikası”, **İktisat, İşletme ve Finans**, C. 27, S. 315, 2012, s. 94, doi:10.3848/iif.2012.315.9319.

²³⁴⁹ Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, ss. 96-97.

²³⁵⁰ Fuat Ercan, Şebnem Oğuz, “Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, s. 98.

Eleştirel siyasal iktisat literatürü içerisindeki geniş kabul gören dönemselleştirme tasnifi ise, 2013 yılını iktisat politikalarındaki dönüşümün temeline yerleştirmektedir²³⁵¹. 2013 yılına kadar süren uluslararası finansal akımlardaki genişleme, düşük enflasyon, değerli TL, ılımlı faiz indirimleri ve kredi genişlemesi dolayısıyla AKP'nin politika alanını genişletebilmesini sağlamıştır. Ancak uluslararası finansal konjonktürün değişmesi, AKP'nin iktisat politikalarında önemli değişimlere ve otoriterleşmenin yeni bir safhaya girmesine neden olmuştur. Türkiye kapitalizmini uluslararası finansal hareketlere bağımlılıkla inceleyen bu eleştirel siyasal iktisat okuması, Türkiye'nin büyüme modeline dair aşağıda yaptığımız tartışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, AKP'nin iktisat politikaları, 1980 sonrasının “*kötü şöhretli üçlüsü*” olarak nitelenen sanayisizleşme, özelleştirme ve sendikasılaşma politikalarının devamlılığını da simgelemektedir²³⁵². Bu olguya koşut olarak, “*sınıf temelli siyasete son verilmesi*” bu dönemin başat ekonomi politik olgusudur²³⁵³. Bu dönüşüm uyarınca, iktisat politikalarının şekillenmesinde finansın yapısal gücünün arttığı gözlenmektedir²³⁵⁴. Emek rejiminin otoriterleşmesiyle beraber sınıf temelli siyasetin sonlanması ise, iktisat politikalarının egemen sınıf içi mücadeleler neticesinde belirlenmesi sonucunu doğurmuştur²³⁵⁵. Böylece, güç

²³⁵¹ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 199; Özgür Orhangazi, A. Erinc Yeldan, “The Re-making of the Turkish Crisis”, **Development and Change**, C. 52, S. 3, 2021, s. 487, doi:10.1111/dech.12644; Bedirhanoglu, “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financialization: State in Crisis or Crisis State?”, s. 27; Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, ss. 304-5; Ümit Akçay, “Türkiye’de 2002-2023 Arası Uygulanan Para Politikalarının Ekonomi Politikası”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, C. 50, S. Haziran, 2023, s. 210; Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 63; Ümit Akçay, **Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)**, İstanbul: Doğan Kitap, 2024, s. 75; Ümit Akçay, Benjamin Jungmann, “Growth Regimes, Dominant Social Blocs and Growth Strategies: Towards Varieties of Export-led Growth Regimes and Strategies in Turkey and Poland”, **European Journal of Economics and Economic Policies**, C. 20, S. 3, 2023, s. 549, doi:10.4337/ejeep.2023.0123.

²³⁵² Oktar Türel, “Turkey vis-à-vis the periphery of the EU: An economic assessment”, **METU Studies in Development**, C. 41, No: December, 2014, s. 402; Yalman, “Crises as Driving Forces of Neoliberal ‘Trasformismo’: The Contours of the Turkish Political Economy since the 2000s”, s. 258.

²³⁵³ Yalman, *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, s. 308.

²³⁵⁴ Ayça Zayim, “Financialized Growth and the Structural Power of Finance: Turkey’s Debt-Led Growth Regime and Policy Response after the Crisis*”, **Politics & Society**, C. 50, S. 4, 2022, s. 546, doi:10.1177/00323292221125566.

²³⁵⁵ Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 63; Sümercan Bozkurt-Güngen, “Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey”, **South European Society and Politics**, C. 23, S. 2, 2018, s. 233, doi:10.1080/13608746.2018.1471834.

mücadeleleri sınıf mücadelesi yoluyla değil, elitler arası çatışma şeklinde gerçekleşir hale gelmiştir²³⁵⁶.

a. Toparlanma, Yeni Kırılmalıklar ve Büyük Durgunluk

2002– 2007 yılları arasında yaşanan iktisadi büyüme ve toparlanma, önemli iktisadi dönüşümlerin işaretini sunmaktadır. Öncelikle, yukarıda değindiğimiz üzere iktisadi büyüme, enflasyonun dizginlenmesi ve kamu açıklarının bastırılmasıyla eşanlı olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanında, bu yıllar arasında ihracattaki artışla beraber katma değeri yüksek ürünlerin de ihracının arttığı görülmektedir. Bu olumlu göstergelere karşın yüksek faiz oranları ve aşırı değerli TL, ithal ürünlerin tüketimini ve dış ticaret açığını arttırmıştır. Ayrıca, özellikle bankacılık sektörünün uluslararası piyasalardan düşük faizle elde ettiği kredileri ülke içinde yüksek faizle DİBS'lere yöneltmesi, özel sektör dış borçluluğunun artışına neden olmuştur²³⁵⁷. Nitekim bankacılık sektörünün dış borçluluğu artarken kamu iç borçluluğunun alacaklı yapısı incelendiğinde başat öznenin bankacılık sektörü olduğu tespit edilmiştir²³⁵⁸. Bunun yanında, reel sektörün dış borçluluğunun da 2002 sonrasında arttığı gözlenmiştir. Reel sektörün bu borçluluğunun nedenlerinden birisi yerel bankalardan kullandıkları döviz kredileridir²³⁵⁹. Teknolojik gelişme ve üretkenliğin düşük olması ise ülkenin uluslararası ticaretteki rekabetini düşük reel ücretler ve coğrafi konuma bağlı hale getirmiş ve 2003-2007 yıllarındaki ihracat artışı doğal sınırlara erişerek sönümlenmiştir (bkz. Tablo 19)²³⁶⁰.

²³⁵⁶ Ümit Akçay, “Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis”, IPE Working Papers, Berlin: Berlin School of Economics and Law, Institute for International Political Economy, 2018, s. 3, https://www.ipe-berlin.org/fileadmin/institut-ipe/Dokumente/Working_Papers/IPE_WP_100.pdf.

²³⁵⁷ Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ss. 341-44; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 259-62.

²³⁵⁸ Fatin Ş. Bulut, Serkan Cura, “Türkiye’de Mali Alanı Kısıtlayan Faktörlerin Belirlenmesi ve İncelenmesi”, *Fiscaoeconomia*, C. 7, S. 1, 2023, ss. 582, 589, doi:10.25295/fsecon.1135686.

²³⁵⁹ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 116.

²³⁶⁰ Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 882.

Tablo 19. Temel Ekonomik Göstergeler (2003 – 2012, Türkiye)

	2003	2004	2006	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	5.6	9.6	9	7.1	5	0.8	-4.7	8.5	11.1	4.8
<i>DYY (Milyon\$)</i>	1702	2785	10031	20185	22047	19851	8585	9085	16143	13745
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-7.11	-3.52	0.07	1.76	-0.07	-1.55	-4.81	-2.24	-0.13	-0.88
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	10.5	10.8	10.6	10.2	10.3	11	14	11.9	9.8	9.2
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	7.71	12.16	8.33	5.70	6.98	3.88	-3.62	1.72	12.92	14.50
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	31.04	33.68	16.32	16.41	25.41	23.08	-22.64	11.49	18.46	13.01
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-2.4	-3.47	-4.14	-5.59	-5.42	-5.12	-1.75	-5.74	-8.87	-4.75
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	47.7	52	59.6	64.1	69.5	68.8	61.5	69.6	80.3	83.5
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	55.93	67.84	71.64	74.84	78.07	78.37	76.87	77.95	81.18	85.56
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	33.79	34.37	33.38	38.28	43.92	47.85	48.72	50.07	46.8	49.63
<i>Enflasyon</i>	18.4	9.35	7.72	9.65	8.39	10.06	6.53	6.4	10.45	6.16
<i>Faiz Oranı</i>	26	18	13.5	17.5	15.8	15	6.5	1.5	9.04	5.55
<i>Döviz Kuru (\$ – TL)</i>	1.50	1.43	1.35	1.44	1.31	1.30	1.56	1.51	1.68	1.80

Kaynak: SBB, TÜİK, TMCB EVDS ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Büyük Durgunluğun Türkiye ekonomisine etkileri uzun erimli olmasa dahi bu etkiler ekonominin gelecekte karşılaşacağı yapısal kırılganlıklara dair önemli izler sunmuştur. Öncelikle, Büyük Durgunlukla birlikte 2009 yılında ekonominin %4,7 küçülmesi ve işsizlik oranının %14'lere tırmanması, ülke ekonomisinin finansallaşma dinamiklerinin yarattığı uluslararası piyasalardaki dalgalanmalara olan bağımlılığını serimlemektedir (bkz. Tablo 19)²³⁶¹. Bu noktada, bu daralmanın güçlü bankacılık sektörüne ve dış talepte görece daralma olmamasına rağmen yaşandığını eklemek gerekmektedir²³⁶². Krizden çıkış iç tüketim artışı ve dış finansmanla mümkün olmuş ve bu durum, cari işlemler açığının artışı ve işsizlik oranında belirgin bir düşüş

²³⁶¹ Öniş, “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, ss. 142-43.

²³⁶² Fatma Doğruel, A. Suat Doğruel, “Türkiye’de Sanayileşme ve Kriz”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, A. Erinç Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 57.

sağlanamaması ile neticelenmiştir²³⁶³. Büyümenin istihdam yaratamadığı bu olgu istihdamsız büyüme (*jobless growth*) olarak değerlendirilmiştir²³⁶⁴. Hükümetin 2008-09 ekonomik krizine verdiği ana tepki, iç talebi canlandırmak olmuş ve 2010-11 yıllarında büyük sermaye girişleri ve ucuz kredilerle ekonomik büyüme yeniden sağlanmıştır²³⁶⁵. Krizden çıkış için şirketlerin uluslararası piyasalarda döviz cinsinden borçlanmasına izin edilmesi, reel sektörde eylem gösteren şirketlerin döviz borçluluğunu arttırmıştır. BDDK ve TCMB'nin hanehalkı borçluluğuna dair getirdiği önlemlere karşın finansal olmayan şirketlerin borçluluğuna dair politika yapıcılarının herhangi bir tedbir almadığı ve bu olgunun yeni kriz dinamiklerinin tetikleyicisi olduğu görülmektedir²³⁶⁶.

Bu noktada değinilmesi gereken temel bir etmen, cari işlemler açığıdır. Cari açığın en büyük nedeni, üretimin ithalata bağımlılığıdır. Türkiye'nin yatırım ve ara malı ithalatı, toplam ithalatın %85'ine yakın bir kısmını oluşturmaktadır. Zorunlu olarak ithal edilen petrol ve doğalgaz gibi enerji maddeleri ise ithalatın %20'ye yakın bir kısmını teşkil etmektedir²³⁶⁷. Cari işlemler açığı, sermaye hareketlerinin kısıtlı olduğu yıllar 1989 öncesi dönemde iç talep – reel büyüme – ithalat – cari açık – dış kaynak – dış borç izlencesinde gerçekleşmektedir. Bu dönemde dış kaynaktan bağımsız – otonom bir iç talep cari açıkla neticelenmektedir. Ancak sermaye hareketlerinin yoğunlaştığı 1989 sonrasında sermaye hareketleri – iç talep ve dış borç – reel büyüme – ithalat – cari açık şeması oluşmuştur. Böylece sermaye girişleri iç talebi tetiklemiş ve cari açık oluşmuştur. Bir başka ifadeyle, talep genişlemesi kamu harcamalarında artış gibi iç kaynaklı politikalardan değil, dış kaynaklı sermaye girişlerinden neşet etmekte ve cari işlemler açığı oluşmaktadır²³⁶⁸. Dolayısıyla, bir

²³⁶³ Bulut, Cura, “Türkiye’de Mali Alanı Kısıtlayan Faktörlerin Belirlenmesi ve İncelenmesi”, ss. 579, 592.

²³⁶⁴ Seçil A Kaya Bahçe, Emel Memiş, “The Impact of the Economic Crisis on Joblessness in Turkey”, **The Economic and Labour Relations Review**, C. 25, S. 1, 2014, s. 131, doi:10.1177/1035304613519380; Bedirhanoglu, “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?”, s. 29; Bulut, Cura, “Türkiye’de Mali Alanı Kısıtlayan Faktörlerin Belirlenmesi ve İncelenmesi”, s. 580.

²³⁶⁵ Ali Rıza Güngen, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, s. 118.

²³⁶⁶ Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, s. 303; Güngen, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, ss. 121-22.

²³⁶⁷ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılğanlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 109.

²³⁶⁸ Korkut Boratav, “Türkiye’nin Cari Açığı, Gümrük Birliği ve Döviz Kurları”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, ed. Turan Subaşat, İ. Hakan Yetkiner, Ankara: Efil Kitabevi, 2010, s. 25; Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, ss. 225-26.

tasarruf eksikliğinden kaynaklanmayan sermaye girişleri, TL'nin aşırı değerlenmesine ve faizlerin düşük kalmasına yol açarak talep ve kredi genişlemesi yaratmaktadır. Bu olgu, Türkiye ekonomisinin ithalata bağımlı yapısını daha da tetikleyerek ara ve tüketim mallarının ithalatının artması ve cari açığın yükselmesiyle neticelenmektedir²³⁶⁹.

b. Sermaye Fraksiyonlarıyla İlişkiler

AKP'nin sermaye fraksiyonlarıyla olan ilişkileri oldukça tartışmalı bir konudur. Bu çalışmada, sermaye fraksiyonları arasındaki çıkar çatışmasını ve AKP'nin farklı sermaye fraksiyonlarıyla ilişkilerini, laik ve Batıcı sermaye ve İslamcı sermaye sınıflandırmasına dayalı kültürel ayrımlar üzerinden değil maddi üretim ilişkileri temelinde, kredilere, devlet teşviklerine, vergi indirimlerine, özelleştirmelere, kamu ihalelerine ve para politikasına tesir gücüne göre ayrıştırmaya çalışılmıştır. Bir başka ifadeyle, bize göre sermaye fraksiyonlarının iktidar partisiyle kurduğu iktisadi ilişkiler, bireylerin kültürel ve inançsal alanlardaki yönelimleriyle olan bağıntısı ölçüsünde değil, anaakım literatürde MÜSİAD ile AKP arasında sıkça dile getirilen “*sadakat ve güven*”²³⁷⁰ ilişkilerinin aksine, kârlılığın sürekliliğini güvence altına alacak koşulların temini ekseninde şekillenmektedir²³⁷¹.

Ercan²³⁷² sermaye biçimleri, işlevleri ve fraksiyonları üzerine yaptığı haritalandırmada, büyük sermaye olarak nitelediği holdingler ile KOBİ'ler arasında gittiği ayırım ile sermayenin uluslararasılaşması ve içselleştirilmesi süreçlerine ışık tutmaktadır. Bu tasnife koşut olarak Ercan ve Oğuz²³⁷³ uluslararasılaşmış büyük sermayeyle KOBİ'ler arasında çıkar çatışması bulunduğunu savunmaktadır. Balaban²³⁷⁴ ise bu çatışmayı ‘faburjuvazi ile burjuvazinin mücadelesi’ olarak nitelemektedir. Akçay²³⁷⁵, büyük sermaye grupları ile geriye kalan sermayedarlar arasında yaptığı ayırmada, döviz cinsinden krediye erişim olanaklarının iktisat

²³⁶⁹ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılğanlıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 111-13; Turan Subaşat, “Türkiye’de Ekonomik Mucize ve Krizin Anatomisi”, *Mülkiye Dergisi*, C. 43, S. 1, 2019, s. 248.

²³⁷⁰ Yağcı, “The Turkish Variety of State-Permeated Capitalism and Mutually Dependent State-Business Relations”, s. 762.

²³⁷¹ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 54.

²³⁷² Fuat Ercan, “Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler”, *Praksis*, S. 19, 2011, s. 38.

²³⁷³ Ercan, Oğuz, “Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation”, s. 104.

²³⁷⁴ Balaban, “Faburjuvazi ve İktidar Yakın Türkiye Tarihinde Sınıf ve Siyasal İslam”, s. 53.

²³⁷⁵ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 58; Akçay, “Türkiye’de 2002-2023 Arası Uygulanan Para Politikalarının Ekonomi Politikası”, s. 204.

politikası tercihlerinde temel belirleyici olduğunu öne sürmekte, döviz cinsinden krediye erişim olanağı olanların istikrarlı TL-yüksek faiz, olmayanların ise düşük faiz ve rekabetçi kuru yeğlediklerini vurgulamaktadır.

Bu bağlamda AKP'nin sermaye kesimleriyle olan ilişkileri irdelendiğinde, öncelikle 2002 seçimlerinde, MÜSİAD'a üye 20 sermayedarın AKP listelerinden milletvekili seçildiği görülmektedir²³⁷⁶. AKP'nin KOBİ'lere destek sağlaması ve MÜSİAD'ın yanında TOBB ile olan ilişkilerine de önem vermesi onun 'Millî Görüş' gömleğini çıkarması ve merkez sağ çizgisine yerleşmesini simgelemektedir. AKP'nin kamunun yasal gücünü bu sermaye grupları lehine dönüştürdüğü ve kullandığını söylemek mümkündür. Nitekim bu sermaye grupları, bürokrasinin ve önceki dönem hükümetlerin kaynakları TUSİAD sermayesi lehine 'eşitsiz' dağıttığını öne sürmüş ve AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte bu 'ayrıcalıklı' konuma yerleşmeyi talep etmiştir²³⁷⁷. Bu noktada, özellikle Anadolu'daki organize sanayi bölgelerinde 1990'lı yıllar boyunca uluslararası üretim zincirlerinin taşıeronu olarak faaliyet gösteren imalatçılar ile belediyeler ve merkezi hükümetten aldıkları kamu ihaleleri vasıtasıyla yükselişe geçmiş olan inşaat ve ticaret sermayesinin daha baskın bir biçimde büyüdüğü gözlenmektedir. Böylece, 'devlet desteğiyle var olmuş eski burjuvazi' karşısına konumlandırılan 'devlet desteğinden yoksun muhafazakâr girişimci' anlatısı da nihayete ermiş görünmektedir. Bu büyümenin sembollerinden olan Ahmet Çalık ve Ethem Sancak, TUSİAD üyesi olabilecek sermaye gücüne erişmiştir²³⁷⁸. Buğra ve Savaşkan'a göre²³⁷⁹ Çalık Holding, Cengiz Holding, İÇ Holding, Sancak Holding, Kalyon Holding, Kamer Holding, Kiler Holding, Kuzu Grup ve Rixos Grup gibi iktidara yakın sermayedarlar, bu dönemde birçok sektörde özelleştirme, kamu ihaleleri ve KÖİ'ler dolayısıyla büyümüşler, ülkenin en zengin 100 ailesine eklenmişlerdir. Balaban²³⁸⁰ bu süreci 'faburjuvazinin içinden çıkan bir kesimin burjuvazi saflarına eklenmesi' olarak betimlemektedir.

²³⁷⁶ Atasoy, "The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today", s. 126.

²³⁷⁷ Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 472; Özatalay, "Türkiye'de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler", s. 118; Saraçoğlu, Yeşilbaş, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 885; Çeviker Gürakar, *Kayıрма Ekonomisi*, s. 27.

²³⁷⁸ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, ss. 176-77; Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 88; Özel, *State-Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa*, s. 68.

²³⁷⁹ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, ss. 143-44.

²³⁸⁰ Balaban, "Faburjuvazi ve İktidar Yakın Türkiye Tarihinde Sınıf ve Siyasal İslam", s. 52.

Bu noktada ayırt edici olacak olan olgu, AKP'nin TÜSİAD ile olan ilişkileridir. TÜSİAD ile arasında bir mesafe olduğu açık olan AKP'nin, başta AB restorasyonu ve Derviş döneminden kalan iktisat politikalarının uygulanması konusunda TÜSİAD ile uzlaşa sağladığı görülmektedir²³⁸¹. Merkez bankası bağımsızlığı, yüksek faiz ve değerli TL politikaları sermaye girişlerini temin ettiği ölçüde bu uzlaşa sürmüştür²³⁸² ve ucuz krediye erişim ve vergi indirimleri dolayısıyla güçlenmiştir²³⁸³. Ayrıca GEGP'nin AKP döneminde de sürmesi, baskın sosyal bloğun uluslararası rekabet için arzu ettiği KİT'ler ve kamu hizmetlerinin maliyet azaltma, verimlilik artışı, devlet garantili yeni yatırım fırsatları, sendikalaşmanın önlenmesi, yatırım risklerinin toplumsallaştırılması ve güvenceli istihdamın azaltılması yordamıyla emek maliyetlerinin düşürülmesi ekseninde uzlaştığı görülmektedir²³⁸⁴. Bu politikaların iktisadi hayata yansımaları olan özelleştirmeler ve KÖİ'lere ilerleyen başlıklarda değinilmiştir. Bunun yanında, kırılgan koalisyon hükümetlerine nazaran bir istikrar sağlamış olan AKP'nin, bu veçhesiyle de TÜSİAD'ı memnun ettiğini söylemek mümkündür. AKP ve TÜSİAD, 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimleri, 2010 Anayasa referandumu ve 2013 Gezi Eylemleri sırasında çeşitli gerginlikler yaşamıştır. Ancak TÜSİAD'ın hem AKP karşısındaki doğal müttefikleri olarak nitelenecek ordu ve yargının zayıflaması hem de hegemonya kuracak bir siyasal hareket bulamaması nedeniyle bu gerilimleri uzlaşa ve kabulleniş takip etmiştir. Bir başka ifadeyle, AKP'yi ilk döneminde ANAP benzeri gelip geçici bir siyasal özne olarak değerlendiren TÜSİAD, zamanla yanılışıyla yüzleşerek AKP'nin kalıcı dönüşümüne eklemlenirken, AKP, TÜSİAD içindeki bazı özneleri karşısına almış olmasına karşın bir bütün olarak büyük sermayenin hilafına eylemlerde bulunmamıştır. Bunun yanında, sermayenin istikrar ortamının devamlılığından kaynaklı çıkarlarının ideolojik bir karşı tutum üretmenin önüne geçmesi de bu 'hoşnutsuz uzlaşa'nın sürmesine yol açmıştır²³⁸⁵.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta ise sermaye grupları arasında faiz haddine duyarlılıktan oluşan çıkar çatışmasıdır. KOBİ'lere dayalı MÜSİAD sermayesi kredi olanaklarına erişmek dolayısıyla büyümeyi savlarken bankacılık sektörüne

²³⁸¹ Akçay, "Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis", ss. 5-6.

²³⁸² Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 70.

²³⁸³ Zayim, "The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey", s. 134.

²³⁸⁴ Ahmet Zaifer, **Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State**, Leiden, Boston: Brill, 2022, s. 76.

²³⁸⁵ Saraçoğlu, Yeşilbaş, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 887; Aydın, Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, ss. 471, 475.

egemen olan TÜSİAD sermayesi ise dış kredi ve sermaye girişini temin edecek finansal istikrarı sürdürecektir muhafazakâr iktisat ve maliye politikalarının devamını arzulamaktadır²³⁸⁶. Benzer bir ayrımı uluslararası piyasaya eklemlenme süreçleriyle ilişik biçimde yapan Hoşgör²³⁸⁷, küresel pazarı kısmen kontrol eden büyük uluslararası sermaye grupları, uluslararasılaşmaya ve küresel pazara entegre olmaya çalışan ve yeni büyüyen orta ölçekli sermaye grupları ile çoğunlukla KOBİ'lerden oluşan ve ulusal pazarda faaliyet gösteren sermaye grupları şeklinde üçlü bir tasnife gitmektedir. Bu noktada AKP'nin, küresel likidite genişliğinin de faydasıyla büyüme koalisyonu içindeki bu çatışmayı başarılı bir şekilde yönettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde likidite bolluğu, sermaye girişlerini arttırarak krediye erişimi bütçe dengesinin korunmasını sağlamışken, belediyelerin önemli bir kısmını elinde tutan ve belediyelere dair yapılan yasal dönüşümlerle belediyelerin altyapı yatırımları konusundaki yetkilerinin artmasıyla iktidarın belediye ihaleleri vasıtasıyla KOBİ'leri destekleme olanağı yakaladığı görülmektedir²³⁸⁸. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde AKP'nin ucuz girdi sağlamak, dış pazar olanakları yaratmak, vergilendirmede avantaj sağlamak, denetimlerde ve iş kazalarının soruşturulmasında esneklik gibi alanlarda MÜSİAD'ı öncelemekten çekinmese dahi büyük sermayenin hegemonyasının perçinlenmesinin AKP iktidarı döneminde gerçekleştiğini söylemek mümkündür²³⁸⁹. Bu olgulara koşut olarak, AKP iktidarı boyunca, kendisine MÜSİAD'ta temsil edilen 'İslami burjuvazi'nin servet dağılımında gücünü perçinlediği, siyasal sahnede etkin bir güç haline geldiği ve sosyo-kültürel alanda kabul gören bir yapıya dönüştüğü görülmektedir²³⁹⁰. MÜSİAD'ın AKP ile ilişkilerinde, KOBİ'lerin istihdamın %70'in üzerinde bir kısmını oluşturmaları ve istihdam edilenlerin AKP'nin seçmen tabanını teşkil etmesinin de önemli bir etkisi bulunmaktadır²³⁹¹. Ayrıca ücretlerin %55'e yakını KOBİ'lerce ödendiğinden ötürü ücret endeksi KOBİ'lerce belirlenmektedir. Bu olgu, düşük emek maliyetleri yaratmasından ötürü sermayenin bütün katmanları için 'rekabet arttırıcı' bir öge

²³⁸⁶ Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", ss. 89-90.

²³⁸⁷ Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", s. 356.

²³⁸⁸ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 141; Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", s. 354; Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 90.

²³⁸⁹ Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 94; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 885.

²³⁹⁰ Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, s. 147.

²³⁹¹ Bedirhanoğlu, "Social Constitution of the AKP's Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?", s. 31.

oluşturmaktadır²³⁹². Netice itibariyle bir büyüme koalisyonu olarak niteleyebileceğimiz AKP'nin iktisat politikalarının bütün sermaye gruplarına yarar sağladığı görülse dahi bu politikalardan en büyük payı KOBİ temelli MÜSİAD sermayesinin aldığını söylemek mümkündür²³⁹³.

2013 ve 2016 dönemeçlerinin ardından ise büyüme koalisyonu içerisinde TÜSİAD sermayesine nazaran MÜSİAD sermayesinin çıkarlarının gözetilmesine daha fazla önem verdiği ve böylece burjuvazi içerisindeki güç dağılımını dönüştürmeye çalıştığı görülmektedir²³⁹⁴. Bu dönüşümde, MÜSİAD sermayesinin seçmen tabanının AKP'ye meylinin yanında AKP'nin TÜSİAD sermayesinin çıkarlarını yansıtan Pos Washington Uzlaşısı'nı devam ettirecek ve görece artı değer üretimini kolaylaştıracak bir yapı kuramaması neticesinde, yönünü inşaat ve tekstil başta olmak üzere emek yoğun sektörlerle çevirmesidir²³⁹⁵. Bu olguya koşut olarak özellikle 2013 sonrasında kamu teşviklerinin TÜSİAD'ın hâkim olduğu teknoloji yoğun sektörlerden ziyade inşaat, enerji, altyapı gibi emek yoğun sektörlerle kaydığı görülmektedir²³⁹⁶. Bu doğrultuda, 2013 sonrasında iktisat politikalarının yeniden politikleşmesi süreciyle, KOBİ'lere ve MÜSİAD sermayesine yönelen kamusal teşvikler ile krediye erişimin genişletilmesi politikaları arasında belirgin bir koşutluk ortaya çıkmışken TÜSİAD sermayesinin yeniden politikleşme sürecine 'endişeli ve mesafeli' olduğu gözlenmektedir²³⁹⁷.

c. Medyanın Dönüşümü

AKP iktidarının güç ve direncini anlamak için medyadaki dönüşüme de değinmek gerekmektedir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'de 1950 sonrasında çok partili hayatın etkisiyle yazılı basın canlandığı ve yazılı basına çok sesliliğin egemen olduğu görülmektedir. 1980 iktisadi dönüşümüyle gazete kağıdına

²³⁹² Aylin Topal, "The State, Crisis and Transformation of Small and Medium-sized Enterprise Finance in Turkey", *The Political Economy of Financial Transformation in Turkey*, ed. Galip L. Yalman, Thomas Marois, Ali Rıza Güngen, New York: Routledge, 2019, s. 221.

²³⁹³ Yağcı, "The Turkish Variety of State-Permeated Capitalism and Mutually Dependent State-Business Relations", s. 761.

²³⁹⁴ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 77; Akçay, "Türkiye'de 2002-2023 Arası Uygulanan Para Politikalarının Ekonomi Politikası", s. 205; Şebnem Oğuz, "AKP'li Yıllarda Siyasal Rejimin Dönüşümü: Çelişkili Bir Süreç Olarak Yeni Faşizm", *Toplum ve Hekim*, C. 38, S. 2, 2023, s. 111; Gürel, Küçük, Taş, "The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey", s. 457; Güven, "Towards a New Political Economy of Turkish Capitalism: Three Worlds", ss. 181-82.

²³⁹⁵ Ercan, Oğuz, "Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation", ss. 102-3.

²³⁹⁶ Oğuz, "AKP'li Yıllarda Siyasal Rejimin Dönüşümü: Çelişkili Bir Süreç Olarak Yeni Faşizm", s. 111.

²³⁹⁷ Kutun, "The AKP's Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management", ss. 137, 145.

yönelik kamu sübvansiyonlarının kesilmesinin ardından medya sektörü, basının kitleselleştiği dönemlerde yaygın olan ‘gazeteci kökenli aile işletmeleri’ için maliyetli hale gelmeye başlamış ve gazeteciliğin reklamlara bağımlı hale gelmesiyle gazetelerin sahiplik yapısı büyük holdingler lehine değişmiştir²³⁹⁸. Nitekim bu süreçte gazeteci kökenli gazete sahibi aileler sektörden çekilerek başka alanlara yatırım yaparken holding sahiplerinin siyasetle ilişik olmak ve diğer yatırım alanları için güç devşirmek savıyla medya sektörüne eklemlendiği görülmektedir. Bu noktada, kamudan alınan reklamların da gazeteler için büyük önemde olduğu ve basının tarafsızlığına tesir ettiğini eklemek gerekmektedir²³⁹⁹.

Bu olgu, AKP’nin iktidara gelişiyle birlikte devam etmiştir. Başta Yeni Şafak ve Kanal 7 olmak üzere, geleneksel olarak İslamcı hareketi destekleyen ve 28 Şubat döneminde çeşitli yasal zorluklar yaşamış olan yayın organlarına, AKP iktidarı boyunca yenilerinin eklendiği ve bu eklemlenme sürecinde ideolojik bağlılıktan ziyade maddi ilişkilerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle, TMSF kontrolündeki Sabah ve ATV, Erdoğan’ın ihale katılımcılarını ‘kişisel’ rızasıyla’ geri çekilmeye ikna edilmesinin ardından kamu bankalarından sunulan krediyle Erdoğan’a yakın Çalık Grubu’na satılmış, 2013 yılında yine iktidara yakın Kalyon Grubu bu medya kuruluşlarını devralmıştır. Sancak Grubu ise benzer biçimde TMSF’den Star Gazetesi’ni almış ve yeni bir televizyon kanalı kurmuştur. Aynı yıl 90’lı yıllarda medyadaki gücünü perçinlemiş Çukurova Grubu’na ait Akşam Gazetesi, Sky360 ve Show TV TMSF kontrolüne geçmiş, Akşam Gazetesi ve Sky360 ihalesiz bir biçimde AKP’yle ilişkili bir şirkete satılmış ve eski bir AKP milletvekili gazetenin başına getirilmiştir. Show TV ise aynı yöntemle iktidara mesafeli olan CİNER Grubuna satılmıştır. CİNER Grubu’nun medyaya girişi, Doğan Grubu’nun baskınlığını dengeleme çabası olarak değerlendirilmiştir²⁴⁰⁰.

²³⁹⁸ Uraz Aydın, “Medya Endüstrisi, Kültürel Üretim ve Toplumsal Yapı: İdeoloji, Meta, Emek”, **Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s. 555; Bilge Yeşil, **Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State**, Urbana, Chicago ve Springfield: University of Illinois Press, 2016, s. 31; Gülçin Balamir Coşkun, “Media Capture Strategies in New Authoritarian States: The Case of Turkey”, **Publizistik**, C. 65, S. 4, 2020, s. 641, doi:10.1007/s11616-020-00600-9.

²³⁹⁹ Yeşil, *Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State*, s. 32; Bilge Yeşil, “Authoritarian Turn or Continuity? Governance of Media through Capture and Discipline in the AKP Era”, **South European Society and Politics**, C. 23, S. 2, 2018, s. 244, doi:10.1080/13608746.2018.1487137.

²⁴⁰⁰ Hoşgör, “Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present”, s. 354; Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye’nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, s. 111; Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, ss. 160-61; Yeşil, *Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State*, ss. 65, 90; Aslı Tunç, “All is Flux A hybrid Approach to Macro-analysis of the Turkish

Medyanın dönüşümünün sembolü ise, anaakım medyada en büyük paya sahip olan Doğan Holding'in medyadan çekilmesidir. 2002 yılında AKP iktidara geldiğinde, medyada en büyük güç, 1950 yılında Sirkeci'de bir pazarlamacı olarak 'girişimcilik' hayatına başlayan, sonrasında Koç'un ürettiği taşıtların ticaretini yapan ve 1979 yılında Abdi İpekçi'nin katledilmesinin ardından medyadan çekilen Karacan Ailesi yerine Koç Grubu'nun desteğiyle Milliyet Gazetesi'ni satın alarak medya sektörüne giriş yapan Aydın Doğan'ın 'Doğan Holding'idir. Doğan Grubu, devlet tekelinin kaldırılmasıyla birlikte televizyonculukta da güçlenirken 1994 yılında Hürriyet Gazetesi'ni satın alarak yazılı basının en büyük gücü haline gelmiştir. Medyadan aldığı güçle finans ve enerji sektörüne yaptığı yatırımları da arttıran Doğan Holding, 2000 yılında İş Bankası'yla birlikte Petrol Ofisi'nin özelleştirme ihalesini kazanmıştır²⁴⁰¹. Doğan Holding, sektörün %70'ini elinde bulundurduğu 'medya imparatorluğu' ile kamuoyunu etkileme gücüne sahip bir yapı oluşturmuş ve bu yetisini, diğer holding sermayelerinin medya organlarıyla birlikte, 28 Şubat müdahalesinde ordunun telkinlerine riayet eden 'apolitli medya' ve ordunun sivil siyaseti yeniden tanzim etmek amacına sivil katkıyı meşrulaştırma işlevini somutlaştıran 'silahsız kuvvetler' sıfatlarıyla birleştirmiştir²⁴⁰². Holdinglerin sahipliğindeki medyanın ordu yanında saf tutması, ordunun 'siyasi müdahale' geleneğinden neşet eden endişenin yanında başta OYAK olmak üzere ordunun iktisadi alandaki 'ayrıcalıklı' konumunun da etkili olduğunu söylemek mümkündür²⁴⁰³.

Doğan Medya, AKP'nin yaşadığı 27 Nisan Muhtırası, 2007 cumhurbaşkanlığı oylaması, kapatma davası gibi kritik dönemeçlerde AKP'ye mesafeli bir konum almıştır. Bununla birlikte, Erdoğan, Aydın Doğan'ın Ceyhan rafinerisinin yapımı ve Hilton Otel'in çevresindeki bir arazinin tahsisi gibi medya dışındaki yatırımlarına dair

Media", **Media and Politics in the Southern Mediterranean Communicating Power in Transition after 2011**, ed. Roxane Farmanfarmanian, London and New York: Routledge, 2021, s. 174; U. Uraz Aydın, "Lanetli Süreklilik: Neoliberal Militarizmden Otoriter Muhafazakârlığa", **"Yeni Türkiye"ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 180; Yeşil, "Authoritarian Turn or Continuity? Governance of Media through Capture and Discipline in the AKP Era", ss. 245-46; Oğuz, "AKP'li Yıllarda Siyasal Rejimin Dönüşümü: Çelişkili Bir Süreç Olarak Yeni Faşizm", s. 115.

²⁴⁰¹ Mustafa Sönmez, **Filler ve Çimenler Medya ve Finans Sektöründe Doğan/Anti-Doğan Savaşı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss. 150-52.

²⁴⁰² Yeşil, *Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State*, s. 63; Coşkun, "Media Capture Strategies in New Authoritarian States: The Case of Turkey", s. 644; Aydın, "Lanetli Süreklilik: Neoliberal Militarizmden Otoriter Muhafazakârlığa", ss. 174-76.

²⁴⁰³ Yeşil, *Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State*, s. 69.

kimi ricalarını geri çevirmiştir²⁴⁰⁴. Ardından Doğan Grubu'nun AKP'ye dönük eleştirileri yoğunlaşmış ve özellikle Deniz Feneri Yolsuzluk Soruşturması haberleri karşısında Erdoğan taraftarlarına, 'Doğan Medya'nın gazetelerinin okunmaması, televizyonlarının seyredilmemesi' çağrısında bulunmuştur. Ardından AKP'nin Doğan'a yanıtı, vergi incelemeleri olmuş ve Doğan Grubu'na medya sektöründe görülmemiş bir miktarda vergi cezası kesilmiştir. Bu sürecin ardından Doğan Grubu, kademeli olarak medyadan çekilmeye başlamıştır²⁴⁰⁵. Bu çekilme sürecinde öncelikle AKP'yi sert biçimde eleştiren Gözcü Gazetesi kapatılmış, 2011 yılında grubun iki önemli gazetesi olan Milliyet ve Vatan Karacan-Demirören ortaklığına, Star TV Doğu Grubu'na satılmış, anaakımı temsil eden Hürriyet ve Radikal gazetelerinde iktidara mesafeli ve devletçi-laisist çizgiden gelen kimi köşe yazarları tasfiye edilmişken İslamcı-muhafazakâr yazarlar istihdam edilmeye başlanmıştır²⁴⁰⁶. 2018 yılında ise Doğan Medya, bütünüyle medyadan çekilmiş ve bünyesindeki bütün medya kuruluşlarını Demirören Holding'e satmıştır. TÜSİAD üyesi olmasına karşın Erdoğan'la kurduğu yakın ilişkilerle bilinen Demirören Holding, Doğan Medya'nın bütününe devralırken kamu bankalarından önemli miktarda kredi kullanmıştır²⁴⁰⁷. Bu dönüşümle beraber medyanın büyük ölçüde iktidara yakın holdinglerin elinde toplandığı ve medyada üretilen içeriklerin 'iktidar lehine tek tipleştiği' görülmektedir²⁴⁰⁸.

d. Özelleştirme Uygulamaları

2003'ten itibaren AKP'nin iktisat politikalarındaki birincil öncelik mali disiplinin sağlanması olmuştur. Özelleştirme gelirleri ve IMF programlarında GSYİH'nin %6,5'i oranında verilmesi gereken faiz dışı fazlanın da katkısıyla bütçe açığı ve KKBG ılımlı seviyelere inmiştir²⁴⁰⁹. Bu görece iyileşmede kamu maliyesinde

²⁴⁰⁴ Raşit Kaya, Barış Çakmur, "Politics and the Mass Media in Turkey", *Turkish Studies*, C. 11, S. 4, 2010, s. 532, doi:10.1080/14683849.2010.540112; Aydın, "Lanetli Süreklilik: Neoliberal Militarizmden Otoriter Muhafazakârlığa", s. 179.

²⁴⁰⁵ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 159; Roxane Farmanfarmanian, Ali Sonay, Murat Akser, "Turkish Media Structure in Judicial and Political Context: An Illustration of Values and Status Negotiation", *Media and Politics in the Southern Mediterranean Communicating Power in Transition after 2011*, ed. Roxane Farmanfarmanian, London and New York: Routledge, 2021, s. 35; Kaya, Çakmur, "Politics and the Mass Media in Turkey", ss. 532-33.

²⁴⁰⁶ Yeşil, *Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State*, s. 92; Aydın, "Lanetli Süreklilik: Neoliberal Militarizmden Otoriter Muhafazakârlığa", s. 179.

²⁴⁰⁷ Esen, Gümüşçü, Yavuzylmaz, *Türkiye'nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik*, s. 110; Coşkun, "Media Capture Strategies in New Authoritarian States: The Case of Turkey", ss. 644-45.

²⁴⁰⁸ Farmanfarmanian, Sonay, Akser, "Turkish Media Structure in Judicial and Political Context: An Illustration of Values and Status Negotiation", s. 37.

²⁴⁰⁹ Bedirhanoglu, "Social Constitution of the AKP's Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?", s. 29.

tüketim mallarına dönük dolaylı vergilendirmenin artması etkili olmuştur. Bu dönemde enflasyonun, 1950'lerden sonra ilk kez tek haneli oranlara düştüğü gözlenmiştir. Ayrıca, neoliberal dönüşüm sürecinde sürekli olarak yapılmaya girişilen ancak tamamlanamayan özelleştirme uygulamalarının bu dönemde artışa geçtiği görülmektedir. Özelleştirmelerin, yukarıda değindiğimiz üzere, etkinlik ve verimlilik artışı gayesiyle değil kamu açıklarını kapatmak amacıyla gerçekleştirildiği görülmektedir²⁴¹⁰. Özelleştirme süreçlerindeki bürokratik usullerin kolaylaştırılması, Başbakan'ın Özelleştirme İdaresi üzerindeki kontrollünün arttırılması, yabancı yatırımcılara liman ve rıhtım tesisleri gibi kamu kaynaklarının özelleştirme süreçlerine eklenme yolunun açılması gibi yasal ve kurumsal altyapının sağlanmasının ardından, özellikle 2004 yılı sonrasında özelleştirmelerde önemli bir artış gerçekleşmiş ve bu artış, DYY'lerde artışla eşanlı bir biçimde ilerlemiştir²⁴¹¹. Dolayısıyla bu dönemde DYY'ler, şirket birleşmeleri ve ülkedeki mevcut işletmelerinin yabancı sermaye tarafından satın alınmasına yönelmiş, dolayısıyla yeni bir üretim kapasitesi yaratılamamıştır. Ayrıca özelleştirmeler, neoliberal söylemin öne sürdüğü üzere, kamuoyunda siyasetten izole bir 'teknik zorunluluk' olarak kabul edilmiştir²⁴¹². Bu dönemde tarımsal üretim ve hammadde üretimine yoğunlaşmış KİT'ler kapatılmış veya özelleştirilmiştir. Bu olguyu tarım sübvansiyonlarının ve destek alımlarının tasfiyesi ile birlikte düşündüğümüzde küçük çiftçilerin uluslararası pazarların şartlarına tabi hale geldiği görülmektedir. Böylece GEGP ile birlikte başlayan küçük çiftçilere dayalı bir yapıdan tarımsal ticarete dayalı bir yapıya geçiş süreci güçlenerek devam etmiştir²⁴¹³. Sanayi sektörünün ara malı ve altyapı ihtiyaçlarını gideren KİT'ler ise blok satış yöntemiyle özelleştirilmiştir. Son olarak, finansal sektörde faaliyet gösteren kamu bankalarının da özelleştirmelere eklenildiği görülmektedir²⁴¹⁴.

TÜSİAD sermayesi, 1990'lardan itibaren uluslararası rekabete eklenilerek hedef piyasasını dönüştürmüştür. Bu dönüşümün kamuya da sirayet etmesini

²⁴¹⁰ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, s. 283; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 127-28.

²⁴¹¹ Öniş, "Power, Interests and Coalitions: the Political Economy of Mass Privatisation in Turkey", ss. 711-12; Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 130.

²⁴¹² Merih Angın, Pınar Bedirhanoglu, "Privatization Processes as Ideological Moments: The Block sales of Large-scale State Enterprises in Turkey in the 2000s", *New Perspectives on Turkey*, C. 47, 2012, ss. 144-45, doi:10.1017/S0896634600001734.

²⁴¹³ Gürel, Küçük, Taş, "The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey", s. 465.

²⁴¹⁴ Oğuz Toprak, *Refah Devleti ve Kapitalizm 2000'li Yıllarda Türkiye'de Refah Devleti*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, ss. 243-47.

arzulayan TÜSİAD sermayesi, devlet müdahalesinin eksiklikleri ve yarattığı sorunları sıkça vurgulamış ve özelleştirmelerin gerekliliğini öne sürmüştür. Bunun yanında, özelleştirmelerle ülkeye çekilecek olan ÇUŞ'ların belirli teknolojik yenilikler getireceği düşüncesi de özelleştirmelerin olası bir faydası olarak değerlendirilmiştir²⁴¹⁵. TÜSİAD sermayesinin Koç, Sabancı, Doğuş gibi başat unsurları ise 1990'lı yıllardan itibaren emek yoğun sektörlerden çekilerek yüksek verimliliğin var olduğu ve ihracatta rekabet edebilecekleri, göreceli artı değerin hâkim olduğu sektörlerle geçiş yapmayı amaçlamıştır. Sabancı'nın tekstilden, Koç'un ise Migros'u satarak perakende sektöründen çekilmesi bu dönüşümün somut örnekleridir. Bu noktada özelleştirmeler, TÜSİAD sermayesi için bir fırsat oluşturmuştur²⁴¹⁶.

AKP dönemindeki özelleştirme sürecini iki aşamaya ayırmamız mümkündür. AKP'nin hegemonik gücünü tam manasıyla sağlayamadığı 2010'lu yıllara kadar yapılan ilk safha özelleştirmelerde, tek parti iktidarının sağladığı olanaklarla emekçiler ve yargı bürokrasisinden gelen direnişin büyük oranda kırıldığı görülmektedir. Bu dönemde özelleştirme gelirlerinin yaklaşık üç kat artmıştır. Maliye Bakanı Kemal Unakıtan'ın 'Babalar gibi satacağız' ve 'Parayı veren düdüğü çalar' söylemleri bu dönemin sembolü olarak değerlendirilmiştir²⁴¹⁷. 'Özelleştirme karşıtı' koalisyonun tasfiyesinde, 2001 krizinin ardından IMF politikalarının kamuoyunda 'kaçınılmaz' olarak görülmesi ve bu şartlar altında özelleştirme karşıtı koalisyonun başını çeken sol Kemalist – ulusalcı kesimlerin, 'milli burjuvazi' olarak niteledikleri TÜSİAD sermayesi ve OYAK'a yönelen özelleştirmeleri, Anadolu Sermayesi ve ÇUŞ'lara karşı desteklemesi de etkili olmuştur²⁴¹⁸. Bu dönemde özelleştirmelerden ağırlıklı olarak TÜSİAD sermayesi ve yabancı sermayedarların faydalandığı görülmektedir. Örneğin Tüpraş hisselerinin %51'i Koç Holding ve Shell ortaklığınca, Türk Telekom hisselerinin %55'i Suudi Arabistan sermayesine, Erdemir hisselerinin %46,12'si OYAK'a, Petkim'in %51'i ise Azeri sermayesi ağırlıklı Socar ve Turcas-Injaz ortaklığına, Başkent Elektrik Dağıtım'ın %100 hissesi Sabancı Verbund ortaklığına

²⁴¹⁵ Sevgi Balkan Şahin, "Privatization as a Hegemonic Process in Turkey", *Journal of Contemporary European Studies*, C. 18, S. 4, 2010, s. 485, doi:10.1080/14782804.2010.535711.

²⁴¹⁶ M. Gürsan Şenalp, *Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu Türkiye ve Koç Holding Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2012, ss. 353-54; Angın, Bedirhanoglu, "Privatization Processes as Ideological Moments: The Block sales of Large-scale State Enterprises in Turkey in the 2000s", s. 162.

²⁴¹⁷ Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, ss. 73-74.

²⁴¹⁸ Öniş, "Power, Interests and Coalitions: the Political Economy of Mass Privatisation in Turkey", s. 721.

devredilmiştir²⁴¹⁹. Bu özelleştirmeler, kamu payı – hisselerinin bu şirketlere haklar ve yükümlülüklerle beraber devrini içeren blok satış yöntemiyle gerçekleşmiştir²⁴²⁰. Bu yöntemin piyasada rekabeti perçinlemek yerine dışladığı yönünde eleştiriler bulunmaktadır²⁴²¹. MÜSİAD sermayesinin ise bu dönemdeki özelleştirmelere daha sınırlı bir katılım göstermiştir. Albayrak, Cengiz, Çalık, Çeçen gibi MÜSİAD’a üye gruplara ait holdinglerin de bu dönemde kimi özelleştirmelere eklemlendiği görülmektedir. Bu özelleştirmeler, Anadolu Sermayesi’nin büyük sermayedarlar arasına girme sürecine tesir etmiştir. Ayrıca bu dönemde, iki sermaye grubunun birbirinin özelleştirme süreçlerine eklemlenmesini engellemekten ziyade desteklemek üzerine kurulu bir politika izlediği görülmektedir²⁴²². AKP dönemindeki özelleştirmelerin ilk safhasının, AKP’nin iktidarda olmasına karşın özellikle ordu ve yargı karşısında kendisini tam manasıyla iktidarda hissedemediği dönem olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Bu anlamda, özelleştirmelere programını sadakatle takip etmek, AKP’nin AB’yi ve uluslararası sermayeyi ordu ve yargıya karşı bir dengeleyici olarak kullanma savını kuvvetlendirmiştir²⁴²³. Son olarak, özelleştirmeler vasıtasıyla ülkeye giren DYY’lerin önemli bir bölümünün bankacılık sektörüne eklemlendiği ve TUSİAD sermayesi ile ÇUŞ’ların bankacılık sektöründe önemli bir paya hâkim olduğu görülmektedir²⁴²⁴.

Özelleştirme gelirlerinin en fazla arttığı dönem olan 2010 sonrasındaysa, özelleştirmelerin ağırlıklı olarak enerji sektöründe yoğunlaştığı ve özelleştirmelerden kazançlı çıkan sermayedarların yapısının dönüştüğü görülmektedir. 2010 öncesi özelleştirmelerden faydalananların yabancı yatırımcılar ile TUSİAD üyesi ve ithal ikameci dönemde serpilmiş olan geleneksel sanayi burjuvazisi olduğu görülürken 2010 sonrasında gerçekleşen özelleştirmelerin AKP’nin belirli sermaye grupları için uyguladığı bir ‘ödül – ceza’ mekanizmasına dönüştüğü görülmektedir²⁴²⁵. Örnek olarak, 1970’lerde müteahhit olarak işe başlamış ancak asıl büyümesini 1980 ve 2002

²⁴¹⁹ Özatalay, “Türkiye’de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, s. 111; Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, ss. 83-84; Angın, Bedirhanoğlu, “Privatization Processes as Ideological Moments: The Block sales of Large-scale State Enterprises in Turkey in the 2000s”, ss. 154-60; Öniş, “Power, Interests and Coalitions: the Political Economy of Mass Privatisation in Turkey”, s. 712.

²⁴²⁰ Çelebi, Mıynat, Cura, *Teoride ve Uygulamada KİT’ler ve Özelleştirme*, s. 154.

²⁴²¹ Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 130.

²⁴²² Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, ss. 86-87.

²⁴²³ Angın, Bedirhanoğlu, “Privatization Processes as Ideological Moments: The Block sales of Large-scale State Enterprises in Turkey in the 2000s”, s. 150.

²⁴²⁴ Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 87.

²⁴²⁵ Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, s. 94.

dönemeçlerine borçlu olan ve bu dönemeçlerle birlikte holdingleşen şirketlerden Cengiz İnşaat, Limak İnşaat, Kolin İnşaat bu dönemdeki elektrik dağıtım özelleştirmelerinden Sabancı Holding ve Almanya merkezi E.ON firmasıyla beraber önemli pay almıştır. Yine Çeçen grubuna ait IC Holding, Bereket Enerji gibi MÜSİAD’a üye şirketlerin bu dönem özelleştirmelerinden önemli pay aldığı görülmektedir²⁴²⁶.

Özelleştirmelerin bir önemli etkisi ise kamusal istihdamın yapısında görülmektedir. Özelleştirme süreçleri neticesinde KİT’lerde istihdam edilenlerin önemli bir kısmının çeşitli sosyal ödemeler karşılığında işten çıkarıldığı, emekli edildiği ya da kamuda 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun 4-C statüsünde, işçi veya memur olarak nitelenmeyen, sendikasız ‘geçici personel’ kategorisiyle sözleşmeli istihdama eklemlendiği görülmektedir. Özellikle TEKEL’in özelleştirilmesi sürecinde kamuoyunun gündemine gelen 4-C istihdamı, kamu sektöründeki güvencesizliği arttırmanın yanında bu çalışanların hakları için mücadele edebilme yetilerini ellerinden almış, kazancını ise üçte bir oranında düşürmüştür²⁴²⁷.

Özelleştirmelerin ardından, evvelden KİT işçileri tarafından yapılan üretimin taşeron işçiler tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu noktada, özellikle seçim dönemlerinde kadrolu statüye geçirilen taşeron işçiler, özelleştirmeyi kendileri için ‘olumlu’ bir eylem olarak görmüşlerdir. Böylece, daha düşük ücretle çalışan, daha kısıtlı haklara sahip ve siyasi iktidara olan ‘minneti’ dolayısıyla talep niteliği daha düşük bir sınıf ortaya oluşmuştur²⁴²⁸. Ayrıca, yukarıda değindiğimiz ANAP’ın iktidarı kaybetmesinin yolunu açan 1989 Bahar Eylemleri’nin taşıyıcısı olan TÜRK-İŞ, özelleştirmelerin akabinde bu tür bir eylemlilik oluşturabilme gücünü yitirmiştir²⁴²⁹. Bunun yanında, evvelden KİT’lerce üretilen mal ve hizmetlerin özel sektör tarafından üretilir olması, bu ürünlerin fiyatlarının artması sonucunu doğurmuş ve bu olgu da

²⁴²⁶ Özatalay, “Türkiye’de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, s. 113; Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, s. 94.

²⁴²⁷ Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, ss. 76-77; Galip L. Yalman, Aylin Topal, “Labour Containment Strategies and Working Class Struggles in the Neoliberal Era: The Case of TEKEL Workers in Turkey”, **Critical Sociology**, C. 45, S. 3, 2019, s. 452, doi:10.1177/0896920517711489; Gürcan, Mete, *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, s. 102; Öniş, “Power, Interests and Coalitions: the Political Economy of Mass Privatisation in Turkey”, s. 721; Altınörs, Akçay, “Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey”, s. 1042.

²⁴²⁸ Özatalay, “Türkiye’de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, s. 112.

²⁴²⁹ Doğan, “Örgütlü İşçi Sınıfının Sindirilmesi”, s. 271; Gürcan, Mete, *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, s. 97.

ücretlilerin bütçelerine ek maliyet unsuru doğurmuştur²⁴³⁰. Netice itibariyle kamu işçilerinin güvenceli istihdamdan ve sendikalılıktan tasfiyesi, Türkiye’de emek kesiminin bir ‘baskı grubu’ olma gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır.

Son olarak, kamunun çeşitli hizmetler ürettiği alanlardan çekilmesi anlamına gelen ‘geniş anlamda özelleştirme’²⁴³¹ uygulamalarına bakıldığında, eğitim ve sağlık alanında önemli bir dönüşüm yaşandığı gözlenmektedir. AKP döneminde sağlık reformu ile birlikte kamu çalışanları, formel sektör işçileri ve serbest çalışanları ayrıştıran eşitsiz sağlık sistemini sadeleşmiş ve sağlık hizmetine erişim olanağı nüfusun bütününe tahvil edilmiştir. Bu olguya eşlik eden bir diğer dönüşümse, sağlık hizmetlerinde özel sektöre açılan alanın genişlemesidir. Özel hastanelerdeki hasta bakımının kamu çeşitli transfer harcamalarıyla teşvik etmiş ve böylece kamunun sağlık harcamalarının artmasına eşanlı olarak özel hastane sayısı da artmıştır²⁴³². Bu dönüşüm, sağlık sektöründe iktidara yakın grupların varlığını arttırmıştır²⁴³³. Benzer bir dönüşümü eğitim alanında da görmek mümkündür. 2010 sonrasında özel okul oranlarında önemli bir artış yaşandığı ve kamunun, eğitim ücretinin bir kısmının devlet tarafından karşılanması gibi teşvik ödenekleri ve özel okulların beş yıl süreyle gelir ve kurumlar vergisinden istisna tutulması gibi vergi harcamalarıyla özel okullara yönelimi desteklediği görülmektedir²⁴³⁴.

e. Kamu – Özel İş Birlikleri

KÖİ’ler, 2010’lu yıllarda Türkiye’nin siyasal ve iktisadi hayatında sıkça tartışılan bir konu olmuş ve bu dönemde KÖİ’lerin önemi artmıştır. KÖİ’lerin 2010 sonrasındaki artan önemini açıklayan ilk etmen, öncelikle görece artı değer üretiminde artışı sağlayamama, dolayısıyla uluslararası piyasalarda rekabet edememenin yarattığı krizi, yeni mali kaynaklar yaratmak dolayısıyla aşma güdüsüdür. İkinci etmen, 2010 sonrasında baskın sosyal bloğu oluşturan sermayedarlar arasında şiddetlenen fraksiyon çatışmalarına karşın, KÖİ’lerin bütün sermaye hiziplerinin taleplerine hitap eder olmasıdır. Üçüncü etmen ise, 2010 sonrasında AKP’nin kademeli olarak devlet

²⁴³⁰ Akçay, “Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis”, s. 9.

²⁴³¹ Çelebi, Mıynat, Cura, *Teoride ve Uygulamada KİT’ler ve Özelleştirme*, s. 85.

²⁴³² Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, ss. 135-36; Volkan Yılmaz, Nurhan Yentürk, “Türkiye’de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü ve Devletin Yeniden Dağıtımında Değişen Rolü”, *Devletle Kalkınma Fikret Şenses’e Armağan*, ed. Murad Tiryakioğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, s. 38.

²⁴³³ Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 149.

²⁴³⁴ Pelin Akyol, “2000’li Yıllardan İtibaren Türkiye’de Eğitimin Dönüşümü”, *Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma*, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 112-14.

kadrolarına büyük nispette hâkim hale gelmesinin, KÖİ'leri engelleme ve ertelemeye sebep olacak yasal ve bürokratik engellerin önüne geçmesi olgusudur²⁴³⁵.

Bu dönemde Türkiye, ulaştırma, enerji ve sağlık sektörlerine yoğunlaşan birçok büyük ölçekli KÖİ projesini hayata geçirmiştir. Mega otoyollar ve havaalanlarının inşasıyla perçinlenen ulaştırma sektörü bu projelerin önde gelen alanı olmuştur. Örneğin, 35,58 milyar dolar değerindeki İstanbul Havalimanı, 2002 yılından bu yana Avrupa'da tamamlanan en büyük KÖİ projesiyken Gebze – Orhangazi – İzmir otoyolu ise 9,756 milyar dolar değeriyle dünyada karayolu alanındaki en büyük projedir²⁴³⁶. Enerji sektöründe, Türkiye'nin KÖİ'ler, yerel kömür ve yenilenebilir enerji projelerini hayata geçirerek elektrik üretim yapısının yerleştirilme ve çeşitlendirilmesine daha fazla odaklanmayı amaçlamıştır²⁴³⁷. Ülke genelinde sağlık hizmetinin kalitesini arttırmak amacıyla inşa edilen şehir hastaneleri ise, KÖİ'lerin sağlık sektöründeki ayağıdır. 2023 yılı onu itibariyle Türkiye'de 19 ilde 23 şehir hastanesi faaliyete geçmiş ve 9 şehir hastanesinin yapımı sürmektedir. Bu projelerin ulaştırma ve enerji sektöründeki önemli bir bölümü, özel sektörün yapımını üstlendiği projeleri belirli bir süre işlettikten sonra bedelsiz olarak kamuya devretmesine dayalı Yap – İşlet – Devret modeline²⁴³⁸, sağlık sektöründekiler ise tesisi inşa eden ve işletene hizmeti karşılığında belirli bir ödeme yapılması tasarlanan Yap – Kirala – Devret modeline uygun biçimde gerçekleştirilmektedir²⁴³⁹.

KÖİ projelerine eklenme, bir serbest piyasa eylemi olmaktan ziyade, kamunun, ilgili yatırıma tahsis edilen kredilerin ödenememesi durumunda borç üstlenimi, taahhüt edilen yolcu, araç sayısı gibi olgulara dair talep garantileri, döviz kuru ve enflasyona karşı koruma garantisi ve ilgili yatırıma dair vergi indirimi yöntemleriyle müdahaleleri dolayısıyla gerçekleşmiştir²⁴⁴⁰. Nitekim KÖİ sözleşmeleri, ÜFE, TÜFE ve döviz kuruna göre üç aylık dönemlerde

²⁴³⁵ Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, s. 110; Özatalay, “Türkiye’de Sernaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, s. 114.

²⁴³⁶ M. Coşkun Cangöz, “Türkiye’de Kamu-Özel İşbirliği Modeli: Fırsat Mı, Tehdit Mi?”, **Teoriden Uygulamaya Türkiye’de Kamu Özel İşbirlikleri**, ed. Uğur Emek, Güray Küçükkocaoğlu, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, ss. 67-68; Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, s. 116.

²⁴³⁷ Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, s. 116.

²⁴³⁸ Çelebi, Mıynat, Cura, *Teoride ve Uygulamada KİT’ler ve Özelleştirme*, ss. 94, 180.

²⁴³⁹ Uğur Emek, İrem Sevindik, “Şehir Hastanelerinde ‘Yap - Kirala - Devret’ Modeli”, **Teoriden Uygulamaya Türkiye’de Kamu Özel İşbirlikleri**, ed. Uğur Emek, Güray Küçükkocaoğlu, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, s. 125.

²⁴⁴⁰ Cangöz, “Türkiye’de Kamu-Özel İşbirliği Modeli: Fırsat Mı, Tehdit Mi?”, ss. 65-66; Zaifer, *Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State*, s. 119.

güncellenmektedir²⁴⁴¹. Bu garantiler devlet bütçesinde yer almamakta ve bu nedenle kamu borçluluğuna dair öngörülebilirlik azalmaktadır. Ayrıca, ilgili idarenin bütçesine yansıyan bu ödemelerin payının son yıllarda artış gösterdiği gözlenmiştir. Bulut ve Cura'ya²⁴⁴² göre ilgili kurumların bütçe gerçekleştirmelerinde KÖİ projelerine aktarılan ödeneklerin oranı düzenli olarak artmaktadır.

f. Kamu İhaleleri ve Acele Kamulaştırmalar

Türkiye'nin 2002 sonrası ekonomi politliğini anlamak için gerekli bir diğer olgu, kamu ihalelerindeki dönüşümü serimlemektir. 2001 sonrasının GEGP, kamu ihalelerindeki yolsuzlukları azaltabilmek gayesiyle ihaleleri siyasetin dahilinde arındırmayı gerekli görerek Devlet İhale Kanunu yerine KİK yasalaştırmış ve bir bağımsız denetim organı olarak Kamu İhale Kurumu'nu kurumsallaştırmıştır²⁴⁴³. AKP'nin tek başına iktidara gelmesi, GEGP'nin birçok veçhesini korumuşken AB ve IMF'nin kamu ihalelerine dair talep ettiği reformları engellemiştir. Nitekim bu dönemde 39 kanun ve 5 KHK ile KİK'in yüz elliden fazla maddesi değişikliğe uğrayarak AB normlarından uzaklaşmıştır. Böylece bazı kamu kurumlarının alımları, alımı yapacak kamu kurumunun KİK'in ilgili maddesinden çıkarılması ya da KİK içerisinde istisnalara eklenmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Nitekim istisnalarla yapılan kamu ihalelerinde önemli artışlar yaşandığı görülmektedir. 2003 yılında KİT'ler ve belediyelerin Ticaret Kanunu uyarınca kurduğu şirketleri, 2011 yılında enerji, su, ulaşım ve iletişim alanlarındaki kamu hizmetleri kanun kapsamı dışına alınmıştır²⁴⁴⁴.

2008 yılından itibaren daha belirgin biçimde, açık ihalelere nazaran davet edilen firmaların ihalelere katıldığı 'pazarlık usulü' ve 'belli istekliler arasında ihale usulü' gibi yöntemler ya da kanun kapsamı dışında olan, 'istisna hükümlerine göre' ve 'doğrudan temin' usulüyle yapılan ihaleler tercih edilmiş ve böylece, bu ihalelerin iktidar partisi ile bağlantılı veya yakın ilişkili şirketlere verilmesi sağlanmıştır. Bu olgu, başta TUSİAD olmak üzere iktidara mesafeli sermayedarların ihalelerden tamamıyla dışlandığı anlamına gelmese dahi, ihalelerde, iktidara yakın şirketlerin sermaye birikiminin hızlanması sağlanmıştır. Böylece kamu ihalelerinde rekabet düzeyinin düştüğü ve ihalelerin miktarı yükseldikçe iktidara yakın şirketlere verilen

²⁴⁴¹ Emek, Sevindik, "Şehir Hastanelerinde 'Yap - Kirala - Devret' Modeli", s. 135.

²⁴⁴² Bulut, Cura, "Türkiye'de Mali Alanı Kısıtlayan Faktörlerin Belirlenmesi ve İncelenmesi", ss. 586-87.

²⁴⁴³ Çeviker Gürakar, *Kayıma Ekonomisi*, s. 26.

²⁴⁴⁴ Buğra, Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 126; Çeviker Gürakar, *Kayıma Ekonomisi*, ss. 28-29; Ercan, Oğuz, "Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation", s. 108.

ihalelerin arttığı görülmektedir²⁴⁴⁵. Ayrıca, belirli eşik değerinin üstündeki ihalelerin açık usulde yapılması zorunluluğu nedeniyle, pazarlık usulünün kullanılabilmesi için eşik değerinin düşürüldüğü de gözlenmiştir²⁴⁴⁶. Bunun yanında, KİK’te yapılan eşik değerlere dair değişikliklerle, eşik değerin altındaki ihalelere yabancı yatırımcıların girmesi önlenmiş, eşik değerin üzerindeki ihalelerde ise yerli girişimcilere fiyat avantajı tanınmıştır²⁴⁴⁷.

Tablo 20. Türkiye’de Kamu İhaleleri

Yıl	Kanun Kapsamında	İstisna	Doğrudan Temin
2007	80.05	12,36	7.56
2012	81.18	7.54	11.18
2017	90.30	1.41	8.26
2023	83.83	10.79	5.37
Yıl	Yabancı Uyruk	Yerli Uyruk	
2007	7.07	92,93	
2012	2.78	97,22	
2017	1.53	98.47	
2023	1	99	
Yıl	Açık İhale	Pazarlık	Belli İstekliler Arasında
2007	87.14	9.76	3.10
2012	80.87	9.01	10.11
2017	67.30	21.56	11.13
2023	55.66	43.27	1.07

Kaynak: Kamu İhale Kurumu 2007, 2012, 2017 ve 2023 Kamu Alımları İzleme Raporları’nca derlenmiştir.

Bu bilgiler ışığında ihalelerin dağılımı incelendiğinde 2007 yılında %87,14 olan açık ihale oranı 2012 yılında %80,87, 2017 yılında %67,30 ve 2023 yılında %55,66 olmuş ve düzenli olarak gerilemiştir. Bu olguya koşut olarak pazarlık usulü 2007 yılında %9,76, 2012 yılında %9,01, 2017 yılında 21,56, 2023 yılında %43,27 olmuş ve yaklaşık 5 katına çıkmıştır. Bu noktada, ihalelere katılan yüklenicilerin uyrukları incelendiğinde, 2007 yılında yabancı uyrukluların payı %7,07 iken 2012 yılında %2,78, 2023 yılında ise %1 seviyesine gerilemiştir.

Kamu ihaleleriyle birlikte AKP döneminde artan öneme sahip bir diğer olgu gerek ilgili kanunlar gerekse yargı kararlarında ‘olağanüstü’ şartların gerekliliğine

²⁴⁴⁵ Özatalay, “Türkiye’de Sernaye Birikimi, Sınıflar ve Kültürler”, ss. 118-19; Çeviker Gürakar, *Kayırmacılar Ekonomisi*, ss. 115, 151-52.

²⁴⁴⁶ Fatih Serkan Adıgüzel, Mustafa Kaba, Murat Koyuncu, “Otoriterleşme ve İhalelerde Artan Kayırmacılık”, *Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma*, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s. 24.

²⁴⁴⁷ Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, s. 129.

değınilen acele kamulaştırma olgusunun 2012 sonrasında olağan bir hal almış olmasındır. Bir neoliberal mşdahalecilik yşntemi olarak da değerlendirebileceğimiz acele kamulaştırma olgusu, şzel mşlkiyetteki bir arazinin kamu tarafından istimlak edilmesi ve piyasalaştırılmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda acele kamulaştırma, kamulaştırmanın kamu yararını şnceleyen yapısını piyasalaşma ve bireysel ıkarla ikame etmektedir²⁴⁴⁸. Bir başka ifadeyle acele kamulaştırma, piyasa normlarında ‘işlevsiz’ durumdaki şzel mşlkiyeti piyasaya açmakta ve sermaye birikimi dşngşsşne eklemektedir²⁴⁴⁹. Geniş anlamda şzelleştirme uygulamalarının kamu hizmetlerine nşfuzunun bir benzeri olarak da nitelenebilecek acele kamulaştırma uygulamaları, kamulaştırma eylemini piyasalaşmanın teşmilinde bir aracı konumuna tařımaktadır²⁴⁵⁰. Ulaşım, su, kentsel dşnşşm ve enerji alanlarında gerçekleştirilen acele kamulaştırmalarda en şnemli payın enerji alanında olduğu gşrşlmektedir. Bu durum, Tşrkiye’nin enerji alanındaki bağımlılığını aşmak için şzellikle elektrikte tedarikçi olmak amacıyla gerçekleştirdiği yatırımlarla iliřkilidir²⁴⁵¹. KÖİ’ler, kamu ihaleleri ve acele kamulaştırmalar birlikte dřřnřldřęřnde, genişletilmiş yeniden şretimi sşrdşren bşyşk sermayenin temelini oluşturduğu bşyşme koalisyonuna, kamu desteğiyle ilkel birikim gerçekleştiren, iktidara yakın mşteahhit kşkenli sermaye gruplarının eklemleendiği gřrřlmektedir²⁴⁵².

g. İnşaattaki Artış ve Toplu Konut İdaresi

İnşaat, ithal ikameciliğin tasfiyesinin ardından uluslararası şlekte rekabet edemeyen şirketler için şnemli bir yatırım alanı olmuştur. 1982 ile 1988 yılları arasında inşaat sektşrşnde bir bşyşme dalgası yaşanmış ve bu bşyşme dalgasının itici gşcş kamunun altyapı ve inşaat yatırımları olmuştur. Bunun yanında, kamu, inşaatı arttıracak yasal ve kurumsal dşnşşşmler de gerekleřtirmiřtir²⁴⁵³. Bu dşnşşşmler doğrultusunda kşy, Hazine ve tarım arazileri, ormanlar, meralar ve yaylalar gibi kamu malı olarak değerlendirilen topraklar metalaşarak ticarileşme ve şzelleştirme

²⁴⁴⁸ Alp Yşcel Kaya, “Neoliberal Mşlkiyet ve ‘Acele Kamulaştırma’ Nedir?”, **Toplum ve Bilim**, S. 122, 2011, ss. 204-5.

²⁴⁴⁹ Alp Yşcel Kaya, “Sermaye-Emek Kutuplaşmasının Yeniden şretimi: Acele Kamulaştırma Kararlarından HES’ler”, **Sudan Sebepler Tşrkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler**, ed. Cemil Aksu, Sinan Erenşş, Erdem Evren, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 80.

²⁴⁵⁰ Kaya, “Neoliberal Mşlkiyet ve ‘Acele Kamulaştırma’ Nedir?”, s. 210.

²⁴⁵¹ şzay Gşztepe, **İlkel Birikim ve Acele Kamulaştırma**, İstanbul: Nota Bene, 2018, ss. 144-53.

²⁴⁵² şzatalay, “Tşrkiye’de Sermaye Birikimi, Sınıflar ve Kşltşrler”, s. 115.

²⁴⁵³ Osman Balaban, “İnşaat Sektşrş Neyin Lokomotifi?”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s. 25.

süreçlerine eklenmiştir²⁴⁵⁴. 1984 yılında yoksul ve orta sınıfların konut sorununa çözüm bulmak savıyla kurumsallaştırılmış olan Toplu Konut İdaresi (TOKİ), sahip olduğu bütçe dışı fon dolayımıyla ithal ikameci dönemde büyümüş olan büyük sermaye gruplarının inşaaata yönelmesi için çeşitli teşvikler sunmuştur²⁴⁵⁵.

İnşaatı ve konut sektörünü teşvik eden bir iktisat politikası, AKP döneminin ekonomi politigiini belirleyen önemli bir etmen olmuştur. Tarihsel olarak incelendiğinde, Türkiye’de Menderes-Demirel-Özal hattındaki merkez sağın, yol, bina, köprü gibi icraatları zenginlik ve refahın dışavurumu ve memnuniyetsizlikle özdeşleştirdikleri CHP muhalefetine karşı bir ‘zafer’ olarak nitelediği görülmektedir. Bu olgunun Millî Görüş hareketinde de var olduğu ve hem Millî Görüş geçmişi hem de ‘yeni merkez sağ’ ola arzusuyla AKP’ye taşındığını söylemek mümkündür²⁴⁵⁶. Nitekim Erdoğan’ın, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerindeki muhtelif konuşmalarında muhalefeti sıkça ‘hizmetlere burun kıvıran ‘istemezük’çüler’, ‘komünist istemezük’çüler olarak nitelemesi²⁴⁵⁷, kanımızca bu devamlılığın bir eseri olarak görülmelidir.

Müteahhitlik eyleminin siyaset nezdindeki bu kabul görme yetisi, ona ayrıcalıklı bir konum sağlamıştır:

“İnşaat müteahhitliği, devletle ilişkisi içinde, sermayenin diğer kollarının aksine hep daha "gerçek" daha "elle tutulur" ve daha göz önünde olduğundan ötürü -doğası gereği- ve sanayi üretiminin aksine uluslararası sermayeye daha uzak kalabildiği için; daha düşük değişmez sermaye gereksinimlerine sahip olduğu için (daha düşük organik sermaye bileşimine sahip olduğu için) iktidarın ve müesses nizamın "hakiki milli sermayesi" olageldi. (...) Her devrin sanayi sermayesi kolay yaratılabilir değildir, sanayi sermayesinin birikiminin hem ülkedeki eşitsiz gelişime hem de dünya sistemine bağlı çok daha derin manivelaları vardır. İnşaat müteahhitliği ise, girişte

²⁴⁵⁴ Melek Mutluoğlu Özkesen, **Toprakları Kapatmak Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s. 236.

²⁴⁵⁵ Havva Ezgi Doğru, **Çılgın Projelerin Ötesinde TOKİ, Devlet ve Sermaye**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 85-86, 88.

²⁴⁵⁶ Tanıl Bora, “Türk Muhafazakârlığı ve inşaat Şehveti Büyük Olsun Bizim Olsun”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 13-14.

²⁴⁵⁷ AK Parti, “‘İstemezük’ Tavrılarından Vazgeçmediler”, 25.02.2014, <https://akparti.org.tr/haberler/istemez%C3%BCk-tavirlarından-vazgeçmediler/>; Milliyet, “Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Rize’de”, 20.05.2016, <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/rize/cumhurbaskani-recep-tayyip-erdogan-rize-de-11383545>; Diken, “Erdoğan’la Nostalji: ‘Havalımanı İstemezük’ Dediler; Kim Bunlar? Komünistler”, 22.08.2017, <https://www.diken.com.tr/erdoganla-nostalji-yillarca-havalımanı-istemezük-dediler-kim-bunlar-komunistler/>; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, “Cumhurbaşkanı Erdoğan, ‘Karadeniz Gazi Denize İlk Boru İndirme ve Kaynak Töreni’ne katılarak konuşma yaptı”, 14.06.2022, https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/cumhurbaskani-erdogan-karadeniz-gazi-denize-ilk-boru-indirme-ve-kaynak-torenine-katılarak-konusma-yapti.

*saydığımız sebeplerle, her devrin sermayesi olabilir. Ve her devirde değişebilir: 12 Eylül Cuntası ve Özal'ın Edesler ve Ceylanlar'la ilişkisi, Demirel'in Bayındır Holding'le, STF A'yla, Erbakan'ın Başakşehir ve İhlas Holding'le ilişkisi bunların en bariz örneklerindendir*²⁴⁵⁸.”

Bu tarihsel sürekliliğe ek olarak AKP döneminde inşaatın yükselişine tesir etmiş üç etmen belirtmek mümkündür. Bunlar sırasıyla;

- a) tarımdaki dönüşümün ardından kent nüfusunun artmasının konut talebini arttırması,
- b) enflasyonun baskılanması ve dış sermaye girişleri sayesinde uzun vadeli ve ipotekli konut kredilerinin artması,
- c) hükümetin kamu binaları, üniversiteler, otoyol, metro ve havaalanı gibi altyapı yatırımlarıyla inşaatı desteklemesidir²⁴⁵⁹.

Bu şartlar altında ülkedeki konutların üçte birinin AKP iktidarı döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir²⁴⁶⁰. Bu noktada, kamu, inşaat sektöründeki yatırımları kolaylaştırmak ve hızlandırmak için planlama ve imar düzenini serbestleştirmiştir²⁴⁶¹. Arazi tahsisi, imar izinleri ve kamu ihalelerinde iktidara yakın sermayedarların desteklenmiş olduğunu eklemek gerekmektedir²⁴⁶². Bu elverişli şartlar altında, sanayi ve finans sektöründeki şirketlerin de inşaatı yöneldiği görülmektedir²⁴⁶³. Nitekim sanayi sektörünün rekabet gücünün yalnızca ucuz işgücüne dayanması, sermayedarlar açısından kent rantının yeniden üretiminin yeni bir birikim alanına dönüşmesinin yolunu açmıştır. Bu noktada, diğer sektörlerle bağlantısı nedeniyle üretim ve tüketimi etkileyerek bir ‘lokomotif sektör’ işlevi gördüğünden iktisadi büyüme ve istihdam artışını temin ettiği ölçüde hükümete önemli bir seçmen tabanı oluşturan inşaatın, sermayedarlara vergilendirmeden ari yüksek kârlılık olanakları yarattığı görülmektedir²⁴⁶⁴. İnşaat sektöründe serpilen AKP’yle ilişkili yeni sermayedarların

²⁴⁵⁸ Sinan T. Gülhan, “Devlet Mütahhitlerinden Gayrimenkul Geliştiricilerine, Türkiye’de Kentsel Rant ve Bir Meta Olarak Konut Üreticiliği Konuta Hücum”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 36-37.

²⁴⁵⁹ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, ss. 137-39.

²⁴⁶⁰ Melih Yeşilbağ, “Statecraft on Cement: The Politics of Land-based Accumulation in Erdoğan’s Turkey”, **Urban Studies**, C. 59, S. 13, 2022, s. 2681, doi:10.1177/00420980211044044.

²⁴⁶¹ Balaban, “İnşaat Sektörü Neyin Lokomotif?”, s. 28.

²⁴⁶² Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 885.

²⁴⁶³ Gülhan, “Devlet Mütahhitlerinden Gayrimenkul Geliştiricilerine, Türkiye’de Kentsel Rant ve Bir Meta Olarak Konut Üreticiliği Konuta Hücum”, s. 35.

²⁴⁶⁴ Erbatur Çavuşoğlu, “İnşaatı Dayalı Büyüme Modelinin Yeni-Osmanlılıkla Bütünleşerek Ulusal Popüler Proje Haline Gelişi Kadim ideoloji Korporatizme AKP Makyajı”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s. 85; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Gögesinde*, s. 882.

ise, iktidar partisinin siyasal gücünü perçinlemenin yanında parti politikalarının mali yükünü üstlenen yeni finansman yöntemlerine aracı olduğu görülmektedir²⁴⁶⁵. Bir diğer belirleyici etmen ise, ucuz emek maliyetleriyle eşanlı ilerleyen kamu arazilerinin imara açılma sürecidir. Böylece, konut arzı üzerindeki sınırlar aşılmışken, konut maliyetleri ve fiyatlar arasındaki bağ kopmuştur²⁴⁶⁶. Bu ilişkiyi besleyen bir diğer unursa, krediye erişimin kolaylığı sayesinde konutun bir spekülasyon aracı olarak kullanılması ve fiyat artışlarından kâr elde eden aracılardan sayısının artmasıdır²⁴⁶⁷. Son olarak, Türkiye’de 1980 öncesinde yaşanan gecekondulaşma mahallelerini mesken edinmiş olan bazı kesimler, inşaat artışından önemli maddi faydalar elde etmiştir²⁴⁶⁸.

AKP hükümetleri, ihracatın yapısını katma değeri yüksek ürünler lehine dönüştüremediği ölçüde, iç talep ve inşaatı desteklemek, iktisadi büyüme için bir zorunluluk halini almaktadır. İnşaat sektörünün durgunluğa girdiği dönemlerdeyse vergi indirimleri, konut kampanyaları, kamu bankaları aracılığıyla verilen sübvansiyonlu krediler ve hazine garantileri kullanılarak sektör canlandırılmıştır²⁴⁶⁹. Bu stratejik tercih, TOKİ’nin kurumsal gücü ve etkinliğinin artmasını doğurmuştur. TOKİ, 2004 yılında Başbakanlığa bağlanmış ve aynı yıl Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü’nün tasfiyesiyle toplu konut ve kentsel dönüşüm projeleri için kamu arsalarını bedelsiz biçimde devralma ve sanayi, eğitim, sağlık, turizm yatırımları ve kamu tesisleri için arazi ve arsa sağlamakla yetkilendirilmiştir. İlerleyen yıllarda devam eden yasal değişikliklerle 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetim ve Denetimi Kanunu’ndan TOKİ harcamalarının çıkarılması, TOKİ’nin şirketleri desteklemesinin önünün açılması ve TOKİ’ye şirket kurabilme, senet ve tahvil ihraç edebilme, dış kredi kullanabilme ve konut finansmanı için bankalara kredi açabilme yetkisi verilmesiyle TOKİ’nin kurumsal gücünü perçinlemiştir²⁴⁷⁰. Bu noktada, arazilerin ranta açılmasına

²⁴⁶⁵ Yeşilbağ, “Statecraft on Cement: The Politics of Land-based Accumulation in Erdoğan’s Turkey”, s. 2690.

²⁴⁶⁶ Gülhan, “Devlet Müteahhitlerinden Gayrimenkul Geliştiricilerine, Türkiye’de Kentsel Rant ve Bir Meta Olarak Konut Üreticiliği Konuta Hücum”, s. 41.

²⁴⁶⁷ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 138; Gülhan, “Devlet Müteahhitlerinden Gayrimenkul Geliştiricilerine, Türkiye’de Kentsel Rant ve Bir Meta Olarak Konut Üreticiliği Konuta Hücum”, s. 42.

²⁴⁶⁸ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 71.

²⁴⁶⁹ Yeşilbağ, “Statecraft on Cement: The Politics of Land-based Accumulation in Erdoğan’s Turkey”, s. 2685.

²⁴⁷⁰ Buğra, Savaşkan, *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*, ss. 137-38; Saraçoğlu, Yeşilbağ, *Minare ile İnşaat Göğesinde*, s. 882; Ercan, Oğuz, “Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation”, s. 109; Mutluoğlu Özkesen, *Toprakları Kapatmak Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi*, s. 202.

dayalı birikimin, bu savla kurumsal yapıyı dönüştüren tam donanımlı bir strateji olduğu görülmektedir²⁴⁷¹. AKP öncesinde konut yapan şirketleri desteklemek, konut finansmanını kolaylaştırmak için aracılık gütmek ve konut yapım ve finansmanı için uzun vadeli kredi sağlamak savıyla kurumsallaşmış olan TOKİ'nin AKP'yle birlikte bir özel sektör şirketi konumuna da kavuşarak konut yapımına yönelen bir kuruma dönüştüğü görülmektedir²⁴⁷².

h. Sosyal Yardım Devleti ve Borççuluk

AKP hükümetlerinin sosyal politika yaklaşımının belirleyici niteliği, Post Washington Uzlaşısı ekseninde yoksulluğu sorun olarak kabul etmesine karşın, bu sorunu 'idari' bir mesele olarak ele almasıdır²⁴⁷³. Yukarıda tartıştığımız üzere IMF programının bütün toplum kesimlerine belitsel bir olgu olarak sunulması, AKP'yi klasik popülizme hitap eden taleplere karşı koruyan bir kalkan işlevi görmüştür²⁴⁷⁴.

AKP'nin iktidara geldiği süreçte 'seküler bürokratik elitin elinde tuttuğu maddi ve manevi konumu ülkenin gerçek sahiplerine verebilmek'²⁴⁷⁵ savı, AKP'yi popülist yapan olguyken, bu olguya, buraya kadar tartıştığımız üzere neoliberal iktisadi dönüşüm eşlik etmiştir. İşsizliğin yüksek seviyelere yerleşmesi, kayıt dışı istihdam, düşük işgücü katılımı ve emek piyasasının esnekleşmesi refah alanında neoliberal unsurlar olarak nitelenirken, emeklilik ve sağlık harcamalarının işsizlik ödeneklerinden daha yüksek bir noktada seyretmesi, klasik refah devletinin tam manasıyla çözülmediğinin göstergesidir²⁴⁷⁶. Sendikaların gücünün gerilemesi ve çeşitli yasal düzenlemelerle emek piyasasının esnekleştiği bir yapıda klasik refah devletinin korumacı nitelikleri çözülürken sosyal refah harcamaları, sağlık hizmetleri gibi alanlarda yaşanan genişleme klasik refah devletinin üretici uygulamaları korumuş

²⁴⁷¹ Yeşilbağ, "Statecraft on Cement: The Politics of Land-based Accumulation in Erdoğan's Turkey", s. 2685.

²⁴⁷² Doğru, *Çılgın Projelerin Ötesinde TOKİ, Devlet ve Sermaye*, s. 136; Balaban, "İnşaat Sektörü Neyin Lokomotif?", s. 27.

²⁴⁷³ Bekmen, "Neoliberal Dönemde Türkiye'de Devlet ve Sermaye", s. 220; Özden, Bekmen, "Rebelling against Neoliberal Populist Regimes", s. 94; Serdal Bahçe, Ahmet Haşim Köse, "Social Classes and the Neo-liberal Poverty Regime in Turkey, 2002–2011", *Journal of Contemporary Asia*, C. 47, S. 4, 2017, ss. 575-76, doi:10.1080/00472336.2017.1325919.

²⁴⁷⁴ Akçay, "Türkiye'de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz", s. 55.

²⁴⁷⁵ Alper H. Yağcı, "Neoliberalizm, Popülizm ve Otoriterlik Arasında: AKP İktidarının Politik Ekonomik Niteliğine Dair Kavramsal Diyaloglar", *Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye'de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma*, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s. 213.

²⁴⁷⁶ Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, "AKP Döneminde Refah Devletinin Perforansı: Sürprizler ve Dersler", *Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye'de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma*, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s. 72; Bozkurt-Güngen, "Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey", s. 231.

ve bu ikili dönüşüm ‘sosyal neoliberalizm’ olarak kavramsallaştırılmıştır²⁴⁷⁷. Bu noktada AKP’yi sosyal neoliberalizmle uyumlu bir izleni takip eden ‘neoliberal popülist’ bir siyasal parti olarak tasnif etmek mümkündür²⁴⁷⁸.

AKP iktidarı, 2003 yılında yarı zamanlı ve geçici istihdam biçimlerini içeren ve taşeron işçi kullanımını kolaylaştıran Yeni İş Kanunu’nu yasalaştırmıştır. ‘İşçilerin yükümlülükleri ve işverenlerin hakları’nı önceleyen bir altyapıyla yasalaşan bu kanun, emeğin ikincil konumunu perçinlenmiş ve emek piyasasının esnekliğini arttırmıştır. Bu kanunla refah devletinin tam zamanlı ve formel istihdam biçimi ikincil konuma itilerek refah devletinin sosyal politikalarından sapılmasının yolu açılmıştır²⁴⁷⁹. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, AKP hükümetlerinin 12 Eylül akabinde yerleşen işgücü maliyetlerini düşük tutma ve işçi sınıfının toplu hareket edebilme yetisini dizginleme üzerine kurulu emek rejiminde önemli değişikliklere kapı aralayacak bir kurumsal ve yasal dönüşüm gerçekleştirmediği tespit edilmektedir²⁴⁸⁰. Nitekim AKP döneminde sendikalaşmada yaşanan gerilemeye koşut olarak grev sayısının da geçmiş dönemlere nispeten düştüğü ve hükümetin birçok kez grev ertelemesine gittiği görülmektedir²⁴⁸¹. Erdoğan’ın aşağıda alıntıladığımız sözleri, kanımızca bu sürekliliği serimlemektedir:

“Bu millet bize bu yetkiyi vermiştir. Milletimizin verdiği yetkiyle de OHAL’i biz iş dünyamız daha rahat çalışsın diye yapıyoruz.

²⁴⁷⁷ Tim Dorlach, “The Prospects of Egalitarian Capitalism in the Global South: Turkish Social Neoliberalism in Comparative Perspective”, **Economy and Society**, C. 44, S. 4, 2015, s. 524, doi:10.1080/03085147.2015.1090736.

²⁴⁷⁸ Yıldırım, “AKP ve Neoliberal Popülizm”, s. 91; Özden, “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, s. 221; Tuğal, “The Strengths and Limits of Neoliberal Populism: the Statism and Mass Organisation of Contemporary Rightwing Regimes”, ss. 619-22; Akça, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, s. 60; Gürel, Küçük, Taş, “The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey”, s. 463.

²⁴⁷⁹ Özden, “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, ss. 230-32; Dorlach, “The Prospects of Egalitarian Capitalism in the Global South: Turkish Social Neoliberalism in Comparative Perspective”, s. 531; Ali Murat Özdemir, Gamze Yücesan-Özdemir, “Labour Law Reform in Turkey in the 2000s: The Devil is Not Just in the Detail But Also in the Legal Texts”, **Economic and Industrial Democracy**, C. 27, S. 2, 2006, s. 327, doi:10.1177/0143831X06060592; Akçay, “Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis”, s. 8; Toprak, *Refah Devleti ve Kapitalizm 2000’li Yıllarda Türkiye’de Refah Devleti*, s. 260.

²⁴⁸⁰ Bozkurt-Güngen, “Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey”, s. 232; Aziz Çelik, “Turkey’s New Labour Regime Under the Justice and Development Party in the First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization”, **Middle Eastern Studies**, C. 51, S. 4, 2015, s. 627, doi:10.1080/00263206.2014.987665; Özdemir, Yücesan-Özdemir, “Labour Law Reform in Turkey in the 2000s: The Devil is Not Just in the Detail But Also in the Legal Texts”, s. 317.

²⁴⁸¹ Bozkurt-Güngen, “Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey”, s. 224; Çelik, “Turkey’s New Labour Regime Under the Justice and Development Party in the First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization”, s. 628; Orhangazi, **Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılğanlıklar ve Kriz Dinamikleri**, s. 209.

Soruyorum, iş dünyasında herhangi bir sıkıntınız, bir aksamanız var mı? Biz göreve geldiğimizde, 15 sene önce Türkiye’de OHAL vardı ama bütün fabrikalar hep grev tehdidi altındaydı. Hatırlayın o günleri ama şimdi böyle bir şey var mı? Tam aksine, şimdi grev tehdidi olan yere biz OHAL’den istifadeyle anında müdahale ediyoruz. Diyoruz ki “Hayır, burada greve müsaade etmiyoruz. Çünkü iş dünyamızı sarsamazsınız.” Bunun için kullanıyoruz biz OHAL’i”²⁴⁸².

Toplumu sınıf siyasetinden arındıran bu dönüşüm, beraberinde en yoksulların sosyal içerilmesini zorunlu kılmış ve AKP döneminin sosyal politikaları ‘en yoksullara erişimi’ hedeflemiştir²⁴⁸³. Bu dönemin sosyal politikalarına dair önemli dönüşümlerden birisi, sosyal refah harcamalarına başvuruların ‘Bütünleşik Yardım Sistemi’ altında birleştirilmesi ve başvuruların yurttaş lehine kolaylaştırılmasıdır. Bu olguya koşut olarak ayni ve nakdi sosyal yardımların ulaştığı hane sayısının önemli nispette arttığı gözlenmiştir²⁴⁸⁴.

Bu dönemde sosyal politikadaki dönüşümünün bir diğer etmeni ise, sosyal politikayı, AB’ye üyelik için önemli bir gereklilik olan yoksulluğu azaltmaya dönük kamu harcamaları yanında, parti örgütü, yerel yönetimler, dini vakıflar, hemşeri dayanışma kurumları ve hayır kurumları gibi farklı sosyal yardım ağlarına da açmasıdır²⁴⁸⁵. Bu olgu, kamunun klasik refah devletindeki ‘koruyucu’ konumunu talileştirirken sosyal yardımların kademeli olarak devletin, şirketlerin, vakıfların ve yoksulların dışında kalan yurttaşların ‘hayırseverliği’ne teslim edilmesini imlemektedir²⁴⁸⁶. Bir başka ifadeyle, yukarıda özetlediğimiz sınıf siyasetinin bitişi, sosyal yardımların din ve hayırseverlik üzerinden geliştiği bir yapı doğurmuştur²⁴⁸⁷.

²⁴⁸² Anadolu Ajansı, “Cumhurbaşkanı Erdoğan: OHAL’in sınırlarını biz belirleriz”, 12.07.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-ohalin-sinirlarini-biz-belirleriz/859614>.

²⁴⁸³ Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 58.

²⁴⁸⁴ Güneş Aşık, “Yoksulluk ve Sosyal Yardımların Dönüşümü”, **Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma**, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 161-62; Gürel, Küçük, Taş, “The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey”, s. 466.

²⁴⁸⁵ Özden, “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, s. 235; Yıldırım, “AKP ve Neoliberal Popülizm”, s. 100; Ayşe Buğra, Ayşen Candaş, “Change and Continuity under an Eclectic Social Security Regime: The Case of Turkey”, **Middle Eastern Studies**, C. 47, S. 3, 2011, s. 521, doi:10.1080/00263206.2011.565145.

²⁴⁸⁶ Ahmet Haşim Köse, Serdal Bahçe, “‘Hayırsever’ Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, ed. İlhan Uzel, Bülent Duru, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, s. 496; Buğra, Candaş, “Change and Continuity under an Eclectic Social Security Regime: The Case of Turkey”, s. 522.

²⁴⁸⁷ Gürçan, Mete, *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, s. 65.

Eder²⁴⁸⁸ devletin sosyal güvenlik sisteminden kademeli olarak geri çekilmesiyle eşanlı biçimde devlet ve parti temelli sosyal yardımların genişlemesini ‘sosyal devletten sosyal yardım devletine geçiş’ olarak değerlendirmektedir. Toprak’a²⁴⁸⁹ göre bu sosyal yardım devletinin belirleyici etmeninin bireyi topluma kazandırma savına yönelik refah (*welfare*) devleti uygulamalarından farklı olarak bireyi işgücüne eklemlemeyi savlayan çalışma-nimet (*workfare*) rejimi uygulamalarına yakındır.

AKP döneminde artan sosyal refah harcamalarının önemli bir birleşeni Şartlı Nakit Transferleri (ŞNT) sistemi olmuştur. DB desteğiyle sunulan ve DB’nin desteği bitince hükümetin sürdürdüğü ŞNT, eğitim ve sağlık konusunda desteğe ihtiyaç olan çocuklar adına anne (anne yoksa baba) adına sunulan nakit yardımlardır. Bu yardımların ortak noktası, hedef kitlesinin sosyal güvenlik sisteminin kapsamadığı yurttaşları kapsamasıdır²⁴⁹⁰. Program, aşırı yoksulluk içinde yaşayan hanelere, çocuklarının okula devam etmelerini ve düzenli sağlık faaliyetlerine katılmalarını şart koşarak maddi yardım sağlanmasını içermektedir²⁴⁹¹. Çeşitli standartlara göre düşük olduğu tespit edilen bu transferlerin, buna karşın yoksulluğu azaltmada etkili olduğunu söylemek mümkündür²⁴⁹². Nitekim 2003-2010 yılları arasında yardım alan en yoksul ailelerin gelirleri içinde yardım payının yükselmesine koşut olarak bu ailelerin ortalama gelirinin Türkiye genelinin üstünde arttığı tespit edilmiştir²⁴⁹³. Ayrıca bu yardımlar, Erdoğan’ın yoksul kesimlerle ‘doğrudan’ bir bağ kurmasını sağlamış ve Erdoğan’ın seçim başarılarının ve başkanlık sistemine geçişin önünü açmıştır²⁴⁹⁴. Bu noktada, sosyal yardımların AKP’nin önemli bir oy potansiyeline sahip olduğu kırsal kesim üzerinde de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Sosyal yardımlar aracılığıyla Erdoğan ile kırsal nüfus arasında kurulan bağ, tarıma yönelik sübvansiyon

²⁴⁸⁸ Mine Eder, “Retreating State? Political Economy of Welfare Regime Change in Turkey”, **Middle East Law and Governance**, C. 2, S. 2, 2010, ss. 155-56, doi:10.1163/187633710X500739.

²⁴⁸⁹ Toprak, *Refah Devleti ve Kapitalizm 2000’li Yıllarda Türkiye’de Refah Devleti*, s. 277.

²⁴⁹⁰ Buğra, Candaş, “Change and Continuity under an Eclectic Social Security Regime: The Case of Turkey”, s. 521; Özden, “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, ss. 237-39; Yılmaz, Yentürk, “Türkiye’de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü ve Devletin Yeniden Dağıtımda Değişen Rolü”, s. 41.

²⁴⁹¹ Özden, Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, s. 93.

²⁴⁹² Köse, Bahçe, “‘Hayırsever’ Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk”, s. 504.

²⁴⁹³ Özlem Albayrak, “Türkiye’de Reel Gelirlerin Gelişimi: 2003-2010”, **Prof. Dr. İsmail Türk’e Armağan**, ed. Tuncer Bulutay, Selim Soydemir, Dilek Özkök Çubukçu, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2013, ss. 637-38; Işık D. Özel, Kerem Yıldırım, “Political Consequences of Welfare Regimes: Social Assistance and Support for Presidentialism in Turkey”, **South European Society and Politics**, C. 24, S. 4, 2019, s. 485, doi:10.1080/13608746.2019.1589155.

²⁴⁹⁴ Özden, Bekmen, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, s. 93.

politikalarıyla güçlenmiş; önceki koalisyon hükümetinin tarımda uyguladığı sert neoliberal program ise, neoliberal politikaların olumsuz sonuçlarının toplum nezdinde AKP'yle ilişkilendirilmemesi sonucunu doğurmuştur²⁴⁹⁵. Yine bu olguya koşut olarak DGD'nin toplam tarım destekleri içerisindeki payının gerileyerek eski tip tarım sübvansiyonlarının tekrar uygulamaya konulduğu görülmektedir. Ancak bu durum, 1980 öncesine geri dönüldüğü anlamına gelmemelidir, zira bu sübvansiyonların içeriği incelendiğinde, orta ve büyük ölçekli üretim yapan çiftçileri teşvik etmek üzere oluşturulduğu görülmektedir²⁴⁹⁶. Buna karşın sosyal yardımlar, küçük çiftçiliğin tasfiyesini imleyen neoliberal dönüşümün çiftçiler ve proleterleşen köylüler tarafından kabul görmesini sağlamıştır²⁴⁹⁷.

Geniş anlamda özelleştirme uygulamalarını tartıştığımız bölümde değindiğimiz üzere, sağlık sektöründeki dönüşüm ve üç farklı kamu sigortası biçiminin Genel Sağlık Sigortası (GSS) altında birleştirilmesidir. Yurttaşların belirli bir prim ödeyerek eklemlendiği ve ödeme gücü olmayanların primlerinin devlet bütçesinden karşılandığı GSS ile sağlık sigortası kapsamına alınanların toplam nüfusa oranı artmıştır²⁴⁹⁸. Devlet tarafından sunulan sağlık hizmetlerine erişimi olmayan yoksullar için oluşturulan Yeşil Kart uygulamasının GSS'ye aktarılması, önceki dönemin sigorta uygulamalarından faydalanamayan enformel sektör çalışanlarını olumlu etkilemiştir²⁴⁹⁹.

AKP dönemindeki sosyal refah harcamalarına dair yöneltilen bazı eleştiriler, istihdama katılımı baskılamaması savı ile işsizliğin bireysel bir sorun ve sorumluluk olarak nitelenmesi düşüncesiyle bu harcamaların kişi başına düşen miktarının düşük tutulması ve özellikle yerel yönetimler kanalıyla iktidarın oy potansiyeli yüksek bölgelere tahsis edilmesidir²⁵⁰⁰. Sosyal refah harcamalarındaki artışa karşın, düşük gelirli hanelerde, bu harcamalar, dolaylı vergilerin gelir dağılımını bozucu etkisini

²⁴⁹⁵ Gürel, Küçük, Taş, "The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey", s. 459.

²⁴⁹⁶ Gürel, "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi", ss. 350-51.

²⁴⁹⁷ Gürel, Küçük, Taş, "The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey", s. 465.

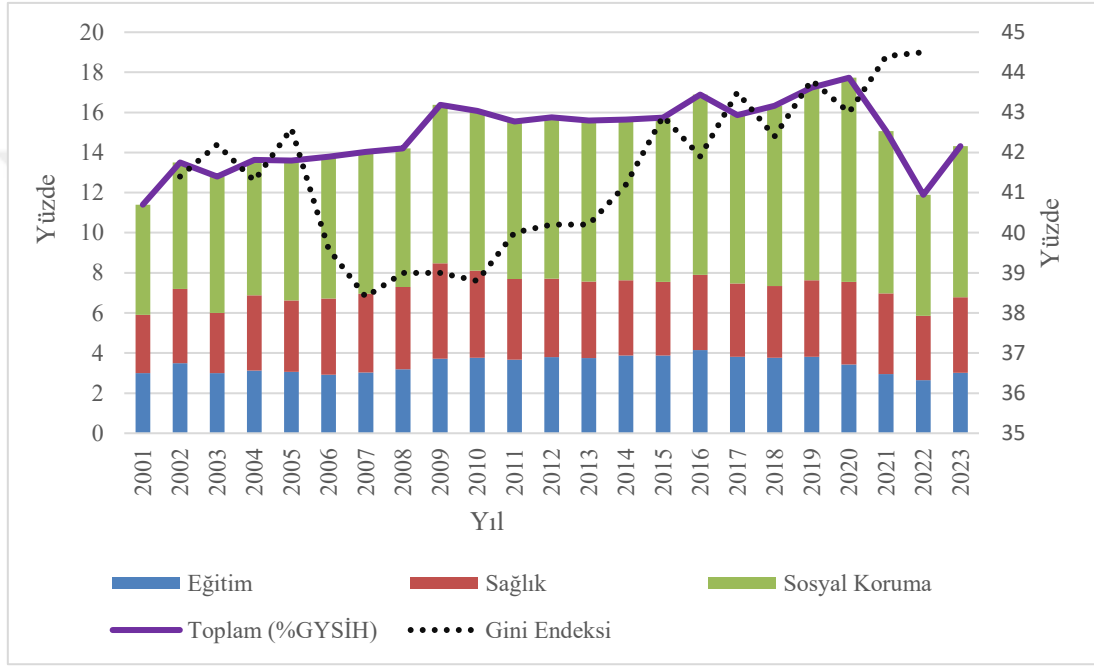
²⁴⁹⁸ Özden, "Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi", s. 234; Yıldırım, "AKP ve Neoliberal Popülizm", ss. 93-94; Akçay, "Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis", s. 11; Toprak, *Refah Devleti ve Kapitalizm 2000'li Yıllarda Türkiye'de Refah Devleti*, s. 275.

²⁴⁹⁹ Akçay, "Türkiye'de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz", s. 58.

²⁵⁰⁰ Aşık, "Yoksulluk ve Sosyal Yardımların Dönüşümü", ss. 162-63; Yılmaz, Yentürk, "Türkiye'de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü ve Devletin Yeniden Dağıtımda Değişen Rolü", ss. 29-30; Toprak, *Refah Devleti ve Kapitalizm 2000'li Yıllarda Türkiye'de Refah Devleti*, s. 281.

bastıramamakta ve bu olgu net yoksulluğun artmasına neden olmaktadır²⁵⁰¹. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, toplumda asgari ücretle çalışanların sayısı artarken reel asgari ücretin yükseldiği, eğitimin kalitesi gerilemiş olsa da eğitime erişimin nicel olarak arttığı, sağlık hizmetlerine erişimdeki gelir temelli eşitsizliklerin gerilediği ve vergi ve transfer harcamalarının gelir dağılımı üzerindeki eşitsizliği azaltıcı etkisinin düştüğü görülmektedir²⁵⁰².

Grafik 23. Sosyal Refah Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı ve Gini Katsayısı
(2001 – 2023, Türkiye)

Kaynak: DB ve SBB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur. .

Grafik 23, Türkiye’de sosyal refah harcamalarının 2001-2023 arası gelişimini göstermektedir. 1985 yılında GSYİH’nin %3,1’ini teşkil eden²⁵⁰³ sosyal refah harcamalarının 2000’li yıllar boyunca arttığı ve 2023 yılında GSYİH’nin %14,3’üne ulaştığı görülmektedir. Bu harcamalarda yaşanan artışa karşın, harcamalar OECD ortalamasının altında kalmıştır²⁵⁰⁴. Sosyal refah harcamalarındaki artış, eşitsizliklerde

²⁵⁰¹ P. Facundo Cuevas, Leonardo Lucchetti, Metin Nebiler, “Publication: What Are the Poverty and Inequality Impacts of Fiscal Policy in Turkey?”, Policy Research Working Paper 9300, Washington, DC: World Bank Group, 2020, s. 3.

²⁵⁰² Tekgüç, Yağcı, “AKP Döneminde Refah Devletinin Perforansı: Sürprizler ve Dersler”, s. 72.

²⁵⁰³ Ayşe Buğra, “Sosyal Politika Düşüncesi İçinde Eşitliğin Yeri ve Günümüz Türkiye’sinde Eşitsizlikler”, **Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye’ye Bakmak Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Hasan Cömert, Emre Özçelik, Ebru Voyvoda, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 38.

²⁵⁰⁴ Yılmaz, Yentürk, “Türkiye’de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü ve Devletin Yeniden Dağıtımda Değişen Rolü”, s. 33.

bir azalmaya yol açmamış, aksine bu dönemde eşitsizlikler artmıştır²⁵⁰⁵. Nitekim 2007’ye kadar azalma seyrinde olan Gini Endeksi 2007 sonrasında yükselişe geçmiştir. Bu anlamda, yeni sosyal devlet rejimi, eski sosyal güvenlik sistemi tarafından kapsanan kesimlerin haklarını aşındırmışken yeni refah rejiminin herkesi kapsayacak bir bütünlükten ziyade yoksullukla mücadele ve yardıma muhtaç kesimleri koruma amacına yönelik ‘seçici, enformel ve hak temelli olmayan’ yapıda olduğunu söylemek mümkündür²⁵⁰⁶. Toplumsal gruplar arasında yapılan seçicilik, aynı durumda bulunan farklı toplumsal gruptaki bireylerin yardımdan dışlanmasıyla neticelenebilmektedir. Bu olguya örnek olarak eşi vefat eden kadınlara sunulan nakdi desteğin aynı iktisadi şartlara sahip diğer yurttaşları dışlıyor olması verilebilir²⁵⁰⁷.

İktisat politikalarının seyrine koşturucu olarak, AKP döneminin sosyal politikasının önemli bir veçhesini finansallaşma, kredi genişlemesi ve borçlanmanın oluşturduğu görülmektedir. Aşırı değerli para birimi ile birlikte, kamu sosyal harcamalarındaki kademeli artışlar ve emekçi sınıfların tüketim kapasitesini artıran kredi olanaklarının genişlemesi, iktidarın karşılaştığı sorunlara karşı seçmen tabanını korumasının önünü açmıştır²⁵⁰⁸. Borççuluk (*debtfarism*) olarak nitelenen bu sosyal politikayla hanehalklarının borçlanma olanaklarındaki artış, iç talebi beslediğinden sermaye birikimi için önemli bir etmen olurken borçlanan öznelerin tüketim seviyesini yükselttiği için olası toplumsal tepkilere karşı dengeleyici bir unsur sunmaktadır²⁵⁰⁹. Bu olguya koşturucu olarak hanehalkı borçluluğu ve borçluluğun harcanabilir kişisel gelire oranı artmıştır. Reel ücretlerin baskılandığı şartlarda hanehalkı borcu ücret düşüşlerini ikame etmiş ve esas olarak temel ihtiyaçlar ve geçim masrafları için kullanılmıştır²⁵¹⁰.

Otoriter emek rejimine eklenen borççuluk, işçi sınıfı içerisinde bireyselleşmeyi tetiklemiş, ‘borçlu tüketici’, ‘sosyal yardım alıcısı’ veya ‘seçmen’

²⁵⁰⁵ Oğuz Işık, **Eşitsizlikler Kitabı 2000’ler Türkiye’nde Gelir, Tüketim ve Değişim**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s. 107.

²⁵⁰⁶ Bahçe, Köse, “Social Classes and the Neo-liberal Poverty Regime in Turkey, 2002–2011”, ss. 576, 588; Buğra, “Sosyal Politika Düşüncesi İçinde Eşitliğin Yeri ve Günümüz Türkiye’inde Eşitsizlikler”, s. 38.

²⁵⁰⁷ Yılmaz, Yentürk, “Türkiye’de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü ve Devletin Yeniden Dağıtımda Değişen Rolü”, s. 42.

²⁵⁰⁸ Bozkurt-Güngen, “Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey”, s. 228.

²⁵⁰⁹ Güngen, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, ss. 120-21.

²⁵¹⁰ Bedirhanoglu, “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?”, s. 30; Ali Rıza Güngen, **Borçlandırma Siyaseti Türkiye’de Finansal İçerilme**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 113, 119.

olarak nitelenir olan işçi sınıfının siyasal süreçlerdeki belirleyiciliği önemli düzeyde aşmıştır²⁵¹¹. Buna karşın gerek sosyal refah harcamaları gerekse finansal içerilmenin yoksullukla mücadelede bir araç olarak kullanımı, geniş kitlelerin büyüme koalisyonuna eklenmesini sağlamıştır²⁵¹².

i. Kriz ve Çıkış Arayışları

AKP’li yıllarda GEGP’nin devamı ve siyasal istikrarla beraber sağlanan büyüme koalisyonu, bu koalisyon içerisindeki çıkar çatışmalarını da beraberinde getirmiştir. Öncelikle, AKP’nin iktidara gelmesinin akabinde, MÜSİAD, GEGP’den vazgeçilmesini talep ederken TÜSİAD programın devamlılığını istemiştir. AKP, bu ikilemde siyasal olarak doğrudan ilişkili olduğu MÜSİAD’ın talebini reddederek TÜSİAD’ın desteklediği iktisat politikalarını takip etmiştir²⁵¹³. Dolayısıyla AKP’nin iktidara gelişinden bugüne büyüme koalisyonu içerisindeki sermaye içi çatışmalar mevcuttur. Bu çatışmalar iktisadi büyüme yıllarında gizlenmiş olsa da Büyük Durgunluk ile beraber tekrar açığa çıkmış ve 2008 yılında IMF’yle imzalanacak yeni anlaşmanın müzakerelerinde belirginleşmiştir.

IMF’nin vergilendirmede bilgisayarlı sisteme geçilmesi ve belediyelerin harcamalarının denetlenmesi talepleri, TÜSİAD sermayesi tarafından desteklenirken MÜSİAD sermayesi, IMF programının mali disiplin, ek vergiler ve kamu harcamalarının kısılması gerekliliklerinden ötürü bu anlaşmanın imzalanmamasını talep etmiştir. Netice itibarıyla tıkanan müzakereler, AKP’nin sermaye grupları arasındaki gerilimde tercihinin MÜSİAD’tan yana kullanmasının bir örneğidir²⁵¹⁴. Bu olgu, Bakanlar Kurulu’na da yansımıştır. Başbakan Yardımcısı Ali Babacan kemer sıkma tedbirlerinin sürdürülmesinin gerekliliğini savunurken TOBB’un başkanlığını da yapmış olan Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan bu politikaların ekonomik büyümeyi baskıladığını söylemiştir²⁵¹⁵. Benzer bir çatışma Mali Kural Kanunu sürecinde de yaşanmıştır. 2008 yılında IMF programını sürdürmemenin uluslararası piyasalarda

²⁵¹¹ Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 48; Bozkurt-Güngen, “Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey”, s. 233; Bedirhanoglu, “Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticization versus Repoliticisation Dichotomy”, s. 103.

²⁵¹² Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 71; Güngen, *Borçlandırma Siyaseti Türkiye’de Finansal İçerilme*, s. 192.

²⁵¹³ Akçay, *Para, Banka, Devlet Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası*, ss. 260-61.

²⁵¹⁴ Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 92; Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 137; Öniş, “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, s. 144.

²⁵¹⁵ Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 93.

açtığı güvensizliği telefî etmek amacıyla Babacan tarafından hazırlanan Mali Kural Kanunu, kamu harcamalarının artışıyla kurula bağlamış olmasından dolayı, icracı bakanlıkların tepkisini çekmiş ve Erdoğan, kanunu ‘ülke içindeki IMF uygulaması’ olarak niteleyerek komisyonda onaylanmasına karşın meclis genel kurulunda geri çekmiştir²⁵¹⁶. Bunun yanında, ekonominin yeniden politikleşmesi sürecinde, Erdoğan’ın talebiyle bağımsız düzenleyici kurulların yetkilerinin kademeli olarak hükümete devredildiğini gözlemlemek mümkündür. Bu düzenlemelerle hükümetin ekonomiye müdahale için kullanabileceği araçların genişlediği görülmektedir. Nitekim kriz dönemlerinde sıkça başvuru alan kredi genişlemesi politikaları, bağımsız düzenleyici kurulların yetkilerinin esnekleşmesiyle mümkün olmuştur²⁵¹⁷.

2013 yılına kadar süregelen elverişli küresel para ve finansal koşullar AKP iktidarının kendini yeniden üretebilmesine önemli katkı sunmuştur²⁵¹⁸. Dolayısıyla, sermaye hareketlerine olan bağımlılıktan ötürü uluslararası piyasalardaki dengelerle ilişkili olan farklı sermaye grupları içindeki uzlaş, 2013 yılında FED’in varlık genişlemesini kademeli olarak durduracağını duyurmasıyla birlikte daha kırılgan bir yapıya evrilmiştir. Bu olgu, dış borçluluk ve cari açığın yarattığı sorunları açığa çıkarmıştır. Sermaye girişlerinin azalmasıyla beraber TL’nin değer kaybı, faiz oranlarının arttırılarak bu değer kaybının bastırılması döngüsünü doğurmuştur²⁵¹⁹. Kuruluşundan itibaren bir ‘büyüme koalisyonu’ olan AKP’nin politika alanını daraltan bu süreç, aynı zamanda onun toplumsal meşruiyetinin de gerilemesiyle neticelenmiştir²⁵²⁰. Bu noktada, düşen meşruiyeti yeniden teşmil etmek arzusundaki politika yapıcılarının arzusu, uluslararası konjonktürün müsaade etmemesine karşın düşük faiz haddini sürdürmek olmuştur. Düşük faiz haddi politikasını sürdürmenin ulusal paranın değer kaybına neden olması, ulusal paradaki değer kaybının ithal girdi maliyetlerini etkileyerek enflasyon oranını tırmadılmış, enflasyondaki artışlar ise faiz oranlarının yükselmesini zorunlu kılmıştır²⁵²¹. Siyasetçilerin düşük faiz talebiyle

²⁵¹⁶ Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 138; Bekmen, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, s. 99.

²⁵¹⁷ Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 139.

²⁵¹⁸ Bedirhanoğlu, “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?”, s. 28.

²⁵¹⁹ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 199; Zayim, “The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey”, s. 135.

²⁵²⁰ Akçay, “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, s. 63.

²⁵²¹ Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, s. 306.

teknokratik enflasyon hedeflemesi rejiminin zorunlu kıldığı yüksek faizin çatışması, ekonominin teknokrat apolitiklikten çıkarılarak yeniden politikleştiği döneme girilmesiyle neticelenmiştir²⁵²². Yeniden politikleşme süreci, Erdoğan'ın söylemlerinde iktisat politikalarının öne çıkmasıyla neticelenmiş ve 2013 yılına dek başat olan merkez bankası bağımsızlığı savunan ve faiz indirimlerini eleştiren kesimler 'faiz lobisi' olarak tanımlanmıştır²⁵²³. Yeniden politikleşme, Post Washington Uzlaşısı'nın 'düzenleyici devlet'inin devlet kapitalizminin 'tepkisel devlet'ine (*reactive state*) geçiş olarak da değerlendirilmiştir²⁵²⁴.

2013'ten sonra klasik enflasyon hedeflemesi uygulamasından cayan TCMB, büyümeyi desteklemeye yönelik bir para politikası uygulamıştır. TL üzerindeki baskının arttığı durumlarda faiz koridorunun üst sınırından, azaldıkça ise alt bandından piyasayı fonlayan TCMB, bu politikanın döviz kurunda istikrarsızlığa yol açtığı dönemlerde yüksek faiz artışlarına gitmek durumunda kalmıştır²⁵²⁵. Para politikasının sınırlarına dayanması, beraberinde krizden çıkış için ikame politika seçeneklerinin aranmasını getirmiştir. Bu noktada öncelikle hanehalkının tüketim seviyesini arttırarak iç talebin devamlılığını sağlayacak kredi genişlemesi uygulamasına gidilmiş, 2010-11'de başlamış olan hanehalkı kredilerinin genişlemesini durdurmaya dönük tedbirler esnetilmiştir²⁵²⁶. 1990'larda KOBİ'lerin krediye erişimini kolaylaştırmak üzere ticari bankalara şirketlerce sunulan teminatları azaltarak hazine garantisi sunmaya aracı olan bir anonim şirket olarak kurumsallaşan Kredi Garanti Fonu (KGF) tekrar kullanıma alınmıştır. 2016 ve 2017 yıllarında KGF'nin KOBİ'lerin yanında büyük işletmelere de kredi kullandığı ve kefalet verdiği görülmektedir. Böylece şirketlerin kredi riskleri hazineye aktarılmıştır. Buna karşın bu politikayla yatırımlarda belirgin bir artış görülmediği ve kredi kullanan işletmelerin bu kaynağı finansal işlemler, döviz ve

²⁵²² Bedirhanoglu, "Social Constitution of the AKP's Strong State Through Financilization: State in Crisis or Crisis State?", s. 33; Kutun, "The AKP's Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management", s. 135; Bedirhanoglu, "Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticization versus Repoliticisation Dichotomy", s. 104.

²⁵²³ Bedirhanoglu, "Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticization versus Repoliticisation Dichotomy", s. 97.

²⁵²⁴ Ziya Öniş, "Turkey Under the Challenge of State Capitalism: The Political Economy of the Late AKP Era", **Southeast European and Black Sea Studies**, C. 19, S. 2, 2019, s. 205, doi:10.1080/14683857.2019.1594856.

²⁵²⁵ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılğanlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 202.

²⁵²⁶ Güngen, "Turkey's Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP's Rule", s. 126.

emlak piyasalarında değerlendirdiği gözlenmiştir²⁵²⁷. 2016 yılında kurumsallaşan Türkiye Varlık Fonu (TVF) krizden çıkış arayışları içerisinde ekonominin yeniden politikleşmesi sürecinin bir diğer adımıdır. Ziraat Bankası, Halk Bankası, Vakıfbank, Borsa İstanbul, Türkiye Petrolleri, Türk Hava Yolları'nın kamu hisselerinin %49,12'si gibi kamu varlıklarının TVF'ye aktaran hükümet, TVF dolayısıyla başta cari açık olmak üzere ülkenin iktisadi sorunlarına çözüm bulmayı, yatırım projelerine destek vermeyi ve yabancı yatırımcıları cezbetmeyi savlamıştır. Özel bir anonim şirket olarak kurumsallaşan ve önemli KİT'lerin bünyesinde bulunduran TVF, 'fiili bir özelleştirme' süreci olarak da değerlendirilmiş ve şeffaflık ile hesap verilebilirlik konusunda ciddi tartışmalara yol açmıştır²⁵²⁸.

Tablo 21. Temel Ekonomik Göstergeler (2013 – 2019, Türkiye)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	5.6	9.6	9	7.1	5	0.8	-4.7
<i>DYY (Milyon\$)</i>	1702	2785	10031	20185	22047	19851	8585
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-7.11	-3.52	0.07	1.76	-0.07	-1.55	-4.81
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	10.5	10.8	10.6	10.2	10.3	11	14
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	7.71	12.16	8.33	5.70	6.98	3.88	-3.62
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	31.04	33.68	16.32	16.41	25.41	23.08	-22.64
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-2.4	-3.47	-4.14	-5.59	-5.42	-5.12	-1.75
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	47.7	52	59.6	64.1	69.5	68.8	61.5
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	55.93	67.84	71.64	74.84	78.07	78.37	76.87
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	33.79	34.37	33.38	38.28	43.92	47.85	48.72
<i>Enflasyon</i>	18.4	9.35	7.72	9.65	8.39	10.06	6.53
<i>Faiz Oranı</i>	26	18	13.5	17.5	15.8	15	6.5
<i>Döviz Kuru (\$ – TL)</i>	1.50	1.43	1.35	1.44	1.31	1.30	1.56

Kaynak: SBB, TÜİK, TMCB EVDS ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

²⁵²⁷ Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, s. 307; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 208; Güngen, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, ss. 126-27.

²⁵²⁸ Abdullah Marufoğlu, Birol Kovancılar, **Dünyada Varlık Fonu Uygulamaları ve Türkiye Varlık Fonu**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2025, ss. 183-84; Bedirhanoglu, “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financialization: State in Crisis or Crisis State?”, s. 33; Öniş, “Turkey Under the Challenge of State Capitalism: The Political Economy of the Late AKP Era”, ss. 210-11; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 209; Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 143.

Geçici tedbirlerle ertelenen kriz dinamikleri, 2018 yılının Ağustos ayında yeniden açığa çıkmış ve bu olgu, küresel finansal sıkılaşma şartlarında, çevre ekonomilerde kredi genişlemesi yoluyla destek sağlanmasının parasal ve finansal sınırlarını ortaya koymuştur²⁵²⁹. 2018-19 krizi, düşük kamu borcu ve yüksek özel sektör dış borçluluğu ve dolarizasyonun artış eğilimi veçheleriyle 90'lı yılların krizlerinden ayrılmaktadır²⁵³⁰. Ülkenin yeni hükümet sisteminin ilk genel seçimlerinin evvelinde bu sistemin yaratacağı siyasal belirsizliklerden kaynaklanan endişeler, seçimlerin ardından ABD ile olan ikili ilişkilerde yükselen gerilimle birlikte birleşmiş ve TL'den çıkışı tetiklemiştir. İki etmenin makro iktisadi dengeler üzerindeki belirgin etkisi sonucunda TL'nin %40'ın üzerinde değer kaybetmesiyle derinleşen bu kriz, TCMB'nin Erdoğan'ın uluslararası basına yaptığı faiz indirimine ilişkin açıklamaların ardından Mayıs ayında artırdığı faiz oranlarını yeniden yükseltmesine neden olmuştur. Bu krizin belirgin etkileri, Tablo 21'de görüldüğü üzere, enflasyon oranında yaşanan yükseliş, borçlu şirketlerin bilançolarında bozulma, özellikle genç ve eğitimli kesimlerde işsizlik oranlarındaki artış ve yerleşiklerin portföy yatırımlarından çıkışı olmuştur²⁵³¹. Bunun yanında, TL'nin değer kaybı yaşadığı önceki dönem krizlerde bu değer kaybı ihracatın artmasıyla neticelenmiş ve bu artış kriz sonrası toparlanmayı hızlandırmıştır. Ancak 2018-19 krizinde yaşanan değer kaybı ithal girdi maliyetlerini arttırdığından, ihracat, krizden çıkış sürecini besleyememiştir²⁵³².

Bu kriz ortamında, TÜSİAD ve TOBB, istikrarın sağlanması için 'sıkı para politikası' uygulanması gerekliliğini vurgulamış ve bu çıkış, büyüme koalisyonu içerisinde var olan çatlağı açığa çıkarmıştır. Kemer sıkma tedbirlerini tercih eden büyük sermayenin bu talebi, Erdoğan'a dönük seçmen desteğinin azalması ve Erdoğan'ın büyüme koalisyonu içerisindeki bu gruplara karşı olan gücünü zayıflatması nedeniyle, rejim için istenmeyen bir unsurdur²⁵³³. Buna karşın krizden çıkış için Eylül 2018'de açıklanan Yeni Ekonomik Program (YEP), klasik kemer sıkma

²⁵²⁹ Güngen, "Turkey's Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP's Rule", s. 128.

²⁵³⁰ Akçay, Güngen, "Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey", s. 294.

²⁵³¹ Bedirhanoglu, "Social Constitution of the AKP's Strong State Through Financialization: State in Crisis or Crisis State?", s. 34; Orhangazi, Yeldan, "The Re-making of the Turkish Crisis", s. 461; Akçay, Güngen, "Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey", ss. 307-8; Güngen, "Turkey's Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP's Rule", s. 127; Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, ss. 89-90.

²⁵³² Orhangazi, Yeldan, "The Re-making of the Turkish Crisis", s. 491.

²⁵³³ Altınörs, Akçay, "Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey", s. 1043.

tedbirlerini içermektedir. 2018-19 krizinden çıkışa dönük politikalar, evvela TL'nin istikrara kavuşması için faiz haddinde sert bir artışla başlamış, ardından şirketler ve hanehalkının borçluluğunu telafi edebilmek için borç yapılandırmaları uygulanmış, son olarak krizden etkilenen sektörleri desteklemek için vergi indirimleri getirilerek iç talebin güçlenmesi istenmiştir. Bu noktada, YEP'teki kemer sıkma tedbirlerine kısmi aykırılık da teşkil eden krizden çıkış için uygulanan politikaların, 31 Mart yerel seçimlerine gidilirken krizin etkilerini telafi etmek ve hanehalkı ile finansal olmayan şirketlerin krediye erişim kanallarını açarak iktisadi büyümeye tekrar erişmek olduğu görülmektedir²⁵³⁴.

j. Faiz Düşürme Deneyi ve Ortodoks İktisada Dönüş

Büyük Durgunluğun ardından sağ popülist hükümetlerin kural ve yönetim temelli neoliberal programı izlememeyi yeğlemesinin benzer bir örneği, 2013 sonrasında otoriter neoliberalizmin krizinin ardından Türkiye'de yaşanmıştır²⁵³⁵. 31 Mart yerel seçimlerinde başta İstanbul ve Ankara olmak üzere metropollerin kaybı, TL'yi istikrara kavuşturmak için uygulanan yüksek faiz haddinin AKP için ne denli maliyetli olduğunu göstermiş ve faiz haddi, bağımsız merkez bankasının belirlediği teknokratik bir değişkenden ziyade siyasetin konusu haline gelmiştir. Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere, Özal döneminde serpilen, RP ve AKP'nin tabanında önemli yer tutan KOBİ'ler, uluslararası finansal piyasalara erişim kısıtlılığından ötürü düşük faiz haddine gereksinim duymaktadır. Bunun yanında, AKP döneminde yaşanan kredi genişlemesiyle tüketimini arttırmış olan ve refahları büyük ölçüde krediye erişime bağlanan hanehalkları için de düşük faiz önem arz etmektedir²⁵³⁶. Netice itibariyle, 2013 yılına kadar süregelmiş olan değerli TL ile düşük faizi birlikte sürdürebilme olanağının kaybıyla tetiklenen ve 2018'de bütün berraklığıyla açığa çıkan kriz, kemer sıkma tedbirleri ve faiz artışlarıyla aşılmaya çalışıldığında büyüme koalisyonunun dağılma tehlikesi oluşmuştur²⁵³⁷.

Ercan ve Oğuz²⁵³⁸, AKP döneminde farklı sermaye fraksiyonlarının iktisat politikası tercihlerine dair tartışmada, Post Washington Uzlaşısı'ndan yarar gören uluslararasılaşmış sermayenin, fiyat istikrarını temin edecek kurallı para politikası

²⁵³⁴ Akçay, Güngen, "Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey", s. 309; Güngen, "Turkey's Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP's Rule", s. 128.

²⁵³⁵ Akçay, "Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey", s. 91.

²⁵³⁶ Akçay, Güngen, "Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey", s. 309.

²⁵³⁷ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 96.

²⁵³⁸ Ercan, Oğuz, "Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation", ss. 104-5.

rejimi ve başta merkez bankası bağımsızlığı olmak üzere siyasetin etkisinden soyutlanmış kurumsal yapıyı yeğlediğini, buna karşın bu politikanın gerektirdiği yüksek döviz rezervi biriktirmenin zorunlu birleşeni olan yüksek faiz haddi ve değerli TL'nin KOBİ'lere zarar verdiğini vurgulamaktadır. Türkiye'de uluslararasılaşmış sermaye, artı değer üretiminin büyük kısmını gerçekleştirdiğinden, sermaye mallarının ithalatı yoluyla artı değer yaratmaya devam etmek zorunluluğu doğmaktadır. Bu olgunun KOBİ'lere verdiği zararın telafisi ise merkez bankası bağımsızlığını ortadan kaldırarak faiz oranlarını düşürmek olmuştur²⁵³⁹.

KOBİ'lerin karşılaştığı en önemli sorun, uygun maliyetli krediye erişimdir²⁵⁴⁰. Bu noktada Akçay²⁵⁴¹, Türkiye'de para politikası uygulamalarını sermaye içi fraksiyonlara göre değerlendirmekte ve büyük sermaye grupları ile diğer sermaye grupları arasında bir ayrıma gitmektedir. Başını TÜSİAD'ın çektiği büyük sermaye gruplarının döviz cinsinden borçlanma olanağına sahip olmalarından ötürü bu gruplar fiyat istikrarını ve değerli TL'yi öncelemektedir. Nitekim büyük sermaye grupları, ihracat için rekabetçi döviz kuruna değil, göreceli emek verimliliği ve göreceli artı değer üretimi gibi fiyat dışı kanallara bağlıdır. Buna karşın diğer sermaye grupları, yalnızca TL cinsinden kredi bulma olanağına sahip olduğundan bu gruplar faizlerin düşük olmasını yeğlemektedir. Diğer sermaye grupları içerisindeki ihracatçıların uluslararası piyasalardaki rekabet yetisi TL'nin düşük – rekabetçi seviyelerde tutulmasına bağlıdır. Dolayısıyla faiz haddi düştükçe TL değer kaybettiği ve TL'nin değer kaybı reel ücretleri baskıladığı için, diğer sermaye grupları içerisindeki ihracatçılar da düşük faiz uzlaşısına eklenmektedir²⁵⁴². Diğer sermaye grupları arasında ihracatçılar ve yurt içine üretim yapanlar arasındaki çatışma ise, düşük faizin döviz kuruna tesiri bağlamında yaşanmaktadır. Nitekim ihracatçılar için döviz kurunda değersizleşme sağlamayan bir faiz haddi düşük olsa dahi tercih edilir değildir. Bu nedenle Kur

²⁵³⁹ a.g.e., s. 105.

²⁵⁴⁰ Topal, "The State, Crisis and Transformation of Small and Medium-sized Enterprise Finance in Turkey", s. 221.

²⁵⁴¹ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 58.

²⁵⁴² a.g.e., s. 59.

Korumalı Mevduat (KKM)²⁵⁴³ uygulaması ile döviz kurunun belirli bir seviyede tutulması uygulaması ihracatçıların tepkisini çekmiştir²⁵⁴⁴.

Erdoğan yönetimi, 2019 yerel seçimlerinin kaybının ardından, kemer sıkma tedbirleri ve yüksek faizin tetiklediği işsizliğin seçmen tabanını eriteceğini fark etmiştir. Buna karşın, TÜSİAD sermayesinin baskısı, döviz rezervlerindeki erime ve TL'nin değer kaybı, COVID-19 sonrasında bir ortodoks restorasyonu zorunlu kılmıştır. Bu savla, ortodoks bir bürokrat kimliğiyle tanınan Naci Ağbal TCMB Başkanlığı'na getirilmiş ve Ağbal'ın 4 aylık görev süresi boyunca faiz arttırımı süreci yaşanmıştır²⁵⁴⁵. Bu noktada, 2013 sonrasında TCMB'de yaşanan sık yönetim değişikliklerinin, bir yandan büyümeyi destekleyecek düşük faiz oranlarını sürdürme isteği, diğer yandan finansal sermayenin güvenliğini muhafaza etme gerekliliği arasında gidip gelen bir politika salınıminin sonucu olarak ortaya çıktığı gözlenmektedir²⁵⁴⁶. Ayrıca 2013 sonrasında yeniden politikleşmenin kriz eğilimlerinden ders alan AKP, uluslararası finansal sermaye ve ulusal politika önceliği arasında dengeyi oluşturma kapasitesine dair tecrübe edinmiştir²⁵⁴⁷.

Ancak ortodoks tadil süreci, MÜSİAD sermayesinin önemli itirazlarını beraberinde getirmiştir. Öyle ki, bu sermaye grubuna yakın yayın organlarından Yeni Şafak gazetesi, Ağbal'ı Türkiye'nin büyümesini frenlemekle suçlamış ve faiz artışlarını 'operasyon' olarak niteleyerek, Ağbal'a ve TCMB'ye *"Bu operasyonu kimin adına çektiniz?"*²⁵⁴⁸ sorusunu yöneltmiştir. MÜSİAD sermayesinin, dolayısıyla emek yoğun sektörlerin talepleriyle şekillenen 'düşük faiz koalisyonu'nun bu karşı saldırısı, 2021 yılındaki faiz indirim süreçlerini başlatmıştır²⁵⁴⁹. Türkiye, neredeyse bütün merkez bankalarının yükselen enflasyon nedeniyle daraltıcı para politikası

²⁵⁴³ İlhan Döğüş, "Kur Korumalı Mevduat Neden Vergi Yüku Değildir?", **Görüş**21, (17.08.2022), <https://gorus21.com/kur-korumali-mevduat-neden-vergi-yuku-degildir/>; Tansel Güçlü, "KKM ve Politika Tasarımı Üzerine Tezler ve Antitezler: Heterodoks Bir Yaklaşım (I)", **Praksis Güncel**, (14.11.2023), <https://praksisguncel.org/kkm-ve-politika-tasarimi-uzerine-tezler-ve-antitezler-heterodoks-bir-yaklasim-i/>; Tansel Güçlü, "KKM ve Politika Tasarımı Üzerine Tezler ve Antitezler: Heterodoks Bir Yaklaşım (II)", **Praksis Güncel**, (17.11.2023).

²⁵⁴⁴ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 60.

²⁵⁴⁵ Ümit İzmen, Soli Özel, "The Return of the State and Its Alla Turca Version", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C. 21, S. 83, 2024, s. 13, doi:10.33458/uidergisi.1522737; Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, ss. 124-32.

²⁵⁴⁶ Zayim, "The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey", s. 136.

²⁵⁴⁷ Bedirhanoglu, "Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticization versus Repoliticisation Dichotomy", s. 104.

²⁵⁴⁸ Yeni Şafak, "Bu Operasyonu Kim Adına Çektiniz?", **Yeni Şafak**, (18.03.2021), <https://www.yenisafak.com/ekonomi/bu-operasyonu-kim-adina-ckektiniz-3614384>.

²⁵⁴⁹ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 138.

uygulamalarına yöneldiği bu dönemde esnek para politikası uygulamaya yönelmiştir²⁵⁵⁰. Negatif reel faiz politikasını kredi genişlemesi takip etmiş ve kredi genişlemesi sürecinde kamu bankaları etkin bir şekilde kullanılmıştır²⁵⁵¹.

Bu noktada Erdoğan, büyüme koalisyonu içerisinde TÜSİAD sermayesini karşısına almak pahasına, istihdamın ağırlığını kapsayan KOBİ’leri tercih ederek faiz indirimi sürecini başlatmıştır. Bu süreçte, TÜSİAD sermayesinin müttefiki ve taleplerinin sözcüsü, ana muhalefet partisi CHP önderliğinde kurumsallaşan Altılı Masa olmuştur. Muhalefet kesimi, faiz düşürme uygulamalarının Erdoğan’ın dini görüşlerinden neşet eden bir politika tasarımı olduğunu savunmuş ve bu politikaların ardında yatan sermaye sınıfı içindeki çatışmayı tahlil edememiştir. Muhalefetin merkez bankası bağımsızlığı ve liyakat temelli kurumsal restorasyon savıyla gittiği 2023 seçimlerinde Erdoğan’ın para politikası uygulamaları galip çıkmıştır²⁵⁵². Bu politikanın en büyük yan etkisi TL’nin değer kaybı neticesinde enflasyonun yükselmesi olmuştur (bkz. Tablo 22). Hızla yükselen enflasyon, konut fiyatları ve kiralarda artış ile gıda fiyatlarındaki artışla ‘hayat pahalılığı krizi’ni doğurmuştur²⁵⁵³. Hayat pahalılığı krizi 2023 seçimlerinde özellikle büyükşehirlerde iktidarın oylarını olumsuz anlamda etkilemiştir. Ancak faiz düşürme politikası, 2021-2023 arasında iktisadi büyümeyi tarihsel ortalamalara yakın tutabilmiş, iflaslar ve işsizliğin artışını önlemiş, istihdamın artışı sağlanmıştır (bkz. Tablo 22). Böylece bölüşüm şokunun bastırılması, hayat pahalılığı krizinin iktidar partisinde doğuracağı olası tahribatı önlemiştir²⁵⁵⁴.

²⁵⁵⁰ Zayim, “The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey”, s. 128.

²⁵⁵¹ İzmen, Özel, “The Return of the State and Its Alla Turca Version”, ss. 13-14.

²⁵⁵² Zayim, “The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey”, s. 131; Fatin Ş. Bulut, “Neoliberalizm ve Türkiye’nin Seçimleri Üzerine Bir Deneme”, **Birikim Güncel**, (28.07.2023), <https://birikimdergisi.com/guncel/11463/neoliberalizm-ve-turkiyenin-secimleri-uzerine-bir-deneme>.

²⁵⁵³ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, s. 139.

²⁵⁵⁴ a.g.e., s. 179.

Tablo 22. Temel Ekonomik Göstergeler (2020 – 2023, Türkiye)

	2020	2021	2022	2023
<i>İktisadi Büyüme (%)</i>	1.8	10.3	5.2	4.9
<i>DYY (Milyon\$)</i>	7507	11260	13372	10547
<i>Bütçe Dengesi (% GSYİH)</i>	-3.93	-2.54	-2.38	-5.62
<i>İşsizlik Oranı (%)</i>	13.1	12	10.4	9.4
<i>İhracat (%Yıllık Değişim)</i>	-14.62	25.06	9.93	-2.84
<i>Mal İhracı (% Yıllık Değişim)</i>	-6.19	32.76	12.86	0.57
<i>Cari Denge (%GSYİH)</i>	-4.3	-0.76	-5.1	-3.57
<i>Sanayi Üretim Endeksi (2015=100)</i>	115.5	136	143.8	145.1
<i>Reel Ücret (2015=100)</i>	118.09	121.60	120.34	164.37
<i>Dış Borç Stoğu (%GSYİH)</i>	41.63	37.76	37.57	39.09
<i>Enflasyon</i>	14.6	36.08	64.27	64.77
<i>Faiz Oranı</i>	17.03	14.00	9.04	42.50
<i>Döviz Kuru (\$ – TL)</i>	7.03	8.91	16.62	23.82

Kaynak: SBB, TÜİK, TMCB EVDS ve UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

2023 seçimlerinin ardından ekonomi yönetiminin başına önceki dönem kabinelerde görev yapmış ve ortodoks iktisat politikalarına bağlılığıyla tanınan Mehmet Şimşek getirilmiştir. Şimşek, görevi teslim alırken önceki dönemde uygulanan faiz indirme politikalarını sıkı biçimde eleştirerek ‘rasyonel ve kuralla dayalı’ politikalar dışında bir seçenek kalmadığını vurgulamıştır²⁵⁵⁵. Şimşek, şok bir faiz artışına gitmeyerek faiz artışlarını tedrici bir seyirde gerçekleştirmiş ve başta KDV artışları olmak üzere daraltıcı maliye politikası uygulamalarını yoğunlaştırmıştır. TCMB’nin yönetici kadroları yenilenmiş ve ‘piyasa dostu’ olarak bilinen isimler göreve getirilmiştir. Faiz düşürme deneyi neticesinde seçimler kazanılmış olsa da bu deneyin uluslararası hiyerarşinin sınırlarından ötürü ortaya çıkardığı ödemeler dengesi krizi ihtimali Şimşek programıyla bastırılmıştır. 2021-2023 arası uygulamaların tetiklediği enflasyonun bastırılmasının maliyeti ise ücretlilerin omzuna

²⁵⁵⁵ Dünya Gazetesi, “Mehmet Şimşek: Rasyonel Zemine Dönmek Dışında Seçenek Kalmamıştır”, **Dünya Gazetesi**, (04.06.2023), <https://www.dunya.com/ekonomi/mehmet-simsek-rasyonel-zemine-donmek-disinda-secenek-kalmamistir-haberi-695337>.

yüklenmiştir²⁵⁵⁶. Seçimlerin ardından tekrar devreye giren kemer sıkma tedbirleriyle birlikte neoliberal popülist uygulamaların telafi mekanizması da etkisini yitirmiştir. Nitekim yüksek faiz oranları altında borçlanma olanağının kalmaması ve sosyal refah harcamalarındaki kesintiler, neoliberal popülizmin içerleme politikalarını tahrip etmiştir.

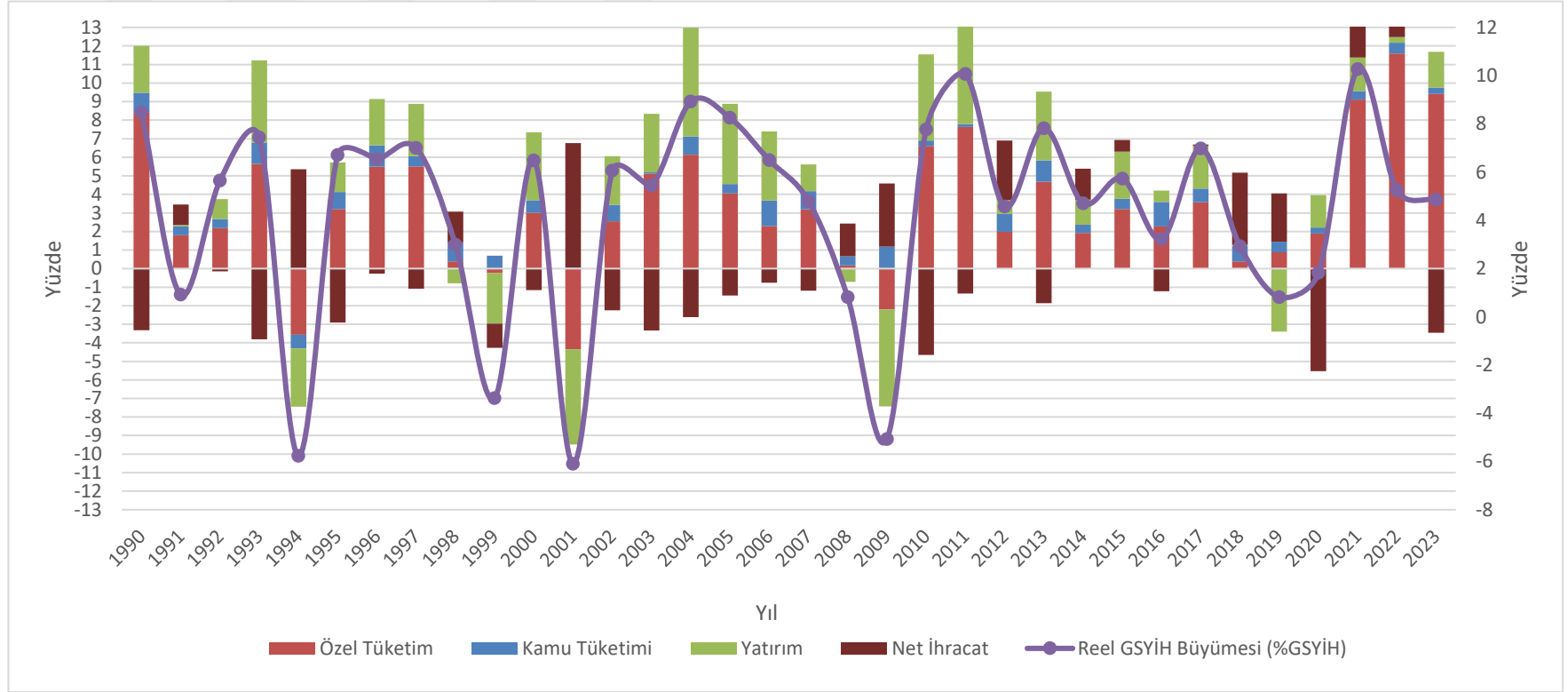
5. Büyüme Modelinin Belirlenmesi

Süreklileşen cari açık ve dış sermayeye bağımlılık, Türkiye ekonomisinin temel sorunları olarak belirginleşmektedir. 1980’li yıllardan itibaren yatırımların durgun ve düşük seviyede seyretmesi, tüketimin artan konumu ile koşut bir seyir izlemiştir. Ayrıca, işgücü payının azalması ve hanehalkı borçluluğunun artması da Türkiye ekonomisinin ayırt edici özellikleri arasında yer almaktadır²⁵⁵⁷. Bu belirleyenler ışığında Türkiye’nin büyüme modelini üç farklı safhada tartışmak mümkündür. İlk safha, 24 Ocak Kararları ile başlayan ve 1989 yılında sermaye hareketlerinin tam serbest kılınmasıyla nihayete eren sürecin olgunlaşmasını temsil eden 1990-2001 arası dönemdir. GEGP ile beraber bu dönem nihayete ermiş ve bu süreci teşmil edecek yeni bir büyüme modeline geçilmiştir. 2013 sonrasında finansal akımlarda yaşanan daralmayla birlikte bu modelin sınırlarına erişmesi neticesinde yeni bir model arayışının başladığını söylemek olasıdır.

²⁵⁵⁶ Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, ss. 199-203; İzmen, Özel, “The Return of the State and Its Alla Turca Version”, s. 14.

²⁵⁵⁷ Bahçe vd., “Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey”, s. 276.

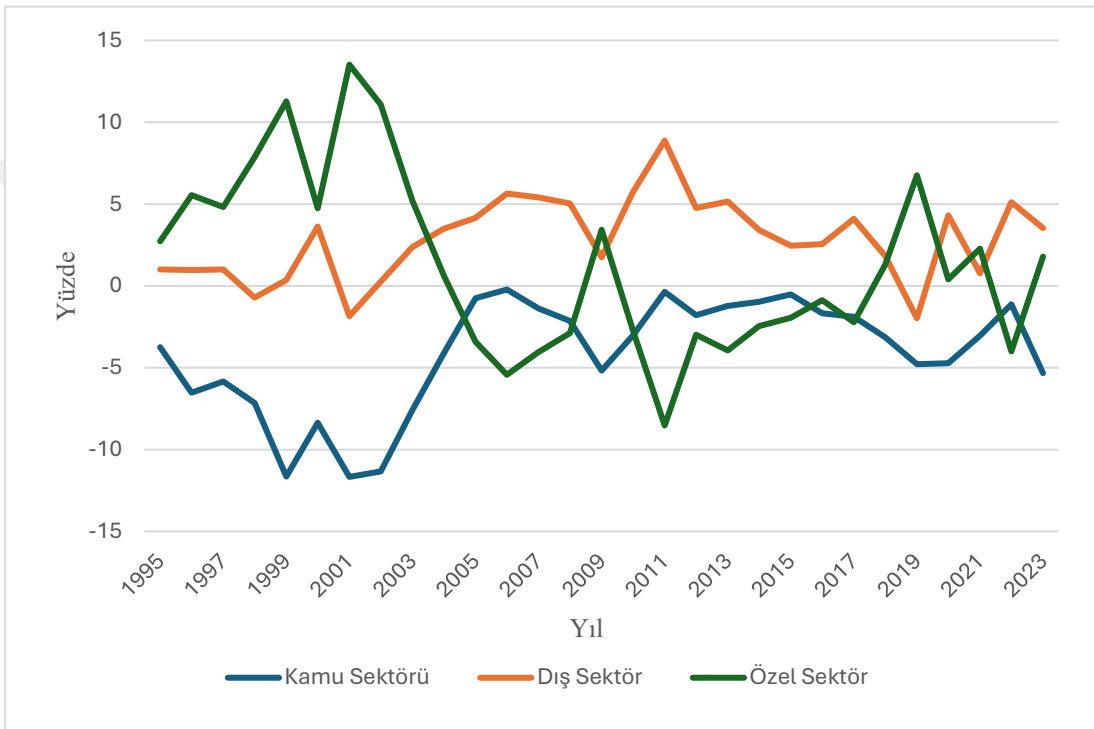
Grafik 24. Büyüme Birleşenlerinin Payı (1990 – 2023, Türkiye)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 24, Türkiye'nin büyüme birleşenlerinin payını 1990-2023 yılları itibariyle göstermektedir. Bu grafiğe göre, incelenen sürecin bütününde özel tüketim harcamaları büyümenin itici gücü olmuştur. 2000'li yılların ikinci yarısında görece bir azalma sürecine giren özel tüketim harcamalarının büyüme katkısını faiz düşürme deneyiyle birlikte yeniden güçlendiğini görmek mümkündür. Ayrıca, 2013 yılına kadar GSYİH büyüme oranının negatif olduğu yıllar haricinde net ihracatın büyümeye katkısının eksi yönde olduğunu eklemek gerekmektedir.

Grafik 25. Sektörel Finansal Denge (1995 – 2023, Türkiye)

Kaynak: IMF ve SBB verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 25, Türkiye'de 1995-2023 arasında sektörel finansal dengeleri göstermektedir. Bu grafiğe göre, GEGP programına denk gelen 2001 yılına dek kamu sektörünün finansal dengesinin negatif seyrine koşut olarak özel sektörün pozitif dengesi ve cari dengenin ılımlı bir fazla pozisyonunda olması, net ihracatın negatif katkısıyla birlikte düşünüldüğünde, Türkiye'nin iç talep itişli büyüme modeli izlediği görülmektedir.

2001-2013 yılları arasında mali disipline bağlı kalınması, IMF programı aracılığıyla yüksek pozitif reel faiz oranlarının korunması ve TL'nin değer kazanması sayesinde enflasyon etkin bir şekilde kontrol altına alınmıştır. Ayrıca, küresel finansal döngülerin genişleme aşamalarında, ülkeye sermaye çekmek için gerekli olan pozitif

reel faiz oranı kademeli olarak azalmıştır. Bu dönemde sermaye girişleri devam ettiği sürece enflasyon düşmüş ve faiz oranları da buna paralel olarak azalmıştır. Bunun yanında, Aşırı değerli TL ile mümkün olan iç talep itişli büyüme modeli, imalat sanayii ve tarımda zayıflamakta olan üretim yapısı, sürekli yüksek cari açıklar ve ekonomik büyüme için sermaye girişlerine artan bağımlılık olmuştur²⁵⁵⁸. Bu politikalarla birlikte kamu sektörünün finansal açığının ılımlı seviyelere çekilmesine koşut olarak özel sektörün finansal dengesinin negatif seyre dönüşmesi ve cari açığı imleyen dış sektörün pozitif finansal dengesinin net ihracata negatif katkıyla birleşmesi, Türkiye'nin 2013 yılına dek kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modelinin var olduğunu göstermektedir²⁵⁵⁹. Büyük Durgunluk sonrası gelişmiş ülkelerin likidite genişlemesine gitmesi, gelişmekte olan ülkelerin bu sermaye akımlarından faydalanmasının yolunu açmıştır. Finansal akımlar, 2008 – 2013 arası krediye dayalı iç talep itişli büyüme modelinin devamlılığı için politika alanı sağlanmıştır²⁵⁶⁰. Bu noktada, yukarıda tartıştığımız üzere 1980 sonrasında ihracatın 'milli öncelik' haline gelmesi ve 1980 sonrası dönüşümün ihracata dayalı büyüme modeline erişmeyi savlamasına karşın 1990 – 2013 yılları arasında net ihracatın büyümeye katkısının negatif olduğu gözlenmektedir. Bu olgunun nedeni, Türkiye'nin ihraç ürünlerinin üretiminde ihtiyaç duyduğu ara ve yatırım mallarını ithal etmesi; dolayısıyla ihracatın yapısal olarak ithalata bağımlı olmasıdır²⁵⁶¹.

2013 sonrasında kamu sektörünün finansal dengesinin negatif seyrinin artışı, özel sektörün finansal dengesinin pozitif dönmeye ve dış sektörün pozitif dengesinin kademeli olarak azalması, net ihracatın büyümeye bazı yıllarda yaptığı pozitif katkı ile birleşmiş ve Türkiye, zayıf ihracat itişli büyüme modeline geçiş yapmıştır²⁵⁶². Siyasal altyapısını ve kriz sürecini yukarıda incelediğimiz bu otoriter neoliberal dönüşüm, 2013 yılında tıkanmıştır. Bu tıkanma süreci, kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli

²⁵⁵⁸ Akçay, "Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade", ss. 980-81; Akçay, *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)*, ss. 75-76.

²⁵⁵⁹ Akçay, Hein, Jungmann, "Financialisation and Macroeconomic Regimes in Emerging Capitalist Countries Before and After the Great Recession", s. 83; Bahçe vd., "Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey", s. 280; Akçay, Güngen, "Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey", ss. 301-3; Akçay, Jungmann, "Growth Regimes, Dominant Social Blocs and Growth Strategies: Towards Varieties of Export-led Growth Regimes and Strategies in Turkey and Poland", s. 549.

²⁵⁶⁰ Zayim, "Financialized Growth and the Structural Power of Finance: Turkey's Debt-Led Growth Regime and Policy Response after the Crisis*", s. 576.

²⁵⁶¹ Bahçe vd., "Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey", s. 277.

²⁵⁶² Akçay, Jungmann, "Growth Regimes, Dominant Social Blocs and Growth Strategies: Towards Varieties of Export-led Growth Regimes and Strategies in Turkey and Poland", s. 549.

büyüme modelinin uluslararası şartlara rağmen sürdürülmesinin, AKP'nin ulusal politika alanının daralması ve iktidarın kaybedilmesi riskini de açığa vurmuştur²⁵⁶³. Böylece tıkanmadan çıkış için yeni bir büyüme modeline geçişin gerekliliği somutlaşmış ve büyüme modelinin yenilenme sürecine otoriterleşme temelli bir dizi siyasal dönüşüm eşlik etmiştir. Aşağıda Türkiye'nin büyüme modeli geçişlere neden olan iktisat ve maliye politikaları sanayisizleşme ve bağımlı finansallaşma dinamikleri başlıklarıyla detaylandırılmıştır.

a. Sanayisizleşme

Türkiye'nin iktisadi büyümesi, sermaye girişleriyle ilişkili bir yapıdadır²⁵⁶⁴. Öncelikle Türkiye, hiyerarşik küresel finansal sisteme entegrasyon biçimi nedeniyle yapısal olarak daha yüksek faiz oranlarına ve yüksek dolarizasyon oranına sahiptir ve iktisadi faaliyetlerin sermaye girişlerine bağımlı hale gelmesi, ülke ekonomisini büyük merkez bankalarının para politikası kararlarının olumsuz etkilerine karşı savunmasız hale getirmektedir²⁵⁶⁵. 2013 yılının ardından küresel likiditenin gerilemesinin akabinde, bazı girişimlere karşın Türkiye'nin iktisadi büyüme modelini kalıcı bir kalkınma sürecini gerçekleştirecek bir izleğe yerleşmediği görülmektedir²⁵⁶⁶.

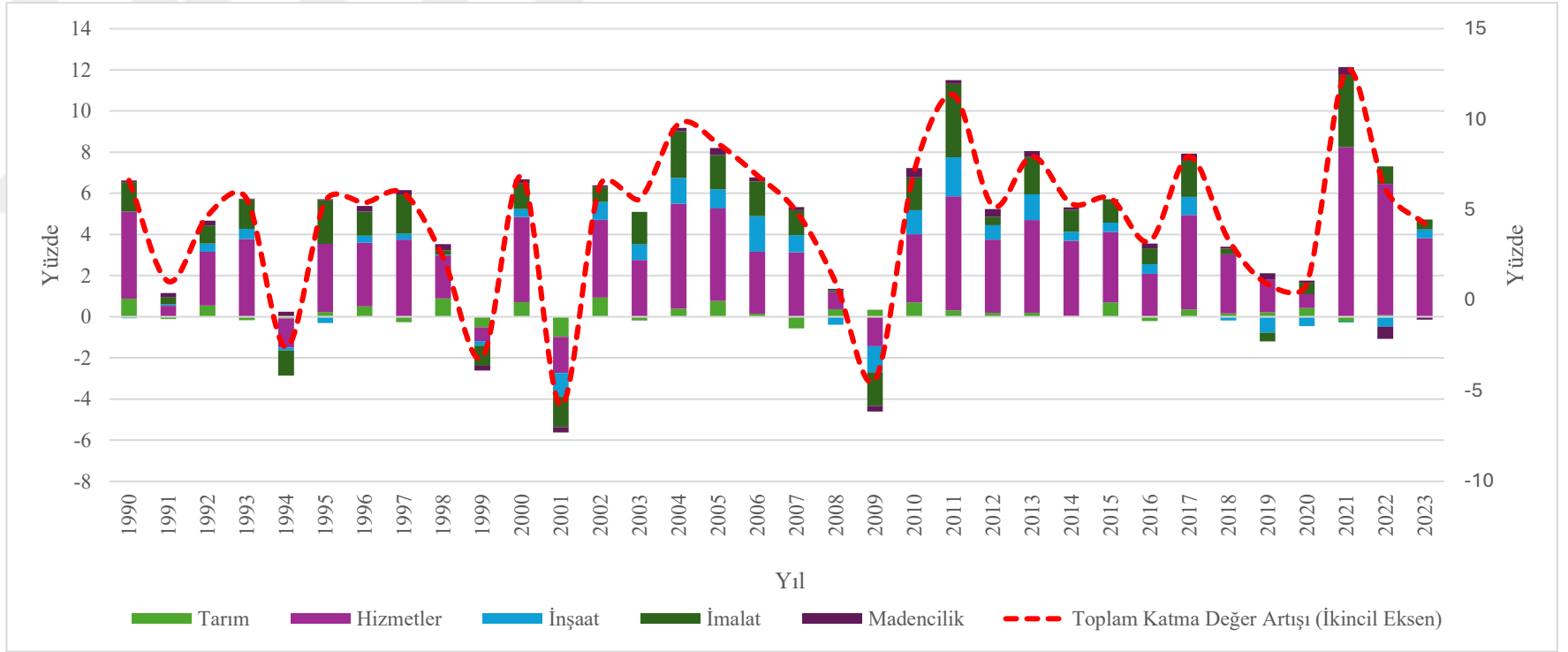
²⁵⁶³ Apaydın, Çoban, “The Political Consequences of Dependent Financialization: Capital Flows, Crisis and the Authoritarian Turn in Turkey”, s. 1047; Kutun, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, s. 141.

²⁵⁶⁴ Güngen, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, s. 123.

²⁵⁶⁵ Akçay, Güngen, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, s. 293.

²⁵⁶⁶ Güngen, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, s. 124.

Grafik 26. Katma Değer Payları (1990 – 2023, Türkiye)

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 26, Türkiye’de 1990-2023 yılları arasında katma değer üretimine sektörlerin verdiği katkı görülmektedir. Bu grafiğe göre Türkiye’de 1990’lardan sonra düzenli olarak tarımın, 2000’lerde ise imalat sanayinin katma değer payının düştüğü, buna karşın hizmetler sektöründe yükselme yaşandığı görülmektedir. Bu noktada, Gürel vd.’nin²⁵⁶⁷ ‘AKP’li yıllarda tarımsal üretimde kayda değer bir düşüş yaşanmadığı’ yönündeki tespitiyle bu çalışmadaki bulgular uyuşmamaktadır. Nitekim Grafik 26, toplam katma değer üretiminde tarımın göreceli payının düzenli olarak gerilediğini göstermektedir. Ayrıca, 2000’li yıllarda toplam katma değer üretiminde inşaatın payının arttığı gözlenmektedir. İmalat sektörünün büyümeye katkısındaki düşüş, yatırım ve kaynak dağılımının reel üretici sektörlerden hizmetler ve inşaat sektörlerine yönelmekte olduğu anlamına gelmekte ve Türkiye’nin ‘sanayisizleşme’ sürecinin belirgin bir işareti olarak değerlendirilmektedir²⁵⁶⁸. 1990’lı yıllardan itibaren sermayenin üretime dönük eylemlerden faiz getirisi arayışına yönelmesiyle başlayan sanayisizleşme süreci²⁵⁶⁹, 2001 sonrasında TL’nin aşırı değerlenmesi neticesinde yerli üretimin rekabet gücünün düşmesiyle hızlanmıştır. Nitekim ucuz ithalat, sanayide ithal ara ve yatırım malı kullanımını tetiklemiştir²⁵⁷⁰. Ayrıca, Türkiye’deki imalat sanayinin toplam katma değer üretimi içindeki payının benzer ülkelere nazaran daha düşük bir noktadan gerilemeye başlaması, literatürde ‘erken sanayisizleşme’ olarak da değerlendirilmiştir²⁵⁷¹.

²⁵⁶⁷ Gürel, Küçük, Taş, “The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey”, ss. 465-66.

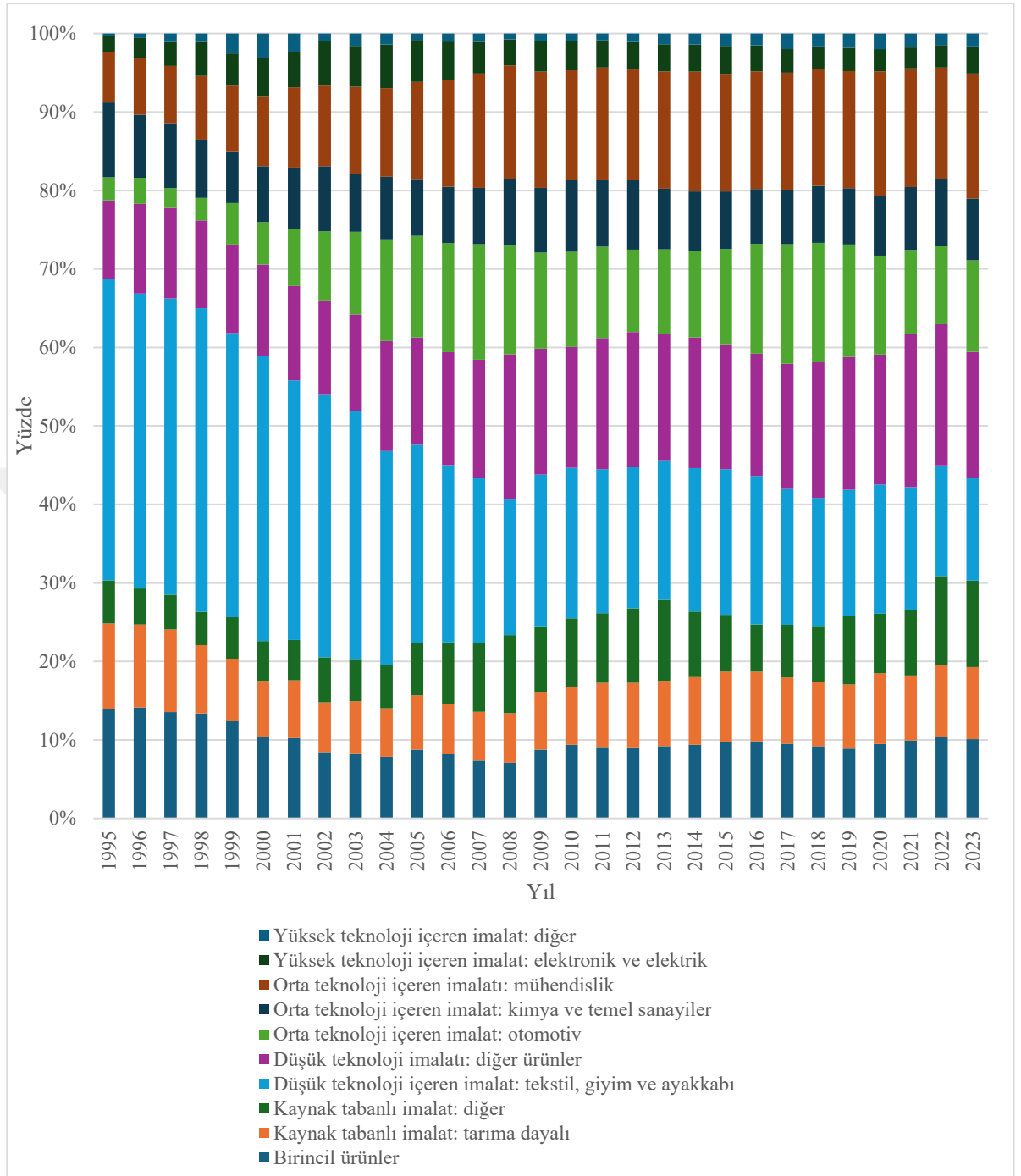
²⁵⁶⁸ Erol Taymaz, Ebru Voyvoda, “Yapısal Dönüşüm, Sanayileşme ve Sanayi Politikalar: Küresel Eğilimlerden Türkiye Ekonomisine Kısa Bir Gezinti”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mıhçı, A. Erinc Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 32; A. Erinc Yeldan, “Bir Ülkenin Ticaret Stratejisi Aynı Zamanda Sanayileşme Stratejisidir”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mıhçı, A. Erinc Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 119; Erdoğan Bakır vd., “Türkiye’de Erken Sanayisizleşme”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mıhçı, A. Erinc Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 167; Bulut, Cura, “Türkiye’de Mali Alanı Kısıtlayan Faktörlerin Belirlenmesi ve İncelenmesi”, s. 580; Zayim, “Financialized Growth and the Structural Power of Finance: Turkey’s Debt-Led Growth Regime and Policy Response after the Crisis*”, s. 546.

²⁵⁶⁹ Akkemik, Özen, “Macroeconomic and Institutional Determinants of Financialisation of Non-financial Firms: Case Study of Turkey”, s. 71.

²⁵⁷⁰ Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 154.

²⁵⁷¹ Doğruel, Doğruel, “Türkiye’de Sanayileşme ve Kriz”, s. 60; Bakır vd., “Türkiye’de Erken Sanayisizleşme”, s. 184.

Grafik 27. Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (1995 – 2023, Türkiye)

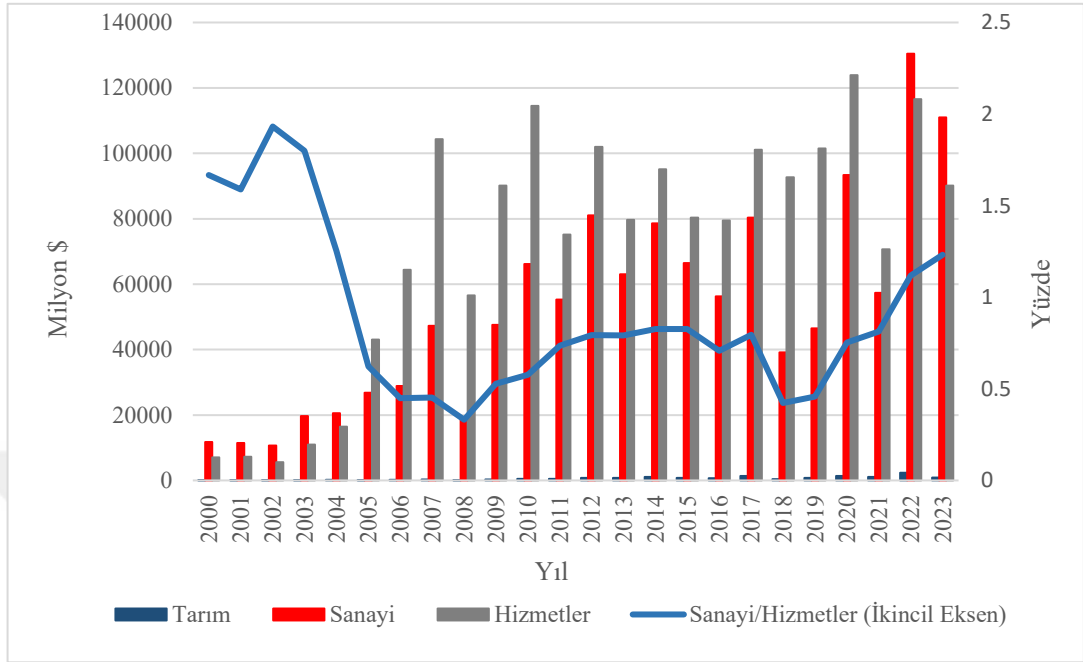

Kaynak: UNCTAD verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 27, Türkiye’de mal ihracatının sektörel dağılımını göstermektedir. 2000’li yıllar boyunca Türkiye’de yüksek teknoloji içeren imalatın toplam ihracat içindeki payının düştüğü gözlenmektedir. Ayrıca bu dönemde birincil ürünlerin ve kaynak tabanlı imalatın payı önemli nispette bir değişikliğe uğramamışken, tekstil, giyim ve ayakkabı olmak üzere ürünlerin ihracat içindeki payı azalmıştır. Bu ürünlerin azalan payının orta teknoloji otomotiv imalatı ve düşük teknoloji diğer ürünlerin

imalatındaki artışla ikame edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu grafik, Türkiye’de sanayisizleşmeye dair yukarıda sunulan anlatıyla uyum göstermektedir.

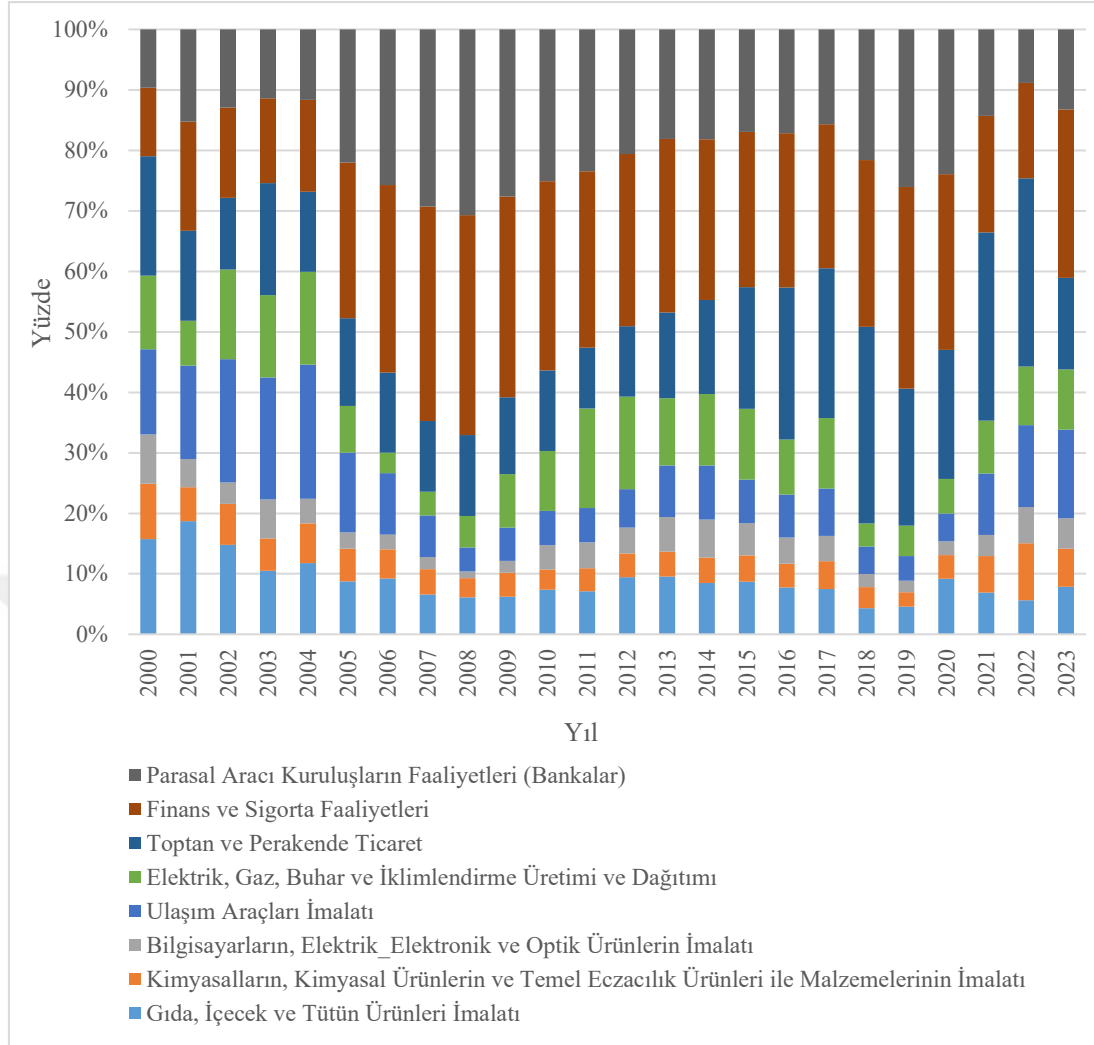
Grafik 28. DYY’lerin Sektörel Dağılımı (2000 – 2023, Türkiye)

Kaynak: TCMB EVDS verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 28, DYY’lerin sektörel dağılımını sunmaktadır. Bu grafiğe göre Türkiye’de DYY akımlarının büyük bölümü hizmetler sektörüne yönelmiştir. 2002 yılından itibaren hizmetler sektörüne yönelen DYY’lerin payı hızla yükselerek sanayi sektörüne yönelen DYY’leri önemli nispette aşmıştır. Buna karşın 2013 yılında büyüme modelinin krizi ve dönüşümüyle birlikte sanayi sektörüne yönelen DYY’lerin payının arttığı gözlenmektedir.

Grafik 29. DYY’lerin Sektörel Alt Birleşenleri (2000 – 2023, Türkiye)

Kaynak: TCMB EVDS verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 29, DYY’lerin sektörel alt birleşenlerini incelemektedir. Bu grafiğe göre Türkiye’ye yönelen DYY’lerin ilk üç kalemini parasal aracı kuruluşların faaliyetleri (bankalar), finans ve sigorta faaliyetleri ve toptan ve perakende ticaret oluşturmaktadır. İmalat sanayiine yönelen DYY’ler, hizmetler sektörünün başat üç kaleminin gerisindedir. Bu olguyla birlikte imalat sektörüne yönelen DYY’lerin katma değeri yüksek yatırım mallarından ziyade ara ve tüketim mallarına yöneldiği görülmektedir. Nitekim imalat sektörüne yönelen DYY’lerden en yüksek payı elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı ile gıda, içecek ve tütün ürünleri imalatı almıştır.

b. Bağımlı Finansallaşma Dinamikleri

Türkiye’nin neoliberal dönüşümü, diğer kapitalist ekonomilere benzer biçimde, devletle beraber toplumun da piyasaya daha fazla eklemlenmesi ve olası

sorunların finansal içerilme kanallarıyla telafi edilmesi sonucunu doğurmuştur²⁵⁷². Bu olgu, öncelikle reel birikim ile parasal birikim arasındaki bağın kopması neticesiyle açıklanmaktadır²⁵⁷³. Ayrıca finansallaşmanın gündelik hayata yerleşmesi neticesinde, yukarıda tartıştığımız üzere, hanehalkı borçluluğunda önemli artışlar olmuştur²⁵⁷⁴.

2013 sonrasındaki dönüşümle birlikte, büyüme modelinin krizinden ortodoks politikalarla çıkmayı savlayan AKP, 2018 sonrasında ‘kısmi sermaye kontrolleri’ olarak nitelenebilecek iktisat politikalarına yönelmiştir. Bu politikalar kapsamında yurtiçi yerleşikler ve ihracatçıların döviz cinsinden yaptığı işlemlere çeşitli kısıtlar getirilmiştir. TL karşısında pozisyon almayı güçleştirmek, bilançosunda önemli ölçüde yabancı para cinsinden varlık bulunan şirketlere kullandırılan kredileri sınırlamak, yerli para cinsinden varlıklarının toplam varlıklara oranı %50’nin altında olan bankaları düşük getirili kamu tahvili almaya zorlamak ve şirketlerin TL cinsinden ucuz kredilere erişebilmek için döviz varlıklarını satma şartını getirmek bu politikalara örnek verilebilir²⁵⁷⁵. Bu dönemde, ödemeler dengesi baskılarını hafifletmek ve dış finansman bağımlılığını çeşitlendirmek amacıyla, Batı merkezli finansal kuruluşlara ikame olabilecek alternatif sermaye akımlarına erişim stratejisi benimsenmiştir. Bu strateji kapsamında Çin, Katar, Güney Kore ve Birleşik Arap Emirlikleri’yle swap anlaşmaları yapılmış, Rusya nükleer enerji santrali yapımı için önemli bir kaynak aktarmış ve doğalgaz ithalat ödemelerini ertelemiştir²⁵⁷⁶.

²⁵⁷² Marois, “The Transformation of the State Financial Apparatus in Turkey since 2001”, s. 108; Güngen, *Borçlandırma Siyaseti Türkiye’de Finansal İçerilme*, s. 192.

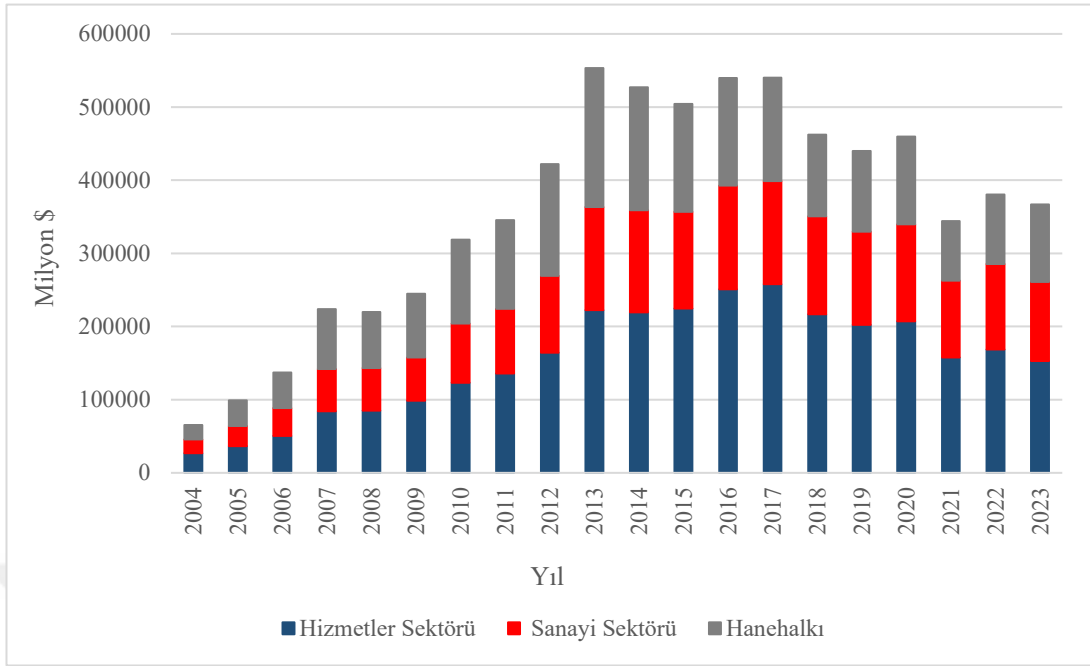
²⁵⁷³ Arın, “Türkiye’de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması”, s. 604.

²⁵⁷⁴ Elif Karaçimen, “Financialization in Turkey: The Case of Consumer Debt”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 16, S. 2, 2014, s. 162, doi:10.1080/19448953.2014.910393.

²⁵⁷⁵ Zayim, “The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey”, ss. 137-38.

²⁵⁷⁶ a.g.e., s. 138.

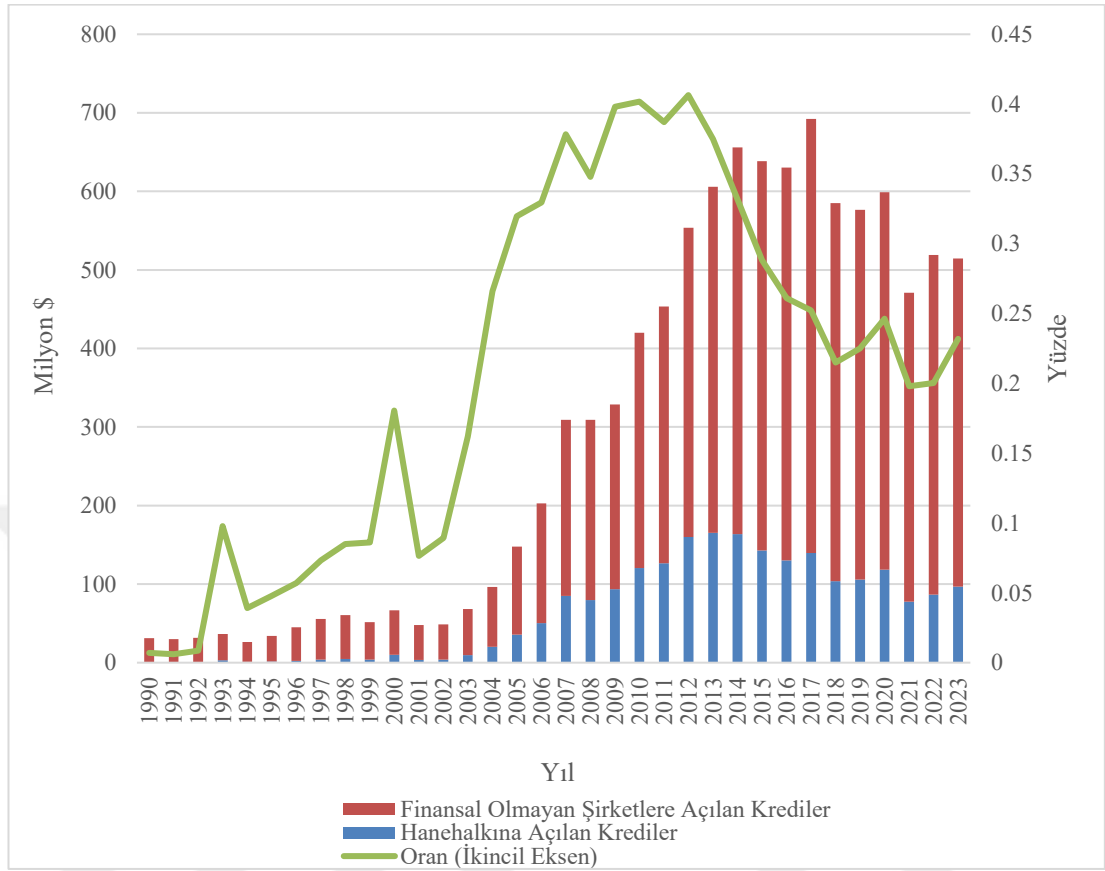
Grafik 30. Kredilerin Sektörel Dağılımı (2004 – 2023, Türkiye),

Kaynak: BDDK verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 30, kredilerin hizmetler, sanayi ve hanehalkı sektörleri arasındaki ayrışmasını serimlemektedir. Bu grafiğe göre hanehalkına açılan kredilerdeki yükseliş neticesinde hanehalkına açılan krediler sanayi sektörüne açılan kredileri aşmıştır. Bu grafiğin bir diğer belirleyeni ise hizmetler sektörüne açılan kredilerin hanehalkı ve sanayi sektörünü aşmış olmasıdır. Bu grafiğin ilk bulgusu olan hanehalkına açılan kredilerin sanayi sektörünü aşması, iç talebi arttırıcı bir olguyu gösterirken ikinci bulgusu olan hizmetler sektörünün en önemli kredi kullanıcısı olması sanayisizleşme sürecini doğrulamaktadır.

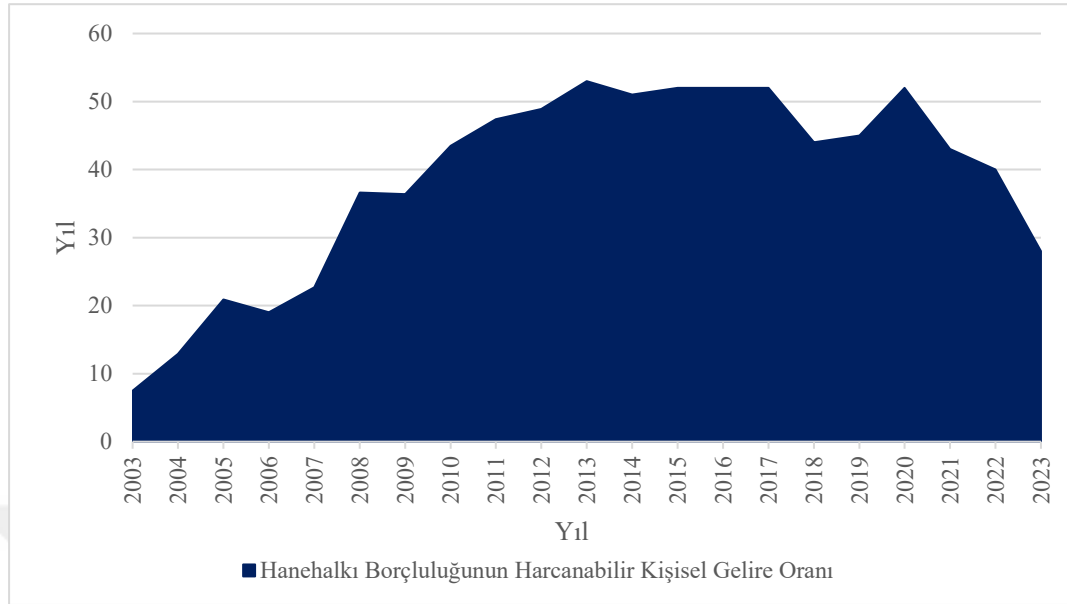
Grafik 31. Kredilerin Finansal Olmayan Şirketler ve Hanehalkı Arasında
Ayrıştırılması (1990 – 2023, Türkiye)

Kaynak: FRED verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 31, hanehalkına açılan krediler ve finansal olmayan şirketlere açılan kredileri kıyaslamaktadır. Bu grafiğe göre 1990'lı yıllar boyunca önemli bir değişken olarak görülmeyen hanehalkına açılan kredilerin 2000'li yıllar boyunca hızla arttığı ve hanehalkına açılan kredilerin finansal olmayan şirketlere açılan kredilere oranının yükseldiği gözlenmektedir. 2013 sonrasında büyüme modelinde yaşanan dönüşüm ile bu oranda kısmi bir düşüş yaşanmıştır. Bu anlamda, kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modelinin en önemli birleşeni, yukarıda tartıştığımız olgulara koşut biçimde, hanehalkının borçlanma yoluyla finansal sektöre içerilmesi olmuştur.

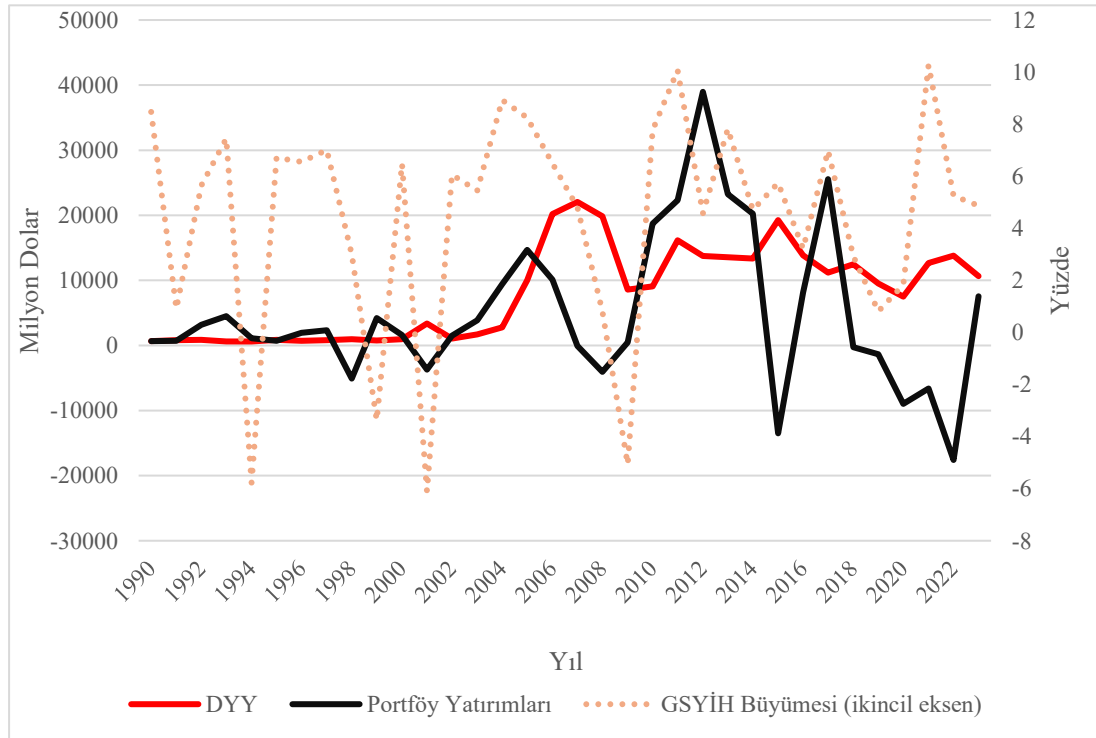
Grafik 32. Hanehalkı Borçluluğunun Harcanabilir Kişisel Gelire Oranı (Türkiye, 2003 – 2023)

Kaynak: TCMB EVDS verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 32, hanehalkı borçluluğunun harcanabilir kişisel gelire oranını göstermektedir. Bu grafiğe göre 2003 yılında %7,5 seviyesinde olan bu oranın 2013 yılında %50 seviyesini aştığı gözlenmektedir. Hanehalkı borçluluğundaki bu yükseliş, finansallaşmanın büyüme modelinin önemli bir birleşeni olduğunu doğrulamaktadır.

Grafik 33. DYY'ler, Portföy Yatırımları ve İktisadi Büyüme (1990 – 2023, Türkiye)

Kaynak: TCMB EVDS verilerince yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 33 Türkiye'nin 1990-2023 arasında DYY ve portföy yatırımlarını karşılaştırmaktadır. Bu grafiğe göre Türkiye'nin ödemeler dengesindeki dalgalanmaların başat belirleyicisinin portföy yatırımları olduğu görülmektedir²⁵⁷⁷. Bir başka ifadeyle, ulusal finans piyasaları, uluslararası sermaye akımlarındaki değişkenlere önemli nispette bağımlıdır²⁵⁷⁸. Nitekim grafikten de görüleceği üzere portföy yatırımları, kriz dönemlerinde ani çıkış seyirleri izlemektedir. Bu çıkış seyirleri, Türkiye'nin finansallaşma sürecine eklemlenme süreciyle birlikte daha keskin hale gelmiştir.

6. Genel Değerlendirme

Türkiye'nin 1980 sonrası iktisat politikalarını, sanayisizleşme, özelleştirme ve sendikasılaşma belirlemiştir. Bu politikalara 1989 sonrasında sermaye hareketlerinin tam serbestisi de tesir etmiştir. Bu politikalara geçiş, ithal ikamecilik döneminde sermaye birikimini sağlamış olan TÜSİAD sermayesinin temel talebidir. Buna ek olarak, Özal döneminde serpilmeye başlamış olan KOBİ'lerin oluşturduğu MÜSİAD sermayesi de bu politikalar dolayısıyla serpilmiştir. Ancak bu politikalar, 1990'lı yılların 'popülist karşı saldırısı' neticesinde tam manasıyla uygulanamamıştır.

2001 iktisadi krizi, Türkiye'de neoliberal dönüşümün yapısal temellerinin atıldığı bir kırılma noktası olmuştur. 1990'lı yılları şekillendiren uluslararası kuruluşların siyasa önerileri ve toplumsal talepler arasındaki çatışma, uluslararası kuruluşların tavsiye ve denetimleri eşliğinde hayata geçirilen GEGP aracılığıyla neoliberalizmin kurumsal yapısının inşasıyla son bulmuştur. Nitekim 1990 – 2001 yılları arasında sürdürülen 'yurt içi talep itişli büyüme modeli' 2001 Krizi sonrasında bir iktidar değişimiyle dönüşmüş ve 'kredi genişlemesine dayalı iç talep itişli büyüme modeliyle' ikame edilmiştir.

GEGP'nin yasalaşması ve uygulanması sürecinde siyaset, bürokrasi, sermaye kesimleri, uluslararası kuruluşlar ve toplumun önemli bir kesimi arasında geniş bir uzlaşma oluşmuştur. AKP'nin ekonomi politikaları, 1980 sonrası dönemin kötü şöhretli üçlüsü olan sanayisizleşme, özelleştirme ve sendikasılaşma süreçlerinin sürekliliğini ve GEGP'nin uygulanmasını temsil eder. Bu bağlamda, sınıf temelli siyasetin tasfiyesiyle ekonominin siyasetten arındırılması, dönemin belirleyici ekonomi-politik

²⁵⁷⁷ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, s. 213; Orhangazi, *Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*, s. 104.

²⁵⁷⁸ Bahçe vd., "Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey", s. 276.

olgusudur. Emek rejiminin otoriterleşmesiyle birlikte sınıf mücadelesinin siyasal etkisi zayıflamış, ekonomi politikaları egemen sınıf fraksiyonları arasındaki mücadelelerin bir ürünü haline gelmiştir. Böylece çatışmalar sınıflar arası mücadele olmaktan çıkıp, elitler arası rekabetin şekillendirdiği bir yapıya bürünmüştür. Dolayısıyla 2003'ten itibaren mali disiplin AKP iktisat politikalarının ana eksenini oluşturmuş; özelleştirmelere bağlılık, AB ve uluslararası sermaye nezdinde AKP'nin meşruiyetini güçlendirmiştir. Bunun sonucu olarak kamu işçilerinin güvenceli istihdamı ve sendikal örgütlülüğü büyük ölçüde tasfiye edilmiş, emek kesiminin 'baskı grubu' olma kapasitesi ciddi biçimde zayıflamıştır.

1990'lı yıllarda özellikle Anadolu'daki organize sanayi bölgelerinde küresel üretim zincirlerine taşeronluk yapan imalatçılar ile kamu ihaleleri üzerinden büyüyen inşaat ve ticaret sermayesi, AKP iktidarıyla birlikte 2000'li yıllarda giderek daha baskın bir konum elde etmiştir. Buna karşın AKP'nin TÜSİAD ile AB reformları ve Kemal Derviş döneminden miras kalan neoliberal iktisat politikaları temelinde uzlaşması bu dönemin karakteristik bir unsurudur. Dolayısıyla AKP, geleneksel tabanını oluşturan MÜSİAD sermayesi ve cumhuriyetin 'milli burjuvazi'sini temsil eden TÜSİAD sermayesi arasında, GEGP ve AB reformları dolayısıyla birleştiren bir 'baskın sosyal blok' oluşturmuş ve büyüme koalisyonu kurmuştur.

GEGP'nin AKP döneminde de kesintisiz biçimde sürdürülmesi, büyüme koalisyonunun kamusal hizmetlerin ve KİT'lerin maliyet azaltma, verimlilik artışı, devlet garantili yatırım olanakları, sendikalaşmanın önlenmesi, yatırım risklerinin toplumsallaştırılması ve güvenceli istihdamın zayıflatılması gibi hedeflerde ortaklaştığını göstermektedir. Bu politikaların sonucu olarak, özelleştirmeler ve KÖİ uygulamaları hız kazanmış; istikrarlı bir tek parti yönetimi sağlayan AKP, TÜSİAD sermayesini büyük ölçüde tatmin eden bir iktisadi ortam yaratmıştır.

Eleştirel siyasal iktisat literatüründe geniş kabul gören dönemselleştirme, 2013 yılını AKP'nin ekonomi politikasında önemli bir dönüşüm eşiği olarak konumlandırır. 2013'e kadar süren uluslararası likidite bolluğu, düşük enflasyon, değerli TL, ılımlı faiz indirimleri ve kredi genişlemesi AKP'nin politika alanını genişletmiş, neoliberal politikaların 'popülist' biçimlerle meşruiyet kazanmasına olanak tanımıştır. Neoliberal popülist politikalar ve finansal içerilme süreçleri aynı zamanda AKP'nin seçmen tabanını genişleterek geniş kitlelerin büyüme koalisyonuna eklemlenmesini sağlamıştır. Bir başka ifadeyle büyüme koalisyonunun toplumsal ayağını genişletmek

için sosyal refah harcamaları ve finansal içerilme mekanizmaları etkin biçimde kullanılmıştır. Ancak uluslararası finansal konjonktürün değişmesi hem ekonomik politikalarda hem de siyasal rejimde otoriterleşmenin yeni bir evresine geçilmesine yol açmıştır. Bu durum, Türkiye kapitalizmini uluslararası finansal hareketlere olan bağıını göstermektedir.

2013 sonrasında Türkiye'nin krediye dayalı iç talep itişli büyüme modelinin krizi, bu modelin zayıf ihracat itişli büyüme modeline geçişle tadili sonucunu doğurmuştur. Bu dönüşüme Post Washington Uzlaşısı üzerinde şekillenen kurumsal yapının emeği siyasetten soyutladığı ölçüde olanak sağladığı otoriter konsolidasyon sürecine geçilmesi eşlik etmiştir. Büyüme modelinin krizi, büyüme koalisyonuna da tesir etmiş ve sermaye fraksiyonları arasındaki çıkar çatışmaları özellikle faiz politikası etrafında kristalleşmiştir. Kredi olanaklarına duyarlı KOBİ ağırlıklı MÜSİAD sermayesi düşük faiz politikalarını desteklerken bankacılık sektörüne egemen TÜSİAD sermayesi finansal istikrarı sürdürmek amacıyla ortodoks iktisat politikalarının devamını savunmuştur.

2013 ve 2016 dönemeçlerinin ardından büyüme koalisyonu içerisindeki ağırlık TÜSİAD'dan MÜSİAD'a doğru kısmen kaymıştır. Bu dönüşüm, hem MÜSİAD'ın seçmen tabanı üzerindeki siyasal etkisinden hem de AKP'nin neoliberal ortodoksiye dayalı bir sermaye stratejisini sürdürememesinden kaynaklanmıştır. Bu dönemde kamu teşvikleri teknoloji yoğun sektörlerden inşaat, enerji ve altyapı gibi emek yoğun alanlara kaymıştır. Ancak siyasetçilerin düşük faiz talepleri ile teknokratik enflasyon hedeflemesi rejiminin zorunlu kıldığı yüksek faiz arasındaki çatışma, ekonominin teknokratik apolitiklikten çıkarak yeniden politikleştiği bir evreye girilmesine yol açmıştır.

SONUÇ

Kapitalizmin tarihsel seyri, basit bir biçimde ulusal ekonomilerin ardışık hikâyeleri üzerinden değerlendirilemeyecek ölçüde evrensel ve yapısal bir öze sahiptir. Dolayısıyla kapitalizm, üretim ilişkilerinin, devlet biçimlerinin, sermaye birikim mantığının ve sınıf mücadelelerinin birbirine yakınsayarak iç içe geçtiği bir tarihsel – toplumsal özgüllükler alanıdır. Kapitalizmin evrenselliği, tek tip bir biçim veya kurumsal modelde değil; ortak birikim mantığının farklı tarihsel izlenceler altında ürettiği çok biçimlilikte kristalleşmektedir. Bu çok biçimlilik, sistemin esnekliğinin ve krizlere uyum sağlama yetisinin bir göstergesidir. Bu bağlamda kapitalizmi anlamak için tikel ülke örneklerini sıralamak yerine, bu örneklerin üzerinde yükseldiği yapısal kırılmaları kavramsallaştırmak gerekir. Bir başka ifadeyle, kapitalizm, ortak bir ‘kapitalist tarih’ yazımına olanak verecek ölçüde bütünleşmiş bir yapıdır ve devlet müdahaleleri, bu yapının kurucu unsuru olmuştur. Kapitalizm içi – kapitalist çeşitlilikler, ortak bir kapitalist tarihe eklemlendikleri nispette, bu çeşitlilikleri birbirinden yalıtarak incelemeye dönük bir ‘kapitalizm çeşitleri’ araştırmasına bizce olanak sunmamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada izlenen yöntem, Macaristan, Brezilya ve Türkiye örnekleri üzerinden, kapitalizmin neoliberal dönem içerisinde krizlere rağmen teşmilini mümkün kılan ortak izlenceyi soyut düzeyde ortaya koymak ve ülkeler arasındaki farklılıkları bu izlence üzerinde konumlandırmaktır.

Kapitalizmin tarihini serimlemeyi şiar edinen çalışmalar, krizlerin tarihine ışık tutmalıdır. Nitekim kapitalizmin birikim yordamlarındaki dönüşüm kriz dönemlerinin bir eseridir. 1929 Büyük Buhranı, 1973 Petrol Şoku, finansallaşmanın ardından 1990’lı yıllar boyunca Meksika, Asya ülkeleri, Brezilya, Rusya, Arjantin ve Türkiye’ye yayılan gelişmekte olan ülkelerin krizleri, Büyük Durgunluk ve COVID krizi, kapitalizmin ‘güncel akılsallığı’ olarak nitelediğimiz neoliberalizm içerisinde önemli dönüşümlerle neticelenmiştir. Dolayısıyla kapitalizmi ve neoliberalizmi çeşitliliklerle birlikte sorgulayabilmek, bu olguların kriz dönemlerinin ardından taşıdığı istikrarlı özü ve dönüşüme uğramış yapıları kristalleştirmeyi gerektirmektedir.

Kapitalizmin bütün çeşitliliklerine sirayet eden ortak izlencesinin temeline dair sorgular, onun birikim mantığına odaklanmalıdır. Sermaye birikimi; emek gücünün metalaşması, artı eğer üretimi, doğanın sürekli olarak yeni üretim olanaklarına açılan bir nesne haline gelmesi ve üretken olmayan mali işlemler yoluyla artı değer genişletilmesi üzerine kurulur. Bu süreç iktisadi alanı siyasal alandan dışlamamaktadır; çünkü birikimin sürekliliği ancak devletin kurumsal kapasitesi ve

sınıf ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi aracılığıyla sağlanabilir. Devlet, bu bağlamda kapitalist birikim mantığının dışsal bir hakemi değil, içsel bir birleşenidir. Sermaye fraksiyonları arasındaki güç dengeleri, sınıf mücadeleleri ve sosyal blokların inşası, devlet biçiminin şekillenmesinde belirleyicidir. Bu nedenle, kapitalizmi anlamamanın ilk adımı, devlet-sermaye-emek üçgenini soyut düzeyde kavramaktır.

Bu noktada Poulantzas'ın devlet kuramı belirleyici bir kavramsal açıklık sunar. Poulantzas'a göre devlet, sınıf mücadelelerinin dışındaki soyut bir özne değil, bu mücadelelerin içselleştiği bir alandır. Dolayısıyla devlet, farklı sermaye fraksiyonlarının çıkarları nispetinde karşı karşıya geldiği, uzlaştığı, birbirini bastırdığı ve hegemonya kurduğu bir ilişkisellik alanıdır. Ayrıca Poulantzas'a göre otoriter devletçilik, istisnai devlet biçimlerinden ziyade demokratik rejimler içerisinde kurumsallaşan bir iktidar tekniğidir. Otoriter devletçilik, günümüzde yürütmenin gücünün merkezileşmesi ve temsili demokrasilerin değerini ve gücünü yitirmesi süreçlerine ışık tutmaktadır. Kapitalist devlet, ordoliberal teorinin anlattığı bir 'piyasa polisi' veya Hayek'in vurgusunda görülen bir 'adli müdahaleye koşullanmış organ' değil, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak üzere aktif biçimde yeniden yapılandırılan bir aygıttır. Bu kuramsal yaklaşım, neoliberal dönemde devletin dönüşümünü anlamak açısından özellikle önemlidir. Çünkü neoliberalizm, retorik olarak devletin küçülmesine vurgu yapsa da uygulamada devletin sermaye birikimi süreçlerini güvence altına almak üzere yeniden yapılandırıldığı bir 'müdahalecilik'le temayüz etmektedir.

1980'li yıllardan itibaren neoliberalizm, dünya çapında benzer kurumsal yapılar etrafında şekillenmiştir. Bu yapıları sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, finansal piyasaların derinleştirilmesi, emeğin bastırılması, para politikalarının teknokratik kurumlara devredilmesi, mali disiplinin merkezileştirilmesi, doğrudan vergilerin dolaylı vergilerle ikamesi ve özelleştirmeler olarak kristalleştirmek mümkündür. Ancak neoliberal birikim mantığı her ülkede aynı biçimde tezahür etmemiştir. Bilakis, bu öz, farklı tarihsel – siyasal bağlamlarda, farklı kurumsal biçimlerle hayata geçirilmiştir. Bu durum neoliberalizmin tek tip bir dışa vurum sunmadığı, ama tek bir mantık üzerinden çok biçimli siyasal rejimler üretebilen bir esnekliğe sahip olduğunu gösterir. Sözgelimi, Türkiye'de askeri darbenin sunduğu baskıcı araçlarla serpilen neoliberalizm, Brezilya ve Macaristan'da demokrasiye geçiş dolayısıyla kurumsallaşmıştır. Bu farklı izlenceler, yukarıda sıraladığımız uygulamaların hayata geçirilmesine farklı ölçeklerde kolaylık sağlamıştır. Bu

kurumsal yapılanmada uluslararası kuruluşların sunduğu öneri ve zorlamaların etkisini da eklemek gerekmektedir. Başta finansal yardımlar olmak üzere çeşitli desteklerin bu kuruluşların isteklerine uyulması şartına bağlanması, üç ülke için de ortak bir olgu olmuştur. Neoliberalleşme sürecinde üç ülkede de iktisadi krizlerin sonucunda özellikle finansal sermayenin karşı karşıya kaldığı risklerin toplumsallaştırılması uygulaması yaşanmıştır. Macaristan'da Bokros Paketi, Brezilya'da Real Planı ve Türkiye'de GEGP, bu kuruluşların taleplerine uygun dönüşümü hayata geçirmek üzere hazırlanmış politikaların uygulanmasını temsil etmektedir.

Neoliberal dönüşüm, çeşitli kriz dönemlerinden güçlenerek çıkmıştır. Nitekim Washington Uzlaşısı'nın 'müdahalesizlik' ölçeğinde sunduğu 'bir sınıfın çıkarına bilinçli müdahaleler zinciri'nin Post Washington Uzlaşısı ile devleti farklı ölçeklerde normatif müdahaleye çağıran bir yapıya evrilmesi, 1990'lı yılların son döneminde yaşanan krizlerin neticesidir. Post-Washington Uzlaşısı sonrasında yerleşen kurumsal düzen, Büyük Durgunluk ile birlikte önemli bir kırılma ve zayıflama yaşamıştır. Büyük Durgunluk, neoliberalizmin ideolojik meşruiyetini zayıflatmış, ancak birikim mantığını ortadan kaldırmamıştır. Aksine Büyük Durgunluk, özellikle gelişmekte olan ülkelerde neoliberalizmin kriz sonrası kurumsal yapısı olarak tanımlanabilecek otoriter neoliberalizmin yükselişini beraberinde getirmiştir. Kriz döneminde devlet, bir kez daha sermaye birikimini güvence altına almak için devreye girmiş, kamu kaynaklarıyla finans piyasaları kurtarılmış, kemer sıkma politikaları uygulanmıştır. Ancak bu dönemde, Post Washington Uzlaşısı'nın teknokrasiye açtığı geniş alanın otoriterleşme eğilimli bir yeniden siyasallaşma süreciyle tadil edildiği görülmektedir. Bu dönüşüm, neoliberalizmin ekonomik özünün korunduğu, ancak siyasal yapısının giderek otoriterleştiği bir döneme işaret eder. Bağımlı finansallaşma literatürü, Küresel Güney ülkelerinin kapitalist çeşitliliğini kristalleştirebilmek için önemli bir kavram seti sunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde finansallaşma, dışa bağımlı birikim rejimleriyle iç kırılmanlıkların birleştiği bir zemin yaratmaktadır. Bu zemin, krediye erişimin kolaylaştırdığı tüketim olanakları sayesinde otoriter siyasal biçimlerin güçlenmesi için elverişli bir yapı sağlamıştır. Sermaye hareketlerine bağımlı büyüme dinamikleri, mali disiplinin ve teknokratik düzeneklerin yeniden üretimiyle tahkim edilmiştir.

Otoriter neoliberalizmin yükselişinde belirleyici faktörlerden biri, devletin sermaye fraksiyonlarına dair siyasa önceliklerinin yeniden belirlenmesi olmuştur. Washington ve Post Washington Uzlaşısı, finansal sermayenin diğer sermaye

gruplarına nazaran ayrıcalıklı konumda tutulduğu politikaların doğumuyla neticelenmiştir. Bu olgu, neoliberal birikim mantığının yeni coğrafyalara açılması sonucunu doğurmuştur. Ancak Büyük Durgunluğun ardından, gelişmekte olan ülkelerde finansal sermayenin ani hareketlerine karşı politika üretmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu noktada, mekânlar üstü – soyut para sermaye ile mekâna bağımlı – somut reel sermaye arasındaki gerilim daha görünür olmuştur. Netice itibarıyla Büyük Durgunluk, mevcut sermaye bloklarını çözerek yeni koalisyonların oluşmasına zemin hazırlamış, dolayısıyla kriz sonrasının iktisadi önceliklerine göre yeni büyüme koalisyonları imal edilmiştir. 1990’lar boyunca neoliberalizmin ana taşıyıcısı olan küresel finans sermayesinin gücü, 2008 sonrasında birçok ülkede yerli sermaye fraksiyonlarından oluşan unsularla dengelenmeye çalışılmıştır. Milliyetçilikle kalkıncacılığı uzlaştırmaya çalışan söylemler, stratejik sektörlerle yönelik seçici destekler, emek piyasalarının üzerindeki disiplin düzeneklerinin tahkimi ve siyasal alanın merkezileştirilmesi bu dönüşümün belirgin araçları olmuştur. Bu süreçte devlet yalnızca düzenleyici bir mekanizma değil, yeni sermaye bloklarının inşasında aktif bir rol oynayan bir özne olmuştur. Bu durum, neoliberalizmin kriz sonrası evriminde bir ‘sınıf projesi’ olma konumunun başatlığını koruduğunun bir göstergesidir. Neoliberalizmin kriz sonrası evresinde siyasal biçimler; demokratik mekanizmaların aşınması ve yürütmenin merkezîleşmesi ile kristalleşmektedir. Bu süreçte rıza, neo-faşist popülizm gibi neoliberal popülizmin yeni türleri ya da 'öteki' üzerinden kurulan korku stratejileri aracılığıyla üretilmektedir.

Bu çalışmanın kavramsal temelini oluşturan büyüme modelleri yaklaşımı, bu dönüşümü serimleyebilmek için eleştirel bir analitik araç sağlamaktadır. Büyüme modelleri, bir ekonomide iktisadi büyümenin ihracat, iç talep, yatırım veya finansal genişleme gibi talep birleşenlerinin hangisinden neşet ettiğini incelemektedir. Bunun yanında büyüme modelleri yaklaşımı, uygulanan büyüme modelinin siyasal altyapısını da ihmal etmediği için büyüme modeli dolayısıyla güçlenen belirli sermaye fraksiyonlarını ve devletin yeniden yapılanan siyasal konumunu araştırmaya önem vermektedir. Bu noktada, büyüme modelleri yaklaşımının iktisat ve siyaset arasında keskin ayrımlar sunan anaakım iktisat ve CC araştırmalarından güçlü bir ayrışma olduğu görülmektedir. İhracata dayalı büyüme modelleri ihracatçı sermaye fraksiyonlarını ve ihracata yönelen sanayi burjuvazisini tahkim ederken tüketime dayalı büyüme modelleri iç pazar odaklı sermaye gruplarını, iç pazara dönük üretime lehimlenen sanayi burjuvazisini, ticaret burjuvazisini ve finansal genişlemeyi

destekleyen kesimleri güçlendirir. Dolayısıyla büyüme modelleri iktisadi strateji olma konumunu aşarak siyasal rejimlerin dönüştürücü eşiği konumuna gelmektedir.

Bu soyut çerçevenin somut karşılıklarını Macaristan, Brezilya ve Türkiye örneklerinde gözlemlemek mümkündür. Bu ülkeler, neoliberalizmin kriz dönemeçleri sonrasında aynı öz üzerine inşa edilen fakat farklı siyasal biçimler üreten üç ayrı uyarlamasını temsil etmektedir.

Macaristan örneği, neoliberalizmin milliyetçi-otoriter bir biçim altında yeniden üretildiğini göstermektedir. 1990'lı yıllardan 2010'da Orbán'ın seçilmesine dek geçen süreçte Macaristan, Post Washington Uzlaşısı'nın ilkeleri ışığında kurumsallaşmıştır. Bu kurumsallaşma, neoliberal birikimin güçlenmesini sağlarken aynı zamanda emeğin siyaset dışı tutulması nispetinde otoriterleşme için güçlü bir temel hazırlamıştır. Macaristan örneğinde büyüme koalisyonu; maliye bürokrasisi, sanayi yöneticileri ve ekonomistlerin uluslararasılaşmış kesimlerinin beklentileri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu süreç; ekonomik elitler, neoliberal iktisatçılar ve sosyalist-liberal koalisyon hükümetinin piyasa yanlısı kanatları gibi güçlü toplumsal kesimlerin desteğiyle tahkim edilmiştir. Söz konusu koalisyonun sınıfsal omurgasını ise özellikle medya ve bankacılık sektörlerinde yoğunlaşan yeni yerli burjuvazi oluşturmaktadır. Büyük Durgunluğa dönük tepkilerin ardından Orbán yönetimi altında devlet, AB üyeliğinin sağladığı dışa açıklığı sürdürürken, yeni bir yerli burjuvaziyi inşa etmeye yönelmiştir. Bu siyasal dönüşüme büyüme modelinin yeniden belirlenmesi de eşlik etmiştir. Dolayısıyla, Büyük Durgunluk öncesinde sermaye girişleri ve iç talep genişlemesiyle belirginleşen krediye dayalı iç talep itişli büyüme modeli, Büyük Durgunluk sonrasında seçici sanayi politikaları ve vergi teşvikleriyle desteklenen finansal milliyetçilik politikalarına dayanan ihracat itişli merkantilist büyüme modeliyle ikame edilmiştir. Bu dönemde büyüme koalisyonu içinde finansal yatırımlara yönelen uluslararası sermayenin ağırlığı azaldıkça, yerli sanayi burjuvazisinin konumu güçlenmiş; uluslararasılaşmış finansal sermaye ise iktidara yakın yerli sermayedarlarla ikame edilmiştir. Siyasal alanın daraltılması, medyanın kontrol altına alınması ve yürütmenin merkezileşmesi, otoriterleşmenin başat olduğu yeni büyüme koalisyonunun iktisadi mantığıyla siyasal yapısının bütünleşme sürecini yüzeye vurmaktadır.

Brezilya örneği, neoliberalizmin kırılğan sosyal koalisyonlara dayalı bir uyarlamasını temsil eder. Brezilya, 1990'lar boyunca klasik neoliberal çizginin

egemen olduğu iç talep itişli büyüme modeli uygulamıştır. Bu politikalara karşı oluşan tepkinin somutlaşması olarak görülen Lula'nın iktidara gelmesi, bu büyüme modelinin yeni bir uzlaşa çerçevesinde zayıf ihracat itişli büyüme modeliyle ikamesi sonucunu doğurmuştur. İki dönemde de büyüme koalisyonunun ideolojik tahkimatı; finans çevreleri, büyük sanayi burjuvazisi, ana akım medya ve ortodoks akademisyenlerden oluşan geniş bir 'egemen düşünce bloğu' üzerinden yükselmektedir. Lula döneminde uygulanan büyüme modeli, ihracat ve iç talep arasında bir denge kurmaya çalışırken sosyal transferlerle düşük gelirli kesimleri desteklemiştir. Bu model, neoliberal birikim mantığından kopmamış ancak daha geniş bir toplumsal uzlaşa üzerine kurulmuştur. Lula dönemi sonrasında denk gelen Büyük Durgunluk ise sermaye fraksiyonları arasındaki gerilimleri —finans sermayesi ile sanayi burjuvazisinin farklı fraksiyonları arasındaki çıkar çatışmaları— ve büyüme koalisyonunun yapısal kırılmasını ortaya çıkarmış ve bu modelin uzun vadeli istikrarını engellemiştir. İktisadi krizle bütünleşen siyasal kriz, neoliberal özü tahkim ederken siyasal yapının yargı darbesiyle sarsılmasına yol açmıştır. Bu noktada, süreklileşen neoliberal politikalar ve Temer döneminin teknokratik restorasyonundan zemin bulan otoriter neoliberalizm, Bolsonaro yönetimi altında varlığını teşmil etmiştir. Bu noktada Büyük Durgunluk ve Lula'nın iktidarı Rousseff'e devretmesi, büyüme modelinin krizini de beraberinde getirmiş ve 2002 – 2010 yılları arasında uygulanan zayıf ihracat itişli büyüme modelinden yurt içi talep itişli büyüme modeline geçilmiştir.

Türkiye örneği ise neoliberalizmin otoriterleşmeyle tahkim edilen bir biçimini temsil eder. 1980 askeri müdahalesiyle hayata geçen neoliberal dönüşüm, 1990'lı yıllarda sekteye uğramış olsa da 2001 krizi sonrası dönemde tahkim edilen neoliberal yeniden yapılanma, iktisat ve siyaseti birbirinden ayırdığı ölçüde otoriter dönüşümün zeminini hazırlamıştır. Türkiye, 1990 – 2001 arasında yurt içi talep itişli büyüme modeli uygulamış, 2001 krizinin ardından uluslararası sermaye akımlarının genişlemesiyle beraber kredi genişlemesine dayalı yurt içi talep itişli büyüme modeline geçilmiştir. 2013 sonrasında uluslararası finansal kısıtlar nedeniyle bu modelin sürdürülemez olması, yeni bir modelin arayışını beraberinde getirmiş ve bu model dönüşümü, CHS'nin merkezileşmiş otoriter yapısıyla birleşmiştir. Zayıf ihracat itişli büyüme modeline dönüşü temsil eden bu süreç, Türkiye'de sermaye blokları arasındaki çatışmaların da açığa çıkmasına yol açmıştır. Büyüme koalisyonunun seyri incelendiğinde, 1990'lar boyunca TUSİAD ile askeri ve sivil bürokratların baskın sosyal bloğu oluşturduğu ve MÜSİAD'ın bu yapıya sınırlı ölçüde

eklemlendiği; 2000'lerin ilk on yılında TÜSİAD'ın baskın konumunun MÜSİAD tarafından kısmen dengelendiği; 2010'lu yıllarda ise MÜSİAD'ın büyüme koalisyonu içinde başat özne haline geldiği görülmektedir.

İncelediğimiz üç ülke örneği, neoliberalizmin krizler sonrası evriminde ortak bir izlencenin takip edildiğini göstermektedir. Üç ülke için de neoliberal dönüşümün ilk safhası; finansallaşma, emek disiplini, kamu harcamalarının kısılması, özelleştirmeler, serbestleşme gibi neoliberal müdahale unsurları olmuştur. Bu süreçte üç ülkede de finansal sermayenin çıkarlarının başat belirleyen olduğunu ileri sürmek olasıdır. Üç ülke için de iktisadi krizler sonrasında anaakım siyasal öznelerin tasfiye edildiği ve çeperde kalan siyasal hareketlerin iktidara geldiğini gözlemlemek mümkündür. Nitekim Lula ve Erdoğan, neoliberal politikaların teşmil edilme sürecinde iktidarda olmayan ve bu politikaların sorumluluğunu taşımayan siyasal öznelerken Orbán bu iki isme göre görece anaakım bir özne olarak konumlanmış olsa dahi neoliberal politikaların maliyetini yüklenmemiştir. Lula ve Erdoğan'ın siyasal hareketlerinin yerel yönetimlerdeki uygulamalar dolayısıyla toplumun teveccühünü elde ettiğini eklemek gerekmektedir. Nitekim Lula'nın eşitliğe dayanan siyasal vaatleri ile Erdoğan'ın 'adil düzen' retoriği arasında bir koşutluk mevcuttur.

Üç ülke için de bu politikalardan zarar gören alt sınıfların bu politikalara olan rızası, finansal içerilme mekanizmaları dolayısıyla sağlanmıştır. Bu iktisat politikalarına koşut olarak üç ülkede de Post Washington Uzlaşısı ekseninde, iktisat ve siyaseti birbirinden ayrı tutmaya dayalı ve iktisadi teknokratik bir eylem olarak gören kurumsal dönüşümün egemen olduğunu görmek mümkündür. Macaristan ve Brezilya, 1990'lar boyunca neoliberal politikaların yerleşmesinde daha az dirençle karşılaşmışken Türkiye'de bu politikaların tahkimi 2001 yılından sonra gerçekleşmiştir. Merkez bankası bağımsızlığı, bağımsız düzenleyici kurumların ihdası ve emek piyasasının esnekliğini önceleyen yasal reformlar, demokrasinin gerilemesi eşliğinde 'yönetişim' normları aracılığıyla şekillenen yeni kurumsal mimarinin üç ülkede de ortak olan bir tezahürüdür. Yine bu dönemde hanehalkı borçluluğunda yaşanan artışla refah devletinin tasfiyesinin ikamesinin yaratılması, Post Washington Konsensüsü uyarınca yaşanan kurumsallaşmanın bir sonucudur. Macaristan'da Lajos Bokros, Brezilya'da Riberio Preto, Türkiye'de ise Kemal Derviş ve Ali Babacan'ın ekonomi yönetimini yönlendiren bakanlıklara atanması ve bu isimlere finansal sermayeyle ilişkili teknokrat merkez bankası başkanlarının eşlik etmesi, 'siyasetten arındırılmış' ekonomi yönetiminin varlığının somut kanıtıdır.

Büyük Durgunluk sonrası dönemde büyüme modellerinde yaşanan dönüşüm, üç ülkede de finansal sermayenin başat konumuna karşı politika önceliklerinin yeniden belirlenmesi sürecini doğurmuştur. Bu noktada üç ülkede de kamu teşviklerinin yerli sermayeye, özellikle KOBİ'lere yöneldiği görülmektedir. İncelenen ülkelere geçimlik üretime dönük tarımın kademeli olarak tasfiye edildiği ve endüstriyel tarımın yükselişe geçtiği gözlenmektedir. Brezilya ve Türkiye için ithal ikameci dönemde serpilerek yerleşik sermayedarlara ve Macaristan için NEM'in ardından gelişmeye başlayan ve 90'lar boyunca özelleştirme uygulamalarından yararlanan sermayedarlara nazaran bu dönem sonrasında serpilmeye yüz tutmuş sermaye gruplarını önceleyen iktisat politikaları, bu dönemin bir diğer önemli belirleyicisidir. Brezilya ve Türkiye'de faiz düşürme deneyi, Macaristan'da ise bankacılık sektörünün yerleştirilmesi ve KOBİ'lere yönelik ucuz kredi uygulamaları da bu politikaların bir diğer ortak yönüdür. Bir başka ifadeyle, bu ülkelerde para politikasının başat konumu, klasik maliye politikası araçları yerine para ve maliye politikasını harmanlayan uygulamalarla ikame edilmeye çalışılmıştır. Macaristan'da MKIK, Brezilya'da FIESP ve Türkiye'de MÜSİAD içinde somutlaşan sermaye gruplarının iktidardaki partilerle yakın bir bağ oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte ekonomi yönetiminde teknokrat yapının tasfiyesi ve heterodoks politikalara yakınsayan isimlerin göreve gelmesi, üç ülkenin ortaklaştığı bir diğer belirleyen olmuştur. Üç ülkede de bu politika dönüşümünün bir plan ekseninde gerçekleşmediği ve irticalen uygulanan politikalar demetinden öte gidemediği görülmektedir. Macaristan bu politikaların sürekliliğini sağlayabilmişken Brezilya ve Türkiye'de bu politikalar, temelde arızı bir para politikası uygulaması olarak belirginleşmiş ve geçici nitelikte kalmıştır. Ayrıca, üç ülke örneğinde de heterodoksiye yakınsayan politika uygulamalarının, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri azaltmaya yönelik bir yeniden dağıtım boyutu taşımadığı ve neoliberal dönüşümün emek piyasaları üzerindeki baskı mekanizmalarını derinleştirdiği gözlemlenmektedir. Macaristan'da düz vergi sistemi ve zorunlu çalışma, Brezilya'da sosyal yardım kesintileri ve Türkiye'de işsizlik ödeneğine erişimin sınırlandırılması, dolaylı vergilerden elde edilen gelirlerde yaşanan artış ile grev ertelemeleri bu eğilimin somut tezahürleridir.

Bu tablo aynı zamanda anaakım VoC yaklaşımının sınırlarını da açığa çıkarmaktadır. VoC, kapitalizmin farklı türlerini şirket temelli kurumsal tamamlayıcılıklar üzerinden sınıflandırarak gelişmiş merkez ülkeler için bir açıklama sunmayı savlamıştır. Ancak bu anlatının sunduğu ikili tasnif, bu tasnifin dışında kalan

kapitalist çeşitlilikleri serimleyebilme yetisine sahip değildir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelere açılmayı savlayan VoC temelli araştırmalar ise VoC'un şirket temelli, YKİ'yi önceleyen ve sınıf – siyaset dışı anlatısı nedeniyle yetersiz kalmaktadır. Bu çalışma, anaakım CC araştırmalarını kapsayan VoC'un bu eksikliklerini aşmayı savlayan büyüme modelleri yaklaşımı temelli bir incelemeyle, sermaye fraksiyonları, büyüme koalisyonları ve devlet biçimi arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisini neoliberalizmin kriz sonrası evrimiyle ilişkilendirerek kapsayıcı bir çerçeve sunmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda mikro ölçekte şirketlerin değil, makro ölçekte, teknokratik neoliberal dönem için bağımsız merkez bankaları ve bağımsız düzenleyici kurulların; otoriter neoliberal dönemde ise kuvvetleri elinde toplayan Brezilya ve Türkiye için Cumhurbaşkanlığı ve Macaristan için Başbakanlık'ın aracı kurum olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Kapitalizmin kriz sonrası evrimini anlamak, yalnızca geçmişi çözümlemek değil, gelecekteki siyasal mücadelelerin zeminini de kavramak anlamına gelir. Sermaye fraksiyonlarına dair önceliklerin yeniden yapılandırılması, devlet biçimlerinin dönüşümü ve büyüme modellerinin siyasal sonuçları önümüzdeki dönemin belirleyici mücadele alanları olacaktır. Bu nedenle bu çalışmada kapitalizmin geleceğini anlamak için, tekil ülke deneyimlerinden değil, bu deneyimlerin üzerinde yükseldiği yapısal eksenlerden hareket edilmesi gerekliliği serimlenmiştir.

Büyüme modeli, sermaye fraksiyonları ve siyasal yapı birlikte değerlendirildiğinde, üç ülke arasındaki ortaklıklar ve farklılıkların rastlantısal değil, yapısal olduğu görülmektedir. Macaristan, Brezilya ve Türkiye, incelediğimiz dönem olan 1990 sonrasında neoliberal akılsallık temelinde kurumsallaşmıştır. Ancak tarihsel birikim yapıları, sınıf dengeleri, kurumların biçimi ve siyasal iktidar stratejileri, birbirine yakınsayan farklı sonuçların dışavurumuyla neticelenmiştir. Bu nedenle Macaristan, Brezilya ve Türkiye birer 'örnek ülke' değil, kapitalizmin krizler sonrası esnekliğinin üç yüzü olarak okunmalıdır. Nitekim her bir ülkenin izlediği farklı büyüme modelleri, bu tarihsel, sınıfsal, kurumsal ve siyasal yapıların bir sonucudur. Büyük Durgunluk sonrasında Macaristan ve Türkiye'de otoriter neoliberalizmin engelsiz biçimde yerleşmesine karşın Brezilya'da Bolsonaro yönetimiyle somutlaşan otoriter neoliberalizmin yerleşememiş olması da bu yapıların farklılaşmasının bir neticesidir.

Bu çalışmada, neoliberalizmi ülkeler bazında 'başarı' veya 'başarısızlık' hikâyeleri üzerinden okumak yerine, krizlerin ardından yaşanan yapısal dönüşümler

üzerinden bir kavramsallaştırma çabasına girişilmiştir. Dolayısıyla, bu çalışma dolayısıyla VoC'un kurumsal istikrar varsayımını aşarak, kriz dönemlerinin ardından büyüme modelleri ve siyasal yapıların nasıl yeniden kurulduğu gösterilmiştir. Ayrıca bu çalışmada, PKİ'nin iktisadi dengeyi bir istisna olarak gören yaklaşımı sosyal teoriye tahvil edilmiş; böylece VoC literatürünün statik istikrar varsayımı, büyüme koalisyonlarının kırılganlığı dolayısıyla ikame edilmiştir. Son olarak, gelişmekte olan ülkelerde neoliberalizmin farklı siyasal yapılardaki yerleşme ve direnç unsurlarını açıklayan bir çerçeve sunulmuştur. Sonuç olarak, kapitalizmin krizler sonrası tikel ülkelerde yaşadığı evrimi anlamak, tek tek ülkelerin ekonomik performanslarına veya kurumsal yapılarına bakmaktan ibaret olamaz. Kapitalizmin evrensel birikim mantığı, bu farklılıkların üzerinde yükselir. Büyüme modelleri, sermaye fraksiyonlarının haritalanması ve siyasal yapılar bu çekirdeği farklı yollarla somutlaştırır. Bu nedenle Macaristan, Brezilya ve Türkiye örnekleri birer istisna değil, neoliberalizmin krizler sonrası esnekliğinin göstergesidir.

Bu çalışmanın literatüre katkısı üç yönlüdür: Birincisi, çalışmada anaakım CC literatürünün siyaset dışı ve şirket odaklı yaklaşımı yerine büyüme modelleri yaklaşımının siyaset ve iktisat birleşenlerini beraber inceleyen yönteminin tercihi, iktisadi tartışmaları siyasal yapılarla birlikte tartışabilmenin yolunu açmaktadır. İkincisi, bu çalışma, neoliberalizmin tek tip bir siyasal biçim üretmediğini, ancak ortak bir akılsallık üzerinden farklı tekil örneklerin farklı süreçlere karşın birbirine yakınsama eğilimini göstermektedir. Üçüncüsü, gelişmekte olan ülkelerdeki neoliberalizm tartışmalarına sermaye fraksiyonları, devletin yeniden yapılanması ve büyüme modelleri ekseninde yeni bir kavramsal açıklık sunmaktadır.

Bu noktada, bu araştırma çerçevesi üzerine inşa edilecek gelecekteki çalışmalar için yeni ve derinleştirilebilir araştırma alanları açılmaktadır. Bu çalışmada büyüme modellerinden faydalanan ve zarar gören sektörlerin tasnifi sunulmuş olsa dahi bu sektörleri derinlemesine inceleyen bir tartışma yürütülmemiştir. Bu bağlamda, incelenen ülkelerde tarım, imalat ve hizmetler sektörünün dönüşümü uygulanan büyüme modellerine lehimlenerek tarihsel bir tasnif sunma olanağı bulunmaktadır. Bu çalışmada büyüme modelini destekleyen sermaye gruplarının ayrıntılı bir haritalandırması yapılamamıştır. Araştırmanın bu sınırlılığı, gelecekteki çalışmalarda büyüme modelini destekleyen sermaye gruplarının sektörler ve ürünler temelinde ayrıştırılması yoluyla aşılabılır. Yine bu çalışmada, emek piyasalarında esnekleşmeye dönük uygulamalara değinilse dahi bu uygulamaların emekçiler arasındaki katmanlara

etkisi detaylı bir biçimde tartışılmamıştır. Söz gelimi, çalışmada emekçilerin neoliberal dönemde reel gelirlerindeki azalmayı kredi olanaklarına erişimle telafi ettikleri vurgulansa da bu eğilimin işçi sınıfının hangi katmanında daha güçlü olduğuna dair bir haritalandırma çabasına girililmemiştir. Dolayısıyla, büyüme modellerinin tüketim aracılığıyla istikrar kazandığını ileri süren literatürün, marjinal tüketim eğilimi yüksek kesimlerin bu tüketimi nasıl finanse ettiğini de içeren çalışmalarla derinleştirilmesi önemlidir. Bu çalışmada kamu teşviklerine ilişkin genel bir çerçeve sunulmuştur; ancak üç ülkede ortak bir unsur olarak öne çıkan KOBİ'ler başta olmak üzere yerli sermayeyi destekleyen kamu harcamaları ve vergi indirimlerine yönelik ayrıntılı bir sınıflandırma yapılmamıştır. Bu itibarla, büyüme koalisyonlarını güçlendirmede kullanılan maliye politikası araçlarının daha derinlikli bir biçimde incelenmesi, gelecekteki çalışmalar açısından önemli bir araştırma alanı sunmaktadır. Son olarak, üç gelişmekte olan ülke örneğine dayanan bu çalışma, ulaşılan ortaklıkların ve özgünlüklerin daha geniş bir coğrafyada da karşılık bulduğunu yadsımamaktadır. Büyüme modellerindeki dönüşümler, teknokratik kurumsallaşma, demokrasinin gerilemesi ve otoriterleşme eğilimleri, benzer siyasal – iktisadi dinamiklere sahip başka ülkelerde de belirgindir. Bu durum, büyüme modelleri ve büyüme koalisyonları tartışmasının farklı Küresel Güney ülkelerine genişletilmesine yönelik yeni araştırma imkânları sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDELAL Rawi, **Capital Rules The Construction of Global Finance**, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2007.
- ABU-EL-HAJ Jawdat, “Commentary: Brazilian Left Bonapartism and the Rise of Finance Capital: A Critique of the Internal-Bourgeoisie Thesis”, **Latin American Perspectives**, C. 43, S. 2, 2016, ss. 207-16, doi:10.1177/0094582X16632028.
- ACEMOĞLU Daron, “To Go Forward, Turkey”, **Bloomberg**, (30.08.2018), <https://www.bloomberg.com/view/articles/2018-08-30/to-go-forward-turkey-must-look-back?embedded-checkout=true>.
- ACEMOĞLU Daron, Murat ÜÇER, “The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002-2015: Political Dynamics, the European Union and the Institutional Slide”, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass: National Bureau of Economic Research, 2015.
- AÇIKEL Fethi, “**Kutsal Mazlumluk**”tan “**Makyavelist Despotizm**”e **AKP Otoriterliğinin Psikopatolojisi**, 2. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- ADAİR Bianca L., “Interest Articulation in Communist Regimes: The New Economic Mechanism in Hungary, 1962–1980”, **East European Quarterly**, C. 37, S. 1, 2003, ss. 101-26.
- ADAM Jan, **Social Costs of Transformation to a Market Economy in Post-Socialist Countries: The Cases of Poland, the Czech Republic and Hungary**, London and New York: Palgrave Macmillan, 1999.
- ADAMAN Fikret, Bengi AKBULUT, “Erdoğan’s Three-Pillared Neoliberalism: Authoritarianism, Populism and Developmentalism”, **Geoforum**, C. 124, 2021, ss. 279-89, doi:10.1016/j.geoforum.2019.12.013.
- ADIGÜZEL Fatih Serkant, Mustafa KABA, Murat KOYUNCU, “Otoriterleşme ve İhalelerde Artan Kayırmacılık”, **Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma**, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 23-43.
- ÁGH Attila, “The Decline of Democracy in East-Central Europe”, **Problems of Post-Communism**, C. 63, S. 5-6, 2016, ss. 277-87, doi:10.1080/10758216.2015.1113383.
- AGLIETTA Michel, **A Theory of Capitalist Regulation**, London: NLB, 1979.

- AĞIR Seven, “Milli İktisattan Önce Milli İktisat: Osmanlı Merkantilizmi?”, **Sonrası Kalır Milli İktisat İktisadi Düşünce ve İktisat Tarihi**, ed. Seven Ağır, Alp Yücel Kaya, 2. Baskı., Ankara: İmge Kitabevi, 2023, ss. 22-54.
- AHMAD Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, 9. Baskı., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.
- , **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 15. Basım., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015.
- AK PARTİ, “‘İstemezük’ Tavırlarından Vazgeçmediler”, 25.02.2014, <https://akparti.org.tr/haberler/istemez%C3%BCk-tavirlarindan-vazgecmедiler/>.
- AKÇA İsmet, “1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 27-67.
- AKÇAY Ümit, “Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey”, **Contemporary Politics**, C. 27, S. 1, 2021, ss. 79-104, doi:10.1080/13569775.2020.1845920.
- , **Kapitalizmi Planlamak Türkiye’de Planlama ve DPT’nin Dönüşümü**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007.
- , **Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023)**, İstanbul: Doğan Kitap, 2024.
- , “Neoliberal Populism in Turkey and Its Crisis”, IPE Working Papers, Berlin: Berlin School of Economics and Law, Institute for International Political Economy, 2018, https://www.ipe-berlin.org/fileadmin/institut-ipe/Dokumente/Working_Papers/IPE_WP_100.pdf.
- , **Para, Banka, Devlet Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009.
- , “Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp’s Initial Decade”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 26, S. 6, 2024, ss. 972-87, doi:10.1080/19448953.2024.2311489.
- , “Türkiye’de 2002-2023 Arası Uygulanan Para Politikalarının Ekonomi Politikası”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, C. 50, S. Haziran, 2023, ss. 195-236.
- , “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, **Toplum ve Bilim**, S. 147, 2019, ss. 46-70.

- AKÇAY Ümit, Ali Rıza GÜNGEN, “Dependent Financialisation and its Crisis: the Case of Turkey”, **Cambridge Journal of Economics**, C. 46, S. 2, 2022, ss. 293-316, doi:10.1093/cje/beac006.
- , **Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş**, Ankara: Nota Bene, 2014.
- AKÇAY Ümit, Eckhard HEIN, Benjamin JUNGSMANN, “Financialisation and Macroeconomic Regimes in Emerging Capitalist Countries Before and After the Great Recession”, **International Journal of Political Economy**, C. 51, S. 2, 2022, ss. 77-100, doi:10.1080/08911916.2022.2078009.
- AKÇAY Ümit, Benjamin JUNGSMANN, “Growth Regimes, Dominant Social Blocs and Growth Strategies: Towards Varieties of Export-led Growth Regimes and Strategies in Turkey and Poland”, **European Journal of Economics and Economic Policies**, C. 20, S. 3, 2023, ss. 539-60, doi:10.4337/ejeep.2023.0123.
- AKGEMCİ Esra, “Mondroe Doktrini’nin İzinde: Latin Amerika’da ABD Mühadaleciliğinin Tarihsel Gelişimi”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 53-74.
- AKKAYA Yıldız, Refet GÜRKAYNAK, “Cari Açık, Bütçe Dengesi, Finansal İstikrar ve Para Politikası”, **İktisat, İşletme ve Finans**, C. 27, S. 315, 2012, ss. 93-119, doi:10.3848/iif.2012.315.9319.
- AKKEMİK K. Ali, Şükrü ÖZEN, “Macroeconomic and Institutional Determinants of Financialisation of Non-financial Firms: Case Study of Turkey”, **Socio-Economic Review**, C. 12, S. 1, 2014, ss. 71-98, doi:10.1093/ser/mwt006.
- AKKOYUNLU Karabekir, “Sessiz Devrimin Gürültülü Sonu: Brezilya İşçi Partisi’nin Yükselişi ve Düşüşü”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 281-90.
- AKYOL Pelin, “2000’li Yıllardan İtibaren Türkiye’de Eğitimin Dönüşümü”, **Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma**, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 109-28.
- AKYÜZ Yılmaz, “Global Rules and Markets: Constraints over Policy Autonomy in Developing Countries”, Working Paper No. 87, Geneva: Policy Integration and Statistics Department International Labour Office, 2008.

- , **Playing with Fire: Deepened Financial Integration and Changing Vulnerabilities of the Global South**, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- AKYÜZ Yilmaz, Korkut BORATAV, “The Making of the Turkish Financial Crisis”, **World Development**, C. 31, S. 9, 2003, ss. 1549-66, doi:10.1016/S0305-750X(03)00108-6.
- ALAÏN Lipietz, “Accumulation, Crises, and Ways Out: Some Methodological Reflections on the Concept of ‘Regulation’”, **International Journal of Political Economy**, C. 18, S. 2, 1988, ss. 10-43, doi:10.1080/08911916.1988.11643746.
- ALAMİ İlias vd., “International Financial Subordination: a Critical Research Agenda”, **Review of International Political Economy**, C. 30, S. 4, 2023, ss. 1360-86, doi:10.1080/09692290.2022.2098359.
- ALAMİ İlias, Adam D DİXON, “State Capitalism(s) Redux? Theories, Tensions, Controversies”, **Competition & Change**, C. 24, S. 1, 2020, ss. 70-94, doi:10.1177/1024529419881949.
- ALAMİ, İlias, Adam D. DİXON, Emma MAWDSLEY, “State Capitalism and the New Global D/development Regime”, **Antipode**, C. 53, S. 5, 2021, ss. 1294-1318, doi:10.1111/anti.12725.
- ALBAYRAK Özlem, “Türkiye’de Reel Gelirlerin Gelişimi: 2003-2010”, **Prof. Dr. İsmail Türk’e Armağan**, ed. Tuncer Bulutay, Selim Soydemir, Dilek Özkök Çubukçu, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2013, ss. 625-49.
- ALBERT Michel, **Capitalism vs. Capitalism: How America’s Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led It to the Brink of Collapse**, New York: Four Walls Eight Windows, 1993.
- ALDCROFT Derek H, Steven MOREWOOD, **Economic Change in Eastern Europe since 1918**, Aldershot and Brookfield: Edward Elgar Publish Company, 1995.
- ALKAN Mehmet Ö., “Cumhuriyetin Siyasal Dönemeçleri”, **Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe**, ed. Mehmet Ö. Alkan, 2. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 13-67.
- ALSTON Lee vd., “Presidential Power, Fiscal Responsibility Laws, and the Allocation of Spending: The Case of Brazil”, **Who Decides the Budget? The Political Economy Analysis of the Budget Process in Latin America**, ed. Mark Hallerberg, Carlos Scartascini, Ernesto Stein, New York: Inter-American Development Bank, 2009, ss. 57-90.

- ALTINÖRS Görkem, Ümit AKÇAY, “Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey”, **Globalizations**, C. 19, S. 7, 2022, ss. 1029-53, doi:10.1080/14747731.2021.2025290.
- AMABLE Bruno, “Institutional Complementarities in the Dynamic Comparative Analysis of Capitalism”, **Journal of Institutional Economics**, C. 12, S. 1, 2015, ss. 79-103, doi:10.1017/S1744137415000211.
- , **The Diversity of Modern Capitalism**, New York: Oxford University Press, 2003.
- AMABLE Bruno, Stefano PALOMBARİNİ, “A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism”, **Socio-Economic Review**, C. 7, S. 1, 2009, ss. 123-43, doi:10.1093/ser/mwn018.
- , “Multidimensional Social Conflict and Institutional Change”, **New Political Economy**, C. 28, S. 6, 2023, ss. 942-57, doi:10.1080/13563467.2023.2215701.
- AMİN Samir, **Unequal Development**, Brighton, UK: Harvester Press, 1976.
- AMSDEN Alice, **Asia’s Next Giant: South Korea and Late Industrialization**, New York: Oxford University Press, 1989.
- ANADOLU AJANSI, “Cumhurbaşkanı Erdoğan: OHAL’in sınırlarını biz belirleriz”, 12.07.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-ohalin-sinirlarini-biz-belirleriz/859614>.
- ANDERSON Perry, “Bolsonaro’s Brazil”, **London Review of Books**, (2019), <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v41/n03/perry-anderson/bolsonaro-s-brazil>.
- ANGIN Merih, Pınar BEDİRHANOĞLU, “Privatization Processes as Ideological Moments: The Block sales of Large-scale State Enterprises in Turkey in the 2000s”, **New Perspectives on Turkey**, C. 47, 2012, ss. 139-67, doi:10.1017/S0896634600001734.
- APAYDIN Fulya, Mehmet Kerem ÇOBAN, “The Political Consequences of Dependent Financialization: Capital Flows, Crisis and the Authoritarian Turn in Turkey”, **Review of International Political Economy**, C. 30, S. 3, 2023, ss. 1046-72, doi:10.1080/09692290.2022.2083658.
- ARIN Tülay, “Türkiye’de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması”, **İktisat Üzerine Yazılar 1- Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar - Korkut Boratav’a Armağan**, ed. Ahmet Haşim Köse,

- Fikret Şenses, Erinç Yeldan, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 571-611.
- ARİSTOTELES, **Politika**, çev. Furkan Akderin, 6. Baskı., İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- AROL F. Hasan, “Mehmet Cavit Bey”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Mustafa Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 48-65.
- ARROİO Ana, “Local Productive Systems and SME Development in Brazil”, **The Promise of Small and Medium Enterprises**, ed. Ana Arroio, Mario Scerri, London and New York: Routledge, 2014, ss. 36-75.
- ARSLAN Murat, “Turgut Özal”, **Türkiye’nin 80’li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 541-48.
- AŞIK Güneş, “Yoksulluk ve Sosyal Yardımların Dönüşümü”, **Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma**, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 161-89.
- ATAMAN ÇELİK Zişan, “Bankerler: Yaptılar Ama Nasıl?”, **Türkiye’nin 80’li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 311-23.
- ATASOY Yıldız, “The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today”, **Socialist Register 2008: Reactions to Imperialism and Neoliberalism**, ed. Leo Panitch, Colin Leys, C. 44, 2009, ss. 121-40.
- ATEŞ Kâzım, “Popülizm ve Demokrasi: Bir Kavramsal Gerilimin Kısa Öyküsü”, **Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç**, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 393-411.
- , “Teoriyle Pratik Arasında Latin Amerika’da Popülizm”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 155-72.
- ATILGAN Gökhan, “Sanayi Kapitalizminin Şafağında”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, ss. 515-656.
- , “Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, ss. 387-500.
- AVCIOĞLU Doğan, **Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, İstanbul: Kırmızı Kedi, 2013.

- AVRİTZER Leonardo, “The Rousseff Impeachment and the Crisis of Democracy in Brazil”, **Critical Policy Studies**, C. 11, S. 3, 2017, ss. 352-57, doi:10.1080/19460171.2017.1363066.
- AYDIN Suavi, Yücel TAŞKIN, **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, 6. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- AYDIN U. Uraz, “Lanetli Süreklilik: Neoliberal Militarizmden Otoriter Muhafazakârlığa”, “**Yeni Türkiye**”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 165-98.
- AYDIN Uraz, “Medya Endüstrisi, Kültürel Üretim ve Toplumsal Yapı: İdeoloji, Meta, Emek”, **Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 541-62.
- AYDINOĞLU Ergun, **Brezilya İşçi Partisi Deneyimi**, İstanbul: Belge Yayınları, 1991.
- AYDINONAT N. Emrah, “Adam Smith’in ‘Görünmez El’i: Doğru Sanıyor Olabileceğiniz Yanlışlar”, **Görünmez Adam Smith**, ed. N. Emrah Aydınonat, Mine Kara, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, ss. 133-63.
- BACCARO, Luciano, Mark BLYTH, Jonas PONTUSSON, “Introduction: Rethinking Comperative Capitalism”, **Diminishing Returns The New Politics of Growth and Stagnation**, ed. Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, Oxford: Oxford University Press, 2022, ss. 1-49.
- BACCARO Lucio, Jonas PONTUSSON, “Comparative Political Economy and Varieties of Macroeconomics”, MPIfG Discussion Paper, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2018.
- , “Rethinking Comparative Political Economy: The Growth Model Perspective”, **Politics & Society**, C. 44, S. 2, 2016, ss. 175-207, doi:10.1177/0032329216638053.
- , “The Politics of Growth Models”, **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, ss. 204-21, doi:10.4337/roke.2022.02.04.
- BAER Werner, “Brazil’s Rocky Economic Road to Democracy”, **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 41-61.

- BAHÇE Seçil A Kaya, Emel MEMİŞ, “The Impact of the Economic Crisis on Joblessness in Turkey”, **The Economic and Labour Relations Review**, C. 25, S. 1, 2014, ss. 130-53, doi:10.1177/1035304613519380.
- BAHÇE Serdal vd., “Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey”, **Financialisation and the Financial and Economic Crises Country Studies**, ed. Eckhard Hein, Daniel Detzer, Nina Dodig, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing, 2016, ss. 275-98.
- , “Latin Amerika’da Neoliberalizm: Bağımlılığın Gelişmesi ve Gelişmenin Bağımlılığı”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 89-102.
- BAHÇE Serdal, Ahmet Haşim KÖSE, “Social Classes and the Neo-liberal Poverty Regime in Turkey, 2002–2011”, **Journal of Contemporary Asia**, C. 47, S. 4, 2017, ss. 575-95, doi:10.1080/00472336.2017.1325919.
- BAİLEY David J., “Resistance is Futile? The Impact of Disruptive Protest in the ‘Silver Age of Permanent Austerity’”, **Socio-Economic Review**, C. 13, S. 1, 2015, ss. 5-32, doi:10.1093/ser/mwu027.
- BAKIR Erdoğan vd., “Türkiye’de Erken Sanayisizleşme”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, A. Erinç Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 157-91.
- BALABAN Osman, “İnşaat Sektörü Neyin Lokomotif?”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 17-32.
- BALABAN Utku, “Faburjuvazi ve İktidar Yakın Türkiye Tarihinde Sınıf ve Siyasal İslam”, **Praksis**, S. 32, 2013, ss. 11-63.
- BALETTİ Brenda, “Saving the Amazon? Sustainable Soy and the New Extractivism”, **Environment and Planning A: Economy and Space**, C. 46, S. 1, 2014, ss. 5-25, doi:10.1068/a45241.
- BAN Cornel, “Brazil’s Liberal Neo-developmentalism: New Paradigm or Edited Orthodoxy?”, **Review of International Political Economy**, C. 20, S. 2, 2013, ss. 298-331, doi:10.1080/09692290.2012.660183.
- BAN Cornel, Dorothee BOHLE, “Definancialization, Financial Repression and Policy Continuity in East-Central Europe”, **Review of International Political Economy**, C. 28, S. 4, 2021, ss. 874-97, doi:10.1080/09692290.2020.1799841.

- BÁNKUTÍ Miklós, Gábor HALMAI, Kim Lane SCHEPPELE, “Hungary’s Illiberal Turn: Disabling the Constitution”, **Journal of Democracy**, C. 23, S. 3, 2012, ss. 138-46, doi:10.1353/jod.2012.0054.
- BARBOSA Nelson, “Latin America: Counter-Cyclical Policy in Brazil: 2008-09”, **Journal of Globalization and Development**, C. 1, S. 1, 2010, doi:10.2202/1948-1837.1052.
- BARTLETT David L., **The Political Economy of Dual Transformations Market Reform and Democratization in Hungary**, Michigan: The University of Michigan Press, 1997.
- BAYRAMOĞLU Sonay, **Yönetişim Zihniyeti Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü**, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- “BCB Statistics”, 2025, <https://www.bcb.gov.br/en/statistics>.
- BECKER Joachim vd., “Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective”, **Competition & Change**, C. 14, S. 3-4, 2010, ss. 225-47, doi:10.1179/102452910X12837703615337.
- BECKER Joachim, Johannes JÄGER, “Integration in Crisis: A Regulationist Perspective on the Interaction of European Varieties of Capitalism”, **Competition & Change**, C. 16, S. 3, 2012, ss. 169-87, doi:10.1179/1024529412Z.000000000012.
- BECKER Uwe, **Open Varieties of Capitalism Continuity, Change and Performances**, New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- , **The BRICS and Emerging Economies in Comparative Perspective: Political Economy, Liberalisation and Institutional Change**, London: Routledge, 2013.
- BECKER Uwe, Alexandra VASIŁEVA, “Russia’s Political Economy Re-conceptualized: A Changing Hybrid of Liberalism, Statism and Patrimonialism”, **Journal of Eurasian Studies**, C. 8, S. 1, 2017, ss. 83-96, doi:10.1016/j.euras.2016.11.003.
- BEDİRİRHANOĞLU Pınar, “Economic Management under the Presidential System of Government in Turkey: Beyond the Depoliticization versus Repoliticisation Dichotomy”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 24, S. 1, 2022, ss. 97-113, doi:10.1080/19448953.2021.1992183.
- , “Social Constitution of the AKP’s Strong State Through Financialization: State in Crisis or Crisis State?”, **Turkey’s New State in the Making:**

- Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, ss. 23-39.
- BEKMEN Ahmet, “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 69-102.
- BELGE Murat, **Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- BENCE Rita, Éva Tessza UDVARHELYİ, “The Growing Criminalization of Homelessness in Hungary – A Brief Overview”, **European Journal of Homelessness**, C. 7, S. 2, 2013, ss. 133-43.
- BERGER Suzanne D., (ed.), **Organizing Interests in Western Europe**, New York: Cambridge University Press, 1982.
- BERKES Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 36. Baskı., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2024.
- BERMEO Nancy, “On Democratic Backsliding”, **Journal of Democracy**, C. 27, S. 1, 2016, ss. 5-19, doi:10.101353/jod.2016.0012.
- BIEBRİCHER Thomas, “Neoliberalism and Authoritarianism”, **Global Perspectives**, C. 1, S. 1, 2020, ss. 1-18, doi:10.1525/001c.11872.
- BİGGER Patrick, Sophie WEBBER, “Green Structural Adjustment in the World Bank’s Resilient City”, **Annals of the American Association of Geographers**, C. 111, S. 1, 2021, ss. 36-51, doi:10.1080/24694452.2020.1749023.
- BİRDSALL Nancy, Francis FUKUYAMA, “The Post-Washington Consensus: Development After the Crisis”, **Foreign Affairs**, C. 90, S. 2, 2011, ss. 45-53.
- BLYTH Mark, “Same as it Never Was: Temporality and Typology in the Varieties of Capitalism”, **Comparative European Politics**, C. 1, S. 2, 2003, ss. 215-25, doi:10.1057/palgrave.cep.6110008.
- BOCKMAN Johanna, **Economists and Social Change: Science, Professional Power, and Politics in Hungary, 1945-1995**, (PhD dissertation Tezi), San Diego: University of California, 2000.
- BOHLE Dorothee, “Countries in Distress: Transformation, Transnationalization, and Crisis in Hungary and Latvia”, **Employment and economy in Central and Eastern Europe**, C. 1, S. 1, 2010, ss. 1-16.

- BOHLE Dorothee, Béla GRESKOVITS, “Capitalism Without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe’s New Transnational Industries”, **Studies in Comparative International Development**, C. 41, S. 1, 2006, ss. 3-25, doi:10.1007/BF02686305.
- , **Capitalist Diversity on Europe’s Periphery**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2012.
- BOHLE Dorothee, Dóra HUSZ, “Whose Europe is it? Interest Group Action in Accession Negotiations: The Cases of Competition Policy and Labor Migration”, **Politique européenne**, C. 15, S. 1, 2005, ss. 85-112, doi:10.3917/poeu.015.0085.
- BOHLE Dorothee, Aidan REGAN, “The Comparative Political Economy of Growth Models: Explaining the Continuity of FDI-Led Growth in Ireland and Hungary*”, **Politics & Society**, C. 49, S. 1, 2021, ss. 75-106, doi:10.1177/0032329220985723.
- BONİZZİ Bruno, “Financialization in Developing and Emerging Countries”, **International Journal of Political Economy**, C. 42, S. 4, 2013, ss. 83-107, doi:10.2753/IJP0891-1916420405.
- BONOMO Diego, “Brazil’s Historic Tax Reform: A Primer”, **Covington**, (18.12.2023), <https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2023/12/brazils-historic-tax-reform-a-primer>.
- , “Brazil’s Weakening Fiscal Framework and its Impact on Businesses”, **Covington**, (01.07.2024), <https://www.globalpolicywatch.com/2024/07/brazils-weakening-fiscal-framework-and-its-impact-on-businesses/>.
- BORA Tanıl, **Cereyanlar**, 2. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- , “Turgut Özal”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7 Liberalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Mustafa Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 589-601.
- , “Türk Muhafazakârlığı ve inşaat Şehveti Büyük Olsun Bizim Olsun”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 9-15.
- BORATAV Korkut, **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 2. Baskı., Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

- , **Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye**, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- , **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015**, 23. Baskı., Ankara: İmge Kitabevi, 2018.
- , **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Baskı., Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- , “Türkiye’nin Cari Açığı, Gümrük Birliği ve Döviz Kurları”, **Küresel Kriz Çerçevesinde Türkiye’nin Cari Açık Sorunsalı**, ed. Turan Subaşat, İ. Hakan Yetkiner, Ankara: Efil Kitabevi, 2010, ss. 24-32.
- BORTZ Pablo G., Annina KALTENBRUNNER, “The International Dimension of Financialization in Developing and Emerging Economies”, **Development and Change**, C. 49, S. 2, 2018, ss. 375-93, doi:10.1111/dech.12371.
- BOWLES Samuel, Robert BOYER, “Labor Discipline and Aggregate Demand”, **The American Economic Review**, C. 78, S. 2, 1988, ss. 395-400.
- BOYER Robert, **The Regulation School: A Critical Introduction**, çev. Craig Charney, New York: Columbia University Press, 1990.
- BOYER Robert, Yves SAİLLARD., “A Summary of Régulation Theory”, **Régulation Theory: The State of the Art**, ed. Robert Boyer, Yves Saillard., London and New York: Routledge, 2002, ss. 36-44.
- BOYRAZ Cemil, “Nicos Poulantzas: Demokrasinin Bitmeyen Krizi”, **Kapitalizm ve Demokrasi Bir Zıtlığın Anatomisi**, ed. Can Cemgil, Ömer Turan, İstanbul: Metis Yayınları, 2023, ss. 69-82.
- BOZKURT-GÜNGEN Sümercan, “Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey”, **South European Society and Politics**, C. 23, S. 2, 2018, ss. 219-38, doi:10.1080/13608746.2018.1471834.
- BÖHM Franz, “Economic Ordering as a Problem of Economic Policy and a Problem of Economic Constitution”, **The Birth of Austerity German Ordoliberalism and Contemporary Neoliberalism**, ed. Thomas Biebricher, Frieder Vogelmann, London and New York: London and New York, 2017, ss. 115-20.
- BRAGA Ruy, Fábio Luis BARBOSA DOS SANTOS, “The Political Economy of Lulism and Its Aftermath”, **Latin American Perspectives**, çev. Patrícia Fierro, C. 47, S. 1, 2020, ss. 169-86, doi:10.1177/0094582X19887806.
- BRAUN Benjamin, “Central Banking and the Infrastructural Power of Finance: The Case of ECB Support for Eepo and Securitization Markets”, **Socio-Economic Review**, C. 18, S. 2, 2020, ss. 395-418, doi:10.1093/ser/mwy008.

- BREMMER Ian, **The End of the Free Market: Who Wins the War Between States and Corporations?**, New York: Portfolio, 2010.
- BRENNER Neil, Jamie PECK, Nik THEODERE, “Variegated Neoliberalization: Geographies, Modalities, Pathways”, **Global Networks**, C. 10, S. 2, 2010, ss. 182-222, doi:10.1111/j.1471-0374.2009.00277.x.
- BRESSER PEREIRA Luiz, “Brazil’s Inflation and the Cruzado Plan, 1985-1988”, **Inflation: Are We Next? Hyperinflation and Solutions in Argentina, Brazil, and Israel**, ed. Palk Pamela S., Boulder & London: Lynne Rienner Publishers, 1990, ss. 57-74.
- BRESSER-PEREIRA Luiz Carlos, **The Political Construction of Brazil Society, Economy, and State Since Independence**, Boulder & London: Lynne Rienner Publishers, 2017.
- BROWN Wendy, **Halkin Çözülüğü Neoliberalizmin Sinsi Devrimi**, çev. Barış Engin Aksoy, 2. Baskı., İstanbul: Metis Yayınları, 2021.
- , **Neoliberalizmin Harabelerinde Batı’da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi**, İstanbul: Metis Yayınları, 2021.
- BRUFF Ian, “Neoliberalism and Authoritarianism”, **The Handbook of Neoliberalism**, ed. Simon Springer, Kean Birch, Julie MacLeavy, New York: Routledge, 2016, ss. 107-17.
- , “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, **Rethinking Marxism**, C. 26, S. 1, 2014, ss. 113-29, doi:10.1080/08935696.2013.843250.
- , “What About the Elephant in the Room? Varieties of Capitalism, Varieties in Capitalism”, **New Political Economy**, C. 16, S. 4, 2011, ss. 481-500, doi:10.1080/13563467.2011.519022.
- BRUFF, Ian, Matthias EBENAU, Christian MAY, “Fault and Fracture? The Impact of New Directions in Comparative Capitalisms Research on the Wider Field”, **New Directions in Comparative Capitalisms Research Critical and Global Perspectives**, ed. Matthias Ebenau, Ian Bruff, Christian May, New York: Palgrave Macmillan, 2015, ss. 28-44.
- BRUFF Ian, Eva HARTMANN, “Neo-pluralist Political Science, Economic Sociology and the Conceptual Foundations of the Comparative Capitalisms Literatures”, **Capital & Class**, C. 38, S. 1, 2014, ss. 73-85, doi:10.1177/0309816813512592.

- BRUFF Ian, Laura HORN, “Varieties of Capitalism in Crisis?”, **Competition & Change**, C. 16, S. 3, 2012, ss. 161-68, doi:10.1179/1024529412Z.00000000011.
- BRUFF Ian, Cemal Burak TANSEL, “Authoritarian Neoliberalism: Trajectories of Knowledge Production and Praxis”, **Globalizations**, C. 16, S. 3, 2019, ss. 233-44, doi:10.1080/14747731.2018.1502497.
- BUCHANAN James M., “Constitutional Economics”, **The World of Economics**, ed. Joan Eatwell, Muray Milgate, Peter Newman, London: Palgrave Macmillan, 1991, ss. 134-42.
- , “Politics Without Romance: A Sketch of Positive Public Choice Theory and Its Normative Implications”, **The Theory of Public Choice II**, ed. James M. Buchanan, Robert D. Tollison, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984, ss. 11-22.
- , “The Domain Of Constitutional Economics”, **Constitutional Political Economy**, C. 1, S. 1, 1990, ss. 1-18.
- BUĞRA Ayşe, **Devlet ve İşadamları**, çev. Fikret Adaman, 10. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- , “Sosyal Politika Düşüncesi İçinde Eşitliğin Yeri ve Günümüz Türkiye’inde Eşitsizlikler”, **Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye’ye Bakmak Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Hasan Cömert, Emre Özçelik, Ebru Voyvoda, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 27-48.
- BUĞRA Ayşe, Ayşen CANDAS, “Change and Continuity under an Eclectic Social Security Regime: The Case of Turkey”, **Middle Eastern Studies**, C. 47, S. 3, 2011, ss. 515-28, doi:10.1080/00263206.2011.565145.
- BUĞRA Ayşe, Osman SAVAŞKAN, **Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası**, çev. Bülent Doğan, 3. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- BUHR Daniel, Rolf FRANKENBERGER, “Emerging Varieties of Incorporated Capitalism. Theoretical Considerations and Empirical Evidence”, **Business and Politics**, C. 16, S. 3, 2014, ss. 393-427, doi:10.1515/bap-2013-0020.
- BULUT Fatin Ş., “Neoliberalizm ve Türkiye’nin Seçimleri Üzerine Bir Deneme”, **Birikim** **Güncel**, (28.07.2023), <https://birikimdergisi.com/guncel/11463/neoliberalizm-ve-turkiyenin-secimleri-uzerine-bir-deneme>.

- BULUT Fatin Ş., Serkan CURA, “Türkiye’de Mali Alanı Kısıtlayan Faktörlerin Belirlenmesi ve İncelenmesi”, **Fiscaoeconomia**, C. 7, S. 1, 2023, ss. 568-605, doi:10.25295/fsecon.1135686.
- BURGER Anna, “Agricultural Development and Land Concentration in a Central European Country: A Case Study of Hungary”, **Land Use Policy**, C. 18, S. 3, 2001, ss. 259-68, doi:10.1016/S0264-8377(01)00023-0.
- CALMFORS Lars, John DRİFFİLL, “Bargaining Structure, Corporatism and Macroeconomic Performance”, **Economic Policy**, C. 3, S. 6, 1988, ss. 13-61, doi:10.2307/1344503.
- CAMPANA Juan Manuel vd., “Demand and Growth Regimes of the BRICs Countries – The National Income and Financial Accounting Decomposition Approach and an Autonomous Demand-led Growth Perspective”, **European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention**, C. 21, S. 1, 2024, ss. 17-41, doi:doi.org/10.4337/ejeep.2023.0100.
- CAMPBELL John L., “The US Financial Crisis: Lessons for Theories of Institutional Complementarity”, **Socio-Economic Review**, C. 9, S. 2, 2011, ss. 211-34, doi:10.1093/ser/mwq034.
- CANGÖZ M. Coşkun, “Türkiye’de Kamu-Özel İşbirliği Modeli: Fırsat Mı, Tehdit Mi?”, **Teoriden Uygulamaya Türkiye’de Kamu Özel İşbirlikleri**, ed. Uğur Emek, Güray Küçükkocaoğlu, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, ss. 57-83.
- CAPELARI Mauro Guilherme Maidana vd., “Radical Reorganization of Environmental Policy: Contemporaneous Evidence from Brazil”, **Latin American Perspectives**, C. 50, S. 1, 2023, ss. 115-32, doi:10.1177/0094582X221148714.
- CARNEY Michael, Eric GEDAJLOVIĆ, Xiaohua YANG, “Varieties of Asian Capitalism: Toward an Institutional Theory of Asian Enterprise”, **Asia Pacific Journal of Management**, C. 26, S. 3, 2009, ss. 361-80, doi:10.1007/s10490-009-9139-2.
- CARNEY Richard W., “Varieties of Hierarchical Capitalism: Family and State Market Economies in East Asia”, **The Pacific Review**, C. 29, S. 2, 2016, ss. 137-63, doi:10.1080/09512748.2015.1020963.
- CASSANI Andrea, “Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes”, **International Political Science Review**, C. 35, S. 5, 2014, ss. 542-58, doi:10.1177/0192512113495756.

- CASTALDO Antonino, "Populism and competitive authoritarianism in Turkey", **Southeast European and Black Sea Studies**, C. 18, S. 4, 2018, ss. 467-87, doi:10.1080/14683857.2018.1550948.
- "CEPALSTAT", 2025,
<https://statistics.cepal.org/portal/cepalstat/index.html?lang=en>.
- CERVO Amado Luiz, "A Historical Legacy: The Development of the Brazilian Industrial Model", **The Political System of Brazil**, ed. Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, ss. 15-26.
- CHICK Victoria, Sheila C. DOW, "On Causes and Outcomes of the European Crisis: Ideas, Institutions, and Reality", **Contributions to Political Economy**, C. 31, S. 1, 2012, ss. 51-66, doi:10.1093/cpe/bzs006.
- CLEMENTS Benedict f., J. Scott MCCLAIN, "The Political Economy of Export Promotion in Brazil", **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 62-93.
- CLUA-LOSADA Mònica, Olatz RÌBERA-ALMANDOZ, "Authoritarian Neoliberalism and the Disciplining of Labour", **States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order**, ed. Cemal Burak Tansel, London and New York: Rowman & Littlefield, 2017, ss. 29-45.
- COATES David, "Studying Comparative Capitalisms by Going Left and by Going Deeper", **Capital & Class**, C. 10, S. 2, 2014, ss. 18-30, doi:10.1177/0309816813510372.
- , "Varieties of Capitalism and 'the Great Moderation'", **New Directions in Comparative Capitalisms Research Critical and Global Perspectives**, ed. Matthias Ebenau, Ian Bruff, Christian May, New York: Palgrave Macmillan, 2015, ss. 11-27.
- COLE Brendan, "Brazil Government Aide Says COVID-19's Toll on Elderly Will Reduce Pension Deficit As Country's Outbreak Escalates", **Newsweek**, (27.05.2020), <https://www.newsweek.com/brazil-government-aide-says-covid-19s-toll-elderly-will-reduce-pension-deficit-countrys-1506830>.
- COŞKUN Gülçin Balamir, "Media Capture Strategies in New Authoritarian States: The Case of Turkey", **Publizistik**, C. 65, S. 4, 2020, ss. 637-54, doi:10.1007/s11616-020-00600-9.

- COY Martin, "Socio-economic and Regional Conditions in Brazil", **The Political System of Brazil**, ed. Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, ss. 49-59.
- CROUCH Colin, **Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs**, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- , "Models of Capitalism", **Key Debates in New Political Economy**, ed. Anthony Payne, London and New York: Routledge, 2006, ss. 11-31.
- , **The Strage Non-Death of Neoliberalism**, Cambridge: Polity, 2011.
- , "What Will Follow the Demise of Privatised Keynesianism?", **The Political Quarterly**, C. 79, S. 4, 2008, ss. 476-87, doi:10.1111/j.1467923X.2009.02195.x.
- CROUCH Colin, Henry FARRELL, "Breaking the Path of Institutional Development? Alternatives to the New Determinism", **Rationality and Society**, C. 16, S. 1, 2004, ss. 5-43, doi:10.1177/1043463104039874.
- CROUCH Colin, Wolfgang STREECK, (ed.), **Political Economy of Modern Capitalism: Mapping Convergence and Diversity**, London: Sage, 1997.
- CSABA Laszlo, "Growth, Crisis Management and the EU: The Hungarian Trilemma", **Südosteuropa Mitteilungen**, C. 53, S. 3-4, 2013, ss. 153-68.
- , "Unorthodoxy in Hungary: an Illiberal Success Story?", **Post-Communist Economies**, C. 34, S. 1, 2022, ss. 1-14, doi:10.1080/14631377.2019.1641949.
- CSATÁRI Bálint, Jenő Zsolt FARKAS, "Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005", **Rural Studies**, C. 15, 2008, ss. 147-64.
- CSATÁRI Bálint, Jenő Zsolt FARKAS, József LENNERT, "Agrarian and Rural Development in Hungary After 1989", **Three Decades of Transformation in the East-Central European Countryside**, ed. Jerzy Bański, Cham: Springer Nature, 2019, ss. 21-54.
- CSOBA Judit, **Revitalisation of the Household Economy Social Integration Strategies in Disadvantaged Rural Areas of Hungary**, Wiesbaden: Springer Nature, 2020.
- CUEVAS P. Facundo, Leonardo LUCCHETTI, Metin NEBİLER, "Publication: What Are the Poverty and Inequality Impacts of Fiscal Policy in Turkey?", Policy Research Working Paper 9300, Washington, DC: World Bank Group, 2020.

- CURA Serkan, “Cumhuriyetin Ekonomik İstikrar Sorunu”, **Cumhuriyet Dönemi Devlet Maliyesi**, ed. A. Kemal Çelebi, Birol Kovancılar, Mustafa Mıynat, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024, ss. 207-32.
- ÇALIŞKAN Koray, “Toward a new political regime in Turkey: From competitive toward full authoritarianism”, **New Perspectives on Turkey**, C. 58, 2018, ss. 5-33, doi:10.1017/npt.2018.10.
- ÇAVUŞOĞLU Erbatur, “İnşaata Dayalı Büyüme Modelinin Yeni-Osmanlıcılıkla Bütünleşerek Ulusal Popüler Proje Haline Gelişi Kadim ideoloji Korporatizme AKP Makyajı”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 77-94.
- ÇELEBİ A. Kemal, **Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Manisa: Emek Matbaası, 1998.
- ÇELEBİ A. Kemal, Mustafa MIYNAT, Serkan CURA, **Teoride ve Uygulamada KİT’ler ve Özelleştirme**, 2. Baskı., Manisa: Emek Matbaası, 2018.
- ÇELİK Aziz, “Turkey’s New Labour Regime Under the Justice and Development Party in the First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization”, **Middle Eastern Studies**, C. 51, S. 4, 2015, ss. 618-35, doi:10.1080/00263206.2014.987665.
- ÇEVİKER GÜRAKAR Esra, **Kayıрма Ekonomisi**, 2. Baskı., Ankara: İletişim Yayınları, 2018.
- ÇINAR Menderes, “Arızaları ve Açılımları ile Türkiye Demokrasi Tarihi”, **Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç**, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 489-514.
- ÇİLLİLER Yavuz, “Revisiting the Authoritarian Pattern in Turkey: Transition to Presidential System”, **Southeast European and Black Sea Studies**, C. 21, S. 4, 2021, ss. 531-47, doi:10.1080/14683857.2021.1993625.
- ÇOBAN Hatice, “Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ve Bütçe Hakkı”, **Anayasa Hukuku Dergisi**, C. 9, S. 18, 2020, ss. 633-72.
- DALE Gareth, “Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe”, **First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s**, ed. Gareth Dale, London: Pluto Press, 2011, ss. 1-20.
- DARDOT Pierre, Christian LAVAL, **Bitmeyen Kâbus Neoliberalizm Demokrasiyi Nasıl Ortadan Kaldırıyor**, çev. Ferda Keskin, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2022.

- , **Dünyanın Yeni Akıllı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme**, çev. Işık Ergüden, 2. Baskı., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- DE JANVRY Alain vd., “Brazil’s Bolsa Escola Program: The Role of Local Governance in Decentralized Implementation”, SP Discussion Paper, Washington, DC: World Bank Group, t.y.
- DE LA FONTAİNE Dana, Thomas STEHNKEN, “Introduction”, **The Political System of Brazil**, ed. Dana De La Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, ss. 1-12.
- DEEG Richard, Gregory JACKSON, “Towards a More Dynamic Theory of Capitalist Variety”, **Socio-Economic Review**, C. 5, S. 1, 2007, ss. 149-79, doi:10.1093/ser/mwl021.
- DEĞİRMENCİ Ekin, “Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma”, **Praksis**, C. 43, 2017, ss. 765-84.
- DEMİR Fırat, “A Failure Story: Politics and Financial Liberalization in Turkey, Revisiting the Revolving Door Hypothesis”, **World Development**, C. 32, S. 5, 2004, ss. 851-69, doi:10.1016/j.worlddev.2003.11.007.
- DEMİRER Yücel, Özgür ORHANGAZİ, “Kemal Derviş Mit(leştirilmes)ini Tersinden Okumak”, **Praksis**, S. 9, 2003, ss. 337-56.
- DİKEN, “Erdoğan’la Nostalji: ‘Havalimanı İstemezük’ Dediler; Kim Bunlar? Komünistler”, 22.08.2017, <https://www.diken.com.tr/erdoganla-nostalji-yillarca-havalimani-istemezuk-dediler-kim-bunlar-komunistler/>.
- DİKİCİ BİLGİN Hasret, “Hükümet Sistemleri ve Demokrasi”, **Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç**, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 229-47.
- DİMİTROVA Antoaneta L., “The New Member States of The EU in The Aftermath of Enlargement: Do New European Rules Remain Empty Shells?”, **Journal of European Public Policy**, C. 17, S. 1, 2010, ss. 137-48, doi:10.1080/13501760903464929.
- DJANKOV Simeon, “Hungary under Orbán: Can Central Planning revive Its economy?”, Washington, DC: Institute for International Economics., 2015.
- DO BEM Arim Soares, “Continuities and Discontinuities in Brazilian Political and Institutional Life: Past and Present Dilemmas for Democracy”, **The Political System of Brazil**, ed. Dana de la Fontaine, Thomas Stehnken, Berlin: Springer-Verlag, 2016, ss. 27-48.

- DOĞAN M. Gökem, “Örgütlü İşçi Sınıfının Sindirilmesi”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 261-78.
- DOĞRU Havva Ezgi, **Çılgın Projelerin Ötesinde TOKİ, Devlet ve Sermaye**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- DOĞRUEL Fatma, A. Suat DOĞRUEL, “Türkiye’de Sanayileşme ve Kriz”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, A. Erinc Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 45-73.
- DORE Ronald, **Stock Market Capitalism: Welfare Capitalism: Japan and Germany Versus the Anglo-Saxons.**, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- DORLACH Tim, “The Prospects of Egalitarian Capitalism in the Global South: Turkish Social Neoliberalism in Comparative Perspective”, **Economy and Society**, C. 44, S. 4, 2015, ss. 519-44, doi:10.1080/03085147.2015.1090736.
- DOS SANTO Pedro A. G., Farida JALALZAI, **Women’s Empowerment and Disempowerment in Brazil: The Rise and Fall of President Dilma Rousseff**, Philadelphia: Temple University Press, 2021.
- DÖĞÜŞ İlhan, “Kur Korumalı Mevduat Neden Vergi Yüğü Değildir?”, **Görüş21**, (17.08.2022), <https://gorus21.com/kur-korumali-mevduat-neden-vergi-yuku-degildir/>.
- DÖRRENBÄCHER Christoph, “Challenges for Foreign-Owned Subsidiaries in FDI-Led Modernization Strategies: The Case of Hungary”, **Competition & Change**, C. 11, S. 2, 2007, ss. 179-97, doi:10.1179/102452907X181965.
- DRAHOKOUPİL Jan, **Globalization and the State in Central and Eastern Europe The Politics of Foreign Direct Investment**, London and New York: Routledge, 2009.
- DUARTE André, **Pandemic and Crisis of Democracy Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro’s Brazil**, New York and London: Routledge, 2023.
- DUMÉNİL Gérard, Dominique LÉVY, “Neoliberal (Karşı)Devrim”, **Neoliberalizm Muhlif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2020, ss. 25-41.

- DURMAZ M. Nuri, ““Gerçek Demokrasi’nin Savunucusu Olarak Karl Marx”, **Kapitalizm ve Demokrasi Bir Zıtlığın Anatomisi**, ed. Can Cemgil, Ömer Turan, İstanbul: Metis Yayınları, 2023, ss. 19-44.
- DUTT Amitava, **Growth, Distribution, and Uneven Development**, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- , “Uncertainty, Power, Institutions, and Crisis: Implications for Economic Analysis and the Future of Capitalism”, **Review of Keynesian Economics**, C. 3, S. 1, 2015, ss. 9-28, doi:10.4337/roke.2015.01.02.
- DÜNHaupt Petra, Eckhard HEIN, “Financialization, Distribution, and Macroeconomic Regimes Before and After the Crisis: A Post-Keynesian View on Denmark, Estonia, and Latvia”, **Journal of Baltic Studies**, C. 50, S. 4, 2019, ss. 435-65, doi:10.1080/01629778.2019.1680403.
- DÜNYA GAZETESİ, “Mehmet Şimşek: Rasyonel Zemine Dönmek Dışında Seçenek Kalmamıştır”, **Dünya Gazetesi**, (04.06.2023), <https://www.dunya.com/ekonomi/mehmet-simsek-rasyonel-zemine-donmek-disinda-secenek-kalmamistir-haberi-695337>.
- EBENAU Matthias, “Directions and Debates in the Globalization of Comparative Capitalisms Research”, **New Directions in Comparative Capitalisms Research Critical and Global Perspectives**, ed. Matthias Ebenau, Ian Bruff, Christian May, New York: Palgrave Macmillan, 2015, ss. 45-64.
- EBRD, **Transition report 2004 Infrastructure**, London: European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), 2004.
- EDER Mine, “Retreating State? Political Economy of Welfare Regime Change in Turkey”, **Middle East Law and Governance**, C. 2, S. 2, 2010, ss. 152-84, doi:10.1163/187633710X500739.
- EMEK Uğur, İrem SEVİNDİK, “Şehir Hastanelerinde ‘Yap - Kirala - Devret’ Modeli”, **Teoriden Uygulamaya Türkiye’de Kamu Özel İşbirlikleri**, ed. Uğur Emek, Güray Küçükkocaoğlu, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, ss. 125-44.
- ENGELS Friedrich, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. Mustafa Tüzel, 5. Baskı., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- ENNES Juliana, “Land Conflicts in Brazil Break Record Under Bolsonaro”, **Mongabay**, (02.06.2021), <https://news.mongabay.com/2021/06/land-conflicts-in-brazil-break-record-in-2020-under-bolsonaro/>.

- EPSTEİN Gerald E., “Introduction: Financialization and the World Economy”, **Financialization and the World Economy**, ed. Gerald E. Epstein, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing, 2005, ss. 3-16.
- ERCAN Fuat, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi”, **Praksis**, S. 5, 2002, ss. 25-75.
- , “Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler”, **Praksis**, S. 19, 2011, ss. 9-53.
- ERCAN Fuat, Şebnem OĞUZ, “Understanding the Recent Rise of Authoritarianism in Turkey in Terms of the Structural Contradictions of the Process of Capital Accumulation”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, ss. 97-117.
- ERDEM Nilgün, “Bağımlılığın Yeni Biçimleri Olarak Neoliberal Politikalar: Türkiye Örneği”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 65, S. 2, 2010, ss. 117-35, doi:10.1501/SBFder_0000002166.
- EROĞUL Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- EROL Mehmet Erman, “State and Labour under AKP Rule in Turkey: An Appraisal”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 21, S. 6, 2019, ss. 663-77, doi:10.1080/19448953.2018.1506296.
- ERTÜRK-KESKİN Nuray, “Seksenli Yıllarda Kamu Yönetimi”, **Türkiye’nin 80’li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 939-69.
- ESCHER Fabiano, “Class Dynamics of Rural Transformation in Brazil: A Critical Assessment of the Current Agrarian Debate”, **Agrarian South: Journal of Political Economy**, C. 9, S. 2, 2020, ss. 144-70, doi:10.1177/2277976020928832.
- ESEN Berk, “Post-Kemalizmin Vesayet Eleştirisi: AKP Rejiminin Resmi Tezi”, **Post-Post- Kemalizm Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar**, ed. İlker Aytürk, Berk Esen, 3. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 355-416.
- ESEN Berk, Sebnem GÜMÜŞÇÜ, “Rising Competitive Authoritarianism in Turkey”, **Third World Quarterly**, C. 37, S. 9, 2016, ss. 1581-1606, doi:10.1080/01436597.2015.1135732.
- ESEN Berk, Şebnem GÜMÜŞÇÜ, Hakan YAVUZYILMAZ, **Türkiye’nin Yeni Rejimi Rekabetçi Otoriterlik**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

- ESPING-ANDERSEN Gøsta, **The Three Worlds of Welfare Capitalism**, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.
- ESTÉVEZ-ABE Margarita, “Gender Bias in Skills and Social Policies: The Varieties of Capitalism Perspective on Sex Segregation”, **Social Politics: International Studies in Gender, State & Society**, C. 12, S. 2, 2005, ss. 180-215, doi:10.1093/sp/jxi011.
- EUCKEN Walter, “The Different Types of System”, **The Birth of Austerity German Ordoliberalism and Contemporary Neoliberalism**, ed. Thomas Biebricher, Frieder Vogelmann, London and New York: London and New York, 2017, ss. 51-72.
- EVANS Peter, “Polanyi Meets Bolsonaro: Reactionary Politics and the Double Movement in Twenty-first-century Brazil”, **International Sociology**, C. 35, S. 6, 2020, ss. 674-90, doi:10.1177/0268580920934264.
- FABRY Adam, “From Poster Boys to Black Sheep: Authoritarian Neoliberalism in Hungary and Poland”, **The Journal of Australian Political Economy**, S. 86, 2020, ss. 304-32.
- , “Hungary and the World Economy Since 1989”, **International Socialism**, S. 124, 2009, ss. 73-86.
- , “Neoliberalism, Crisis and Authoritarian–ethnicist Reaction: The Ascendancy of the Orbán regime”, **Competition & Change**, C. 23, S. 2, 2019, ss. 165-91, doi:10.1177/1024529418813834.
- , **The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism**, Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- FABRY Adam, Sune SANDBECK, “Introduction to Special Issue on ‘Authoritarian Neoliberalism’”, **Competition & Change**, C. 23, S. 2, 2019, ss. 109-15, doi:10.1177/1024529418813827.
- FARÍÁ Vilmar, Maria Helena GUIMARÃES CASTRO, “Social Policy and Democratic Consolidation in Brazil”, **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 122-40.
- FARMANFARMANIAN Roxane, Ali SONAY, Murat AKSER, “Turkish Media Structure in Judicial and Political Context: An Illustration of Values and Status Negotiation”, **Media and Politics in the Southern Mediterranean**

- Communicating Power in Transition after 2011**, ed. Roxane Farmanfarmanian, London and New York: Routledge, 2021, ss. 35-50.
- FEHER Michel, "Self-Appreciation; or, The Aspirations of Human Capital", **Public Culture**, C. 21, S. 1, 2009, ss. 21-41, doi:10.1215/08992363-2008-019.
- FEÏSCHMIDT Margit, Kristóf SZOMBATI, "Understanding the Rise of the Far Right from a Local Perspective: Structural and Cultural Conditions of Ethno-traditionalist Inclusion and Racial Exclusion in Rural Hungary", **Identities**, C. 24, S. 3, 2017, ss. 313-31, doi:10.1080/1070289X.2016.1142445.
- FEKETE Liz, "Hungary: Power, Punishment and the 'Christian-national Idea'", **Race & Class**, C. 57, S. 4, 2016, ss. 39-53, doi:10.1177/0306396815624607.
- FERREIRA Tulio, James N. GREEN, "Introduction: Brazil under Bolsonaro", **Latin American Perspectives**, C. 50, S. 1, 2023, ss. 3-13, doi:10.1177/0094582X231157700.
- FERRERA Maurizio, "The European Welfare State: Golden Achievements, Silver Prospects", **West European Politics**, C. 31, S. 1-2, 2008, ss. 82-107, doi:10.1080/01402380701833731.
- FILHO Fernando Ferrari, Fábio Henrique Bittes TERRA, "The Political Economy of Bolsonaro's Government (2019-2022) and Lula da Silva's Third Term (2023-2026)", **Investigación Económica**, C. 82, S. 324, 2023, ss. 27-50, doi:10.22201/fe.01851667p.2023.324.84246.
- FINANCIAL TIMES, "Brazil Elects Bolsonaro in a Political Sea-change: Investors Hope Rightwinger Will be a Catalyst for Economic Reform", **Financial Times**, (30.10.2018).
- FINE Ben, "Financialisation on the Rebound?", **Actuel Marx**, C. 51, S. 1, 2012, ss. 1-13, doi:10.3917/amx.051.0073.
- , "Neither the Washington Nor the Post-Washington Consensus: An Introduction", **Development Policy in the Twenty-first Century: Beyond the Post-Washington Consensus**, ed. Ben Fine, Costas Lapavistas, Jonathan Pincus, London: Routledge, 2001, ss. 1-27.
- FINK Philipp, "FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality", **New Political Economy**, C. 11, S. 1, 2006, ss. 47-72, doi:10.1080/13563460500494867.

- FİORETOS Orfeo, “Capitalist Diversity and the International Regulation of Hedge Funds”, **Review of International Political Economy**, C. 17, S. 4, 2010, ss. 696-723, doi:10.1080/09692291003723789.
- FLYNN Peter, “Brazil: The Politics of the Cruzado Plan”, **Third World Quarterly**, C. 8, S. 4, 1986, ss. 1151-94, doi:10.1080/01436598608419945.
- FOSTER John Bellamy, “The Financialization of Accumulation”, **Monthly Review**, C. 62, S. 5, 2010, ss. 1-17.
- FÓTI Klára vd., **Towards Alleviating Human Poverty 2000- 2002, Human Development Report: Hungary, 2000-2002**, Budapest: UNCTAD, 2003.
- FOUCAULT Michel, **Biyopolitikanın Doğuşu Collège de France Dersleri 1978-1979**, çev. Aican Tayla, 2. Baskı., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- FRANK Andre Gunder, “The Development of Underdevelopment”, **Monthly Review**, C. 18, S. 4, 1966, ss. 17-31.
- “FRED Data”, 2025, <https://fred.stlouisfed.org/>.
- FRIEDMAN Milton, **Capitalism and Freedom**, Chicago: Chiago University Press, 1962.
- FURTADO Celso, **The Economic Growth of Brazil: A Survey from Colonial to Modern Times**, Los Angeles: University of California Press, 1963.
- GABOR Daniela, “Securitization for Sustainability: Achieving the Sustainable Development Goals?”, Washington, DC: Heinrich Boll Foundation, 2019, https://us.boell.org/sites/default/files/gabor_finalized.pdf.
- , “The Wall Street Consensus”, **Development and Change**, C. 52, S. 3, 2021, ss. 429-59, doi:10.1111/dech.12645.
- GÁCS János, “Structural Change and Catching Up: The Experience of Ten Candidate Countries”, **Economic Convergence and Divergence in Europe. Growth and Regional Development in an Enlarged European Union**, ed. Gertrude Tumpel-Gugerell, Peter Mooslechner, Cheltenham and Northampton MA: Edward Elgar Publishing, 2003, ss. 131-67.
- GAGYI Ágnes, “A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: ‘Change and Reform’ and the Financial Research Institute in Context”, **Intersections**, C. 1, S. 2, 2015, ss. 59-79, doi:10.17356/ieejsp.v1i2.72.

- GALLO Ernesto, "Three Varieties of Authoritarian Neoliberalism: Rule by the Experts, the People, the Leader", **Competition & Change**, C. 26, S. 5, 2022, ss. 554-74, doi:10.1177/10245294211038425.
- GERARD Lyons, **State Capitalism: The Rise of Sovereign Wealth Funds, Standard Chartered**, United States Senate: Testimony before the Committee on Banking, Housing and Urban Affairs, 2007.
- GERMUSKA Pál, "Failed Eastern Integration and a Partly Successful Opening up to the West: The Economic Re-orientation of Hungary During the 1970s", **European Review of History: Revue européenne d'histoire**, C. 21, S. 2, 2014, ss. 271-91, doi:10.1080/13507486.2014.888703.
- GERŐ Márton, Gábor HAJDU, "Political Polarization and Political Cleavages in the Hungarian Society", **Rural society, power, & social integration Festschrift for the seventieth birthday of Imre Kovách**, ed. Bernadett Csurgó, Nicole Mathieu, Boldizsár Megyesi, Budapest: Centre for Social Sciences, 2023, ss. 165-88.
- GERSCHENKRON Alexander, **Economic Backwardness in Historical Perspective**, Cambridge: Harvard University Press, 1962.
- GEVA Dorit, "Orbán's Ordoliberalism as Post-Neoliberal Hegemony", **Theory, Culture & Society**, C. 38, S. 6, 2021, ss. 71-93, doi:10.1177/0263276421999435.
- GORDON David, Richards EDWARDS, Michael REICH, **Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States**, New York: Cambridge University Press, 1982.
- GORE Charles, "The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries", **World Development**, C. 28, S. 5, 2000, ss. 789-804, doi:10.1016/S0305-750X(99)00160-6.
- GÖZTEPE Özey, **İlkel Birikim ve Acele Kamulaştırma**, İstanbul: Nota Bene, 2018.
- GRAHAM Richard, "Dilemmas for Democracy in Brazil", **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 7-25.
- GRÍGERA Juan vd., "The Long Brazilian Crisis: A Forum", **Historical Materialism**, C. 27, S. 2, 2019, ss. 59-121, doi:10.1163/1569206X-00001869.
- GÜÇLÜ Tansel, "KKM ve Politika Tasarımı Üzerine Tezler ve Antitezler: Heterodoks Bir Yaklaşım (I)", **Praksis Güncel**, (14.11.2023),

<https://praksisguncel.org/kkm-ve-politika-tasarimi-uzerine-tezler-ve-antitezler-heterodoks-bir-yaklasim-i/>.

———, “KKM ve Politika Tasarımı Üzerine Tezler ve Antitezler: Heterodoks Bir Yaklaşım (II)”, **Praksis Güncel**, (17.11.2023).

GÜLHAN Sinan T., “Devlet Müteahhitlerinden Gayrimenkul Geliştiricilerine, Türkiye’de Kentsel Rant ve Bir Meta Olarak Konut Üreticiliği Konuta Hücum”, **İnşaat Ya Resulallah**, ed. Tanıl Bora, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, ss. 33-45.

GÜNGEN Ali Rıza, **Borçlandırma Siyaseti Türkiye’de Finansal İçerilme**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

———, “Turkey’s Financial Slide: Discipline by Credit in the Last Decade of the AKP’s Rule”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, ss. 118-33.

GÜRCAN Efe Can, Berk METE, **Neoliberalism and the Changing Face of Unionism The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey**, Cham: Palgrave Macmillan, 2017.

GÜREL Burak, “Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950–1980”, **Journal of Agrarian Change**, C. 11, S. 2, 2011, ss. 195-219, doi:10.1111/j.1471-0366.2010.00299.x.

———, “Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelerinin Tarihsel Gelişimi”, **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri**, ed. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, Tonak, İstanbul: Yordam Kitap, 2014, ss. 303-85.

GÜREL Burak, Bermal KÜÇÜK, Sercan TAŞ, “Land Occupation as a Form of Peasant Struggle in Turkey, 1965–1980”, **New Perspectives on Turkey**, C. 67, 2022, ss. 4-31, doi:10.1017/npt.2022.3.

———, “The Rural Roots of the Rise of the Justice and Development Party in Turkey”, **The Journal of Peasant Studies**, C. 46, S. 3, 2019, ss. 457-79, doi:10.1080/03066150.2018.1552264.

GÜREL Burak, Kadir SELAMET, “The Rise and Fall of Community Development in Rural Turkey, 1960–1980”, **Journal of Agrarian Change**, C. 25, S. 1, 2025, s. e12604, doi:10.1111/joac.12604.

- GÜVEN Ali Burak, "Towards a New Political Economy of Turkish Capitalism: Three Worlds", **Turkish Studies**, C. 24, S. 1, 2023, ss. 177-96, doi:10.1080/14683849.2022.2103409.
- HALL Peter A., "Institutional Complementarity: Causes and Effect", **Socio Economic Review**, C. 3, S. 2, 2005, ss. 373-77, doi:10.1017/S1744137415000211.
- , "The Evolution of Varieties of Capitalism in Europe", **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford: Oxford University Press, 2007, ss. 39-88, doi:10.1093/acprof:oso/9780199206483.001.0001.
- , "Varieties of Capitalism and the Euro Crisis", **West European Politics**, C. 37, S. 6, 2014, ss. 1223-43, doi:10.1080/01402382.2014.929352.
- HALL Peter A., Daniel W. GINGERICH, "Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy", MPIfG Discussion Paper No, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2004.
- HALL Peter A., David SOSKICE, "An Introduction to Varieties of Capitalism", **Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage**, ed. Peter A. Hall, David Soskice, Oxford: Oxford University Press, 2001, ss. 1-68.
- HALL Peter A., Kathleen THELEN, "Institutional Change in Varieties of Capitalism", **Socio-Economic Review**, C. 7, S. 1, 2009, ss. 7-34, doi:10.1093/ser/mwn020.
- HALMAI Gábor, "(Dis)possessed by the Spectre of Socialism. Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary", **Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe**, ed. Don Kalb, Gábor Halmai, Oxford and New York: Berghahn Books, 2011, ss. 113-41.
- HAMANN Kerstin, John KELLY, "Varieties of Capitalism and Industrial Relations", **The SAGE Handbook of Industrial Relations**, ed. Paul Blyton vd., London: SAGE, 2007, ss. 129-48.
- HANCKÉ Bob, Martin RHODES, Mark THATCHER, "Introduction: Beyond Varieties of Capitalism", **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford University Press, 2007, ss. 3-38, doi:10.1093/acprof:oso/9780199206483.001.0001.

- HANLEY Eric, Lawrence KÎNG, István Tóth JÁNOS, “The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary”, **American Journal of Sociology**, C. 108, S. 1, 2002, ss. 129-67, doi:10.1086/342770.
- HARDY Jane, **Poland’s New Capitalism**, London and New York: Pluto Press, 2009.
- HARVEY David, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, çev. Aylin Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- HAY Colin, “Does Capitalism (Still) Come in Varieties?”, **Review of International Political Economy**, C. 27, S. 2, 2020, ss. 302-19, doi:10.1080/09692290.2019.1633382.
- HAYEK August von, **The Fatal Conceit: The Errors of Sociasim**, Chicago: Chicago University Press, 1989.
- HAYEK Friedrich August von, **Law, Legislation and Liberty 2. Cilt: The Mirage of Sosial Justice**, Chicago: Chicago University Press, 1973.
- , **Law, Legislation and Liberty, 3. Cilt: The Political Order of a Free People**, Chicago: Chicago University Press, 1979.
- , **The Constitution of Liberty**, Chicago: Chicago University Press, 1960.
- HAYNES Mike, “Class and Crisis in Eastern Europe”, **Marxism and The New İmperialism**, ed. Alex Callicinos vd., London, Chicago and Melbourne: Bookmarks, 1994, ss. 124-86.
- HEİN Eckhard, “Finance-dominated Capitalism and the Re-distribution of Income: a Kaleckian Perspective”, **Cambridge Journal of Economics**, C. 39, S. 3, 2015, ss. 907-34, doi:10.1093/cje/bet038.
- , **Macroeconomics after Kalecki and Keynes**, Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2023.
- HEİN Eckhard, Judith MARTSCHİN, “Demand and Growth Regimes in Finance-Dominated Capitalism and the Role of the Macroeconomic Policy Regime: A Post-Keynesian Comparative Study on France, Germany, Italy and Spain Before and After the Great Financial Crisis and the Great Recession”, **Review of Evolutionary Political Economy**, C. 2, S. 3, 2021, ss. 493-527, doi:10.1007/s43253-021-00044-5.
- HEİN Eckhard, Walter Paternesi MELONİ, Pasquale TRİDİCO, “Welfare Models and Demand-led Growth Regimes Before and After the Financial and Economic

- Crisis”, **Review of International Political Economy**, C. 28, S. 5, 2021, ss. 1196-1223, doi:10.1080/09692290.2020.1744178.
- HEIN Eckhard, Matthias MUNDT, “Financialization, the Financial and Economic Crisis, and the Requirements and Potentials for Wage-led Recovery”, **Wage-led growth. An Equitable Strategy for Economic Recovery**, ed. Marc Lavoie, Engelbert Stockhammer, London and New York: Palgrave Macmillan, 2013, ss. 153-86.
- HEIN Eckhard, Till van TREECK, “Financialisation’ in Post-Keynesian Models of Distribution and Growth: A Systematic Review”, **Handbook of Alternative Theories of Economic Growth**, Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2010, ss. 277-92.
- HELLER Patrick, “The Age of Reaction: Retrenchment Populism in India and Brazil”, **International Sociology**, C. 35, S. 6, 2020, ss. 590-609, doi:10.1177/0268580920949979.
- HERMAN Edward S., Nolan CHOMSKY, **Rızanın İmalatı Kitle Medyasının Ekonomi Politığı**, çev. Ender Abaloğlu, 2. Baskı., İstanbul: bgst Yayınları, 2012.
- HERMAN Lise Esther, “Re-evaluating the post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy”, **European Political Science Review**, C. 8, S. 2, 2016, ss. 251-84, doi:10.1017/S1755773914000472.
- HOBSBAWM Eric, **Devrim Çağı 1789-1848**, çev. Mustafa Sina Şener, 6. Baskı., Ankara: Dost Kitabevi, 2012.
- , **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, 4. Baskı., Ankara: Dost Kitabevi, 2008.
- HOLLINGSWORTH Rogers W., Robert BOYER, “Coordination of Economic Actors & Social Systems of Production”, **Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions**, ed. Rogers W. Hollingsworth, Robert Boyer, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1997, ss. 1-47.
- HOPE David, David SOSKICE, “Growth Models, Varieties of Capitalism, and Macroeconomics”, **Politics & Society**, C. 44, S. 2, 2016, ss. 209-26, doi:10.1177/0032329216638054.

- HOŞGÖR Evren, “Bob Jessob’da Devlet, Demokrasi ve Kapitalizm”, **Kapitalizm ve Demokrasi Bir Zıtlığın Anatomisi**, ed. Can Cemgil, Ömer Turan, İstanbul: Metis Yayınları, 2023, s. 106.
- , “Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present”, **Middle Eastern Studies**, C. 47, S. 2, 2011, ss. 343-60, doi:10.1080/00263206.2011.534336.
- HOWELL Chris, “Varieties of Capitalism: And Then There Was One?”, **Comparative Politics**, C. 36, S. 1, 2003, ss. 103-24, doi:10.2307/4150162.
- HÖPNER Martin, Mark LUTTER, “The Diversity of Wage Regimes: Why the Eurozone is too Heterogeneous for the Euro”, **European Political Science Review**, C. 10, S. 1, 2018, ss. 71-96, doi:10.1017/S1755773916000217.
- “Hungarian Central Statistical Office”, 2025, <https://www.ksh.hu/?lang=en>.
- IMF, “Hungary: Staff Report for the 2013 Article IV Consultation and Third Post Program Monitoring Discussions”, Washington, DC: International Monetary Fund, 2013.
- , **World Economic Outlook: Growth Resuming, Dangers Remain**, Washington, DC: International Monetary Fund, 2012.
- “IMF Data”, 2025, <https://data.imf.org/en>.
- INTERAMERICAN DEVELOPMENTBANK, “Mobilizing Private Capital for Infrastructure: Lessons for Governments, Private Investors and Multilateral Development Banks”, Washington, DC: InterAmerican Development Bank, 2017, <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Mobilizing-Private-Capital-for-Infrastructure-Lessons-for-Governments-Private-Investors-and-Multilateral-Development-Banks.pdf>.
- “Ipeadata”, 2025, <https://www.ipeadata.gov.br/Default.aspx>.
- IŞIK Oğuz, **Eşitsizlikler Kitabı 2000’ler Türkiye’sinde Gelir, Tüketim ve Değişim**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- IVERSEN Torben, David SOSKİCE, “Electoral Institutions and the Politics of Coalitions: Why Some Democracies Redistribute More Than Others”, **American Political Science Review**, C. 100, S. 2, 2006, ss. 165-81, doi:10.1017/S0003055406062083.
- İZMEN Ümit, Soli ÖZEL, “The Return of the State and Its Alla Turca Version”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C. 21, S. 83, 2024, ss. 5-23, doi:10.33458/uidergisi.1522737.

- JACKSON Gregory, Richard DEEG, “How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity”, MPIfG Discussion Paper, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2006.
- JAYASURIYA Kanishka, Kevin HEWISON, “The Antipolitics of Good Governance”, **Critical Asian Studies**, C. 36, S. 4, 2004, ss. 571-90, doi:10.1080/1467271042000273257.
- JEFFRIES Ian, **Socialist Economies and the Transition to The Market a Guide**, London and New York: Routledge, 1993.
- JENNE Erin K., Cas MUDDE, “Hungary’s Illiberal Turn: Can Outsiders Help?”, **Journal of Democracy**, C. 23, S. 3, 2012, ss. 147-55, doi:10.1353/jod.2012.0057.
- JESSOP Bob, “Authoritarian Neoliberalism: Periodization and Critique”, **South Atlantic Quarterly**, C. 118, S. 2, 2019, ss. 343-61.
- , “Capitalist Diversity and Variety: Variegation, the World Market, Compossibility and Ecological Dominance”, **Capital & Class**, C. 38, S. 1, 2014, ss. 45-58, doi:10.1177/0309816813513087.
- , **Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak**, çev. Ahmet Süreyya Özcan, 2. Baskı., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2021.
- , **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, ed. Betül Yazar, Alev Özkazanç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- , “The Rise of Governance and the Risks of Failure: the Case of Economic Development”, **International Social Science Journal**, C. 50, S. 155, 1998, ss. 29-45.
- JİBRİL Halima, Annina KALTENBRUNNER, Effie KESİDOU, “Financialisation and Intangible Assets in Emerging Market Economies: Evidence from Brazil”, **Cambridge Journal of Economics**, C. 49, S. 2, 2025, ss. 277-309, doi:10.1093/cje/beaf003.
- JOHNSON Juliet, Andrew BARNES, “Financial Nationalism and its International Enablers: The Hungarian Experience”, **Review of International Political Economy**, C. 22, S. 3, 2015, ss. 535-69, doi:10.1080/09692290.2014.919336.
- JOHNSTON Alison, Bob HANCKÉ, Suman PANT, “Comparative Institutional Advantage in the European Sovereign Debt Crisis”, **Comparative Political Studies**, C. 47, S. 13, 2014, ss. 1771-1800, doi:10.1177/0010414013516917.

- JOHNSTON Alison, Matthias MATTHIJS, “The Political Economy of the Eurozone’s Post- Crisis Growth Model”, **Diminishing Returns The New Politics of Growth and Stagnation**, ed. Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, Oxford: Oxford University Press, 2022, ss. 117-42.
- JÚNIOR João Feres, Juliana GAGLIARDI, “Populism and theMedia in Brazil: The Case of Jair Bolsonaro”, **The Politics of Authenticity and Populist Discourses Media and Education in Brazil, India and Ukraine**, ed. Christoph Kohl vd., Cham: Palgrave Macmillan, 2021, ss. 83-104.
- KAILITZ Steffen, “Classifying Political Regimes Revisited: Legitimation and Durability”, **Democratization**, C. 20, S. 1, 2013, ss. 39-60, doi:10.1080/13510347.2013.738861.
- KALTENBRUNNER Annina, “A post Keynesian Framework of Exchange Rate Determination: a Minskyan Approach”, **Journal of Post Keynesian Economics**, C. 38, S. 3, 2015, ss. 426-48, doi:10.1080/01603477.2015.1065678.
- , “International Financialization and Depreciation: The Brazilian Real in the International Financial Crisis”, **Competition & Change**, C. 14, S. 3-4, 2010, ss. 296-323, doi:10.1179/102452910X12837703615454.
- KALTENBRUNNER Annina, Juan Pablo PAÍNCEIRA, “Subordinated Financial Integration and Financialisation in Emerging Capitalist Economies: The Brazilian Experience”, **New Political Economy**, C. 23, S. 3, 2018, ss. 290-313, doi:10.1080/13563467.2017.1349089.
- KAMU İHALE KURUMU, “Kamu Alımları İzleme Raporu 2007”, Ankara: Kamu İhale Kurumu, 2008.
- , “Kamu Alımları İzleme Raporu 2012”, Ankara: Kamu İhale Kurumu, 2013.
- , “Kamu Alımları İzleme Raporu 2017”, Ankara: Kamu İhale Kurumu, 2018.
- , “Kamu Alımları İzleme Raporu 2023”, Ankara: Kamu İhale Kurumu, 2024.
- KANNANKULAM John, Fabian GEORGI, “Varieties of Capitalism or Varieties of Relationships of Forces? Outlines of a Historical Materialist Policy Analysis”, **Capital & Class**, C. 38, S. 1, 2014, ss. 59-71, doi:10.1177/0309816813513088.
- KARAÇİMEN Elif, “Financialization in Turkey: The Case of Consumer Debt”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 16, S. 2, 2014, ss. 161-80, doi:10.1080/19448953.2014.910393.

- KARWOWSKI Ewa, Mimoza SHABANI, Engelbert STOCKHAMMER, “Dimensions and Determinants of Financialisation: Comparing OECD Countries since 1997”, **New Political Economy**, C. 25, S. 6, 2020, ss. 957-77, doi:10.1080/13563467.2019.1664446.
- KARWOWSKI Ewa, Engelbert STOCKHAMMER, “Financialisation in Emerging Economies: a Systematic Overview and Comparison with Anglo-Saxon Economies”, **Economic and Political Studies**, C. 5, S. 1, 2017, ss. 60-86, doi:10.1080/20954816.2016.1274520.
- KAYA Alp Yücel, “1950’lerde Türkiye Kırsalında Ne Oldu?”, **Modernizmin Yansımalar: 50’li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Efil Yayınevi: Ankara, 2021, ss. 155-77.
- , “Michel Foucault’nun Ekonomik Düşünce Tarihi: Liberal ve Neoliberal Yönetim Rasyonallitelerinde Ekonomi Politik”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 197-240.
- , “Neoliberal Mülkiyet ve ‘Acele Kamulaştırma’ Nedir?”, **Toplum ve Bilim**, S. 122, 2011, ss. 194-236.
- , “Sermaye-Emek Kutuplaşmasının Yeniden Üretimi: Acele Kamulaştırma Kararlarından HES’ler”, **Sudan Sebepler Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler**, ed. Cemil Aksu, Sinan Erensü, Erdem Evren, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, ss. 65-92.
- KAYA Alp Yücel, Ali Onur PEKER, “Yeni Kurumsal İktisat, İktisat Tarihini Nasıl Yazıyor? Eleştirel Bir Bakış”, **Praksis**, C. 54, S. 3, 2020, ss. 29-60.
- KAYA Raşit, Barış ÇAKMUR, “Politics and the Mass Media in Turkey”, **Turkish Studies**, C. 11, S. 4, 2010, ss. 521-37, doi:10.1080/14683849.2010.540112.
- KAZGAN Gülten, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 6. Baskı., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- KELEMEN R. Daniel, “Europe’s Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe’s Democratic Union”, **Government and Opposition**, C. 52, S. 2, 2017, ss. 211-38, doi:10.1017/gov.2016.41.
- KEMAHLIOĞLU Özge, “Rejim Değişiklikleri, Aktörler ve Demokratikleşme Sürecinin Hassaslığı: Şili Örneği”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 137-53.

- KEYDER Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 19. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- , “Yeni Orta Sınıf”, **Bilim Akademisi**, 2013, <https://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2013/09/Yeni-Orta-Sinif.pdf>.
- KIRAN Jiyan, “Expanding the Framework of the Varieties of Capitalism: Turkey as a Hierarchical Market Economy”, **Journal of Eurasian Studies**, C. 9, S. 1, 2018, ss. 42-51, doi:10.1016/j.euras.2017.12.004.
- KIRAY Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 6. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- KİNGSTONE Peter, “Brazil’s Reliance on Commodity Exports Threatens its Medium- and Long-term Growth Prospects”, **Americas Quarterly**, (19.07.2012), <https://www.americasquarterly.org/fulltextarticle/brazils-reliance-on-commodity-exports-threatens-its-medium-and-long-term-growth-prospects/>.
- KİNGSTONE Peter R., Aldo F. PONCE, “From Cardoso to Lula: The Triumph of Pragmatism in Brazil”, **Leftist Governments in Latin America Successes and Shortcomings**, ed. Kurt Weyland, Raúl L. Madrid, Wendy Hunter, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, ss. 93-123.
- KOHLER Karsten, Guschanski GUSCHANSKI, Engelbert STOCKHAMMER, “The Impact of Financialisation on the Wage Share: A Theoretical Clarification and Empirical Test”, **Cambridge Journal of Economics**, C. 43, S. 4, 2019, ss. 937-74, doi:10.1093/cje/bez021.
- KORKUT Umut, **Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism**, New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- , “More Reform, Less Action”, **Problems of Post-Communism**, C. 57, S. 1, 2010, ss. 17-27, doi:10.2753/PPC1075-8216570102.
- , “The 2006 Hungarian Election: Economic Competitiveness versus Social Solidarity”, **Parliamentary Affairs**, C. 60, S. 4, 2007, ss. 675-90, doi:10.1093/pa/gsm038.
- KORNAI János, “Hungary’s U-Turn: Retreating from Democracy”, **Journal of Democracy**, C. 26, S. 3, 2015, ss. 34-48, doi:10.1353/jod.2015.0046.
- KOVÁCH Imre, “Rustica Nova. The New Countryside in Hungary at the Turn of the Millennium”, **Acta Universitatis Lodziensis: Folia Sociologica**, C. 87, 2023, ss. 101-8, doi:10.18778/0208-600X.87.08.

- KOVÁCS Katalin, “The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001”, **Geographia Polonica**, C. 76, S. 1, 2003, ss. 55-72.
- KOVÁCS Kriszta, Kim Lane SCHEPPELE, “The Fragility of an Independent Judiciary: Lessons from Hungary and Poland—and the European Union”, **Communist and Post-Communist Studies**, C. 51, S. 3, 2018, ss. 189-200, doi:10.1016/j.postcomstud.2018.07.005.
- KOVANCILAR Birol, “Türkiye Cumhuriyeti Askeri Darbeler ve Ekonomik Krizler Tarihi: Ekonomi Politik Analiz”, **Cumhuriyet Dönemi Devlet Maliyesi**, ed. A. Kemal Çelebi, Birol Kovancılar, Mustafa Mıynat, Ankara: Gazi Kitabevi, 2024, ss. 59-121.
- KÖSE Ahmet Haşim, Serdal BAHÇE, “‘Hayırsever’ Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, ed. İlhan Uzgel, Bülent Duru, 2. Baskı., Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, ss. 492-509.
- KÖSE Ahmet Haşim, A. Erinç YELDAN, “Turkish Economy in the 1990s: An Assessment of Fiscal Policies, Labor Markets and Foreign Trade”, **New Perspectives on Turkey**, C. 18, 1998, ss. 51-78, doi:10.1017/S0896634600002880.
- KÖYMEN Oya, **Sermaye Birikirken Osmanlı Türkiye Dünya**, 2. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2007.
- KRİPPNER Greta, **Capitalizing on the Crisis**, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- KURAN Timur, “Islamic Economics and the Islamic Subeconomy”, **The Journal of Economic Perspectives**, C. 9, S. 4, 1995, ss. 155-73.
- KURLANTZICK Joshua, **State Capitalism: How the Return of Statism is Transforming the World**, New York: Oxford University Press, 2016.
- KUTUN Melahat, “The AKP’s Move from Depoliticization to Repoliticization in Economic Management”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, ed. Pınar Bedirhanoglu vd., London: Zed Books, 2020, ss. 134-50.
- KÜHNAST Julia, “Growth Regimes of Populist Governments: a Comparative Study on Hungary and Poland”, **European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention**, C. 21, S. 1, 2024, ss. 133-50, doi:10.4337/ejeep.2023.0104.

- LAMPLAND Martha, **The Value of Labor: The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956**, Chicago and London: University of Chicago Press, 2016.
- LANGE Oskar, **Papers in Economics and Sociology**, çev. P. F. Knightsfield, Oxford: Permagon Press, 1970.
- LAPAVİTSAS Costas, “Neoliberal Dönemde Anayolcu İktisat Kuramı”, **Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2020, ss. 59-75.
- , **Profiting Without Producing: How Finance Exploits Us All**, New York: Verso, 2014.
- LAPAVİTSAS Costas, Jeff POWELL, “Financialisation Varied: a Comparative Analysis of Advanced Economies”, **Cambridge Journal of Regions, Economy and Society**, C. 6, S. 3, 2013, ss. 359-79, doi:10.1093/cjres/rst019.
- LAVİGNE Marie, **International Political Economy and Socialism**, çev. David Lambert, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- LAVİNAS Lena, “How Social Developmentalism Reframed Social Policy in Brazil”, **New Political Economy**, C. 22, S. 6, 2017, ss. 628-44, doi:10.1080/13563467.2017.1297392.
- LEMKE Thomas, “An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory”, **Distinktion: Journal of Social Theory**, C. 8, S. 2, 2007, ss. 43-67, doi:10.1080/1600910X.2007.9672946.
- LENDVAİ Paul, **Orbán Europe’s New Strongman**, Oxford and New York: Oxford University Press, 2017.
- LENDVAİ-BAİNTON Noemi, Dorota SZELEWA, “Governing New Authoritarianism: Populism, Nationalism and Radical Welfare Reforms in Hungary and Poland”, **Social Policy & Administration**, C. 55, S. 4, 2021, ss. 559-72, doi:10.1111/spol.12642.
- LENİN V. İ., **Devlet ve Devrim**, 4. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2021.
- LENNERT József, Jenő Zsolt FARKAS, “Transformation of Agriculture in Hungary in the Period 1990-2020”, **Rural Studies**, C. 56, 2020, ss. 33-72.
- LEVİ-FAUR David, “The Global Diffusion of Regulatory Capitalism”, **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, C. 598, 2005, ss. 12-32.

- LEVİTSKY Steven, Lucan A. WAY, **Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War (Problems of International Politics)**, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- LEWANDOWSKI Enrique Ricardo, “Local and State Government in the Nova República: Intergovernmental Relations in Light of the Brazilian Political Transition”, **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 26-38.
- LUNA Francisco Vidal, Herbert S. KLEIN, **Brazil Since 1980**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- MABBETT Deborah, Waltraud SCHELKLE, “What Difference Does Euro Membership Make to Stabilization? The Political Economy of International Monetary Systems Revisited”, **Review of International Political Economy**, C. 22, S. 3, 2015, ss. 508-34, doi:10.1080/09692290.2014.916625.
- MAGYAR Bálint, **Post-Communist Mafia State The Case of Hungary**, çev. Bálint Bethlenfalvy vd., Budapest: CEU Press, 2016.
- MANDEL Hadas, Michael SHALEV, “Gender, Class, and Varieties of Capitalism”, **Social Politics: International Studies in Gender, State & Society**, C. 16, S. 2, 2009, ss. 161-81, doi:10.1093/sp/jxp006.
- MARDİN Şerif, **Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908**, 5. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- , **Türk Modernleşmesi**, 25. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- , “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 1 Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, ed. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 8. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, ss. 42-53.
- MARER P., “The Global Economic Crises: Impacts on Eastern Europe”, **Acta Oeconomica**, C. 60, S. 1, 2010, ss. 3-33, doi:10.1556/aoecon.60.2010.1.2.
- MAROÏS Thomas, “The Transformation of the State Financial Apparatus in Turkey since 2001”, **The Political Economy of Financial Transformation in Turkey**, ed. Galip L. Yalman, Thomas Marois, Ali Rıza Güngen, New York: Routledge, 2019, ss. 108-34.
- MARQUETTİ Adalmir Antonio, ALESSANDRO DONADİO MIEBACH, Henrique MORRONE, “Back in Power: Prospects and Limits of Lula’s Government”,

- Investigación Económica**, C. 82, S. 324, 2023, ss. 3-26, doi:10.2307/48720202.
- MARUFOĞLU Abdullah, Birol KOVANCILAR, **Dünyada Varlık Fonu Uygulamaları ve Türkiye Varlık Fonu**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2025.
- MARX Karl, **Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2011.
- , **Kapital 1. Cilt**, çev. Mehmet Selik, Nail Satılğan, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- MASİERO Gilmar, **Brazilian Socio-Economic Dynamics Contexts and Contemporary Realities**, Cham: Springer, 2025.
- MASO Giulia Dal, “Past and Present Financialization in Central Eastern Europe: The Case of Western Subsidiary Banks”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 24, S. 1, 2022, ss. 60-77, doi:10.1080/19448953.2021.1992185.
- MAWDSLEY Emma, “‘From Billions to Trillions’: Financing the SDGs in a World ‘Beyond Aid’”, **Dialogues in Human Geography**, C. 8, S. 2, 2018, ss. 191-95, doi:10.1177/2043820618780789.
- MCMİCHAEL Philip, “State Formation and the Construction of the World Market”, **Political Power and Social Theory**, ed. Maurice Zeitlin, Greenwich: Ct: JAI, 1987, C. 6, ss. 187-237.
- MCNALLY Christopher A., “Sino-Capitalism: China’s Reemergence and the International Political Economy”, **World Politics**, C. 64, S. 4, 2012, ss. 741-76, doi:10.1017/S0043887112000202.
- MIYNAT Mustafa, **Liberalizasyon Sürecinde İstikrar Politikalarının Gelir Dağılımına Etkisi**, Ankara: Odak, 2004.
- MİHÁLYİ Peter, “The Evolution of Hungary’s Approach to FDI in Postcommunist Privatization”, **Transnational Corporations**, C. 10, S. 3, 2001, ss. 61-74.
- MİKLER John, Neil E. HARRİSON, “Varieties of Capitalism and Technological Innovation for Climate Change Mitigation”, **New Political Economy**, C. 17, S. 2, 2012, ss. 179-208, doi:10.1080/13563467.2011.552106.
- MİLHORANCE Carolina, “Policy Dismantling and Democratic Regression in Brazil Under Bolsonaro: Coalition Politics, Ideas, and Underlying Discourses”, **Review of Policy Research**, C. 39, S. 6, 2022, ss. 752-70, doi:10.1111/ropr.12502.

- MİLLÎ GÜVENLİK KURULU, “20 Temmuz 2016 Tarihli Toplantı”, (08.09.2025), <https://www.mgk.gov.tr/index.php/20-temmuz-2016-tarihli-toplanti>.
- MİLLİYET, “Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Rize’de”, 20.05.2016, <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/rize/cumhurbaskani-recep-tayyip-erdogan-rize-de-11383545>.
- MİTCHELL Katharyne, Matthew SPARKE, “The New Washington Consensus: Millennial Philanthropy and the Making of Global Market Subjects”, **Antipode**, C. 48, S. 3, 2016, ss. 724-49, doi:10.1111/anti.12203.
- “MNB Statistics”, 2025, <https://statisztika.mnb.hu/en>.
- MOLINA Óscar, Martin RHODES, “The Political Economy of Adjustment in Mixed Market Economies: A Study of Spain and Italy”, **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford University Press, 2007, ss. 223-52, doi:10.1093/acprof:oso/9780199206483.001.0001.
- MØLLER Jørgen, Svend-Erik SKAANING, “Autocracies, Democracies, and the Violation of Civil Liberties”, **Democratization**, C. 20, S. 1, 2013, ss. 82-106, doi:10.1080/13510347.2013.738863.
- MORAIS Lecio, Alfredo SAAD-FILHO, “Lula and the Continuity of Neoliberalism in Brazil: Strategic Choice, Economic Imperative or Political Schizophrenia?”, **Historical Materialism**, C. 13, S. 1, 2005, ss. 3-32, doi:10.1163/1569206053620924.
- MORDECKI Gabriela, Nastasia BARCELÓ, “From Right to Left: Economy and Politics in Brazil”, **Latin American Policy**, C. 15, S. 1, 2024, ss. 171-78, doi:10.1111/lamp.12334.
- MORGAN Glenn, Heike DOERING, Marcus GOMES, “Extending Varieties of Capitalism to Emerging Economies: What can We Learn from Brazil?”, **New Political Economy**, C. 26, S. 4, 2021, ss. 540-53, doi:10.1080/13563467.2020.1807485.
- MORLIN Guilherme Spinato, Nikolas PASSOS, Riccardo PARIBONI, “Growth Theory and the Growth Model Perspective: Insights from the Supermultiplier”, **Review of Political Economy**, C. 36, S. 3, 2024, ss. 1130-55, doi:10.1080/09538259.2022.2092998.

- MORLİNO Leonardo, **Changes for Democracy: Actors, Structures, Processes**, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- MOUFFE Chantal, **On The Political**, London and New York: Routledge, 2005.
- MUNCK Ronaldo, “Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti”, **Neoliberalizm Muhallif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2020, ss. 106-21.
- MUSACCHİO, Aldo, Sergio G. LAZZARİNİ, **Reinventing State Capitalism**, Cambridge: Harvard University Press, 2014.
- MUTLUOĞLU ÖZKESEN Melek, **Toprakları Kapatmak Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- MÜSTAKİL SANAYİCİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ (MÜSİAD), “Homo Islamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı”, İstanbul: MÜSİAD, 1994.
- MYANT Martin, Jan DRAHOKOUPİL, Ivan LESAY, “The Political Economy of Crisis Management in East-Central European Countries”, **Europe-Asia Studies**, C. 65, S. 3, 2013, ss. 383-410, doi:10.1080/09668136.2013.779460.
- NACZYK Marek, “Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis”, 26th Annual Conference of the Society for the Advancement of Socio-Economics, Chicago, 2014.
- NAVARRO Zander, “The Rise and Fall of Land Reform in Brazil A Tale in Three Acts”, **Politica Agricola**, C. 25, S. 3, 2016, ss. 36-51.
- NİEDERLE Paulo vd., “Narrative Disputes over Family-Farming Public Policies in Brazil: Conservative Attacks and Restricted Countermovements”, **Latin American Research Review**, C. 54, S. 3, 2019, ss. 707-20, doi:10.25222/larr.366.
- NİSKANEN William A., **Bureaucracy and Representative Government**, Chiago: Aldine Publlising Company, 1971.
- NORTH Douglass, **Institutions, Institutional Change and Economic Performance**, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- NÖLKE Andreas, “Comparative Capitalism”, **The Palgrave Handbook of Contemporary International Political Economy**, ed. Timothy M. Shaw vd., London: Palgrave Macmillan, 2019, ss. 135-51.
- , “Domestic Structures, Foreign Economic Policies and Global Economic Order: Implications from the rise of Large Emerging Economies”, **European**

- Journal of International Relations**, C. 21, S. 3, 2015, ss. 538-67, doi:10.1177/1354066114553682.
- , “Economic Causes of the Eurozone Crisis: the Analytical Contribution of Comparative Capitalism”, **Socio-Economic Review**, C. 14, S. 1, 2016, ss. 141-61, doi:10.1093/ser/mwv031.
- , **State-Permeated Capitalism in Large Emerging Economies**, London and New York: Routledge, 2020.
- NÖLKE Andreas, Arjan VLİEGENTHART, “Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe”, **World Politics**, C. 61, S. 4, 2009, ss. 670-702, doi:10.1017/S0043887109990098.
- OECD, **Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2025 Making the Most of the Trade and Environment Nexus in Agriculture**, Paris: OECD Publishing, 2025.
- , **Divided We Stand Why Inequality Keeps Rising**, Paris: OECD Publishing, 2011.
- , **Financing SMEs and Entrepreneurs 2024 AN OECD Scoreboard**, Paris: OECD Publishing, 2024.
- , “OECD Observer, Volume 1992 Issue 5”, Paris: OECD Publishing, 1992.
- OĞUZ Şebnem, “AKP’li Yıllarda Siyasal Rejimin Dönüşümü: Çelişkili Bir Süreç Olarak Yeni Faşizm”, **Toplum ve Hekim**, C. 38, S. 2, 2023, ss. 106-25.
- OKSALA Johanna, “Ordoliberalism as Governmentality”, **The Birth of Austerity German Ordoliberalism and Contemporary Neoliberalism**, ed. Thomas Biebricher, Frieder Vogelmann, London and New York: Rowman Littlefield Publishers, 2017, ss. 181-96.
- OLIVEİRA Maria Clara, Sergio Simoni JUNİOR, “Income Protection for Vulnerable Groups During the Pandemic in Brazil and Chile: The Relevance of Policy Trajectories and Governance Arrangements”, **Latin American Perspectives**, C. 52, S. 1, 2025, ss. 33-52, doi:10.1177/0094582X241308856.
- ONDETTİ Gabriel, “Ideational Bases of Land Reform in Brazil: 1910 to the Present”, **One Hundred Years of Social Protection The Changing Social Question in Brazil, India, China, and South Africa**, ed. Lutz Leisering, Cham: Palgrave Macmillan, 2021, ss. 343-78.

ORHANGAZİ Özgür, **Türkiye Ekonomisinin Yapısı Sorunlar Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri**, Ankara: İmge Kitabevi, 2020.

ORHANGAZİ Özgür, A. Erinç YELDAN, “The Re-making of the Turkish Crisis”, **Development and Change**, C. 52, S. 3, 2021, ss. 460-503, doi:10.1111/dech.12644.

OSBORNE David, Ted GAEBLER, **Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector, from Schoolhouse to State House, from City hall to the Tentagon**, Reading MA: Addison Wesley Publishing, 1992.

OZAN Ebru Deniz, **Gülme Sırası Bizde 12 Eylül’e Giderken Sermaye Sınıfı Kriz ve Devlet**, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

———, “İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, ss. 657-746.

ÖNDER İzzettin, “Aşarın Kaldırılması”, **Mülkiye Dergisi**, C. 43, S. 2, 2019, ss. 491-510.

ÖNİŞ Ziya, “Beyond the 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase of Neo-liberal Restructuring in Turkey”, **Review of International Political Economy**, C. 16, S. 3, 2009, ss. 409-32, doi:10.1080/09692290802408642.

———, “Power, Interests and Coalitions: the Political Economy of Mass Privatisation in Turkey”, **Third World Quarterly**, C. 32, S. 4, 2011, ss. 707-24, doi:10.1080/01436597.2011.567004.

———, “Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy”, **Studies In Comparative International Development**, C. 27, S. 2, 1992, ss. 3-23, doi:10.1007/BF02687108.

———, “The Triumph of Conservative Globalism: The Political Economy of the AKP Era”, **Turkish Studies**, C. 13, S. 2, 2012, ss. 135-52, doi:10.1080/14683849.2012.685252.

———, “Turkey Under the Challenge of State Capitalism: The Political Economy of the Late AKP Era”, **Southeast European and Black Sea Studies**, C. 19, S. 2, 2019, ss. 201-25, doi:10.1080/14683857.2019.1594856.

———, “Turkey’s Two Elections: The AKP Comes Back”, **Journal of Democracy**, C. 27, S. 2, 2016, ss. 141-54, doi:10.1353/jod.2016.0021.

- ÖNİŞ Ziya, E. Fuat KEYMAN, “Turkey at the Polls: A New Path Emerges”, **Journal of Democracy**, C. 14, S. 2, 2003, ss. 95-107, doi:10.1353/jod.2003.0042.
- ÖNİŞ Ziya, Fikret ŞENSES, “Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus”, **Development and Change**, C. 36, S. 2, 2005, ss. 263-90, doi:10.1111/j.0012-155X.2005.00411.x.
- ÖZATALAY Cem, “Türkiye’de Sernaye Birikimi, Sınıflar ve Kùltürler”, **Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 85-124.
- ÖZDEMİR Ali Murat, Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR, “Labour Law Reform in Turkey in the 2000s: The Devil is Not Just in the Detail But Also in the Legal Texts”, **Economic and Industrial Democracy**, C. 27, S. 2, 2006, ss. 311-31, doi:10.1177/0143831X06060592.
- ÖZDEMİR Şennur, “MÜSİAD ve Hak-İş’i Birlikte Anlamak Sınıflı Bir ‘İslâmî Ekonomi’ mi?”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 6 İslamcılık**, ed. Yasin Aktay, Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 2. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 837-86.
- ÖZDEN Barış Alp, “Lula’nın İlimli Solundan Bolsonaro’nun Aşırı Sağına Brezilya”, **Toplum ve Bilim**, S. 155, 2021, ss. 8-35.
- , “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, **“Yeni Türkiye”ye Varan Yol Neoliberal Hegemonyanın İnşası**, ed. İsmet Akça, Ahmet Bekmen, Barış Alp Özden, çev. Kemal Deniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 219-41.
- ÖZDEN Barış Alp, İsmet AKÇA, Ahmet BEKMEN, “Antinomies of Authoritarian Neoliberalism in Turkey: The Justice and Development Party Era”, **States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order**, ed. Cemal Burak Tansel, London and New York: Rowman & Littlefield, 2017, ss. 189-209.
- ÖZDEN Barış Alp, Ahmet BEKMEN, “Rebelling against Neoliberal Populist Regimes”, **‘Everywhere Taksim’ Sowing the Seeds for a New Turkey at Gezi**, ed. Isabel David, Kumru F. Toktamış, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, ss. 89-103.
- ÖZEL Hüseyin, “Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi”, **Türkiye’nin 70’li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 209-28.

- ÖZEL Işık, **State–Business Alliances and Economic Development Turkey, Mexico and North Africa**, London and New York: Routledge, 2015.
- ÖZEL Işık D., Kerem YILDIRIM, “Political Consequences of Welfare Regimes: Social Assistance and Support for Presidentialism in Turkey”, **South European Society and Politics**, C. 24, S. 4, 2019, ss. 485-511, doi:10.1080/13608746.2019.1589155.
- ÖZGENÇ İzzet, **Suç Örgütleri**, Ankara: Seçkin, 2023.
- ÖZMAKAS Utku, **Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault Agamben, Hardt-Negri**, 3. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- PALLEY Thomas, “Keynesçilikten Neoliberalizme İktisat Biliminde Paradigma Kayması”, **Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2020, ss. 42-58.
- , “Re-Theorizing the Welfare State and the Political Economy of Neoliberalism’s Campaign Against It”, **Journal of Economic Issues**, C. 53, S. 4, 2020, ss. 588-612, doi:10.1080/00213624.2020.1778396.
- , “Theorizing Varieties of Capitalism: Economics and the Fallacy that ‘There is No Alternative (TINA)’”, **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, ss. 129-66.
- PAMUK Şevket, **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi**, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- , **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- PANİZZA Francisco, “Introduction: Populism and the Mirror of Democracy”, **Populism and the Mirror of Democracy**, ed. Francisco Panizza, London and New York: Verso, 2005, ss. 1-31.
- PARLAK Deniz, “Dinsel Tahakküm, Tarihsel Arkaplan ve Toplumsal Yapı”, **Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 491-519.
- PATACCİNİ Leonardo, “The (Un)usual Suspects? Exploring the Links Between Illicit Financial Flows, Russian Money Laundering and Dependent Financialization in the Baltic States”, **Competition & Change**, C. 28, S. 1, 2024, ss. 3-22, doi:10.1177/10245294231177352.

- PECK Jamie, Adam TİCKELL, “Neoliberalizing Space”, **Antipode**, C. 34, S. 3, 2002, ss. 380-404, doi:10.1111/1467-8330.00247.
- PELEK Deniz, Gözde ORHAN, **Tarım Sorununa Bugünden Bakmak: Güncel Tartışmalar, Yeni Perspektifler**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024.
- PEREİRA Eder Johnson de Area Leão vd., “Brazilian Policy and Agribusiness Damage the Amazon Rainforest”, **Land Use Policy**, C. 92, 2020, s. 104491, doi:10.1016/j.landusepol.2020.104491.
- PEREİRA Luiz Bresser, “Inertial Inflation and the Cruzado Plan”, **World Development**, C. 15, S. 8, 1987, ss. 1035-44, doi:10.1016/0305-750X(87)90170-7.
- PEW RESEARCH CENTER, **Two Decades After the Wall’s Fall: End of Communism Cheered but Now with More Reservations**, Washington, DC: Pew Research Center., 2009.
- PHİLLİPS Richard vd., “Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary*”, **Journal of Social Policy**, C. 35, S. 4, 2006, ss. 585-606, doi:10.1017/S0047279406000092.
- PİNHÔ Carlos Eduardo Santos, “Welfare State and Epistemic Communities of Fiscal Austerity in Brazil: from Lula da Silva to Jair Bolsonaro (2003-2020)”, **Sociedade e Estado**, C. 36, S. 1, 2021, ss. 195-216, doi:10.1590/s0102-6992-202136010010.
- PİORE Michael J., Charles F. SABEL, **The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity**, New York: Basic Books, 1984.
- PİSMEL Adriana Cattai, Ana Claudia CHAVES TEİXEİRA, “Public Manifestos: Brazilian Civil Society Alliances and Resistances in the Face of the Covid-19 Crisis”, **Latin American Perspectives**, C. 52, S. 1, 2025, ss. 13-32, doi:10.1177/0094582X241310466.
- PİTTAWAY Mark, **From the Vanguard to the Margins Workers in Hungary, 1939 to the Present Selected Essays by Mark Pittaway**, ed. Adam Fabry, Chicago, IL: Haymarket Books, 2015.
- PİZZARO Alessandro, “Political Exchange and Collective Identity in Industrial Conflict”, **The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968**, ed. Colin Crouch, Alessandro Pizzaro, London: Macmillan., 1978, ss. 277-98.

- POGÁTSA Zoltán, “Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State”, **Journal of Contemporary European Research**, C. 5, S. 4, 2009, ss. 597-613, doi:10.30950/jcer.v5i4.231.
- POLANYİ Karl, **Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Temelleri**, çev. Ayşe Buğra, 12. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- PONTUSSON Jonas, “Varieties and Commonalities of Capitalism”, **Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches**, ed. David Coates, London: Palgrave Macmillan, 2005, ss. 163-88.
- POULANTZAS Nicos, **Classes in Contemporary Capitalisms**, London: Verso, 1978.
- , **Faşizm ve Diktatörlük**, 5. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- , **Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar**, ed. James Martin, çev. Akın Sarı, Selime Güzelsarı, 2. Baskı., Ankara: Dipnot, 2023.
- , **State, Power, Socialism**, çev. Patrick Camiller, NLB, 1978.
- PREBİSH Raúl, **The Economic Development of Latin America and its Principal Problem**, Santiago: UNECLA, 1950.
- RADOSEVIĆ Slavo, Deniz E. YORUK, “The Growth of Enterprise Through Entrepreneurship and Network Alignment The case of Videoton”, **International Industrial Networks and Industrial Restructuring in Central and Eastern Europe**, ed. Slavo Radosevic, Bert M. Sadowski, Boston, MA: Springer US, 2004, ss. 109-28.
- REGİNİ Marino, “The Conditions for Political Exchange: How Concertation Emerged and Collapsed in Italy and Great Britain”, **Order and Conflict in Contemporary Capitalism**, ed. John H. Goldthorpe, Oxford: Clarendon, 1984, ss. 124-42.
- REUTERS, “BMW to Build 1 billion Euro Car Factory in Hungary”, **Reuters**, (31.07.2018).
- RHODES Roderick A. W., **Understanding Governance: Policy Networks, Governance and Accountability**, Buckingham: Open University Press, 1997.
- ROBERTS Andrew, **The Quality of Democracy in Eastern Europe: Public Preferences and Policy Reforms**, Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2009.
- ROBERTS Kenneth M., “Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case”, **World Politics**, C. 48, S. 1, 1995, ss. 82-116.

- RODRİQUES João, Ana C. SANTOS, Nuno TELES, “Semi-peripheral Financialisation: the Case of Portugal”, **Review of International Political Economy**, C. 23, S. 3, 2016, ss. 480-510, doi:10.1080/09692290.2016.1143381.
- RODRİK Dani, “Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform”, **Journal of Economic Literature**, C. 44, S. 4, 2006, ss. 973-87, doi:10.1257/jel.44.4.973.
- ROWTHORN Bob, “Demand, Real Wages and Economic Growth”, Autumn: Thames Papers in Political Economy, 1981.
- RUCKERT Arne, “The Forgotten Dimension of Social Reproduction: the World Bank and the Poverty Reduction Strategy Paradigm”, **Review of International Political Economy**, C. 17, S. 5, 2010, ss. 816-39, doi:10.1080/09692291003712113.
- SAAD-FİLHO Alfredo, “Brezilya’da Neoliberalizm, Demokrasi ve Ekonomi Politikası”, **Latin Amerika’yı Anlamak Neoliberalizm, Direniş ve Sol**, ed. Aylin Topal, İstanbul: Yordam Kitap, 2007, ss. 122-47.
- , “Latin Amerika’da Neoliberalizmin Ekonomi Politigi”, **Neoliberalizm Muhafif Bir Seçki**, ed. Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston, çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, 3. Baskı., İstanbul: Yordam Kitap, 2020, ss. 361-73.
- , “Neoliberalizmin Hegemonyasının Kırılması: Brezilya İçin Alternatif Ekonomik Politikalar”, **Küreselleşmeye Güney’den Tepkiler**, ed. Ceyhun Gürkan, Özlem Taştan, Oktar Türel, Ankara: Dipnot, 2006, ss. 143-60.
- , **The Age of Crisis Neoliberalism, the Collapse of Democracy, and the Pandemic**, Cham: Palgrave Macmillan, 2021.
- , “Varieties of Neoliberalism in Brazil (2003–2019)”, **Latin American Perspectives**, C. 47, S. 1, 2020, ss. 9-27, doi:10.1177/0094582X19881968.
- SAAD-FİLHO Alfredo, Marco BOFFO, “The Corruption of Democracy: Corruption Scandals, Class Alliances, and Political Authoritarianism in Brazil”, **Geoforum**, C. 124, 2021, ss. 300-309, doi:10.1016/j.geoforum.2020.02.003.
- SAAD-FİLHO Alfredo, Lecio MORAİS, **Brazil Neoliberalism Versus Democracy**, London: Pluto Press, 2018.
- SADER Emir, Ken SİLVERSTEİN, **Without Fear of Being Happy. Lula, The Workers Party and Brazil**, London and New York: Verso, 1991.

- SARAÇOĞLU Cenk, “Tank Paletiyle Neoliberalizm”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, ss. 747-840.
- SARAÇOĞLU Cenk, Melih YEŞİLBAĞ, **Minare ile İnşaat Gögesinde**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- SASS Magdolna, **Competitiveness and Economic Policies Related to Foreign Direct Investment**, Budapest: Ministry of Finance Working Papers, 2003.
- SAUER Sérgio, Sergio Pereira LEITE, “Agrarian Structure, Foreign Investment in Land, and Land Prices in Brazil”, **The Journal of Peasant Studies**, C. 39, S. 3-4, 2012, ss. 873-98, doi:10.1080/03066150.2012.686492.
- SAUER Sérgio, George MÉSZÁROS, “The Political Economy of Land Struggle in Brazil Under Workers’ Party Governments”, **Journal of Agrarian Change**, C. 17, S. 2, 2017, ss. 397-414, doi:10.1111/joac.12206.
- SAVRAN Sungur, “Brezilya’da Lula Faciası”, **Praksis**, C. Kış-Bahar, S. 14, 2006, ss. 123-48.
- SAWAYA Rubens R., **Subordinated Development Transnational Capital in the Process of Accumulation of Latin America and Brazil**, çev. John Kolodziejcki, Boston: Brill, 2018.
- “SBB Temel Ekonomik Göstergeler Veri Tabanı”, 2025, <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler-veritabani/>.
- SCHEDÉLIK Michael vd., “Comparative Capitalism, Growth Models and Emerging Markets: The Development of the Field”, **New Political Economy**, C. 26, S. 4, 2021, ss. 514-26, doi:10.1080/13563467.2020.1807487.
- SCHEPPELE Kim Lane, “Legal But Not Fair (Hungary)”, **The New York Times**, (13.04.2014), https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2014/04/13/legal-but-not-fair-hungary/?_php=true%26_type=blogs%26_r=0.
- SCHLECHT Neil E., “Colonization and Conflict: Frontier Expansion in the Brazilian Amazon”, **The Political Economy of Brazil: Public Policies in an Era of Transition**, ed. Lawrence S. Graham, Robert H. Wilson, Austin: University of Texas Press, 1990, ss. 94-117.
- SCHLUMBERGER Oliver, “Structural Reform, Economic Order, and Development: Patrimonial Capitalism”, **Review of International Political Economy**, C. 15, S. 4, 2008, ss. 622-49, doi:10.1080/09692290802260670.

- SCHMİDT Vivien, “French capitalism -Transformed, yet still a Third Variety of Capitalism”, **Economy and Society**, C. 32, S. 4, 2003, ss. 526-54, doi:10.1080/0308514032000141693.
- SCHMİDT Vivien A., “Putting the Political Back into Political Economy by Bringing the State Back in Yet Again”, **World Politics**, C. 61, S. 3, 2009, ss. 516-46, doi:10.1017/S0043887109000173.
- SCHNEİDER Ben Ross, “A Comparative Political Economy of Diversified Business Groups, or How States Organize Big Business”, **Review of International Political Economy**, C. 16, S. 2, 2009, ss. 178-201, doi:10.1080/09692290802453713.
- , **Hierarchical Capitalism in Latin America: Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- , “The Developmental State in Brazil: Comparative and Historical Perspectives”, **Brazilian Journal of Political Economy**, C. 35, S. 1, 2015, ss. 114-38, doi:10.1590/0101-31572015v35n01a07.
- SCHNEİDER Ben Ross, David SOSKİCE, “Inequality in Developed Countries and Latin America: Coordinated, Liberal and Hierarchical Systems”, **Economy and Society**, C. 38, S. 1, 2009, ss. 17-52, doi:10.1080/03085140802560496.
- SCHWARCZ Lilia Moritz, **Brazilian Authoritarianism Past and Present**, çev. Eric M. B. Becker, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2022.
- SCHWARTZ Herman, Leonard SEABROOKE, “Varieties of Residential Capitalism in the International Political Economy: Old Welfare States and the New Politics of Housing”, **Comparative European Politics**, C. 6, S. 3, 2008, ss. 237-261.
- SELENY Anna, **The Political Economy of State-Society Relations in Hungary and Poland: From Communism to the European Union**, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2006.
- SELF Peter, **Government by the Market? The Politics of Public Choice**, Londra: Macmillan Education, 1993.
- SHEPPARD Eric, Helga LEİTNER, “Quo Vadis Neoliberalism? The Remaking of Global Capitalist Governance After the Washington Consensus”, **Geoforum**, C. 41, S. 2, 2010, ss. 185-94, doi:10.1016/j.geoforum.2009.09.009.

- SHIELD Stuart, **The International Political Economy of Transition: Neoliberal Hegemony and Eastern Central Europe's Transformation**, London and New York: Routledge, 2012.
- SHONFIELD Andrew, **Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power**, Oxford: Oxford University Press, 1965.
- SILVA Pedro Luiz Barros, José Carlos de Souza BRAGA, Vera Lúcia Cabral COSTA, "Lula's Administration at a Crossroads The Difficult Combination of Stability and Development in Brazil", **Leftist Governments in Latin America Successes and Shortcomings**, ed. Kurt Weyland, Raúl L. Madrid, Wendy Hunter, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, ss. 124-39.
- SINGER André, "The Failure of Dilma Rousseff's Developmentalist Experiment: A Class Analysis", **Latin American Perspectives**, çev. Sean Purdy, C. 47, S. 1, 2020, ss. 152-68, doi:10.1177/0094582X19877187.
- SLOBODIAN Quinn, **Globalist The End of Empire and The Birth of Neoliberalism**, Cambridge, Massachusetts London,: Harvard University Press, 2018.
- SMITH Adam, **Milletlerin Zenginliği**, çev. Haldun Derin, 5. Baskı., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- SMOUTS Marie-Claude, "The Proper Use of Governance in International Relations", **International Social Science Journal**, C. 50, S. 155, 1998, ss. 81-89.
- SOKOL Martin, "Financialisation, Financial Chains and Uneven Geographical Development: Towards a Research Agenda", **Research in International Business and Finance**, C. 39, 2017, ss. 678-85, doi:10.1016/j.ribaf.2015.11.007.
- SOMEL Gözde, "Latin Amerika'da Sömürgecilik ve Mirası", **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 35-51.
- SØNDERGAARD Niels, "Between Markets and Barracks: The Economic Policy Narrative of Brazilian Authoritarianism", **Latin American Perspectives**, C. 50, S. 1, 2023, ss. 64-79, doi:10.1177/0094582X231154226.
- SOSKICE David, "Macroeconomics and Varieties of Capitalism", **Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy**, ed. Bob Hancké, Martin Rhodes, Mark Thatcher, Oxford University Press, 2007, ss. 89-121.

- SÖNMEZ Mustafa, **Filler ve Çimenler Medya ve Finans Sektöründe Doğan/Anti-Doğan Savaşı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- SÖNMEZ Sinan, “Türk İktisat Politikalarındaki Çıpa: Dış Borçlanma”, **İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, ed. Ahmet Haşım Köse, Fikret Şenses, Erinc Yeldan, 4. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 305-62.
- SÖNMEZ Ümit, **Piyasanın İdaresi Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- , “The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-hoc Strategies”, **New Political Economy**, C. 16, S. 1, 2011, ss. 101-30, doi:10.1080/13563460903452587.
- SPERBER Nathan, “The Many Lives of State Capitalism: From Classical Marxism to Free-market Advocacy”, **History of the Human Sciences**, C. 32, S. 3, 2019, ss. 100-124, doi:10.1177/0952695118815553.
- STARK David, László BRUSZT, **Postsocialist Pathways Transforming Politics and Property in East Central Europe**, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- STİGLİTZ Joseph E., “More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus”, **Brazilian Journal of Political Economy**, C. 19, S. 1, 1999, ss. 101-28, doi:10.1590/0101-31571999-1084.
- STOCKHAMMER Engelbert, “Comparative Political Economy and Alternative Theories of Economic Growth”, Working Paper No: 2515, Post Keynesian Economic Society, 2025.
- , “Post-Keynesian Macroeconomic Foundations for Comparative Political Economy”, **Politics & Society**, C. 50, S. 1, 2022, ss. 156-87, doi:10.1177/00323292211006562.
- STOCKHAMMER Engelbert, Karsten KOHLER, “Learning from distant cousins? Post-Keynesian Economics, Comparative Political Economy, and the Growth Models approach”, **Review of Keynesian Economics**, C. 10, S. 2, 2022, ss. 184-203, doi:10.4337/roke.2022.02.03.
- STOCKHAMMER Engelbert, Özlem ONARAN, “Growth Models and Post-Keynesian Macroeconomics”, **Diminishing Returns The New Politics of Growth and Stagnation**, ed. Luciano Baccaro, Mark Blyth, Jonas Pontusson, Oxford: Oxford University Press, 2022, ss. 53-73.

- STREECK Wolfgang, “Beneficial Constraints: On the Economic Limits of Rational Voluntarism”, **Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions**, ed. Rogers W. Hollingsworth, Robert Boyer, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1997, ss. 197-219.
- , “More Uncertainties: German Unions Facing 1992”, **A Journal of Economy and Society**, C. 30, S. 3, 1991, ss. 317-49, doi:10.1111/j.1468-232X.1991.tb00792.x.
- , **Re-forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy**, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- , “Reply [to: On Wolfgang Streeck ‘Re-forming Capitalism: Institutional Change in the German Political Economy’], Oxford, Oxford University Press, 2009].”, **Socio-Economic Review**, C. 8, S. 3, 2010, ss. 573-80, doi:10.1093/ser/mwq011.
- , **Satın Alınan Zaman**, çev. Kerem Kabadayı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.
- , “Taking Capitalism Seriously: Towards an Institutional Approach to Contemporary Political Economy”, MPIfG Discussion Paper, Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 2010.
- STREECK Wolfgang, Kathleen THELEN, (ed.), **Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies**, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- STREECK Wolfgang, Kozo YAMAMURA, (ed.), **The Origins of Nonliberal Capitalism: Germany and Japan in Comparison**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.
- STUBBS Paul, Noémi LENDVAI-BAÏNTON, “Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy within the European Union: Croatia, Hungary and Poland”, **Development and Change**, C. 51, S. 2, 2020, ss. 540-60, doi:10.1111/dech.12565.
- STUDART Rogerio, Barbara STALLINGS, **Finance for Development: Latin America in Comparative Perspective**, Washington, DC: Brookings Institution Press, 2006.
- SUBAŞAT Turan, “Türkiye’de Ekonomik Mucize ve Krizin Anatomisi”, **Mülkiye Dergisi**, C. 43, S. 1, 2019, ss. 235-56.

- SWAİN Nigel, **Hungary The Rise and Fall of Feasible Socialism**, London and New York: Verso, 1992.
- SZABÓ Imre, “Between Polarization and Statism – Effects of the Crisis on Collective Bargaining Processes and Outcomes in Hungary”, **Transfer**, C. 19, S. 2, 2013, ss. 205-15, doi:10.1177/1024258913480702.
- SZİKRA Dorottya, “Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary Between 2010 and 2014”, **Journal of European Social Policy**, C. 24, S. 5, 2014, ss. 486-500, doi:10.1177/0958928714545446.
- ŞAHİN Sevgi Balkan, “Privatization as a Hegemonic Process in Turkey”, **Journal of Contemporary European Studies**, C. 18, S. 4, 2010, ss. 483-98, doi:10.1080/14782804.2010.535711.
- ŞENALP M. Gürsan, **Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu Türkiye ve Koç Holding Örneği**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2012.
- ŞENSES Fikret, “1950’li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?”, **Modernizmin Yansımalar: 50’li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Efil Yayınevi: Ankara, 2021, ss. 17-31.
- , **İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencileri ve İktisada İlgili Duyanlar İçin Yardımcı Kitap**, 2. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- , “Zor Yıllarda Sanayileşme: 1970’li Yıllarda Türkiye Deneyimi”, **Modernizmin Yansımaları: 70’li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Kitabevi, 2014, ss. 43-67.
- ŞENTÜRK Yıldırım, “Türkiye’de Kaygan Bir Sınıfsal Konumlanış: Yeni Orta Sınıflar”, **Toplumsal Yapı Türkiye’de Eşitsizlik, Tahakküm, Değişim**, ed. Cem Özatalay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 363-90.
- TABB William K, “Financialization in the Contemporary Social Structure of Accumulation”, **Contemporary Capitalism and Its Crises: Social Structure of Accumulation Theory for the 21st Century**, ed. Terrence McDonough, Michael Reich, David M. Kotz, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, ss. 145-67.
- TAMÁS Gáspár Miklós, “Interview: Hungary – ‘Where We Went Wrong’”, **International Socialism**, 2009, <https://isj.org.uk/interview-hungary-where-we-went-wrong/>.

- TANSCHÊT Talita, Pedro BARBOSA, “A Battle of Two Presidents: Lula Vs. Bolsonaro in the Brazilian Elections of 2022”, **Revista de Ciencia Política**, C. 43, S. 2, 2023, ss. 167-91, doi:10.4067/S0718-090X2023005000111.
- TANSEL Cemal Burak, “Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives of Progress”, **South European Society and Politics**, C. 23, S. 2, 2018, ss. 197-217, doi:10.1080/13608746.2018.1479945.
- , “Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda”, **States of Discipline Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order**, ed. Cemal Burak Tansel, London and New York: Rowman & Littlefield, 2017, ss. 1-28.
- TAYMAZ Erol, Ebru VOYVODA, “Yapısal Dönüşüm, Sanayileşme ve Sanayi Politikalar: Küresel Eğilimlerden Türkiye Ekonomisine Kısa Bir Gezinti”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, A. Erinc Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 11-44.
- “TCMB EVDS”, 2025, <https://evds2.tcmb.gov.tr/>.
- TEIXEIRA Sonia Maria Fleury, Carlos Eduardo Santos PÍNHO, “Authoritarian Governments and the Corrosion of the Social Protection Network in Brazil”, **Revista Katálisis**, C. 21, S. 1, 2018, ss. 29-42, doi:10.1590/1982-02592018v21n1p14.
- TEKELİ İlhan, “1960’larda Türkiye’de Planlama Düşüncesi’nin Yeniden Canlanışını Modernite Projesinin İçinde Okumaya Çalışmak”, **Modernizmin Yansımaları: 60’lı Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Kitabevi, 2013, ss. 25-53.
- , “1970’ler Türkiyesinde Modernleşme ve Planlama”, **Modernizmin Yansımaları: 70’li Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Kitabevi, 2014, ss. 110-35.
- TEKGÜÇ Hasan, Alper H. YAĞCI, “AKP Döneminde Refah Devletinin Perforansı: Sürprizler ve Dersler”, **Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma**, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 71-108.
- TEN BRINK Tobias, **China’s Capitalism: A Paradoxical Route to Economic Prosperity**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018.

- , “Paradoxes of Prosperity in China’s New Capitalism”, **Journal of Current Chinese Affairs**, C. 42, S. 4, 2013, ss. 17-44, doi:10.1177/186810261304200402.
- TEZEL Yahya Sezai, **Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)**, 2. Baskı., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- THE ECONOMIST, “A Chance for a Fresh Start; Brazil’s New President”, **The Economist**, (03.09.2016).
- , “A Power Struggle”, **The Economist**, (27.05.2023).
- , “A Revolution at the Ballot Box”, **The Economist**, (13.10.2018).
- , “A Tense Final Week”, **The Economist**, (29.10.2022).
- , “A Year of Governing Dangerously”, **The Economist**, (04.01.2020).
- , “An Accidental, Consequential President; Brazil”, **The Economist**, (11.03.2017).
- , “Big Plans, Not Much Money”, **The Economist**, (07.01.2023).
- , “Bringing Back Brazil”, **The Economist**, (02.03.2024).
- , “Containing Jair Bolsonaro”, **The Economist**, (27.10.2018).
- , “How Brazil’s Michel Temer is Clinging on to Power: The Economist Explains”, **The Economist (Online)**, (11.08.2017), <https://www.proquest.com/magazines/how-brazil-s-michel-temer-is-clinging-on-power/docview/1931701386/se-2?accountid=10699>.
- , “Lula Points to a Spending Binge”, **The Economist**, (20.07.2024).
- , “President Anti-vaxxer”, **The Economist**, (23.11.2021).
- , “The Captain and His Country”, **The Economist**, (05.06.2021).
- THELEN Kathleen, **How Institutions Evolve: The Political Economy of Skills in Germany, Britain, the United States and Japan**, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- TÓKA Gábor, Sebastian POPA, “Hungary”, **The Handbook of Political Change in Eastern Europe**, ed. Sten Berglund vd., Third Edition., Cheltenham and Northampton MA: Edward Elgar Publishing, 2013, s. 338.
- TOMİNİ Luca, “Reassessing Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe and the Role of the EU”, **Europe-Asia Studies**, C. 66, S. 6, 2014, ss. 859-91, doi:10.1080/09668136.2014.905387.

- TONAK E. Ahmet, “Kapital’in Planı ve Kapitalist Devlet Üzerine Bir Not”, **Kapital’in İzinde**, ed. Nail Satılğan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitap, 2012, ss. 41-46.
- TOPAL Aylin, “Latin Amerika’da Bağımlılıktan Neoliberal Yeni Kalkınmacılığa Kriz Dinamikleri”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 75-88.
- , “The State, Crisis and Transformation of Small and Medium-sized Enterprise Finance in Turkey”, **The Political Economy of Financial Transformation in Turkey**, ed. Galip L. Yalman, Thomas Marois, Ali Rıza Güngen, New York: Routledge, 2019, ss. 221-42.
- TOPRAK Oğuz, **Refah Devleti ve Kapitalizm 2000’li Yıllarda Türkiye’de Refah Devleti**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- TÓTH András, “Coming to the End of the via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary”, **Divisive integration The triumph of failed ideas in Europe — revisited**, ed. Steffen Lehndorff, Brussels: European Trade Union Institute, 2015, ss. 233-51.
- TRAJBER WAİSBİCH Laura, “Mobilising International Embeddedness to Resist Radical Policy Change and Dismantling: the Case of Brazil Under Jair Bolsonaro (2019–2022)”, **Policy Sciences**, C. 57, S. 1, 2024, ss. 145-69, doi:10.1007/s11077-023-09519-0.
- TUĞAL Cihan, “Fight or Acquiesce? Religion and Political Process in Turkey’s and Egypt’s Neoliberalizations”, **Development and Change**, C. 43, S. 1, 2012, ss. 23-51, doi:10.1111/j.1467-7660.2012.01762.x.
- , **Passive Revolution : Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism**, Stanford: Stanford University Press, 2009.
- , “The Strengths and Limits of Neoliberal Populism: the Statism and Mass Organisation of Contemporary Rightwing Regimes”, **Contemporary Politics**, C. 28, S. 5, 2022, ss. 611-34, doi:10.1080/13569775.2022.2064645.
- TULLOCK Gordon, **The Vote Motive**, 2. Baskı., London: The Institute of Economic Affairs, 2006.
- TUNÇ Aslı, “All is Flux A hybrid Approach to Macro-analysis of the Turkish Media”, **Media and Politics in the Southern Mediterranean Communicating Power**

- in Transition after 2011**, ed. Roxane Farmanfarmanian, London and New York: Routledge, 2021, ss. 165-84.
- TURAN Ömer, Gülay UĞUR GÖKSEL, “Demokrasiden Uzaklaşmanın İki Örneği: Macaristan ve Brezilya”, **Demokrasi Kavram, Kurum, Süreç**, ed. Menderes Çınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 465-88.
- “TÜİK İstatistik Veri Portalı”, 2025, <https://data.tuik.gov.tr/>.
- TÜREL Oktar, “Turkey vis-à-vis the Periphery of the EU: An Economic Assessment”, **METU Studies in Development**, C. 41, S. December, 2014, ss. 389-413.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, C. 2709 § (1982), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI İLETİŞİM BAŞKANLIĞI, “Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Karadeniz Gazı Denize İlk Boru İndirme ve Kaynak Töreni"ne katılarak konuşma yaptı”, 14.06.2022, https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/cumhurbaskani-erdogan-karadeniz-gazi-denize-ilk-boru-indirme-ve-kaynak-torenine-katilarak-konusma-yapti.
- UNCTAD, “Transnational Corporations and the Internationalization of R&D”, New York and Geneva: United Nations, 2005.
- , **World Investment Report 2003 - FDI Policies for Development: National and International Perspectives**, New York and Geneva: United Nations, 2003.
- , **World Investment Report: FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development**, New York and Geneva: United Nations, 2006.
- “UNCTADstat Data centre”, 2025, <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/>.
- USLU Ateş, ““Hür Dünya’nın Saflarında”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, ss. 341-86.
- UZGEL İlhan, “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, ed. İlhan Uzgel, Bülent Duru, 2. Baskı., Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, ss. 11-39.
- VLİEGENTHART Arjan, “Bringing Dependency Back in: The Economic Crisis in Post-socialist Europe and the Continued Relevance of Dependent

- Development”, **Historical Social Research**, C. 35, S. 2, 2010, ss. 242-65, doi:10.12759/hsr.35.2010.2.242-265.
- WACQUANT, Loiv, **The Mystery of Ministry: Pierre Bourdieu and Democratic Politics**, Cambridge: UK, Polity Press, 2005.
- WADE Robert H., **Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization**, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.
- , “The Developmental State: Dead or Alive?”, **Development and Change**, C. 49, S. 2, 2018, ss. 518-46, doi:10.1111/dech.12381.
- WALKER Shaun, “Hungary to Criminalise Migrant Helpers with ‘Stop Soros’ Legislation”, **The Guardian**, (29.05.2018), <https://www.theguardian.com/world/2018/may/29/hungary-criminalises-migrant-helpers-stop-george-soros-legislation>.
- WALLERSTEIN Immanuel, “Patterns and Prospectives of the Capitalist World Economy”, **Contemporary Marxism**, S. 9, 1984, ss. 59-70.
- , **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, 6. Basku., İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- WALTERS William, “Some Critical Notes on ‘Governance’”, **Studies in Political Economy**, C. 73, S. 1, 2004, ss. 27-46, doi:10.1080/19187033.2004.11675150.
- WEBBER Jeffery R., “A Great Little Man: The Shadow of Jair Bolsonaro”, **Historical Materialism**, C. 28, S. 1, 2020, ss. 3-49, doi:10.1163/1569206X-12342801.
- WEBER Beat, Stefan W. SCHMITZ, “Varieties of Helping Capitalism: Politico-Economic Determinants of Bank Rescue Packages in the EU During the Recent Crisis”, **Socio-Economic Review**, C. 9, S. 4, 2011, ss. 639-69, doi:10.1093/ser/mwr009.
- WEYLAND Kurt, “Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe”, **Comparative Politics**, C. 31, S. 4, 1999, ss. 379-401, doi:10.2307/422236.
- WITT Michael A., Gordon REDDING, “Asian Business Systems: Institutional Comparison, Clusters and Implications for Varieties of Capitalism and Business Systems Theory”, **Socio-Economic Review**, C. 11, S. 2, 2013, ss. 265-300, doi:10.1093/ser/mwt002.
- , (ed.), **The Oxford Handbook of Asian Business Systems**, Oxford: Oxford University Press, 2014.

- WOOD Ellen Meiksins, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam Kitap, 2017.
- , **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, çev. A. Cevdet Aşkın, İstanbul: Yordam Kitap, 2021.
- WORLD BANK, “Hungary Country Economic Memorandum 1985”, Washington, DC: World Bank, 1986.
- , “Maximizing Finance for Development: Leveraging the Private Sector for Growth and Sustainable Development”, World Bank, 2017, http://siteresources.worldbank.org/DEVCOMMINT/Documentation/23758671/DC2017-0009_Maximizing_8-19.pdf.
- , **Transition - The First Ten Years : Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union**, Washington, DC: The World Bank, 2002.
- “World Development Indicators”, 2025, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
- YABANCI Bilge, “Populism as the Problem Child of Democracy: the AKP’s Enduring Appeal and the Use of Meso-Level Actors”, **Southeast European and Black Sea Studies**, C. 16, S. 4, 2016, ss. 591-617, doi:10.1080/14683857.2016.1242204.
- YAĞCI Alper H., “Neoliberalizm, Popülizm ve Otoriterlik Arasında: AKP İktidarının Politik Ekonomik Niteliğine Dair Kavramsal Diyaloglar”, **Piyasa, Sandık ve Başkan Arasında Türkiye’de Ekonomik Dönüşüm ve Tıkanma**, ed. Hasan Tekgüç, Alper H. Yağcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss. 191-234.
- YAĞCI Mustafa, “The Turkish Variety of State-Permeated Capitalism and Mutually Dependent State-Business Relations”, **Journal of Contemporary Asia**, C. 51, S. 5, 2021, ss. 759-81, doi:10.1080/00472336.2021.1887320.
- YALMAN Galip L., “Crises as Driving Forces of Neoliberal ‘Trasformismo’: The Contours of the Turkish Political Economy since the 2000s”, **The Palgrave Handbook of Critical International Political Economy**, London: Palgrave Macmillan, 2016, ss. 239-66.
- , “Neoliberal Hegemony ve Siyasal İktisat: Latin Amerika Dersleri”, **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut**

- Boratav’a Armağan**, ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, 5. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, ss. 455-76.
- , **Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- YALMAN Galip L., Aylin TOPAL, “Labour Containment Strategies and Working Class Struggles in the Neoliberal Era: The Case of TEKEL Workers in Turkey”, **Critical Sociology**, C. 45, S. 3, 2019, ss. 447-61, doi:10.1177/0896920517711489.
- YAMAMURA Kozo, Wolfgang STREECK, (ed.), **The End of Diversity?: Prospects for German and Japanese Capitalism**, Ithaca and London: Cornell University Press, 2018.
- YANKAYA Dilek, **Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli**, çev. Melike Işık Durmaz, 3. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- YAVUZYILMAZ Hakan, “When Local Becomes General: Turkey’s 31 March 2019 Elections and its Implications for Dynamics of Polarization and Sustainability of Competitive Authoritarianism”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, C. 23, S. 4, 2021, ss. 622-42, doi:10.1080/19448953.2021.1888600.
- YEĞEN Oya, “Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Latin Amerika’da Anayasalar ve Anayasa Yapım Süreçleri”, **Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür**, ed. Esra Akgemci, Kâzım Ateş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 117-35.
- YELDAN A. Erinç, “Bir Ülkenin Ticaret Stratejisi Aynı Zamanda Sanayileşme Stratejisidir”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murat Koyuncu, Hakan Mıhçı, A. Erinç Yeldan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss. 115-55.
- YELDAN Erinç, “1990’lar: Türkiye’nin Kayıp On Yılı”, **Modernizmin Yansımaları: 90’lı Yıllarda Türkiye**, ed. R. Funda Barbaros, Erik Jan Zürcher, Ankara: Efil Yayınevi, 2017, ss. 40-51.
- YENİ ŞAFAK, “Bu Operasyonu Kim Adına Çektiniz?”, **Yeni Şafak**, (18.03.2021), <https://www.yenisafak.com/ekonomi/bu-operasyonu-kim-adina-cektiniz-3614384>.
- YEŞİL Bilge, “Authoritarian Turn or Continuity? Governance of Media through Capture and Discipline in the AKP Era”, **South European Society and Politics**, C. 23, S. 2, 2018, ss. 239-57, doi:10.1080/13608746.2018.1487137.

- , **Media in New Turkey The Origins of an Authoritarian Neoliberal State**, Urbana, Chicago ve Springfield: University of Illinois Press, 2016.
- YEŞİLBAĞ Melih, “Statecraft on Cement: The Politics of Land-based Accumulation in Erdoğan’s Turkey”, **Urban Studies**, C. 59, S. 13, 2022, ss. 2679-94, doi:10.1177/00420980211044044.
- YILDIRIM Deniz, “AKP ve Neoliberal Popülizm”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, ed. İlhan Uzgel, Bülent Duru, 2. Baskı., Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, ss. 66-107.
- YILMAZ Koray R., “Seksenli Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, **Türkiye’nin 80’li Yılları**, ed. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, ss. 283-309.
- YILMAZ Volkan, Nurhan YENTÜRK, “Türkiye’de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü ve Devletin Yeniden Dağıtımında Değişen Rolü”, **Devletle Kalkınma Fikret Şenses’e Armağan**, ed. Murad Tiryakioğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, ss. 15-54.
- YÖRÜK Erdem, Murat YÜKSEL, “Class and Politics in Turkey’s Gezi Protests”, **New Left Review**, C. 86, 2014, ss. 103-23.
- ZAİFER Ahmet, **Privatization in Turkey Power Bloc, Capital Accumulation and State**, Leiden, Boston: Brill, 2022.
- ZAYİM Ayça, “Financialized Growth and the Structural Power of Finance: Turkey’s Debt-Led Growth Regime and Policy Response after the Crisis*”, **Politics & Society**, C. 50, S. 4, 2022, ss. 543-70, doi:10.1177/00323292221125566.
- , “The Politics and Limits of Monetary Policy Under Growing Authoritarianism: The Case of Turkey”, **Beyond Neoliberalism and Neoliberalism Economic Policies and Performance for Sustainable Democracy**, ed. Markus Gabriel vd., Verlag: transcript, 2024, ss. 125-47.
- ZEİDAN Rodrigo, Fabio GIAMBİAGİ, “The Real Cost of Brazil President Michel Temer’s Pension Reform Failure”, **Americas Quarterly**, (27.02.2018), <https://www.americasquarterly.org/article/the-real-cost-of-brazil-president-michel-temers-pension-reform-failure/>.
- ZHANG Xiaoke, Richard WHITLEY, “Changing Macro-structural Varieties of East Asian Capitalism”, **Socio-Economic Review**, C. 11, S. 2, 2013, ss. 301-36, doi:10.1093/ser/mws029.
- ZÜRCHER Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 3. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

ZÜRCHER Erik-Jan, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce 2. Cilt Kemalizm**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ahmet İnel, 2. Baskı., İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss. 44-55.

